

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS DE GEORGIE

Handwritten:
მ. რაჭველიძე
1945/11

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
им. акад. Н. Я. МАРРА

XIII

დაიბეჭდა საქართველოს ხალხური მემორიალის აკადემიის
პრეზიდენტის განკარგულებით

რედაქტორი პრფ. ნ. ბერძენიშვილი

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ვერდი

1. გიორგი წერეთელი. არმაზის ბილინგვა	1
2. <u>ლ. მუსხელიშვილი</u> . სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი	85
3. კ. კეკელიძე. ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში	107
4. ქრ. შარაშიძე. იესე ჯესეს ძის „ქორანიკონი“	121
5. ვ. ფუთუჩიძე. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ.	139
6. კ. გრიგოლია. ილრის წმ. გიორგის ხატის წარწერა	145
7. ვ. გაბაშვილი. დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით	159
8. ს. ჯიქია. ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში	207
9. ირ. სურგულაძე. „ძეგლი-ერისთავთა“ და მისი მნიშვნელობა საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის	219
10. სერგი ჯიქია. ხონთქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიგელი	233
11. სიმონ ჯანაშია. აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს [უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის]	243
12. М. Иващенко. Отчет об археологической разведке в сел. Малхазовке Сагареджинского района (январь, 1938 г.).	259
13. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების პირველი წლისთავისათვის	263
14. ვახტანგ ბერიძე. <u>ლევან მუსხელიშვილი</u>	283

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

15. ნ. ბერძენიშვილი. Н. Б. Махарадзе, Восстание в Имеретии 1819—1820 гг.	285
--	-----

СО Д Е Р Ж А Н И Е

	Стр.
1. Г. Церетели. Армазская билингва	11
2. Л. Мухелишвили . Надписи Самшвильдского сиона и дата его построения	85
3. К. Кекелидзе. Культурно-просветительные очаги грузинских женщин в средневековом Ближнем Востоке.	107/
4. Хр. Шарашидзе. Хроника Иесе Осес-дзе	121
5. Вл. Путуридзе. Сведения арабского историка XII в. о Тбилиси	139
6. К. Григолия. Надписи на иконе св. Георгия из Илори	145
7. В. Габашвили. Придворные чины по «Дастурламали»	159
8. С. Джикия. Сведения о жизнедеятельности Моурави (Г. Саакадзе) в Турции	207
9. И. Сургуладзе. «Дзегли Эриставта» (фамильная летопись Ксанских эриставов) и его значение для вопроса о происхождении государства в Грузии	219
10. С. Джикия. Фирман турецкого султана к моурави (Г. Саакадзе).	233
11. С. Джанашиа. К вопросу о древнейших культурно-политических центрах восточно-грузинского государства.	243
12. М. Иващенко. Отчет об археологической разведке в сел. Малхазовке Сагареджинского района (январь, 1938 г.)	259
13. К первой годовщине кончины акад. И. А. Джавахишвили.	263
14. Вахтанг Беридзе. Л. Мухелишвили (некролог).	283
Критика и библиография	
15. Н. Бердзенишвили. Н. Б. Махарадзе, «Восстание в Имеретии 1819—1820 гг.»	285

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

XIII

საქართველოს სახელმწიფო არქივი
ნ. 1-101

XIII

1942 წ.

თბილისი

ბიოგრაფიული

არმაზის ბილინგვა*

საზოგადოების დიდი ნაწილისათვის უკვე ცნობილია, რომ რამდენიმე წელიწადია, რაც მცხეთის მიდამოებში მიმდინარეობს არქეოლოგიური გათხრები, რომლებსაც პირველ რიგში აკად. ივ. ჯავახიშვილი ხელმძღვანელობდა. ამ გათხრების დროს, 1940 წლის შემოდგომაზე, უკვე აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ, არმაზის მიდამოებში, № 4 სამარხში, სადგურ მცხეთის ჩრდილო-დასავლეთით ორ კილომეტრზე, აღმოჩენილ იქნა ორი წარწერიანი ქვა. ერთი მათგანი (შემდეგში „წარწერა № 1“) ნაწერია არამეული ასოებით და თოთხმეტი სტრიქონისაგან შედგება. მეორეზე, არამეულის გარდა, ბერძნულ ტექსტიც არის მოთავსებული, ისე რომ იგი ბილინგვას (ორენოვან წარწერას) წარმოადგენს. ძველთა პირვანდელი ადგილსაყოფელი გამორკვეული არ არის, როგორც ჩანს, მერმინდელ ეპოქაში, როდესაც მათზე მოთავსებულმა წარწერებმა დაკარგეს მნიშვნელობა და ისინი თავიანთ პირვანდელ დანიშნულებას ვეღარ ასრულებდნენ. ქვები სამარხის ჭურბლო საშენ მასალად (ქვებუთის ასაგებად) გამოუყენებიათ და ერთ-ერთისაგან დამოუკიდებელი სხვადასხვა ეპოქის ორივე ეს ძეგლი ერთად მოუთავსებიათ. ცხადია, რომ მთიი დაწერის თარიღი ვაკილებით უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე სამარხი, რომელშიაც ისინი აღმოჩნდნენ და ეს გარემოება, რასაკვირველია, მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული წარწერათა დათარიღების დროს¹.

წარწერების ამოშიფრვა (განსაკუთრებით № 1 წარწერისა) არც თუ ისე ადვილი საქმე გამოდგა. მაგრამ ვინაიდან ამ ძეგლებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ ქართული ეპოქის ისტორიისა და, კერძოდ, კულტურის ისტორიის საკითხების შესწავლისათვის, გადაწყვიტეთ შორეული მომავლისათვის არ გადაგვედო მათი გამოქვეყნება და უკვე ახლვე გავეკუთარებინა მკითხველებისათვის დასკვნები, რომლებიც მივიღეთ ჩვენ ამ ძეგლებზე წინასწარი მუშაობის შედეგად. ამასთანავე ვიტოვებთ უფლებას მომავალში კიდევ დაუბრუნდეთ ამ ძეგლებს და უფრო დაწერილებით შევეხოთ მათ პალეოგრაფიულსა და ენობრივ თავისებურებებს.

* სპეციალური მოხსენება წარწერის შესახებ წაკითხულია ავტორის მიერ სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე 1940 წლის 7 დეკემბერს; დაწერილებითი მოხსენება არმაზის ორივე წარწერის შესახებ წაკითხულია მის მიერვე საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პირველ სესიაზე 1941 წლის 1 მარტს.

¹ წარწერათა თარიღის შესახებ იხ. ქვევით, გვ. 13-14.

წინამდებარე შრომის მიზანია გამოქვეყნება ერთ-ერთი ამ წარწერისა, ბილინგვისა, რომლის ამოშიფრვა საგრძნობლად ადვილდება ბერძნული ტექსტის წყალობით, აქვე ესარგებლობ შემთხვევით-მადლობა გამოვუცხადო აკადემიკოსებს პ. კოკოცოვსა და გ. ახვლედიანს, რომლებიც განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდნენ ამ წარწერებისადმი და რომლებმაც დიდად დამავალეს მუშაობის დროს ხელის შეწყობით. მადლობა გუთუნის აგრეთვე ჩემს ლენინგრადელ კოლეგას ა. ბორისოვს, რომელმაც ჩემთვის საჭირო ზოგიერთი ლიტერატურით სარგებლობის საშუალება მომცა.

არმაზის ბილინგვა წარმოადგენს ბაზალტის ქვის სტელას, რომელსაც ზედა ნაწილი მობრველებული აქვს. ქვის სიმაღლე 192 სანტიმეტრს აღწევს. სიგანე 64—66 სანტიმეტრია. ქვის ქვედა, მარჯვენა, კუთხე მომტვრეულია. ბერძნულ ტექსტს¹ უჭირავს სტელის ზედა ნაწილი 31×62 სანტიმეტრის მოკულობისა და 10 სტრიქონისაგან შედგება, მის ქვემოთ 63×61,5 სანტიმეტრის სივრცეზე მოთავსებულია არამეული ასოებით პარალელური ტექსტი, რომელიც თერთმეტი სტრიქონისაგან შედგება. ბილინგვა, № 1 წარწერისაგან განსხვავებით, ძალიან კარგად არის შენახული. მხოლოდ მეცხრე სტრიქონის უკანასკნელი ასოებია ოდნავ დაზიანებული, მაგრამ ტექსტის ეს ადგილიც ადვილად იკითხება (ნ. ფოტოგრაფიები, ვადალებული ი. ქავთარაძისა და ი. პახომოვის მიერ: 1. ბილინგვის საერთო სურათი; 2. ბილინგვის არამეული დამწერლობა).

I. ამოშიფრვა და დათარგმნება

ჯერ კიდევ მანამდე, ვიდრე მე წარწერებს ვნახავდი, იმ პირებისაგან, რომლებიც ძეგლების აღმოჩენას დაესწრნენ, მოაღწია ჩემამდე ცნობამ, რომ ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში მოხსენებულია საკუთარი სახელები ქსეფარნ უჯ მეფისა, ზევან და პუბლიკიოს აგრიპა პიტიახშებისა, იოდმანგან ეპიტროპისა და დედაკაცის საკუთარი სახელი სერაფიტი. ცოტა ხნის შემდეგ მე საშუალება მომეცა მესარგებლა წარწერის ფოტოგრაფიით მცირე დროის განაულობაში. მე მოვასწარი მხოლოდ პარალელური ტექსტის პირის ვადმოღება და მთელი წინასწარი მუშაობა წარწერის ამოსაშიფრავად ჩავატარე ჩემ მიერ ხელით შესრულებული პირის მიხედვით.

ფოტოგრაფიის უკვე პირველ დანახვისთანავე აშკარა იყო ჩემთვის დამწერლობის არამეული ხასიათი. პირველ ყოვლისა ყურადღება მიქცია **π, ψ, ρ** ასოებმა, რომლებიც სათანადო არამეული ნიშნების ძალიან ძველ სახეს ამჟღავნებდნენ. პირველი სიტყვა, რომელიც მე წაიკითხე, იყო **πῆψ** ზნ შ-თ, «წელი». მოთავსებული წარწერის უკანასკნელ სტრიქონში. შემდეგ მოხერხდა ამოკითხვა **πῆψ bty** ბ-რ-თ-ა, «ასული» სიტყვისა, რომელსაც პირველ სტრიქონში მეორე ადგილი უჭირავს მარცხნიდან. ამის შემდეგ ძნელი არ იყო მიხვედრა, რომ მის წინ მოთავსებულია დედაკაცის საკუთარი სახელი სერაფიტი, ხოლო შემდეგ—მამამისის, ზევანის, სახელი. ამგვარად ამოცნობილ იქნა ასოების დიდხ ნაწილი. ერთგვარ დაბრკოლებას წააწყდით მხოლოდ **ο, η, ι, ρ** ნიშნების ამოშიფრვისას. ზოგიერთი მათგანი იმდენად განსხვავდება დღემდის ცნობილი სათანადო არამეული ასოებისაგან, რომ მათი ფონეტიკური ღირებულების გარკვევა მხოლოდ შედარების საშუალებით ძნელი მოსახერხებელი იყო. **ρ**-ს საკითხი შედარებით ადვილად გადაწყდა. წარწერაში ეს ნიშანი სამჯის გეხვდება, აქედან ორჯერ ერთსა და იმავე (**ρ**) **πῆψ (πῆψ) (πῆψ) πῆψ(ρ)**

¹ უკვე გამოცემულია ს. ყუბანიშვილისა (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტომი II, № 1—2, თბლისი, 1941, გვ. 171—175) და აკად. ა. შანიძის მიერ (იქვე, გვ. 184—186).

ტერმინში, რომელიც ბერძნული ტექსტის *ἱεραπολις*-ის შესატყვისის წარმოადგენს. საქი-
რო იყო ამ ორი სიტყვის ეტიმოლოგიისა და ზუსტი მნიშვნელობის გამოჩვენება, რომ
ნიშნის ფონეტიკური ღირებულება გაგვევო. აქედ. გ. ახლედინთან საუბრის დროს მე
მომივიდა აზრად, რომ (*ἱεραπολις*) სიტყვა შესაძლებელია იგივე ყოფილიყო, რაც
არამეული *ἱεραπολις* «ეზო», ცნობილი სემიტური ძირიდან *hbs*, რომელიც ასურულ-
ბაბილონურში ნიშნავს «(საქონლის) დაბანაკებას», არაბულში *حجر* «წოლას, მკერდზე დაყრ-
დნობას» (ცხოველზე ითქმის), აქედან *حجر* «სანახები», «უბანი», ასურულ-ბაბილონური
tarbasu «ეზო», არამეული ნასესხები სიტყვა *ܚܒܫܐ* «ეზო» და სხ. შემდეგმა კვლევა-ძიებამ
საქებით დაიდასტურა ჩვენი მოსაზრება. გამოიჩვენა, რომ ბერძნული *ἱεραπολις*, რომელიც
რამდენჯერმე გვხვდება ბიბლიურ წიგნებში, ქართულად ჩვეულებრივ გადმოიცემა ტერმი-
ნით *ეზო* და ს. მოძღვარი. ეს უკანასკნელი კი წარწერაში დამოწმებული *ἱεραπολις*
სიტყვის ზუსტ შესატყვისის წარმოადგენს¹. ამგვარად გადაჭრილ იქნა *ἱ* ნიშნის ღირებუ-
ლების საკითხიც. ახლა, როდესაც მისი მნიშვნელობა გარკვეულია, შესაძლებელი ხდება
დაინახოთ მასში მსგავსება ზოგიერთ ფინიკიურ და არამეულ ასოსთან², მაგრამ ჩვენ არ
შეგვეძლო დარწმუნებული ვყოფილიყავით მის მნიშვნელობაში, ვიდრე არ გაირკვეოდა
შინაარსი და ეტიმოლოგია ხსენებული ტერმინისა, რომელშიაც ეს ასო გვხვდება.

ერთგვარი დაბრკოლება გამოიწვია აგრეთვე *ἱ* ნიშანმა, რომელიც ბილინგვაში სამ-
ჯერ არის ნახილი. მისი ხმარება *ܚܒܫܐ* «*hbs*» სიტყვაში ექვს არ იწვევდა, რომ იგი სემი-
ტური ჯანის მეტად თავისებურსა და ორიგინალურ სახეს წარმოადგენს, მაგრამ საქირო
იყო აგვესნა მისი ხმარება ისეთ სიტყვებში, როგორცაა *ܚܒܫܐ* «*hbs*» და, განსაკუთრე-
ბით, *ܚܒܫܐ* «*hbs*», რომლის ძირითადი მნიშვნელობაა «გაგადა, ემსგავსებოდა, მსგავსი იყო».
ქვემოთ მოცემულია ცდა ხსენებულ სიტყვებში მისი ხმარების ახსნისა, მაგრამ დამოუკი-
დებლად ამისა, მისი ფონეტიკური ღირებულების საკითხი ამჟამად უკვე ექვს არ იწვევს.

დასასრულ, საქირო იყო გაგვერკვია, ხომ არ წარმოადგენენ *ro* და *ro* ნიშნები ერთი
და იმავე ასოს ვარიანტებს, რომლებიც განურჩევლად იხმარებიან როგორც *ro* *h*-ს, ისე *ro* *h*-ს
აღსანიშნავად, თუ ისინი სხვადასხვა ბგერის გადმოსაცემად არიან გამოყენებული ტექსტში
იმ სიტყვების ერთმანეთთან შედარება, რომლებშიაც ეს ასოები გვხვდება, გვაფიქრებინებს.
რომ მათ სხვადასხვა ფონეტიკური მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეთ. ასე, მაგ., ბილინგვაში
m-თი გვაქვს სიტყვები *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*. შემთხვევები, როდესაც საქიროა
ეტიმოლოგიური *ro*, ან როდესაც *ro* ნახშირია ბოლოკიდური ხმოვნის აღსანიშნავად, რო-
გორც *mater lectionis*. მეორე მხრით *ro* გვხვდება სიტყვებში *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*, *ܡܢܐ*,
ܡܢܐ, *ܡܢܐ* (ორჯერ) და ყოველთვის გადმოსცემს ან *h*-ს (=ბერძნ. *χ*) (მაგ. *ܡܢܐ*),
ან არამეულ *ro*-ს (*ܡܢܐ*, *ܡܢܐ* სიტყვებში). მათი ფუნქციების გარჩევა სისტემატურად
არის გატარებული როგორც ბილინგვაში, ისე *ro* 1 წარწერაში და აგრეთვე ამ ორიოცი-
ოდე წლის წინათ ბორში (დასავლეთი საქართველო³) ნაპოვნი ვერცხლის პინაკის
ერთ წარწერაში, რომელიც იმავე ასოებით არის ნაწერი, როგორც არმაზის ძეგლები.
საყურადღებოა, რომ ეს ორი ნიშანი *ro* 1 წარწერაში უფრო მეტად ჰგავს ერთმანეთს, ვიდრე
ბილინგვაში. სახელდობრ, იქ მარჯვენა განაპირა კბილი ზოგჯერ ისე მოკლედება, რომ
თითქმის შეუმჩნეველი ხდება, მარჯვენა ზედა რკალიდან მხოლოდ კვალი და რჩება მარ-
ჯვნივ გადახრილი შტრიხის სახით, რომელიც შუა კბილის ზედა ვაგარძელებას წარმო-
ადგენს.

ამგვარად, არმაზის ასოების მნიშვნელობა ჩვენ შემდეგნაირად წარმოგვიდგენია.

¹ იხ. ქვ., გვ. 22—23.

² შტრ., ქვ., გვ. 11—12.

³ შორაპნის მახლობლად.

არმაზის ბილინგვის დამწერლობა	ტ რ ა ნ ს კ რ ი ფ ც ი ა			
	ებრაული	არაბული	ლათინური	ქართული ¹
ⵏ ⵍ ⵉ ⵎ ⵏ	א	ا	'	'
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ב	ب	b	ბ
ⵏ ⵏ ⵏ ⵏ	ג	ג	g	გ
ⵏ ⵏ ⵏ	ד	ד	d	დ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ה	ה	h	ჰ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ו	ו	w	ვ
ⵏ ⵏ ⵏ ⵏ	ז	ז	z	ზ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ח	ח	h	ჩ
ⵎ ⵎ ⵎ	ט	ט	t	ც
ⵎ ⵎ ⵎ	י	י	y	ყ
ⵎ ⵎ ⵎ	כ	כ	k	კ
ⵎ ⵎ ⵎ	ל	ל	l	ლ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	מ	מ	m	მ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	נ	נ	n	ნ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ס	ס	s	ს
ⵎ ⵎ ⵎ	ע	ע	'	ც
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	פ	פ	p	ფ
ⵎ ⵎ ⵎ	צ	צ	s	ს
ⵎ	ק	ק	k	კ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ר	ר	r	რ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ש	ש	s	შ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ת	ת	t	თ

რიცხვითი ნიშნები: א—1;   ב—20.

¹ სემიტურის ბგერების ქართული ასოებით გადმოცემისას ჩვენ ვიყენებთ სისტემას, რომელიც გატარებულია ჩვენს შრომებში და რომლის მიხედვითაც ჰამზა აღინიშნება აპოსტროფით ('), ხოლო ყანაი—ყ ნიშნით.

ამ ტაბულის უკვე ერთი შეხედვისთანავე აშკარა არის ბილინგვის დამწერლობის ეტიმოლოგია. რა თქმა უნდა, ეჭვი არაა, რომ მას არამეული ხასიათი აქვს, უაქველია ისიც, მივი ვარკვეულ მსავსებებს ფალაურთან და, ნაწილობრივ, ფარსულთან¹, რომ მისი დუქტუსი იმდენად თავისებურია, რომ ჩვენ სრული უფლება გვაქვს გამოვყოთ, როგორც სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელი შტო და მეტეერებაში დღემდის ცნობილ ტერმინებს „პალმირული დამწერლობა“, აბატეური დამწერლობა“ და სხვ., მიუხედავად იმისა, რომ მისი ხელწოდება, „არმაზული“² დამწერლობა“³.

არმაზული დამწერლობის თავისებურებას ნათლად ამტკიცებს ერთი მეტად საყუდლებო ფაქტი. ამ ორმოციოდე წლის წინათ ე. თაყაიშვილისა, ი. სმირნოვისა და სხ. რ გამოკვეყნებული იყო ბორში (შორაპნის მახლობლად) ნაპოვნი ვერცხლის პინაკი, იმეღებდაც არმაზული ასოებით მოთავსებულია წარწერა. მიუხედავად იმისა, რომ მას ჰდევ მთელი რიგი სახელგანთქმული მეცნიერები ამ წარწერის წაკითხვა, მისი ამოცნობა აქამდის ვერაინ შესლო და მხოლოდ ახლა, არმაზის ძეგლების წყაზობით ხერხდება სრულებით ადვილად წაკითხვა და თარგმნა ამ წარწერისა, რომლის ნაარსი დღემდის სრულებით გაურკვეველი იყო⁴.

ბილინგვის ტექსტი ნაწერია გაბედული ხელით დახელოვნებული კალიგრაფის მიერ, იმელსაც ადგილის უქონლობა არ ზღუდაეს. ზედა სტრიქონები თითქმის სასესებით პალელურად მიიმართება და დაშორებულია ერთმანეთისაგან 3—3,5 სანტიმეტრით. მხოლოდ ქვედა სტრიქონებს მიუღია ოდნავ ირიბი მიმართულება ქვევიდან ზევით და მარჯნიდან მარცხნისაკენ. ცალკე სიტყვები დაშორებულია ერთმანეთისაგან 1,5—6 სანტიმეტრით. მანძილი ასოებს შორის ხანდახან ოთხ სანტიმეტრს აღწევს. ზოგიერთი ნიშნის ფრტვა 7 სანტიმეტრი, ხოლო ყველაზე მოკლე ასოსი—2 სანტიმეტრი. უ და ხ ასოები უიშულია განზე, ზოგჯერ 6—7 სანტიმეტრის მანძილზე. შტრიხები გამოყვანილია მსხვილად, თითქმის უტყველი სისქით. დუქტუსი დახვეწილია და მიხვნილი, ზოგჯერ მას ზეობა ერთგვარი სწრაფვა ხელთხვისაკენ.

მეტისმეტად საყურადღებოა ძირითადი ხაზების მიმართულება. როგორც ცნობილია, ენი დამწერლობის ძირითადი ვერტიკალური ხაზებისათვის დამახასიათებელია მიმართულება /, რადგანაც ჩვენ მარცხნიდან მარჯვნივთა ვწერთ, მაშინ როდესაც ფინიკიურსა და ზამეულში იმავე ხაზებს საწინააღმდეგო მიმართულება ახასიათებს: \, რადგან ტექსტი არჯენიდან მარცხნივ იწერებოდა⁵. ვერტიკალურ ხაზებს მიჰყვება ჰორიზონტალურები,

¹ ტერმინით ფარსული, парсицкун, Parsic. აღინიშნება საშუალო სპარსულის ერთ-ერთი შტო, ე. წ. სანურ-ფალაური და არა თანამედროვე სალიტერატურო სპარსული ენა, როგორც ამას ზოგიერთი არაქცილიისტი ჩადის ყოველდღიური საუბრის დროს.

² ამ დამწერლობით ნაწერი ძეგლები არმაზის გარემეც გეზვდება (მაგ. ბორში, შორაპნის ახლოს, და იგლეთ საქართველოში), მაგრამ ვინაიდან არმაზი ძველი ივერიის კულტურის ცენტრს წარმოადგენს, ჩვენ ქაძღვლად მიგვჩანია არმაზის ძეგლების საშუალებით აღმოჩენილი თავისებური ქართულ-არამეული დამწერლობაც არმაზის სახელით აღინიშნოს. ასეთ პრეცედენტებს მეცნიერებმა ხშირად აქვს ადგილი. შდრ., ჯ, გამოთქმა „სამხრეთ-არაბული დამწერლობა“, „სამხრეთ-არაბული წარწერები“ და სხვ., თუმცა, როგორც ნიშნობა, ეს ე. წ. „სამხრეთ-არაბული“ წარწერები ჩრდილოეთ არაბეთშიაც გვხვდება.

³ ამ დამწერლობის აღსანიშნავად შეიძლება გვეხმარა აგრეთვე ტერმინები ქართულ-არამეული ან ივერული-არამეული. პირველი მათგანი თუმც მოსახერხებელია, მაგრამ შეიძლება არასწორ ამოხედვას ქმნიდეს არმაზის დამწერლობაზე. მეორის შესახებ კი იგივე ითქმის, რაც ტერმინზე „არმაზული დამწერლობა“.

⁴ ზოგიერთ მეცნიერს წარწერა ლათინური ეგონა და ცდილობდა ლათინური პალეოგრაფიის საფუძვლზე ამოეკითხა იგი, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს ცდა უნაყოფოდ დამთავრდა.

⁵ იხ. M. Lidzbarski, Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, Weimar, 1898, I, p. 178 (შემდეგში გამოკლებით: NE).

რომლებიც მდგომარეობიდან: — გადადიან ასეთ მდგომარეობაში: /, ისე რომ უძველეს შრიფტის სქემა 7 შემდეგში იღებს სახეს: ^ 1. მხოლოდ ის ხაზები, რომლებსაც უძველეს ძეგლებშივე ჰქონდათ ეს მიმართულება: / (ა, ბ, დ, ე და ვ ასოები), შემდეგშიც ინარჩუნებენ ამ მდგომარეობას¹. არმაზის ბილინგვის ნიშანთა ძირითადი ხაზების მიმართულება განსხვავდება მერმინდელი ფინიკიურისა და არამეულისაგან და ჩვენი დამწერლობის მსგავსად დახასიათდება მარჯვნივსაკენ დახრით /. ეს შეეხება არა მარტო ი ასოებს, რომლებსაც უძველეს ძეგლებშივე ჰქონდათ ასეთი სახე (ა, ბ, ე, ვ), არამედ სხვა ნიშნებსაც. გამონაკლის წარმოადგენს ბ, რომელიც უძველეს დამწერლობაშივე მარჯვნივ იყო დახრილი / და რომელიც სემიტური დამწერლობის მერმინდელ ძეგლთა დიდ ნაწილშიც ინარჩუნებს ამ მდგომარეობას, მაშინ როდესაც არმაზის ბილინგვაში, სირიულისა (ესტრანგელო) და, ნაწილობრივ, პალმირულის მსგავსად, იგი მარცხნისაკენ გადახრილ დახასიათდება. მაგრამ სირიულისაგან განსხვავებით არმაზული ბ-ს ბუნი პირდაპირი კ არ არის, არამედ გაღუნულია, ისე რომ იგი მეტად გაჭიმულ რკალს ქმნის. შესაბამისად, ჰორიზონტალურ ხაზებს ჩვენ ბილინგვაში ახასიათებს მიმართულება \, ისე რომ პირვენი დელი სქემა 7, რომელიც სემიტურ დამწერლობათა დიდ ნაწილში ღებულობს სახეს ^ ბილინგვაში ამგვარად არის წარმოდგენილი >, ეს კი ისეთი დამწერლობებისათვის არის დამახასიათებელი, რომლებშიც ტექსტი მარცხნიდან მარჯვნივ იწერება. ამასთან დაკავშირებით იხადება კითხვა: ხომ არ იყო ჩვენი წარწერის ამომჭრელი მიჩვეული წერას ისეთ ენაზე, რომელშიც ტექსტი მარცხნიდან მარჯვნივ მიიმართებოდა (ქართულზე, ბერძნულზე)? ამ კითხვაზე პასუხის ვაცემას ჩვენ შევძლებდით იმ შემთხვევაში, რომ ვიცოდეთ, თუ რომელი წრიდან იყო იგი გამოსული.

ჩვენი წარწერისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე ერთი საყურადღებო მოვლენა. უკვე ძველ ფინიკიურში, როგორც ცნობილია, იმ ასოებში, რომლების დამწერა არ შეიძლებოდა ერთი შტრიხით, მეორეული ხაზები გამოეყოფოდნენ ხოლმე ძირითად ნაწილებსა და გადაგვარდებოდნენ წერტილებად¹. შემდგომ, „სწრაფემა, რაც შეიძლება იშვიათად აქვთოთ წერის დროს ხელი საწერი მასალის (ქვის) ზედაპირიდან, შექმნა ყველა ანბანში საწერი ნიშანთა ლიგატურები“². უკვე ფინიკიურში, რომელიც ადრე გამოვიდა ხმარებიდან, თავს იჩენს ერთგვარი დანართი ძირითადი ხაზების მიმართ. სახელდობრ, მარჯვნივ მიმავალ შტრიხებზე დაბოლოებული ასოები, რომლების ბოლოები საჭიროდ ხდიდნენ ხელის ალებას, რომ ნიშნები მომდევნო ასოს არ შეერთდებოდნენ, იხრებიან ამ ბოლოებთან მარცხნივ, ძირისაკენ და ამგვარად ა იძლევა ა-ს, L — L-ს, რ — რ³ და სხ. ჩვენ წარწერასაც ახასიათებს ძლიერი სწრაფვა ძირს დახრისაკენ ჰორიზონტალური ხაზებისა, რომლებიც ასოების ძირითადი ნაწილებისაგან მიიმართებიან მარცხნიდან მარჯვნივსაკენ. ამ დახრის დროს ხშირად თავს იჩენს სიმრგვალე, ისე რომ ზოგჯერ ჩნდება რკალი წრესხის ორი მესამედის ზომის (მაგალითად უ: უ¹ 10; ე: ე¹ 6. 8; კ¹ მრავალ შემთხვევაში და სხ.). ხანდახან გადახრის ადგილს წარმოიქმნება კუთხე მახვილი ვარეგანი კბილით (ა: ა¹ 1; ე: ე¹ 1; ი: ი¹ 1; უ: უ¹ 1). ძირს დაშვებული ხაზები ზოგჯერ სტრიქონს აღწევენ. ზოგიერთი ასოსათვის (ბ, ე) დამახასიათებელია საწინააღმდეგო მიმართულება: ვერტიკალური ბუნის მომრგვალებული გადახრა ზევით, მარჯვნივსაკენ.

ბუნები დაკლანძობილია, ზოგჯერ მარცხნივთაა გადახრილი (ბ, ე, დ), ხან მარჯვნივთა (ბ, ე, ე). სტრიქონსზედა და სტრიქონსქვედა შტრიხები გვერდზეა გადაწოლილი.

მეტად საყურადღებოა ა, რომლისაც რამდენიმე ვარიანტი გვხვდება: 1. მარცხენა ბუნი უერთდება შუათანას ცოტა უფრო ქვევით, ვიდრე მარჯვენა (ა¹ 1; ა¹ 4); 2. მარჯვენა ბუნი უფრო ქვევით არის ძირითადთან შეერთებული, ვიდრე მარჯვენა-

¹ NE, I, p. 178.

² იქვე, I, 88-179.

(**107** 3; **79** 6); 3. ორივე ბუნი ერთდებამ ერთ წერტილში (**107** 4; **79** 8), ჩვეულებრივ შუათანა ვერტიკალური ბუნის ბოლოში, ხოლო უფრო იშვიათად, მისაღმამის მხს, შუა ნაწილში (**107** 4). შუათანა ბუნი დაკლაკნილია (**107** 7), ხშირად მას წვერი მარჯვნივ აქვს გადაზნექილი (**107** 3; **79** 6; **8**), ზოგჯერ შედარებით სწორია და ოდნავ არის მარცხნისაკენ დახრილი (**107** 1; **107** 4). მარცხენა ბუნი უმეტეს შემთხვევაში სწორია, გაკიშული და ძლიერ დახრილი მარცხნივ. ზოგჯერ (მაგ., **107** 10) ის გაგრძელებულია შუათანა რკალისებრ ბუნთან შეერთების წერტილის იქით, ხოლო შემდეგ ისრება ძირს, ვერტიკალურად, მარჯვენა ბუნთან შეერთების ადგილის ცოტა ზევით. მარჯვენა ბუნი, დამწერლობის საერთო ხასიათის მიხედვით, ჩვეულებრივ ბოლოვდება ძირისაკენ მომრგვალებულად დახრილი ხაზით, ისე რომ რკალსა ქმნის.

ბორის ევრცხლის პინაკის ხსენებულ წარწერაში ცოტა სხვა ტიპის **8** გვხვდება. მაგრამ მის შესახებ მსჯელობას ჩვენ გადავდებთ ამ ძეგლის ახალი გამოკვებისათვის.

ბილინგვის ალფვის პარალელები ჩემთვის უცნობია სემიტური დამწერლობის ძეგლთა შორის. ერთგვარი მოჩვენებითი მსგავსება შეიძლება შემჩნეულ იქნეს ჩ. წელთაღრიცხვის 18 მ წლის ერთს პალმირულ წარწერაში¹. მაგრამ ამ წარწერის ალფუს ახასიათებს მარცხენა ბუნის (წინააღმდეგ ბილინგვის მარჯვენა ბუნისა) ძლიერი დახრა ძირისაკენ (ისე, რომ იგი მარჯუენის² სახეს იღებს) და პირდაპირი შუათანა ბუნი, რომელიც ხან მარცხნივ არის დახრილი (6: **107** 1; 6: **107** 2; 8: **107** 3). როგორც ჩვენი ალფვის შესატყვისი ხაზი, ხან მარჯვნივ (2: **107** 1; 3: **107** 1). გარდა ამისა შუათანა ბუნის წვერი ჩვენი ალფვის მსგავსად ამ წარწერაში ზოგჯერ მარჯვნივ არის გადაზნექილი. ამ წარწერის ალფვის საერთო სახე ბილინგვის **8**-ის შეგბურუნებულს, სარკემო ასახულ ნიშანს წარმოადგენს (შდრ., მაგ., ბილინგვის **8** **107** 4 სიტყვაში და პალმირული წარწერის შესატყვისი ნიშანი სიტყვაში **107** 2).

ჩვენი წარწერის ალფვი ძალიან მცირედა ჰგავს სათანადო ფალაურ ნიშანს. რომელიც პალმირული დამწერლობის ყაჟანს მოგვაგონებს და რომელიც შეიძლება მისგანვე წარმოდგებოდეს. საფიქრებელია, ამიტომ, რომ არმაზულ და ფალაურ **8**-ს შორის უშუალო გენეტური კავშირი არც კი არსებობდეს.

შეტად დამახასიათებელია **2**-ს³ ფორმა, რომელაც ფარსული დამწერლობის სათანადო ნიშანს მოგვაგონებს⁴. მაგრამ ჩვენი წარწერის **2** გაცილებით უფრო არქაულ სახეს აქვდავანებს, ვიდრე ამ ასოს ფარსული ფორმა. სტრიქონაზება მოკლე ბუნი ბევრად უფრო დიდია, ვიდრე ფარსულსა და ნაბატურში. მისი მიმართულებაც აქვდავანებს ერთგვარ ოქაულობას: თითქმის ჰორიზონტალური მდგომარეობა და უმნიშვნელო გადახრა მარჯვნივ. მოკლე ბუნის ჰორიზონტალურია, ვიდრე ფარსულში და ქმნის ჯალიან გაკიშულ რკალს (სიგრძით 5 დან 7,5 სანტიმეტრამდე), რომელიც მარჯვნიდან მარცხნივ მიიმართება.

2-ს⁵ აქვს ფორმა, მსგავსი შედარებით გვიანდელი არამეული და აგრეთვე ახალპუნური ანბანების სათანადო ნიშნისა, რომელშიაც მარცხენა ბუნი ცოტა ქვევით არის ჩა-

¹ ob. Th. Nöldeke, Palmyrenische Inschrift, ZA, IX, p. 264—267; G. Hoffmann, **107** in Palmyra, *ibid.*, p. 329—338; NE, II, ta6a. XL, 7.

² «Schleife».

³ გვხვდება 15-ჯერ.

⁴ შდრ., მაგ., სასანური დამწერლობის ერთ-ერთი უძველესი ძეგლი, შაბურ 1-ს წარწერა ქაბე-ი ზარ-დუშთ-ზე (ზორასტრიული ჭაბა). M. Sprengling, Zur Parsic-Inschrift an der 'Kaaba des Zoroaster', ZDMG, B. 01, № 3, 1937 (ფოტოგრაფია); 5. აგრეთვე მისივე წერილი A New Pahlavi Inscription. American Journal of Semitic Languages and Literatures, vol. III, 1937, გვ. 126—144. წარწერის კარგი ფოტოგრაფიები გამოქვეყნებულია M. Sprengling-ის მიერ AJSL-ის 1940 წლის უკანასკნელ ნომერში. წარწერის შესახებ იხ. აგრეთვე W. B. Henning, The Great Inscription of Sapur I. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. IX, part 4, 1939.

⁵ გვხვდება ოთხჯერ.

წეული¹, მაგრამ ჯერ კიდევ არ შეერთებია მარჯვენა ბუნის წვერს, როგორც სირიულში² და ფარსულში³, როდესაც იგი ერთი შტრიხით იწერება, ხელისმართებით ვარდა ამისა, ძირისაკენ ოდნავ ჩაზნექილი მარჯვენა ბუნი მარცხნით არის გადაწეული ისე რომ იგი თითქმის ჰორიზონტალურ მდგომარეობას აღწევს, ხოლო მარცხენა ბუნი მარჯვენისაკენ არის მოხრილი და მცირე რკალსა ქმნის. ერთ შემთხვევაში (N 128) მოხრის ადგილას ჩნდება მახვილი კუთხე, რომლის წაწვეტილი ვარეთი კბილი მარცხნისაკენ არის მიმართული.

ფარსულ დამწერლობას უახლოვებს ჩვენ წარწერას დალეთი⁴, რომელიც ზიგზაგად მსგავს ხაზს წარმოადგენს⁵ და შეადგენს ერთი ზომის ორ კუთხეს, მიმართულს მარცხნით და ერთს შინაგან კუთხეს, მარჯვენა მხრისაკენ შემბრუნებულს. ასოს ქვედა ბუნი არ არის გაგრძელებული, როგორც ფარსულში, არამედ მას სხვა ბუნთა თანაბარი სიგრძე აქვს. ზედა ბუნების შეერთების ადგილში ჩნდება კუთხე და არა მომრგვალებული ხაზი როგორც ფარსულ დალეთ-ში. არმაზული დალეთის ერთგვარ ანალოგიას ეხედებით არამეულსა და ფინიკიური დამწერლობის 20-ს აღმნიშვნელ რიცხვით ნიშანში⁶. ჩვენი დალეთი და ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს უძველეს სასანურ წარწერებს და, საფიქრებელია რომ თავისი განვითარებითაც იგი ხსენებული საშუალო სპარსული ნიშნის პროტოტიპი წარმოადგენს.

რ⁶ და მ⁷ ნიშნები შესაძლებელია გენეტურად ერთმანეთთან იყენენ დაკავშირებულ და ერთი და იმავე ასოს ვარიანტებს წარმოადგენდნენ. მაგრამ ჩვენ წარწერაში ისინი, როგორც ჩანს, სხვადასხვა ფუნქციის შესასრულებლად არიან გამოყენებული (რ = ო; მ = ო) საერთო სახე ასოსი, რომელიც ქართულის ო-სა ჰგავს, ძალიან მოგვაგონებს სირიულ წარწერათა (ესტრანგელო)⁸ ო-ს მოხაზულობას. მაგრამ განაპირა ბუნები ჯერ კიდევ არ დაახლოვებიათ შუათანას, როგორც ეს სირიულში⁹ მოხდა. მათი შუათანა ბუნებთან შეერთების ადგილები მომრგვალებულია და მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში (N 112; N 117) ჩნდება ამ ადგილებში კუთხე. ო განსხვავდება ო-საგან პატარა ირიბი შტრიხით, რომელიც მარცხენა ბუნის ზედა გაგრძელებას წარმოადგენს და იმასთან ერთად მარცხნივ მიმართულ ბლავე კუთხესა ქმნის.

ი და ე ასოები, ნაწილობრივ ე-ც, შეადგენენ ერთმანეთის ძალიან მსგავს ნიშანთა ჯგუფს¹⁰. ი წარმოადგენს დაკლანჩილ ბუნს, რომელსაც წვერი ოდნავ მარცხნივ აქვს გადახრილი, ხოლო ბოლო მარჯვენისაკენ. მე მგონია შეცდომა არ იქნება, თუ ამ ასოში ერთგვარ ნათესაობას დაეინახავთ პალმირულ და ფარსულ ვავთან. არმაზის ნიშნის მარცხნით მოხრილი წვერი ფარსულში რკალის სახეს ღებულობს, ხოლო ასოს მარჯვნივ მოქცეული ბოლო ჰორიზონტალური ხდება, რის შედეგად ნიშანი ჩვენს რიცხვით ნიშანს 2-ს ემსაგავება. ე განსხვავდება ვავისაგან მხოლოდ სიგრძით. ბუნი, რომლის წვერი

¹ NF, I, p. 182; იგივე სახე აქვს ასოს ებრაულ კვადრატულ შრიფტში, *ibid.*, I, 192.

² NE, I, p. 194.

³ შდრ. შაბურ I-ის წარწერა, M. Sprengling, *op. cit.*, იქვე ფოტოვარაუდიები.

⁴ გვხვდება ხეთჯურ.

⁵ იხ. NE, II, ტაბულა XLVI.

⁶ გვხვდება ექსჯურ.

⁷ ბილიგვაში ეს ნიშანი შეიღჯურ არის ნახმარი.

⁸ S. J. Euting-ის ტაბულა Th. Nöldeke-თან, *Kurzgefasste syrische Grammatik*, Leipzig, 1898; აგრეთვე Lidzbarski, *op. cit.*, I, p. 194; აგრეთვე Ed. Sachau, *Edessische Inschriften*, ZDMG, XXXVI, 142-167, ტაბულა I, 4, 8, აგრეთვე 153, 154, 162; Lidzbarski, *op. cit.*, II, ტაბულა XLIII, 9.

⁹ NE, I, p. 194.

¹⁰ N 1 წარწერაში ეს ასოები ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ მათი ერთმანეთისაგან გარჩევა ძნელია.

¹¹ წარწერაში იმარება ცამეტჯურ.

¹² გვხვდება თოთხმეტჯურ.

მარცხნივ არის მოქცეული, ნაკლებ დაკლაკნილია, ვიდრე ვეთან, ბოლო, ო-სთან შედარებით, უფრო ნაკლებ არის მარჯვნივ მოხრილი. კორპუსი ზოგჯერ სწორია, პირდაპირი და მარჯვნივ არაა გაღუნული (თქა 3; თქა 11), ასოს ბოლოები წაწვეტილია. ნიშნის სახითო ჰაბიტუსი თავისებურია და მისი ზუსტი ასლი მე არ შემხვედრია, თუმცა ერთგვარი მათესაბამე შეიძლება დაეინახოთ ებრაული (კვადრატული) დამწერლობის ზოგიერთი ძეგლის სათანადო (ბოლოკიდურ) ნიშანთან.

ქაფ-ი¹ აგებულია მარტივი სქემის მიხედვით და შედგება ორი ხაზისაგან, რომელთაგან ერთი ჰორიზონტალურია და ერთი ვერტიკალური. ჰორიზონტალურ ხაზს აქვს მიმართულება: \ და დახასიათდება მარცხენა ბოლოს ზევითკენ ოდნავ შესამჩნევი გადახრებით. ვერტიკალური ხაზი ბევრად უფრო გრძელია, ვიდრე ფალაურში. იგი მარცხნით ხარის ჩაზნექილი და არა მარჯვენა მხრისაკენ, როგორც ეს ფალაურს ახასიათებს. ასოს საერთო ჰაბიტუსი ძალიან მოგვაგონებს ებრაული კვადრატული შრიფტის მერმინდელ ნიმუშთან ბოლოკიდურ ო-ს.

ქაფ-თან ახლოს დგას რეში-ი², რომელიც იმავე სქემის მიხედვით არის აგებული და შედგენილია აგრეთვე ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზებისაგან. ვერტიკალური ხაზი ოდნავ მარჯვენისაკენ არის მოხრილი. ქაფისაგან ასო განსხვავდება სიდიდით ვერტიკალური ბუნისა, რომლის სიგრძეა 2—2,5 სანტიმეტრი, მაშინ როდესაც იმავე ბუნის სიგრძე ო-სთან 3,5—4,5 სანტიმეტრს აღწევს. ასოს საერთო სახე ძალიან მოგვაგონებს პალმირულს და ებრაული კვადრატული შრიფტის ო-ს. № 1 წარწერაში ეს ასოები ძალიან მკაფიოდ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ისე როგორც ო და ო-საგან.

ძალიან საყურადღებოა ზან-ი³. პალმირულისა და ნაბატეურის პირდაპირი ბუნის ნაკლებად არმაზულ ასოს ზედა ნაწილი ძალიანა აქვს ძირს მომრგვალებულად დახრილი მარჯვენა მხრისაკენ (ო 6, bis; 8). კორპუსი ცოტა მარჯვნივ არის გადაწოლილი. ბუნი მარჯვნივ არის მოკეცილი და მიიმართება ძირს ჩამოშვებული რკალისებრი ზედა ხაზის შესახვედრად. ერთ შემთხვევაში (დასაწყისი ო მეექვსე სტრიქონისა) ვერტიკალური ბუნის ბოლო მარცხნით არის მოხრილი, რაც ამ ასოს სასაანური დამწერლობის ზანს უახლოვებს.

ასოს⁴ ისევე პალმირული დამწერლობისაკენ მიეყვართ. ბუნი საკმაოდ გრძელია, ზომიერად მოხრილი მარჯვნივ, ზედა ნაწილი პირდაპირი, ყოველგვარი კავის გარეშე. წინააღმდეგ ზოგიერთი პალმირული წარწერისა⁵. მუცელი მიაგავს მომრგვალებულ წრეს. რომელიც ვერტიკალურ ხაზს ვერ აღწევს.

გოდ-სა⁶ აქვს ფორმა ვერტიკალურად აღმართული რკალისა, რომელიც მარცხნით არის შებრუნებული. ასოს სიდიდე იცვლება დიდ (3 სმ) ზომასა (ნახ. ო 1; სპრეუ 1; თქა 1; თქა 2 და სხ.) და მცირეს (1,8 სმ) შორის. რკალი ხან ძალიან გაჭიმულია (თქა 3; თქა 6; თქა 8; თქა 11), ცალკე შემთხვევებში კი (თქა 1; ო 6) ნახევარწრის შეადგენს. ზოგჯერ ვერტიკალური ბუნის შუაში კეთდება ოდნავ შესამჩნევი კუთხე, რომლის გარეთა მახვილი კბილი მარჯვნივ არის მიმართული (თქა 11). ეს ასო განსაკუთრებულ თავისებურებას არ წარმოადგენს და საშუალო სპარსულისა და არამეული (პალმირული) დამწერლობის მრავალ ძეგლში მას საკმაოდ მოეპოვება პარალელები.

¹ ნახმარია შეიდეგო.
² გვხვდება ჩვიდმეტჯერ.
³ ცხრაჯერ არის ნახმარი.
⁴ გვხვდება ოთხჯერ.
⁵ შდრ., მაგ. NE, II, ტაბ. XXXIX 2, 3; XL, 12 და მრავალი სხვა.
⁶ «Halkchen».
⁷ იხ., მაგ., პალმირული ტარიდი.
⁸ იხმარება 29-ჯერ, ე. ი. უფრო ხშირად, ვიდრე რომელიმე სხვა ასო.

საინტერესოა ფორმა ლამედ-ისა¹, რომლის ძირითად ბუნს, როგორც ცნობილია სემიტური ეპიგრაფიკის მრავალ ძეგლში პირვანდელი მდგომარეობა აქვს მხოლოდ სირიულსა და ზოგიერთ პალმირულ წარწერაში² მიიღო მან საინტერესო მიმართულება \, მსგავსად ჩვენი წარწერისა. ამასთანავე ბუნი ლებულობს სახეს ძალგაქმული რკალისა (4,5—7 სანტიმეტრამდის), რომელიც მარცხნისაკენ არის გადაწოლი, ისე რომ ზოგჯერ იგი ჰორიზონტალს უახლოვდება (უხუ 2; უხუ 3). დიდი ბუნი მოკლე ბუნთან გადაბმის ადგილი მომრგვალებულია (უხუ 2; უხუ 7), ხან კი—კუთხოვ (უხუ 7; უხუ 8). მოკლე ბუნის მიმართულებაა: /, ზოგჯერ იგი ძლიერ იხრება მარცხნივ ჰორიზონტალურ მდგომარეობას (უხუ 7) აღწევს.

მემ-ი³ სათანადო ფალაურ (ქალდეურ-ფალაურ) ასოს მოგვაგონებს. ბუნების მიმართულება არ არღვევს ძირითად სქემას, რომელიც ჩვენი წარწერისათვის არის დამახასიათებელი. მარცხენა ვერტიკალური ბუნი პირდაპირია (ქანაუ 3; უხუ 10; უხუ 11), ხოლო ზოგჯერ, ჰორიზონტალურ ბუნთან გადაბმის ადგილას, ოდნავ მჯვრით ჩაზნექილი (უხუ 3, 5, 7; უხუ 7; უხუ 8). მარჯვენა ბუნი ხანდახან სწორია მას მარცხენა ბუნის ქვედა ნაწილის თანაბარი სიგრძე აქვს. ძირისაკენ ოდნავ ჩაზნექილი ჰორიზონტალური ბუნი მარცხნივ ზომიერად არის გამოშვებული (ქანაუ 3; უხუ 10; უხუ 11), როგორც ფალაურში, თუმცა ზოგჯერ მისი სიგრძე საკმაოდ ზომას აღწევს (უხუ 3, 7). საერთოდ ჩვენი წარწერის ლ მცირედ განსხვავებულ ფალაური დამწერლობის სათანადო ნიშნისაგან.

მემ-ს, თავისი მოხაზულობით, ძალიან უახლოვდება უ, რომელიც ბილინგვაში მხოლოდ ერთხელ გვხვდება (უხუ 2) და რომელიც ნაკლებ განსხვავდება ფალაურის სათანადო ნიშნისაგან. მისი ანალოგიები შეიძლება პალმირულშიც მოიხსნოს⁴. ჰორიზონტალური ხაზი ცოტა ჩაზნექილია. ვერტიკალურ ბუნთან მისი შეერთების ადგილიდან მარცხნივ გამოშვებულია საკმაოდ ვრცელი ირიბი შტრიხი. ვერტიკალური შტრიხების სიგრძე და ახლოებით თანაბარია და ორივე ცოტა მარცხნივ არის მოხრილი. ასოს მკვეთრად ჩამოყალიბებული სახე აქვს და მიუხედავად ლ-სთან მსგავსებისა, მისი გამოჩენა ამ უკანა კნელისაგან თავისუფლად შეიძლება, რაც არ ითქმის № 1 წარწერის შესახებ, სადაც ასოები ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს.

სამემ-ი⁵ საშუალო სპარსულთან ამკადანებს ერთგვარ შორეულ მსგავსებას, მაგრამ მას ამავე დროს მეტად საინტერესო თავისებურებანი ახასიათებს. მარცხენა ბუნი ბევრად უფრო მოკლეა, ვიდრე მარჯვენა და სტრიქონსზედა მარცხნივ მოქნილ მოკლე შტრიხით ერთად იგი პატარა რკალსა ქმნის. ჰორიზონტალური ბუნის ვერტიკალურ ხაზთან გადაბმის ადგილი მომრგვალებულია. მარჯვენა ვერტიკალური ბუნი ქართული ს ასოს მსგავს ძლიერ არის მოხრილი მარჯვნივ და არა მარცხნივ, როგორც ეს სემიტური ეპიგრაფიკით ითქმის ყველა ძეგლისათვის არის დამახასიათებელი. № 1 წარწერაში ეს ასო საგრძნობლად განსხვავდება ბილინგვის სამებისაგან და სპარსულს უახლოვდება.

უ-ს⁶ მეტად თავისებური სახე აქვს. მისი წარმოშობა ჩვენ ამგვარად წარმოგვიდგინა. არამეული და ფინიკური დამწერლობის უძველეს ძეგლებში ყანნი, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს წრეს O, რომელიც შემდეგ თანდათან იხსნება და, კუთხოვანების კენ სწრაფის შედეგად, პირვანდელი რკალისებრი ხაზისაგან U ვლებულობთ კუთხეს, რ

¹ გვხვდება ცხრაჯერ.

² NE, II, ტაბ. XLII, 10; XLV; Nöldeke, *ibid.*, 10. ტაბულა.

³ თერთმეტჯერ გვხვდება.

⁴ NE, ტაბულა XL, 6 (სტრიქონი 5: უხუ).

⁵ გვხვდება ხუთჯერ.

⁶ სამჯერ გვხვდება.

ზევით ღიაა V¹. უფრო ახალგაზრდა არამეულ დამწერლობებში ამ კუთხეს (ეჭვიანული) ხევენა ბუნი უგარძელება². ასეა, მაგალითად, ნაბატეურში, პალმიურულში და, აგრეთვე კვადრატულ შრიფტში: γ. წინააღმდეგ ამისა, არმაზულ ყაჟნს მარცხენა ბუნი უგარძელება³: γ (V¹ 10). გარდა ამისა, იმავე მიზეზების წყალობით, რომლების შემოთ გვეკონდა საუბარი⁴, მარჯვენა ბუნი მარცხნით იხრება, ძირისაკენ, ისე რომ კონტრასტის პორიზონტალს აღწევს. მოხრის ადგილი მომრგვალებულია (V¹ 10), ზოგჯერ კონტრასტის კუთხეს, რომლის წვეტიანი გარეგანი კბილა ზევით არის აშვერილი (V¹ 1: 4). აღსანიშნავია, რომ № 1 წარწერაში ამ ბუნს ბოლო ჯერ კიდევ არა აქვს კბილი, რის გამო ასო უფრო მეტად უახლოვდება არქაულ ტიპს (γ).

ძალიან თავისებური ფორმისაა ფე⁵. ამ ასოს ანალოგიები ჩემთვის უცნობია. წარწერაში ეს ნიშანი ერთი შტრიხით კი არ იწერება, როგორც ჩვეულებრივად არამეულში, არამედ ორით. ამ ასოსათვის დამახასიათებელი რკალისებრი ზედა ხაზი არ ვაჯადის ვერტიკალურში, არამედ გაქიმულია ძირს, მარჯვენისაკენ, ვერტიკალურ ბუნთან შეერთების წერტილის იქით. მარცხნით ჩაზნექილი ვერტიკალური ბუნი რკალთან შეერთებულია შუაზე კუთხით ო. № 1 წარწერაში ასოს სხვა ფორმა აქვს. მისი ზედა ნაწილი წარმოადგენს ძალიან მოლუნულ მთლიან რკალს, რომლის შუა ნაწილიდან ვერტიკალური ბუნი არის დაშვებული ო. ამგვარად, ასო ძალიან მოგვგავსებს ბერძნულ φ-სა და ქართულ მთავრულ ფს. როგორც ცნობილია, ხსენებულ ბერძნულ ასოს სემიტურ დამწერლობაში აქამდის არაა აღვლენილი არ მოეპოვებოდა, რის გამო მას უკავშირებდნენ ფინიკურ פ-ს, რომელსაც აქამდე მოხაზულობა აქვს⁶. არმაზის ძეგლებში ჩვენ ერთადერთი შემთხვევა ვაქვს, როდესაც სემიტურ დამწერლობაში ეს ასო იმგვარ სახეს ატარებს, როგორც ბერძნულსა და ქართულში და, შესაძლებელია, ეს გარემოება არ იყოს მნიშვნელობას მოკლებული ამ ასოს ისტორიის შესწავლისათვის, თუ, რა თქმა უნდა, არ ვითქვამთ, რომ ქართულ-სემიტული ფორმა ასოს ბერძნულის ან ქართულის გავლენის შედეგია⁷.

ძალიან ძველი სახე აქვს წადეს⁸. აქაც თავს იჩენს ერთგვარი დანართი ძირს დაბოლოებული შტრიხის სახით, რომელიც უკვე ფინიკურში ჩნდება⁹. ამის წყალობით ასო ემსგავსება ო-ს, რომლისაგანაც მხოლოდ მარცხენა ბუნის სიგრძით განსხვავდება. ნიშნის საერთო სახე თითქმის იდენტურია ერთი მხრით საშუალო ფინიკური ო-სი, ხოლო მეორე მხრით ქართული ნუსხური ო-სი¹⁰. ფინიკურისაგან ასო იმით განსხვავდება, რომ მას არა აქვს სტრიქონსზედა მოკლე შტრიხი, ამასთანავე, ვერტიკალური ხაზების ერთმანეთთან დაბმის ადგილები მომრგვალებულია.

¹ NE, I, p. 188.
² NE, I, p. 191.
³ შდრ. ზევით, ძირითად ნაზთა მიმართულებას შესახებ, გვ. 6.
⁴ შდრ. ზევით, გვ. 6; აგრეთვე NE, I, p. 179.
⁵ წარწერაში შეიძლება არის ნახშირი.
⁶ შდრ., მაგ., W. Larfeld, Griechische Epigraphik, München, 1914 p. 236 ff.; ივ. ჯავახიშვილი, ქართულ-სემიტული მითითებათა მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფილისი, 1926, გვ. 218—219.
⁷ შდრ. ზევით, ძირითად ნაზთა მიმართულების შესახებ, გვ. 6.
⁸ გვედგება მხოლოდ საშუალო.
⁹ ნ., მაგალითად, 96 წლის (ჩვენ ერამდის) ცნობილი წარწერა პირიდან, NE, II, ტაბ. VIII, 6; I, p. 425.
 № 968—974.

¹⁰ საყურადღებოა, რომ სემიტური ბგერა, რომელიც ხსენებული ასოთი აღნიშნება, ქართულსა და სომხურში მკვეთრი აფრიკატით გადმოიკემა და ნუსხა ზუსტრად ამგვარად იწერება: ო, შდრ., მაგალ., სომხ. *ოხსხაჟ = ოუჟ; ჩარქხბას = ქურქ; ბრახოქ = ოჩაქ; ებრ. ოჩაქ; შიურ = ოჟ;*

აქ¹ ამკლავებს მსგავსებას სათანადო არამეულ ნიშანთან და მისგან დაშორებას ვალაურ ასოსთან. ამ ასოშიაც თავს იჩენს ვერტიკალური ბუნიდან გამომდინარე პორტიკალური ხაზის დანართი ძირს მოხრილი შტრიხის სახით². მარცხენა ბუნი, ჰორიზონტალურ ხაზებთან შედარებით, მსხვილია. მას ირიბი მიმართულება აქვს და ბოლოვე სტრიქონსკედა პატარა შტრიხით. ირიბია (✓) აგრეთვე მისგან მარცხნიდან მარჯვნივ მიმავალი პორტიკალური ბუნები. საერთოდ, ასოს მკვეთრად ჩამოყალიბებული და დენილი სახე აქვს.

ლ-ს³ ბილინგვაში უფრო არქაული სახე აქვს, ვიდრე ფალაურში ან მერმინსემიტურ (პალმიურულსა, ნაბატეურსა ანდა ებრაულ კვადრატულ) ანბანში და ძალ ახლოს დგას არამეულსა (მაგ., ეგვიპტის არამეული პაპირუსებისა) და საშუალო ფინურის თა-ე-ის ძველ ტიპთან. მარცხენა ბუნი ბევრად უფრო გრძელია, ვიდრე მარჯ (6-7 სანტიმეტრს აღწევს) და ოდნავ მოხრილია მარცხნივ. პორტიკალური სტრიქონი ძირს არის დახრილი: \. პორტიკალური ბუნი მომრგვალებულად არის გაღებული ვერტიკალურთან, რომელიც თითქმის სტრიქონის ხაზს აღწევს (ლ¹ლ² 3; ლ¹ლ² 3: ზოგჯერ მარჯვენა მოკლე ბუნი პირდაპირი ხაზით მიმართულია მარცხენა ვერტიკალურ ხაზისაკენ. ასეთ შემთხვევაში ვერტიკალური ხაზის პორტიკალურთან გადაბმის აღლას მახვილი კუთხე ჩნდება (თ¹ლ¹ 1; თ¹ლ¹ 4; ჯ¹ლ¹ 5, 6).

შემთხვევით ჩვენს პატარა წარწერაში არამეული დამწერლობის ყველა ასო აღმოდა. ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს არმაზის დამწერლობის შესახებ მთლიანი წარმოდენა ვიქონიოთ. ვარდა ამისა, ბილინგვაში გვხვდება ორი რიცხვითი ნიშანი: 20 და 1, რლებშიაც აგრეთვე თავს იჩენს ერთგვარი თავისებურება. ერთეულის აღმნიშვნელი ნიშანი არის უბრალო ვერტიკალური ხაზი, როგორც ეს თითქმის ყველა სემიტურ ძველ აგრეთვე თანამედროვე, არამედ ძალიან მოგვაგონებს არმაზისავე დამწერლობის ოს ბუნი. როგორც ოს, მარჯვნივა აქვს მოხრილი და, იგი მარჯვენა მხრისაკენ მიმართკალს წარმოადგენს. ზედა ნაწილი ძირისაკენ არის მარჯვნივ დახრილი.

მეტად საყურადღებოა 20 ნიშნის მოხაზულობა. იგი წარმოადგენს ერთმანეთის მხე მოთავსებულ ორ ღია სამკუთხედს, რომლების კუთხეები მარცხნივ არის მიმართუ

ბ¹ბ²ბ³ = ბ¹ბ²ბ³; ბ¹ბ²ბ³ = ბ¹ბ²ბ³, ებრ. ბ¹ბ²ბ³, არაბ. ب, سوم; სამხრეთ-ბ¹ბ²ბ³ = ბ¹ბ²ბ³; სომხ. ბ¹ბ²ბ³ ბ¹ბ²ბ³ = ბ¹ბ²ბ³; ბ¹ბ²ბ³ = ბ¹ბ²ბ³; ბ¹ბ²ბ³ = ბ¹ბ²ბ³.

დამახასიათებელია, რომ თვით სახელწოდება უ ასოს ქართულად გამოთქმის ანგვარად: წ და ე. მაგ., ქართული ფსალმუნის ერთ-ერთ უძველეს ტექსტში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის № 38 ხელნაწში, რომელიც 974 წლით არის დათარიღებული, ასეთ ფრაზას ვხვდებით: „ქაფ მარჩობლა არს ნე [მ] და ნუ (ხელნაწერშია მე და ნუ) და აფე და წადე“ ე. ი. „ასოები ქ (ქაფ), მ (მე), მ (მე), მ (მე), მ (მე), ებრ. ეფ) და წ (წადე) ორნაირი არისო“. მართლაც, როგორც ცნობილია, ამ ასოებს ორი სხვა ანუა მოხაზულობა აქვს, იმისდა მიხედვით, თუ სად იმჩარება ეს ნიშნები. სიტყვის ბოლოს, თუ სხვაგან, გიერთი ასოს სახელწოდების დამახინჯება (მე და ნუ, ნაცვლად მე და ნუ-ისა, აფე, ნაცვლად ფე და სხვ), რასაც ტექსტში ვხვდებით, მოწმობს, რომ გადაწერის უკვე აღარ ესმის ფრაზის მნიშვნელობა რომ ტექსტი უფრო ძველ ბოქას ეკუთვნის, ვიდრე ხელნაწერი. მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტი, ყვე ნიშნის მიხედვით, ბერძნულიდან არის ნათარგმნი, უ ასოს სახელწოდება ბერძნული ფორმით კი არ აქ გადმოცემული, არამედ იმ ფორმით, რომელიც ძველ გამოთქმას ასახავს, როდესაც სემიტური (ებრაულ-მეული) სისტემატურად გადმოდიოდა ქართული წ ბგერით. ასეთ შემხედრას. პალეოგრაფიულსა ფონეტიკურს, ქართულ რ-სა და არმაზულ რ-ს შორის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული მწერლობის ისტორიისათვის, მით უმეტეს, რომ ეს შემხედრას, უფრო სწორად, ნათესაობა, სხვა შემთხვევშიაც იჩენს თავს (მაგალითად, ფ, ს ასოებში). ეს საკმაოდ თვალსაჩინო იქნება ყველასათვის, ვინც ამ მწერლობის ისტორიას გაითვალისწინებს და მოერიდება აჩქარებულს უარყოფით დასკვნებს ქართული ას ბის არმაზულთან უბრალოდ გავგეხული მსგავსების ან არსმგავსების საფუძველზე.

¹ გვხვდება ზუთჯერ.
² ნ. ზეით, გვ. 6.
³ გვხვდება ცხრაჯერ.

ლისაგან წარმოდგება, როგორც ამას ჯერ კიდევ განსვენებული აკადემიკოსი ი. ნე ჯავახიშვილი ჰქვირობდა¹. შესაძლებელია ქართულსაცა და არა მხოლოდ მისა და საფუძვლად დაედო ძველი არამეული დამწერლობის თავისებურ წესი, რომელთანაც ხშირად არმარული უფრო ახლოს დგას. ვიდრე ქართული, ზოგჯერ კი პირიქით.

ბილინგვის დათარიღებისათვის საჭიროა, პირველ ყოვლისა, არმაზის ერთენოვან წარწერა მოვიშველიოთ.

ჩვენ არა გვაქვს ვანზარხელი აქ ამ წარწერის სრული პალეოგრაფიული ანალიზი წარმოვადგინოთ². აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ზოგჯერ იგი გაცილებით უფრო მეტ არქაულობას ამჟღავნებს, ვიდრე ბილინგვა. ასე, მაგალითად, ზოგიერთ ასოს (შ, უ, ო და სხვ) გაცილებით უფრო არქაული სახე აქვს, ვიდრე ორენოვან ეპიტაფიასში. დამწერლობის საერთოდ, უფრო ნაკლებ მკაფიოა, ზოგიერთი ასო (ზ, ბ, ე და კ; მ, დ და უ) ხშირად ძნელი გასარჩევია ერთმანეთისაგან. ხშირია მერყეობა, როგორც ცალკე ასოების დაწერა ლობაში, ისე ორთოგრაფიაში. დამწერლობის დუქტუსი, საერთოდ, ძალიან ძველია უფრო ძველი, ვიდრე პალმირულისა და ნაბატეურის. მაგრამ ძველში ისეთ ფონეტიკურ განვითარებათა კვალი არის შენახული³, რომ არ შეიძლება იგი პირველ საუკუნეებში (ჩვენი წელთაღრიცხვით) უფრო აღრინდელ ხანაში მოვთავსოთ. უფრო საფიქრებელია, რომ ის ძველი I ან II საუკუნეს ეკუთვნის, მხოლოდ, თუ წარწერაში მოხსენებული „მიპრიდატ მეფე ძე ფარსმან მეფისა დიდისა“ იგივე პირია, რაც მცხეთაში 1867 წელს ნაპოვნს ვესპასიანეს ბერძნულ წარწერაში⁴ მოხსენებული „მიპრიდატ ძე ფარსმანისა“⁵, მაშინ წარწერა შეიძლება დათარიღდეს ცოტად თუ ბევრად მეტი სიზუსტით, ჩვენი წელთაღრიცხვით I საუკუნის მეორე ნახევრით (I საუკუნის ოთხმოციანი წლების მახლობელი ხანით, რომელსაც ვესპასიანის ხსენებული წარწერა ეკუთვნის).

იმ წარწერასთან შედარებით ბილინგვის დამწერლობა უფრო ახალგაზრდაა. მკაფიოობისა და სიმკვეთრის გვერდით თავს იჩენს სწრაფვა ხელთახულობისა და დამატებითი ელემენტების შემოტანისაკენ. ცალკე სიტყვების ფორმებიც უფრო ახალგაზრდაა. ასე, მაგალითად, № 1 წარწერის არქაული ფორმის ნაცვლად **სქრუშ** piths, ბილინგვაში ეხვედრებით ამ სიტყვის **ს** ასოთი დაწერილობას: **სქრუშ**, ხეჭ, როგორც ეს მიღებულია სასანური ეპოქის წარწერებში და აგრეთვე სომხურში, ისე როგორც მერმინდელ ბერძნულ ძეგლებში. ყველაფერი ეს საფუძვლად გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ბილინგვა ერთენოვან წარწერაზე უფრო ახალგაზრდაა და თუ ეს უკანასკნელი I საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის ორენოვანი ეპიტაფია უნდა მიეკუთვნებოდეს II საუკუნის ბოლოს, ან უფრო სწორად, II საუკუნის ნახევარს⁶.

არმაზის წარწერები, ამგვარად, ქრონოლოგიურად წინ უსწრებენ მონუმენტულ უფრო სასანური დამწერლობის უძველეს ძეგლებს და ამიტომაც, საფიქრებელია, დიდ როლს შეასრულებენ საშუალო სპარსული დამწერლობის ისტორიის შესწავლის საქმეში.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1926, გვ. 223 შნდ.

² წარწერის დაწვრილებითი პალეოგრაფიული ანალიზი მოცემული იქნება მის გამოქვეყნებისას.

³ მათ ჩვენ ცალკე შევიხამებთ.

⁴ იხ. А. Амрианашивили, Греческие надписи Музея Гривия. საქართველოს მუზეუმის მოამბე, IV. თბილისი, 1928, გვ. 191—196 (იქვეა ლიტერატურა ნაჩვენები); აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1928, გვ. 153—159; А. Амрианашивили, Иберия и римская эвнания в Азии. Вестник Древней истории, 4 (5), მოსკოვი, 1938, გვ. 161 შნდ.; Nelson C. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, p. 201 და შნშნ. 60 (იქვეა ლიტერატურა).

⁵ არის საფუძვლები, რომლებიც გვიფიქრებინებს, რომ ეს პირები მართლაც ერთი და იგივეა.

⁶ გ. ქვეითი, წარწერის მოქმედი პირობის შესახებ.

II. ტექსტი და თარგმანი

ტექსტს შემდეგი სახე აქვს¹.

1 ი რ ა ე ა ს ა რ ა ზ მ ე ა
 2 ა რ ა რ ი რ ა მ ს ა რ ა მ ა რ ი
 3 მ ა რ ი ა რ ა რ ა ი რ ა რ ა რ ა
 4 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 5 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 6 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 7 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 8 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 9 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 10 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა
 11 ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა რ ა

ტექსტის ტრანსლიტერაცია

ა. ქართული

1	რ ა ე ა ს ა რ ა ზ მ ე ა	1
2	ზ ა ე ბ კ ლ ა ლ ბ ტ ხ შ ზ ა ფ რ ს მ ნ	2
3	მ ლ ქ ' ნ თ ი ზ ა ა ე დ მ ნ გ ნ ვ ნ ს ა ჰ	3
4	ე ქ ბ მ ა რ ' რ ე ს თ ყ ბ ა დ ' რ ბ	4
5	თ რ ბ ს ზ ა ხ ს ა ფ რ ნ ე ვ მ ლ ქ ბ რ ა	5
6	ზ ა ' გ რ ა ფ რ ბ თ რ ბ ს ზ ა	6
7	ფ რ ს მ ნ მ ლ ქ ჰ ბ ლ ჰ ბ ლ ა ქ მ'	7
8	ზ ა ფ რ ნ ე შ ლ' გ მ ა რ ე ქ ქ ა ნ	8
9	ტ ბ ე შ ფ ა რ ა ჰ ვ ჰ ჰ ა ქ ზ ა ბ რ	9
10	' ა ნ შ ლ' დ მ ე ა ჰ ვ ჰ მ ნ	10
11	ტ ბ ე თ ე შ ' ა თ ა ნ ბ შ ნ თ 21	11

¹ ნახაზები შესრულებულია რენე შერლინგის მიერ.

1	אנה סערפיט ברחו זי	1
2	זיוח קליל בטחש זי פרסמן	2
3	מלך אנתח זי יודמנגן ונציח	3
4	וכביר ארוסת עבירא רב	4
5	חרבין זי חסיפרנגו מלך ברי	5
6	זי אנריף רב תרבין זי	6
7	פרסמן מלך חבל חבליד מא	7
8	זי פרנוש לא גמיר ורחין	8
9	טב וזפיר יהוה היך זי בר	9
10	אינש לא רמע יהוה מן .	10
11	טכות ומאיתן בשנת 21	11

გ. ლათინური

1	'nh s'rpýt brty zy	1
2	zywh klyl bthš zy prsmn	2
3	mlk 'ntt zy ywdmngn wnsyh	3
4	wkbyr 'rwst 'byd' rb	4
5	trbš zy hsyprawg mlk bry	5
6	zy 'gryp rb trbš zy	6
7	prsmn mlk hbl hblyk m'	7
8	zy prnwš l' gmyr whkyn	8
9	fb wšpyr yhwh hyk zy br	9
10	'ynš l' dm' yhwh mn	10
11	fbwt wnw'tyn bšnt 21.	11

თ ა რ მ ა ნ ი

- 1 მე (ვარ) სერაფიტი, ასული
- 2 ზევახისა, მცირისა პიტიახშისა ფარსმან
- 3 მეფისა, მეუღლე იოდმანგანისა¹—ძლევა მოსილისა
- 4 და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ეზოას
- 5 მოძღურისა ხსეფარნუგ მეფისა—ძისა²
- 6 აგრიფა ეზოას მოძღურისა
- 7 ფარსმან მეფისა. ვაება ვაებისა³. ის
- 8 რაც [=ის ვინც]⁴ იყო **წინა**
არა დასრულებული [ე. ი. ახალგაზრდა?]⁵ და იმდენად
- 9 კეთილი და მშვენიერი იყო, რომ არა-
- 10 ვინ იყო [მისი] მსგავსი
- 11 სილამაზით⁶. და გარდაიცვალა 21 წლისა.

¹ ამ სიტყვის შემდეგ ტექსტში მოთავსებულია 'w, «და» კავშირი, რომლის შესაზებ იხ. ქვეთვ. გვ. 21—22.
² ეზება იოდმანგანს. ³ იხ. ქვეთვით, გვ. 23.

⁴ იხ. ქვეთვით, გვ. 23—24.

⁵ იხ. ქვეთვით, გვ. 24.

⁶ იხ. ქვეთვით, გვ. 26.

სათვის, რომ ბილინგვის ორივე ტექსტის შედარების საშუალება გვექნეს, აქვე
 50 ბერძნულ წარწერასაც, თუმცა ის ამჟამად უკვე გამოცემულია¹.

1   CΗΡΑΤΤΕΙΤΙCΖ ΗΟΥΑΧΟΥ
 2   ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΠΙΤΙΑΧΟΥ
 3   ΘΥΓΑΤΗΡ ΠΟΥ ΠΜΙΚΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ ΠΙΤΙ
 4   ΑΣΟΥ ΥΙΟΥ ΥΙΩ ΔΑΔΑΝΓΑΝΟΥ ΓΥΝΗ
 5   ΤΟΥ ΠΟΜΑΣ ΝΕΙΚΑΣ ΠΟΙΗCΑΝΤΟC
 6   ΕΠΙ ΤΡΟΠΟΥ ΒΑCΙΛΕΩC ΙΒΗΡΩΝ
 7   ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΗΦΑΡΝΟΥ ΓΟΥΑΠΕ
 8   ΘΑΝΕ ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΤΩΝ ΚΑ
 9   ΗΤΙCΤΟ ΚΑΛΟC ΑΔΕΙΜΗΤΟΝ
 10   ΕΙΧΕ

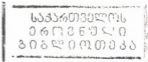
„სერატიტი, ასული ზევახ მცირისა პიტიახშისა², მეუღლე პუპ-
 იოს აგრიპა პიტიახშის ძის იოდმანგანისა,³ ივერთა დიდი⁴ მე-
 ქსეფარნუგის მრავალთა გამარჯვებათა მომპოვებელი ეპიტრო-
 ა. გარდაიცვალა ახალგაზრდა⁵, 21 წლისა, მქონებელი შეუღარე-
 ი სილამაზისა“.

შენიშვნები პარალელური ტაქსისათვის

წარწერის პირველი ნახევარი წარმოადგენს ერთ მთლიან ნომინალ წინადადებას
 'nh «მე» სუბიექტით, რომლის მიმართ დანარჩენი ნაწილი (მე-7 სტრიქონის უხუ სიტყ-
 ბოლომდე) შემასმენელია. წარწერის ეს ადგილი არ იწვევს რაიმე დაბრკოლებას გა-
 ის მხრით.

1 სტრიქონი. უჩა 'nh 'ნჰ მე», პირველი პირის ნაცვალსახელი, ჩვეულებრივი
 ტურ ენათა დიდი ნაწილისათვის (არაბ. სქ, ებრ. აჩა || აჩა, ფინ. უჩა || აჩა, სირ.
 არამ. აჩა, კ-თი⁶ ბევრ ძეგლში, მაგალითად, ბარ რექუბის ცნობილ წარწე-
 ი: 'h უჩა. წარწერაში კილიკიიდან⁷: "h ა რრ რ" h რ 'h უჩა. აგრეთვე

¹ ს. ყუზნიშვილი, ხს. ნაშრომი, გვ. 171—175; ა. შანიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 184 შმდ.
² ს. ყუზნიშვილი თარგმნის: ახლანდელის პიტიახშის; ა. შანიძე, ახლისა პიტიახ-
 ა (რუსულად нового питиахша).
³ ს. ყუზნიშვილს ქართულ თარგმანში სიტყვა დიდი შეცდომით გამორჩენილი აქვს. რუსულად იგი
 ღრავას თარგმნის ამგვარად: „Паря Иберов, Великого Ксепарнуга“. გამოთქმისათვის „ივერთა
 დი მეფე“, შდრ. ანალოგიური ფორმულა („დიდი მეფე“) არმაზის ერთენოვანი წარწერისა,
 კით. გვ. 42.
⁴ ს. ყუზნიშვილი თარგმნის „ვერ კიდევ ახალგაზრდა“.
⁵ „უჩა არის კანონზომიერი ძველი დაწერილობა „-სათვის“. M. Lidzbarski, Ephemeris für semi-
 he Epigraphik, Giessen, 1900—1902, I, p. 321 (შემდგომი შემოკლებით, Ephemeris).
⁶ NE, I, p. 443.
⁷ NE, I, p. 446.

ასუანის ტექსტებში¹ და სხ. იგივე ფორმა გამოყენებულია იდეოგრამად იდეოგრაფიკულ ფორმის, ისე როგორც ფარსულ წარწერებში (𐎠𐎺𐎡) (იკითხება *AA, az*). *𐎠𐎺𐎡*

— *𐎠𐎺𐎡* *s'ryt* სერეტი, დედაიკის საკუთარი სახელი სერაფიტი, შესაბამისი იდეოგრაფიკული წარმოშობისა. შეესატყვისება ბერძნულს *CHRAITIC*. აღსანიშნავია რომ ბერძნული *H* ზენ წარწერაში *𐎠* -ს საშუალებით არის გადმოცემული. შდრ. *𐎠𐎺𐎡* სიტყვის დაწერილობა ძვანით ეს აღსანიშნავად. მიმდებარის ფორმაში *𐎠𐎺𐎡*, მზნისაგან, რომლის მნიშვნელობაა «მსგავსი იყო. ჰგავდა».

— *𐎠𐎺𐎡* *bry* ბრთა, «სულია, საერთო სემიტური სიტყვის (არაბ. *bry*, ებრ. *בְּרִי*, ფინიკ. *𐤁𐤓*, აქადური *bintu*, სირ. *ܒܝܢܘܬܐ* st. *estr. ܒܝܢܘܬܐ*, მეპრი *bart*) არამეული ფორმა *𐎠𐎺𐎡* st. *estr. 𐎠𐎺𐎡*, პირველი პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით. სიტყვა გამოყენებულ იდეოგრამად წიგნურ ფალაურში მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით: *bryh* (მოითქმოდა, როგორც ჩანს, *duxt*). წარწერებში მე იგი არ შემხედვარია. მაგრამ ზაფრებელია, რომ იხმარებოდა ფალაურშიც *𐎠𐎺𐎡* ფორმით (პირველი პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით) და ფარსულშიც, მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით *𐎠𐎺𐎡*, როგორც ეს ჰუზნარიშის ფარსული სისტემისათვის არის დაშვებული იდეოგრაფიკული წიგნურ ფალაურში გვაქვს² (*𐎠𐎺𐎡*).

— *𐎠𐎺𐎡* *xy* ზა, გავრცელებული სემიტური ნაწილაკის (არამ. *xy*, ეთიოპ. *za*, ბიბლიის ამეული *xy*, ებრაული *xy*, არაბ. *z* და სხ.) არამეული ფორმა, რომელიც გამოყენებულ *imfet*-ის მიმართებითი კონსტრუქციის აღსანიშნავად. ამ ფორმით გვხვდება მხოლოდ ძველი და აქემენური ეპოქის უძველეს ძეგლებში³ და უკვე ბიბლიური წიგნების ყველა ადრინდელ ნაწილებში წარმოდგენილია *xy*-ს სახით. *xy* ნაწილაკი გამოყენებულია ჰერძონის ფარსული სისტემისათვისაც, აგრეთვე წიგნურ ფალაურში (იკითხებოდა, აღბ, *y*, ახალი სპარსული *y*, სოლდიდური *y*, ძველი სპარსული *hya, ty*)⁴. ფალაურში იგი არ მოგვხვდება (გარდა ზოგიერთი შემთხვევისა, რასაც Herzfeld-ი «ფარსაციონებულ» მიიჩნევს).

2 ს ტ რ ა ი კ ო ნ ი.—*𐎠𐎺𐎡* *zax* ზაჯხ, მამაკაცის საკუთარი სახელი ზევახი, შეესატყვისება ბერძნული ტექსტის ნათესაობით ბრუნვაში დასმულ სიტყვას *Zyaxax*, სახელითი *Zyaxax*, *Zaxax*, როგორც ეს არმაზში ნაპოვნი ერთ-ერთი გემის წარწერად

¹ იხ. Staerk 1913 შდრ. Herzfeld-თან, Paikuli, p. 138.

² იგი რამდენჯერმე გვხვდება არმაზის ერთწიგნიან წარწერაში.

³ Herzfeld, Paikuli, s. v.

⁴ შდრ. სანსკრიტული *duhit*, ავგუსტი დუხარ, ახალი სპარსული *دخت, دختر*, სომხ *դուհու, ძელი სომხური ნასესხები *դուხთა*, როგორც საკუთარ სახელითა შემადგენელი ელემენტი (*ძიუიტი *დუხთა, შირსადუხთა, ზურსადუხთა, ზარსადუხთა, ზეასადუხთა, შანსადუხთა, მორეფუტი *შანსადუხთა, ზარსადუხთა, ზეასადუხთა* და სხ. ზ. *შანსადუხთა, ზეასადუხთა* თანათვის *დუხთა*, 595—596, იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ვარსკვლავის „ბრავალისონ“ სომხური ეტიმოლოგია და პოლიგლოტური წარმოშობის სპარსულ-სანსკულ-ფილტრული, აკად. ნ. შარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის თბილისში, V—VI, თბილისი, 1940, გვ. 168), ჭარბული დუხტი. აგრეთვე საკუთარ სახლებში (მატერიალური, სახლები, გულანდუხტი და სხ. იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, სხ. ნაშრ., გვ. 167—168).***

⁵ იხ. Brockelmann, Grundriss, I, pp. 324—326; Gesenius-Buhl, Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament, 16. Aufl., p. 193.

⁶ M. Lidzbarski, Altaram. Urkunden aus Assur. Wiss. Ver. d. Deutsch. Or. Ges., 1921, 38; NE, p. 267; Ephemeris, I, 67, 2: 322, 323; A₂, II, 413; Herzfeld, Paikuli, s. v.

⁷ K. Marti, Kurzgefasste Grammatik der biblisch-aramäischen Sprache, PLO, XVIII, Berlin, 1911, 23—24. შდრ. აგრეთვე თანდრის არამეული *xy*, *xy*. M. Margolis, Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds, CLS, III, München, 1910, p. 94; სარბული *xy*, Th. Nöldeke, Kurzgefasst syrische Grammatik, Leipzig, 1898, p. 47; აგრეთვე მანდურში, Th. Nöldeke, Mandäische Grammatik, Halle, 1875, p. 92, ff. და მრავალ სემიტურ დიალექტში.

⁸ შდრ. ს. ყუბინიშვილი, *ibid.*, გვ. 169—170.

მისი ეტიმოლოგია გაურკვეველია. შესაძლებელია ჩვენი წარწერის 𐌆𐌆𐌆 ადგილობრივი
 ფორმა ბიბლიური საკუთარი სახელის 𐌆𐌆𐌆 Zebah-ისა¹, რომელიც მადიამის მეფის ადგილობრივი
 სახელი (მსაჯულთა წიგნი, 8₂₂; ფსალმუნნი 83₁₂; ქართულ თარგმანშია: ზებე). მეორე შრომა
 მისი თანახმად ერთ წარწერაში გვხვდება ზევაკ სახელი, ნათესაობით ბრუნვაში
 𐌆𐌆𐌆 (მამა 𐌆𐌆𐌆 -ისა)², რომელსაც E. Justi³ უკავშირებს ავესტურ სიტყვას
 𐌆𐌆𐌆 იძლევი; დანიერია და რომელსაც, შესაძლებელია, რაიმე კავშირი ჰქონდეს წარწე-
 რაში დამოწმებულ სახელთან.

სწორი არაა ვიფიქროთ, რომ ზევახ უცხოური გადმოცემაა 𐌆𐌆𐌆 ან 𐌆𐌆𐌆 საკუ-
 თარი სახელისა. ამ შემთხვევაში არამეულში გვექნებოდა 𐌆𐌆𐌆 , რადგანაც უცხო აფრიკა-
 ტები, როგორც სისინა, ისე შიშინა, სემიტურ დამწერლობაში ყოველთვის 𐌆𐌆𐌆 -ს (𐌆)
 სწავლობით არის გადმოცემული. ეს საკმაოდ ცნობილი წესია და სპეციალურად ამაზე არ
 უნდა ვსაუბრობო. საქართველოში დივანხანაგო ი. ვილენჩიკის წერაღი Welchen Wert hatte 𐌆 im
 𐌆𐌆𐌆 (OLZ, XXXIII, 1930, pp. 89—98, ფალბურშიაც, როგორც ცნობილია, აფ-
 რიკების გადმოცემაზე 𐌆𐌆𐌆 არის გამოყენებული. უფრო საფიქრებელია მეორე შესაძ-
 ლებლობა, რომ 𐌆𐌆𐌆 პროტოტაის წარმოადგენს ბერძნული ქართული ჯავახ-ისათვის⁴,
 მაგრამ ამ დებულების დარწმუნებით მტკიცებისათვისაც ურყევა საბუთები არ მოიპოვება.

— ზევაქ 𐌆𐌆𐌆 კლდელ, ნახშირია ტექსტში ზევახ პიტიახშის მიმართ და შესაბამისე-
 ჯა ბერძნული ტექსტის გამოთქმას: 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 . წარწერის ბერძნული ნაწილის
 გამოცემის ავტორი პროფ. ს. ვუხჩიშვილი ამ სიტყვებს თარგმანის ამგვარად: „ახლანდე-
 ლის პიტიახშისა“. აკად. ა. შანიძე, რომელმაც აგრეთვე გამოცემა წარწერა, ბერძნული
 ტექსტისათვის იძლევა თარგმანს „ახლისა პიტიახშისა“ (რუსულად 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆). როგორც
 არამეულისათვის „ახლანდელად პიტიახშისა“ (რუსულად 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆). როგორც
 ცნობილია, ბერძნული 𐌆𐌆𐌆 წარმოადგენს შედარებით ხარისხს 𐌆𐌆𐌆 სიტყვისაგან,
 რომლის მნიშვნელობაა ახალია, ნორჩია, ახალგაზრდა, მცირეწლოვანია, გამოუყვდილი
 და სხ. შედარებით ხარისხში 𐌆𐌆𐌆 პირველყოფისა უმცროსსა, მცირესა ნიშნავს,
 თუმცა მას შეაძლება ახლანდელისა მნიშვნელობაც ჰქონდეს. არამეული ზევაქ არის სახელი,
 ნაწარმოები სემიტური ძირისაგან ზევაქ (არაბ. 𐌆𐌆𐌆), რაც ნიშნავს მსუბუქი იყო, მცირერიც-
 ხოვანი, მცირეა. აქედან ზევაქ (status emphat. 𐌆𐌆𐌆) მცირერიცხოვანია, მატარია,
 მცირეა და, როგორც ვიფიქრობ⁵, უმცროსია. ბერძნული 𐌆𐌆𐌆 და არამეული ზევაქ
 ერთმანეთს ხვდება მნიშვნელობაში მცირეა ანუ უმცროსია. სხვა შემთხვევებში ეს სიტყ-
 ვები ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდება. გარდა ამისა, არამეული სიტყვის არც
 ერთი მნიშვნელობა, გარდა ხუნეხულისა (მცირეა, უმცროსია), კონტექსტს არ შეეფერე-
 ბა, რადგან პიტიახშის მიმართ არ შეაძლება ნახშირი იყოს ტერმინი მსუბუქია ან მცირე-
 რიხოვანია. აქედან ცხადია, რომ წარწერაში ლაპარაკია მხოლოდ მცირე ან უმცროსი

¹ თუ ეს მოსაზრება სწორია, მაშინ 𐌆𐌆𐌆 უ-ით, ნაცვლად 𐌆𐌆𐌆 (𐌆𐌆𐌆), შესაძლებელია ასახედეს
 ბედად ქედა-ის სპირანტულ გამოთქმას, რომელიც თავს იჩენს ისეთ ნასესხებ სიტყვებში, როგორიცაა
 სომხ. 𐌆𐌆𐌆 — 𐌆𐌆𐌆 (Häbschmann, Arm. Grammatik, I, 1897, p. 313) 𐌆𐌆𐌆 — 𐌆𐌆𐌆 (ibid., p. 320);
 𐌆𐌆𐌆 — 𐌆𐌆𐌆 (ibid., p. 308—309); 𐌆𐌆𐌆 — 𐌆𐌆𐌆 (ibid., p. 305) და სხ.

² B. Latuschev, Inscriptions antiquae oras septentrionalis Ponti Euxini graecae et Latinae, II, p.
 268, 269, № 447, 11.

³ Iranisches Namenbuch, Marburg, 1859, p. 385, აგრეთვე გვ. 226.

⁴ ამ შემთხვევაში 𐌆 , ნაცვლად 𐌆 -სა, უნდა აიხსნას როგორც შედგირ აფრიკატიზაციისა, რომელიც
 საკმაოდ გავრცელებული მოვლენაა ქართულში, შუბ. თ. გონიაშვილი, К истории старого звука в грузин-
 ском. ენოქის-მათაზე, II, თბილისი, 1937, გვ. 111—134; გ. აბულელიძე, ზოგადი და ქართული ენის ფონე-
 ტიკური საკითხები, თბილისი, 1938, გვ. 128—136.

⁵ დადებითი ფორმების ხმაურება ვილენჩიკის მნიშვნელობით ჩვეულებრივი მოვლენაა როგორც სემიტურ
 ენებში, აგრეთვე ქართულში.

პიტიახშის შესახებ. ეს მოსაზრება დასტურდება შემდეგი ფაქტით. იერუსალიმში გუმში ფსევდო-იონათანისა (დაბ. 42), სადაც მოთხოვნილია, რომ ^{ხეივანის} ტოვეს შინ თავიანთი უმცროსი ძმა ბენიამენი, ხოლო თვითონ კი მივიღნე ეგვიპტეს პურის სასყიდლად, სხვათა შორის ნათქვამია. რომ იოსებმა თავის ძმე სიტყვებით მიჰმართა: (19) „ხოლო თქვენ ვილოდეთ და წარიღეთ ნაეპური იქ თქვენისა (20) და ძმად თქუენი უმრწემისი მოიყუანეთ თქუენთანა ჩემდამა „ძმად თქუენი უმრწემისი“ ტექსტში გადმოცემულია სიტყვებით **אֲנִי** რაც ებრაულში ტექსტის შემდეგ ადგილს უდრის: **(אֲנִי אֲנִי) אֲנִי** და ბიბლიის სომხურსა და არაბულ თარგმანებში ეს ადგილი გადმოცემულია

և զկղպարն ձեր կրտսեր սո՛քք առ իս (სომხ.), **احضروا اخاك الصغير الى** რუსულ ტექსტში გვაქვს: „**а брата вашего меньшого приведите ко м** რადლებოა, რომ ბიბლიის ბერძნულ თარგმანში ტექსტი ამგვარად არის გად **Kz: τὸν ἀνεψιὸν ἑαυτοῦ τὸν νεώτερον ἀγρότερον πατέρα, γ. ὁ. «მცირის» ან «** აღსანიშნავად (საქმე ეხება იოსების უმცროს ძმას ბენიამენს) აქ გამეორე ლინგვის ტერმინი **νεώτερον**. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ იერუსალიმის თარგ ადგილას იოსების იმავე უმცროსი ძმის აღსანიშნავად ნახმარია მეორე ტერმინი უფრო ჩვეულებრივი არამეულისთვის «მცირის» ან «უმცროსის» აღსანიშნ **אֲנִי אֲנִי** „და ამა უმრწემისი ჩუენი მამისა ჩუენისა თანა არს“, აქ ისევ მეორდება ჩუენი წარწერის ტერმინი **νεώτερον** (ან: **νεώτερον** ა **νεώτερον** **πατέρα**; რქმავ). ებრაულში გვაქვს **אֲנִי**: (**אֲנִי אֲנִי אֲנִי**), სომხურში — **կրտսերն առ հარս** (იქონი **է**), არაბულში — **وهوذا الصغير عند اينا**, რუსულ „**и вот, меньший теперь с отцем нашим**“ და ა. შმდ. ამგვარად, ბილინგვ ტყვისობა **νεώτερον** = **אֲנִי**, ხოლო მეორე მხრით დაბადების ხსენებულ ადგილას **სა** და არამეულ ტექსტებში ეხედებით იმავე ტერმინებს **νεώτερον** = **אֲנִי** (= **אֲנִი** ან ორმაგი მოწმობის წყალობით აშკარა ხდება, რომ წარწერის ორივე ტერმინი «მცირე» ან «უმცროს» პიტიახშს აღნიშნავს.

ამგვარად, ლინგვისტური მოსაზრებანი ექვს არ ტოვებენ ამ სიტყვათა შ **ბის** შესახებ. ქვემოთ ჩვენ დაეინახათ, რომ თვით რეალური გარემო, რომელსაც ეკუთვნის, იმას მოწმობს, რომ ხსენებულ კონტექსტში ამ სიტყვებს სხვა მნი **არც** შეიძლება ჰქონდეს.

— **שׁוֹרָב** ხეჭ ბ ტ ხ შ „პიტიახში“. ტერმინი, კარგად ცნობილი სხვადასხვ **დან**. ქართ. პიტიახში¹ და პატიახში², ბერძნული **παραχ**; არმახში ნაპოვ **რიცხოვან** გემახე³ და აგრეთვე აშუმას ბექედზე⁴, მერმინდელი ბერძნული **παρα** **ჩე**, ლათინური **vitaxa** ამიან მარტელისისა⁵, სპარსული **شوراب**, **شوراب**, სომ

¹ ასე, მაგ., ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში. შუშანიკის მარტვილობაში, ილ. აბულ ცემა, თბილისი, 1938, I, 7; II, 1; III, 1,5; IV, 8, 12, 29; VII, 32, 38; VIII, 5, 7; IX, 3, 8, 17, X, 17; XIII, 1, 6, 12, 20; XVI 28; ევსტათე მცხეთელის წამებაში, საბინი, საქართველოს სამოთხე პურო, 1882, გვ. 315.

² მაგ. ლეონტი მროველთან, გვ. 44 და ჯუანშერთან, გვ. 165, 182, 200; გვ. 203 პიტიალ³.

³ ს. ყაუხჩიშვილი, *ibid.*, გვ. 169, 171, 172.

⁴ Marquart, *Ēranšahr*, p. 169; Herzfeld, Paikuli.

⁵ De Lagarde, *Gesam. Abhandl.*, p. 187; *Arm. Stud.*, p. 27 ff.; Nöldeke, *ZDMG*, XXXI 267გ, 2; Hübschmann, *Arm. Gram.*, II, p. 120; ჯ. *შაჰინან*, *Հայկերէն արմատական քառաս* 1926, I, გვ. 1044 შმდ., Herzfeld, Paikuli, *ibid.*

⁶ Herzfeld, Paikuli, s. v.; M. Sprengling, *A New Pahlavi Inscription*, p. 133, 134.

ჟესკაჟი¹, სირიული **ჟესკაჟ**, **ჟესკაჟა**, **ჟესკაჟა**², არაბ. **جسكج**³. № 1 წარწერაში ეს სიტყვა უფრო ძველი ფორმით გვხვდება: **ჟრუნჟ** (სტრიქონები 2 და 5), რომელიც სირიულშია ქართული პიტიახშისა. ბორის წარწერაში იგი წარმოდგენილია ყველა ხმოვნის აღნიშვნით: **ჟრუნჟ** ბეტახშუ (= ბიტიახშუ). სიტყვის ეტიმოლოგიისა და მნიშვნელობის შესახებ, როგორც პოლიტიკური ტერმინისა, იხ. ქვევით.

— **ქანოჟ** Prism ფრ სმნ, სპარსული წარმოშობის⁴ საკუთარი სახელი, ქართ. ფარსმანი⁵, სომხური **Փարսման**⁶, ბერძნული **Φαρσαμანი**, **Φαρσαμანი**⁷, სირიული **ქანოჟ**⁸. ეს სიტყვა არმაზის ერთელოვან წარწერაშიაც გვხვდება.

3 სტრიქონი — **ქუნ** mlk მლქ, საერთო სემიტური სიტყვა (აქადური malku, ფინიკიური **ქუნ**, არაბული **كس**, ებრაული **קֶן**), არამეული **ქუნ**, st. absol და stat. cstr. **ქუნ** «მეფე». გამოყენებულია საშუალო სპარსულშიაც პეტეროგრაფში «მეფისათვის» (წაიკითხე **ანხ**, ძველი სპარსული **𐎧𐎻𐎧𐎠𐎹**, სოლდური **კს'van**, ახალი სპარსული **كس**).

— **რუნჟ** 'ntt 'ნთთ, «ცოლია, არამეული ფორმა საერთო სემიტური სიტყვისა (არაბული **رنت** «დედალი», «დედაკაცი», ებრაული **רנח**, მრავლ. რიცხვი **רנח**⁹, სამხრეთ-არაბული **რუნჟ**, პალმირული **რუნჟ**, ნაბატეური **რუნჟ**, სუფესით **არუნჟ**, აქადური **arṣatu**, ფინიკიური **რუნჟ**, ძველი არამეული **რუნჟ**, ეგვიპტის არამეული **არუნჟ**, სირიული **რუნჟ**¹⁰) status constructus-ში. იგივე სიტყვა **რუნჟ**-ს სახით გამოყენებულია ფლანდრ წარწერებში პეტეროგრაფში «ცოლისათვის» (წაიკითხე **zan**, ახ. სპარსული **zan**, ავესტური **janay-jñay**¹¹. — **ქუნ** უნ **ქუნ** ywdmgn ევდმგნ, n. pr. მამაკაცისა, ბერძნ. **ქუნ** (ნათესაობით ბრუნევაში).

— **რუნჟი** wšyḥ ვნსდჰ. — აღბათ საერთო სემიტური კოპულატიური ნაწილაკი «და», რომელიც საშუალო სპარსულშიაც გვხვდება და რომელსაც J. Marquart-ი და Herzfeld-ი¹² განიხილავენ როგორც იდეოგრაფის სპარსული u კავშირისათვის (ძველი **UD**, ხმოვნის წინ **UT**¹³, ძველი სპარსული **uti**, სოლდური 'at, ახალი სპარსული **u**)¹⁴. გაუგებარია, მხოლოდ, მისი დანიშნულება წარწერაში. ის, რაც ამ სიტყვას მისდევს, ებითეტია იოლმანგანის მიმართ და მათ შორის «და» კავშირის მოთავება უდგეილია, თუ ჩვენ, რა თქმა უნდა, სწორად გვესმის ამ ნაწილაკის მომდევნო სიტყვები. შესაძლებელია ნაწილაკის აქ ხმარება წარწერის აღმკვეთის მიერ დაშვებული შეცდომის შედეგი იყოს, მაგრამ ასეთი მოსახრება ყოველთვის არის ultimum refugium.

¹ იხ. მაგ. **Փարսմանի Բագնազայեյ Պատմիկն Հայոց**, სპბე. 1883, გვ. 18 შმდ; **Ազգայնագիտ. Պատմիկն Հայոց**, თბილისი, 1909, 795, გვ. 414, 873; გვ. 459; **Հայարայ Գարգիկայ Պատմիկն Հայոց**, თბილისი, 1904, გვ. 63; **Մալիქի Թրքնայեյ Պատմիկն Հայոց**, თბილისი, 1910, გვ. 70 (გვ. 71: **Գլխիկ**); 146 და მრავალი სხვა.

² შტრ. Hübschmann, op. cit., pp. 119—120; ლ. **Անարხან, Բարսան**, I, გვ. 1044; C. Brockelmann, **Lexicon Syriacum**, Halle, 1928, p. 40 a, 564 a. მაგ., ზაქარია რიტორთან, იხ. **ქვ.**, გვ. 42.

³ სხვა ავთანგელოზის არაბულ ვერსიაში. იხ. ნ. მარი, **Крещение армян, грузин, абхазов и алавнов святым Григорием**, გვ. 114.

⁴ იხ. Hübschmann, **Arm. Gr.**, I, p. 90.

⁵ სტ. მაგ., მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრანეში («და მეფობდა იმიერ ფარსმან და ამიერ კაოზ», გვ. 9; «და მეფობდა იმიერ ფარსმან ქველი და ამიერ ფარსმან ავაზ», გვ. 10), აგრეთვე ლეონტი მროველთან, **ibid.**, გვ. 37—38 შმდ. და მრავალ სხვა ავტორთან.

⁶ მაგ. მოსე ხორენელი **ibid.**, p. 172; ლ. ფარბელი, **ibid.**, p. 86; შტრ. Hübschmann, p. 90.

⁷ შტრ. F. Justi, op. cit., p. 91, სადაც ჩამოთვლილია მრავალი შემთხვევა ამ სიტყვის ხმარებისა.

⁸ ვ. Գ. օგეშუ სტლიტთან, W. Wright, **The Chronicle of Joshua the Stilitic**, composed in Syriac A. D. Cambridge, §§ 56, 87, 88, 90, 92, 97; H. Գიგულესკაია, **Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э.** **Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник**, М—Л., 1940, გვ. 152, 165—166, 167, 169.

⁹ შტრ. გვიანდელი ნასესხები ქართული სიტყვა ნაშა, «სავეარღის» მნიშვნელობით.

¹⁰ Gesenius-Buhl, **HAW**, p. 70.

¹¹ Nyberg, **ibid.**, II, p. 257—258; Bartholomae, **Altiranisches Wörterbuch**, Strassburg, 1904, p. 603.

¹² Paikuli, p. 167.

ნაწილებით *בַּמִּשְׁפָּחָה*, «მასწავლებელი», «მოძღუარი» (შდრ. ოთხთავის ქართული ტექსტი), «учитель», «*qarqaxa*» და სხ. სიტყვა *אָר, אַר* (წაიკითხე *vazurk*, სპარსული *كِرِه*) სპარსულშიაც გვხვდება იდეოგრაამად «დიდისა მნიშვნელობით. ბილინგვაში სიტყვის «მეთაურის», «მოძღურის» მნიშვნელობა აქვს და მომდევნო სიტყვასთან ერთად იგი ივერიის სამეფოს გარკვეულ პოლიტიკურ ინსტიტუტს აღნიშნავს.

5 სტრიქონი.—*אָר* trb^s თრ ბ ს, არამეული *𐤀𐤓𐤕* «ეზო» (ასურულ-ბაბილონური *tarbašu* «ეზო», ზმნა *rabašu* «დაბანაკდა». შდრ. არამეული *𐤁𐤓𐤕* «დაბანაკდა», არამეული *𐤁𐤓𐤕* «იწვა, მკერდს ეყრდნობოდა [ცხოველი]», *𐤁𐤓𐤕* «საცხოვრებელი», «უზანი»). ტერმინი *אָר* *אָר* ზუსტი შესატყვისია ქართული *გ ზ ო ა ს მ ო ძ ლ ა რ* სიტყვისა, რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ბიბლიის ქართულ ტექსტებში¹ ბერძნული *ἐπιφορεῖ, ἐξαστομα*, *ἐπιφορεῖ*-ისა და სომხური *պատասխան, հայտարար, խոստովան*² (*axorapat*-ისაგან) აღსანიშნავად. *אָר* *אָר*-ის ხმარება ბილინგვაში ქართული *გ ზ ო ა ს მ ო ძ ლ ა რ* ტერმინის სიძველეს ჰმოწმობს.

— *אָר* *אָר* *אָר* *אָר* ხს ა ფ რ ნ გ, გრეციზირებული ფორმა (s-თი, ნაცვლად *ს*-ის) მამაკაცის სპარსული საკუთარი სახელისა *ქ შ ე ფ ა რ ნ უ გ*.

אָר *בֵּר* ბ რ ა, «ბე», არამეული შესატყვისი საერთო სემიტური სიტყვისა³ (ასურულ-ბაბილონური *bin*, ფინიკიური *𐤁𐤏*, ებრაული *בֵּן*, არაბული *بن*, მეჭრი *ħabr*, დასინა *bir* და სხ.) *status constructus*-ის ფორმაში, სიტყვა გამოყენებულია იდეოგრაამად ფალაურსა (უკვე აგრომანის ეტრატში) (*אָר*, წაიკითხე *puhr*) და ფარსულში (*—*, მესამე პირის სუფიქსით), ისე როგორც წიგნურ ფალაურში (𐎱, წაიკითხე *pus*, შდრ. ახალი სპარს *پس*, ძველი სპარსული *paça*, ძველი ირ. *pušra*, სანსკრიტული *पु*)⁴.

6 სტრიქონი.—*אָר* *גֵּר* გ რ ა ფ, რომეული სავაგარელო სახელი აგრიპა.

7 სტრიქონი.—*אָר* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל* *חַבֵּל*, არამეული «ვაჟ!» . განსაკუთრებით ხშირია ბალმირულ წარწერებში⁵. ბილინგვაში სიტყვა განმეორებულია ორჯერ, მეორე შემთხვევაში *אָ* სუფიქსით, რომელიც შეიძლება ახსნილ იქნეს როგორც სპარსული დაბოლოება ან კიდევ როგორც მეორე პირის არამეული ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი.

— *אָ* *מ* მ, სემიტური ნაცვალსახელი «რა», ბიბლიის არამეული *אָ*, *אָ* (ებრა 6, 8), თალმუდის არამეული *אָ*, *אָ*, *אָ*,⁶ ებრაული *אָ*,⁷ ფინიკიური *אָ*,⁸ არაბული *ا* და *ا*. შმდ. სემიტურ მრავალ ენაში⁹. მომდევნო

8 სტრიქონში მოთავსებულ *אָ* *ז* *ז* *ז* *ז* (ა *אָ*) ნაწილაკთან ერთად აწარმოებს მიმართებით ნაცვალსახელს «ის, რაც» (შდრ. ბიბლიის არამეული *אָ* *אָ* «das, was»¹¹,

¹ შდრ. ა. შანიძე (რომელმაც აგრეთვე ამოიკვნა წარწერის ეს ტერმინი ჩემან დამოუკიდებლად), მო-
აზგ, ტ. II, № 1—2, გვ. 182, სადაც ჩამოთვლილია შემთხვევები ამ სიტყვის ხმარებისა ძველ ქართულში.
² ამ სიტყვის ეტიმოლოგია გაურკვეველად ითვლება (შდრ. Hübschmann, p. 160. შემდეგ ჰ. აპარიანი,
op. cit., III, pp. 591—592 და უკანასკნელ დროს ა. შანიძე, op. cit., 182), მაგრამ ამაჟამად ძნელად თუ შეიძ-
ლება გვეს შეტანა იმაში, რომ ეს ტერმინი წარმოდგება *axorapat*-ისაგან. ამ საკითხს ჩვენ სხვაგან შევხებით
უფრო დეტალურად.

³ C. Brockelmann, Grundriss I, 332; G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen, München. 1928, p. 182. *اسرائيل ولفسنون. تاريخ اللغات السامية*, 1924—1928, p. 182.

⁴ Cm. Herzfeld, Paikuli, s. v.; Nyberg, II, p. 188.

⁵ NE, pp. 147, 270.

⁶ K. Marti, Kurzgefasste Grammatik der biblisch-aramäischen Sprache, Berlin, 1911, p. 24.

⁷ M. Margolis, Lehrbuch der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds, München, 1910, p. 18.

⁸ W. Gesenius, Hebr. Gram., Leipzig, 1909, p. 118—119; 464—465.

⁹ Z. S. Harris, op. cit., p. 116.

¹⁰ C. Brockelmann, Grundriss, I, p. 326—327; G. Bergsträsser, op. cit., pp. 9, 40, 65 ff.

¹¹ K. Marti, op. cit., p. 24.

თალმუდის არამეული **וְרַחֵם** **וְ** **יָד** «dasjenige, welches, was, that which, what»¹, **נַבְרָא** **וְ** **וְרַחֵם**², ებრაული **אֵלֶּיךָ** «das. was»³) მნიშვნელობით «ის, ვინც», «რომელიც», «როგორც»⁴ ცნობილია, პიროვნების მიმართ არამეულში **יָד** ნაწილაკი იხმარება და **יָד**, რომელიც მხოლოდ ნიეთთა აღსანიშნავად არის გამოყენებული. სპარსულში გ **י** თქმა **יָד** მე არ შემხვედრია. ჩვეულებრივ **יָד** იხმარება, როგორც წიგნურ ფალაუსი ე წარწერებში (სახელდობრ ფალაურ წარწერებში). პაიკლის ფარსულ ვერსიაში ნაწილაკი მხოლოდ ერთხელ გვხვდება⁵ და ალბათ გამოითქმოდა **יָד**, **יָד**, **יָד**. ახ სპარსული **ی**. თუ **י** **יָד** გამოითქმა (ან **י** **יָד**, როგორც ჩვენ წარწერაშია) სპარსული «**ي**» იხმარებოდა, საფიქრებელია, რომ იგივე იკითხებოდა **ي**, **ي**, რომელიც სპარსულ სათვის არა მარტო კითხვითი ნაცვალსახელია, არამედ მიმართებით ნაცვალსახელია არის გამოყენებული მნიშვნელობით «das, was», «was»⁶.

— **שׂוֹנֵה** **pruw** ფრანგში: ეს სიტყვა ჩემთვის უცნობია. საფიქრებელია, რომ სპარსული წარმოშობისაა, რადგან არამეულ ნიადგზე მისი იდენტურობა არ ხერხდება შიძლება იგი კომპოზიტს წარმოადგენდეს **יָד** და **שׂוֹ** სიტყვებისაგან: **parn-uz**, მნიშვნელობით «მოკლებული ბრწყინვალე ინტელექტისა», ან დაკავშირებული იყოს სპარსული **سَوَان** სიტყვასთან, რომელიც ძალიან ხშირად გვხვდება სასანურ გემებზე⁷ და რომელიც ეტიმოლოგია ვაურკვევდია. A. Mordtmann-ის მიერ ნავარაუდები მნიშვნელობა «**Majestät ähnlich**»⁸ ჩვენი კონტექსტისათვის შეუფერებელია. შიძლება **שׂוֹ**, **שׂוֹ** **יָד** მინის ავესტურ მნიშვნელობას «Urtypus»⁹ რაიმე კავშირი ჰქონდეს ჩვენ სიტყვასთან მაგრამ მაშინ გაუგებარია **י**-ს გაჩენა. ყოველ შემთხვევაში სიტყვა მომდევნო **יָד** **יָ**-თ ერთად ბერძნული **σκαυκα**-ს შესატყვისადაა გამოყენებული და მგონი აგრეთვე «ახალგაზრდას» უნდა ნიშნავდეს.

— **יָ** **י** **ל**, მეტად გავრცელებული სემიტური უარყოფითი ნაწილაკი «არ», «არა», ჩვეულებრივი არამეულისათვისაც, იხმარება იდეოგრაფიად სპარსულშიაც (**𐎠𐎡**), წაიკითხება **nē**, შდრ. ფარს. **ن**, სოლდიერი **nā**, **nē**, ძველი ირანული ***nait**, ავესტის **nōit**, ახალი სპარს. **ن**, **ن**)¹⁰.

— **יָ** **ג** **מ** **י** **ג** **מ** **י**, მიმდებარე ფორმა ებრაულ-არამეული ზმნისაგან **יָ** (ებრაული **יָ**, სირიული **ܝܓܡܝܘܟܶܐ**, არაბული **يَجْمَع**, საბაური **יָ**, ეთიოპური **ʾagmara**, ასურულ-ბაბილონური **gamāru** და სხ.)¹¹, რომლის მნიშვნელობაა «დაასრულა», «დაამთავრა», აგრეთვე «vollentwicket sein»¹². წარწერაში სიტყვა, როგორც ჩანს, ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით არის ნახმარი და წინამავალ **יָ** **שׂוֹ**-სთან ერთად ბერძნულ **σκαυκα** («ახალგაზრდა») უნდა შესატყვისებოდეს (ბერძნული ტექსტის **Σ** სტრიქონი). სპარსულში ეს სიტყვა მე არ შემხვედრია.

— **יָ** **ח** **י** **ח** **י** **ח** **י**, არამეული **יָ** **ח** **י** **ח** «ასე», სირიული **ܝܠܫܘܟܶܐ**, «ასე», ებრაული **יָ**, ძველი არამეული **יָ**. სპარსულში გვხვდება **ي**-ის სახით (ალბათ იკითხებოდა **ي**)¹³.

1 M. Margolis, op. cit., p. 129.
 2 Lidzbarski. Handbuch, I, p. 306.
 3 W. Gesenius, *ibid.*, p. 465.
 4 Herzfeld, Paikuli, *ლექსიკონი*, s. v. **יָ**.
 5 *ibid.*, s. v.
 6 Nyberg, op. cit., II, 44.
 7 A. Mordtmann, Studien über geschichtene Steine mit Pehlevi-Inschriften, ZDMG. XVIII, 1864, p. 8 ff.
 8 A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.
 9 A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.
 10 E. Herzfeld, Paikuli, s. v.; H. Nyberg, Hilfsbuch, II, p. 156; Bartholomae. 1072.
 11 J. Levy, Chaldäische Wörterbuch über die Targumim, Leipzig, 1867, I, p. 145; Gesenius-Buhl, *ibid.*, p. 144; Brockelmann, Lexicon Syriacum, Halle, 1928, p. 121.
 12 G. Dalman, Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch, Frankfurt a. M., 1901, p. 77.
 13 Herzfeld, op. cit., s. v.; Nyberg, op. cit., II, p. 164.

თალმუდის არამეული **וְהַ**, **וּ** **וְ** «dasjenige, welches, was, that which, what»¹ **נֶאֱמַר**
וְהַ,² ებრაული **וְהַ** «das, was»³ მნიშვნელობით «ის, ვინც», «რომელიც»,
 ცა, როგორც ცნობილია, პიროვნების მიმართ არამეულში **וְ** ნაწილაკი იხმარება და
נֶאֱמַר, რომელიც მხოლოდ ნიეთთა აღსანიშნავად არის გამოყენებული. სპარსულში გ
 თქმა **וְ** **נֶאֱמַר** მე არ შემხვედრია. ჩვეულებრივ **וְ** იხმარება, როგორც წიგნურ ფალაუ,
 ისე წარწერებში (სახელობურ ფალაურ წარწერებში). პაიკულის ფარსულ ვერსიაში
 ნაწილაკი მხოლოდ ერთხელ გვხვდება⁴ და ალბათ გამოითქმოდა **נְח**, **נְ**,⁵ შდრ. ახ
 სპარსული **ح**. თუ **וְ** **וְ** გამოითქმა (ან **וּ** **נֶאֱמַר**, როგორც ჩვენ წარწერაში) სპარს
 შიაც იხმარებოდა, საფიქრებელია, რომ იგიც იკითხებოდა **נְח**, **נְ**, რომელიც სპარსუ
 სათვის არა მარტო კითხვითი ნაცვალსახელია, არამედ მიმართებით ნაცვალსახელია
 არის გამოყენებული მნიშვნელობით «das, was», «was»⁶.

— **שׂוֹרֵף** **praw** ფრნგ⁷ შ: ეს სიტყვა ჩემთვის უცნობია. საფიქრებელია, რომ
 სპარსული წარმოშობისაა, რადგან არამეულ ნიადაგზე მისი იდენტიფიკაცია არ ხერხდ
 შეიძლება იგი კომპოზიტს წარმოადგენდეს **רֶפ** და **שׂ** სიტყვებისაგან: **parn-uš**, მნიშ
 ლობით «შქონებელი ბრწყინვალე ინტელექტისა», ან დაკავშირებული იყოს სპარს
سَورَف სიტყვასთან, რომელიც ძალიან ხშირად გვხვდება სასანურ დეიმბზე⁸ და რომ
 ეტიმოლოგია გაურკვეველია. A. Mordtmann-ის მიერ ნავარაუდები მნიშვნელობა «
 Majestät ähnlich»⁹ ჩვენი კონტექსტისათვის შეუფერებელია. შეიძლება **שׂוֹרֵף**, **שׂוֹרֵף** ტ
 მინის ავესტურ მნიშვნელობას «Urtypus»¹⁰ რაიმე კავშირი ჰქონდეს ჩვენ სიტყვას
 მაგრამ მაშინ გაუგებარია **שׂ**-ს გაჩენა. ყოველ შემთხვევაში სიტყვა მომდევნო **וְ** **נֶאֱמַר** **אֶ**-
 ერთად ბერძნული **σφαζα**-ს შესატყვისადაა გამოყენებული და მგონი აგრეთვე «ახალგაზ
 დას» უნდა ნიშნავდეს.

— **אֶ** **ל**, მეტად გავრცელებული სემიტური უარყოფითი ნაწილაკი «არ», «არა»
 ჩვეულებრივ არამეულისათვისაც, იხმარება ილივგრამად სპარსულშიაც (**ا**), წაიკით
נְ, შდრ. ფარს. **ز**, სოლიდური **na**, **ne**, ძველი ირანული ***nait**, ავესტის **nōit**, ახალი სპარს. **ن**,¹¹

— **וְ** **ג** **myr** გმარ, მიმღობის ფორმა ებრაულ-არამეული ზმნისაგან **וְ** (ებრ
 არამ. **וְ**, სირიული **ܘܢܝܢ**, არაბული **حمر**, საბაური **و**, ეთიოპური **ʾagmara**, ას
 რულ-ბაბილონური **gamāru** და სხ.)¹², რომლის მნიშვნელობაა «დაასრულა, დაამთავრა», ა
 რეთვე «vollentwickelt sein»¹³. წარწერაში სიტყვა, როგორც ჩანს, ამ უკანასკნელი მნიშ
 ვნელობით არის ნახმარი და წინამდევალ **אֶ** **שׂוֹרֵף**-სთან ერთად ბერძნულ **σφαζα**
 («ახალგაზრდა») უნდა შესატყვისებოდეს (ბერძნული ტექსტის 8 სტრიქონი). სპარსულში
 ეს სიტყვა მე არ შემხვედრია.

— **ܠܚܝܢ** **hryn** ჰქმან, არამეული **ܠܚܝܢ**, **ܠܚܝܢ** «ასე», სირიული **ܠܚܝܢ**, **ܠܚܝܢ** «ასე», ებრა
 ული **ל**, ძველი არამეული **ל**. სპარსულში გვხვდება **ل**-ის სახით (ალბათ იკითხებოდა **و**)¹⁴

¹ M. Margolis, op. cit., p. 129^a.

² Lidzbarski. Handbuch, I, p. 306.

³ W. Gesenius, ibid., p. 465.

⁴ Herzfeld, Paikuli, ლექსიკონი, s. v. **וְ**.

⁵ Ibid., s. v.

⁶ Nyberg, op. cit., II, 44.

⁷ A. Mordtmann, Studien über geschlittene Steine mit Pehlevi-Inschriften, ZDMG. XVIII, 1864, p. 8 ff.

⁸ A. Mordtmann, ibid., p. 9.

⁹ A. Mordtmann, ibid., p. 9.

¹⁰ E. Herzfeld, Paikuli, s. v.; H. Nyberg, Hilfsbuch, II, p. 156; Bartholomae, 1072.

¹¹ J. Levy, Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim, Leipzig, 1867, I, p. 145; Gesenius-Buhl, ibid., p. 144; Brockelmann, Lexicon Syriacum, Halle, 1928, p. 121.

¹² G. Dalman, Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch, Frankfurt a. M., 1901, p. 77.

¹³ Herzfeld, op. cit., s. v.; Nyberg, op. cit., II, p. 164.

9 სტრიქონი.—**𐌲𐌹**, **𐌲𐌺**, არამეული ზედსართავი «კეთილი», «კარგი» (ასურულ-ბაბილონური **ḫbu**, «კეთილი იყო», **tabu** «კეთილი», «კარგი», ბიბლიის არამეული **𐤒𐤏** «კეთილი იყო», **𐤒𐤏** «კარგი», «კეთილი», თალმუდის არამეული **𐤒𐤏**, **𐤒𐤏**, ზედსართავი **𐤒𐤏**, st. emph. **𐤒𐤏**, მდებარ. **𐤒𐤏** «კეთილი, კარგი», სირიული **ܐܦܘ**, ზედსართავი **ܐܦܘ**, ებრაული **בון**, ზედსართავი **בון**¹, **בון** «კეთილი», «კარგი». არაბული **ص** «კეთილი იყო, კარგი», **صبيح** «კარგი, კეთილი, მშვენიერი», **صوتي** «სიკეთე, ბედნიერება, ნეტარება» და სხ.). გამოყენებულია ჰეტეროგრაფიულ სპარსულ წარწერებშიაც (წაიკითხე *ibid.*)².

— **𐌹𐌶𐌰** *špyr* შფარ, არამეული **𐌹𐌶𐌰**, **𐌹𐌶𐌰** «ლამაზი» (ებრაული **רפז**, «ბრწყინავდა», სირიული **ܦܦܐ**, არაბული **رف**)³, ხშირად გვხვდება სპარსულ წარწერებშიაც (წაიკითხე *vñh*, ძველი სპარსული *vahi*, სოლდიური *vñh*, ახალი სპარსული **رف**)⁴, ისე როგორც წიგნურ ფალაურში. შეადარე აგრეთვე სომხური ნაცესხები სიტყვა **չպար** «კოსმეტია» და ზმნა **չպարի** «წაცხება [ფერუმარლისაც]»⁵. ყურადღებას იქცევს მამრობითი სქესის სიტყვები **𐌹𐌶𐌰** **𐌲𐌹** ზედსართავი სახელებისა, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სერაფიტს ეკუთვნიან. იგივე ეხება ამ სიტყვების მომდევნო ზმნას

— **𐌹𐌶𐌰** *yhww* აჰვჰ, III პირი პერფექტის მამრ. სქესისა არამეული სიტყვისაგან **𐌹𐌶𐌰**, **𐌹𐌶𐌰** «იყო» (სირიული **ܦܦܐ**), რომელიც გამოყენებულია სპარსულშიაც, როგორც წარწერებში, ისე წიგნურ ფალაურში (**yhwwn** = *būtan*).

— **𐌹𐌶𐌰** *hyk zy* ჰაკ ზა, ძველი ფორმა უფრო გვიანდელი არამეული გამოთქმისა **𐌹𐌶𐌰**, **𐌹𐌶** «როგორც», ბიბლიის არამ. **𐤒𐤏** **𐤒** (დანიელ. 2.43), სირიული : **𐌹𐌶** «როგორც», ჩვენ წარწერაში მნიშვნელობით «ისე რომ», «რომ».

10 სტრიქონი.—**𐌸𐌹** *ḫiḥ* «ნა», «კაცი», არამეული ფორმა საერთო სემიტური სიტყვისა (ასურულ-ბაბილონური **niḫ** «ახალი»; ფინიკიური **𐤍**, ებრაული **𐤍** **𐤍**, არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹** «Mann, jeman»⁶, ნაბატეური **𐌸𐌹**⁷, ბიბლიის არამეული **𐌸𐌹**⁸, თალმუდის არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**⁹, არაბული **س**, **س**, სამხრეთ-არაბული **س** და სემიტურ მრავალ ენაში), რომელიც **𐌸𐌹**-ის სახით გამოყენებულია სპარსულ წარწერებშიაც, ისე როგორც წიგნურ ფალაურში (წაიკითხე *kas*, ახალი სპარსული **س** «ვინმე»). მომდევნო **𐌲** სიტყვასთან ერთად აწარმოებს განუსაზღვრელ ნაცვალსახელს **𐌸𐌹** **𐌲** «კაცის შვილი», «ვინმე», არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹** **𐌲**, თალმუდის არამეული **𐌸𐌹** **𐌲**¹⁰, ებრ. **𐤍** **𐤒** «კაცისშვილი» და შემდეგ «არავინ». შდრ. ქართული «კაცისშვილი», მნიშვნელობით «ვინმე», «არავინ».

¹ აქედან ქართული გვიანდელი ნაცესხები სიტყვა **ტოვე** (დასავლურ დიალექტებში, ქუთაისში, საჩხერეში) «კარგი», ზმნა **მოტოვე** და «შვიდა, მობრძანდა» (ირონოულად).

² Herzfeld, *ibid.*, p. 197.

³ Gesenius-Buhl, p. 859; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, p. 797.

⁴ Herzfeld, *op. cit.*; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 238.

⁵ Hübschmann, *Arm. Gram.*, p. 314.

⁶ ასე, ეხევილთან, თავი 23, 40; Hübschmann, p. 314.

⁷ Marti, *op. cit.*, § 65 a, p. 58.

⁸ Marti, *op. cit.*, p. 86.

⁹ Lidzbarski, *op. cit.*, I, p. 222; Gesenius-Buhl, *ibid.*, p. 32, 53; Brockelmann, *Gr.*, I, p. 351.

¹⁰ Lidzbarski, *ibid.*, p. 222; C. Brockelmann, *Gr.*, I, p. 143.

¹¹ Marti, *op. cit.*, p. 59⁷; Brockelmann, *Gr.*, I, p. 185.

¹² Margolis, *op. cit.*, p. 89⁷.

— **უაუ** *du'* დმც, ალბათ მიმღეობის ფორმა არამეული ზმნისაგან იყო, «ჰავდა, ემსგავსებოდა», თალმუდის არამეული **יאו**, მიბლიის არამეული **ואו**, სირიული **או** «მსგავსი იყო». **უ** სიტყვის ზოლოს შეიძლება გამოყენებული იყოს ე-ს აღსანიშნავად, როგორც ეს მანდელურში არის მიღებული¹.

— **ואן** *mn* მნ, გავრცელებული საერთო სემიტური (გარდა ასურულ-ბაბილონურისა) ნაწილაკი «განა»², იხმარება შედარებითი გამოთქმის საწარმოებლად. გამოყენებული იდეოგრაფიად სპარსულშიაც (ფარს. აჰ, ფალ. ხაჰ, ძველი სპარსული ხაჰა, სოლდიური ჰაი ახალი სპარსული აჰ «განა»³).

11 ს ტ რ ი კ ი ნ ი.—**רונא** *rbwt* ტბეთ, განყენებული სახელი იმავე ძირისაგან რომლისაგანაცაა **רנא** (ძველი არამეული **רונא** «Güte, Gunst»⁴), წარწერაში ეს სიტყვა შეესატყვისება ბერძნულ **αἰσίο**-ს, რომელსაც ჩვეულებრივ «ხოციელი სილამაზის მნიშვნელობა აქვს (მაგალითად ჰომეროსთან), მაგრამ რომელიც გამოყენებულია აგრეთვე «სულიერი შეწების» აღსანიშნავად⁵. არამეულ **רונא**-ს სწორედ ეს უკანასკნელ მნიშვნელობა ახასიათებს, მაგრამ მთელი წინადადება ისეა აგებული («არავინ იყო მის მსგავსი»), რომ ტექსტში ალბათ ხოციეელი სილამაზეა მხედველობაში მიღებული, თუმცა შეუძლებელი არაა, რომ სიტყვები **αἰσίο** და **רונא** ორივე «სიკეთის» მნიშვნელობით იყოს ნახმარი.

— **מירא**—*m'yryn* შბთჲნ, არამეული სიტყვა საერთო სემიტური ძირისაგან **רוא** «სიკვდილი», «გარდაცვალება», გამოყენებულია სპარსულშიაც (**מירא**, *myrtwn*, წაიკითხეთ *murtan*, ახალი სპარსული **مرگ**, ძველი ირანული *mar*)⁷. ცოტა უცნაურია ფორმა, რომლითაც ეს სიტყვა არის წარწერაში წარმოდგენილი: მიმღეობა მრავლობითი რიცხვისა, ან, როგორც ეს თავაზიანად მიგვითითა აკადემიკოსმა პ. კოკოცკოვმა, მიმღეობის და I პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკის საშუალებით ნაწარმოები ზმნის ფორმა, ნაცვლიდ **מירא**-სი?⁸

— **ואנ** *bn* ბ, ხშირად ხმარებული მრავალგვარი მნიშვნელობის მქონე არამეული ნაწილაკი, ჩვეულებრივი სემიტური სება ენებისათვისაც⁹, გამოყენებულია ჰეტეროგრაფიად სპარსულ ტექსტებშიაც, აგრეთვე წიგნურ ფალაურში (წაიკითხეთ *andar*, ავესტის *antara*, ახალი სპარსული **اندر**)¹⁰.

— **ואנ** *ant* შნთ, *status cstr.*-ის ფორმა არამეული სიტყვისაგან **ואנ** «წელი» (ებრაული **ואנ**, ეგვიპტის არამეული *st. emph.* **ואנ**, *st. cstr.* **ואנ**, სირიული, **אנ**, **אנ** ასურულ-ბაბილონური *šattu*, არაბული **سنة**), იხმარება სპარსულ (საშუალო სპარსულ) წარწერებშიაც, აგრეთვე წიგნურ ფალაურში (წაიკითხეთ *šāl*, ავესტის *sarad*, *sarada*¹¹, სომხურს ნასესხები სიტყვა **սուսարայ**¹² «ახალი წელი»). გამოთქმა **ואנ** ცოტა უცნაურია არამეულის თვალსაზრისით მოსალოდნელი იყო **ואנ** **ואנ**, კონსტრუქცია, რომელიც დამახასიათებელია სემიტურ ენათა დიდი ნაწილისათვის ხნოვანების აღსანიშნავად.

¹ იხ. ზევი, გვ. 18.

² შდრ. Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle, 1875, p. 3 ff. შესაძლებელია ყაზინი წარწერაში ე-ს აღნიშნავდეს საერთოდ, მაგრამ ეტიმოლოგიური **უ**, როგორც ეს **ואנ** სიტყვიდან ჩანს, თავის ადგილზეა შენახული.

³ Brockelmann, Gr., II, § 251/2.

⁴ Herzfeld, Paikuli, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 90—91.

⁵ Dalman, *op. cit.*, p. 156.

⁶ შდრ. ძველი ქართული «კეთილი» (ორივე მნიშვნელობით).

⁷ Nyberg, *ibid.*, II, p. 153; Bartholomae, *op. cit.*, 1142.

⁸ Brockelmann, Gr., II, § 237.

⁹ Herzfeld, *ibid.*, p. 150; Nyberg, *ibid.*, II, p. 10.

¹⁰ Herzfeld, *ibid.*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 200—201; Bartholomae, *ibid.*, 1566—1567.

¹¹ Hübschmann, p. 202.

III. წარწერის ენა

ბილინგვის პარალელური ტექსტის ენის გარკვევა მნიშვნელოვან სიძნელებთანაა მოწინააღმდეგე. არასპეციალისტებს ეს უცნაურად მოეჩვენებათ. ჩვენ ვთარგმნით წარწერის თითქოს გვეხმის მისი შინაარსი. გვეხმის ცალკეულ სიტყვათა და ფორმათა მნიშვნელობა, ხოლო ენის გარკვევა გვიძნელდება. მაგრამ აღმოსავლური ეპიგრაფიკის პრაქტიკაში სწორი შემთხვევები იშვიათია არ არის და ამატომ ეს გარემოება არაჩვეულებრივ რამდენად უნდა გვეჩვენოს, მით უმეტეს, რომ საქმე გვაქვს თავისებური ენობრივი და პალეოგრაფიული ტრადიციის მქონე წარწერებთან, რომლებსაც სრულმეტად ვანსაკუთრებული ადგილი უნდა დავუთმოთ ცნობილ ამგვარ ძეგლთა შორის. ამიტომ ჩვენ არ მიგვაჩნია სპირაოდ სიტყვები გამოვიტანოთ დაუსაბუთებელი დასკვნები, რომ წარწერის ენა არის არამეული ენა რომელიმე საშუალო სპარსული (ფალაური, ფარსული) დიალექტი. შესაძლებელია მას უნდა ეძღვნა, რაც მთლიანად ამოწმებული იქნება № 1 წარწერა ან ახალი ძეგლები აღმოჩნდება. მოხერხდეს დამტკიცება იმისა, რომ ბილინგვის პარალელური ტექსტი ფალაურზე რომელიმე სხვა (არამეული?) ენაზეა შესრულებული, მაგრამ ამჟამად ჩვენ უშუალოდ ვადასტურებთ და დავტყუვით მითითებით ცალკეულ მოვლენებზე, რომლებიც მხარს უჭერენ ან ეწინააღმდეგებიან ამა თუ იმ მოსაზრებას წარწერის ენის შესახებ.

წარწერის არამეული ტექსტი სულ ორმოცდათერთამეტი სიტყვისა და ორი რიცხვიანი ნომრისაგან (21) შედგება საკუთარი სახელების ჩათვლით. ამ რიცხვიდან შეიძლება—საკუთარი სახელია 2, მათ შორის ერთი (ןאדפ p-r-s-m-n) ორჯერ არის გამოვლინებული. დანარჩენი ორმოცდათერთამეტი სიტყვიდან 23 —თითოჯერ არის ნახმარი: ונא 'u-h (1); ורר h-r-y (1); לרר k-l-y-l (2); שחא b-t-h-š (2); חחא 'u-t-t (3); חצא n-s-y-h (3); רר h-r-y (4); ררר 'r-w-s-t (4); ררר 'b-y-d' (4); מ m- (7); שר p-r-n-w-š (8); רר g-m-y-r (8); רר h-k-y-n (8); ב b (9); ש p-y-r (9); ר h-y-k (9); א 'y-n-š (10); ר d-m- (10); מ m-n (10); ר b-t-w-t (11); ור m-y-t-y-n (11); ב ნაწილაკი (11); სიტყვა רנא š-u-t (11). ექვსი სიტყვა გვხვდება ორჯერ: ר r-b (4, 6); רר r-b-š (5, 6); ר h-r-y (5, 1 პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით) და ר (9, st. est., უნაცვალსახელოდ); ר h-b-l (6, bis, უ დაბოლოებით სხორე შემთხვევაში); א l- (8, 10); ר h-w-h (9, 10). ר m-l-k სიტყვა სამჯერ არის ნახმარი. კვეთი რ w ხუთჯერ (3, 4, 8, 9, 11) და რ ნაწილაკი—რვაჯერ (1, 2, 3, 5, 6, bis, 8, 9). თუ განვიხილავთ სიტყვებს არ ჩათვლით, სულ ტექსტში, საკუთარი სახელების გარდა, 32 სიტყვაა ნაწილაკებთან ერთად. ყველა ამ სიტყვიდან სამი—შეიძლება ცალკე თუ მეტი უმკველობით სპარსულს მივაკუთვნოთ. დანარჩენი 29 სიტყვა სემიტური (არამეული) წარმოშობისაა. განვიხილავთ სიტყვების ჩათვლით, მათი ხმარების 51 შემთხვევიდან 48 არამეულზე მოდის და მხოლოდ სამი შეიძლება სპარსულს მივაკუთვნოთ. არამეულ სიტყვებში გვხვდება: ზნა, არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, მიმოვება, კვეთი, უარყოფითი ნაწილაკი, პიროვნების ნაცვალსახელი, მიმართებითი ნაცვალსახელი, ე. ი. მეტყველების, თითქმის, ყველა ნაწილი. გარდა ამისა გვაქვს არამეული ენისათვის დამახასიათებელი შესიტყვებანი (status constructus) და სხ. ყველაფერი ეს, თითქოს, საკმაოდ საბუთია იმის დასამტკიცებლად, რომ პარალელური ტექსტის ენა არამეულია, მაგრამ, სამწუხაროდ საკითხი ასე მარტივად არ წყდება და სოლაციზმები, რომლებიც ტექსტში გვხვდება,

¹ ჩვენ ვხმარობთ ამ გამოთქმას, მხედველობაში გვაქვს რა დამწერლობა წარწერისა. ამ ტერმინის მარჯვით ჩვენ არ გვინდა წინასწარ გადავწყვიტოთ წარწერის ენის საკითხი.
² ზოგიერთი, როგორც ჩანს, სპარსულია (ןאדפ p-r-s-m-n, ונא p-r-n-g), ზოგიც არამეულია (ר g-r-y-p), ხოლო ნაწილი უცნობი წარმოშობისა.
³ იგივე ძირია, რაც ר b-t სიტყვაში.

საშუალებას არ გვაძლევს დარწმუნებით ვამტკიცოთ წარწერის ენის არამეულობა. ასე მაგალითად, ატრიბუტის მოთავსება საზღვრულის წინ (**שחוב לך**) უცნაურია. **שחוב** გრამატიკის თვალსაზრისით, გარდა ამისა, ბევრ შემთხვევაში ცალკეული სიტყვები მოცემულია არა **stat. emphaticus**-ის ფორმით, როგორც ეს არამეულ ტექსტში იყო მოსალოდნელი არამედ ისეთი ფორმით, რომლის გამართლება შეუძლებელია, როგორც მაგ. **כך שחוב** უზრუნველდება იქცევის აგრეთვე **est.** ფორმები **ו** ნაწილაკის წინ (**ו** **זי תחנא**) და სხ. ყველაფერი ეს, თუ, რა თქმა უნდა, ჩვენ სწორად ვცემის ტექსტი, ძალაუნებურად მბადებს კითხვას: იყო თუ არა დაწერილი არამეული ტექსტი განკუთვნილი ისე წასაკითხად, როგორც იგი ეწერა, თუ მის ქვეშ იგული სხემეობდა რომელიმე სხვა ენა? ამგვარი კითხვა ბუნებრივად წამოიჭრება ისეთ გამოთქმათა ანალიზის დროს, როგორცაა **לך שחוב וזי תחנא וזי תחנא וזי תחנא** (რომელსაც ჩვენ ვთარგმნით: „ძღვეამოსილისა და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ეზოას მოძღურისა (ხეთარნუგ მეფისა)“. სიტყვით „ძღვეამოსილისა“ ვადმოცემულია“ არამეული **ו** წინ, რომელიც ენებითი გვარის მიმლეობის ფორმა უნდა იყოს **ו** წინისაგან ნახმარი მოქმედებითი გვარის მიმლეობის მნიშვნელობით. ეს კი მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება აიხსნას, თუ ხსენებული სიტყვა გამოყენებულია ტექსტში როგორც იდეოგრამის ენითი ენისათვის, რომელიც ამ შემთხვევაში მიიწევს, ქართულის მსგავსად! ენებითის მიმლეობის ფორმას ხმარობს მოქმედების მნიშვნელობით. შესაძლებელია, რასაკვირველია, რომ ჩვენ აქ საქმე გვექონდეს **ו** სიტყვის პლეონასტურ დაწერილობასთან **ו**-ის ნაცვლად. მაშინ მოხერხდებოდა სიტყვისათვის დამაკმაყოფილებელი ახსნა მოგვეძებნა თვით არამეულის ნიადაგზე, მაგრამ ეს ვერ გაფანტავს ჩვენს ეჭვებს ენის შესახებ, ვინაიდან ტექსტში სხვა მოვლენებით მოიპოვება, რომლებიც ახსნა არამეულის საფუძველზე ძნელად თუ მოხერხდება. ასე, მაგ., ცნობილია, რომ არამეულში და სხვა სემიტურ ენებშიაც მტკიცედ არის ვატარებული სქესის მიხედვით განსხვავება და მამრობითი სქესის ფორმა შეუძლებელია ქალის მიმართ იყოს ნახმარი. ბილინგვაში კი **ו** წინა (პირველ შემთხვევაში¹) მესამე პირის მამრობითი სქესის ფორმითაა გამოყენებული, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ქალის მიმართ არის ნახმარი. იგივე ენება **ו** წინა ზედსართავ სახელებს, რომლებიც აგრეთვე მამრობითი სქესის ფორმებშია მოცემული, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სერაფიტს ეკუთვნიან. დასასრულს, სრულებით გაუგებარია **ו** წინა, მრავლობითი რიცხვი მიმლეობის **ו** წინა წინისაგან? ამ ფორმის ხმარება მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება იქნეს გამართლებული, თუ მას იდეოგრამად მივიჩნევთ. არაა, რა თქმა უნდა, გამორიცხული, რომ **ו** იყოს წინის ფორმა, ნაწარმოები მიმლეობისა და პირველი პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკისაგან, მაგრამ ამ შემთხვევაში, ჯერ ერთი, გვექნება არასწორი დაწერილობა (**ו** წინა ნაცვლად **ו** წინა-სი), ხოლო მეორე მხრით, არაბუნებრივი მოთხრობა ტექსტისა: დასაწყისი პირველ პირში, გავრძელება მესამეში და დასასრული ისევ პირველში.

ყველაფერი ეს ახსნას მოითხოვს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩვენ არა გვაქვს უფლება ვამტკიცოთ წარწერის ენის არამეული ხასიათი.

თუ წარწერას ენა არამეული არ არის, მაშინ მისში გამოყენებული არამეული სიტყვები ეახსილულ უნდა იქნეს როგორც ჰეტეროგრამები რომელიმე სხვა ენისათვის, პირველ ყოვლისა საშუალო სპარსულისათვის², რადგან იმ ეპოქისათვის, რომელსაც წარწერა

¹ შდრ. ქართ. „გამარჯვებულნი“, რომელიც რუსულად ასე გადაითარგმნება: **поблдилеа**, თუმცა მას ფორმა ენებითის მიმლეობისა აქვს.

² მეორე შემთხვევაში იგი შემასმენელია **ו** წინის მიმართ და მამრობითი სქესის ფორმა აქ ეანონსიფიკირად არის ნახმარი.

³ სახელდაპირ ფალაურისათვის, მისთვის დამახასიათებელი I პირის სუფიქსით ისეთ, მაგ., სიტყვებში, როგორცაა **ו**, **ו** და სხ. საყურადღებოა, რომ **ו** 1 წარწერაში იმვე შემთხვევაში III პირის სუფიქსია ნახმარი, როგორც ეს ჰუნჯარიშის ფარსულ სისტემას ახასიათებს.

ეკთონის, ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ სპარსული ენა, რომელიც არამეულ ჰეტეროგრაფიკის ხმარობს. გარდა ამისა, არქეოლოგიური გათხრების დროს არმაზსა და საქურაქურას შორის სხვა ძველ კულტურულ ცენტრებში მოპოვებულია რამდენიმე წარწერა აშკარად საშუალო სპარსულ დიალექტებზე¹, რაც მოწმობს ამ ენის გავრცელებულობას ძველ ივერიაში. ამ მოსაზრებას თითქოს მხარს უჭერს ტექსტში ხმარებული რამდენიმე სპარსული სიტყვა. ამ შემთხვევაში უ² დაბოლოება უ³ სიტყვისა შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც ფალაური სუფიქსი, ხოლო არამეულის თვალსაზრისით უმართებულო ფორმები იხსნას იმით, რომ ისინი ჰეტეროგრაფებად არიან გამოყენებული სპარსული ტექსტისათვის. მაგრამ ამ მოსაზრების გარდა, ჩვენ არ შეგვიძლია მივუთითოთ რაიმე წმინდა სპარსულ ტექსტზე, რომელიც საშუალებას მოგვცემს დანამდვილებით ვამტკიცოთ ტექსტის ენის სპარსულობა. გარდა ამისა, ჩვენი წარწერა ხასიათდება ზოგიერთი მოვლენით, რომელიც მის არსებითად განასხვავებს ჩვენთვის ცნობილი სპარსული ძეგლებისაგან. პირველ ყოვლისა უტრადლებას იქცევს სპარსული სიტყვების ძალიან მცირე რაოდენობა. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ საყოველთაოდ გავრცელებულ «პიტიაზს» ტერმინს, რომლის წარმოშობა უცნობია, ვიდრე სადათა, წარწერაში სულ ორი სპარსული სიტყვა გვაქვს: **𐎱𐎠𐎼𐎿** და **𐎱𐎠𐎽𐎢**. არ შეიძლება ეს გარემოება მხოლოდ იმით აიხსნას, რომ ჩვენი ძეგლები საშუალო სპარსულ მონუმენტალურ წარწერათა შორის არიან უძველესნი, სახელდობრ პართული ეპოქისა და რომ ამიტომ ისინი უფრო ახლოს დგანან არამეულთან, ვიდრე დღემდის ცნობილი საშუალო სპარსული სხვა წარწერები. აგრომანის ცნობილი პერგამენტი ბევრად უფრო სწორია, ვიდრე ბილინგვა და უფრო ძველ ეპოქის ეკუთვნის², ვიდრე № 1 წარწერაც კი, მიუხედავად ამისა, ასეთ სიახლოვეს არამეულთან და ისეთ თავისებურებებს, როგორც არმაზის ძეგლი, ის არ იჩენს. აგრომანის ეტიკატში ყოველი სამი სიტყვის შემდეგ ერთი—სპარსულია და საერთოდ დამწერლობის მთელი სისტემა და ძეგლის ორთოგრაფია, თუმც ახლოს დგას არამეულთან, მაგრამ ამავე დროს ამჟღავნებს დიდ მსგავსებას, ზოგჯერ იდენტურობას, მერმინდელ საშუალო სპარსულ მონუმენტალურ წარწერებთან. იგივე ითქმის სარპულის წარწერის შესახებ, რომელიც იმავე ეპოქას ეკუთვნის, რომელსაც ჩვენ № 1 წარწერას ვაკუთვნებთ (I საუკუნე ჩვენი წელთაღრიცხვით) და რომელიც, მაშასადამე, დაახლოებით ერთი საუკუნით უფროსია, ვიდრე ჩვენი ბილინგვა. გარდა ამისა, არამეული წმინის ფორმები ჩვენ წარწერაში არ არის ისე გამოყენებული, როგორც ეს ჰუმზარიშის ორივე საშუალო სპარსულ სისტემას ახასიათებს (მრავლობითი რიცხვის მესამე პირი პერფექტის ან იმპერფექტისა), არამედ წარმოდგენილია ცოტა თავისებური სახით. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ორთოგრაფიის მთელი სისტემა, დამწერლობაზე რომ არა ვთქვათ რა, არსებითად განსხვავდება სპარსული ტრადიციისაგან. ასე, მაგალითად, ჩვენ წარწერაში არა გვაქვს **𐎱** ეს ერთი შემთხვევა უ³-ს გამოყენებისა უ³-ს ვადმოსაცემად, წინააღმდეგ სპარსული ძეგლებისა. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია უ³ და უ³ ფალაურში. ხოლო ფარსულში უ³-ც, ერთნაირად იწერება, მაშინ როდესაც არმაზის ეპიტაფია მტკი-

¹ ასე, მაგალითად, წარწერა არმაზში ნაოფის ვერცხლის პინაზე ასფურუჯ პიტიაზის სამარხიდან, აგრეთვე მეტად საჭურადღებო წარწერა დედოფალ დენაქეს ინტალია—გემახე: **𐎱𐎠𐎽𐎢 𐎱𐎠𐎽𐎢 𐎱𐎠𐎽𐎢 𐎱𐎠𐎽𐎢** მ. ი. „დენაქე, დედოფალი დედოფალი, მანდას თავგანისმცემელი, რომელიც ესავს (?) თავის სხეულს“ (Mordtmann, Sasanidische Gemmen, ZDMG, XXIX, 1875, p. 201—203; Дорн, Доклады Императорской Археологической Комиссии, 1878—1879; Herzfeld, Paikuli). რადგანაც გემა საქართველოდან წარმოდგება, საფიქრებელია, რომ წარწერაში მოხსენებულ დედოფალს რაიმე კავშირი აქვს ივერიის სამეფო კართან (შდრ. საწინააღმდეგო ახრი Justi-სთან, გვ. 84). ამ წარწერას ჩვენ კიდევ დაეუბრუნდებით.

² აგრომანის პერგამენტის დათარიღებისათვის იხ. Neilson C. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, p. 202, შწმ. 62. იქვეა ლიტერატურა.

ეღვ არჩევს ამ ასოებს ერთმანეთისაგან და არამეულის მსგავსად თითოეულს მისივე თვის სპეციალურ ნიშანს ხმარობს. ბილინჯვის ალფი, როგორც ჩანს, ¹ ~~ფაქტობრივად~~ ალფითან არის დაკავშირებული და არა ყანთან, როგორც ეს ფალაურში ~~მისივე~~ ფარსული ~~საბუთის~~ არის საფუძვრებული. უ ჩვენ წარწერაში ზოგჯერ, თუ არ ვცდებ მანდერის მსგავსად ეს აღსანიშნავად არის გამოყენებული. რასაც სპარსულში ადგილ არა აქვს. დისასრულ, ვიდრე წარწერაში არ არის გამოქვეყნებული აშკარად სპარსულ ფორმა, ჩვენ არ შეგვიძლია დარწმუნებული ვიყოთ მისი ენის სპარსულობაში.

ენის მხრით წარწერა მოგვაგონებს განსვენებული ი. სმიროვის მიერ იარფუქიზილ-ირმაეთან (კაბადოკია) ნაპოვნ ძეგლებს², რომლებიც შემდეგ M. Lidzbarski-მ გამცა³. ერთ-ერთ ამ წარწერაში ვკითხულობთ.

ו תתא תא אמו בל וי תחתא תחתא... א-שאומו ירד
 אמו בל כן אמו ירד...
 ת אלתו ת אלתו

„1... ამ (?) დენ-მაზდაიასნიშ ⁴ დედოფალმა (?), ბელის დამა და ცოლ ⁵ ასე თქვა: „მე ვარ ცოლი ბელ მეფისა“. ⁶ შემდეგ ბელმა ასე უთხრა დენ-მაზდაიასნიშს: „შენ, ჩემო დამ, ძალიან ამიტენი ხარ ⁷ და უფრო ღამიანი ხარ შენ, ვიდრე ქალღმერთნი, ⁸ და ამიტომ გავხადე მე ⁹ ცოლად ¹⁰ ბელისა“.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ წარწერების ენა, უმნიშვნელო გამოჩაყლისის გარდა მთლიანად არამეული სიტყვებისაგან შედგება, ძეგლების გამოცემის ავტორი M. Lidzbarski უდიდესი ავტორიტეტი სემიტურ ეპიგრაფიკაში, იძულებული იყო აღიარებინა ტექსტებ განხეული სილექსიზმების გამო, რომ „წარწერათა ენა შეიძლება ნამდვილი არამეული არ იყოს, არამედ არამეული სიტყვების ნახშირი იყოს მათში იდეოგრაფიკული, ე. ი. რა აქ ჩვენ წინ გვქონდეს ფალაური ტექსტი“⁴. ამის შემდეგ H. Reichelt-მა გამოაკვეენა წრილი (WZKM, XV, 1901, p. 51—56), რომელშიაც ცდილობს ახსნას ტექსტებში ხმარბული ზოგიერთი ფორმა სპარსულ ნიღაგზე და მით დაამტკიცოს წარწერათა ენის სპარსულობა. მიუხედავად თავის შრომაში M. Lidzbarski კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და აღნიშნავს, რომ „ტექსტები არ არიან თავისუფალი შეცდომებისაგან არამეული ენობრივ ტრადიციის წინააღმდეგ, მაგრამ მათი სხვაგვარ წაკითხვა, თუ არ არამეულად, საჭირო არ არის“⁵. იგივე უნდა ითქვას ჩვენი წარწერის ენის შესახებ. საყურადღებოა, რომ ბილინჯვის ენა ძალიან მოგვაგონებს ხსენებული კაბადოკიური წარწერების ენას. ლექსი კონას თითქმის სრული მსგავსება, ერთნაირი შეცდომები არამეული გრამატიკის თვალსაზრისით (გმნა მამრობით სქესში ნაცელად საჭირო მდებარეობისა, ფორმები st. cast. როგორც, მავალითად, ~~წარწერაში~~ სიტყვაში უ ნაწილაკის წინ და სხ.), ერთნაირი ხმარებ ნაწილაკებისა, მსგავსი ორთოგრაფია. სპარსული სიტყვების უმნიშვნელო რაოდენობა

¹ Записки Имп. Русск. Арх. Общества, новал серия, т. VIII, СПб. 1896, выпуск 3—4, № 444—447.

² Ephemeris, I, p. 39—74; 319—326.

³ წარწერაში, როგორც ჩანს, სუბარია ბელის (აშურამახდას) დაქორწინებაზე მახდაიასნურ სარწმუნოებასთან. იხ. Ephemeris, I, pp. 68, 69.

⁴ ღმნარსენის სიტყვით წარწერათა ტექსტის მთლიანად გაგებისათვის საჭიროა სემიტოლოგისა და ირანისტიკის თანამშრომლობა. ეს თანამშრომლობა მით უფრო საჭიროა, „... als die Sprache der Inschriften vielleicht kein wirkliches Aramäisch ist, sondern die aramäischen Wörter in ihnen rein ideogramatisch verwandt werden, d. h. dass wir hier Pahlavitenexte vor uns haben“. Ephemeris, I, p. 73—74.

⁵ „Die Texte sind nicht frei von Verstößen gegen den aramäischen Sprachgebrauch, aber eine Notwendigkeit, sie anders als aramäisch zu lesen, liegt nicht vor“, ibid., p. 321.

ბილიან არამეულ ტექსტში და სხ. უნებლიედ ბადებს კითხვას: ხომ არ არის ჩვენი მიზნები იმავე ენაზე ნაწერი, როგორც ზემოთ ხსენებული კაბადოკიური წარწერები? სხ. საძიებელია ყველა ამ ძეგლში ასახული იყოფა ენობრივი ერთარებულობისა, როდესაც საშუალო სპარსული სალიტერატურო ენა იქმნებოდა და მიუხედავად იმისა, რომ იმ დროისათვის, რომელსაც ჩვენი წარწერები ეკუთვნის, მან მოასწრო საკმაოდ განვითარებულიყო და ჩამოყალიბებულიყო როგორც სამწერლობო ენა ჯერ პართიისა. შემდეგ კი სასანიანთ სპარსეთისა, ჩვენ ძეგლებში კიდევ შეინახა ძალიან ამ ენის განვითარების უფრო ძველი საფეხურისა, მისი ჩამოყალიბების ხანისა? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ მას შემდეგ, რაც № 1 წარწერა იქნება მთლიანად ამოშიფრული, ან კიდევ ახალი ძეგლები აღმოჩნდება არმაზის იმ არქეოლოგიური ვაზნების დროს, რომლებიც კიდევ გრძელდება. ჯერჯერობით კი, ჩვენ ამ ძეგლებსაც, არმაზის ორიგინალური დამწერლობის ანალიზით, „არმაზულ წარწერებს“ ვუწოდებთ.

IV. ტექსტის კომპოზიციის

კომპოზიციის თვალსაზრისით წარწერა არ წარმოადგენს არაჩვეულებრივ რამეს და სემიტური ეპიგრაფიკის მრავალ ძეგლში, ისე როგორც ბერძნულ-რომაულ ეპიგრაფიკაში შესაძლებელია მოიძებნოს პარალელები ტექსტში ხმარებული გამოთქმებისათვის. პირველი პირის ნაცვალსახელის საშუალებით ნაჩვენებია თუ ვის ეკუთვნის საფლავი: **𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕** „მე—ასეთი და ასეთი“. წარწერის ასეთი დისაწყისი, I პირში, საკმაოდ გავრცელებული მოვლენია სემიტურ ეპიგრაფიკაში, მაგრამ ეს უმთავრესად დამახასიათებელია სააღმშენებლო და საისტორიო შინაარსის ტექსტებისათვის, თუმცა ეპიგრაფიკაშიც გვხვდება¹. მიცვალბულის სახელის შემდეგ ნაჩვენებია სახელი და მდგომარეობა მისი მამისა, აგრეთვე შვილისა და მამამთილისა, რაც არცაა თუ ძალიან იშვიათია საფლავის ქვების წარწერებში². დაწერილებიანი გენეალოგია ბოლოვდება მწუხარების ტრადიციული შეძახილით **𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕** (ჩვენ წარწერაში ორჯერ, მეორედ **𐌕** სუფიქსით) «ვაჲ!», რომელიც განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება პალმირულ წარწერებში³. ასე, მაგ., თითქმის ყოველ პალმირულ ეპიგრაფიაში მოაბრუნება ამგვარი შეძახილი: **𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕 𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕 𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕** «უბდნ, ძე მარსი, ვაჲ!»⁴ **𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕 𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕 𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕** «არპიბრლნ, ძე მლიქუსი, ვაჲ!»⁵ **𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕 𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕 𐌕𐌆𐌗𐌆𐌕** «ბონნ, ძე მისი, ვაჲ!»⁶ და სხ. ო. მწუხარების შეძახილს, რომელი ხანის ძეგლების მიხედვით, მისდევს ე. წ. შესხმა, (ქება, Lobespruch)⁷ მიცვალბულისა. რომ „ის იყო ახალგაზრდა და არაინ იყო მისი მსგავსი სილამაზით“ (ან, შეიძლება, „სიკეთით“). დასასრულ ნაჩვენებია მიცვალბულის ბნოვანება («გარდაიცვალა 21 წლისა»), როგორც ეს რომაული ეპოქის ლათინურ-ბერძნულა, ებრაული და ახალბუნური წარწერებისათვის არის დამახასიათებელი⁸. აღსანიშნავია, რომ ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში, პარალელური ტექსტისაგან გან-

¹ NE, I, p. 139.
² Ibid., p. 138.
³ Ibid., p. 143, 147, 270.
⁴ Ephemeris, II, p. 318.
⁵ Ibid., p. 319.
⁶ Ibid., p. 319.
⁷ ნ., მგალითად, დიდი რაოდენობა წარწერებისა Eph. I, pp. 75, 76, 77, 78 (პნ 192, ორჯერ), 83, 340, 341, 342, 343, 347, 348, 349; II, pp. 78, 79, 288, 307 (ერთსა და იმავე წარწერაში ორჯერ), 308, 312, 316, 317, 318, 319 და მრავ. სხ.
⁸ NE, I, 140—141; Larfeld, ibid., p. 450.
⁹ NE, I, p. 140; Ephemeris II, pp. 64, 65, 66, 67, 90, 91, 188, sq.; Larfeld, ibid., p. 449.

სხვაეგვრით, მიცვალბულის ხნოვანება წინ არის წამოწეული და ქება სულ შეიქცა არა მოთავსებელი. მაგრამ, ბერძნული ტექსტის კომპოზიციური აღნაგობა არამყუდროა. მას ტო ამით არ განისაზღვრება. ასე, მაგალითად, ბერძნულში არ არის საფლავის კუთვნილება აღნიშნული რაიმე სპეციალური საშუალებით და წარწერა პირდაპირ იწყება $\Sigma\text{HPA}\text{N}\text{E}\text{I}\text{T}\text{I}\text{C}$; გარდა ამისა, იქ არ არის გამოხატული მწუხარება, რომელიც პარალელურ ტექსტში საგანგებოდ არის გახაზული ლაუნ-ის გაორკეცებით. თვით ტექსტი წარწერის ბერძნული ნაწილისა ცოტა უფრო მოკლეა, ვიდრე პარალელური ტექსტი. ბერძნულ ტექსტი ამგვარად არის შედგენილი: 1. მიცვალბულის სახელი, ყოველგვარი მითითების გარეშე, რომ საფლავი მას ეკუთვნის; 2. მისი მამის, ქმრისა და მამამთილის¹ სახელები და მათი თანამდებობანი²; 3. მიცვალბულის ხნოვანება; 4. შესხმა. პარალელურ ტექსტში გვაქვს: 1. მითითება I პირის ნიკვალსახელის საშუალებით, თუ ვის ეკუთვნის საფლავი; 2. მიცვალბულის სახელი; 3. მიცვალბულის მამის, ქმრისა და მამამთილის სახელები მათი მდგომარეობის აღნიშვნით; 4. მწუხარების შეძახილი; 5. შესხმა; 6. ხნოვანება მიცვალბულისა ამგვარად, ბილინგვის ორივე ტექსტი, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდება ხოლმე ასე შემთხვევებში, არ წარმოადგენს ერთმანეთის ზუსტ გამეორებას. არამედ ამტკიცებს ზოგაერთ ტექსტუალურ განსხვავებას. მაგრამ ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია განსხვავებები კომპოზიციის მხრივ. ეს განსხვავებანი, თუნდაც უმნიშვნელონი, მოწმობენ, რომ სტელის ორივე ტექსტი დაკავშირებულია ერთმანეთთან ახლოსმდგომ, მაგრამ რამდენადმე თავისებურ ეპიგრაფიკულ ტრადიციებთან.

ნათქვამიდან ცხადია, რომ წარწერის ტექსტი წარმოადგენს საესეებით განვითარებული, თითქმის სრულყოფილ ფორმას ეპიტაფიებისა იმ უძველეს და პრიმიტიულ წარწერებთან შედარებით, როდესაც კმაყოფილდებოდნენ მიცვალბულის მარტო სახელის მოხსენიებით. მხოლოდ შედარებით გვიანდელ ეპოქაში, კულტურული და ეპიგრაფიკული ტრადიციების განვითარებასთან ერთად ჩნდება საფლავის ქვებზე უფრო დაწვრილებით ცნობები მიცვალბულის შესახებ, აგრეთვე მწუხარების გამოხატულება და სხ. რაც შეეხება შესხმასა და ხნოვანებას, ეს უკვე დამახასიათებელია. უმთავრესად, რომაული ეპოქის ბერძნულ-ლათინური, ებრაული და ახალბუნური წარწერებისათვის. ბილინგვის სახით ჩვენ ამგვარი წარწერის ნიმუში გვაქვს. სურათის მთლიანობისათვის გვაკლია მხოლოდ გარდაცვალბულის თარიღი და მიცვალბულის დედის სახელი, რომელიც ხშირად არის ხოლმე ეპიტაფიებში მოცემული.

V. მოძველი პირები

საკუთარმა სახელებმა ჩვენ გაგვიჩიეს უმთავრესი დახმარება წარწერის ამოშიფრვისას. ასეთივე მნიშვნელობა აქვთ მათ იმ ისტორიული სურათის გასათვალისწინებლად, რომელთანაც ძველი არის დაკავშირებული. დასასრულ. წარწერაში მოხსენებული პირების დაწვრილებითი ტიტულატურა საშუალებას იძლევა მეტად მნიშვნელოვანი დასკვნები გაკეთდეს ძველი ივერიის პოლიტიკური ცხოვრებისა და სახელმწიფო წყობილების შესახებ I—II საუკუნეებში.

წარწერის მთავარი პირი სერაფიტია. ჩვენ ვგებულობთ, რომ ის არის ასული ფარსმან მეფის უმცროსი პიტიახზის ზევახისა და მეუღლე ხსენარნუგ³ მეფის ეზოის მოძღუ-

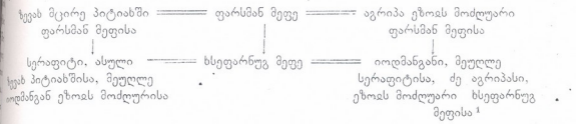
¹ სერაფიტის მამამთილის სახელი ბერძნულში უფრო ვრცლად არის მოცემული, ვიდრე პარალელურ ტექსტში.

² ბერძნულ ტექსტში არ არის ნაჩვენები, თუ ვისი პიტიახზები იყვნენ ზევახი და ავრია; სამაგიეროდ პარალელურ ტექსტში ხსენარნუგ მეფის ტიტული არა ისე დაწვრილებით მოცემული, როგორც ბერძნულში (სერაფიტის დიდი მეფე ხსენარნუგა).

³ სიტყვა მოგვყავს იმ ფორმით, როგორც ეს წარწერაშია წარმოდგენილი.

იოდმანგანისა ძისა პუპლიკოს აგრიპასი, იმავ ფარსმანის ეზოას მოძღურისა. ამგვარად, ცოლქმარი სერაფიტი და იოდმანგანი, ხსეფარნუგ მეფის თანამედროვენი. შეადგენენ ერთ თაობას. მათი მშობლები, სერაფიტი და ხევახ უმცროსი პიტიახში და იოდმანგანის მამა აგრიპა ეზოას მოძღუარი, ფარსმან მეფის თანამედროვენი არიან და მასთან ერთად წინა თაობას ეკუთვნიან. წარწერაში მოხსენებულ პირთა ერთმანეთთან ურთიერთობა ჩვენ ამგვარად წარმოგვიდგენია.

ამ სქემიდან ჩანს, რომ ორჯერ მოხსენებული ფარსმან მეფე არის ერთი და იგივე პირი, რომელიც წინ უძღოდა ხსეფარნუგ მეფეს ივერიის ტახტზე. ამიტომ არა გვაქვს საფუძველი ფარსმანი და ხსეფარნუგი ერთმანეთის თანამედროვეებად მივიჩნიოთ და აქედან გამოვიტანოთ დასკვნები ორმეფობის შესახებ ივერიაში იმ დროისათვის, რომელსაც წარწერა ეკუთვნის.

ძალიან მნიშვნელოვანია ფარსმან მეფის მოხსენიება წარწერაში. იმ ეპოქისათვის ჩვენთვის ცნობილია (ქართული² და ბერძნული³ წყაროებით) ფარსმან მეფე, რომელსაც ურთიერთობა ჰქონდა რომის იმპერატორ ადრიანესთან (117—138) და ანტონინესთან (138—161) და რომელმაც, როგორც შესანიშნავმა სახელმწიფო მოღვაწემ, შესძლო სარგებლობა გამოეტანა ივერიის სამეფოსათვის პართიისა და რომის წინააღმდეგობიდან⁴. მან იზავავრა კიდევ სტუმრად რომს, თავისი მხლებლებით, კეისართან. დიონ კასიოსის სიტყვით „როდესაც ფარსმან ივერიელი მეუღლით მივიდა რომს, [ადრიანემ] გაადიდა მისი სამფლობელო, ნება დართო მას მსხვერპლი შეეწერა კაპიტოლიუმში, მისი ცხენოსანი ქანდაკება დადგა მარსის მოედანზე და ნახა სამხედრო ვარჯიშობა თვით [ფარსმანისა], მისი შვილისა და ივერთა სხვა წარჩინებულთა“⁵. შესაძლებელია, რომ ჩვენი წარწერის ფარსმანი იგივეა⁶, რაც დიონ კასიოსის ზემოთ ხსენებული „ფარსმან ივერიელი“. თუ ეს მოსაზრება სწორია, მაშინ ეს ჩვენ საშუალებას მოგვცემდა დაგვეზუსტებინა ბილინგვის თარიღი. ფარსმან მეფე, როგორც ცნობილია, თანამედროვე იყო ანტონინე იმპერატორისაც, რომელიც 138—161 წლებში მეფობდა, ისე რომ ფარსმანის მეფობა მეორე საუკუნის ნახევარამდე აღწევს. მეორე მხრით, წარწერიდან ჩანს, რომ სერაფიტი და იოდმანგანი ფარსმანის მომდევნო მეფის ხსეფარნუგის თანამედროვენი არიან, მაშასადამე.

¹ ორი ხაზით დაკავშირებული ერთმანეთთან ერთი თაობის ხალხი. ისარი უჩვენებს მომდევნო თაობის პირებს.

² მაგ., ქართლის მოქცევის მატრიანეში და აგრეთვე ლენტი მროველთან.

³ დიონ კასიოსი ვ. ლატიშვიტან, *Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе*, ტ. I, 1893—1900, გვ. 622.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, 1928, გვ. 159; ს. ჯანაშია, საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები, ვაზ. „კომუნისტი“, 1. VI, 1941, № 127/6132, შემოკლებით „პრავდა“-ში, 29. V, 1941.

⁵ ვ. ლატიშვიტი, იქვე, გვ. 622.

⁶ შერ. ს. ჯანაშია, იქვე, გვ. 2.

3. ენიმიკ-ს მოამბე, ტ. XIII.

წარწერა უნდა მიეკუთვნებოდნენ II საუკუნის მეორე ნახევრის ახლო ხანას ან იმპერატორის მესამე მეოთხედის ბოლოს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარწერიდან ჩანს, რომ ფარსმანის მომდევნო მეფე ივერიის ტახტზე იყო ხსენებული¹, რომელიც ატარებდა ტიტულს „დიდი მეფე“, როგორც ეს ბილინგვის ბერძნული ტექსტის სათანადო ადგილის მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ. ჩვენ არ ვიცით, ფარსმანის შვილი იყო ის, თუ ივერიის ტახტი მან უფროსობი დაიკვიდრა, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში უეჭველია, რომ ფარსმანის შემდეგ ივერიის ს მეფის სწორედ ის განაგებდა. მისი სახელი არ გვხვდება საქართველოს I და II საუკუნე მეფეთა სიგეში, მაგრამ გამორიცხული არაა შესაძლებლობა, რომ ის იმალებოდეს მოკვება ქართლისა და მთიანეთში ან ლეონტი მროველის თხზულებაში დამახინჯებულ ფორმით შემონახულ რომელიმე სახელწოდებაში.

პირველად ამოტივტივდა აგრეთვე ეზოას მოძღვარ (ბერძნული ტექსტით პიტიახ პულკიკოს აგრიახ სახელი. რაიმე სხვა ენობა ამ პიროვნების შესახებ ჩვენ არ მოგვცა პოვება. რაც შეეხება სერაფიტის მამის, ზევახის სახელს, იგი რამდენჯერმე გვხვდება არ მხოლოდ მოპოვებულ ნივთთა წარწერებზე: №1 წარწერაში, აგრეთვე ბერძნულ წარწერაში რომელიც მოთავსებულია ისაპურუკ პიტიახშის სამარხში მოპოვებული ოქროს ქამრის აბზინდში დამაგრებულ გემაზე: *Καρθαυ. Ζεαχχης Ζαη* (sic) *μα* „ქარბაკ. ზევახ, ჩემი სიცოცხლე“.

მაგრამ №1 წარწერის ზევახი არ შეიძლება გვაგვიგვეთ ბილინგვის ზევახთან, რადგან მათ შორის, როგორც ვფიქრობთ სერათი საუკუნის ქრონოლოგიური განსხვავებაა. სამაგიეროდ, გემის წარწერაში მოხსენებული ზევახი შეუძლებელი არაა, იდენტური იყოს სერაფიტის მამისა². ქართულ საისტორიო წყაროებში ეს სახელი მე არ შემხვედრია.

წარწერიდან პირველად ვგებულობთ აგრეთვე ხეთვარნუკ მეფის ეზოას მოძღვარს იოდმანგანის შესახებ. რაიმე სხვა ცნობები მასზე ჩვენ არ მოგვეპოვება. საერთოდ წარწერაში მოხსენებულ პირთა დიდი ნაწილი დღემდის სრულებით უცნობია. ეს ვასაგებობ: არმაზის აღმოჩენების საშუალებით პირველად ეფინება შუქი ქართველი ერის ისტორიის ისეთ ეპოქას, რომლის შესახებ დღემდის არამც თუ დეტალები არ ვიცოდით, არამედ თითქმის არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვებოდა. ამიტომ საკვირველი არაა, რომ მოკლებული ვართ საშუალებას წარწერებში მოხსენებული სახელები სხვა წყაროებიდან ცნობილ პირებს დაეუკავშიროთ. მით უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენთვის ეს ძეგლები. ისინი თვალწინ გვიშლიან სურათს ქართველი ხალხის ცხოვრებისა ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყის ეპოქაში, რომლის შესახებ აქამდის არც თუ საკვებით ნათელი წარმოდგენა გვქონდა.

VI. ტექსტის კომენტარები

ახლა, როდესაც წარწერა ამოშიფრული და გადათარგმნილია, მისი კომენტარები გაცილებით გადავიღებოთ, თუცა. წარწერასთან დაკავშირებული ზოგიერთი დეტალის გამორკვევისას ისმის რიგი საკითხები, რომლებიც გადასაჭრელად ახალი მასალების მოპოვება იქნება საჭირო. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მიერ ამოშიფრული ტექსტის საფუძველზე შესაძლებელია ზოგადად აღდგენილ იქნეს ისტორიული სურათი, რომელთანაც წარწერები დაკავშირებული.

ძალიან მნიშვნელოვანია მრავალრიცხოვან პიტიახშთან მოხსენიება არმაზის წარწერებში. ასე, მაგალითად, წარწერაში ინტალია-გემაზე მოხსენებულია *Ἀρμαζασις* *παυδης* „ასაპურუკ პიტიახში“. არმაზში მოპოვებული ვერცხლის ერთი პინაკის წარწერაში იხსენიება ბერსუმა პიტიახშის სახელი (დედანში მიცემით ბრუნვაში *Βερσσυμα παυδης*)³.

¹ სახელის ეტიმოლოგიისათვის იხ. Justi, გვ. 94.

² სახელი *ΚΑΡΘΑΥ* გვხვდება №1 წარწერაშიაც (13 სტრიქონში).

³ ს. ყაუხჩიშვილი, ხს. ნაშრომი, გვ. 169 შდ.

⁴ შდრ. აკად. ს. ჯანაშია, იქვე, გვ. 2.

⁵ იქვე, გვ. 171.

პიტიახშია სახელები გვხვდება არმაზის ორივე არამეულ წარწერაში, აგრეთვე ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში; გარდა ამისა, ბორის (შორაპნიდან) წარწერაში დასახელებულია „ბუზ მიპრ კეთილი პიტიახში“ და სხ. ამ ცნობებში ახალი ჩვენთვის ის არის, რომ შირად ეს პირები ივერიის მეფეთა პიტიახშებად იწოდებიან. ასეთ ბილინგვში (ზევახი, ფარსმან მეფის მცირე ანუ უმცროსი პიტიახში), აგრეთვე № I წარწერაში (თუმცა შორ-გს მოხსენებულია მიპრდატ მეფის პიტიახშად), იგვევ ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში (პიტიახში პუბლიკოს აგრია, მამა იოდმანგანისა) და სხ.

უკანასკნელ დრომდის ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული იყო აზრი, რომ პიტიახშატი წმინდა სპარსული ინსტიტუტია, რომელიც გაცილებით გვიან ჩნდება საქართველოში, სახელდობრ, IV საუკუნის დასასრულს ან V საუკუნის დამდეგს, როდესაც ივერიის სამეფო სასანური სპარსეთის ვასალურ დამოკიდებულებაში მოექცა და რომ პიტიახშებს სპარსეთის მეფეები ნიშნავდნენ საქართველოში, ვითარცა მმართველებს მათი სავასალო ტერიტორიისა¹. ჩვენი წარწერებს წყალობით ირკვევა, რომ ასეთი ინსტიტუტი საქართველოშიაც არსებობდა და რომ ივერიის მეფეებს თვით ჰყავდათ მოხელები, რომლებსაც პიტიახშები ეწოდებოდათ. ეს არის ერთ-ერთი უმთავრესი დასკვნა, რომლის გამოტანის საშუალებას გვაძლევს ბილინგვის შესწავლა. მაგრამ წარწერაში ზევახი მოხსენებულია არა უბრალოდ პიტიახშად, არამედ „მცირე“ ან „უმცროს“ პიტიახშად. ზემოთ ჩვენ საკმაოდ ნათლად დაეინახეთ, ლინგვისტურ მოსაზრებათა საფუძველზე, რომ ბილინგვის ორივე ტექსტში გამოყენებული ტერმინების მნიშვნელობა მხოლოდ „მცირე“ ან „უმცროსი“ შეიძლება იყოს. ეს დღეულება შეიძლება დამტკიცდეს ისტორიული მოსაზრებებითაც. ჯერ ერთი, თუ იმ დროს, როდესაც ბილინგვა იწერებოდა, ზევახი მართლა პიტიახშის ფუნქციებს ასრულებდა, საჭირო არ იყო სპეციალური აღნიშვნა, რომ ის «ახლანდელი» ან «ახალი» პიტიახშია. ეს, რამდენადაც მე ვიცი, არც თუ ისე ხშირად ხდება ხოლმე. მეორე, ზევახი მოხსენებულია წარწერაში პიტიახშად ფარსმან მეფისა, რომელთან ერთად (და აგრეთვე აგრიაპსთან) ის წინა თაობას ეკუთვნის. წარწერის შედგენის დროს კი ივერიის ტახტს ფარსმანის მომდევნო მეფე ხსენდნენ განაგებს². ამით აიხსნება, რომ ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში ფარსმანი (რომლის პიტიახშიც ზევახი იყო) სრულებით არ არის მოხსენებული, მაშინ როდესაც ხსენდნენ სხეფარსმანის სახელი საგანგებოდ არის ხაზგასმული, მისი ტიტულის მითითებით: „იბერთა დიდი მეფე“. ამიტომ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ხსენდნენ დროს «ახლანდელი» ან «ახალი» პიტიახში მისი წინამორბედი მეფის მოხელისათვის ეწოდებინათ. ადვილად შესაძლებელია, რომ წარწერის შედგენის მომენტში ზევახი არც კი ყოფილიყო ცოცხალი; ყოველ შემთხვევაში, ფარსმანის «ახლანდელი» ან «ახალი» პიტიახში ის ვეღარ იქნებოდა იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ წარწერის შედგენის მომენტში, როგორც ჩანს, თვით ფარსმანი აღარ არსებობდა. იგივე ითქმის არამეული ჰაჰუხალის-ისათვის წარმოდგენილი თარგმანის შესახებ: «ახალგაზრდა პიტიახში» (რუსულად - *нового питиакша*). წარწერიდან ჩანს, რომ ზევახს მოუკვდა ოცდაერთი წლის ქალი. რომლის მამა იმ დროისათვის ძალიან ახალგაზრდა, ალბათ, ვეღარ იქნებოდა (თუ კი საერთოდ ის ცოცხალიც იყო). გარდა ამისა, საეჭვოა, რომ წარწერის ამოკვეთმა არ იცოდა თუ რომელ პიტიახშზე იყო საუბარი, რა იყო მისი ტიტული და რომ ერთსა და იმავე პირს, ისიც მაღალი თანამდებობის სახელმწიფო მოხელეს, ხან «ახალ» პიტიახშს უწოდებდა, ხან კიდევ «ახალგაზრდას» («ახალი» და «ახალგაზრდა» რეალურად ერთმანეთისაგან ძალიან დაშორებული ცნებებია: შეიძლება იყოს ახალი, ახლად დანიშნუ-

¹ იხ. საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბილისი, 1942, გვ. 65—66.

² იხ. ზემოთ, გვ. 32—33.

ლი მოხელე, ძალიანაც მოხუცებული ყოფილიყო). ბილინგვის ორივე ტექსტის შესწავლამ დამარწმუნა, რომ მწერალი საკმაო ოსტატობით არჩევს ბერძნულ შესატყვისობებს და ჩვენ არ გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ მას არ ესმოდა ბერძნულ ტექსტის მნიშვნელობა და ამიტომ შეცდომით თარგმნიდა მას არამეულზე ან პირიქით.

ამ ტერმინების შინაარსის გაგებაზე დამოკიდებულია მეტად მნიშვნელოვანი ისტორიული დასკვნები, რომლებიც ჩვენ შეგვიძლია გამოვიტანოთ იმისდა მიხედვით, თუ როგორ გვესმის ეს სიტყვები. თუ ჩვენ დავეთანხმებით ხსენებული სიტყვებისათვის წარმოგვნილ თარგმანებს, მაშინ ზევას «ახლანდელ» ან «ახალ» პიტიახშთა ერთად «ახლანდელად» უნდა მივიჩნიოთ თვით ფარსმან მეფეც, რომლის მოხელეც ზევახი იყო. მაგრამ «ახლანდელია» აგრეთვე ხსეთარნუგიც, იოდმანგანისა და სერაფიტის თანამედროვე მეფე წარწერაში ერთდროულად ორი მეფის მოხსენიება კი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ორგვანობით I და II საუკუნეებში, ივერიაში, რის შესახებ მართლაც მოგვითხრობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიაზე. მაგრამ ასეთი დასკვნისათვის ჩვენი წარწერა არავითარ საბუთს არ იძლევა და როგორც ლინგვისტური, ისე ისტორიული მოსაზრებანი უეჭველს ჰყოფენ, რომ წარწერაში არ შეიძლება სხვა რამეზე იყოს საუბარი, თუ არ «მცირე» ან, რაც იგივეა, «უმცროს» პიტიახშზე.

აქამდის ჩვენ «მცირე» ან «უმცროს» პიტიახშთა შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვებოდა, მაგრამ თვით წარწერა არის ასეთი ინსტიტუტის არსებობის ავტორიტეტული საბუთი და არა გვაქვს უფლება მას არ დავუჯეროთ. უმცროს პიტიახშთა ინსტიტუტი კი «უფროს» ან, ძველი ტერმინოლოგიით, «დიდ» პიტიახშთა არსებობასაც გულისხმობს. არმაზის წარწერებში ასეთი ტიტულატურა არ გვხვდება, მაგრამ მისი არსებობაც უნდა ვივარაუდოთ, ვინაიდან იგი დამოწმებულია ივერიის მეზობელ ქვეყანაში, სომხეთშიც. ცნობები ამის შესახებ შენახული აქვს სომეხ ისტორიკოსს ავათანგელოსს, რომელიც ვაღმოგვეცემს, რომ თრდატ მეფემ «უმეორიბნა მთავარნი ნახარართა და განმგებელნი ქვეყანათა. პირველ, იშხანი ანგლ-ტუნისა, მეორედ, იშხანი აღძნიქისა, რომელი იგი არს პიტიახში დიდი»¹. იმავე თხზულების არაბულ ვერსიაშიაც შენახულია ცნობები, საიდანაც ჩანს, რომ აღძნიქის მმართველი მართლაც «დიდი პიტიახშის» ტიტულს ატარებდა: «და მეფე თრდატმა, როდესაც მიაღწია ქალაქსა ვალარსაბატსა, ბრძანა, რომ წარმდგარიყვნენ მწერალნი სამეფოესა მისისა და უბრძანა მათ მიეწერათ წერილები მისი სამეფოს ყველა მცხოვრებისათვის, რათა მოსულიყვნენ მთავარნი და არხონნი. ერისთავნი და მმართველნი წინაშე მეფისა, ქალაქსა ვალარსაბატსა—წერილები აფხაზთა მეფისა, ქართველთა მეფისა და წერილი ალანთა მეფის მიმართ და აუხსნა მათ მან წერილებში ყოველი, რამაც გარდახდა მათ და უთხრა: „ამისათვის ჯერ არს თქვენდა, რათა მოხვიდეთ ჩემდა სასწრაფოდ“. და როდესაც მიაღწიეს წერილებმა, მივიდა მასთან სამი მეფე: მეფე აფხაზთა. მეფე ქართველთა და მეფე ალანთა და მათთან ერთად კრებული მმართველთა, პირველ მმართველი გიბსისა, მეორე, მმართველი არტანუჯისა², რომელსა ეწოდების ბქსაკისი (პიტიახში) დიდი»³. მეორე სომეხი ისტორიკოსი ფაუსტოს ბიზანტიელი აღძნ

¹ «*წინაპრთაჲ ყველათაჲ ნაქარართაჲს ს ყვითათჲთა თჳსართაჲს. თითქმის ქუჩანს მხუცთაჲს, სრქიოჲ ქუჩანს მუბანსაჲს, სე ს კახუჯანს მძბ...*» *საქაქანფსეჲყაჲ წათათჲქიტნ ჴაკიჲ, შიქიჲ*, 1909, 795, 83. 414. შდრ. აგრეთვე Marquart, Erānsāhr, p. 166.

² არტანუჯი ტექსტში მერმინდელი დამახინდება ნაცვლად არ-ისა. შდრ. ბერძნ. Ἀρτάνουჯι, სომ. *Արտან, Արტან* სიტყვის პარალელური ფორმა (შდრ. მ. ხორენელი, გვ. 111), რომელიც ძველ ეპოქაში აღძნიქის პროვინციის ადმინისტრაციულ ცენტრად იმართებოდა (შდრ. Marquart, Erānsāhr, გვ. 1416; 25).

³ Н. Я. Марр. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, გვ. 112—114.

والمملك ترطاط لما بلغ الى مدينه ولرصباط امر ان يحضروا كتاب ملكه وامرهم ان يكتبوا كتب
الى جميع اهل مملكته ليحضروا القواد والاراكته والريسا والسلاطين الى الملك في مدينه ولرصباط:

პიტიახშს დიდ იშხანს უწოდებს: „მაშინ განუღვა სომეხთა მეფეს ერთი შისი ალძინი, ალძინიქის დიდი იშხანი, პიტიახშად სახელდებული, რომელიც იყო ერთი სომეხთაგანი, მთავართაგანი უპირატესთაგანი ნიფის სასახლისა“¹. მოყვანილი ფაქტები არ ტოვებენ, რომ საქმე ეხება სწორედ დიდი პიტიახშის ინსტიტუტს და არა მოკლემე კონკრეტული პიროვნების საპატიო სახელწოდებას.

ის ფაქტი, რომ სომხურში დადასტურებულია ტერმინი „დიდი პიტიახში“, ხოლო სომეხების მამა, როგორც გამოიკვე, „მეორე პიტიახშის“ ტიტულს ატარებდა, მოწმობს რომ „ჩვეულებრივი“ პიტიახშების გარდა ძველ ივერიაში არსებობდა ინსტიტუტი მცირე და დიდი პიტიახშებისა.

დაგვიჩინია ვუპასუხოთ კითხვას: რა ფუნქციებს ასრულებდა პიტიახში და რაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა მისი ხელისუფლება. ამ საკითხის გამოსარკვევად საქირთა გავითვალისწინოთ პიტიახშის დანიშნულება სომხეთისა და სპარსეთში, ვინაიდან საფიქრებელია, რომ იმ ქვეყანაში, როდესაც ეს ტერმინი შემოდიოდა ჩვენში, მას დაახლოებით მაინც იგივე მნიშვნელობა ექნებოდა. რაც ივერიის მეზობელ ქვეყნებში, სიდიდანაც ეს სიტყვა უნდა იყოს წარმომდგარი. სასანურ იმპერიაში, რომელმაც ეს სიტყვა (და მის მიერ აღნიშნული ინსტიტუტი) არშაკიანთ სახელმწიფოსაგან მიიღო შემკვიდრებობით, პიტიახშები ინიშნებოდნენ ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ ქვეყნებში, სომხეთისა და ასურეთში². პიტიახშს მალევე ადგილი ეჭირა იმპერიის სახელმწიფო იერარქიაში და თავისი რანგით ის თვით „დიდი ვაზირი“ (პახარობატზე) უფრო მალე იღვა და მხოლოდ ჰარგუპატს უთმობდა პირველობას³.

სომხეთში პიტიახში ეწოდებოდა ზოგიერთი სანაპირო მხარის მმართველს. აგათანგელოსის სიტყვით დიდებულთ შორის, რომლებიც თან ახლდნენ თრდატს კეისართან მისი პოგზაურობის დროს, გარდა გრიგოლ არქიეპისკოპოსისა, მისი შვილის არისტაკ ეპისკოპოსისა და კიდევ ერთი ეპისკოპოსის ალბიანისა, იყვნენ მისი სასახლის ოთხნი უპირატესნი (*განსტყე*), პიტიახშებად (*კუხაჯტე*) წოდებულნი: პირველი —საქმანაკალი (Markhüter) ნორ შირაკანის მხრით; მეორე —ასორესტანის მხრით; მესამე —არვესტანის მხრით, მეოთხე —მასტიქის-მხრით⁴. ეს მმართველნი, როგორც ჯერ კიდევ Marquart-მა აღნიშნა⁵, განაგებდნენ არა ხსენებულ მხარეებს, არამედ მათ მოსახლერე ან მათ მახლობლად მდებარე ქვეყნებს.

აქედ. ს. ჯანაშიამ პირველმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ სპარსულ პიტიახშს ქართულში ერისთავი უნდა შეესატყვისებოდეს⁶. ეს დებულება ამჟამად შეიძლება შემდეგი მოსაზრებებით შემაგრდეს.

كتب الى ملك ابخازو الى ملك جرجان وكتاب الى ملك اللاتين وفسر لهم في الكتب ما جاز عليهم وقال لذلك بسرعة ينبغي ان تاتوني فكما وصات الكتب اتوه الثلثة ملوك ملك ابخازو وملك جرجان وملك اللاتين ومعهم جماعة من المصلطين الاول مسلط الجيسس والثالثاني مسلط ارطنوج اسمه يئقس الكبير

¹ *გაქია. ძამანაკალი. თყოთაძრეხე კარეკან ზაიყე ძე 'ქ ბათაიქე ზარე ძებ ჩქანანს სკებხსაყ, ურ ანთახხსაჲ კიჯერ გეხაჯან, არ ჯერ ძე 'ქ ჯორქე, განსტყე რეპბერქე თანარქან არგონი: ჟათათიქ რაქანუდოიქ ჟათათიქან ზაიყე, СПб., 1883, გვ. 18; Marquart, Erānsāhr, p. 168. შდრ. აგრეთვე მ. ზორენელი, ibid., p. 261. „დიდი იშხანი ბაქური, რომელიც ალძინიქის ბედშად იწოდებოდა.“ (სიქს ჩქანანს რაქაჲ, არ გეხაჯან სკებხსაყ კიჯერ).*

² შდრ. Marquart, Erānsāhr, pp. 23-25; 165 ff., Herzfeld, Paikuli, s. v.

³ Herzfeld, ibid.

⁴ აგათანგელოსი, 873, გვ. 459-460; Marquart, Erānsāhr, p. 165.

⁵ Erānsāhr, p. 166.

⁶ საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბილისი, 1940, გვ. 66; აგრეთვე ხსენებულ ნაშრომში, გაზ. „კომუნისტა“, გვ. 2.

სომხურ საისტორიო წყაროებში პიტიახშებს ეწოდებათ *აიანძანასკაქ, ლიქმასკაქ, ლასასკაქ*¹, რადგანაც ისინი მხარეთა მმართველნი იყვნენ. ხოლო ვინაიდან საქართველოში მხარეთა მმართველები ერისთავებად ან ერისმთავრებად² იწოდებოდნენ, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ სწორედ ეს ქართული ტერმინები და მათ მიერ აღნიშნული ინსტიტუტები წარმოადგენენ სომხური *ხდაჰჯ-ისა* და სპარსული *ბუჯ-ის* შესატყვისს.

ჩვენს საისტორიო წყაროებში შენახულია ერთი საინტერესო მოწმობა, რომელიც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია. ლეონტი მროველი, როგორც ცნობილია, აღნიშნავს ძველი საქართველოს სახელმწიფო წყობილების აღწერილობაში, რომ ფარნავაზ მეფემ „განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი (ერთი)“³, აგრეთვე სპასპართა და ათასისთავთა ინსტიტუტი. ყოველივე ეს, ლეონტის სიტყვით, დააწესა ფარნავაზმა „მიმსვავებულად სამეფოსა სპარსთასა“⁴. ლეონტი მროველი ხელმძღვანელობს იმ დებულებით, რომ მის მიერ ჩამოთვლილი ინსტიტუტები სპარსულია და ამიტომ მათ აღსანიშნავად ის სპარსულ ტერმინებს ხმარობს, ზოგჯერ პირდაპირ სესხულობს მათ. ხოლო ზოგჯერ ქართულად თარგმნის. ასე, ლეონტის მოთხრობაში ჩვენ ვგაქვს სპარსული ტერმინები: სპასპეტი (ფაღ. *spāshpat*, ახალი სპარსული *spāhsāp*, სომხური *սպարապետ*), სპასპარი (სომხური *սպասար*, ფაზენდური *spāhsānār*, ახალი სპარსული *سپاهسالار*). მეორე მხრით — ათასისთავი, რომელიც სპარსული *hazaropat*-ის ან სომხური *Հազարապետ*-ის პირდაპირ თარგმანს⁵ წარმოადგენს. დარჩა მხოლოდ ერისთავი, რომელიც აგრეთვე თარგმანია *ბუჯ-ისი*, რადგან ეს სიტყვა, რომელსაც ავტორი სპარსული ინსტიტუტის აღმნიშვნელ ტერმინად განიხილავს, არ შეიძლება ნახმარი იყოს ხსენებულ ადგილას სპარსული რომელიმე სხვა გამოთქმის აღსანიშნავად, თუ არ *ბუჯ-ისი*. მეორე ადგილას ლეონტი პირდაპირ ხმარობს ერისთავ სიტყვას სპარსული პიტიახშის აღსანიშნავად: „მაშინ გამოვიდეს სპარსნი და გამოიტანეს თანა მირდატ და დაიპყრეს ქართლი და მისცეს მირდატს ნაწილი მისი, ხოლო ნაწილი ფარსმანისი თუთ დაიპიროს და დაუტყვევს ერისთავი არმაზისი“⁶. მასვე მოეპოვება ასეთი გამოთქმა: „და დაიპყრეს ქართლი მირდატ და ერისთავმან სპარსთამან“⁷. იმავე მნიშვნელობით (პიტიახშის აღსანიშნავად) ხმარობს ერისთავ ტერმინს ჯუანშერის სახელით ცნობილი მეორე ქართველი ისტორიკოსი. ასე, მაგალითად, შუშანიკის წამების ცნობილ გმირს, ვარსკენ ქართლისა პიტიახშს ის ერისთავს უწოდებს: „ხოლო ამას, ვარსკენს“, ეუფლა ეშმაკი და განიზრახა მიქცევა ცეცხლის მსახურებად. წარვიდა წინაშე სპარსთა მეფისა, დაუტევა სჯული ქრისტესი და იქმნა ცეცხლის მსახურ. ხოლო სპარსთა მეფემან წარმოგზავნა იგი ნიჭითა დიდითა ერისთავად რანისა. ვითარ მოვიდა და ცნა ცოლმან მისმან შუშანიკ ქმრისა“ მისისაგან დატეგება სჯული ქრისტესი, არღარა ერჩდა იგი ცოლად და დაივიწყა სიყუარული ქმრისა“ თუისისა და ყოვლითა გულითა შეუდგა იგი

¹ ასე აქვს, მაგალითად, აგათანგელოსს (გვ. 413) და მრავალ სხვა ავტორს, შდრ. ზ. *წიგნისაჲსა მთავრისაჲსა ზეი ზეი* *Հայաստանի, երկვანი*, 1934, გვ. 34 შმდ. ამ წიგნით სარგებლობის საშუალება მხოლოდ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, რისთვისაც მადლობას მოვასხნებ.

² ერისთავები ეწოდებოდნენ მხარეთა მმართველებს უძველეს დროს, თუ ერისმთავრები მათ ვითარებას არა ცვლიან.

³ გვ. 20.

⁴ გვ. 21.

⁵ შდრ. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თბილისი, 1928, გვ. 135.

⁶ იქვე, გვ. 39.

⁷ იქვე, გვ. 39.

⁸ დედანშია ვაქსნესი.

⁹ დედანშია ქრმისა.

ქისტეს აღსრულებად მცნებათა მისთა. მაშინ ვარსქენ¹ შეუდგა მრავალწონედ. პირველ
 ლეონთა და ვედრებთა და ნიქის მიცემითა, შემდგომად შეადგო სატანჯუელსა ქართლის
 რომლის სიგრძისაგან არა დაეწერენ ლუაწლი წმიდისა შუშანიკისანი. და მოკლა იგი
 გარმან მისმან ვარსქენ² ერისთავმან³. ჯუანშერს იქვე მოთხრობილი აქეს, რომ
 სპარსთა მეფემ «წარგზავნა რანს და მოვაკანს სხვა ერისთავი, რომელსა ერქუა და:
 ლელ (დარიელ?)⁴. პატიახშის აღსანიშნავად ერისთავ ტერმინის ხმარების შემთხვევები
 ჯუანშერს სხვაც მოვბოვება. ყველა ნათქვამის შემდეგ ცხადია, რომ მოსაზრებებს «პი-
 ტიახშის» და «ერისთავის» შესატყვისობის შესახებ არ ეწინააღმდეგება ლეონტი პრო-
 ვლის შემდეგი სიტყვები: «მაშინ მეფემან სპარსთამან, მიუხარებითა შეჰყ-
 რობილმან, მოუწოდა მთავართა სოფლებისათა, პატიახშთა და ერის-
 თავთა სოფლებისათა⁵. ლეონტის მიერ ამ აღვილას ნახმარი ორივე სიტყვა, ერთი
 სპარსული და მეორეც ქართული, გაგებულ უნდა იქნეს როგორც ერთი და იმავე შინა-
 არსის მქონე სინონიმური პარალელები⁶, რომლებსი მნიშვნელობასაც ლეონტი იქვე გან-
 მარტავს ქართული სხვა სიტყვებით: «(მოუწოდა) მთავართა სოფლებისათა⁷.
 ლეონტის მიერ აქ ნახმარი ტერმინი სოფელი ზუსტი შესატყვისია სომხური *ախարհ*-ისა
 (ს. ჯაჰრა-სი⁸). ხოლო მთავარი, ნაწარმოები თავ-ისაგან, როგორც პოლიტი-
 ყური ტერმინი შესატყვისება სომხურ *պს*-ს (რთულ სიტყვებში) ფალაურ *pat*-სა და სხ.
 ჯერ კიდევ განსვენებულმა ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა სრულებით სამართლიანად, რომ
 ლეონტი პროველის მიერ ნახმარი ერისთავნი სოფლებისანი «აქ სპარსული სა-
 მოხელეო ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს⁹. პიტიახშის აღსანიშნავად
 სომხურში ხმარებული ზემოთ ჩამოთვლილი გამოთქმები: *կოსასკაქ*, *კოქმასკაქ*, *ყასაო*,
სომხურ და სხ. იმავე მნიშვნელობის მატარებელი არიან (*კოქმ*, *კოკ*, *ყასო* «აღვილი»,
მხარე, «ქვეყანა» და *კაქ*, რომელიც ამ შემთხვევაში სომხური *պს* სიტყვის მაგვირობასა
 სწევს, შდრ. *ყასოასკაქ* და *ყასოასქის*)¹⁰.

ეს ორმაგი შესატყვისობა ქართული და სომხური წყაროებისა საშუალებას გვაძლევს
 გავარკვიოთ ეტიმოლოგია პიტიახშ სიტყვისა. მასში ახლა მეტი უეჭველობით
 შეიძლება დავინახოთ არმენიზებული ფორმა სპარსული ტერმინისა, რომელიც შედგება
 სიტყვებისაგან *pat* [შდრ. ქართული პატიახში, სომხ. *պს*¹¹ «თავი» (რომლის შესატყვისია
 ქართული თავ-ი ერისთავ სიტყვაში)] და *ჯაჰრ* > სომხ. *աջարհ* [შდრ. ფალაური *ჯატრ*
 [წაიკითხე *ჯაჰრ*], ახალი სპარსული *šahr*, ძველი სპარსული *ჯაჰა*, ძველი ირანული *ჯაჰრა*]
 იდაფეთის *i* ნაწილაკით მათ შორის. ვფიქრობთ, რომ ჩვენ მიერ გამოყენებული ქართული
 და სომხური წყაროები საშუალებას გვაძლევენ უფრო მეტი საფუძვლიანობით დაეადგინოთ
 ამ სიტყვის მნიშვნელობა, რომლის შესახებ ამდენი ეტიმოლოგია არსებობს¹². ლეონტი

¹ დედანშია ვაქსენ.
² მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 188.
³ იქვე, გვ. 189.
⁴ გვ. 44.
⁵ ქართულში ხშირია შემთხვევები ორი ერთნაირი მნიშვნელობის მქონე სიტყვის, ერთის ქართულისა
 და მეორის უცხოის, ერთად ხმარება, როგორც სინონიმური პარალელებისა. აღნიშნულ შემთხვევაში საქმე
 გვაქვს კავშირთან სინონიმურ პარალელთან. შდრ. შ. ძიძიგური, სინონიმური პარალელიზმის
 წმინდათვის ქართულში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფი-
 ლების II სესიის მოხსენებები, თბილისი, 1941. გვ. 18—19.
⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 187.
⁷ ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 187.
⁸ შდრ. ამას გამოთქმა *ախարհակաქ*, რომელიც აგრეთვე გვხვდება სომხურში, მაგ. მოსე ზორენელთან,
 გვ. 70.
⁹ შდრ. *Историческое* ერთ-ერთი ბერძნული წარწერისა, Langlois, II, 167, Th. Nöldeke-სთან, ZDMG,
 XXXIII, გვ. 159. №5 შვ. 2.
¹⁰ ისინი ჩამოთვლილი აქვს Herzfeld-ს, Paikuli, s. v.

მროველისა და ჯუანშერის ტექსტების ყურადღებით შესწავლისას იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ისინი თვით კი არ თარგმნიან სპარსულ ხტჯ-ს ქართული ერისთავით, არამედ ხელობენ ძველ ქართულ შესატყვისს, რომლის მნიშვნელობა მათ დროს ჯერ კიდევ უნახული იყო. ასეთი დასკვნის საშუალებას, სხვათა შორის, იძლევა ანალოგია მეორე ქართული ტერმინისა ეზოჯს მოძღუარი, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარ მართალია, ძველ ქართულ სიტყვას «ერი» ჩვეულებრივ ხალხის მნიშვნელობა აქვს, სხელდობრ, შეიარაღებული ხალხისა¹ და ამ მხრივ იგი არაბული ფჰ-ის ეკვივალენტს წარმოადგენს, მაგრამ კომპოზიტი «თავ» სიტყვასთან ის ერთგვარად ქვეყანასთან არის დაკავშირებული, თუ გავიხსენებთ ისეთ გამოთქმებს, როგორცაა «ქართლის ერისთავი-რაქის ერისთავი»² და სხ. მაშასადამე, ქართული ტერმინი ერისთავი, რომელიც ქვეყნის ან პროვინციის მმართველს აღნიშნავს, სიტყვისაზრტყვით გადმოითარგმნება: «შეიარაღებული ხალხის მეთაური»³; მაგრამ იგულისხმება ხალხი იმ პროვინციისა, რომელსაც ერისთავი განაგებდა. ამიტომ, მიუხედავად სემასიოლოგიური განსხვავებისა, რომელიც ქართულ ერ-სა და სომხურ աշխարհ-ს შორის არსებობს, სხენებულ გამოთქმებში ისინი როგორც სოციალური ტერმინები, ბოლოს და ბოლოს ერთსა და იმავე ცნებებს აღნიშნავენ.

ფსევდო მოსე ხორენელისა და სხვა სომეხ ავტორთა მიერ შემონახული ცნობების ანალიზის შედეგად Marquart-მა გამოიტანა დასკვნა, რომ უძველეს ეპოქაში სომხეთში რამდენიმე (ოთხი) პიტიახში იყო⁴. ნ. აღონციის აზრით⁵ შეხედულება ბევრზე მეტზე, როგორც ოთხი სანაპირო პროვინციის მმართველებზე, წარმოიშვა შემდეგში და გამოწვეულია წყობილებით სასანიანთ დროინდელი სპარსეთისა, რომელიც ოთხ მხარედ იყოფოდა⁶. მაგრამ ახლა უკვე ძველია ექვის შეტანა იმაში, რომ უკვე აღრინდელ ეპოქაში სომხეთში რამდენიმე პიტიახში (თუ მაინც დამაინც ოთხი არა) არსებობდა. ისეთი გამოთქმები, როგორცაა «დიდი პიტიახში», ან «მეორე პიტიახში»⁷, რომელიც აგრეთვე გვხვდება. ამ დებულების საუკეთესო დამადასტურებელია. საფიქრებელია, რომ რამდენადაც პიტიახში პროვინციათა მმართველნი იყვნენ, იმისდა მიხედვით, თუ რამდენ პროვინციად იყოფოდა სამეფო, პიტიახშითა რაოდენობა სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო.

იგივე მდგომარეობა ირკვევა საქართველოშიაც. პირველ ყოვლისა დადგენილია, რომ პიტიახში სხვადასხვა რანგისანი იყვნენ: დიდი პიტიახში, მცირე პიტიახში და, დასასრულ, უბრალოდ პიტიახში. არმაზსა და საქართველოს სხვა კულტურულ ცენტრებში მოპოვებულ ნივთთა წარწერებზე მრავლად გვხვდება პიტიახშითა სახელები, რაც ერთგვარ არაპირდაპირ მოწმობას წარმოადგენს იმისას, რომ ივერიის მეფეთა კარზე არა ერთი პიტიახში იმყოფებოდა. გარდა ამისა, მერმინდელი ეპოქისათვის ჩვენ ნაპოვნი ვიცით, რომ საქართველოს სხვადასხვა პროვინციას სხვადასხვა ერისთავი განაგებდა. უფრო ძველი ეპოქისათვის ჩვენ მოგვეპოვეთ უკვე სხენებული ცნობა ლეონტი მროველისა, რომ ფარნავაზ მეფემ განაწესა «ერისთავი რვანი»⁸. დამოუკიდებლად იმისა, თუ როგორ შეეხედავთ ცნობას, რომ ერისთავთა ინსტიტუტი სწორედ ფარნავაზმა დააარსა და არა ვინმემ, ამ ცნობიდან აშკარაა, რომ ივერიაშიაც, უკვე აღრინდელ ხანაში, რამდენიმე ერისთავი იყო, თუ მაინც დამაინც არა რვა, როგორც ამას ლეონტი მროველი იტყობინება. ეს დასტურდება ჩვენი წარწერებითაც და ყველა იმ საბუთით, რომლებიც ზემოთ იყო მოტანილი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1928, გვ. 144—146; ს. ჯანაშია, საქართველო აღრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბილისი, 1937, გვ. 3 შმდ.

² Eransahr, p. 168; შდრ. იგივე Hübschmann-თან. p. 119.

³ Армения в эпоху Юстиниана, ТРАГФ, წიგნი XI, 1908, გვ. 283.

⁴ ნ. აღონცი, იქვე, გვ. 283 შმდ.

⁵ ასეა აგათანგელოსთან: ძველ არხოანსკაჲ ერხაჲს, გვ. 414; Marquart, Eransahr, p. 166 ff.

მაგრამ იბადება კითხვა: როგორ შევეთანხმოთ ჩვენი ეს დებულებანი ისეთ მერმინ-
 გულ გამოთქმებს, როგორცაა „პიტიახში ქართლისაჲ“, ან „აშუმას ბეჭდის ბერძნულ-
 წარწერა, ΑCΟΥCΑC ΠΙΤΙΑΞΗC ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ¹“, როდესაც მთელი ივერიისა-
 ლის ერთი პიტიახში იგულისხმება? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ძნელი არ არის. მერმინ-
 გულ ეპოქაში, დაახლოებით V საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ივერიის სამეფო სპარ-
 სეთის ვასალურ დამოკიდებულებაში მოექცა, პიტიახში (ახლა უკვე ერთი, მთელი პრო-
 ნტიისათვის) სასანიანთ იმპერიის საქმთმყრობელის მიერ ინიშნება ვითარცა მმართველ-
 სი სავასალო ტერიტორიისა ან თანამმართველი ქართველი მეფეებისა. სწორედ ეს
 მდგომარეობაა ასახული მერმინდელ მრავალრიცხოვან ცნობებში „ქართლის პიტიახშთა“
 შესახებ. ალბათ ამავე ეპოქაში იპოვებს გაბატონებულ მდგომარეობას ქართულ მწერლო-
 ბაში უცხოური წარმოშობის სიტყვა პიტიახში, რადგან ამგვარად უწოდებდნენ თავი-
 ანთ თავს თვით მატარებელნი ამ ტიტულისა, უმეტეს შემთხვევაში სპარსელნი.

საფიქრებელია, რომ უძველეს ეპოქაში პიტიახშის აღსანიშნავად უცხო წარმოშობის
 სიტყვის გარდა იხმარებოდა ქართული ტერმინები „ერისთავი“ ან „ერისმთავარი“, რომ-
 ლებიც სპარსული პიტიახშის შესატყვისის წარმოადგენდნენ. უცხო ტერმინი კი, პიტი-
 ახში, იმ დროს, რომელსაც არმაზის ძეგლები ეკუთვნის, როგორც ეს ჩვენი წარწერები-
 დან ჩანს, გამოყენებული იყო სათანადო ცნების აღსანიშნავად ბერძნულს ან სხვა უცხო-
 ერიდან ტექსტებში.

სპეციალურ ლიტერატურაში გავრცელებულია აზრი, რომ პიტიახში ის მეორე
 პირი მეფის შემდეგ, რომელიც მართლმსაჯულებისა და ომის საქმეს განაგებდა და რომ-
 ლის შესახებ სტრაბონი² მოგვითხრობს. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ეს სწორი არ უნდა იყოს.
 ჩვენ უკვე გამოვარკვეით, რომ პიტიახში სომხეთშიაც და საქართველოშიაც რამდენიმე
 იყო და ყველას მათ არ შეეძლოთ ერთდროულად (მეფის შემდეგ) მეორე ადგილი სჭირო-
 დათ. ამის მტკიცება არ შეიძლება თვით დიდი პიტიახშის შესახებაც. სომხეთში
 დიდი პიტიახში აღძნის იშხანი იყო, მაგრამ არა უმაღლესი (მეფის შემდეგ) ხელისუფ-
 ლების მქონე პირი სამეფოში. მეორე მხრით, არშაკის ეპოქაში ანგლ-ტუნის იშხანს, რო-
 მელიც საკურისტთუხუცესი (marzpet) იყო, პირველი ადგილი ეჭირა ქვეყნის წარჩინებულთა
 შორის³. სომხური წყაროების ცნობები პიტიახშთა, როგორც უპირატესთა (*ყარსიქე*) შე-
 სახებ, ისე უნდა გავიგოთ, რომ სამეფო სასახლეში ისინი პირველ ადგილსა და პირველ
 ბალიშზე ისხდნენ⁴. როგორც მარკვარტმა გამოარკვია⁵, იმავე მნიშვნელობით უნდა იქნეს
 გაგებული *აჯაუჯაჯაჯა* ავთანაგელოსის ბერძნული ტექსტისა (ლათინური *ajaxaxaxax*)

სასანიანთ სპარსეთშიაც პიტიახშის რანგი ჰაზაროზატზე მაღლა იდგა⁶. მაგრამ იმპე-
 რიის „დიდი ეაზირი“ სწორედ ეს უკანასკნელი იყო. მეფის შემდეგ მეორე პირი სტრა-
 ბონისა, როგორც ცნობილია, მართლმსაჯულებისა და ომის საქმეებს განაგებდა⁷, მაგრამ
 პიტიახშის შესახებ, იმ ეპოქისათვის, რომელსაც წარწერა ეხება, ჩვენ არ მოგვეპოვება
 ცნობა, რომლის მიხედვითაც ჩანდეს, რომ სამეფოს შეიარაღებულ ხალხს ომის დროს
 სწორედ ის ხელმძღვანელობდა. სომხეთისათვის არსებობს ავთანაგელოსის ცნობა იმის
 შესახებ, რომ ქვეყნის მთავარსარდლი იყო სპარაკეტუთეუნის იშხანი, რო-
 მელიც სხვა წარჩინებულ პირებთან ერთად თან ახლდა გრიგოლს მისი კაისარიამში მოგ-
 ზაურობის დროს⁸. ბილინგვიდან კი ვგებულობთ, რომ ომის საქმეებს იმ დროს, რომელ-

¹ Marquart, Erānsāhr, p. 169; Herzfeld, Paikuli.

² ლათინური, იქვე, გვ. 140.

³ ფაუსტოვი, გვ. 59; Marquart, p. 166.

⁴ Erānsāhr, p. 179.

⁵ Erānsāhr, p. 179.

⁶ ლათინური, იქვე, გვ. 140.

⁷ *ჩქანანს აიყარაქსიჩხანს, ვარაქორ ჯაკიე აქიარჩანს*, ავთანაგელოსი, 795, p. 414.

აც წარწერა ეკუთვნის, ეზოას მოძღუარი (ეპიტროპი) განაგებდა და არა პიტიახში. ცხადია, რა თქმა უნდა, რომ პიტიახშის მოვალეობაში შედიოდა, სხვათა შორის, მის პროვინციის შეიარაღებული ხალხის მეთაურობა სახელმწიფოს გარეშე მტერთან ან მისივე ქვეყნის სხვა პროვინციებთან ომის დროს, შესაძლებელია ისიც, რომ გარკვეულ ვოქებში პიტიახში, თავის ძირითად ფუნქციებთან ერთად, სხვა მოვალეობასაც ასრულებდა, სახელდობრ, უმაღლეს ხელისუფლებას ახორციელებდა სახელმწიფოში, მაგრამ თვით თანამდებობა პიტიახშისა მდგომარეობდა მართვაში პროვინციისა, სადაც ის იყო „*წარწერა*“ (მოადგილე) მეფისა“, როგორც ვაღმოვცემს ზაქარია რიტორი¹, რომელიც სწორად განმარტავს ამ ინსტიტუტის მნიშვნელობას.

ჩვენ არ შეგვიძლია ამჟამად მივეუთითოთ, თუ რაში მდგომარეობდა მცირე პიტიახშითა ხელისუფლება, ან თუ რომელი პროვინციის მეთაური იწოდებოდა დიდ-პიტიახში. მაგრამ თუ სწორია მოსაზრება ივერიაში ასეთ ინსტიტუტთა არსებობის შესახებ, მაშინ საფიქრებელია, რომ მათ აღსანიშნავად უკვე იმთავითვე სათანადო ქართული ტერმინები უნდა არსებულებოდა.

არმაზის ერთნოვანმა წარწერამ, საბედნიეროდ, შემოგვინახა ერთი პიტიახშის მამის შესახებ მეტად საყურადღებო მოწმობა, რომელიც ნათელსა ჰფენს ივერიის საზოგადოების სოციალური განთქმების საკითხს ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში. ამ წარწერის დასაწყისში ჩვენ ვკითხულობთ:

- 1 მილქ² (?) მირდ³ მლქ რბ ბრჰ ზჲ ფრსმნ მლქ რბ 'ნჰ შრ[გს]
- 2 ბრჰ ზჲ ზჲვხ რბვენ 'ნჰ შრგს ფატხშ მმჰრდტ (sic) [მლქ]
- 3 მმლ' ვჰქან მმლ' [']მრჲთ ჰნ მჰვენ...
- 1 mlyk² (?) mhrd³ mlk rb brh zy prsmn mlk rb 'nh šr[gs]
- 2 brh zy zywh rbwnyn 'nh šrgs pythš myhrd³ (sic) [mlk]
- 3 ml' whkyn myl' [']mryt hn yhwyn...

ი. ი. მეფე³ (?) მიჰრდატ, მეფე დიდი, ძე ფარსმან მეფისა დიდისა. მე შ-რ-გ-ს ძემ ზევას უფლისა, მე შ-რ-გ-ს პიტიახშმა მიჰრდატ მეფისა, სიტყვა, და ასეთი სიტყვა ვთქვი: „თუ იქნებოდა...“. ამ წარწერაში შ-რ-გ-ს მიჰრდატ მეფის პიტიახში თავის თავს ზევას უფლისს (წინა) ძეს უწოდებს. წინა სიტყვა, რომელიც ზევასის ეპითეტად არის ნახმარი, მრავლობითი რიცხვის ფორმაა (წინა დამოლოებით) არამეფული **წინა-საგან** (cstr. წინა), რომლის მნიშვნელობაა „უფალი“, „ბატონი“ (შდრ. განყენებული სახელი **წინა**, ძე. ქარ. უფლება⁴ «*herrisches Wesen, lordship*») და რომელიც ნაწარმოებია ძირისაგან **წინა** «დიდი იყო», აქედან ზედსართავი **წინა** «დიდი». ამგვარად, ზუსტი თარგმანი ამ სიტყვისა იქნება

¹ იხ. Hamilton-ისა და Brooks-ის ინგლ. თარგმანი, გვ. 228; Ahrens-ისა და Krüger-ის გერმ. თარგმანი, გვ. 173; Eransahr, p. 179.

² არის შესაძლებლობა ამ სიტყვის სხვაგვარად წაკითხვისა, მაგრამ ამ საკითხს ჩვენ თვით წარწერის გამოცემისას შევეხებით.

³ შდრ. ანალოგიური გამოთქმა, ნახმარი ნერსე ერისთვის (=ერისმთავრის) მიმართ აბო ტფილელის ბარტელობაში: „მაშინ მზიარულ იქნა ნერსე, რამეთუ უფლებამა იგი სახლისა მისისაგან არა განაწორა უფლამან“, კ. კველიძის გამოცემა, თბილისი, 1935, გვ. 66.

⁴ Margolis, p. 163°.

«დღეონი», ახალი ქართულით «ბატონები». მაგრამ ამ მრავლობითი ფორმის გამოყენება
 სიბრძნის სახელის ზევახის მიმართ, მოწმობს, რომ მრავლობითი აქ ნახმარია ვიწრო
 maiestaticus, ხოლო თვით სიტყვა წარმოადგენს ტექნიკურ ტერმინს, რომელიც გარ-
 სული სოციალურ ან პოლიტიკურ ინსტიტუტს აღნიშნავს. საშუალო სპარსულ წარწე-
 უბში ხშირად გვხვდება მრავლობითი რიცხვის ფორმა **𐭪𐭥** სიტყვისგან: **𐭪𐭥, 𐭪𐭥**.
 რომელიც იხმარება იდეოგრამად სპარსული vazurkân-ისთვის (სიტყვისაგან vazurk «დი-
 დი, ახალი სპარსული گرز და 𐭠𐭥 დაბოლოება მრავლობითი რიცხვისა). ეს ტერმინი კი
 სპარსულში აღნიშნავდა ირანის წარჩინებულთა ერთ-ერთ უმაღლეს კლასს, რომელიც უფ-
 რთ მალა იდგა ვიდრე 𐭠𐭥𐭠𐭥 და მხოლოდ vispuhrân-ს უთმობდა პირველობას. სპარსულ-
 𐭠𐭥𐭠𐭥 იგივეა, რაც **սպառք** (სომხ. **ք-ան**) და შთლიანად შეესატყვისება ქართულ აზ-
 ნაურს (სიტყვისიტყვით ნიშნავს თავისუფალს) როგორც სემასიოლოგიურად, ისე ვი-
 დრაცა სოციალური ტერმინი. მაგრამ მარკოზის სახარების 6 თავის 21 მუხლში, როგორც
 ეს უკვე კიდევ განსვენებულმა ივანე ჯავახიშვილმა აღნიშნა, ქართული აზნაურის **2** შე-
 სატყვისად სომხურში **մեծամեծք** ტერმინი გვაქვს. ამ ადგილას, ცხადია, იგულისხმება არა
 უბრალო აზნაური, არამედ დიდი აზნაური¹, ხოლო დიდი აზნაურის აღმნიშვნელი ასეთი
 ტერმინი, აზნაურნი დიდ-დიდნი, მართლაც დამოწმებულია ქართული მწერლობის
 ძეგლებს ძეგლში, შუშანიკის წამებაში². გამოთქმა აზნაურნი დიდ-დიდნი უფრო
 სუსტად შეესატყვისება სომხურ **մեծամեծք-ს**, რომელიც ხშირად გვხვდება წყაროებში სა-
 ზოგადობის მალაი ფენის აღსანიშნავად და რომელიც სპარსული vazurgân-ის ზუსტ თარგ-
 მან წარმოადგენს, მსგავსად აღრინდელ არაბულ წყაროებში დამოწმებული **اعظماء** ტერ-
 მინისა, რომელიც აგრეთვე სპარსული vazurgân-ის არაბული პირდაპირი თარგმანია. მაგრამ
 სპარსული vazurgân-ი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარწერებში **𐭪𐭥** ან **𐭪𐭥** იდეოგრა-
 მების საშუალებით არის გადმოცემული. ჩვენ წარწერაში დამოწმებული **𐭪𐭥** სიტყვა კი
 ნაწარმოებია იმავე ძირისაგან და ძალიან ახლოს დგას მასთან როგორც სემასიოლოგიუ-
 რად, ისე ფორმის მხრით (არამეულის მრავლობითი რიცხვის **𐤀** დაბოლოებას იგივე მნიშე-
 ნელობა აქვს, რაც სპარსულ 𐭠-ს, ხოლო ფუძის ორივე ფორმა: 1. **𐭪𐭥**, როგორც ზედ-
 სართავი, «დიდი», ხოლო შემდეგ, «მეთაური», «მოძღვარი» და 2. **𐭪𐭥**, «უფალი», «ბატონ-
 ნი», ერთი და იმავე **𐭪** ძირისაგან არის ნაწარმოები) და როგორც სოციალური ტერმინები
 ისინი, როგორც ჩანს, მონათესავე ინსტიტუტებს აღნიშნავენ. მერმინდელ წყაროებში
 შენახული ცნობების საშუალებით ჩვენ შეგვიძლია კიდევ გამოვარკვიოთ ამ ტერმინის
 მნიშვნელობა. ქართული წყაროებიდან კარგად არის ცნობილი, რომ პიტიახშებს, რომ-
 ლებიც დიდი აზნაურების წრეებიდან ინიშნებოდნენ, უფალი ეწოდებოდა. ამის შესახებ
 აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: «V საუკუნეში დიდი აზნაურს მრავალრიცხოვანი ამაღ-
 აზნაურნი, საკუთარი მსახურნი და მონიეცა ჰყავს. იგი უფალია, მისი მუღლღე დედო-
 ფალი»³. ემყარება რა შუშანიკის წამების ავტორს, განსვენებული მეცნიერი აღნიშნავს,
 რომ იაკობ ხუცესის სიტყვით «ქართლისა პიტიახში «უფალი» იყო და ასევე უწოდებენ მას
 ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სამღვდლო პირნიც»⁴. აქ მხედველობაშია მიღებული
 ერთი მღვდლის სიტყვები, რომლითაც მიჰმართა მან ვარსკენ ქართლისა პიტიახშს: «უფა-

¹ შეესატყვისება ქართულ სეფეწულებს, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სახარების ისტორია, I, თბილისი, 1928, გვ. 194. იქვეა ლიტერატურა ნაჩვენები.
² ასეა, მაგალითად, ათონ-ტბეთის ოთხთავში, ბენეფიციის გამოცემა, მარკ. VI, 21.
³ დამანასიათებელია, რომ აღიშის ოთხთავში ამ ადგილას აზნაურის ნაცვლად მთავარი აზნაური.
⁴ მარტყოლბა შუშანიკისი, ი. აბულაძის გამოცემა, XVII, 6, გვ. 42.
⁵ ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 193.
⁶ იქვე, გვ. 193.

ლო, რასა ეგრე იქმ და იტყვ ეგრეთ. ბოროტსა¹. იმავე თხზულების სხვა ადგილას² ჩვენ ისევ ვხედავთ ამ ტერმინს, რომლითაც მიმართავენ ვაოსქენ პიტიახშს ციხისა შემოქმედს: „უფალო, სიკუდილდ კერძო უფრო საგონებელ არს, ვიდრე სიციოცხლით“³. სიტყვა უფალი (=თანამედროვე ქართულ ბატონს), პიტიახშთ მიმართ ხმარებული ეპითეტუ ზუსტი შესატყვისია წარწერაში დამოწმებული **ქუიუ** ტერმინისა, რომელიც შ-რ-გ-ს პიტიახშის შამის, ზევახის, მიმართ არის ნახმარი. ცხადია, რომ მას აქაც იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც შუშანიკის წამებში და ორსავე შემთხვევაში გამოყენებულია იგი ვითარებში ტერმინი ტერმინი ვარკვეული სოციალური ინსტიტუტის აღსანიშნავად.

ამ ტერმინის დადგენას წარწერაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს I და II საუკუნეების ივერიის სოციალური ცხოვრების საერთო სურათის გამოსარკვევად. ახლა ჩვენ სრული საფუძველი გვაქვს გავიმეოროთ ჩვენი წელთაღრიცხვის I—II საუკუნეებისათვის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვები, რომლებიც მას V საუკუნის საზოგადოებრივი ცხოვრების დასახასიათებლად მოჰყავს: თუ დიდნი აზნაურნი უფალნი იყენენ, მამ მათ ჰყავდათ თავიანთი მონები, თავიანთი მსახურნი, თავიანთი აზნაურები, ამაღა.

ყველაფერი ეს ახალი საბუთია დებულებისათვის, რომელიც ჩვენი წარწერების აღმოჩენამის დიდი ხნით ადრე იყო წარმოდგენილი, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში საქართველოში არსებობდა კლასობრივი სოციალურ-პოლიტიკური ინსტიტუტები⁴. განსვინებული აკად. ივ. ჯავახიშვილი, იმასთან დაკავშირებით, რომ ფარანის ამაღაში მყოფ ივერიელ წარჩინებულთა აღსანიშნავად დიონ კასიოსი ხმარობს **αζωαι** ტერმინს, რომელიც მარკოზის სახარების 6-ე თავში ქართულ აზნაურსა და სომხურ **მსხამსაჲს**-ს შეესატყვისება, აღნიშნავს: „დიონ კასიოსის შემომოყვანილ ცნობაში ივერიის პირველთა შესახებ ხომ აზნაურნი არ იგულისხმებიანო“⁵. ვფიქრობთ, რომ ჩვენ ძველებში შენახული ტერმინები საშუალებას გვაძლევს დადებითად ვუპასუხოთ ამ კითხვაზე წარწერაში მოხსენებულია ხსენებულ მეფის მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი მოძღვარი იოდმანგანი.

ცხადია, რომ ასეთი გამოთქმა მხედართმთავარს ან, ძველ ქართულ ძველებში ვარკვეული სპარსული ტერმინი რომ ვიხმაროთ, სპასპეტს შეეფერება. მაგრამ გასარკვევია, როგორ შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ მხედართმთავრად ეზოას მოძღვარი (ეპიტროპი) გვევლინება? მე მგონია ამჟამად შეიძლება ამ საკითხის შესახებ გარკვეული მოსაზრებები გამოითქვას.

ქართულ ეზოას მოძღვარს, რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ბიბლიაში, სომხურში როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ბევრ შემთხვევაში შეესატყვისება **հազարպახ**, ათასის თავი, რომლითაც ზოგჯერ გადმოცემულია ბერძნული **χίλιαρχος** (მრკ. 6, 11), **ἐπίτροπος** (ლუკა 8, 3; ვალატელთა 4, 2) ან **ἐπιστάτης** (კორინთელთა, I, 4, 1)⁶. იგივე ტერმინი გვხვდება ისტორიკოსებთან, მაგალითად ელიშესთან (**Ἐπιστάτης ἡμῶν ἡαζαράπαχος Ἀρκαῖος ἡ Μωυσιῆς** „მიპრნერსკჲ, დიდი ჰაზარაპეტი არიელთა და არაარიელთა“⁷) და ლაზარე ფარებლთან (**Ἐπιστάτης Ἀρκαῖος ἡαζαράπαχος ἡ σκλαῖ ἡ Φαλασκαῖος ἡαζαῖ** „მიპრნერსკჲ, არიელთ ჰაზარაპეტი, როდესაც მოვიდა ქალაქ ფაიტაკარანს...“)⁸. ჰაზარაპეტის შესახებ არსებობს Marquart-ის⁹ საფუძვლიანი გამოკვლევა, საიდანაც ჩანს, რომ სპარ-

¹ მარკოზობა შუშანიკისი, VIII, 11—12, გვ. 26. ² იქვე, X, 3—4, გვ. 30.
³ იბ. ჯ. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია. ნავე. I, II, III; აგრეთვე, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბილისი, 1937.
⁴ Scythica et Caucasia, I, p. 622. ⁵ ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 195.
⁶ Hübschmann, p. 174.
⁷ ელიშე **Պատմություն Վարդանանց**, მოსკოვი, 1892, გვ. 31; Hübschmann 328, p. 174.
⁸ ლ. ფარბელი, თბილისი, 1904, გვ. 63; Hübschmann, 328, p. 174.
⁹ Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, 55, Göttingen, 1896. p. 227 ff.

...ლთა გვარდია შედგებოდა 10000 კაცისაგან, რომლებიც ქმნიდნენ ათს კოლონას, თითო-
 კოლონასათვის კაცით („ათასეული“)¹. თითოეული კოლონის „ათასეულისა“ სათავეში შედგა
 ხარაპათი, *χαραπατις*, ძველი სპარსული *hazarapati*, სომეხული სპარსული *hazarapat*, სპარსულ
 ხარაპათი *ḫarapāt*, ბერძ. *ἡζαραπατις*², სირიული *Ḫrjpt*³. მაგრამ ჩვეულებრივ ამ ტიტულ-
 უს აღინიშნებოდა მეთაური ათასი კაცისაგან შედგენილი რჩეული კოლონისა, რომელიც
 ხარაპათის ლეიბ-გვარდიას წარმოადგენდა⁴. ამ ლეიბ-გვარდიის ათასისთავის უშუალო მოვა-
 ლეობაში შედიოდა მეფის დაცვა, ამიტომ ის განაგებდა მეფის ეზოს (კარის, სასახლის)
 კედლებს და მოხსენებებს აწვდიდა მეფეს მომხდარი ამბების შესახებ⁵. აქედან არის მი-
 ლეული მისი სახელწოდება *hazarapat dran Ariac* „ირანის კარის (პორტის) ჰაზარაპეტი“.
 რომელიც სომხურ წყაროებში გვხვდება⁶, აქედანვე უნდა იყოს ეზო და მოძღუ-
 რი ბილინგვის არამეული ტექსტისა. პატკანიანი ამ გამოთქმას თარგმნის ასე:
*ministre de la Porte*⁷. რადგან ჰაზარაპეტი მეფის ეზოს (სასახლის) გამგებელი იყო, იგი
 ბილინგთან იპოვებს მნიშვნელოვან უფლებას ქვეყნის სახელმწიფო ცხოვრებაში. იგი (*chili-*
gradum imperii tenebat), როგორც აღნიშნავს კონნელიოს ნეპოსი (Conon, c. III)⁸.
 სასანიანთ სპარსეთში ჰაზარაპატი წარმოადგენს ტიტულს „დიდი ვაზირისა“, რომე-
 ლიც უმაღლეს საერო ხელისუფლებას ახორციელებდა იმპერიაში⁹. თავისი რანგის მიხედ-
 ვით მას მესამე ადგილი ეჭირა პარგუპატისა და პიტიახშის შემდეგ სახელმწიფოს პოლი-
 ტიკურ იერარქიაში¹⁰. ჩვენ არ ვიცით, ასრულებდა თუ არა ქართველ ეზოსს მოძღუ-
 რი საერთოდ იმავე ფუნქციებს, როგორც სპარსების ჰაზარაპეტი, მაგრამ ასეთი შესაძ-
 ლებლობა გამორიცხული არაა. ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ ფარნავაზის დროს
 ერისთავთ ზედა განაგებდა სპასპეტი¹¹, ე. ი. პირი, რომლის მოვალეობა იყო, პირველ
 ყოვლისა, შეიარაღებული ხალხის მეთაურობა ომის დროს. ჩვენი წარწერის ეზოსს მოძ-
 ლურატიც. წარწერის მიხედვით, მხედართმთავარი ჩანს და შესაძლებელია, იგი ამავე დროს
 სპარსული ჰაზარაპატის მსგავსად „დიდი ვაზირის“ ფუნქციებსაც ასრულებდა, თუმცა
 პირდაპირი მითითება ამაზე ჯერჯერობით ჩვენ არ მოგვეპოვება.
 იოლმანგანის გარდა წარწერაში მამამისიც, ავრიპაც ეზოსს მოძღურად არის სახელ-
 დებული, თუმცა ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში იგი პიტიახშად იხსენიება. ამჟამად ჩვენ

¹ Marquart, UGE, 227.
² Ibid., p. 227.
³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, I, გვ. 135, სადაც მითითებულია Spiegel-ის
 შრომაზე *Eranische Altertumskunde*, III, 635; აგრეთვე UGE, p. 228; Hübschmann, p. 174.
⁴ Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 174.
⁵ Ibid., p. 227—228. როცა 1000 კაცი საეკლდებულო არ იყო. მეფის პირად მცველთა რაოდენობა
 სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ხალხთან სხვადასხვა იყო. იხ. UGE, p. 228, იქვე მითითებულია ანკუთხე,
 II, 437, ისტაბრინე, 421, 1 შმდ. და მასკუდინე II, 10, სადაც მოცემულია ცნობები ხაზართა ზაქანას
 თარგმეტი ათასი კაცისაგან შედგენილ მცველთა რაზმის შესახებ.
⁶ UGE, p. 228.
⁷ K. Patkanian, *Essai d'une Histoire de la Dynastie des Sassanides*, *Journal Asiatique*, 6 სერია,
 ტ. VII, 1866, p. 114.
⁸ Ibid., p. 114.
⁹ ციტირებულია პატკანიანის მიერ, *ibid.*, p. 114; Marquart, UGE, p. 228 (იქვე შეცდომით ნაჩვენებია
 127 გვ. პატკანიანის შრომისა, ნაცვლად 114-ისა).
¹⁰ პატკანიანი, იქვე, გვ. 414; Hübschmann, p. 174.
¹¹ Herzfeld, Paikuli.
¹² აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლეონტი მროველის მიერ მოხსენებული ათასისთავი თუმცა პირდაპირი
 თარგმანია სომხური *հազարպათ*-ისა ან სპარსული *hazarapat*-ისა, მაგრამ მის ფუნქციებს, როგორც ლეონტი
 მროველს ესმის, ძალიან ცოტა აქვს საერთო სასანიანთ სპარსეთის სათანადო ინსტიტუტთან. ლეონტი მრო-
 ველს ამ შემთხვევაში სიტყვა ნაზმარი აქვს მისი პირდაპირი მნიშვნელობით.

...გვარდია შედგებოდა 10000 კაცისაგან, რომლებიც ქმნიდნენ ათს კოლონას, თითო-
 თასი კაცით („ათასეული“)¹. თითოეული კოლონის „ათასეულისა“ სათავეში უდგა
 ხარაპათი, *χαραπατις*, ძველი სპარსული *hazarapati*, სომეხული სპარსული *hazarapat*,
 ხარაპათი *hazarapat*², ბერძ. *χαζαραπατις*³, სირიული *Ḫazari*⁴. მაგრამ ჩვეულებრივ ამ ტიტულ-
 უს აღინიშნებოდა მეთაური ათასი კაცისაგან შედგენილი რჩეული კოლონისა, რომელიც
 უს ლეიბ-გვარდიას წარმოადგენდა⁵. ამ ლეიბ-გვარდიის ათასისთავის უშუალო მოვა-
 ლეობაში შედიოდა მეფის დაცვა, ამიტომ ის განაგებდა მეფის ეზოს (კარის, სასახლის)
 შენობებს და მოხსენებებს აწვდიდა მეფეს მომხდარი ამბების შესახებ⁶. აქედან არის მი-
 თითობა მისი სახელწოდება *hazarapat dran Ariac* „ირანის კარის (პორტის) ჰაზარაპეტი“.
 რომელიც სომხურ წყაროებში გვხვდება⁷, აქედანვე უნდა იყოს ეზო და მოძღუ-
 რის ბილინგვის არამეული ტექსტისა. პატკანიანი ამ გამოთქმას თარგმნის ასე:
*ministre de la Porte*⁸. რადგან ჰაზარაპეტი მეფის ეზოს (სასახლის) გამგებელი იყო, იგი
 თანდათან იპოვებს მნიშვნელოვან უფლებას ქვეყნის სახელმწიფო ცხოვრებაში. იგი (*chili-
 archus*) ხდება პირი, „რომელსაც მეორე ადგილი ეჭირა იმპერიაში“ (*qui secundum
 gradum imperii tenebat*), როგორც აღნიშნავს კონნელიოს ნეპოსი (*Conon*, c. III)⁹.
 სასანიანთ სპარსეთში ჰაზარაპატი წარმოადგენს ტიტულს „დიდი ვაზირისა“, რომე-
 ლც უმაღლეს საერო ხელისუფლებას ახორციელებდა იმპერიაში¹⁰. თავისი რანგის მიხედ-
 ვით მას მესამე ადგილი ეჭირა პარგუპატისა და პიტიახშის შემდეგ სახელმწიფოს პოლი-
 ტიკურ იერარქიაში¹¹. ჩვენ არ ვიცით, ასრულებდა თუ არა ქართველი ეზოს მოძღუ-
 რის საერთოდ იმავე ფუნქციებს, როგორც სპარსების ჰაზარაპეტი, მაგრამ ასეთი შესაძ-
 ლელობა გამორიცხული არაა. ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ ფარნავაზის დროს
 ერისთავთ ზედა განაგებდა სპასპეტი¹², ე. ი. პირი, რომლის მოვალეობა იყო, პირველ
 ს. კოლისა, შეიარაღებული ხალხის მეთაურობა ომის დროს. ჩვენი წარწერის ეზოს მოძ-
 კილურიც. წარწერის მიხედვით, მხედართმთავარი ჩანს და შესაძლებელია, იგი ამავე დროს
 სპარსული ჰაზარაპატის მსგავსად „დიდი ვაზირის“ ფუნქციებსაც ასრულებდა, თუმცა
 პირდაპირი მითითება ამაზე ჯერჯერობით ჩვენ არ მოგვეპოვება.
 იოდმანჯანის გარდა წარწერაში მამამისიც, ავრიპაც ეზოს მოძღურად არის სახელ-
 დებული, თუმცა ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში იგი პიტიახშად იხსენიება. ამჟამად ჩვენ

¹ Marquart, UGE, 227.
² Ibid., p. 227.
³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, I, გვ. 135, სადაც მითითებულია Spiegel-ის
 შრომაზე *Eranische Altertumskunde*, III, 635; აგრეთვე UGE, p. 228; Hübschmann, p. 174.
⁴ Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 174.
⁵ Ibid., p. 227—228. რიცხვი 1000 კაცი საეაღდებულო არ იყო. მეფის პირად მცველთა რაოდენობა
 სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ხალხთან სხვადასხვა იყო. იხ. UGE, p. 228, იქვე მითითებულია ანკუთხე,
 II, 437, ისტაბრინე, 421, 1 შმდ. და მასკუდინე II, 10, სადაც მოცემულია ცნობები ხაზართა ზაქანას
 თარგმეტი ათასი კაცისაგან შედგენილ მცველთა რაზმის შესახებ.
⁶ UGE, p. 228.
⁷ K. Patkanian, *Essai d'une Histoire de la Dynastie des Sassanides*, *Journal Asiatique*, 6 სერია,
 ტ. VII, 1866, p. 114.
⁸ Ibid., p. 114.
⁹ ციტირებულია პატკანიანის მიერ, *ibid.*, p. 114; Marquart, UGE, p. 228 (იქვე შეცდომით ნაჩვენებია
 127 გვ. პატკანიანის შრომისა, ნაცვლად 114-ისა).
¹⁰ პატკანიანი, იქვე, გვ. 414; Hübschmann, p. 174.
¹¹ Herzfeld, Paikuli.
¹² აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლეონტი მროველის მიერ მოხსენებული ათასისთავი თუმცა პირდაპირი
 თარგმანია სომხური *հազարապետ*-ისა ან სპარსული *hazarapat*-ისა, მაგრამ მის ფუნქციებს, როგორც ლეონტი
 მროველს ესმის, ძალიან ცოტა აქვს საერთო სასანიანთ სპარსეთის სათანადო ინსტიტუტთან. ლეონტი მრო-
 ველს ამ შემთხვევაში სიტყვა ნაზმარი აქვს მისი პირდაპირი მნიშვნელობით.

არ შეეძლოა აეხსნათ ეს შეუსაბამობა. შეიძლება აგრიზა ორივე თანამდებობას ასრულებდა და ამიტომ ერთ შემთხვევაში იგი პიტიახშად მოიხსენიეს, ხოლო მეორედ, მოძღვრად, მაგრამ შეიძლება ეს მწერლის დაუდევრობითაც აიხსნას. ამის შესახებ მსოფლიო მკითხაობა შეიძლება და სჯობია, თუ თავს შევიკავებთ კომენტარიებისაგან.

დასასრულ, ერთი გარემოება. სხეფარნუგი ბერძნულ ტექსტში ივერიის დიდ მეფე არის წოდებული, მაშინ როდესაც პარალელურ ტექსტში მას ეს ტიტული არ მოეპოვება არა მგონია, რომ ეს შემთხვევითი მოვლენის შედეგი იყოს. № 1 წარწერაში ჩვენ ვხვდებით გამოთქმას „მიპრადტ, მეფე დიდი, ძე ფარსმანისა, მეფისა დიდისა“. აქედან ცხადია რომ გამოთქმა „მეფე დიდი“ ოფიციალური ტიტული იყო, რომელსაც ივერიის მეფეებმა იტარებდნენ და მისი გამოტოვება არამეულში ცოტა მოულოდნელია. იხადება კითხვა: ხომ არ არის ეს ტიტული გამოტოვებული პარალელური ტექსტის ენაზე, ე. ი. იმ ენაზე რომელიც პართელთა სახელმწიფოს მოხელეებისათვის უფრო გასაგები იყო, რაიმე პოლიტიკური მოსაზრებით? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა შესაძლებელი იქნება, როდესაც მთლიანად გამოირკვევა ყველა დეტალი ეპოქის პოლიტიკური ვითარებისა, რომელსაც წარწერა უკუთვნის.

VII. ისტორიული მნიშვნელობა

ისტორიული მნიშვნელობა წარწერისა და საერთოდ მცხეთაში მოპოვებული სხვა ძეგლებისა საფუძვლიანად იქნა დახასიათებული აკადემიკოს ს. ჯანაშიას მიერ მის მოხსენებაში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პირველ სესიაზე¹. ამჟამად, როდესაც უკვე გამოირკვეულია ზოგადი სურათი, რომელთანაც ბილინგვა არის დაკავშირებული, მისი მნიშვნელობა კიდევ უფრო თვალსაჩინო ხდება.

ყველაზე მნიშვნელოვანი დასკვნა, რომელიც ბუნებრივად გამომდინარეობს ბილინგვის შესწავლის შედეგად, არის საბოლოოდ გადაჭრა საკითხისა საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესახებ I—II საუკუნეებში. ჯერ კიდევ ჩვენი ძეგლების აღმოჩენამდე ჯანაშია არა ერთხელ ამტკიცებდა მრავალ თავის ნაშრომში², უმთავრესად ლიტერატურული ცნობების მიხედვით, რომ საქართველოში, უკვე ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში, არსებობდა განვითარებული სახელმწიფოებრივი სისტემა მეფით სათავეში და სახელმწიფო ხელისუფლების ყველა ატრიბუტით. ეს დებულება მტკიცდება ჩვენი წარწერების საშუალებითაც.

წარწერებიდან ჩანს, რომ ივერიის სახელმწიფოს სათავეში დგას მეფე, რომელიც ატარებს ტიტულს „მეფე დიდი“ (არამეულად ܡܠܟܐ ܕܩܕܝܫܐ). მეფესთან არსებობს ინსტიტუტები: პიტიახშისა, აგრეთვე მცირე და დიდი პიტიახშებისა. პიტიახშები არიან უფალნი, მასწავლებლები, მათ ჰყავთ მონები, მსახურნი და სხვა ხელქვეითები. ომის საქმეს განაგებს მეფის მასხლის განმგებელი, ეზო და სოფელი, რომელიც შესაძლებელია სხვა („დიდი ვაზისა“) ფუნქციებსაც ასრულებს. მაღალი თანამდებობის პირებს აქვთ თავიანთი ბეჭდები და აგრეთვე ხელისუფლების სიმბოლოები. ასე, მაგალითად, არმაზის ერთენოვან № 1) წარწერაში, 12 სტრიქონში, ვგვხვდებამ ნიშანი, რომელიც ძალიან ჰგავს აგონებს ჰარგუპატის ხელისუფლების სპარსულ ნიშანს და რომელიც აგრეთვე ემბოლო უნდა იყოს მაღალი თანამდებობის მქონე პირის ხელისუფლებისა სახელმწიფოში. ერთი სიტყვით, დადგენილია ყველა ნიშანი განვითარებული სახელმწიფოებრივი სისტემისა.

¹ იხ., აგრეთვე, მისი ზემოთ ხსენებული წერილი ვახ. „კომუნისტში“.
² იხ., მაგალითად, მისი საქართველოს ისტორია, ნაკვეთი I, II, III, თბილისი, 1932—1935; მისივე პირველი ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბილისი, 1937.

მაგრამ ჩვენი ძეგლების ისტორიული მნიშვნელობა ამით არ განისაზღვრება. მათი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გამოვიტანოთ აგრეთვე რამდენიმე მნიშვნელოვანი დასკვნა. მათი უკვე საერთო, მეთოდოლოგიური ხასიათისა.

პირველ ყოვლისა მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული საკითხი თანამედროვე მეცნიერული კრიტიკის დამოკიდებულების ქართულ საისტორიო ქრონიკებთან. რომლებიც საქართველოს ადრინდელ ისტორიას მოგვითხრობენ. ამ მხრივ უნებლიეთ მაგონდება ანალოგია მეგრე საუკუნის დასაწყისის არაბული დოკუმენტისა, რომელიც მულის მთავრ (ტაჯუკისტანში) აღმოაჩინეს. მისი გამოცემის ავტორებმა¹ ნათლად დავგანახეს დოკუმენტის ზედმიწევნითი შესწავლის შედეგად, რომ აუცილებელია უარყოთ ნარატიულ წყაროებისადმი ზედმეტად სკეპტიკური დამოკიდებულება, რომელსაც იჩენდნენ მათ მიმართ ისეთი დიდი მკვლევარნი შუა აზიის არაბთა მიერ დაპყრობის ისტორიისა, როგორც იყვნენ პართოლდი, ელლაჰუშენი, გიბზი და სხვები და საჭიროა ვიფიქროთ შემუშავებული თვალსაზრისის გადასინჯვაზე ამ წყაროების ერთგვარი რეაბილიტაციის მიზნით. საქართველოს ადრინდელი ისტორიისათვის ჩვენ მოგვეპოვება ორი მთავარი წყარო: „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანე და ლეონტი მროველი. ქართული საისტორიო მეცნიერების თვალსაზრისით ამ წყაროების მიმართ ხასიათდება იმგვარივე სკეპტიციზმით, როგორც თანამედროვე ევროპული სამეცნიერო კრიტიკის დამოკიდებულება ხსენებულ არაბულ წყაროებისადმი. ასე, მაგალითად, სახელოვანი ქართველი მეცნიერის ივ. ჯავახიშვილის მტკიცება. რომ ლეონტი მროველის თხზულება „ქართველი ერის უძველეს ისტორიისათვის ეხლა თითქმის სრულებით გამოუდგარია“², ძალიან მოგვაგონებს ზემოთ ხსენებული გამოცემის ავტორთა მიერ ციტირებულ მსჯელობას ბართოლდისა იმის შესახებ, რომ ცნობები ისტორიკოს ალ-მადანიშსა, ტაბარის მთავარი წყაროსი შუა აზიის დაპყრობის ისტორიის ნაწილში, „ეპიკური ხალხური შემოქმედების ნაწარმოებთ უფრო მიაგვანან, ვიდრე საისტორიო მოთხრობას“³. რა თქმა უნდა, ცხადია, რომ ამ ძეგლების ტექსტებს არ მოუღწევია ჩვენამდის პირვანდელი სახით⁴ და რომ ლეონტი მროველსაც უხვად მოეპოვება ეპიკური ხალხური შემოქმედების ელემენტები, მაგრამ მის მიერ გადმოცემული ზოგიერთი ცნობის შესახებ, როგორც ჩანს, მოგვიხდება აზრის შეცვლა, რადგან ისინი ასე თუ ისე პოულობენ დასტურს მცხეთა-არამაზის არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილ ძეგლებში. კერძოდ, წარწერებში დამოწმებული პოლიტიკური ინსტიტუტები მრავალმხრივ მოგვაგონებენ ლეონტი მროველის მიერ ჩამოთვლილ ინსტიტუტებს და შეიძლება მისი სიტყვები სახელმწიფო სისტემის შესახებ, მიმსგავსებულისა „სამეფოსა სპარსთასა“. რამდენა დ მე მართლაც შეეფერებოდეს სინამდვილეს. იგივე უნდა ითქვას ლეონტის მიერ შემონახული ცნობის შესახებ, რომ აღექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდის „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუს ენა“⁵. ახლა ოთხი თუ ხუთი ამ ენათაგანი უკვე დოკუმენტურად არის დამოწმებული და, ამგვარად, ეს ცნობაც ერთგვარ გამართლებას პოულობს. დასასრულად, აღსანიშნავია ერთი მეტად საყურადღებო დასკვნა, რომელიც ძველის შესწავლიდან გამომდინარეობს. განსვენებული ივ. ჯავახიშვილი თავის მრავალრიცხოვან შრომებში, საქართველოს კულტურული ცხოვრების ისტორიის საკითხების შესწავლისას, ძალიან ხშირად მიჰმართავს ხოლმე ძველ ქართულ ტერმინოლოგიას, რომელიც ოთხ-

¹ В. А. Крачковская и акад. И. Ю. Крачковский, Древнейший арабский документ из Средней Азии. Согдийский сборник, Ленинград, 1934, гл. 52—90.

² ძველი ქართული საისტორიო წყაროება, თბილისი, 1916, გვ. 126.

³ Ibid., გვ. 72; ვ. ბართოლდი, ЗВО, XVII, 0141.

⁴ არაბული საისტორიო ძეგლების შესახებ იხილეთ ე. და ე. კრაჩკოვსკი, იქვე, გვ. 73.

⁵ ლ. მროველი, გვ. 13. უკანასკნელ დროს ამის შესახებ იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, გარესჯის „მრავალმხრივი ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა—ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული, ენიმიკისა და სხვათა“, V—VI, თბილისი, 1940, გვ. 165, №№ 5, 3.

თავისა და ძველი აღთქმის ქართულ თარგმანებში არის შენახული და მისი ბერძნულ-სომხურ და სომხურთან შედარების საშუალებით ცდილობს გამოარკვიოს მრავალი საკითხი ტურული და პოლიტიკური ურთიერთობისა ძველ საქართველოში. ჩვენი ძეგლების წლებით ირკვევა, რომ ეს ტერმინები ქართულად ცალკე შემთხვევებისათვის კი არ ითარგმნებოდა, არამედ გარკვეული ცნების აღსანიშნავად იყენებდნენ სათანადო ქართულ სიტყვებს, რომლებიც გავრცელებული იყო ცოცხალ მეტყველებაში. ეს კი იმას მოწმობს, რომ ხსენებული ტერმინები გაცილებით უფრო ძველია, ვიდრე ის ტექსტები, რომლებშიც ისინი გვხვდება. ამის საუკეთესო ნიმუშია ისტორია ტერმინისა „ეზოას მოლუარი“, რომელიც ჩვენ წარწერაშია დამოწმებული. ამის წყალობით უძველეს ქართულ ნათარგმნ ტექსტებს ჩვენთვის კიდევ უფრო მეტა მნიშვნელობა ენიჭება და ისინი მომავალშიც დიდ სამსახურს გაგიწევენ როგორც ყველაზე სანდო მასალები საქართულ ისტორიის არა ერთი ჯერ კიდევ გაურკვეველი საკითხის შესწავლისათვის.

ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, თუ რაოდენ დიდია არმაზის ძეგლების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის, მისი კულტურული ცხოვრებისა და ადრინდელი ეპოქის სახელმწიფო წყობილების შესწავლისათვის მათ სრულებით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. ისინი მრავალმხრივ არსებითად ცვლიან მეცნიერებაში დამყარებულ შეხედულებებს და იძულებულს გვხდის ვადავსინჯათ მთელი კომპლექსი საკითხებისა, რომლებიც ივერიის სამეფოს ისტორიის შესწავლასთან არიან დაკავშირებული. ამაში მდგომარეობს მათი უდიდესი მნიშვნელობა ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის.

მაგრამ არა ნაკლებია მათი მნიშვნელობა მსოფლიო მეცნიერებისათვისაც. მათ სრულებით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავთ სემიტურ ეპიგრაფიკაში, ისინი ქმნიან არამეული დამწერლობის ახალს, მეტად თავისებურ შტოს და ბევრს ახალს გვპირდებიან საერთოდ, დამწერლობის განვითარების ისტორიისათვის. დასასრულ, ქართული დამწერლობის წარმოშობის საკითხების გარკვევის საქმეში ჩვენი ძეგლები ალბათ განსაკუთრებულ ადგილს დაიჭერენ.

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ დაეკმაყოფილდით არმაზის ერთ-ერთი ძეგლის, ბილინგვის საერთო დახასიათებით და ვიტყვებთ უფლებას კვლავ დაგუბრუნდეთ აქ აღძრულ ზოგიერთი საკითხის განხილვას ერთენოვანი წარწერის გამოქვეყნების დროს. ზოგი დეტალი, რომელიც წარწერის ამოშიფრვასთან არის დაკავშირებული, ჯერ კიდევ გაურკვეველი რჩება, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ იმ მასალების მიხედვით, რომლებიც ამჟამად მოპოვება, ძნელად თუ იქნება შესაძლებელი ამ საკითხების საბოლოოდ გადაწყვეტა. იმედოვნებ, რომ № 1 წარწერის დეტალური დამუშავება საშუალებას მოგვცემს უფრო ნათლად გავარკვიოთ ზოგიერთი ამ საკითხთაგანი. გარდა ამისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ მომავალი არქეოლოგიური გათხრები მოგვიპოვებენ კიდევ უფრო მნიშვნელოვან აღმოჩენებს, რომელთა წყალობით შესაძლებელი იქნება გარკვევა საქართველოს ადრინდელ ისტორიის შესწავლის საკითხებთან დაკავშირებული ძირითადი პრობლემებისა. ეს კი ერთი იმ მნიშვნელოვან ამოცანათაგანია, რომელთა გადაჭრას მოითხოვს ჩვენგან ჩვენი ქვეყანა და მთელი ჩვენი მეცნიერება¹.

თბილისი, VI, 1941.

¹ აქვე უნდა აღენიშნო, რომ ბილინგვის ამოშიფრვაზე მუშაობისას ზმირად მე არ მომეპოვებოდა სათანადო ლიტერატურა როგორც სემიტური, ისე ირანული ფილოლოგიის დარგადან. ზოგჯერ ისეთი მნიშვნელოვანი შრომებიც კი არ მქონდა ხელთ, როგორიცაა Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, Leyden, 1879; H. Hübschmann, Persische Studien, Strassburg, 1895; A. Christensen, L'empire des Sassanides, Copenhagen, 1907; ან J. Levy-ს არამეული ლექსიკონები და მრავალს. ამიტომ ციტირება ზოგიერთი ლიტერატურისა (მაგალითად Herzfeld-ის Paikuli-ს), რომელსაც ლენინგრადის ყოფინისა ვეინობოდი, ზოგჯერ ზემოთადა მოიხილდა. ამით აიხსნება, რომ მე ყოველთვის არ შემიძლოდა ზუსტად შეჩვენებინა გვერდი ჩემ მიერ ციტირებული შრომებისა.

THE BILINGUAL INSCRIPTION FROM ARMAZI NEAR MCHETA IN GEORGIA *

by

GEORGE TSERETHELI

In autumn of the year 1940, during the archaeological excavations begun under the direction of the late acad. I. Javakhishvili, there were found in the district of Armazi, in tomb No. 4, two kilometres to the South-West of *Mcheta* station, at a distance of 22 km from Tbilisi, two monuments with inscriptions. One of them (afterwards referred to as «inscription No. 1») consisting of 14 lines, is written in Aramaic letters. On the other, a bilingual, besides the Aramaic is placed a Greek text also. The deciphering of the inscriptions (especially inscription No. 1) proved to be far from easy, but in view of the exceptional importance of these monuments, we deemed it necessary not to postpone publishing them for a long time and to share with specialists some conclusions arrived at by us as a result of preliminary work on them, reserving the right to return to these inscriptions and to touch in more detail on their language and palaeographic peculiarities.

In the present work we limit ourselves to the publication of only one of these monuments, the bilingual, the deciphering of which is considerably facilitated by the presence of the Greek text.

The monument is a tomb-stela of basalt rock with a somewhat rounded upper part, with a height of 192 cm. The width of the stone is 64—66 cm. The lower right corner of the stone is broken off. The Greek text² occupies the upper part of the stela, a space of 31×62 cm and consists of 10 lines. Under it is traced in Aramaic writing the parallel text consisting of 11 lines and occupying a space of 63×61.5 cm. The lower part of the stone, 90 cm in length, is free from writing. The number of letters in each line varies between 15 and 21. The bilingual, in contrast to inscription No. 1, is exceptionally well preserved. Only the last letters of the 9th line are a trifle damaged, but they also can be read without difficulty. (See photographs taken by J. Pakhomoff and I. Kavtaradze: 1. View of the bilingual together with the Greek text. 2. Aramaic writing of the bilingual).

* Shortened translation from the Georgian.

¹ A special report concerning the inscription was made by the author of this work at the Session of the Scientific Council of the Marr Institute of Languages, History and Material Culture of the Georgian Filial of the Academy of Sciences USSR 7.XII 1940. Concerning both Armazi inscriptions a detailed report was made by him also at the first Conference of the Georgian Academy of Sciences 1st March 1941.

² Already edited by prof. S. Quakhchishvili (see *The Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR*, Tbilisi, 1941, v. II, No. 1—2, p. 171—175) and by acad. A. Shanidze (*ibid.* p. 184—186).

1. DECIPHERMENT AND DATING

Already, before I had seen the inscriptions, by persons who were present at their discovery I was given the information that in the Greek text of the bilingual are mentioned the proper names of King Ksefarnug, of the Pitiaḥšes Zevah and Publicius Agrippa, of the Steward Iodmangan and also the woman's proper name Serapitis. After a short time I was afforded the opportunity of using the photograph of the monument for a short period. In that time I succeeded in copying only the parallel text of the inscription, and all my preliminary work on the decipherment took place on the basis of the copy made by me by hand.

One look at the photograph was enough to make me convinced of the Aramaic character of the writing. First of all I was struck by the tracing of the letters ה, ש, ט, having the very old character of the corresponding Aramaic signs. The first word which was read by me was שנה *šnt* «year», occurring in the last line of the inscription. Then I succeeded in making out the next to the last word of the first line ברתִי *brty* «daughter», after which it was not difficult to guess that in front of this word stands the proper name of a woman (*šrpyt*) and further, the name of her father Zevah (*zywh*). Thus the majority of the letters had been deciphered. Difficulties were raised only by the signs מ, מ, ח, ר. Some of them differ so much from the Aramaic letters known to us up to the present, that the determination of their phonetical character by means of comparison with some other signs of semitic writing, seemed to be impossible. The question about ר was solved comparatively easily. In the inscription we are publishing, this sign is met with three times, twice in one and the same term (ר) הרב (רב) (*rb*) *trb*(*r*), which corresponds in the inscription to the Greek ἐπίσκοπος. It was necessary to determine the etymology and meaning of these two words in order to define the value of the sign ר. During a conversation with professor G. Akhvlediani it occurred to me, that the word (ר) הרב *trb*(*r*) might be the same as the Aramaic הרבין *trbš* (literally denoting «court»), from the well-known Semitic root *rbš*, which in Accadian means «to camp (cattle)», in Arabic ربيض «to lie, to lean on the breast (animal)», whence ربيض «suburb» «quarter», Acc. *tarbašu* «court», Aramaic loan-word إخبز «court» etc. Further search fully confirmed our proposition. It was found out that the Greek ἐπίσκοπος (Engl. «steward») which is met with several times in the Bible, is usually translated into Georgian by the term ეპისკოპოსი *epoys mozquari*, lit. «ruler (or chief) of the court», which corresponds exactly to the word רב הרבין, witnessed in the inscription. Thus, the question about the value of the letter ר was solved. Now, when its meaning has been made clear, it is possible to see a similarity to some of the Phoenician and Aramaic signs, but it was difficult to be sure of its meaning without ascertaining beforehand the purport of this term. Some difficulty was caused also by the sign ח, which occurs three times in the bilingual. Its use in the word עבירה *'byd'*, left no doubt that it was a very singular and original type of Semitic 'ayn, but it was necessary to explain its appearance in the word סערפיט *šrpyt* and, especially, in רמנא < רמנע, «to suit, to be like». Below we make an attempt to explain its use in the cases indicated, but independently of this, there is now no doubt about its phonetical value.

Finally it was necessary to ascertain whether the signs מ and מ are variants of one and the same letter, used indiscriminately for rendering both ה ח and ה h, or whether they are used for denoting different sounds. The comparison of all the words,

in which they occur, one with the other, leads us to the conclusion that these letters fulfil different functions in our writing. Thus, in the bilingual with $\aleph$ we have the words $\aleph$, $\aleph$, $\aleph$, $\aleph$, i. e. the cases when etymological $\aleph$ is required, or when $\aleph$ serves as *mater lectionis* for denoting the final vowel. On the other hand, $\aleph$ occurs in the words $\aleph$, $\aleph$, $\aleph$ (twice) and always denotes either $\aleph$ (=Greek χ), (e. g. $\aleph$) or the Aramaic $\aleph$ (in the words $\aleph$, $\aleph$). This demarcation of their function is carried out successively not only in the bilingual, but in inscription No. 1, as also in an inscription on a silver dish, found in Georgia about forty years ago and written also in Georgian-Aramaic characters. It is interesting to note that in inscription No. 1 both these signs sometimes differ from one another a little more than they do in the bilingual, in particular, the tooth on the right is so short that it becomes almost unnoticeable. Of the right upper arch there remains only a trace, as a tail deflected to the right, being the upper continuation of the middle tooth.

On page 4 is given the table of Armazian letters.

It is enough to take one glance at this table to be convinced of the originality of the writing of the monument which is being published. Its Aramaic character, of course, cannot be doubted. There is no doubt also that it shows a certain similarity to Pahlavic or to Parsic, but its ductus is original to such a degree that we have full grounds for separating it off as an independent branch of Semitic writing and to add to the terms «Palmyrene writing», «Nabataean writing» etc., used in science, the new name, *Armazian*¹ writing². The following curious fact serves as a demonstration of the originality of Armazian writing. A small inscription found in the village of Bori, near Shorapani, in West Georgia, and written in our characters, was published by E. Taqashvili and also by J. Smirnoff (in his *Vostochnoe Serebro, Oriental Silver*, pl. CXXI, No. 305) thirty odd years ago, but up to the present nobody has succeeded in deciphering it, although many specialists have tried to do so, and thanks only to our inscriptions it is becoming possible to read it now³.

The text of the bilingual is written in the firm, bold hand of an expert calligrapher, who does not cramp himself into a limited space. The upper lines are nearly parallel, distant from one another 3—3.5 cm. Only the lower ones slant upwards a little, from right to left. The words are a distance of 1.5—6 cm apart. Some signs have a length of 7 cm. The length of the shortest letter does not exceed 2 cm. The letters $\aleph$, $\aleph$ reach a width of 6 or 7 cm. The strokes are drawn thickly, with an almost unvarying thickness. The writing is well proportioned and elegant, in some cases a slight tendency to ornateness being almost perceptible.

¹ Monuments written in this writing, however, are met with outside Armazi (namely, in the village of Bori, near Shorapani, West Georgia), but in as much as Armazi is the centre of the ancient Iberian culture, I think it is convenient to call the peculiar Georgian-Aramaic writing, disclosed by our monuments, by this name. Such precedents occur repeatedly in science. Cf., for example, the expressions «Southern-Arabic writing», «Southern-Arabic inscriptions», etc., although these so-called «Southern-Arabic» inscriptions, as is well known, are met with outside South Arabia.

² Or else it can be called *Georgian-Aramaic* or *Ibero-Aramaic*. The first, although convenient, may cause a somewhat incorrect idea of the Armazian writing. With reference to the term *Ibero-Aramaic*, the same must be said, as of the expression «Armazian writing».

³ Some specialists tried to read this inscription as a Latin one, but such attempts, naturally, gave no results.

The direction of the main lines is very interesting. As is well known, the main vertical lines of our writing slope in the direction /, because we write from left to right, whilst in Phoenician and Aramaic they slope in the opposite direction \, since the text is written from right to left¹. After the vertical lines follow the horizontal, which from the position—changed to the position /, so that the scheme 7 of the ancient script changes to the scheme ^². Only the lines which in the ancient writing sloped thus: / (𐤁, 𐤂, 𐤃, 𐤄 and 𐤅), keep this position³. The direction of the main vertical lines of the writing of the Armazi bilingual differs from late Phoenician and Aramaic and, like our writing, is characterised by a slope to the right /. This applies not only to such letters as (𐤁, 𐤂, 𐤃, 𐤄) which in the archaic writing were written thus: /, but to others also. Only 𐤅 is an exception, having in the old writing a direction /, in the majority of kinds of Semitic writing it keeps the original direction, whilst in the Armazi bilingual, as in Syriac and, partly, in Palmyrene, it is characterised by a slope to the left. Only, as distinct from Syriac, the stroke in the Armazian 𐤅 is not straight, but is bent downwards, forming a very prolonged arc. Correspondingly, the horizontal lines are characterised by a slope \, so that the original scheme 7, which in the majority of Semitic writing takes the form ^, has in the bilingual the form >, characteristic of those writings, which are written from left to right. In connection with this the question arises: was not the stonemason accustomed to writing in such a language which is written from left to right (in Georgian or Greek)? We could answer this question if we knew from what circles he sprang.

Besides this, our inscription is characterised by still another feature. Already in ancient Phoenician writing, as is well known, in those letters which did not permit of being written in one stroke, the secondary lines were often separated from the main parts and degenerated into points⁴. Further, this tendency to lift the pen off the surface as little as possible, leads in all alphabets to ligatures of the writing signs⁵. Already in Phoenician, which went out of use early, there can be noticed somewhat of an outgrowth from the main lines. Those letters which finished by strokes going to the right and the extremity of which takes the hand from the following letter, are bent back at the end to the left and so, 𐤁 becomes 𐤁, 𐤂 becomes 𐤂, 𐤃 becomes 𐤃 etc⁶. Our inscription is also characterised by an excessive tendency in the transverse lines which go from left to right from the main lines, to bend downwards with a noticeable curving, with the formation of arcs, sometimes up to about two thirds of the circumference (ע: רבוע 10; ו: וי 6, 8; ח in many cases etc.). Sometimes, in places where there is a bend, an angle is formed (א: אנה 1; ע: סערפוט 1; עכירא 4; ש: שנה 11) with a sharp outer tooth. The strokes which bend downwards sometimes almost reach the line. In some letters (𐤁, 𐤂) a backward direction is characteristic: a rounded bend upwards of the vertical stroke on the right.

¹ See Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, Weimar, 1898, I, p. 178 (afterwards abbreviated: NE).

² NE, I, p. 178.

³ NE, I, p. 178.

⁴ Cf. NE, I, p. 178.

⁵ Ibid., I, p. 178.

⁶ Ibid., I, p. 179.

The strokes are wavy, sometimes bent to the left (𐌒, 𐌖, 𐌗), in some cases, to the right (𐌘, 𐌙, 𐌚). The top and bottom tails are characterised by a tendency to deflect sideways.

The detailed palaeographic analysis of each of the Armazian signs is given in the Georgian text¹. We may make here a few short remarks on these newly discovered letters.

ʾAleph is very singular and it is difficult to find its exact copy in other monuments of Semitic writing.

Bet reminds one of the corresponding letter in Parsic writing. However, it displays a much more archaic way of tracing than the Parsic form of this letter.

Gimel has a form in its tracing near to that of the corresponding letter in the somewhat later Aramaic and also the New Punic and Hebrew alphabets, where the left stroke has moved downwards a little, but has not yet joined with the end of the right one, as happened in Syriac and also in Parsic, where it is written in one stroke without lifting up the hand.

Dalet displays a similarity again to the Parsic letter, being formed as a zig-zag line consisting of two angles of approximately the same size, facing towards the left, and one inner angle opening towards the right. At the place of junction of the strokes there are formed angles, instead of the rounded bends of the Parsic writing.

The signs 𐌛 and 𐌜 are probably connected genetically with one another, but in our writing it seems to us that they fulfil different functions (𐌛 = 𐌒; 𐌜 = 𐌚). The general character of the letter, which has the form of Georgian 𐌛, reminds one very much of the tracing of 𐌒 in Syriac (Estrangelo), but the outer strokes do not yet approach the middle one, as happens in Syriac.

The letters 𐌚 and 𐌛, partly 𐌗, form a group of signs, extremely similar to one another. 𐌚 is composed of a wavy stroke with a slight inclination of the upper part to the left, and of the end, to the right. 𐌛 differs from *waw* only in length. The stem is less wavy than in 𐌚, with an inclination of the upper part to the left, but with a less noticeable turn of the end to the right than in 𐌚.

Kāp is constructed according to a simple scheme and is composed of two lines, one horizontal and one vertical. The general view of the letter is very reminiscent of the final 𐤀 of later examples of Hebrew «Assyrian» characters.

Rēš comes close to *kāp*, being formed after the same scheme and also composed of one horizontal and one vertical line. In inscription No. 1 the letters 𐌚, 𐌛 and 𐌛, also 𐌗, differ from one another so little that it is difficult to distinguish them one from the other.

Zāyin is very interesting. Instead of the straight stem of Palmyrene and Nabataean, in the Armazian letter the upper part is bent downwards very much on the right, with a characteristic roundedness.

The letter 𐌗 reminds one again of the same sign in Palmyrene writing². The stroke is quite long, bent to the right moderately, the end smooth, without any hook, as occurs in some Palmyrene inscriptions.

¹ See also the Russian edition of this work, *Armazskaya Bilingva*, Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi 1941.

² Cf., for instance, *NE*, II, plate XXXIX, 2, 3; XI, 12 and many others.

Yōd has the form of an arc standing vertically and directed towards the left. This letter is not particularly original and many parallels to it may be found in different examples of Middle Persian and Aramaic (Palmyrene) monuments.

The main stem of *Lāmed*, as was mentioned above (see p. 52), has the form of a very prolonged arc leaning over on the left, sometimes coming very close to the horizontal line. The short stroke has a direction $\swarrow$, sometimes being bent very much to the left and approaching a horizontal position.

Mēm reminds one of the corresponding Pahlavic letter from which it differs very little.

Kōp, which is met with only once in the bilingual, also reminds one of the Pahlavic letter. It is possible to find parallels to it also in Palmyrene.

Sāmek displays some similarity to Persian, but it is characterised by some very interesting peculiarities. The left stroke is much shorter than the right one and together with the top tail, which is turned to the left, it forms a small arc. The right vertical stroke, like Georgian **ბ**, is bent very much to the right, not to the left, as is characteristic of nearly all monuments of Semitic epigraphy. In inscription No. 1 this letter differs considerably from *Sāmek* of the bilingual and approaches more closely to the Persian.

Ḷ has a very singular character. Its origin seems to us to be as follows. In the oldest examples of Aramaic and, also, Phoenician writing, as is well known, *ʿayn* is written as a circle **○** which afterwards opens out gradually and, because of the tendency toward angularity, from the original arc **⊂** is received the angle $\sphericalangle$ ¹, with the opening at the top. In later Aramaic writings the right stroke of this angle ($\sphericalangle$) becomes longer γ ². So it is, for instance, in Nabataean, Palmyrene and, also, in Hebrew square characters. In contrast to this, in Armazian *ʿayn* the left stroke becomes longer γ ³, whilst its upper part is bent slightly to the left. Besides this, because of the reasons about which we spoke above⁴, the right stroke is bent downwards to the right, nearly reaching the horizontal, sometimes being rounded at the bend and sometimes forming an angle, with a sharp outside tooth, pointing upwards. It must be noted that in inscription No. 1 the letter has not got this bend yet, because of which it comes closer to the archaic type of *ʿayn* (**Υ**).

*Pe*⁵ has a very singular form. No parallels to this letter are known to me. It is not written with one stroke, as is usual in Aramaic, but with two. It is characteristic of this letter that the upper arch-like line does not pass into the vertical line, but is prolonged downwards to the right, beyond its place of junction with the vertical line. The vertical stroke, bent a little to the right, is joined to the arc considerably below the middle: **⤿**. In inscription No. 1 this letter has a different form. Its upper part is a very closed arc from the middle of which the vertical stem comes down **⤿**. Thus, it is very reminiscent of Greek **Φ** and Georgian *mtavruli* **Φ**. As is well known, the Greek letter indicated has had no parallel up to the present in Semitic writing and consequently it was associated with

¹ NE, I, p. 188.

² NE, I, p. 191.

³ See above, concerning the directions of main lines, p. 52.

⁴ See above, p. 52; also NE, I, p. 179.

⁵ Is used in the inscription 7 times.

ჲ, which is similarly traced¹. In the Armazian inscriptions we have the sole example in the Semitic writing of a tracing of this letter similar to Greek and Georgian and perhaps this circumstance is not devoid of importance for the study of the history of these letters, if, of course, we shall not think that the Georgian-Aramaic form of the letter arose as a result of the influence of Georgian or Greek writing².

Šade³ has a very archaic form. Here also is displayed somewhat of an outgrowth in the form of a tail, bent downwards, which already occurs in Phoenician⁴. Owing to this, the letter becomes similar to ω from which it differs only in the length of the left stroke. The general habitus of the letter is almost identical with the tracing of this sign in Middle Phoenician (𐤑), on the one hand, and in Georgian *nushuri* (τ)⁵, on the other.

𐤒 displays similarity to the corresponding Aramaic sign and the Pahlavic letter depending on it. An outgrowth, in the form of a tail bending downwards from the lower horizontal line, occurs also in this letter. The left vertical stroke is thick, in comparison with the horizontal lines, has a slanting direction and ends with a tail.

𐤓 has a more archaic shape than in the Pahlavic or in later Semitic (Palmyrene, Nabataean, Hebrew square) alphabets and stands very close to the archaic type of *taw* of Aramaic (e. g. that of Egyptian-Aramaic papyri) and of Middle Phoenician writing.

By a lucky chance there turned out to be all the letters of Aramaic writing in our small inscription. This enables us to form a complete judgement about the character of Armazian signs. Besides, in the bilingual, which we are publishing, there occur two numeral signs, 20 and 1, which also display some singularity. The sign for unity is not a simple vertical line, as in nearly all Semitic monuments, and also in Persian, but is strongly reminiscent of the letter 𐤓 again of Armazian writing. The stem, as in 𐤓, is bent

¹ Cf., for instance, Larfeld, *Griechische Epigraphik*, p. 237 ff. Javakhishvili, *Georgian Palaeography* (in Georgian) 1926, p. 218—219.

² Cf. above, concerning the directions of main lines, p. 52.

³ Occurs 3 times.

⁴ Cf. the well-known inscription from Piraeus 36 BC, NE, II, plate VIII, 6; I, p. 425, Nos. 968—974.

⁵ It is interesting to note that the Semitic sound denoted by the sign indicated is often rendered in Georgian and Armenian by an ejective affricate, which in Georgian *nusha hucuri* characters is written thus: 𐤑. Cf., for instance, Arm. *Մեղիկիայ* = 𐤓𐤕𐤓; *Բարդեան* = 𐤒𐤓𐤓; *ճրատի* = 𐤓𐤓𐤓, Heb. *תורתי*; *Մուր* = 𐤓𐤓; *ձոխար* = 𐤓𐤓𐤓; *ձոմ* = 𐤓𐤓, Heb. *זים*, Arab. *جود*; *ճածրացի* = 𐤓𐤓𐤓; Arm. *ձնդայ*, Georg. *წინდელა* *cinçila*, Aram. *𐤓𐤓𐤓* etc.

It is characteristic that the name itself of the letter 𐤓 is pronounced in Georgian *cade*. Thus, in one of the oldest copies of the Georgian Psalter, in manuscript A, No. 38, the State Museum of Georgia, dated 974 A. D., we come across the following phrase: *ქვე მზისძალა არს და მქმ[?] და ნუნ* (in the manuscript: *მეღანუნ*) და *აჲმ* და *წადე* i. e. „*𐤓* is double and *mēm* and *nūn* and *pe* and *cade*“. The distortion of some of the names of the letters (*medann* instead of *mēm ān mui*) shows that the copyist already does not understand the meaning of the phrase, and that the text goes back to a much older epoch than that in which the manuscript was copied. In spite of the fact that the text, judging from all appearances, is a translation from Greek, the name of the letter 𐤓 is not given in the Greek form, but reflects the old pronunciation, when 𐤓 was systematically rendered in Georgian by τ. Such a coincidence, both palaeographic and phonetic, between Georgian τ and Armazian 𐤓 has exceptional importance for the history of Georgian writing, all the more so since the kinship between Georgian and Armazian writing is revealed also in other cases. This becomes evident if one takes into account the history of the development of both writings, but does not judge only by the accidental, purely external similarity or dissimilarity between separate letters.

to the right and forms an arc facing the right. The upper part is bent downwards on the right.

The tracing of the sign 20 is very curious. It consists of two angles, placed one above the other, facing leftwards. The sign gives such an impression, as though it consisted of two signs each of which has the meaning 10 ($20=10+10$).

The detailed investigation of the writing of the Armazian epitaph allows us to state a series of peculiarities which it displays compared with the monuments of Semitic writing, known up to the present. Some signs bring it near to Pahlavic, others to Parsic and to Palmyrene, sometimes we must look for parallels in Old-Aramaic and even Phoenician, but the general character of the writing is original to such an extent, that we have a right to separate it off as an independent branch of Semitic writing. In this respect our monument makes it possible to write a new page in Semitic epigraphy.

The exceptionally high calligraphic quality of the monument must be noted. The elegant lines, the roundness, the amazing clearness reaching a state of perfection, reveal the great skill of the writer who traced out our monument. We do not know whether he sprang from Greco-Aramaic or from some other circles, but his assured and firm hand bears witness to the fact that he went through a good school of calligraphy.

Some Armazian signs reveal a definite resemblance to the corresponding Georgian letters. This circumstance must give rise again to the question of the origin of Georgian writing. Postponing the examination of this question until a special investigation, it must be noted that Georgian letters, witnessed in monuments of considerably later date than the Armazi inscriptions, show in some cases (e. g. letter *g*) more archaisms. Therefore we have no grounds for regarding the Georgian *hucuri* letters as a further development of Armazian writing. Most probably both of them go back to an ancient common source, old Aramaic or Phoenician as was once suggested by the late I. Javakhishvili¹.

In order to fix the date of the monument it is necessary to refer, first of all, to the Armazian inscription No. 1.

We are not going to give here full palaeographic characteristics of this inscription², we only note that in many respects it displays comparatively more archaisms than the bilingual. Thus, several letters (ב, ע, ה etc.) have an older form than in the bilingual. The writing is less clear, several letters (ר, ז, ו and נ; מ, ס, ק) can be distinguished from one another with difficulty; we often notice inconsistency both in the writing of separate letters and in the orthography. The ductus of the writing is, in general, old, older than that of the Palmyrene and Nabataean alphabets. But the monument shows traces of such phonetical changes that we have no grounds for imputing it to an epoch earlier than the I century of our era. Evidently, it belongs to the end of the I or even the beginning of the II century of our era.

If, however, the King Mihrdat, mentioned in inscription No. 1, the son of Great King Parsman, is the same person, as the King Mihrdat, son of Parsman, mentioned in the Greek inscription of Vespasian³ found in Mxeta in the year 1867, then inscription No. 1 could be imputed, with more or less accuracy, to the second half of the I century

¹ I. Javakhishvili, *Kartuli paleografia* (Georgian Palaeography, in Georgian), Tbilisi, 1926, p. 223 sq.

² A detailed palaeographic analysis of inscription No. 1 will be given when it is published.

³ There are grounds on which the persons mentioned in both inscriptions, can really be identified.

of our era (an epoch near the eighties of the I century, to which the Greek inscription of Vespasian belongs ¹).

Compared with this inscription the bilingual is younger. Along with clarity and proportion there is noticeable a tendency to ornateness and the introduction of additional elements. The forms of some words are also younger. Thus, instead of the archaic form of inscription No. 1 פִּיטַחַשׁ *pytḥš*, in the bilingual we meet the writing of this word with כִּבְטַחַשׁ *bḥš*, which is adopted in inscriptions of the Sassanian epoch, as also in Armenian and later Greek sources. All this makes us think that the bilingual is somewhat younger than the one-language inscription and if the latter is imputed to the end of the I century, then the bilingual, in accordance with this, must be referred to the end of the II or, possibly, even the middle of the II century ².

Preceding chronologically the most ancient examples of monumental Sassanian writing, our inscriptions will play, evidently, a not unimportant role in the study of the history of Middle Persian writing.

II. TEXT AND TRANSLATION

The text runs as follows ³:

1	'nh s'rpḡt brty zy
2	zywh klyl bḥš zy prsntn
3	mlk 'ntt zy ywdmngn wnšyḥ
4	wkbyr 'rwst 'byd' rb
5	trbš zy ḥsyprnwg mlk bry
6	zy 'gryp rb trbš zy
7	prsmn mlk ḥbl ḥblyk m'
8	zy prnwš l' gmyr whkyn
9	ṭb wšpyr yhwh hyk zy br
10	'ynš l' dm' yhwh mn
11	ṭbwt wm'ytn bšnt 21.

TRANSLATION

- 1 «I [am] Serapītis, daughter
- 2 of Zevah, the Junior Pitiaḥš of Parsman
- 3 King, wife of Iodmangan ⁴—victor (?) (= military-chief?)
- 4 and Gainer-of-Many-Victories-Steward (lit. Chief-of-the
- 5 -Court) of Ḥseparnug King—son ⁵
- 6 of Agrippa, Steward (= Chief-of-the-Court)
- 7 of Parsman King. Sorrow of sorrow ⁶. That

¹ Concerning the inscription of Vespasian see A. Amiranashvili, *Grečeskio Nadpisi Muzeja Gruzii*, Bulletin du Musée de Géorgie, Tbilisi, 1928, p. 191—196 (there also literature). Cf. also I. Javakhishvili, *Kartveli eris Istorია* (History of the Georgian Nation, in Georgian) I, Tbilisi, 1928, pp. 158—159; A. Amiranashvili, *Iberiya i Rimskaya Ekspanziya v Azii*, Vestnik Drevney Istorii, 4 (5), Moscow, 1938; Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago, 1938, p. 201 and foot-note 60 (there also literature).

² Cf. below, with reference to the persons concerned in the inscription.

³ Original text and Hebrew transliteration see above, p. 15—16.

⁴ After this word in the text stands ׀, the conjunction «and», about which see below, p. 61.

⁵ Applies to Iodmangan.

⁶ See below pp. 62—63.

- 8 which (=who¹) [was] פּרנױשׁ unfulfilled (i. e. young?)². And so
 9 good and beautiful she was, that no-
 10 body resembled [her] in
 11 beauty³. And she died in [her] 21st year⁴.

In order to make it possible to compare both texts of the bilingual, we think it is necessary to introduce here the Greek inscription, although it has already been published.

- 1 CHΡΑΗΕΙΤΙC ΖΗΟΥΑΧΟΥ
 2 ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΠΙΤΙΑΞΟΥ
 3 ΘΥΓΑΤΗΡ ΠΟΥΠΛΑΚΙΟΥ ΑΓΡΗΠΙΑ ΠΙΤΙ
 4 ΑΞΟΥ ΥΙΟΥ ΙΩΔΜΑΝΓΑΝΟΥ ΕΥΝΗ
 5 ΤΟΥ ΠΟΛΛΑC ΝΕΙΚΑC ΠΟΙΗCΑΝΤΟC
 6 ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΒΑCΙΛΑΕΩC ΙΒΗΡΩΝ
 7 ΜΕΓΑΛΟΥ ΞΗΦΑΡΝΟΥΤΟΥ ΑΠΕ
 8 ΘΑΝΕ ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΤΩΝ ΚΑ
 9 ΗΤΙC ΤΟ ΚΑΛΛΟC ΑΜΕΙΜΗΤΟΝ
 10 ΕΙΧΕ

„Serapitis, daughter of Zewah, the Junior⁴ Pitiahš, wife of the son of Pitiahš Puplikios Agrippa, Iodmangan, Gainer-of-Many-Victories-Steward of the Great King of the Iberians, Ksefarnug⁵. Died young, in [her] 21st year, who had inimitable beauty“.

NOTES TO THE PARALLEL TEXT

The first half of the inscription is one complete sentence with the subject אנה «I», in relation to which all the rest (up to the end of the word מלך of the 7th line) is the predicate. This part of the inscription does not present any difficulty with regard to the meaning.

Line 1. אנה (pron. pers. I p. sg.), an old spelling for Aramaic אֲנִי «I»,⁶ is used also as an ideogram in Phl. B. and Parsic⁷.

— סערפיט, nom. pr. of a woman, probably of Egyptian origin. Note that Greek Η is rendered in the inscription by ע. Cf. with this the writing of ע in the word רמע < רמא < רמי «to suit, to be like», for denoting e.

— ברתה, an Aramaic word (in st. cnstr.) with a pronominal suffix of I p. sg., occurs very often in Phl. B. as an ideogram.

¹ See below p. 63.

² See below p. 63.

³ See below p. 64.

⁴ S. Qaukhchishvili translates «present»; A. Shanidze, «new».

⁵ S. Qaukhchishvili translates in Russian «of the King of the Iberians, Great Ksefarnug» (in his Georgian translation the word «great» is left out by mistake). The sentence, as it is given in the Greek inscription, is worded in such a way as though it means «the king of the Iberians, the Great Ksefarnug» (as translated by Qaukhchishvili), but we think that this may be the result of the breaking down of the norms of Greek syntax, probably due to the influence of some other language. Since, as we see from inscription No. 1, the expression «Great King» was the official title of the Iberian Kings (cf. below, p. 77) then, in the given case, it was also to be expected that we should have «the Great King of the Iberians, Ksefarnug» and not «the king of the Iberians, Great Ksefarnug».

⁶ Cf. M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, Giessen, 1900—1902, I, p. 321 (later abbreviated: *Ephemeris*).

⁷ Cf. Herzfeld, *Paikuli*, p. 138.

— ׀, an Aramaic particle which is often used for denoting the relative construction of *iqāfet*, is met with also in the Parsic system of *huzwārīš* as well as in Phl. B.

Line 2.—׀׀׀, nom. p. v., *Zewah*, corresponds to the Greek *Ζηουάχου*, in the genitive, nom. *Ζηουάχης*, *Ζευάχης*¹, as is obvious from an inscription on one of the gems found in Armazi. The etymology is not clear. Perhaps the ׀׀׀ *Zewah* of our inscription is a local form of the biblical proper name *Zebaḥ*², which is used for denoting the King of the Midianites (the book of Judges 8₂₁; the Psalms 83₁₂). On the other hand, in one inscription from old Tanais the name *Zewak* is met with in the genitive case: *Ζευάκου* (father of *Ναυάπθικου*³), which is connected by F. Justi⁴ with Avest. *zaoya* «strong, powerful», and which, possibly, has also some relation to the word witnessed in the inscription.

It is not correct to think that ׀׀׀ *Zewah* is a foreign rendering of the Georgian word *šavaḥ*. In such a case in Aramaic we should have had *š׀׀׀*, because foreign affricates are always rendered in Semitic languages by *šade* (ש). In Middle Persian also, as it is well known, *šade* is employed for denoting affricates. The other possibility, that the word ׀׀׀ served as the prototype for the subsequent Georgian *šavaḥ*⁵, is more probable.

— קליל *qlyl*, is used in the text with reference to the Pitiāḥš *Zewah* and corresponds to the words τῶν νεώτερον πητιάδων of the Greek text. The editor of the Greek part of the bilingual, prof. S. Qaukhchishvili translates these words thus: «present pitiāḥš». Acad. A. Shanidze, who also edited the inscription, for the Greek text gives the translation «new pitiāḥš», but for the Aramaic, «young pitiāḥš». The word νεώτερος, as is well known, is the comparative form of νέος having the meaning «new», «fresh», «youthful», «young», «of few years», «inexperienced» etc. In the comparative form νεώτερος first of all means «junior». The Aramaic קליל is an adjective from the Semitic root קלל (Arabic قَلَّ), having the meaning «to be light», «few», «small». Hence קליל (status emphat. קלילא) means «few», «small» and as elative⁶, «junior». The Greek νεώτερος and Aramaic קליל coincide only in the meaning «small» or «junior», in the rest of the meanings they differ. Besides, none of the meanings of the Aramaic word enumerated, except the one indicated, fit the context, since with reference to the pitiāḥš it is not possible to apply the word «light» or «few in number». Thus, in the inscription we are concerned just with «small» or «junior» pitiāḥš. This is confirmed by the following fact. In the Jerusalem Targum of pseudo-Jonathan, G. 42, where it is related how the ten brothers of Joseph, leaving

¹ See S. Qaukhchishvili, *New Greek Inscriptions from Armazi* (in Georgian), *Mitteilungen der Akademie der Wissenschaften der Georgischen SSR*, Band II, Nr. 1—2, Tbilisi, 1941, p. 170.

² If this proposition is true, then in the spelling of ׀׀׀ with ׀ instead of ׀ (זכח), is possibly reflected the spirant pronunciation of *b g a d k p a t*, when Aramaic ׀ was rendered in Armenian (and in Georgian) by *w*. Cf., for instance, Arm. *շարկ*—׀׀׀׀ (Hübsehmann, *Arm. Grammatik*, I, 1897, p. 313); *բռ-բուս*—׀׀׀׀ (ibid., p. 320); *հաշխ*—׀׀׀׀ (ibid., p. 308—309); *բուս*—׀׀׀׀ (ibid., p. 305) etc.

³ V. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*, II, pp. 268, 269, No. 447, 17.

⁴ *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1859, p. 385; also p. 226.

⁵ In that case *š* instead of *z* must be explained as the result of affricatisation, which occurs very often in Georgian. See T. Goniashvili, *K istorii odnogo zvučka v gruzińskom*, Moambe (Bulletin) of ILHA, II, Tbilisi, 1937, pp. 111—134; G. Akhvlediani, *Questions of General and Georgian Phonetics* (in Georgian), I, Tbilisi, 1938, pp. 128—136.

⁶ The use of the positive form with the meaning of the elative is very usual in both Semitic and Georgian languages.

their youngest brother Benjamin at home, went to Joseph in Egypt to buy corn, it is said by the way that Joseph sending his brothers back home, addressed these words to them: „Go ye, carry corn for the famine of your houses“ (20) „but bring your youngest brother unto me“. The expression «your youngest brother» is given in the text by the words: **אֶחָיוֹן קְלִילָא**, which corresponds to the following place in the Hebrew text: **(הַבְּיָא אֵלַי) וְאֵת־אֶחָיִם רַקִּיטֵן**. In the Georgian translation of the Bible in this place we have «**და ძმად თქუენნი უმარწემღსნი მოიყუანებთ თქუენთანა ჩემდა**». In the Armenian and Arabic translations we have correspondingly **և զեղբայրն ձեր կրտսեր սժէք առ իս** (Arm.), **واحضروا اخاكم الصغير الى** (Arab.). It is interesting that this place in the Greek Bible is translated thus: **Και τον ἀδελφον ἡμῶν τον νεώτερον ἀγάγετε πρὸς με**, i. e., for denoting the idea «small» or «junior» the term **νεώτερος** of our inscription is employed. It must be noted also, that in another place of the Jerusalem Targum (verse 13), concerning this same youngest brother of Joseph the term **ועיירא**, more usual for Aramaic, is employed: **והו ועיירא עם אבונא** «and, behold, the youngest is this day with our father». In the Greek text here is repeated again the word **νεώτερος** (**καὶ ἰδὸν ὁ νεώτερος μετὰ τοῦ πατρὸς ἡμῶν**); in Hebrew—**והנה רקִיטֵן אֶת־אֲבִינו** (in); in Georgian—**უმარწემღსნი** (**და აბა უმარწემღსნი ჩუენნი მამისა ჩუენისა თანა არს**); in Armenian—**կրտսեր (և կրտսերն առ հար իբրում է)**; in Arabic **الصغير عند أبينا** (وهوذا الصغير عند أبينا) etc. Consequently, in the bilingual we have, on the one hand, **νεώτερος = קְלִילָא**, on the other, in the places indicated in Genesis we meet the same corresponding forms **νεώτερος = קְלִילָא (= ועיירא)** and thanks to this double witness it becomes absolutely evident that both terms of the inscription mean young or junior pitiaḥš.

Thus, linguistic considerations do not leave any doubt concerning the meaning of these words. Below we shall see that the real setting into which the inscriptions enter, shows that they can have no other meaning in the given context.

— **בטח־ה**, pitiaḥš, a term well known from most various sources: Georgian **ბოტოხ-შო** pitiaḥš¹ and **პათიაḥშო** patiaḥš², Greek **πιταχης** on numerous gems found in Armazi³, and, also, on the seal of Asuša⁴, late Greek **πιταχης, βιταχης**, Latin *vitaxa* of Ammianus Marcellinus⁵, Persian **בתחש, בתחש**,⁶ Armenian **բղխիս, բղխաշ**,⁷ Syriac

¹ So, for example, in the most ancient monuments of Georgian literature, *Martyrdom of Šnšaniq*, ed. by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, I, 7; II, 1; III, 1, 5; IV, 8, 12, 20; VII, 32, 38; VIII, 5, 7; IX, 3, 8, 17, 20, 27, 29; X, 17; XIII, I, 6, 12, 20; XVI, 28, and *Martyrdom of Eusēte from Mcheta*, ed. by Sabinin, St. Pbg., 1882, p. 315.

² Cf., for example, Leonti Mroveli, p. 44 and Šuanšer, pp. 165, 182, 200; p. 203; *მქარა*.

³ S. Qaukhchishvili, op. cit., pp. 169, 171, 172 sq.

⁴ Marquart, *Ērānsahr*, p. 169; Herzfeld, *Paikuli*.

⁵ De Lagarde, *Gesam. Abhandl.*, p. 187; *Arm. Stud.*, p. 27 sq.; Nöldeke, *ZDMG*, XXXIII, p. 159, note 2; Hübschmann, *Arm. Gram.*, II, pp. 119, 120; **Աճարեան, Հայերէն արժանատեան բառարան, Երևան, 1926**, I, p. 1044 sq.; Herzfeld, *Paikuli*, ibid.

⁶ Herzfeld, *Paikuli*, ibid.; M. Sprengling, *A New Pahlavi Inscription*, *ASSL*, vol. Lii, 1937, p. 133, 134.

⁷ Cf., e. g., **Փառաստի Բազանդայոյ Պատմութիւն Հայոց**, St. Pbg., 1883, p. 18 sq.; **Աղաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց**, Tbilisi, 1909, 795, p. 414; 873, p. 459; **Նազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց**, Tbilisi, 1904, p. 63; **Մովսիս Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց**, Tbilisi, 1910, p. 70 (p. 71: **բղխաթիւն**), 146 and many others.

ⲁⲃⲉⲛⲁ, ⲁⲃⲉⲛⲁ, ⲁⲃⲉⲛⲁ¹, Arabic *بَيْتَس*². In inscription No. 1 this word is met with in an older form *פִּיטַחֶשׁ* (lines 2,5), identical with the Georgian *პიტხეშე*. In the Bori inscription it also occurs written in the pleonastic form *בִּיטַחֶשׁ*. Concerning the etymology of the word and its meaning as a political term see below, p. 70 sq.

— *פִּרְסַמֵּן*, nom. pr. v. of Persian origin³, Georgian *ფარსმანი*⁴, Arm. *Փարսման*⁵, Greek *Φαρσαμανης*⁶, *Φαρσεμανης*⁶, Syriac *פִּרְוֵן*⁷. It is met with also in inscription No. 1.

Line 3.—*מֶלֶךְ*, Aramaic form (st. absol. and st. cstr.) of the well known word *מֶלֶךְ* «king», used also in Persian as an ideogram.

— *אִנְחָה*, the st. cstr. of the well-known Aramaic word denoting «wife», is used also in Pahlavic in the form *ניִחָה*.

— *יְוִדְמַנְגַּן* n. pr. v.

— *וְ*, *וּנְצִיחָה*—*וְ* is evidently the general Semitic copulative particle «and», which also occurs in Middle Persian and is regarded by J. Marquart and Herzfeld⁸ as an ideogram for Persian *u*, old *UΔ*, before vowels *UT*⁹, Old Persian *utā*, Sogdian *'at*, New Persian *ū*⁹. But its use in our context is not clear. Everything which follows this word is an epithet referring to Iodmangan and the use of the conjunction «and» between them is out of place, if only we understand correctly the words following this particle. It is possible that its appearance here is the result of a mistake on the part of the writer, but such a proposition is always an ultimum refugium.

— *נְצִיחָה* is perhaps the participle of the passive voice from *√נצח*, Syr. *ܢܘܨܐ*, having the meaning «to shine», Biblical Aramaic¹⁰, Targum. and Phoen.¹¹ «to conquer». It is not impossible that we have here pleonastic writing instead of *נְצִיחָה* (Hebr.) «Siegreich»¹².

Line 4.—*כְּבִיר*, an Aramaic adjective from the usual Semitic root *כבר*, having the meaning «great», «many». It is used also as an ideogram in Persian, always with the meaning «great»¹³.

¹ Cf. Hübschmann, op. cit., p. 119—120; *Հ. Աճափաճ, Քառասուն*, I, p. 1044; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle, 1928, p. 40 a, 564 a. for a case of its use in Syriac see, for instance, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, transl. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899, pp. 227 sq.; also *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor*, transl. by K. Ahrens and G. Krüger, Leipzig, 1899, pp. 172, 173. The Syriac original of the text (ed. by Land, Leyden, 1870) was, unfortunately, not at my disposal.

² Thus in the Arabic version of Agathangelus, *N. Marr, Kerkende armyan, gruzin, abxazov i alanov svyatym Grigoriem*, p. 114.

³ Cf. Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 90.

⁴ Thus in the Georgian chronicle *Mokeyvay Kartlisay*, p. 9 sq.; L. Mroveli, pp. 37, 38 and others.

⁵ For example M. Djoren., *ibid.*, pp. 171, 172 sq.; L. Parp., *ibid.*, p. 86; Cf. Hübschmann, p. 90.

⁶ See F. Justi, op. cit., p. 91, where many cases of the use of this word are indicated.

⁷ See *The Chronicle of Joshua the Stilitic*, ed. by W. Wright, Cambridge, §§ 56, 87, 88, 90, 92, 97; also N. Pigulevskaya, *Mesopotamiya na rubeje V—VI vv. n. e.*, Moscow—Leningrad, 1940, p. 152, 165—166, 167, 169.

⁸ *Paikuli* p. 167.

⁹ *Paikuli*, p. 167.

¹⁰ Gesenius - Buhl, p. 517, s. v. I.

¹¹ Phoen. «überwinden» (*NE*, I, 325), «conquer, prevail over» (Zellig S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven, 1936, p. 125).

¹² G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a. M., 1901, p. 263, s. v.

¹³ *Paikuli*, s. v.

— **ארוסת** is evidently a Persian word. I know of the use of this word¹ in Bundahišn as applied to the mythical tree Gōkart: **𐭪𐭥𐭮𐭥𐭥𐭥𐭥 𐭪𐭥𐭮𐭥𐭥𐭥𐭥 𐭪𐭥𐭮𐭥𐭥𐭥𐭥** āsnō-rōš gōkart bōrak-ič arust-ič². H. S. Nyberg explains it as a N. W. form from *hu-rusta* and translates «etwa gut, schön gewachsen»³, suggesting a possible connection with the Armenian *հարստութիւն* *harust* «strong, powerful, well-off, rich». The word appears in the bilingual in correspondence to the Greek **νίκη** (*nikē*) and has, evidently, the meaning «victory». It is possibly connected in this sense with the New Persian **دستی**, **دسته**, «bravery, victory, superiority»⁴.

— **עבירא**, the st. emphat. of the Aram. verb **עבר** «to make» (Hebr. **עבר**, Phoen. **עבר**, Arab. **عبد** «to serve», «to worship»).

— **רב**, a very old Semitic word, is already met with in the Mt. Serābit inscriptions, then in Phoenician, Hebrew, Aramaic, Arabic etc. Its chief meaning, as an adjective, is «great, big», as a noun, «ruler, lord», as a political term, «chief»⁵. Thanks to Greek (John, 1, 38, «**Πατριεὶς**»), it has penetrated into other languages (Georg., Arm., Russ., German etc.) with the meaning **διδάσκαλος**, «teacher», **მობღუარო**, **վարդապետ** etc. The word **רבא**, **لبا** (read *vazurb*, New Pers. **بزرگ**) is met with as an ideogram in Persian, also with the meaning «great, big». In the bilingual it is used with the meaning «chief» «leader» and together with the following word denotes a definite political institution of the state.

Line 5.—**תרבין**, Aramaic **ܛܪܒܝܢ** «court» (Acc. *tarbašu* «court», cf. the word *rabašu* «to camp», Aram. **רבע** «sich lagern»⁷, Arab. **ربيض** «to lie, to lean on the breast [animal], ربيضي «dwelling, suburb, quarter»). The term **רב תרבין** corresponds literally to the Georgian **მობღუარო**, which is met with in Old Georgian texts of the Bible and is a rendering of the Greek **ἐπίτροπος**, **σίνουβιμος**, **ἀνλάρχης**, Arm. **ղաւառապետ**, **հազարապետ**, and **խոռապետ**⁸ (from *ahora-pat*)⁹. The use of this term in the bilingual shows the great age of the Georgian term **მობღუარო** *ezovs mošvuarī*.

— **חסופרנוג**, a Hellenised form (with *s* instead of *z*) of a Persian proper name of a man.

— **ברי**, «son», Aramaic **ברא** in the form of the status constructus, with the pronominal suffix of I person. It is used as an ideogram also in Persian.

Line 6.—**אגריפא**, a Roman name, Agrippa.

Line 7.—**חבל חבליך**, Aramaic **חבל** «woe!» «alas!» «sorrow!» is met with particularly often in Palmyrene inscriptions¹⁰. The word is repeated twice in the bilingual, the

¹ This word is met with several times in inscr. No. 1.

² See Nyberg, I, p. 83, 3—4.

³ Nyberg, *ibid.*, II, p. 21.

⁴ Fr. Johnson, *Dictionary, Persian, Arabic and English*, London, 1852, p. (619).

⁵ Z. S. Harris, *op. cit.*, p. 128 (there also literature).

⁶ Already in Phoenician (Z. S. Harris, *op. cit.*, p. 145—146) and in many other languages.

⁷ Gesenius-Buhl, p. 742, s. v. I.

⁸ See A. Shanidze in the Bulletin of the Acad. of Sciences of the Georgian SSR, vol. II, No. 1—2, p. 182, where the cases in which this term is used in the Georgian Bible are enumerated.

⁹ The etymology of the Arm. **խոռապետ** is thought to be not clear (see Hübschmann, p. 160, then H. Ačaryan, *op. cit.*, III, pp. 591—592, and recently A. Shanidze, *op. cit.*, 182), but now there can hardly be any doubt that it comes from *axora-pat*. We shall touch on this question in more detail elsewhere.

¹⁰ *NE*, pp. 147, 270.

second time with the suffix ך which can be explained as a Persian ending or as the Aramaic pronominal suffix of the II person.

— מא , Semitic (Aramaic) interrogative pronoun «what». Together with the word placed after it in

Line 8— זי (זי) (מא זי), forms the pron. indefinitum «that», cf. Bibl. Aramaic מח רי «that, «what», Talmud. Aram. מי ה, מזה ה «that which, what»¹, Nab. מזה רי ², Hebr. מזה «das, was»³, with the meaning, evidently, «who», although, as is well known, in

Aramaic with reference to persons the particle מן is used and not מא which is employed only for indicating things. In Persian the combination מא זי is unknown to me. מזה is generally used in both Phl. Bk. and in (Pahlavic) inscriptions. In the Parsic version of the Paikuli it is met with only once⁴ and was probably pronounced ēh, ēē ⁵ (New Persian ه). If the combination מזה זי (or מא זי , as in our inscription) was used in Persian, we must conclude that it was also read ēh, ēē , which is not only an interrogative pronoun, but a relative one too, with the meaning «das, was», «was»⁶.

— פרנוש , the word is unknown to me. It is evidently of Persian origin, because it seems to be impossible to identify it with any Semitic word. Perhaps it is a composite of פון and וש with the meaning «having brilliant intellect», or is connected with the Persian word פראוש ⁷ often met with on gems, the etymology of which is, unfortunately, unknown. The meaning⁸ «der Majestät ähnlich» proposed by A. Mordtmann does not fit our context. The Avestian meaning of פראוש, פרוש «Urtypus»⁹ seems to be more suitable, but in that case it would be very difficult to explain the appearance of ן in it. Together with the following לא גמיר this word corresponds to νεωτέρα of the Greek text and, probably, also means «young».

— לא , a very wide-spread Semitic negative particle «no», «not», usual also for Aramaic. It is used as an ideogram also in Persian.

— גמיר , participial form from the Hebrew-Aramaic word גמר , having the meaning «to finish», «to complete», and also «vollentwickelt sein»¹⁰. It seems that the word is used here with this latter meaning, and together with the preceding לא פרנוש probably corresponds to the Greek νεωτέρα «young» (line 8 of the Greek text). I have not come across the word in Middle Persian inscriptions.

— רבין , Aramaic רבין, רבן «so», Syr. ܪܒܝܢ, ܪܒܝܢ «so», Hebr. רבן , Old Aram. רבן . In Persian it occurs in the form בן (read ō)¹¹.

¹ M. Margolis, *Lehrbuch der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, CLS, III, München 1910, p. 129°.

² Lidzbarski, *Handbuch*, I, p. 306.

³ W. Gesenius, p. 465. *

⁴ Herzfeld, *Paikuli*, s. v.

⁵ *Ibid.*, s. v.

⁶ Nyberg, *op. cit.*, II, 44.

⁷ A. Mordtmann, *Studien über geschnittene Steine mit Pehlvi-Inschriften*, ZDMG, XVIII, 1864, p. 8 ff.

⁸ A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.

⁹ A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.

¹⁰ G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a. M., 1901, p. 77.

¹¹ Herzfeld, *op. cit.*, s. v.; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 164.

Line 9.—**טב**, Aram. «good, kind», is used also in Persian inscriptions as an ideogram (read *nēv*¹).

— **שפיר**, Aram. **שפירא**, **שפיר** «beautiful» (Hebr. **שֶׁפֶר**, «to shine», Syr. **ܫܦܪܐ**, Arab. **سفر**) is often used in Persian inscriptions (read *veh*, Old Persian *vahi*, Sogd. *veh*, New Pers. **به**)², as, also, in Phl. Bk. Cf. *also, the Armenian loan-word **շար**³ «cosmetics» and the word **շարփի**⁴ «to rouge». It is remarkable that the adjectives **טב** and **שפיר** are of masculine gender, although they refer to Serapitis. The same applies to the following verb,

— **יהוה**, III pers. masc. gender imperf. of the Aramaic word **יהוה** «to be» (Syr. **ܝܗܘܐ**), which is also used in Persian, both in inscriptions and in Phl. Bk. (*yhwwn* = *butan*).

— **האך**, an old form of later Aramaic **האך** «as», Bibl. Aram. **האך** (Daniel, 2, 43), Syr. **ܐܠ** «as», with the meaning «so, that», «that».

Line 10.—**איש**, «man», Aramaic form of a general Semitic word which is used in the form **איש** in both Persian inscriptions and Phl. Bk. Together with the preceding word **בר** it forms the indefinite pronoun **בר איש** «somebody», and then «nobody», literally «son of man», Aram. **בר אישא**, **בר אישא**, Bibl. Aram. **בר איש**, Hebr.

בן-אנוש, «son of man, man», and later, «somebody». Cf. the Georgian expression «სონ-შვილი» *kacis švili* with the meaning of «somebody» (lit. «son of man»).

— **רמוע**, is very probably a participial form of the verb **רמוע** «to be like, to resemble», Talm. Aram. **רמוע**, Bibl. Aram. **רמוע**, Syr. **ܪܡܘܥ**, «to be like». **ע** at the [end is used, perhaps, for denoting *e*⁷, as is customary in Mandaean⁸.

— **בן** a general Semitic (with the exception of Ass. Bab.) particle meaning «from, out of»⁹, is used for the formation of a comparative expression, serves in Persian as an ideogram for *až* (Pars.), *hač* (Pahl.), Old Pers. *hača*, Sogd. *čan*, New Pers. **از** «from»¹⁰.

Line 11.—**טבות**, an abstract name from the same root as **טב** (cf. Aram. **טבותא**¹¹ «Güte, Gunst»), in our inscription corresponds to the Greek *καλλος* which usually is used for denoting «physical beauty» (for example in Homer), but is applied also to indicate «spiritual beauty». Aram. **טבות** is characterised by this latter meaning, but the whole phrase is constructed in such a way («nobody resembled her») that probably in the text physical beauty is meant, although it is not impossible that the words *καλλος* and **טבות** are both used in the sense of «kindness».

¹ Herzfeld, *ibid.*, p. 197.

² Herzfeld, *op. cit.*; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 238.

³ Hübschmann, *Arm. Gram.*, p. 314.

⁴ Ezeziel, 23, 40; Hübschmann, *ibid.*, p. 314.

⁵ See Marti, *op. cit.*, § 65 a, p. 58.

⁶ Marti, *op. cit.*, p. 86.

⁷ See above, p. 58.

⁸ See Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle, 1875, p. 3 ff. It is possible that 'ayn is used for rendering *e* in general, although etymological **ע**, as is seen from the example **עבירא**, is kept in its place—

⁹ Brockelmann, *Gr.* II, § 251/2.

¹⁰ Herzfeld, *Paikuli*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 90—91.

¹¹ Dalman, *op. cit.*, p. 156.

— **מארתין**, an Aram. word from the general Semitic root **מור** «to die», used in Persian (**موتن**, *mytwn*, read *murian*, New Pers. **مردن**, Old Iran. *mar*)¹. The form in which the word is presented in the inscription is a little strange: is it a participle of the plural number or, as acad. P. K. Kokovtsoff kindly pointed out to me, defective writing of a verbal form, built from the participle and the pronominal suffix of the I person **מארתיןא**?

— **ב**, a frequently used Aramaic particle with various meanings, usual for other Semitic languages too², is used also in Persian inscriptions as well as in Phl. Bk. (read *andar*, Av. *antarə*, New Pers. **اندر**)³.

— **שנה**, the st. cstr. of Aram. **שנה** «year» (used in Persian, read *sāl*, Av. *sarəd*, *sarəda*⁴, Arm. loan-word **համաւարդ** «new year»). The combination **כשנה 21** is somewhat unusual. From the point of view of Aramaic we should have expected **ברת שנה**, a construction, characteristic of the majority of Semitic languages for denoting age.

III. THE LANGUAGE OF THE INSCRIPTION

In attempting to determine the language of the parallel text of the bilingual we come up against considerable difficulties. At the present time we can only point out different arguments in favour of or against the various deliberations concerning the language of the bilingual. The Aramaic⁵ text of the inscription consists altogether of fifty eight words including proper names⁶ (one of which, **פרסמן** p-r-s-m-n, is repeated twice) and two numeral signs 21. If the words which are repeated are not counted, we have altogether in the text, apart from proper names, thirty two words together with particles. Of all these words three can be imputed to Persian with more or less certainty. The remaining 29 words are of Semitic (Aramaic) origin. In all, if we count the repeated words, out of the fifty one cases of their use, 48 fall to the lot of the Aramaic language and only three can be imputed to Persian. Amongst the Aramaic words there are met with: the verb, noun, adjective, participle, conjunction, negative particle, personal pronoun, relative pronoun, i. e. nearly all parts of speech. Besides this, we have some combinations of words (status constructus etc.) typical of the Aramaic language. It might appear that all this were sufficient evidence of the fact that the inscription is written in Aramaic. But the problem cannot be solved so easily and the solecisms, come across in the inscription, do not allow us to maintain with certainty the Aramaic character of the language. For instance, the use of the attribute before the determinate (**קליל כטוש**) is unusual from the standpoint of Aramaic grammar. Apart from this, in many cases several words are not given in the stat. emphat. when they should have been. It is also remarkable that forms of stat. cstr. occur before the particle **ו** in such cases

¹ yberg, *ibid.*, II, p. 153; Bartholomae, *op. cit.*, II 42.

² Brockelmann, *Gr.*, II, § 237.

³ Herzfeld, *ibid.*, p. 150; Nyberg, *ibid.*, II, p. 10.

⁴ Herzfeld, *ibid.*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 200—201; Bartholomae, *ibid.*, 1566—1567.

⁵ We use this term for convenience, having in mind the Aramaic writing of the inscription, not deciding beforehand the question about the language.

⁶ Some are Persian (**פרסמן** p-r-s-m-n, **חסיפרנוג** h-s-y-p-r-n-g), others Roman (**אגריף** a-g-r-y-p) and some, of unknown origin.

as **אנהת יפ**. All this, if, of course, we understand these forms correctly, gives rise to doubts: was the given Aramaic text intended to be read as it was written, or was some other language implied by it?

If the language of the inscription is not Aramaic, then the Aramaic words employed in it must be regarded as ideograms for some other language, most likely, Middle Persian¹, because, first of all, for the epoch to which the inscription belongs, we only know of the Persian language resorting to Aramaic heterograms, and in the second place, amongst the archaeological findings in Armazi and other ancient cultural centres of Georgia there has been found a certain number of inscriptions² definitely in Middle Persian, which bears witness to the fact that this language was wide-spread in ancient Iberia. This supposition is confirmed also by the use in the text of several Persian words. In that case the ending **ך** in the word **הכליך** must be regarded as a Pahlavic suffix and the forms absurd from the point of view of Aramaic grammar are explained by the fact that they serve as ideograms for the Persian text. But, unfortunately, there are not met with in the text such elements which would indicate definitely the Persian character of the language. Apart from this, our inscription is characterised by some features which distinguish it from the Persian monuments known up to [the present. Thus, for instance, the whole system of orthography, not to mention the writing, is essentially different from the Persian tradition. Finally, we are not justified in being sure of the Persian character of the language, until there are found in it some forms which are obviously Persian.

With respect to the language our monument is very reminiscent of the inscriptions found by the late J. Smirnoff in Jarpuz on the Kizil-Irmak³ and afterwards published by M. Lidzbarski⁴. In spite of the fact that the text of these inscriptions consists almost entirely of Aramaic words, M. Lidzbarski, a most eminent authority in the sphere of Semitic epigraphy, when investigating these monuments, was obliged to conclude, because of the solecisms met with in the texts that „the language of the inscriptions is perhaps not real Aramaic, but Aramaic words are used in them purely ideographically, i. e. that we have here in front of us a Pahlavi text“⁵. After this H. Reichelt published an article in WZKM XV, 1901, p. 51—56, in which he tried to explain several forms met with in the text on Persian grounds and thus to show the Persian character of the language. Concerning this M. Lidzbarsky says in a later work that „die Texte sind nicht frei von Verstößen gegen den aramäischen Sprachgebrauch, aber eine Notwendigkeit, sie anders als aramäisch zu lesen, liegt nicht vor“⁶. The same must be said about the language of our inscription. It is interesting to note that its language is very reminiscent of that of the above-mentioned Cappadocian texts. The almost complete coincidence of the lexicon,

¹ In particular, for Pahlavic, with the suffix of the I person characteristic of it in such words as, for ex., **ברי**, **ברתי** etc. In inscription No. 1 in these same cases is used the suffix of the III pers. **ה** (**ברת** etc.), characteristic of the Parsic system of huzvārīš (see Herzfeld, *ibid.*, s. v. **ברי**).

² As, for instance, the inscription on the silver dish from the tomb of Ptiaħš Aspawruk in Armazi and also the curious inscription on the intaglio-seal of Queen Denake (see Mordtmann, *Sassanidische Gemmen*, ZDMG, XXIX, 1875, p. 201—203; Dorn, *DAK*, 1878—1879; Herzfeld, *Paikuli*).

³ ZIRAO, New series, vol. VIII, St. Pbg., 1896, ed. 3—4, pp. 444—447.

⁴ *Ephemeris*, I, p. 59—74; 319—326.

⁵ *Ephemeris*, I, p. 73—74.

⁶ *Ephemeris*, I, p. 321.

the same mistakes in the Aramaic language (the verb and adjectives in the masculine gender instead of the feminine required, the form of st. cstr. like **אנתח**, before the particle **ו** etc.), the same use of particles, the same orthography, the small number of Persian words in an almost entirely Aramaic text etc. make us ask the question, is not our inscription written in the same language as the Cappadocian inscriptions mentioned above? Probably it is not impossible that the language of all these inscriptions is a reflection of the epoch when the Middle Persian written language was being formed and although, at the time to which our monuments belong, it had already been sufficiently developed and defined as a literary language first of Parthia, and then of Sassanian Persia, in our inscriptions there are still preserved traces of a more ancient stage of development of the language? Attempts to answer this question may meet with success after a complete decipherment of inscription No. 1, and also in the event of the discovery of new monuments during the archaeological excavations which are still being carried on in Armazi, but so far, proceeding from the original character of the Armazian writing, the inscriptions can also be styled «Armazian».

IV. COMPOSITION OF THE TEXT

With regard to composition the text does not present anything unusual, and parallels to the expressions used in it can be found in many monuments of Semitic epigraphy and also in Greco-Roman epitaphs. The appurtenance of the tomb to the dead is shown by means of the pronoun of the I person: **אנה פ'ת** «I am such and such». After the name of the dead is indicated the name of her father, his position, and also the name and office of the husband and father-in-law of the dead, as we often come across in many epitaphs¹. This genealogy ends with a traditional exclamation of pain **חבל** (occurring twice, with the suffix **ך** in the second case) «alas!» «woe!» which is very often met with in Palmyrene inscriptions². After the exclamation of grief there follows, according to the Roman model, the so called eulogy (Lobspruch³) of the dead, that «she was young and that nobody resembled her in beauty» (or, perhaps, «in kindness»). At the end of the inscription is pointed out the age of the dead (she died in the 21st year of life), after the Roman model⁴. In the Greek text of the bilingual the indication of the age of the dead is put in the foreground and the eulogy is put at the very end of the inscription. Besides, in the Greek there is no indication that the tomb belonged to the dead and the text begins straight away **SHRAPEITIS** etc. Apart from that, the expression of grief with reference to the dead is missing there, whereas it is specially emphasized in the parallel text. The text itself of the Greek part of the inscription is a little shorter than the parallel text. It is composed in the following way: 1. The name of the dead, without any special indication that the tomb belongs to her. 2. An indication of the names of her father, husband and father-in-law⁵ and a denotation of their positions⁶; 3. An indication of the age of the dead; 4. Eulogy. In the parallel text we

¹ NE, p. 139 ff.

² Ibid., p. 143, 147, 270.

³ NE, I, p. 140—141.

⁴ NE, I, p. 140; *Ephemeris*, II, pp. 64, 65, 66, 67, 90, 91, 188, sq..

⁵ In the Greek text the name of the father-in-law of the dead is given in more detail than in the parallel text.

⁶ In the Greek text it is not indicated whose pitiašes were Zevah and Atrippa, whereas the title of King Hseparnug («Great King of the Iberians») is missing in the parallel text.

have: 1. An indication by means of the pronoun of the 1 person that the tomb belongs to the dead; 2. The name of the dead; 3. An indication of the names of her father, husband and father-in-law together with denotation of their positions; 4. An expression of grief; 5. Eulogy; 6. The age of the dead.

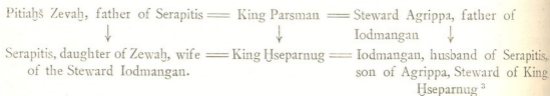
Thus, both texts of the bilingual, as usually happens in such cases, do not repeat one another in full, but leave out some textual deviations.

From what has been stated, it is clear that the text is a fully developed, almost complete form of grave inscription compared with those more ancient and primitive epitaphs which were limited to only one reference to the name of the dead¹. Only at a later epoch, with the development of cultural and epigraphic traditions, there began to appear on tombstones more detailed information concerning the dead, and also expressions of grief etc. As for the eulogy and the indication of age, they are, for the most part, already characteristic of the inscriptions of the Roman epoch. We have an example of a similar type of monument in the bilingual we are publishing. Only the name of the mother of the dead, and also the date of death, which would have made the picture complete, are missing.

V. THE PERSONS CONCERNED

The proper names mentioned in the epitaph helped us most in deciphering the inscription. They have the same importance in making clear the historical picture of the epoch to which they go back. Finally, a detailed indication of the titles of the persons mentioned in the inscription, enables us to come to important conclusions concerning the political life and the order of the state in ancient Iberia of the I and II centuries.

The chief person of the inscription is Serapitis. We learn that she is the daughter of the Junior Pitiaḥš of King Parsman, Zewaḥ and the wife of the Epitrop of King Ḥseparnug², Iodmangan, the son of (Publicius) Agrippa, the Steward of the same King Parsman. Thus, the husband and wife Iodmangan and Serapitis, contemporaries of King Ḥseparnug, are one generation. Their parents, the father of Serapitis, Junior Pitiaḥš Zewaḥ and the father of Iodmangan, Steward Agrippa, are contemporaries of King Parsman, together with whom they form the preceding generation. The interrelation between the persons, mentioned in the inscription, can be represented in the following form:

By this scheme it can be seen that King Parsman, mentioned twice, is one and the same person, who preceded King Ḥseparnug on the Iberian throne. Therefore there are no grounds whatever for counting these kings as contemporaries, and consequently, for making any inferences about the existence of two kingdoms in Iberia at the time to

¹ NE, I, p. 137 ff.

² We give this word in the form occurring in the inscription.

³ The persons of one generation are connected by two lines. The arrows point to persons of the following generation,

which our inscription belongs. The mention in the inscription of the name of King Parsman (Pharasmanes) is very important. For the epoch we are studying we know from Georgian¹ and Greek² sources of the Iberian King Parsman (Pharasmanes), who had friendly relations with the Roman Emperors Hadrian (117—138) and Antoninus (138—161) and who, thanks to his skillful diplomatic tactics, was able to derive benefit for the Iberian Kingdom from the historical conflict between Parthia and Rome³. He even visited Caesar in Rome with his suite. In the words of Dio Cassius „when Pharasmanes of Iberia came to Rome with his wife, Hadrian increased his province, allowed him to sacrifice in the Capitol, set up his horse statue on the field of Mars and watched the military exercises of Pharasmanes himself, his son and other foremost Iberians“⁴. In all probability, the Parsman of our bilingual is identical with the above-mentioned «Iberian Pharasmanes»⁵ of Dio Cassius and this circumstance enables us to fix more exactly the date of the writing of our bilingual. King Pharasmanes was a contemporary also of Emperor Antoninus who ruled between the years 138—161, so that the reign of Pharasmanes continued up to the middle of the II century. On the other hand, Serapitis and Iodmangan, mentioned in the inscription, appear as contemporaries of King Hseparnug, the successor of Parsman. Consequently, the inscription must belong to a time near the beginning of the second half or the end of the third quarter of the II century.

Parsman's successor on the Iberian throne, as already mentioned, was King Hseparnug, who bore the title «the Great King» as must be understood from the Greek text of the bilingual. We do not know whether he was the son of Parsman or whether he succeeded him on the Iberian throne by right of seniority, but the text of the inscription leaves no doubt that it was he who succeeded Parsman as the ruler of the Iberian Kingdom. The name of this ruler is not known to us in the lists of Georgian kings of the I—II centuries, but it is likely that it is hidden in one or other of the mutilated names occurring in the Georgian chronicle მოქცევაჲ ქართლისაჲ *Mokcevaŷ Kartlisay* or in the works of the historian Leonti Mroveli.

There also comes to light for the first time in the inscription the name of the Steward (in the Greek text of the bilingual—Pitiaḥs) Publicius Agrippa. We have no other indications of this name whatever. As for the name of Serapitis' father Zewah, it is met with several times in inscriptions on various objects excavated in Armazi. It is mentioned in Armazi inscription No. 1 and also on a gem set in one of the metal plates of a gold belt, found in the grave of Pitiaḥs Aspawruk: *Καρπυκ. Ζεωάχης ζῶει* (sic) *καρ. -Karpak. Zewah my life*⁶.

But Zewah (the father of *S-r-g-s*), mentioned in the Armazi one-language-inscription No. 1, cannot be identified with the father of Serapitis, since between these two inscriptions, as we suppose, there is a chronological difference of $\pm$ a century. On the other hand, the Zewah, mentioned in the inscription on the gem, probably is the same, as

¹ Cf. *Mokcevaŷ Kartlisay* and, also, Leonti Mroveli.

² Dio Cassius Cocceianus, in V. V. Latyshev, *Izvestiya drevnix pisateley, grecheskix i latinix o Skifii Kavkaze*, vol. I, Pbg., 1893—1900, p. 622.

³ I. Javahishvili, *Kartveli eris istoria* (in Georgian), Tbilisi, 1928, pp. 158—159; S. Janashia, *Sahar-tovos zveli istoriuli zeglebi*, newspaper «Komunisti» LVI. 1941, No. 127[6132].

⁴ V. Latyshev, *Izvestiya*, I, p. 622.

⁵ Cf. S. Janashia, *ibid.*, p. 2.

⁶ Cf. S. Qaukhchishvili, *ibid.*, p. 169—170.

the Zewah of our bilingual¹. No mention of this name in Georgian historical works is known to me.

From the inscription we hear for the first time about the Steward of King Hseparnug, Iodmangan. We have no other information about him whatever, except that given here. In general, the names of most of the people mentioned in the inscription, come to light for the first time. This is understandable. By the discoveries in Armazi light is thrown on many sides of the state life of the Georgian people in the I-III centuries of our era, about which we actually knew very little or probably nothing. It is not surprising therefore that at the present time we are deprived of the possibility of identifying the names mentioned in the inscriptions with persons known earlier from other sources. All the more important are our monuments which inform us in detail of the political and cultural life of Georgia in the first centuries of our era and oblige us to write afresh some pages of the history of the Georgian people in the given period, about which before we had very hazy ideas.

VI. COMMENTARIES ON THE TEXT

Now, after having deciphered and translated the text, commentation on it has been considerably facilitated. Nevertheless, during the explanation of several details connected with the inscription, new problems arise which can scarcely be solved until new materials have been discovered. In spite of this, already on the basis of the deciphered text it is possible to restore the historical picture to which the Armazi inscriptions belong.

The mention in the Armazi inscriptions of numerous pitiaḥšes is extremely important and unexpected for us. Thus, for example, in an inscription on an intaglio-seal Ἄσπαυροβυζῆς πῖτιᾶḥς² „Aspawruk Pitiaḥš“ is mentioned. In the Greek inscription on a silver dish, found in one of the graves in Armazi, occurs the name of Bersuma Pitiaḥš (in the original in the dative case Βερσούμυ πῖτιᾶḥς)³.

The names of pitiaḥšes are met with in both the Aramaic inscriptions from Armazi and also in the Greek text of the bilingual. In the above mentioned inscription on the Bori silver dish the name of „Buz-Mihr, kind Pitiaḥš“ occurs, etc. It is new for us that these persons are called pitiaḥšes of the Iberian kings. We have this in the bilingual (Zewah, Pitiaḥš of King Parsman), so also in inscription No. 1 Š-r-g-s, Pitiaḥš of King Mihrdat is mentioned. We have the same in the Greek text of the bilingual (Publicius Agrippa is also called Pitiaḥš) and so on.

Up to the present it was assumed that pitiaḥšate is a purely Persian institution and that pitiaḥšes appeared in Georgia considerably later, as rulers of vassal territory, appointed by Persian kings, towards the end of the IV or at the beginning of the V century, when the Iberian kingdom became a vassal of Sassanian Persia⁴. Thanks to our inscriptions it is made clear that such an institution existed also in Georgia and that the Iberian kings themselves had officials called pitiaḥšes. This is one of the most important conclusions which is suggested as a result of studying our bilingual. But in the inscription Zewah is not called simply pitiaḥš, but «small» or «junior» pitiaḥš. Above we saw quite clearly, on the grounds of linguistic considerations, that the words νεώτερος and

¹ Concerning this see now also S. Janashia, *ibid.*, p. 2.

² The name **𐌌𐌆𐌔𐌌𐌍** 'sprug is met with also in inscription No. 1, line 13.

³ S. Qaukhchishvili, *ibid.*, p. 169 sq.

⁴ *Ibid.*, p. 171.

⁵ See *History of Georgia from Ancient Times up to Our Days* (in Georgian), Tbilisi, 1940, pp. 65, 66.

לְקָ, of both texts of the inscription, can only have the meaning «small» or «junior». This supposition is confirmed also by historical considerations.

In the first place, if at the time when the inscription was made, Zewah really carried out the functions of Pitiahs, there was no need to note specially that he was the «present (or new) pitiahs». That, as far as we know, is not often done. In the second place, in the inscription Zewah is called the Pitiahs of King Parsman, together with whom (and also with Agrippa) he forms the preceding generation. At the time of composition of the inscription, Hseparnug, the successor of Parsman, is the person ruling on the Iberian throne¹. This explains the fact that in the Greek text of the bilingual the name of Hseparnug is especially emphasized (his title of «Great King of the Iberians» being indicated) whilst King Parsman (whose pitiahs was Zewah) is not mentioned at all. Therefore it is difficult to think that during the reign of King Hseparnug, an official of the king preceding him was called «present» or «new» pitiahs. It is extremely possible that at the time of the composition of the inscription Zewah was not alive and, in any case, he could not be «present» or «new» Pitiahs of King Parsman, for the simple reason that Parsman himself had by that time, in all probability, passed away. The same applies to the translation «young» (in its usual meaning) proposed by acad. A. Shnidze for the Aramaic לְקָ. From the inscription it is seen that Zewah's twenty-one-year-old daughter had died and he (if in general he were still alive) could not be particularly young. Besides that, it is doubtful that the writer, writing the inscription, did not know to which pitiahs was being referred, what he was called etc. and that he mentioned one and the same person sometimes as «new» and sometimes as «young» pitiahs. A careful study of both texts of the bilingual leads us to the conclusion that he chose the corresponding Greek and Aramaic words with perfect skill and we have no grounds for thinking that as a result of not understanding the Greek word, he translated it incorrectly into Aramaic or conversely.

The question of the terms indicated is exceptionally important for the historical conclusions which can be made according to how we understand them. If we agree with the proposed translations for these words, then together with Zewah, «present» or «new» pitiahs, we must regard Parsman himself (whose pitiahs he was) also as «new» or «present» king, but Hseparnug is also «present», a person of the same generation as Serapitis and Iodmangan. The mention of two contemporary kings in the inscription may be explained by the existence of a double kingship in Iberia in I—II centuries of our era about which the Georgian chronicle *Mokcevat Kartlisay* gives information. But our inscription does not give any grounds whatever for such conclusions and linguistic and historical considerations show with sufficient conviction that the Greek νεώτερος and Aramaic לְקָ cannot have any other meaning except «small» or «junior».

Up to the present we have had no indication whatever of «small» or «junior» pitiahses, but the inscription itself is authentic evidence of the existence of such an institution and we have no grounds for not believing it. But the institution of «Junior Pitiahses» suggests also the existence of «Senior» or, according to the older terminology, «Great Pitiahses». In the Armazian inscriptions such titles have not yet been met with, but they are extremely likely, because they have been witnessed in Armenia, a neighbouring country of Iberia. The Armenian historian, Agathangelus, gives us information about this. In his work we read that King Trdat „collected the chiefs of the naharars and

¹ See above, pp. 68, 69.

satraps of the provinces, in the first place, the Ishan of Agg-Tun, in the second place, the Ishan of Aggnik who is the Great Pitiahs¹. In the Arabic version of this same work there is also preserved information concerning the fact that the ruler of Aggnik really held the title of «Great Pitiahs»: «And King Trdat, when he reached the town of Valarsabat, ordered the scribes of his kingdom to appear and ordered them to write letters to all the inhabitants of his kingdom, that leaders, archons, chiefs and rulers should appear before the king in the town of Valarsabat, letters to the King of Allān and explained to them in letters all that had happened to them and said: «Therefore you must come to me quickly». And when the letters arrived, three kings came to him: the King of Abhāz, the King of Šuržān and the King of Allān and together with them a party of rulers, firstly, the ruler of Šibs, and secondly, the ruler of Artanuš², called *great bitahš* (= pitiahs)³.

By another Armenian historian, Faustos Byzandaci, the Pitiahs of Aggnik is called «Great Ishan»: «At that time from the king of Armenia fell off one of his vassals, the Great Ishan of Aggnik, called by the name of pitiahs, who was one of the four chief foremost men in the king's court⁴. The facts brought forward do not leave any doubt that reference is made to the institution of *great pitiahs* and not to the honorary name of some concrete personage.

The preservation in Armenian of the term «Great Pitiahs» on the one hand, and the title of the father of Serapitis, on the other, bears witness to the fact that along with simply pitiahses there were about the kings of ancient Iberia the institutions of *small* and *great* pitiahses.

It remains to reply to the question: what functions were fulfilled by the pitiahses and in what did their power consist? In order to make this question clear it is necessary to take into consideration the role which pitiahses played in Persia and Armenia, because it is extremely probable that at the period about the time when this term was introduced into Iberia, it was used with the same meaning as in the neighbouring countries. In the Sassanian Empire, which inherited this institution from the Arshakid Kingdom⁵, pitia-

¹ «Փոստարեայ զգլխաւորս նախարարացն և զկոտակարս աշխարհացն. առաջին՝ իշխանն Անգիտան, երկրորդ՝ իշխանն Ագննեայ, որ և բղաշինն մեծ...» Ագաթանգեղոս Պատմութիւն Հայոց, Տիգրան, 1909, 795, p. 414. Cf. also Marquart, *Erānsahr*, p. 166.

² The Artanuš in the text, of course, is a later insertion instead of ارزن, Greek Ἀρζανηνή, Armenian Արձն, a parallel form for Ագնն (cf. M. Joren, II, 8, p. 111), which at an ancient epoch was used for denoting the province of Aggnik (cf. Marquart, *Erānsahr*, p. 25).

³ See N. Marr, *Krestenie arмян, грузин і аланов сызатын Grigorion*, p. 112—114. والملك ترطاط

لما بلغ الى مدينه ولرصباط امر ان يحضروا كتاب ملكه وامرهم ان يكتبوا كتب الى جميع اهل مملكته ليجضروا الفواد والاراكته والريسا والسلاطين الى الملك في مدينه ولرصباط: كتب [الى ملك ابخازو] الى ملك جرجان وكتاب الى ملك اللانين وفسر لهم في الكتب كل ما جاز عليهم وقال لذلك بسرعه ينبغي ان تاتوني فكما وصات الكتب اتوه الثلثه ملوك ملك ابخازو وملك جرجان وملك اللانين ومعهم جماعه من المسلطين الاول مسلد الجيبس والثاني مسلط ارطنوج اسمه يتقس الكبير

⁴ Հայոս. ժամանակաւ ապստամբեայ յարբաշին Հայոց մի ՚ի ժողովոյ նորս մեծ իշխանն Ագննեայ, որ անասանեալ կոչէր բղաշին, որ էր մի ՚ի չորից, զանբղց բարձրբղց սասանքին արքունի: Փառաստի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, 1883, p. 18; Marquart, *Erānsahr*, p. 168; cf. also M. Joren, *ibid.*, p. 261, «Great Ishan Bašur who was called Bdešh of Aggnik. («Մեծ իշխանն Բախուր, որ բղաշին Ագննեայ կոչուր»).

⁵ Cf. Herzfeld, *Palkul*.

šes were appointed as margraves in the provinces which were subject to it, for example, in Armenia and Assyria¹. The pitiaš occupied a high place in the state hierarchy of the empire and in rank gave place only to the hargupate, standing even higher than the «Grand Vizier» (hazaropat²).

In Armenia the governors of some of the bordering provinces were called pitiašes. According to Agathangelus, amongst the nobles accompanying Trdat on his journey to Caesar, besides the Archbishop Grigor, his son, Bishop Aristak and still another bishop, Albian, there were four of the foremost (*ყანსიერესი*) men of his court, called pitiašes (*პიტიაშე*): the first—Salimanaḳal (Markhäter) from the Nor-Širakan side, the second—from the Asoresṭan side, the third—from the Arvestan side, the fourth—from the Maskik side³. The governors mentioned above, as⁴ has been noted already by Marquart⁵, did not rule in the provinces indicated, but in their neighbourhood, or in regions bordering on them.

Acad. S. Janashia first expressed the conjecture that Georgian *eristavi* corresponds to Persian *pitiaš*⁶. This conjecture is now confirmed by the following considerations.

In Armenian historical works *pitiašes* are called *սահմանակալք*, *կողմնակալք*, *կուսակալք*⁶, as they were rulers of provinces. In as much as rulers of provinces in Georgia were called *eristavi* or *erismtavari*⁷, it is natural to think that just these Georgian terms (and the institutions denoted by them) correspond to the Armenian *bdeashik* and Persian *bhš*.

In our historical literature some interesting information has been preserved. The Georgian historian of the XI century⁸, Leonti Mroveli, sketching a picture of the state construction of ancient Georgia, as is well known, gives information about the establishment by King Parnawaz of the institution of „eight *eristavs* and one *spaspeṭ*“ and also of the institution of „*spasalars* and *hazarapets*“⁹. According to the author, Parnawaz established all this „after the manner of the kingdom of the Parsees“¹⁰. Proceeding from the supposition that these institutions are Persian, Leonti Mroveli uses corresponding Persian terms for denoting them, in some cases borrowing them directly, and in others, translating from Persian or Armenian into Georgian. Thus, we have the Persian terms: *spaspeṭ-i* (Pahlavic *spāhpat*, Modern Persian *سپاهبد*, Armenian *սպարապետ*), *spasalari* (Armen. *սպասարարք*, paz. *spāhsalār*, Modern Persian *سپاهسالار*); on the other hand «*atavis-tav-i*», the Georgian translation of the Pahlavic *hazaropat* or Armenian *հարաբարապետ*¹¹.

¹ Cf. Marquart, *Ērānšahr*, pp. 23—25, 165 ff., Herzfeld, *Paikuli* s. v.

² Herzfeld, *ibid.*

³ Agathangelus, 873, pp. 459—460; Marquart, *Ērānšahr*, p. 165.

⁴ *Ērānšahr*, p. 166.

⁵ *The History of Georgia from Ancient Times up to Our Days* (in Georgian). Tbilisi, 1940, p. 66 (also the article in the newspaper „*Kommunisti*“, p. 2).

⁶ So, for instance, in Agathangelus p. 413 and many other authors, cf. ლ. შანშიაშვილი, *შეხოვეთის ძეგლი* *საქართველოს, სტრუქტურა*, 1934, p. 34 sq. For indicating this source I am obliged to prof. Melikset-Bek.

⁷ Whether the rulers of provinces in Georgia at an ancient epoch were called *eristavi* or *erismtavari* does not alter the point of the matter.

⁸ P. Ingorova regards Leonti Mroveli as a historian of the VIII century. See Bulletin de l'Institut Marr de Langues, d'Histoire et de Culture Matérielle (*BILHA*), X, Tbilisi, 1941, pp. 93—152.

⁹ L. Mroveli, p. 20.

¹⁰ L. Mroveli, p. 21.

¹¹ Concerning this see I. Javakhishvili, *Kartuli samartlis istoria* (*History of Georgian Law*), v. 1, Tbilisi, 1928, p. 135.

There remains only *eristav-i*, which is also a translation of the Persian *bihš*, because this word, considered by our historian as a term denoting a Persian institution, could not serve in the place indicated for denoting any other Persian institution except that of *bihš*.

In another place Leonti Mroveli uses the word *eristavi* directly for denoting the Persian *pitiahs*: „Then came forth the Parsees and brought with them Mirdat and conquered Kartli and gave to Mirdat his share and Parsman's share they occupied themselves and left an *eristavi* in Armazi“¹. We also meet in his work the expression „and Mirdat and the *eristavi* of the Parsees conquered Kartli“².

Another Georgian historian Šušāner also uses the term *eristavi* for denoting *pitiahs*. Thus, for instance, Varsken, the *Pitiahs* of Kartli, well known from the Martyrdom of St. Šušānik³, is systematically called *eristavi* by him⁴.

In one place Leonti Mroveli uses both these words, one foreign and the other Georgian, together, but with the same significance⁵, explaining their meaning there: „Then the king of the Parsees, afflicted with grief, summoned the rulers of the provinces (literally the „heads of the countries“) *pitiahs*es and *eristavs*“⁶. The term *sopeli*, used in the given case by Leonti Mroveli, corresponds literally to the Armenian *աշխարհ*, and the word *ntavar-i*, derived from *tav-i* «head» and, as a political term, «leader», «prince», corresponds to the Armenian *պետ* (in compound words), Pablavic *pat* etc. In other words, Leonti Mroveli renders by another, synonymous, word the Georgian *eristav-i* and foreign «*pitiahs-i*». The words *կուսակալ*, *կողմնակալ*, *գաւառակալ* etc., mentioned above, used in Armenian for denoting *pitiahs*, have literally the same meaning (*կողմն*, *կոյս*, *գաւառ* «place», «side», «country» and *կալ* serving in the given cases as a term corresponding to the Armenian *պետ*, cf. *գաւառակալ* and *գաւառապետ*⁷).

I. Javakhishvili also pointed out that the Georgian terms *erismtavar-i* and *eristav-i*, indicated by Leonti Mroveli in the given place, are translations for the Persian *pitiahs*⁸.

This double evidence of Georgian and Armenian sources enables us to decide the question of the etymology of the term *pitiahs*, in which now with more probability can be seen the Armenianized form of the Persian term, consisting of the words: *pat* [cf. Georgian *paṭ-i-ahš-i*; Armen. *պետ*⁹ «head» «chief» (the translation of which is Georg. *tav-i* of the word *cris-tav-i*)] and *χšahr* > Arm. *ašxarh* [Pahlav. *šatr* (read *šahr*), New Pers. *šahr*, Old Persian *χšāça*, Old Iran. *χšāθra*] with *i*, the Persian particle of *idāfet* between them. We think that the Georgian and Armenian materials drawn on by us

¹ L. Mroveli, p. 39.

² Ibid., p. 39.

³ *Martyrdom of Šušānik* (Martyrdom of St. Šušānik) ed. by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, p. 188 sq.

⁴ See *Kartlis Chovreba* (Life of Kartli), variant of Queen Mariam, pp. 188—189. There are also other cases where *eristavi* is used for denoting *pitiahs*.

⁵ In Georgian often occur instances of the use of copulative synonymous parallels, i. e. of words of the same meaning, one Georgian and the other of foreign origin, with the copula «and» between them. See Sh. Dzdizguri, *Notion of Synonymous Parallelism*. Thesis for articles at the Session of the Social Department of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi, 1941, p. 18—19.

⁶ L. Mroveli, *ibid.*, p. 44.

⁷ Compare with this the expression *աշխարհակալ* which is also met with in Armenian, for instance, in M. Horenensis, p. 70.

⁸ *History of Georgian Law* (in Georgian) Tbilisi, 1928. Vol. I, p. 187.

⁹ Cf. Πη:αζης on a gem with a Greek inscription, Langlois, II, 167 quoted by Th. Nöldeke, ZDMG, XXXIII, p. 159, note 2.

help us to explain with more probability the meaning of this word, concerning which there are so many etymologies¹. During a careful examination of the text of Leonti Mroveli and Šuanšer the impression is created that they do not themselves translate the Persian *htax* by the Georgian *eristavi*, but that they use a corresponding Old Georgian term the meaning of which was still preserved in the epoch in which they were writing. We are also led to this idea by the analogy with the other Georgian term *erōys moṣṣuari* about which we speak below. It is true, the old Georgian word *er-i* usually has the meaning «people» that is «armed people»² and in this connection is the equivalent of the Arabic *عرب*, but in conjunction with the word *tav-i* it is connected to some extent with «country», if one bears in mind such expressions as *kartlis eristavi*, *račis eristavi* etc. Consequently, the Georgian term, denoting the ruler of a province, *eristavi* literally means «head of (the armed) people», but there is meant the people of that province of which the *eristavi* was the ruler³. Therefore, in spite of the semasiological difference which exists between the Georgian *er-i* and Armenian *արիւոր*, in the expressions indicated, as social terms, they express, after all, the same meaning.

On the basis of an analysis of the information preserved in the works of the pseudo M. Horenensis and of other Armenian authors, J. Marquart came to the conclusion that at an ancient epoch there were several (four) *pitiaḥšes* in Armenia⁴. In the opinion of N. Adonts⁵ the view that *bdešḥk* were the rulers of the four bordering provinces arose later and is induced by the structure of the state of Sassanid Persia which was divided into four parts⁶.

We do not know to what extent the information that there were actually four *bdešḥk* corresponds to reality, but it is now hardly necessary to doubt that already in ancient times there were several *bdešḥs*. This is confirmed by such expressions, as «great *bdešḥ*», or «other *bdešḥ*»⁷, which is also met with in Armenian sources.

As for Georgia, it has been made clear that here also there were several persons holding the title of *pitiaḥš*. Above all, it has been established that *pitiaḥšes* were of different ranks, *great*, *small* and, finally, simply *pitiaḥšes*. The discovery of a large number of names of *pitiaḥšes* on several objects found in Armazi (and in other places in Georgia) is also an indirect indication that the kings of Iberia had not only one *pitiaḥš*, but several, as it was in Armenia. Apart from this, concerning a comparatively later time we know authentically that various *eristavs* ruled simultaneously different provinces of Georgia. For an ancient period we have at our disposal the above-mentioned information of Leonti Mroveli that «King Parnavaz founded the institution of eight *eristavs*». Independently of our attitude to the information that it was Parnavaz and no other who established this institution, we learn from it that at an ancient time also there were, if not eight *eristavs*, at any rate several of them. This is confirmed by our inscription and thus, it is possible to draw a clear outline of the state life of Georgia in the first centuries of our era.

¹ They are indicated by Herzfeld, *Palkali*.

² Cf. I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 114—147; S. Janashia, *Georgia on the Way to Early Feudalization* (in Georgian), Tbilisi 1937, p. 3 sq.

³ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 183, 184 and 187, 188.

⁴ *Ērānšahr*, p. 168; cf. the same in Hübschmann, *Arm. Grammatik*, p. 119.

⁵ *Armenia v epoxu Yustiniana*, TPAGF, XI, St. Pē., 1908.

⁶ Adonts, *ibid.*, p. 283 sq.

⁷ Thus in Agathangelus: *ճիւղ ահուանեալ պիտիսին*, p. 414; Marquart, *Ērānšahr*, p. 166 sq.

But, it may be asked, how can these assertions be adjusted with such later expressions as *Pitiahš'i Kartlisay* and with the Greek inscription on the seal of Ašuša AC|OYCAC ΠΙΤΙΑΞΗC IBHP@N KAPXHΔ@N¹, when for the whole of Iberia there is meant only one pitiahš? It is not difficult to answer this question. At a later epoch, towards the V century of our era, when the Iberian kingdom falls under subjection to Persia, the pitiahšes (now already one in the whole province) are appointed by potentates of the Sassanian Empire, as rulers of provinces subject to them or as co-regents of the Georgian kings. Just this position is reflected in the copious later information concerning pitiahšes of Kartli. During this epoch the foreign word *pitiahš-i*, in all probability, becomes prevalent in Georgian literature, because the holders of this title, in most cases Persians, used to call themselves by this name. It is very likely that at an older epoch the Georgian term *eristav-i* or *erismtavar-i*, being an approximate translation of the given word, was used alongside the foreign word, for denoting pitiahš, as it is by Leonti Mroveli and Šuanšer at a comparatively later epoch. The foreign term pitiahš was used for denoting the suitable idea, as is seen from our inscriptions, in Greek or in other texts written in foreign languages.

In special literature the opinion is wide-spread that the pitiahš is that second person after the king who governed the affairs of justice and war and about whom Strabo² gives information³. But we think that it is not quite correct. We have already seen that there were several pitiahšes both in Armenia and Georgia and all of them could not be simultaneously the second person after the king. It is not possible to say this even concerning the Great Pitiahš. In Armenia the Great Pitiahš was the Išhan of Ağznik, but not the supreme ruler of the kingdom. On the other hand, during the epoch of Aršak the Išhan of Angğ-tun, who was simultaneously the leader of the eunuchs (mardpet), occupied the first place among the foremost of the country⁴. The information of Armenian sources that pitiahšes were *qawškerčg* (foremost), must be understood in the sense that in the king's court they sat in the first place and on the first cushion⁵. The word *κομιτατήριος* (Lat. *comitatensis*) of the Greek text of Agathangelus must also be understood in the same sense, as J. Marquart explained⁶. In Sassanian Persia the rank of pitiahš stood higher than that of hazaropat, although it is well known that it was the latter who was the «Grand Vizier» of the state. The notorious second (after the king) person of Strabo, as is well known, governed the affairs of justice and war⁷, but concerning the pitiahš we have no information at our disposal by which it would be seen that at the time of war it was he who led the armed people of the whole kingdom. On the contrary, we have the indication of Agathangelus that the military chief of the country of Armenia was the *išhan sparapełutyan*, accompanying Grigor among other notables on his journey to Caesaria⁸. From the inscription we are publishing, we learn that the

¹ Marquart, *Ērānšahr*, p. 169; Herzfeld, *Pakuli*.

² Latyšev, *Izvestia*, I, p. 140.

³ See, e. g., P. Ingoroqva, *Mokcevy Kartlisay and the List of the Kings of Iberia*, Bulletin du Musée de Géorgie, Tbilist, 1941, p. 292 sq.

⁴ Cf. Faustos, p. 59; Marquart, p. 166.

⁵ *Ērānšahr*, p. 179.

⁶ *Ērānšahr*, p. 179.

⁷ Latyšev, *ibid.*, p. 140.

⁸ *Իշխանն սպարապետան, գաբաղար Հարց աշխարհի*, Agathangelus, 795, p. 414.

affairs of war during the epoch to which the monument belongs, were governed by the steward and not by the pitiaḥš. It is, of course, true that leading the armed people out of the province ruled by him to fight against an outside enemy of the state or against other provinces of his country, entered, by the way, into the duties of a pitiaḥš, as it did in the case of an *eristavi*¹, and that at a certain epoch the pitiaḥš held also the supreme secular power, but the duty itself of a pitiaḥš consisted properly of the government of the provinces where he was «*ἑπιστατης*» (Statthalter, prefect) of the king², as we are informed by Zachariah of Mitylene who correctly explained the meaning of this institution³.

At the present time we cannot show in what the power of the small pitiaḥšes consisted, or the ruler of which province was called «Great Pitiaḥš» but if the proposition that there really existed such institutions in Iberia is true, then there must have been suitable Georgian expressions for denoting them already at an early time.

The inscription No. 1 from Armazi has preserved for us interesting evidence concerning the father of one pitiaḥš, which throws some light on the question of the social stratification of Iberian society in the first centuries of our era. At the beginning of this inscription we read:

- 1 מלך³ (8) מהררט מלך רב ברה זי פרסמן מלך רב אנה שר[גם] 1
 2 ברה זי זיח רבנני אנה שרגם פימחש מיחררט [מלך] 2
 3 מילא והכין מילא [א]מריח חן יהוין... 3

- 1 *mlyk*³ (?) *mhrdt mlk rb brh zy prsmn mlk rb 'nh šr(gš)*
 2 *brh zy zywh rbwnyn 'nh šrgs p̄yḥš myhrdt* (sic) [*mlk*]
 3 *mīl' whkyu myl' [']mryt hn yhawyn...*

i. e. «King³ (?) Mihrdat, Great King, son of Great King Parsman. I, Š-r-g-s, son of Zevah lord, I Š-r-g-s, pitiaḥš of (king) Mihrdat word, and such a word said: If they will be...». In this inscription Š-r-g-s, the pitiaḥš of King Mihrdat calls himself son of Zevah רבנני. The word רבנני, serving in the text as an epithet of Zevah, is the plural form (ending with נ) of the Aramaic רבנא, cstr. רבון, «lord», Old Georgian *upali* (cf. the abstract noun רבנותא «herrisches Wesen, Lordship»⁴, Old Georgian *uplebay*) and is formed from the root רבב «to be great», adj. «big», «great». Thus, a literal translation of the given word would be «lords». But the use of this form of plural number for the proper name of a man, Zevah, bears witness to the fact that it is not used in the text in the literal meaning, but as a plur. majesticus which serves as a technical term, denoting a definite social or political institution. The plural form of the word לבאן, רבאן: רב is often met with in Middle Persian inscriptions and is used as an ideogram for the Persian *vazurkân* (from the word *vazurk* «big» «great», New Persian بزرگ and *an*, suffix of the plural number). The given term is used in Iran for denoting one of the highest classes of Iranian nobility, standing higher than *azaḥān* and giving place in rank to *vispuhrân*⁵. The Persian *azaḥān* is the same as the Armenian *ազառ* (Arm. k.=Persian *an*) and fully

¹ About the *eristavi* see I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 187, 188, v. II, part I, p. 202 sq.

² The Syriac Chronicle, Engl. transl. p. 228; German transl. p. 173; *Ērānšahr*, p. 179.

³ It is possible to read this word in an other way, but we shall deal with this question when publishing the inscription.

⁴ Margolis, p. 163.

⁵ Corresponds to Georgian *sepeḥli*, see I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, Tbilisi, 1928, p. 194. There also literature.

corresponds to the Georgian *aznauri* (literally meaning «free»), both semasiologically and as a social term. But in the Gospel according to St. Mark, chap. 6²¹, as the late I. Javakhishvili already noted, corresponding to the Georgian *aznauri*¹ in Armenian we have *մեծամեծք*. In the given place is meant, evidently, not simply *aznauri*, but «great *aznauri*»², and such a term, denoting «great *aznaurs*», *aznaurni did-didni*, is actually witnessed in the most ancient monument of Georgian literature, the Martyrdom of St. Šušaniḡ³. The expression «*aznaurni did-didni*» corresponds more exactly to the Armenian *մեծամեծք* which is very often used in sources for indicating the highest layer of society and which is a literal translation of the Persian *vazurkân*, like the Arabic *المظالم* witnessed in the works of early Arabic historians. The Persian *vazurkân* in inscriptions is usually rendered, as already noted, by the ideogram *𐎠𐎼𐎡𐎹*, but the term *רבוני*, used in the bilingual, is formed from this same word and stands very near to it both semasiologically and in form (the Aramaic *ן*, the suffix of the plural number, has the same meaning as Persian *ân*, and both forms of the base: 1. *רבה*, as the adjective «great» and then «head» «chief» and 2. *רבונה*, «lord», come from one and the same root *רבב*) and as social terms indicate, evidently, related institutions. On the basis of information preserved in later sources it is even possible to define the meaning of the term *רבוני*. From Georgian sources it is well known that *pitiaḡšes*, appointed from circles of «great *aznaurs*», held the title of «lord». In connection with this the late prof. I. Javakhishvili wrote: «In the V century a great *aznaur* has a large suite, *aznaurs*, private servants, and also slaves. He is a lord»⁴. Referring to the author of the Martyrdom of Šušaniḡ, Iakob Huceši, the late scientist points out that «according to him the *pitiaḡš* of Kartli was a lord and so was called by his subordinates»⁵. I. Javakhishvili has in mind in the given case the following words of one of the priests, addressed to the *Pitiaḡš* of Kartli, Varsken: «O lord! why do you do such things and say such evil?»⁶. In another place in the same work we again come across the expression *უფალო upalo* (in the vocative) «O lord!»⁶, said by one of the warders of a prison to the *Pitiaḡš* Varsken⁷. The word *upali* «lord» (an epithet applied to *pitiaḡšes*), corresponds literally to the Aramaic *רבוני*, used in our inscription with reference to Zevah, the father of *Pitiaḡš Š-r-g-s*. It is clear that it has here the same meaning as in the Martyrdom of Šušaniḡ and serves as a technical term for denoting a definite institution of society. It is interesting that the term *უფლები uplebay* «lordship», an abstract derivative from the same word, is used in Old Georgian literature for denoting the power of the *pitiaḡš* as well as of the *eristavi* and the *erismtvari*. We have an example of this, for instance, in the work of an author of the VIII century Ioane Sabanisdze *Martyrdom of Habo* (ed. by K. Kekelidze, Tbilisi, 1935, p. 66).

The establishment of the term *רבוני* in the inscription is exceptionally important for ascertaining a general picture of the social life of Iberia in I and II centuries. Now we are fully justified in repeating literally, for the first centuries of our era, the state-

¹ It is so in manuscripts of *Aton-Tbeti*, ed. by V. Beneshevich, M. VI, 21.

² It is characteristic that in the case indicated in the *Adiš* manuscript of the Four Gospels instead of *aznauri* we have the word *mlavari*.

³ *Martyrdom of Šušaniḡ*, edited by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, XVII, 6, p. 42.

⁴ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law* (in the Georgian language), Tbilisi, 1928, Vol. I, p. 193.

⁵ I. Javakhishvili, *ibid.*, p. 193.

⁶ *Martyrdom*, VIII, 11—12, p. 26.

⁷ *ibid.*, X, 3—4, p. 30.

ments applied by I. A. Javakhishvili to the V century. If the great aznaurs were then they had their slaves, their servants, their *aznaurs*, suite.

All this is still another argument in favour of the assertions made long before the discovery of our inscriptions concerning the existence in Georgia, at the beginning of our era, of institutions characteristic of a class-social-political tenor of life¹.

Acad. I. A. Javakhishvili, in connection with the fact that for denoting the foremost men of Iberia, accompanying Parsman on his journey to Hadrian, Dio Cassius² uses the term *πρωτοι*, which in the Gospel according to St. Mark 6, 3, is rendered in Georgian by *aznauri* and in Armenian by *მեծამეძე*, pointed out that „the question arises, is not aznauri implied in the information of Dio Cassius quoted above respecting the foremost (literally first) Iberians?“³ We think that the terms, preserved in our monuments, give us grounds for answering this question in the affirmative.

* * *

In the inscription reference is made to the Steward (Epitrop) of King Hseparnug, Iodmangan, „gaining many victories“. It is clear that such words are only applied to a military chief. But it must be explained: how could a «chief of the court» appear as a military chief? I think we may express some deliberations concerning this.

To the Georgian *ეზოვან მოძღვრობი* *ezovs mozghuari*, met with several times in the Bible, in Armenian, as was mentioned above, corresponds in many cases the term *հազարապետ*, «chiliarch», *atisis tavi*, *χίλιαρχος* (Mk. 6, 21). By this term sometimes is rendered also Greek *ἐπίτροπος* (L 8, 3; Gal. 4, 2) and *οἰκονόμος* (I Cor. 4, 1)⁴. It occurs in the works of historians as well, for example Eyiše (*Միհրներսի մեծ հազարապետ Արևայ և Անաբեայ* «Mihnerseh the Great Hazarapet of the Aryans and Non-Aryans»⁵) and Lazar Parpeci (*Միհրներսի Արևայ հազարապետ Լեհայ ի Փայտակարան քաղաք* «Mihnerseh, hazarapet of the Aryans, arriving in the town of Paitakaran»⁶). Concerning *hazarapet* we have the detailed investigation of J. Marquart⁷. As it is well known, the Persian guards consisted of 10000 men, forming ten columns with a thousand men in each⁸. At the head of each column, consisting of a thousand men, was placed a chiliarch, *χίλιαρχος*, Old Persian *hasarapatiš*, Middle Persian *hazarapat*, Armenian *hazarapet*⁹, Syriac *ܠܗܝܫܐ*¹⁰, Greek *ἀξαρπαταις*¹¹. But this title usually denoted the chief of chosen guards of a thousand men, who were the life-guards of the king¹². The immediate duty of the chiliarch of the

¹ See S. Janashia, *Georgia on the Way to Early Feudalization*, Tbilisi, 1937.

² *Scythica et Caucasica*, I, p. 622.

³ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, Tbilisi, 1928, p. 195.

⁴ Hübschmann, p. 174.

⁵ Eyiše, *Պատմութիւն Վարդանանց*, Moscow, 1892, p. 31; Hübschmann 328, p. 174.

⁶ L. Parpeci, Tbilisi, 1904, p. 63; Hübschmann, 328, p. 174.

⁷ *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, Philologus, 55, Göttingen, 1896, p. 227.

⁸ Marquart, *UGE*, 227.

⁹ *Ibid.*, p. 227.

¹⁰ Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 174.

¹¹ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, p. 135, where a reference is made to Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, III, 635; see also *UGE*, p. 228; Hübschmann, p. 174.

¹² *Ibid.*, p. 227—228. It was not necessary that the number of men in a column of a life-guard should be 1000. The life-guard of the king with different peoples and at different times varied up to a large number. See *UGE*, p. 228, with reference to Yakūt, II, ԿԿԿ, Istahri ԿԿԿ, and Mas'udi, II, 10 concerning the twelve thousand guards of Hazarian ħakīmān.

life-guards was the guarding of the king. He attended also to affairs of the court and announced to the king events taking place¹. Whence his name *hazarapet dran Ariac* „hazarapet of the Iranian Porte“ met with in Armenian sources², and also „chief of the court“ in the Aramaic text of our inscription. Patkanian translates this word: *Ministre de la Porte*³. Being the ruler of the king's court, the hazarapet begins to acquire great importance in the state life. He (chiliarchus) becomes the person, „who occupied the second place in the empire“ (qui secundum gradum imperii tenebat⁴), as we are informed by Cornelius Nepos (Conon c. 3).

In Sassanian Persia hazaropat is the title of the «Grand Vizier», personifying the highest secular power in the empire⁵. By his rank he occupied after the hargupate and pitiahs the third place in the political hierarchy of the kingdom⁶. We do not know whether the Georgian ezoys მოყუარი fulfilled the same function as the Persian hazaropat, but such a possibility is not excluded. Leonti Mroveli points out that eight eristavis were ruled over by a spaspet⁷, that is a person in whose function entered first of all the leadership of the armed people during war time. The chief of the court of our inscription appears also as a military chief and perhaps he also held supreme secular power in the kingdom, but we have as yet no indications of this in any sources.

In the inscription, apart from Iodmangan, his father Agrippa is also called „chief of the court“, but in the Greek text of the bilingual he is mentioned as a pitiahs. It is impossible to explain at the present time this inconsistency.

Perhaps Agrippa, the father of Iodmangan, combined both duties in himself and therefore in one case he is mentioned as pitiahs and in the other, as chief-of-the-court, but it is possible that this is the result of the negligence of the writer. On this score it is only possible to make conjectures and therefore it is better to refrain from making commentaries.

Finally, one circumstance must be noticed. King Hseparnug in the Greek text is called the «Great King of the Iberians», whilst in the parallel text he is mentioned without this title. We do not think that this is by chance. In the one-language inscription we have the expression «Great King Mihrdat, son of Great King Parsman». Hence it is seen that the expression «Great King» is an official title held by the Iberian kings and its omission in the Aramaic is somewhat unexpected. The question arises, is not the title absent in the language of the parallel text as being more understandable for the officials of Parthia for some political considerations or other? We can only succeed in answering this question by ascertaining all the details of the political conditions of the epoch to which the inscription belongs.

¹ UGE, p. 228.

² K. Patkanian, *Essai d'une Histoire de la Dynastie des Sassanides*, Journal Asiatique, s. 6, v. VII, 1866, p. 114.

³ Ibid., p. 114.

⁴ Patkanian, *ibid.*, p. 114; Marquart, UGE, p. 228 (with an incorrect reference to Patkanian, p. 127, instead of p. 114).

⁵ Patkanian, *ibid.*, p. 414; Hübschmann, p. 174.

⁶ Herzfeld, *Paikuli*.

⁷ It must be noticed that although *atasis lavi* mentioned by Leonti Mroveli, is a literal translation of the Armenian *հազարապետ* and Persian *hazaropat*, his function as understood by Leonti Mroveli, has little in common with the corresponding institution of Sassanian Persia.

VII. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE

The historical significance of the inscription, as that of other monuments discovered in Mcheta, was characterised in detail by S. Janashia in his report at the first Session of the Georgian Academy of Sciences¹. Now, when the general picture, of which our inscription forms a part, has been made more or less clear, the monument becomes still more important.

The most important conclusion, which naturally suggests itself as a result of studying the inscription, is the final solution of the question of the state structure of Georgia during the I—II centuries of our era.

Already before the discovery of our monuments S. Janashia repeatedly emphasized in many of his works², on the basis, chiefly, of literary data, the existence in Georgia, in the first centuries of our era, of a fully developed system of the state with a king at the head and with all the attributes of state power. This proposition is confirmed quite convincingly by our inscriptions.

It can be seen from the inscription that at the head of the Iberian Kingdom stands the king, holding the title of «Great King» (in Aramaic **מלך רב**). With him there exists the institution of pitiaḥšes, of small or junior and, also, great pitiaḥšes. Pitiaḥšes are **רבונין** «lords». Consequently, they have their slaves, servants and other subordinates. Affairs of war are managed by the steward, head of the kings court (**רב הרבין**) who, possibly, fulfils other functions also. The highest officials have their nominal seals and also their symbols of power. Thus, in the Armazi inscription No. 1 (line 12) a sign occurs, strongly reminiscent of the Persian symbol of power of the hargupate which is, evidently, also the symbol of power of the highest official in the kingdom. To put it shortly, there are all the signs of a developed state system being established.

But the historical significance of our monuments is not limited to this. They also allow us to come to some important conclusions of a general, methodological character.

First of all, there arises the question of the attitude of modern scientific criticism to Georgian historical chronicles, which give information about the ancient history of Georgia during the period we are studying. Here one is involuntarily reminded of the conclusion made by V. and I. Kračkovsky concerning the Arabic sources for the history of the conquest of Central Asia, in connection with an Arabic document of the beginning of the VIII century, discovered on Mt. Mug³ (Tajikistan). The editors of the document, after carefully studying it, showed quite clearly that it is now already necessary to renounce the extremely sceptical attitude to Arabic narrative sources shown on the part of such prominent investigators of the history of Arabic conquests in Central Asia as the late prof. W. Barthold, J. Wellhausen, H. A. R. Gibb and others and to think of reconsidering the accepted point of view with the aim of rehabilitating these sources, at least to some extent.

During the study of the Armazi materials this same question arises concerning some Georgian narrative sources. For the history of ancient Georgia we have at our dis-

¹ See also his article in the newspaper «Kommunist» mentioned above.

² Cf. his *History of Georgia*, issues I, II, III, Tbilisi, 1932—1935; also his *Georgia on the Way to Early Feudalization*, Tbilisi, 1937.

³ V. Kračkovskaya and acad. I. Kračkovsky, *Drevneyšiy arabskiy dokument iz Sredney Azii, Sogdiyskiy Sbornik*, Leningrad, 1934, pp. 52—90.

6. ენციკლოპედია, ტ. XIII.

posal two chief sources, the chronicle of *Mokcevaý Kartlisay* and Leonti Mroveli. The attitude of Georgian historical science to them is characterised by the same scepticism as the attitude of European scientific criticism to the Arabic sources mentioned above. Thus, the affirmations of the eminent Georgian historian I. Javakhishvili that the work of Leonti Mroveli „is now almost useless for the study of the ancient history of the Georgian people“¹ is very reminiscent of the opinion of Barthold, quoted by V. and I. Kračkovsky that the stories of al-Madā'ini, the chief source of at-Tabarī concerning the history of the conquest of Central Asia „are more like works of epic folk-lore than historical narration“². These texts, of course, have not come to us in their original form³ and in Leonti Mroveli we also meet plenty of elements of epic folk-lore, but it is necessary, evidently, to change our opinion concerning some of the information given there, because to a certain extent it finds confirmation in our monuments. In particular, the political institutions ascertained from the inscriptions in many respects remind us of those enumerated by Leonti Mroveli and, perhaps, his information about a state system like the „kingdom“ of the Parsees⁴ in some degree corresponds to reality.

The same must be said about the information given by Leonti Mroveli that up to the campaign of Alexander of Macedonia the knowledge of six languages was wide-spread in Kartli⁴. Now four or five of them are already witnessed in documents and so this information also is confirmed to a certain extent.

Finally, it is necessary to notice the very important deduction which our monument allows us to make. The late prof. I. Javakhishvili, during the study of questions of the history of the cultural life of Georgia, in many of his works very often turns to the old Georgian terminology preserved in the old Georgian translations of the four Gospels and the Old Testament and by means of collating them with corresponding Greek and Armenian terminology tries to explain many questions of cultural and political relations in ancient Georgia. Thanks to our monuments it is now made clear that these terms were not being translated into the Georgian language each time for each special case, but for expressing definite ideas, corresponding Georgian words used in living speech, were chosen. This bears witness to the fact that the terms indicated are considerably older than the texts in which they are met and go back to a more ancient period. The best demonstration of this, is the history of the term *ezys mozuari* witnessed in our inscription. Thanks to this, old Georgian translations acquire still more importance than could have been thought of earlier and in the future they will serve as more promising material for explaining many uninvestigated questions in the history of Georgia.

From all that has been said, it can be seen that it is hardly possible to overestimate the importance of these monuments. For the study of the history of Georgia and of its cultural life and the structure of the state in older times, they acquire an entirely exceptional importance. In many respects they absolutely change the views which are established in science and oblige us to reconsider the whole complex of questions connected

¹ See I. Javakhishvili, *Old Georgian Historical Literature* (in Georgian), II edition, Tbilisi, 1916, p. 126.

² V. and I. Kračkovsky, *ibid.*, p. 72; Barthold, *ZVO*, XVII, 0141.

³ About Arabic historical works cf. V. and I. Kračkovsky, *ibid.*, p. 73.

⁴ L. Mroveli, p. 13. Concerning this cf. also L. Melikset-Bek, *Armenian Epigraphy and Georgian-Armenian-Persian-Uygurian Polylingual Inscription from «Mravaltma»* in Garesža. Bulletin of ILHA, V—VI, Tbilisi, 1940, p. 165, note 3.

with the study of the history of the Iberian Kingdom. In this lies their great importance for Georgian historical science.

But they are not less important for world science. Occupying a unique place in Semitic epigraphy, they form an absolutely new branch of Aramaic writing and promise to throw new light onto the history of the development of writing in general. Finally, it is evident that they will play a not unimportant role in the study of the questions of the origin of Georgian writing.

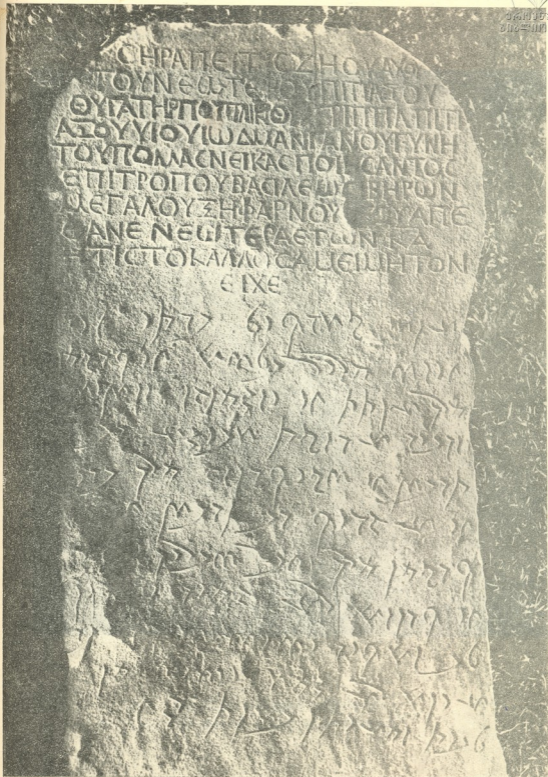
In the present work we limited ourselves to the general characteristics of the bilingual and we propose, during the publication of the second of the Armazi inscriptions, to return again to the questions which have been brought forward in it.

Many details connected with the deciphering of the inscription still remain unexplained, but we think it is hardly possible to explain them in the present state of science on the basis of the materials which are at our disposal. We hope that the working out of the one-language inscription will enable us to bring a certain amount of clarity into these questions. Apart from this, we must believe that future archaeological excavations will lead to still more important discoveries by the help of which it will be possible to throw light on questions connected with the study of the ancient history of Georgia. This is one of the most important problems the solution of which on the part of our scientists is expected by our country and all our science¹.

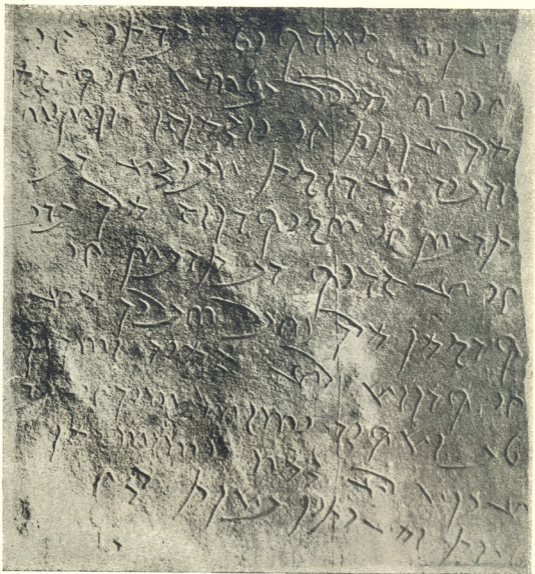
Tbilisi, VI, 1942.

---

¹ It is necessary to note that whilst working on the decipherment of the inscription, I had not at my disposal the most indispensable works in the field of both Semitic and Iranian philology. Thus, I had not always at hand such important works as Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Leiden, 1879; H. Hübschmann, *Persische Studien*, Strassburg, 1895; A. Christensen, *L'Empire des Sassanides*, Kopenhagen, 1907; or the Aramaic dictionaries of J. Levy and many others. Therefore I was obliged to quote from memory some of the works (e. g. Paikuli of Herzfeld) with which I became acquainted during my sojourn in Leningrad. This explains why I was not always able to indicate the exact page of the quoted work.

სტელის საერთო სურათი.
General view of the stela.

ბილინგვის არამეული დამწერლობა.
The Aramaic writing of the bilingual.

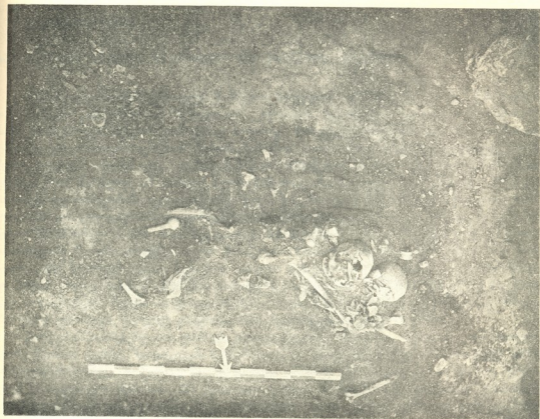
გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა

სამარხი № 4, რომლისთვისაც წარწერიანი ქვები გამოყენებული იყო
საშენ მასალად.

ისარი მიუთითებს ჩრდილოეთის მხარეზე მოთავსებულ სტელას № 1 წარწერით. მის
პირდაპირ (სამხრეთით) მოთავსებული იყო ქვა ორენოვანი ეპიტაფიით.

*Tomb No. 4 for which the stones with the inscriptions were used as building material.
The arrow points to the stela with inscription No. 1 situated on the northern side of the
tomb. Opposite (on the southern side) was placed the bilingual.*

№ 4 სამარხში ნაპოენი ჩონჩხთა ნაშთები. ისარი უჩვენებს ჩრდილოეთ მხარეს.
The remains of the skeletons found in tomb No. 4. The arrow indicates the north.

ლ. მუსხელიშვილი

სამშვილდის სიონის წარწერები და აუზნების თარიღი*

სამშვილდის სიონის ქართული წარწერა პირველად გამოცა მ. ბროსემ, ბართოლომეს გადმონახატის მიხედვით¹; მეორედ, უკეთესად, ე. თაყაიშვილმა². მინც არც ეს უკანასკნელი გამოცემაა სრული. პირველმა წარწერა და მასთან ერთად ტაძარიც დაათარიღა იმერეთის მეფის, ნარინ-დავითის ძის კონსტანტინეს ხანით, 1313 წლით, მეორემ — ლეონ აფხაზთა მეფის ხანით, 958 წლით. ორივე გამოცემის მიხედვით ცხადია, რომ წარწერა ამ ასიოდე წლის წინათაც, ბართოლომეს დროს, სწორედ ისეთსავე მდგომარეობაში იყო, როგორც დღეს, ე. ი. მას უკან მას არა დაჰკლებია რა. ხანგრძლივმა და გულდასმითმა დაკვირვებამ საშუალება მოგვცა სრულად ამოგვეკითხა წარწერის შემონახული ნაშთი, რის შედეგადაც შესაძლებელი გახდა ნაკლები ადგილების სავარაუდოდ შევსება იმდენად, რომ წარწერის შინაარსი, მიუხედავად იმისა, რომ მას მთელი ორი მესამედი აკლია, სავსებით ნათელი გამხდარიყო. დამოლოს, მისი თარიღიც და მასთან ერთად ტაძრის აშენების თარიღებიც სრულებით უდავოდ ირკვევა. ყველა ამის გამო აუცილებელი შეიქნა ამ ფრთად მნიშვნელოვანი წარწერის გამოცემა მესამედ, რასაც წინ უნდა უძღოდეს, პირველ ყოვლისა, მისი ზედმიწევნითი აღწერილობა.

წარწერა მოთავსებულია ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე, შენობის ხარისხიდან მესამე წყობის ქვებზე, ნიადაგიდან 1,70 მ-ის, ე. ი. ადამიანის საშუალო სიმაღლეზე, ერთ გრძელ სტრიქონად, რომელსაც მთელი ფასადი უჭირავს ანუ, უკეთ, ეჭირა, ალბათ, უმეშვეოდ მოყოლებული შენობის SO კუთხიდან, ვიდრე შენობის NO კუთხემდე. ვინაიდან აღმოსავლეთი ფასადი ტაძრისა, შიგ ჩაშენებული ოთხი თახჩის გამო, დატეხილ ხაზს წარმოადგენს, წარწერაც ამ ხაზს იმეორებს, ე. ი. მისდევს ფასადის ყველა ტეხილებს და მრგვალ ორმაგ პილასტრებზედაცაა გადავლებული, რომლებიც თახჩებშია ჩადგმული.

თავდაპირველი სიგრძე მთელი წარწერისა, ჩემი ვარაუდით, რომელიც დამყარებულია ზუსტ ჩანაზომებზე და აგრეთვე ჩემ მიერ ქვემოთ წარმოდგენილ აღდგენის ცდაზე, დაახლოებით, ალბათ, ფასადის ტეხილი ხაზის მთელ სიგრძეს, ანუ 26,00 მეტრს უდრია. ახლა მას $\frac{2}{3}$ აკლია, სახელდობრ: თავში უნდა აკლდეს არა ნაკლებ, ალბათ, 3,40 მეტრისა, რა სიგრძეზედაც აქ ტაძარს, შენობის SO კუთხიდან მოყოლებით, პერანგი აქვს ახდილი; ცენტრში აკლია 5,90 მ (ტეხილი ხაზით), რადგან შუა აფსიდა ტაძრისა სრულე-ბით ჩაქცეულია; ბოლოში უნდა აკლდეს აგრეთვე, ალბათ, იმდენი, რამდენზედაც პერანგია გაძარცული, წარწერის უკანასკნელ შემონახულ სიტყვასა და შენობის NO კუთხეს შორის, რა მანძილიც 2,90 მეტრს შეადგენს; ამას გარდა, შიგა და შიგ წარწერა ისეა გადარეცხილი, რომ სრულე-ბით აღარ იკითხება და ასეთი ადგილების ჯამი სულ ერთად 5,00 მ-ის სიგრძეს მოგვცემს. ისე რომ, საბოლოო ანგარიშში, წარწერას 17,20 მ-ის სიგრძის ტექსტი აღარ გააჩნია, ხოლო დაცული არის მეტ-ნაკლებად საღად მხოლოდ

* წაითხებლია საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის საჯარო სხდომაზე 1941 წლ. მაისის 22-ს.

¹ Mélanges Asiatiques tirés du Bulletin hist.-philol. de l'Académie des Sciences de St.-Petersbourg, t. II, St.-Pet., 1896, p. 99—102.

² Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Известия Кавказского Отделения Моск. Археол. Общ., вып. I, Тифл., 1904, стр. 42—43.

3,80 მ-ის სიგრძის ტექსტი, რომელიც ასე იკითხება (იხ. ქვემ., გვ. 88 და 89, მიხედვით შესრულებული ნახატი):¹

I		II		III		IV		V		VI	
ოე	სავით	პტ	ზხნი	წლა	კ	მფ	ზა	კო	სტანტი	ნესა	ა
14	23	51		44					40		22
VII			VIII ^ა			IX			X		
36			45			54			60		
XII			XIII			XVI			XVII		
83			48			170			250		
XVIII			XIX			XX			XXI		
38			78			81			41		
XXII			XXIII			XXIV			...		
28			53			28			51		

¹ თვითველი ფილაქანი გამოყოფილი მაქვს შევფილი ზახით, ზოლო თანხის პილასტრები— წველი შევფილი ზახებით; შევფილი პუნქტური უჩვენებს კუთხის ქვის წიბოს, ე. ი. კუთხებს, ანდა ორმაგი პილასტრის ნახევარს. ფილაქნებს და პილასტრებს ზემოდან მიწერილი აქვთ რიგითი ნომერი, რომელიც ციფრით, და ქვემოდას სიგრძე (პილასტრებისათვის დაახლოებით), არაბული ციფრით, სანტიმეტრებში.

² პირველი „თ“-ანის მხოლოდ მარჯვენა ნახევარი ჩანს კარგად.

³ ასეა და არა „კოსტანტინესა“ ან „კოსტანტინისა“, როგორც ბროსე და თაყაიშვილი ჰქონებოდნენ.

⁴ ორ უკანასკნელ ფილაქანს (№№ VII და VIII) არავითარი ნაშთი წარწერისა აღარ გვცომა, ისე რომ არაა გამოჩენილი შესაძლებლობა, რომ ეს ქვები, რომლებიც კანთ დანარჩენებში არ განსაჯავდნენ, ერთ-ერთი შევფილის დროს ჩაუდგამთ აქ პირვანდელი წარწერისი ფილაქნების მაგივრად.

⁵ თუმცა ამ ადგილას წარწერა ძალზეა გადარეცხილი, მაინც ნამდვილად „იწრაფდის“ სწერია, რაც სანტიმეტრებსა და უძველეს ფორმას უნდა წარმოადგენდეს ამ სიტყვისას. მერმინდელ ფორმისა („სწრაფეა“) „ს“-ანი, მასასადამე, ძირეული კი არაა, არამედ პრეფიქსალური წარმოშობისა უნდა იყოს. ასეთვე უს-ანი ფორმა გვხვდება უძველეს ხანებში ტექსტებში (ი. გ. ავანისიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ხელნაწერები და მათი მისწავლა მეცნიერებისათვის, ტფ. უნივ. მოამბე, II, 1922-1923, გვ. 385, სტრ. 3 ქვემოდას: „იწრაფე“) და აგრეთვე X ს-ის ტექსტებში იპოლიტეს თარგმანების (5. მარტის გამოცემა, TP, III, СПб, 1901, თავი 2, გვ. ივ, სტრ. 155: „იწრაფა“) და სანსიმეტრეველისა (5. მარტის გამოცემა, TP, VI, СПб, 1904. თავი იდ, სტრ. 18: „იწრაფეთ“ იგავი, ლა, სტრ. 28: „წრაფა“). 5. მარტის (იქვე, გვ. XXIV, § 6ს) ს-ანისა ფორმები მიანიჭა უძველესად, ნამდვილად კი სწორედ უს-ანისა ძველი.

⁶ უკანასკნელი სამი ფორმელი ზახი ჩაქვეული შუაფსიდის წახანაგებს აღნიშნავს.

⁷ ქვა № XVIII ამჟამად ჩამოვარდნილია; იგი იქვე ახლოს, ტაძრის აღმოს. ფასადთან ეგდო. ამ ქვაზე ამოკოდვილია სხვა მთავრული ხელით კიდევ შემდეგი ზუსტრიქონისა წარწერა: „განრ? | ნეო? | ოქ? | ოქ? | ოქ? | ოქ? | ოქ? | ოქ?“ (შვეული ზახებით გამოვყავი სტრიქონები; ქარაგის ნიშანი აქ ისეთივეა, როგორც ძირითადი წარწერისა, რომელთადაც ამ რამდენსამე სტრიქონს სხვებზე საერთო არაა უნდა ჰქონდეს რა).

⁸ ბროსეს წინაიკითხი აქ უდავოდ სწორია.

⁹ ამ სიტყვაში ასო „ფ“-არისა მხოლოდ ერთი, მარჯვენა მარჯუენი ჩანს, რომელიც სრულად შეარულ რგოლს წარმოადგენს, რაც უდნაურია და რის გამოც ამ ასოს ნამდვილი სახის აღდგენა ძნელდება.

რს

რსოი რ ' ' რსსკ

მზ ხზცოჭოკოქრა

ქს ვხრგლს

სკყოფუხუს

ს ვსს

თქმული სწავლის
 რეზიუმე
 ნაწილი
 სწავლის
 მეთოდები
 და
 საკითხები
 სწავლის
 მეთოდები
 და
 საკითხები
 სწავლის
 მეთოდები
 და
 საკითხები

სამშვილდის სიონის აღმოსავლეთი ფასადის წარწერა. დასაწყისი.

ქარაგმების გახსნით და უთუმცაო ადგილების შევსებით:

„... [ნა]თესავით პიტიახში¹. წელსა კ² მეფობასა კოსტანტინესა დაიდვა საძირ-
კველი ქელითა მ... ა[ლ]შენებაჲ. ვარაზბაკურ შეისოჯ[ენ]ა და მისა ოკოჯან[ით] ... იოვანე

¹ ანდა „პატიახში“ — ძველ ქართულ წყაროებში ეს ფორმა კიდევაც უფრო ხშირად გვხვდება, თუმცა უძველესი მაინც უფრო „პიტიახში“ ჩანს.

² ვ. ი. „მეთოცსა“.

აწრსფდის. აესროვ[ლა] ...სროვლიად აღშენებამ წმიდ[ისა ამის ეკლესიადსაჲ] დასტო-
ვათა. და წელსა გ¹ ლეონ მეფისასა, დღესა ენკენიასა, ყო¹ სიტყოვრებაჲ ე² დღე დი-
დთა წკრებითა, განშოვ...

საბაყუბუბ რიყინი
 ყდაქობ რსდო რა
 თბარუბ რსინი
 ფაბიუსინი რს
 ყიუსე იყიყდა რბ
 ირ ბიბიბი ხიყუბი
 რსყიყ

სამშვილდის სიონის აღმოსავლეთი ფასადის წარწერა. დასასრული. ნახატი შესრულებულია მულაყის მიხედვით. ზომ. 1/6. იხ. ტექსტი, გვ. 85—90.

ამოკოდვილი ღრმად არაა და ამიტომ არის, რომ ბევრგან წარწერა ძალზე გადა-
რეციბილა, ხოლო ზოგან, როგორც ზემოთაც აღენიშნე, მისი კვალი იმდენად წარბოცი-
ლია, რომ ეჭვი იბადება, ეგებების ზოგიერთი წარწერიანი ფილაქანი იმავე ქანის უწარწერო
ფილაქნით იყოს შეცვლილი. აქა-იქ თითქოს წითელი საღებავის ნაკვალევი ჩანს

¹ ე. ი. „მესამესა“.

² ე. ი. „ოქის“.

ასოთა ამოკრილბში. საზოგადოდ, ტექნიკური თვალსაზრისით, წარწერა ეტყობა ნაღვლიანად შესრულებული: ზოგი ასო მსხვილია, ზოგი წვრილი, ზოგი უფრო მაღალია, ზოგი უფრო დაბალი¹. სტრიქონში ყველა ერთნაირად არა ზის, ერთ დონეზე არაა მოქცეული, არამედ ზოგიერთი მეტ-ნაკლებად ამოვარდნილია სტრიქონიდან და მისთ. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ამ მთავრული დამწერლობისათვის, რომ მრავალი ასო ორხაზოვან ბადეში არ ეტყება, არამედ ქვევითკენ სცილდება მას, რის გამოც დამწერლობას სამხაზოვანი სისტემის ხასიათი ეძლევა². ასეთი ასოებია, ჯერ ერთი, **ზ** (მაგრამ ყოველთვის არა), **ჟ**, **ღ** (ესეც ყოველთვის არა), **ყ**, **ჩ** და **წ**, რომლებიც სხვა მთავრულ წარწერებშიც ზოგჯერ სამხაზოვანად გვევლინებიან (იხ. ჯავახიშვილის პალეოგრაფია, ტაბულა I). უფრო საინტერესოა, რომ ჩვენს წარწერაში სამხაზოვანია აგრეთვე **ვ**, **ღ**, **შ**, **ქ** და ზოგჯერ **რ**, **ს**, **ძ** და **ლ**. გარდა ამისა, ჩვენს წარწერაში ორჯერ გვხვდება ქართულისათვის უჩვეულო, სომხური მთავრულისათვის დამახასიათებელი ლიგატურები **ურ** და **წნ** სიტყვაში „პტხში“. ორივე ზემოაღნიშნული გარემოება სამშვილდის სიონის წარწერას თავისებურს, ძველი ქართული წარწერებისათვის უჩვეულო იერს ანიჭებს.

ქარაგმის ნიშანი წარმოადგენს გრძელ სწორ ხაზს, რომელიც მთელ დაქარაგმებულ სიტყვასა მფარავს.

პალეოგრაფიულად ამ წარწერის გადმოტანა X ს-ზე აქეთ შეუძლებელია, ისე რომ ბროსეს ზემომოყვანილი დათარიღება უკვე ამის გამო იხსნება. მაგრამ X ს-ზე ადრინდელი წარწერები ისე ცოტა მოგვეპოვება, რომ ჩვენი წარწერის განსაზღვრა ზოგადი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით უფრო ნიშანდობლივ ძნელია. შეიძლება ითქვას მხოლოდ, რომ იგი VII—X საუკუნეებს შორის უნდა მოექცეს. „ზ“ და „ყ“ გახსნილებია, მაგრამ ეს მოვლენა IX ს-ის შუახანებში უკვე გვხვდება (იხ. ატენის სიონის 853 წლ. წარწერა ჯავახიშვილის პალეოგრაფიულ ტაბულაში). „ბ“, თავისი ბუნის სიგრძით და კუთხოვანობით, მიაგავს წრომის VII ს-ის წარწერისას (იხ. გ. ჩუბინაშვილის Georgische Baukunst, Bd. II, Tifl., 1934, S. 6, Abb. 1). ასევე სამხაზოვანი „შ“-ც მიაგავს მცხეთის ჯგრის ეკლესიის კობულ-სტეფანეს VII ს-ის წარწერისას (იხ. ჯავახიშვილის ტაბულა). „ვ“ სრულებით ისეთივეა, როგორც ვეფან ატენელის VIII ს-ის წარწერისა (იხ. იქვე). „პ“, თავისი სრულებით სწორი, მარტივი წარზიდულით („რქით“), არქაულია და ჯავახიშვილის პალეოგრაფიული ტაბულის მიხედვით VIII ს. არ გადმოსცდება. ამგვარად, დამწერლობა თითქოს უფრო VIII ს-ზე მიგვიითთებს, მაგრამ დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება. პირიქით, თვითონ ეს წარწერა, რომელიც, როგორც ვნახავთ, თავის შინაარსის მიხედვით შეიძლება ზედმიწევნით დათარიღდეს, საფუძვლად უნდა იქნას დადებული გარკვეული რაიონისა და გარკვეული ხანის ქართული პალეოგრაფიის ნიშანდობლივი თვისებების დასადგენად.

როგორც უკვე აღენიშნე, ზემომოყვანილს, სრულად და ზუსტად ამოკითხულ ტექსტს თუ ჩაუწყვირდებით, ჩვენთვის ნათელი გახდება ნთელი წარწერის შინაარსი და შესაძლებელი შეიქნება შემონახული ფრაგმენტის შევსება იმდენად, რომ ზოგან ტექსტი საკრულად, სინამდვილესთან მეტ-ნაკლები მიახლოებით იქნას შევსებული, ზოგან კი, საცა

¹ ერთი და იგივე ასოების სიმაღლევ განსხვავდება: ასე, „ტ“ არის 5,5 სანტიმეტრისა და არის 9 სანტიმეტრის სიმაღლის, „შ“—7,5 და 10 სანტიმეტრის სიმაღლის, „გ“—5,5 და 6,5 სანტიმეტრის სიმაღლის და ა. შ.; ზოგი ასო ნაშეკანი მაღალია, მაგ., „კ“ 11,5 სანტიმეტრს აღწევს, ზოგი კი, შედარებით, სულ დაბალია, მაგ., „ა“ 4 სანტიმეტრს იწვიათად გადაცილებს და მისთ. (იხ. მასშტაბში შესრულებული გადმონახტი წარწერისა).

² ზედა ხაზი ყველა ასოსათვის საერთოა და ამიტომ ეს დამწერლობა ოთხხაზოვანად ვერ ჩაითვლება, მაგრამ იგი არც ორხაზოვანია, როგორც ჩვეულებრივი ასომთავრული დამწერლობა (იხ. ი. ვ. ჯავახიშვილის ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 105).

სათი შევსების საშუალება უკვე აღარ არსებობს, ზოგადად მისი სავარაუდო შინაარსი ენის აღწერილი. ამისათვის საჭიროა გათვალისწინებული გეგმონდეს შემდეგი:

- 1) ზუსტი გამოანგარიშება ცხადყოფს, რომ ჩვენი წარწერის თვითივე ასოს ფილაქსზე საშუალოდ 5 სანტიმეტრის სიგანის ადგილი უჭირავს¹.
- 2) შემონახული ფრაგმენტი წარწერისა სრულებით გარკვევით გვაუწყებს, რომ წარწერა ტაძრის აღმშენებლებს ეკუთვნის, მათი შეკვეთითაა გაკეთებული (ამას თავისთავად მოწმობს უკვე მისი მოთავსება აღმოსავლეთის ფასადის სიგრძეზე, რასაც საზეიმო ხასიათი აქვს); იგი განსაზღვრავდა ტაძრის აშენების თარიღებს და მოკლედ მოგვითხრობდა ამ ხნის განმავლობაში, მშენებლობასთან დაკავშირებით, აღმშენებელთა სავარაუდო საგვარეულოში თუ ოჯახში მომხდარ ცვლილებებს.
- 3) შემონახული ტექსტიდან ცხადია, რომ ორი პირველი სიტყვის შემდეგ: „[ნა]თევსაით პიტიახშნი“, წერტილი უნდა დაისვას—აქ დამთავრებულია ერთი წინადადება და იწყება მეორე. ამავე დროს, აზრის მიხედვით საფიქრებელია, რომ აღნიშნული ორი სიტყვა მთელი წარწერის სწორედ პირველ წინადადებას ამთავრებდა, რომ წარწერას თავში ბევრი არა უნდა აკლდეს რა, არამედ აქ მხოლოდ ღვთაებისადმი მიმართვა და ტაძრის მშენებელთათვის წყალობის ვედრება იყო მოთავსებული. აქ, როგორც ვიცით, კდლის პერანგი გაძარცვულია 340 სანტიმეტრის სიგრძეზე, შენობის 50 კუთხიდან მოყოლებით, და, ამგვარად, ადგილი მართლაც იძლევა საშუალებას, წარწერის დასაწყისი ზემოაღნიშნული შინაარსით აღვადგინოთ².
- 4) ცხადია აგრეთვე, რომ შემდეგ სიტყვებისა: „დაიდვი საძირკველი გელითა“, უნდა მოდიოდეს დასახელება იმისა, ვისი ხელითაც საძირკველი დაიდვა. ყოველ ექვს გარეშე, ეს არის ვარაზბაკური, რომელიც იქვე, ლაქუნის შემდეგ, იხსენიება შესვენებულად, ე. ი. გარდაცვლილად. აქედან ნათელი ხდება, რომ მას მხოლოდ საძირკველი დაუდგია და აღშენების დასრულება კი ვეღარ მოუსწრია. ლაქუნაში სწორედ ეს გარემოება უნდა ყოფილიყო მოხსენებული, მის წოდებულებასთან ერთად³.

¹ სახელდობრ, II ფილაქნის მე-2 ნახევარი რომ ავიღოთ, აქ 10 ასოს 51 სანტიმეტრი დასპირდა, III ფილაქანზე 7 ასომ 44 სმ დაიჭირა, V-ზე 8 ასომ—46 სმ, VI-ის 1-ლ ნახევარზე 11 ასომ—46 სმ, მე-2 ნახევარზე 4 ასომ—22 სმ, XX-ის მე-2 ნახევარზე 18 ასომ—81 სმ და XXIV-ზე 12 ასომ 51 სმ. ეს მაგალითები იკმარებს შუაეიფრის მისაღებად—51:10 ≈ 5, 44:7 ≈ 6, 46:8 ≈ 5,5, 46:11 ≈ 4, 22:4 ≈ 5,5, 81:18 ≈ 4,5, 51:12 ≈ 4, 5:6 ≈ 5,5, 4:5 ≈ 4,5, 4:5 ≈ 4, 34:5 ≈ 6,8 სმ.

² მაგ., ასე: „[ქ] შდ წო ლისმშბლო შეიწყალენ მაშენებელი ამის წა ეკლესიისანი ვზბარ იე და ...ნა]თესავით პტ'რშნი“. რა თქმა უნდა, ასე „აღდგინოთ“ ტექსტში ყოველი სიტყვა პირობითია, მაგრამ საერთო აზრი მაინც ასეთი უნდა იყოს. მრავალწერტილი ჰგულისხმობს უნებონ ან მაშენებლისა ან სახელებს (იხ. ქვემ.). აღდგინოთ ნაწილისათვის სულ რომ დაახლ. 70 ასო ვინაგარიშით, იგი კარგად დავტუოდა ხემაღლიწმულ, 340 სმ-ის სიგრძის ადგილზე (70 ასო × 5 სმ=350).

³ ეს ხარვეზი კიდევ უფრო პირობითი შეიძლება „აღვადგინოთ“, ვინემ წარწერის დასაწყისი: ვინაიდან ლაქუნა (ფილაქნები № № VII—IX) სულ 135 სმ-ის სიგრძისა, მასში შეიძლება მოთავსდეს დაახლ. 27 ასო (რა თქმა უნდა, აქ დასაშვებია ცოტა მეტ-ნაკლებობაც). ლაქუნის წინ დაცული ასო „მ“ არ შეიძლება არც საკუთარი სახელის დასაწყისი იყოს, რადგან საძირკველის დამდები ვარაზბაკური იყო, არც ნაცვალსახელისა („მისითია“), რადგან წინააღმდეგ ტექსტში ნიშნავლობივ ჯერ არაივ ყოფილა დასახელებული, არამედ საფიქრებელია, რომ იგი რაიმე წოდებულების პირველ ასოს წარმოადგენს. გეგმ აქ „მამფალი“ უნდა ვიფიქროვით?—„მეფეა“, „მეფე“, რა თქმა უნდა, გამოირიცხებულია, ხოლო „მაგისტროსი“ აქ დროს ქვემო-ქართლში ძველი წარმოსადაგენია (ამ მხრე დამაბასათებელია, რომ მოქცევა პართლისას მატრიანთ, ქართლის განმგებელნი VII—VIII საუკუნეებში, ე. წ. დიდნი ერისთავნი, მხოლოდ ვარაზბაკურამდე ატარებენ ბერძნულ ტიტულატურას, შემდეგ კი, მთელი VIII ს-ის განმავლობაში, ვიდრე აშოტ კურაპალატამდე, მათ ეს ტიტულატურა აკლიათ, იხ. СМОНК, XLI, გვ. 64—67). უზარალო ეპითეტიც, მაგ., „მეორისა“, ნაკლებადაა საგულ-ვებელი. „მამფალი“ კი საცხებით დასაშვებია (შდრ. ოძრკის წარწერა, ე. თ ა ყ ი ა შ ვ ი ლ ი ს გამოც., ИКОМАО, I, გვ. 63—66). ამისდა მიხედვით, ლაქუნა, სავარაუდოდ, ასე შეგვიძლია შევაესით: „[ქ] შდ და ენს ვზბ'კრთა და ვერლა მუესწრო აქლ[შენებია“, რის შემდეგაც, აზრის მიხედვით, წერტილი უნდა დაისვას.

5) მომდევნო ტექსტი ნათელყოფს, რომ ვარაზბაკურის შემდეგ („მისა ოჯკოვანით“) იოვანეს განუგრძია მშენებლობა და ამ უკანასკნელი სახელის წინ არსებულ ლაკუნში, ალბათ, განსაზღვრული იყო მისი დამოკიდებულება განსვენებულ ვარაზბაკურთან და, ალბათ, მისი წოდებულებაც ¹.

6) ამას იქით ჩვენს ტექსტს ძალიან ბევრი აკლია, თითქმის 8 მეტრამდე, მაგრამ წარწერის ბოლოდან ცხადია, რომ იოვანეს მიცვალების შემდეგ ვილაც მესამეს დასურულებია ტაძრის აშენება („სროჯლიად აღღშენებაჲ წდისა ამის ეკლესიასაჲჲ“ ² და სტოვათა“) და რომ ეს უკანასკნელი პირი უთუოდ ებისკოპოსის ყოფილა, რადგან, როგორც ჩანს, მანვე, მშენებლობის დამთავრებისას, „ყო სარტყოვრებაჲ“, ე. ი. აკურთხა ახალი ეკლესია ³.

7) დასასრულ, ბოლოში, აზრის მიხედვით, ისევე როგორც თავში, წარწერას ბევრი აღარაფერი უნდა დაჰკლებოდეს, რადგან ყველა ის, რაც საჭიროა აღმშენებლობისათვის, უკვე მოთხრობილია. ფრაგმენტის უკანასკნელი სიტყვა შეიძლება გავიგოთ თითქოს მხოლოდ როგორც „განშოჯენებაჲ“ ან „განშოჯენდა“ ⁴, შემდეგ ტექსტს კიდევ რამდენიმე სიტყვა უნდა აკლდეს და ბოლოში—ჩვეულებრივი და სავალდებულო „ან“. მაინც აქ როგორ თავდებოდა წინადადება, ნათელი არაა.

წარწერა, ალბათ, შენობის NO კუთხემდე იყო მიყვანილი, რათა SO კუთხესთან სიმეტრია ყოფილიყო დაცული ⁵.

როგორც მოვიხსენიე, გარეგნული ნიშნების მიხედვით, პალეოგრაფიულად, ეს წარწერა VII—X საუკუნეების ფარგლებში უნდა მოექცეს. ვნახოთ ახლა, რას გვეტყვის მისი შინაარსი.

*სამშვილდის სიონი „[ნა]თესავით“ (ე. ი. ჩამომავლობით) პიტიახშებს აუფიათ. ვინ არიან წარწერაში მოხსენებულნი ვარაზბაკურ და იოვანე, ჩვენ არ ვიცით, რადგან ამ პირთა შესახებ ქართულს (და არც სომხურს) საისტორიო წყაროებში არაფერია ცნო-

¹ რადგან იოვანე იწერაჲდის, ე. ი. ჩქარობდა და მაინც კიდევ ისიც გარდაცვილია („აესროჯლა“) მშენებლობის დამთავრებამდე, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ვარაზბაკურის მიცვალებისას იგი უკვე ხანში შესული ან კიდევაც მოზოცი იყო (სწორედ ამიტომ „იწრაჲდის“). აქვე შეიძლება დაეწუშავთ, რომ იგი ვარაზბაკურის ძე კი არ იქნებოდა, არამედ სხვა ახლო ნათესავი, მაგ., ძმა, და ამისდა მიხედვით ლაკუნა შემდეგნაირად, ისე-ისე პირობით და სავარაუდოდ, შევსავდეს: „და მისა ოჯკოვანით ძმაჲ მისი ვრთვი იოვანე იწრაჲდის“ (ლავნის სივრცე 83 სანტიმეტრია, ისე რომ შიგ შეიძლება 16-17 ასოც დატეულიყო).

² ლაკუნა აქ 88 სანტიმეტრის სიგრძისაა, ისე რომ 18 ასო შიგ კარგად ჩაეტეოდა.

³ რასაკვირველია, 8 მეტრის სიგრძის ხარვეზში იმოდენა ტექსტი დაეტეოდა (დაახლ. 30-მდე სიტყვა შეიძლება ვივარაუდოთ), რომ, ვინ იცის, შიგ რა ამბები იყა მოთხრობილი და მშენებლობის შემსრულებელი, ვარაზბაკურის შემდეგ, მესამე კი არა, ეგებ, მეოთხე პირიც ყოფილიყო, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ ეკლესია მანვე უჭურთებია. საფიქრებელია აგრეთვე, რომ ისიც „ნათესავით პიტიახშთა“ საკვარეულის ეკუთვნოდა. ⁴ არა მგონია, რომ წარწერა NO კუთხეს მოუხვევდა და ჩრდილოეთის ფსადხე გადადიოდა, რომლის პერანგი ამჟამად გაძარცვულია.

⁵ ზემოთ მე ვეცადე ლაკუნები ასე თუ ისე შემივსო. ამგვარად „აღღგენილი“ ტექსტი შემდეგ სახეს მიიღებს, ქარაგმების გახსნით:

„ქ. ყოვლად წმიდათ ღმრთისწმოებლო, შეიწყალენ მამშენებელნი ამის წმიდისა ეკლესიისანი, ვარაზბაკურ, იოვანე და... ნათესავით პიტიახში. წულაჲ კ' მეფობასა კოსტანტინესა დიდესა საძირკველ ეკლესია მქაჲლესისა და ერისთავისა ვარაზბაკურისათა და ვერა და მოსურა ალშენება. ვარაზბაკურ შეისოჲქნა და მისა ოჯკოვანით ძმაჲ მისი, ერისთავი იოვანე, იწრაჲდის. აესროჯლა იოვანეცა (და მის მკვეჲვ ვაჲვც სესაჲ, უთიჲდ ეძაჲკოჲპანჲ და, ალბათ, აგაჲყოჲ შაჲვაჲსლითა ნათესავსა, მისცა უფალმან) სროჯლიად აღღშენებაჲ წმიდისა ამის ეკლესიასაჲჲ და სტოვათა. და წილსა გ' ლენ მეთისასა, დღესა ენქენისა, ყო სარტყოვრებაჲ ე' დღე დიდითა ც'არებითა, განშოჯენებაჲ...“

კიდევ გავიმეორებ, რომ აღღგენილი ტექსტი მეტწილად სავსებით პირობითია და მოწყავს აქ მხოლოდ იმისათვის, რომ წარწერის შინაარსი საესებით ნათელი შეიქნეს. თვით ეს უკანასკნელი კი (ე. ი. შინაარსი), ვგონებ, ეპიგრაფს არ უნდა იწვევდეს.

ები შენახული არაა, მაგრამ საგულისხმოა, რომ „პიტიახშთა ნათესავნი“ ჯუანშერი ს
 მსულედაში გვხვდებიან, სადაც ისინი იხსენიებიან VII ს-ის შუახანების ამბებთან დაკავშირებით.

უძველეს პიტიახშებს რომ თავი დავანებოთ¹, ქართული საისტორიო წყაროები ქართ-
 ლისა პიტიახშს პირველად იხსენიებენ V ს-ში. ეს არის არშუშა (იაკობ ხუცესი), რო-
 მელსაც სომხური წყაროებიც იცნობენ (კორიუნი, ლაზ. ფარპელი) და მ. ხორე-
 ნელი გუგარის ბდევს ეძახის, და რომელიც V ს-ის პირველ ნახევარსა და შუახანებში
 ცხოვრობდა (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტორია, I², თბ. 1928, გვ. 218
 და H. H ü b s c h m a n n, Die altarmenischen Ortsnamen, 1904, გვ. 276). ამისი შვილი იყო
 ვარსკენ ქართლისა პიტიახში (იაკობ ხუცესი, ლაზ. ფარპელი, მოქც. ქართლი-
 სის მატიაწე), რომელიც ვახტანგ გორგასალმა 482/3 წელს მოკლა (ჯავახიშვილი,
 იქვე, გვ. 221). ამ პიტიახშებს, როგორც ეს ლაზარე ფარპელისა და იაკობ ხუ-
 ცესის მოთხრობიდან ჩანს, ჰწინავედა და ამტკიცებდა სპარსეთის მპყრობელი. VI ს-ის
 პირველ ნახევარში, სახელდობრ 540 წელს, იხსენიება არშუშა II ქართლისა პიტია-
 ხში (ევსტათი მცხეთელის ცხორება). სხვა ქართლის პიტიახშები, რამდენადაც ვიცი,
 ცნობილი არ არიან, მაგრამ ზემომოყვანილის მიხედვითაც სრულებით ცხადია, რომ V—VI
 საუკუნეებში პიტიახშობა გარკვეულ ადმინისტრაციულ თანამდებობას აღნიშნავდა და ამ
 თანამდებობის შემსრულებელი პირი ერთი იყო². მეორე მხრით, ის გარემოება, რომ სამ
 ცნობილ პიტიახშთაგან ორს; ქართული წყაროების მიხედვით, საკმაოდ იშვიათი სახელი
 არშუშა³ პრქმევია, საფიქრებელსა ჰხდის, რომ ეს თანამდებობა ერთ გარკვეულ გვარსა
 ჰქონდა დამკვიდრებული, რომ სპარსეთის მეფე ქართლის პიტიახშებად მაინც და მაინც
 ერთი და იმავე გვარის შვილებს ჰწინავედა ხოლმე⁴. აქედან გასაგები ხდება, თუ როგორ
 განდნენ შემდეგში „ნათესავთი პიტიახში“.

¹ ვგულისხმობ არამაზში წარმოებული არქეოლ. გათხრების შედეგად ცნობილს, ქრისტიანობის პირვე-
 ლი საუკუნეების პიტიახშებს (ამათ შესახებ იხ. გ. წერეთლის Армавская билингва, თბილისი, 1941,
 გვ. 50—65).

² სხვათა შორის, ლ. მ. როველისა და ჯუანშერის ცნობებიდან ჩანს, რომ ძველად „პიტია-
 ხში“ ანუ „პიტიახში“ „ერისთავის“ სინონიმად მიაჩნდათ. ასე, მაგ., ლ. მ. როველი გადმოგვცემს, რომ
 ფარსმან ქველის დამარცხების შემდეგ სპარსელებმა არამაზში დატოვეს თავისი ერისთავი—„ერისთავი არმა-
 ხისი“ (მარიამის. ტკა, გვ. *163), რომლის ქვეშაც, ცხადია, სპარსთა პიტიახში უნდა იგულისხმებოდეს. ხოლო
 ჯუანშერი ვარსკენ პიტიახშს რანის ერისთავს ეძახის (იქვე, გვ. *404—405). ე. ი., მას პიტიახშობა და
 ერისთავობა ერთი-მეორის სინონიმად მიაჩნია. სხვა ადგილას კიდევ ჯუანშერი ამბობს, რომ ვახტანგის
 ურას მეთაურობდნენ „პიტიახში და სასაქტერია“ (იქვე, გვ. *39). აქედანაც ცხადია, რომ სპარსული „პიტია-
 ხში“ = ქართულს „ერისთავნი“ (შდრ. გ. წერეთლის დასახელებული ნაშრომის გვ. 55—58).

³ იბერიის გამგეთა შორის VII ს-ის დამდეგს სომხური ეპისტოლეთა წიგნი ასახელებს ვინმე არშუშა-
 სან (ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., I², გვ. 241). შესაძლებელია ეს იგივე არშუშა იყოს, რომელიც
 მოხსენიებულია როგორც მამფალი, პატრიკი და ქართველთა ერისთავი, ზემოთ უკვე დასახელებულ ოძრგის
 წარწერაში (Изв. Кавк. Отд. Моск. Арх. Общ., I, გვ. 63). გარდა ამისა, მე ვიცნობ კიდევ სამ სხვა არ-
 შუშას: მათგან ერთი, არშუშა კურაპალატი, რომელსაც მოქცევამ ქართლისას მატიაწე იხსენიებს, ამ წყა-
 რის მიხედვით, ბაგრატიონთა საგვარეულოს წევრი იყო და VII ს-ის მეორე ნახევარში ცხოვრობდა
 (СМОНК, XXI, გვ. 64), მეორე, არშუშა დაფანელი, გრ. ხანძთელის ც'აში იხსენიება (გვ. ივ.), მესამე კი
 ბაგრატი III-ის „საკუთართაგანი“ ყოფილა და ღრტილას კრებას დასწრება 1046 წ. (საქ. სამთხე, გვ. 615).

⁴ ნიშანდობლივ რომელია ეს გვარი, ჩვენ არ ვიცი. ჯუანშერის წარმოდგენით, ქართველი
 პიტიახშები თითქოს იმ ფეოდალის ჩამომავალი იყოფილან, რომელიც მირიანის სიმე იყო, ბარდავში იჯდა
 ერისთავად და რომელსაც მერმე ბაქარმა სამშვილდის საერისთავო მისცა. ეს ჩანს ჯუანშერის ცნობიდან,
 რომ არჩილმა თავისი ერთ-ერთი ძმისწული მიათხოვა „პიტიახშსა, ნათესავსა ფეროზისსა, რომელიც მშთავ-
 რობდა თრიალეთს, ტაშრის და აშოცს“ (მარიამის. ტკა, გვ. *428).

ქართლის პოლიტიკური ისტორია VI—VII საუკუნეების მიჯნაზე გეოფიქრებთან რომ პიტიახშობა, როგორც ქვეყნის საგამგეო, ჩვენში უნდა მოსაზობილიყო ან უკვე VII საუკუნის დასაწყისში, მაგარიკი კეისრის დროს, ანდა, ყოველ შემთხვევაში, VII ს-ის პირველი მეოთხედის განმავლობაში, ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობათა შედეგად, რის შემდეგაც აქ ჯერ ბერძენთა და მერმე არაბთა მფლობელობა დამყარდა, სულ სხვა ადმინისტრაციული ერთეულებით და თანამდებობებით. ამას იქით პიტიახშობა უკვე უბრალო წოდებად უნდა გვევლინებოდეს IV—VI საუკუნეების პიტიახშობა ჩამომავალათვის. ახლა უკვე პიტიახში ერთი კი აღსანიშნავია იქნებოდა, რამედ რამდენიმე, რადგან გვარიშვილები ბევრი იყვნენ. მაინცა და მაინც დასახსიათებელია, რომ VII ს-ის ამბების მოყოლისას ჯ უ ა ნ შ ე რ ი სამჯერ იხსენიებს პიტიახშობის მრავლობითი რიცხვით¹. ერთგან ის ამბობს: არაბთა პირველი შემოსევისას (რომელსაც იგი, როგორც ცნობილია, შეცდომით მურვან ყრუს ლაშქრობას უკავშირებს), ე.ი. 643 წ., „ყოველნი მთავარნი და პატიახშნი, ნათესავნი ერისთავთა, წარჩინებულნი ქართველთანი შევიდოდეს კავკასიადო“ (ქიქინაძის გამოც. ქც., გვ. 249, მარიაშის ქც., გვ. *419). მეორედ, ამავე ამბავთან დაკავშირებით, ჯ უ ა ნ შ ე რ ი გადმოგვცემს, რომ ანაქოთის ციხეში შეხიზნულ მირსა და არჩილთან იყვნენ „სიმრავლე მცირედი ტაძრულისა მათისა და ნათესავნი ერისთავთა და პატიახშთა ათასი ოდენო“ (იქვე, გვ. 253 და *422). თუ პირველ წინადადებაში სადავოდ შეიძლება იქცეს, თუ რა აზრითა აქვს ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ნახმარი სიტყვა „პატიახშნი“, მეორე წინადადებიდან სრულებით ცხადია, რომ იგი პიტიახშთა გვარიშვილებს ჰგულისხმობს, ერისთავთა გვარიშვილების, ე. ი. გუარამ კურაპალატის ჩამომავალთა გვერდით². ამასთანავე, ჯ უ ა ნ შ ე რ ის „ნათესავნი პატიახშთა“ პირდაპირ ეხმაურება სამშვილდის წარწერის „[ნა]თესავით პიტიახშნი“-ს.

VII ს-ის შემდეგ ჩვენი ისტორიული წყაროები პიტიახშებს აღარ იცნობენ. არც ქართლის მატიაზე, არც სუმიბატ დავითისძე პიტიახშებს აღარ იხსენიებენ და ასეა შემდეგაც—არც ერთი ჩვენი ისტორიკოსი XII—XIV საუკუნეებისა, რამდენადაც ეცი, პიტიახშებს აღარ იხსენიებს³.

¹ როგორც ხეშოთაც აღვნიშნე, ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ერთხელ ვახტანგის დროსაცა აქვს ნახმარი მრავლობითი რიცხვი: „პიტიახშნი და სასპეტრო“, მაგრამ, როგორცა ვთქვი, აქ ეს ტერმინი „ერისთავნი“-ს მაგარიკობასა სწევს. ერთხელაც ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ვიდაც პიტიახშს ასახელებს, რომელიც „ჰმთავრობდა თრიალეთის ტაშორის და აშოცს“, ე. ი. ძველ საპიტიახშოს ეს ცნობაც ხეშოთ უკვე მოვიპოვეთ. აქ საინტერესოა უმთავრესად ის, რომ სამშვილდის საერისთავო VII ს-ის შუაგანებში კვლავინდებურად პიტიახშთა გვარიშვილებს ეჭირავს. რომ ის ერთადერთი პიტიახში არ იყო და რომ პიტიახშობა უკვე აღარ იყო დაკავშირებული გარკვეულ თანამდებობასთან, ეს ჩანს ჯ უ ა ნ შ ე რ ის ა ე ე ს ხ ვ ა, ქვემოთყვანილი, ცნობებიდან.

² ჯ უ ა ნ შ ე რ ის მესამე ცნობით, „პატიახშნი ვინმე არა შეეშენეს კლარჯეთს... და წარვიღეს ნახევარნი მათგანნი და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმახი და აღაშენა ციხე“ (იქვე, გვ. 261 და *431—432). ეს ამბავი ვითომც 657 წლის ახლანდელს უნდა იყოს მომხდარი. აქაც ძნელი სათქმელია ავტორი გარკვეულ გვარიშვილებს ჰგულისხმობს, თუ ტერმინი პიტიახშნი იგი ჰხმარობს, როგორც საზოგადოებას?

³ ქართლის ცხოვრების გაგრძელება, XV ს-ში, ასახელებს ვიდაც „ლორის პატიახშებს“ (მარიაშის ქც., გვ. 892) და კონტექსტით იმე გამოდის, თითქოს პიტიახშნი ამ დროს კახეთსაც, შირვანსაც და სამცხესაც მოეხილან, რაც, ცხადია, სინამდვილეს არ შეეფერება. ეს ადგილი ავტორის პიტიახშის მიხედვით, რომელსაც მკითხველისათვის თავისი სწავლულობა და ნაკითხობა უნდა ეჩვენებინა.

ტერმინი „პიტიახშნი“ იცნობს ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ც ი, რომელიც, მისი აზრით, არის იგივე „პატიახშნი“, ე. ი. ტაძრის ეპარხონი ანუ დიდი ეპისკოპოსი (იხ. მისი ლექსიკონი). როგორც ვხედავთ, საბაბს გაგება ტერმინისა საკმაოდ დასწორებულია მის ძველ შინაარსს.

ამგვარად, თუ პალეოგრაფიული ნიშნები ჩვენს წარწერას უფრო VIII ს-ისა, ვიდრე VII ს-ისა ანიჭებენ, ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ცნობებთან შეთანაპირებით მისი შინაარსი თითქოს VII ს-ის კვითითებს¹.

მაგრამ სრულებით ზედმიწევნით შეიძლება განისაზღვროს წარწერის თარიღი, თუ ნამდვილად გამოვარკვევთ კოსტანტინეს და ლეონის ვინაობას, რომელთა მეფობის დროსაც დანიშნულია ტაძრის აგების თარიღები. როგორც ვიცით, ე. თაყაიშვილს არცელი მიანიჭა აფხაზთა მეფე კოსტანტი II ბაგრატის ძედი, რომელიც, აფხაზთა „მეფეთა დივანი“ მიხედვით, 873 წლიდან 912-მდე მეფობდა (ძვ. საქ., II, განყ. III, გვ. 46—54), კორე კი—ამ უკანასკნელის შვილი-შვილად, ლეონ II აფხაზთა მეფედ, რომლის მეფობის წლები, იმავე წყაროს მიხედვით, 957—967-ითაა განსაზღვრული. ამიტომ ე. თაყაიშვილი ჩვენს წარწერას X ს-ის შუახანებით ათარიღებს². —რამდენად შესაწყნარებელია თაყაიშვილის ეს დებულება?

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს შემდეგი: წარწერა განსაზღვრავს ტაძრის აგების თარიღებს: მშენებლობა დაწყებულია (საძირკველი დაუდევით) კოსტანტინეს მე-20 წელს და დასრულებულია (ტაძარი სრულიად აუშენებიათ) ლეონის მე-3 წელს. ე. თაყაიშვილი ით, ეს თარიღები იქნება: 892 წ. (873-დან მე-20 წელი 892-ზე მოვა) და 959 წ. (957-დან მე-3 წელი 959-ზე მოვა). გამოდის რომ ტაძარი 68 წლის განმავლობაში უშეწყობით (892—959), რაც ძნელი დასაჯერებელია.

შემდეგ: როგორც ვიცით, მთელი X ს-ის განმავლობაში სამშვილდე სომეხთა მეფეთა ხელში იყო. ქართული დიდი მშენებლობა, მაშასადამე, ამ დროს აქ, თუ სულ გამოირიცხული არა, ყოველ შემთხვევაში, ძალზე შეზღუდული და სათუთო უნდა იყოს. ხოლო სრულებით გამოირიცხულია მშენებლობის დათარიღება აფხაზთა და არა სომეხთა მეფეების წლებით. მართალია, ამ ხნის განმავლობაში სულ ადვილი შესაძლებელია, რომ ჩვენ არ ვიცოდეთ ისე, სამშვილდე დროებით აფხაზთა მეფეთა ხელშიც ჩაჯარდნილიყოს, მაგრამ რომ ეს მდგომარეობა 68 წელიწადი გაგრძელებულიყოს, სრულებით დაუჯერებელია.

დავუმატოთ ამას ისიც, რომ სამშვილდის წარწერაში კოსტანტი კი არაა დასახელებული, როგორც თაყაიშვილსა ჰგონია, არამედ კოსტანტინე, ხოლო X ს-ის აფხაზ-

¹ ჯ უ ა ნ შ ე რ ს, როგორც ცნობილია, VII და VIII ს-ის ამბები ერთმანეთში არეული აქვს. მურვან ზეს შემოსევა (737/42 წწ.) მას არაბთა პირველ შემოსევად მიანიჭა საქართველოში. მაშასადამე, ან უნდა უწიროთ, რომ მას გამოჰპარვია თითქმის მთელი ერთი საუკუნე არაბთა ბატონობისა (654/5—737 წწ.), ან ძნელი დასაჯერებელია, ანადა, როგორც მისი თხრობის თანამომდევრობაც გვაფიქვამს, და მის საზღვარს იტორიულ-ქრონოლოგიურ კონცეფციასაც საესებით შეეფერება, რომ მას მხოლოდ ანაქრონისტული მასაის შეცდომა დაემართა მურვანის ლაშქრობის მიმართ, რაც, პირიქით, ადვილად დასაშვებია, და რომ ირიადად იგი VII ს-ის შუახანების ამბებს მოგვითხრობს, რომლებშიც ჩართულია VIII ს-ის ამბებიც. ირიადად ჰაბიბ იბნ-მასლამას მეორედ და მკვიდრად შემოსევა ჩვენში (654/5 წ.), ყველა ნიშნებით, მშვილდის ბაზისათს ატარებდა, საფიქრებელია, რომ ის რბევა და აზხრება, რომელიც ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ა აქვს ჩართული (და რომელიც უთუოდ გახეიადებულია მურვან ყრუს დროინდელი ამბების ზეგავსით), არაბთა მარბილის პირველ შემოსევისა ჰგულისხმობს, იმავე ჰაბიბის მეთაურობით, 643 წ. და არჩილი, ამგვარად, ამ ხანის მოღვაწეები უნდა იყვნენ (ისევე-ისე, თანამად ჯ უ ა ნ შ ე რ ს კონცეფციის). არჩილი ამის შემდეგ იწება „ვითარ გარდაქდეს წელიწადნი ორმოცდაათნი“, ე. ი. 690-იანებში. იგი რომ მართლა მურვან ყრუს თანამედროვედ მივიჩნიოთ, მისი სიკვდილი VIII ს-ის 90-იანებში უნდა დაემთხვეოდ და მაშინ მისი შვილები, იოვანესა და ჯ უ ა ნ შ ე რ ს, გრისთავობა IX ს-ში უნდა გადაეცინათ, რაც შეუძლებელია (ზემოთხსენებულსათვის იხ. ი. გ. ჯ ა ვ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი ს ქ ა რ თ ე რ ს ის ტ., II, გვ. 343, 350—52, 360, 4 ქ მ ე ლ ი დ ი ს ქ ა რ თ. ლიტერ. ისტ., I, გვ. 250-251, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს არაბთა საქართველოში, იბ., 1936, გვ. 17—18, 22—23, 31—35).

² იმ დროს როცა ე. თაყაიშვილი სამშვილდის წარწერები გამოაქვეყნა, „მეფეთა დივანი“ ჯერ ცნობილი არ იყო. ამიტომ, თაყაიშვილის თარიღები მცირედ განსხვავდება ზემოთხსენებულსაგან.

თა მეფეს, „მეფეთა დივანის“ მიხედვით¹, მაინც და მაინც კოსტანტი ერქვა და ამ სახელითაა ცნობილი. მისი გაიგივება კოსტანტინესთან სრულშედეგითაც სავალდებულო არაა.

ყველა ზემოჩამოთვლილი მიზეზების გამო, ე. თაყაიშვილის დებულება უნდა უარყოფთ.

აფხაზთ „მეფეთა დივანში“ კიდევ მოიპოვება ერთი კოსტანტინე² და მისი მომდევნო ლეონი, რომლებიც შესაძლებელია ვინმემ ჩვენი წარწერის მეფეებად ჩათვალოს. ესენი არიან, უფრო ნიშანდობლივ, ლეონ I აფხაზთა მეფე, რომელიც, „დივანით“, 746 წლიდან 791-მდე მეფობდა, და მისი (უფროსი) ძმა კოსტანტინე, რომელიც მისი წინამორბედი იყო ვითომც სამეფო ტახტზე, მაგრამ რომლის „მეფობის“ ხანგრძლიობა „დივანში“ აღნიშნული არაა. ქართლის მატიანეს გარკვეული ჩვენებით კი აფხაზთა მეფედ თავი გამოაცხადა პირველად სწორედ ლეონმა, რომელმაც აფხაზეთის საზღვარიც აღმოსავლეთით ლიხამდე გადმოიტანა (ქიქინაძის გამოც. ქცა, გვ. 268, მარიაშის. ქცა, გვ. *441). მანამდე, მაშასადამე, საზღვარიც უფრო დასავლეთით იდო და აფხაზეთის განმგებელნიც ერისთავებად იწოდებოდნენ და არა მეფეებად. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ როგორც ეს აკადემიკოს ს. ჯანაშიასაცა აქვს აღნიშნული³, „მეფეთა დივანი“ ლეონამდე არც ერთი „მეფის“ ზეობის ხანგრძლიობას არ აღნიშნავს, რაც იმის მოწმობად უნდა ჩაითვალოს, რომ ლეონის დროს „დინასტიის განვითარებაში რაღაც ცვლილება, ან კიდევაც გარდატეხა მომხდარა“⁴. ეს ცვლილება სწორედ მეფედ გამოცხადება იყო თავისა ლეონის მიერ, რაც, როგორც ეს აკად. ს. ჯანაშიასაცა აქვს გამოჩვენებული⁵, VIII ს-ის დამლევეს, 790-იანებში უნდა მომხდარიყო. თუ „მეფეთა დივანი“ ლეონის წინაპრებსაც მეფეებად ჰხადის, ეს მხოლოდ დინასტიის განდიდების სურვილით აიხსნება. მართლაც, იოანე საბანისძე 780-იანებში აფხაზეთის მმართველად იცნობს მხოლოდ მთავარს და არა მეფეს და ამ ქვეყნის საზღვრების აღნიშვნისას მას აზრადაც მოსდის ლიხის ხსენება⁶. ლეონამდე, მაშასადამე, აფხაზეთის ერისთავებსა თუ მთავრებს არ შეიძლება ისეთი პოლიტიკური გავლენა ჰქონოდათ ქართლზე, რომ დიდი მონუმენტალური მშენებლობა აქ მათი ზეობის წლებით დაეთარილებინათ. კოსტანტინეც ჯერ კიდევ უბრალო ერისთავი იყო და ამგვარად სამშვილდის წარწერაც მას მეფედ ვერ მოიხსენიებდა.

ხოლო თუ სამშვილდის წარწერის კოსტანტინე და ლეონი აფხაზთ მეფეთა შორის ვერ მოიძებნა, მაშინ ერთად-ერთი შესაძლებლობა რჩება, სახელდობრ ის, რომ ესენი ბიზანტიის კეისრები არიან, რადგან ასეთი სახელების მქონე მეფეები არც ქართლში და არც სომხეთში არა ყოფილან.

საკმარისია ადამიანმა ბიზანტიის კეისრების სიას თვალი გადაავლოს, რომ დარწმუნდეს, რომ სამშვილდის წარწერის კოსტანტინე შეიძლება იყოს მხოლოდ კოსტანტინე V კობრონიმე (740—775, იხ. М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1940, стр. 122) და ლეონი კი—ლეონ IV ხაზარი (775—780). საქმე ისაა, რომ არსად კოსტანტინე და ლეონი ერთმანეთს ისე არ მისდევენ ბიზანტიის კეისრების სიაში, რომ შეიძლებოდეს მათი გაიგივება სამშვილდის წარწერის მეფეებთან, გარდა ხსენებული კოსტანტინე V-ისა და ლეონ IV-ისა. ამასთანავე, მხედველობაში მისაღებ სხვა შესაძლებელ

¹ და დოკუმენტითაც!

² დოკუმენტით, კოსტანტი.

³ იხ. მისი წერილი, О времени и условиях возникновения Абхазского царства, ენიციკლ. მოსკ., VIII, თბ., 1941, გვ. 139.

⁴ იქვე, გვ. 139.

⁵ იქვე, გვ. 152.

⁶ იქვე, გვ. 147—148.

კოსტანტინე კეისრებს, IV პოგონატს (668—685) და VI-ს (780—797), ზეობის წლებში არა მყოფნიდნენ, ორივეს 20 წელზე ნაკლები უმეფიათ და უკვე ამიტომ ისინი ჩვენთვის გამორიცხულნი არიან¹.

ამგვარად, სამშვილდის სიონის საფუძველი დაიღო კოსტანტინე V კობრონიმეს მეფობის მე-20 წელს, ე. ი. 759-ს (740-დან მე-20 წელი 759-ზე მოვა), ხოლო ტაძრის მშენებლობა დასრულდა ლეონ IV ხაზარის მე-3 წელს, ე. ი. 777-ს (775-დან მე-3 წელი 777-ზე მოვა) და, მაშასადამე, მთელი მშენებლობა 19 წელიწადი გაგრძელებულა (759—777). მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატანეს ცნობით, წილქნის ეკლესიის აშენებას ბაკურ მეფე 25 წელიწადი მოუნდა (CMOMPK, XLI, გვ. 60) და ბოლნისის სიონიც, როგორც ეს მისი უკანასკნელად აღმოჩენილი წარწერიდან ჩანს, 24—25 წელიწადი უშენებიათ², ისე რომ 19 წელიწადი სამშვილდის დიდი, ისიც გუმბათიანი ტაძრისათვის კიდევაც ცოტაა. იქნება ეს იმით აიხსნებოდეს, რომ, როგორც წარწერა გადმოგვცემს, მშენებლობა სწრაფი ტემპით უწარმოებია, ყოველ შემთხვევაში, იოვანეს.

სატიურება, ე. ი. ტაძრის კურთხევა მომხდარა, ჩვენი წარწერით, ლეონის მეფობის მე-3 წლის „დღესა ენენისაჲ“, ანუ 777 წლის სექტემბრის 13-ს. იგი, ეტყობა, დიდის ზემოთ ჩაუტარებიათ, 6 დღის განმავლობაში, „დიდითა კრებითა“, რის შემდეგაც სამშვილდის სიონი მოქმედ ეკლესიად გადაიქცა³.

დასასრულ მაინც კიდევ უნდა ვითხოვთ, თუ რამდენად შესაძლებელია, რომ VIII ს-ის მეორე ნახევარში, როდესაც, როგორც ცნობილია (მურვან ყრუს ლაშქრობისა და განსაკუთრებით ბაღდადში აბასიანთა გაბატონების შემდეგ), არაბთა რეჟიმი აღმოსავლეთ საქართველოში საშინლად გამკაცრდა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 354, 361—362), დაიწყო დევნა ქრისტიანობისა და არაბული მმართველობა ყოველწინარ ცდას აწარმოებდა, რათა ეს მხარე სრულებით მოეწყვიტა საზოგადოდ დასავლეთისაგან და მისი გავლენის სფეროდან გამოეთიშა, — რამდენად დასაშვებია, რომ ასეთ პირობებში დიდი საკულტო მშენებლობა ქვემო-ქართლში ბიზანტიის კეისრების მეფობის წლებით დაეთარილებინათ? — ამ კითხვაზე დადებითი პასუხი უნდა გავცეთ და ამ რატომ:

¹ დანარჩენი კოსტანტინეები არ არიან მხედველობაში მისაღები იმიტომ, რომ არც ერთს ლეონი არ მისდევს.

კოსტანტინე VI მამამისა, ლეონ IV-მ, თანამოსაყდრედ გახადა ჯერ კიდევ 776 წ., და აქედან თუ ვიანგარიშებდით, მისი მე-20 წელი 795-ზე მოვიდოდა. აქედან შეიძლება დადევსკნა, რომ ლეონის ქვეშ სამშვილდის წარწერაში ლეონ V სომეხი (813—820) იგულისხმება, რომლის მე-3 წელი 815-ზე მოვა, ისე რომ, ტაძარი, გამოვიდოდა, 20 წლის განმავლობაში აშენებულა, რაც თავის-თავად ძნელი არასაშვებია არა. მაგრამ სრულებით ცხადია, რომ წულთარციხის საკურობისათვის თანამოსაყდრეობას არასოდეს მხედველობაში არ მიიღებდნენ, რადგან ეს უთავებოლო არეულობას გამოიწვევდა: ასე, ლეონ IV-ის მე-3 წელი იმავე დროს კოსტანტინე VI-ის მე-2 წელი იქნებოდა და ა. შ. გარდა ამისა, ბიზანტიის პოლიტიკური ვითარებაც, ლეონ IV-ის გარდაცვალების შემდეგ, შინაური ჭიშმობისა და საგარეო საქმეთა წარუმატებლობის გამო, ისეთი შექნა, რომ მისა გავლენა ქართლზე თვალსაჩინოდ უნდა შემკირებულყო. ამდენადვე, კოსტანტინე VI-ისა და ლეონ V-ის ხსენება სამშვილდის წარწერაში საეჭვო ხდება.

² წარწერა იხ. გ. ჩუბინაშვილის „ბოლნისში“, ენიკიკ-ს მოამბე, IX, გვ. 69. მშენებლობა დაწყებულია პეროზის მე-20 წელს, ე. ი. 477/78-ს, და დამთავრებულია კავადის მე-15 წელს (პ. ინგოროყვას მიხედვით), ე. ი. 502/03-ს.

³ პატივცემულ პ. ინგოროყვას თან კერძო საუბრის დროს გამოირკვა, რომ, ჩემდა სასიამოვნოდ, იგიც, სრულებით დამოუკიდებლად, სწორედ ზემოთთქვენილ დასკვნებს დასდგამია სამშვილდის სიონის აშენების თარიღის საკითხში, რაც, ჩემის აზრით, იმას მხოლოდ, რომ ჩვენი მსჯელობა სავალდებულოა ყველასათვის, ვინც ამ საკითხს ჩაუვიკრდება.

აღსანიშნავია ისიც, რომ თვითონ ტაძრის გეგმა და შემკობილობა, წინააღმდეგ ე. თაყაიშვილის აზრისა, გვაგულღებინებს არა X ს-ს, არამედ VIII—IX საუკუნეებს. მაგრამ ამ საკითხს ცალკე განიხილვა ესაჭიროება.

სწორედ ეს რეჟიმის გამკაცრება იწვევს შესატყვის რეაქციას ქართლში, განსაკუთრებით სამღვდლოებას შორის, რის საუკეთესო მოწმედ იოანე საბანისძე და მისი თხზულება უნდა ჩაითვალოს (იხ. ივ. ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 364—366). ამასთანავე, თუმცა აღმოსავლეთ საქართველოში (განსაკუთრებით ქართლში) არაბები სრული ბატონ-პატრონები არიან, დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ამ დროსაც კვლავინდებურად ბიზანტიის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენის ქვეშ იმყოფება (ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 357, 390 შშ.). ბიზანტია ბატონობს ამ დროს ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაწილში და შავ ზღვაზე უცილობლად, ხმელეთზე კი მას მცირე აზია უჭირავს, მისი უმეფეო მფლობელობა კარნუ-ქალაქამდე ვრცელდება (იხ. Левченко, დასახელ. ნაშრ., გვ. 124,126) და იგი უმეფეოდ ესაზღვრება მესხეთს. ამიტომაც, რომ მესხეთის (არტანუჯის) მთაერები, დამკვიდრდნენ თუ არა არტანუჯში, მაშინათვე ბიზანტიის კეისრის ვასალები შეიქნენ და იქაური საკარისკაცო წოდებანი მიიღეს. ამიტომ სრულებითაც ვასაკვირველი არ უნდა იყოს, თუ რომ ბიზანტიის კულტურული გავლენა ამ ხანებშიც კვლავინდებურად ქართლსაც მოიცავდა და რომ აქაური შევიწროებული სამღვდლოება იქითკენ იცქირებოდა, იქიდან მოელოდა ხსნას და შეიძლება პირდაპირ განზრახაც უგულუბელსჰყოფდა, საცა კი შეეძლო, ბლდადის მფლობელებს და ბიზანტიის კეისრების უზუნაესობას აღიარებდა თეორიულად მაინც. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ იოანე საბანისძეც, თუმცა ხალიფასაც ასახელებს, მაინც, აბო ტფილელის მარტვილობის თარიღის განსაზღვრისას, პირველ ადგილას კოსტანტინეპოლის კეისარს, კოსტანტინე ლეონის ძეს აღნიშნავს (ქეკელიძის გამოც. გვ. 68).

ამგვარად, ჩვენს წინადადებას, სამშვილდის წარწერის კოსტანტინე და ლეონი ბიზანტიის კეისრებად მივიჩნით, წინ არავითარი დაბრკოლება არ ელოდება¹.

* *

სამშვილდის სიონს კიდევ ორი წარწერის ფრაგმენტები შემოუნახავს სამხრეთის ფასადზე — ერთი ქართული და ერთიც სომხური (იხ. ზემ. გვ. 87, მულაჟის მიხედვით შესრულებული ჩანახატი), რომელთაგან პირველი ბროსესაცა და თაყაიშვილსაც აღმოსავლეთი ფასადის წარწერის დასაწყის ნაწილად მიაჩნიათ. მართლაც, ეს წარწერა სწორედ იმავე სიმაღლეზეა მოთავსებული, როგორც ზემოთ განხილული წარწერა, ისევე ამოკოდვილი და პალეოგრაფიულად საესებით უდგება მას, ისე რომ იმავე ხანას უნდა მიეკუთვნოს. და თუ მე იგი აღმოსავლეთი ფასადის წარწერის თავში არ მოვაქციე, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი კავშირი ამ უკანასკნელთან მაინც და მაინც ნათელი არაა², ამჟამად იგი ასე იკითხება³:

¹ კოსტანტინე V-ცა და ლეონ VI-ც, როგორც ცნობილია, სასტიკი იკონოკლასტები იყვნენ. ამიტომ შეიძლება ვისმე საეკლავო ეტიკეტის მათი დასახელება დიდი საეკლავო მნიშვნელობის დათარიღებისა ჩვენში, სადაც ზატონაბროძეობის ადგილი არ ჰქონია (ივ. ჯავახიშვილი, ნახსენ. ადგ., გვ. 406—407). მაგრამ სწორედ იმიტომ რომ ეს მოძრაობა ქართლს არ შეეხებოდა, მას, რამდენადაც ჩანს, არც არავითარი რეაქცია არ გამოუწვევია ჩვენში და ამიტომ ჩვენს სამღვდლოებას, თავისი ორიენტაციის გამორყევისას, თავისუფლად შეეძლო ეს მომენტი მხედველობაში სულაც არ მიეღო.

² ასეთა მოხაზულობაც, რაზედაც აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა მიმოიხილა, მიუხედავად დიდი შვავებისა, განსხვავებასაც გვიჩვენებს. ჯერ ერთი, საერთო შთაბეჭდილებით, S ფასადის წარწერის ასოები უფრო თორილია, უფრო წითელია და თან თითქოს უფრო მუყაითადაა გამოყვანილი (შდრ. ერთმანეთს, მაგ., ორივე წარწერის „ა“, „ე“, „ს“, „ფ“, „მ“, „ქ“). მეორე, ცალკეულ ასოები რომ ავიღოთ, S ფასადის „ჟ“-იეს კაუჭი შუაბუნე ემდებ. O ფასადისას კი ბუნის ხეში ნახევარზე; ამგვარადვე, S ფასადის „რ“-იეს ცვრიხი თითქმის ხუსტად უნდა შუალერძზე მოდის, O ფასადისა კი უფრო გემო ნაწილზეა მობმული; S ფასადის „ო“-ნის კუდიც ასოს ტანს უფრო მირისკენ ებმის და უფრო მოკლეა, ვიდრე O ფასადის; დაბოლოს, „ლ“-სიც, რომელიც გადაწყვეტია ამ ორი წარწერის მჭიდრო სიახლოვისათვის, ქართული პალეოგრაფიისათვის კი იქაც და აქაც ერთნაირად უჩვეულოდაა მოყვანილი, რადგან მუცელი მას გვერდიდან კი არა აქვს მოხმული, არამედ ქვემოდაც, ისე რომ ლერძი თითქმის ზედ მუცლის შუაზე მოდის, მაინც განსხვავდება—S ფასადისა უფრო მეტადაა დაშორებული ამ ასოს ჩვეულებრივს მოყვანილობას.

³ თითო ფილაქანი გამოყოფილი მაქვს შევული ზახით და თითოს ქვემოდაც თაგისა სიგარე აქვს მწერილი სანტიმეტრებში.

|-----ითა¹|კაცთმოყოჲკარე-----²|სკაყოფელი ესე|....

82.

127.

ამ ფრაგმენტის გამონათქვამი: „სკაყოფელი ესე“..., გვაფიქრებინებს, რომ ეს წარწერა მთელ ტაძარს კი არ შეეხებოდა, არამედ მხოლოდ სანათლავს³, რომლის სამხრეთ კედელზედაც იგი მოუთავსებიათ და რომელიც, ადვილი შესაძლებელია, ცალკე პირის ხარჯით იყო აშენებული. ეს ფრაგმენტი რომ აღმოსავლეთი ფასადის წარწერის დასაწყისი ნაწილის ნაშთი ყოფილიყო, აქ ჩვენ გრძელი ვედრებითი და დიდებისმეტყველებითი ტექსტი უნდა გვეგულვა, რადგან ფრაგმენტის უკანასკნელი სიტყვიდან ტაძრის სამხრეთ აღმოსავლეთ კუთხემდე 4,62 მეტრის მანძილია⁴ და მერმე კი, უკვე თვით აღმოსავლეთის ფასადზე, კედლის პერანგი, როგორც ვიცით, კიდევ 3,40 მეტრის სიგრძეზეა გაძარცული. ამის ნაცვლად, რამდენიმე სათაური სიტყვის შემდეგ, აქ უკვე თხრობითი ნაწილი იწყება, როგორც ამას „სკაყოფელი ესე“... გვაფიქრებინებს, რომელშიც მოხსენებული იქნებოდა, ალბათ, სანათლავის აღწმენებელი და მისი შემოწორულება.

თავში ამ წარწერას, პირველი ფილაქნის ზომის მიხედვით (82 სანტიმ.) დაახლ. 10—11 ასო უნდა აკლდეს⁵.

რა თქმა უნდა, შესაძლებლობა, რომ ეს ფრაგმენტი მაინც აღმოსავლეთი ფასადის წარწერის ნაწილის წარმოდგენდეს, საეჭვო გამოირიცხული არაა — ამოდენა ლაკუნებში ტექსტი, ვინ იცის, რანაირად იყო გადაბმულ-დაკავშირებული —, მაგრამ ეს, მე მგონი, ვერ შესცვლიდა ამ წარწერის საერთო შინაარსსა და აზრს.

სომხური წარწერის ფრაგმენტი დაცულია იმავე კედელზე და იმავე ორ ფილაქანზე, რომლებზედაც უკანასკნელად ხსენებული ქართული წარწერაა მოთავსებული „სკაყოფელის“ შესახებ. სომხური წარწერა ქართულის ქვეშაა ამოკოდვილი მსხვილი მთავრული ასოებით⁶. მასაც თავში რამდენიმე ასო უნდა აკლდეს, ხოლო ბოლო ნაწილი მისი, ქართულივით, სრულიად გადარეცილია. იგი ასე იკითხება⁷:

[**ႡႢႣႤႥႦႧႨႩႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿႺႻႼႽႾႿႺႻ**]....

¹ გრძელი ხახით აღნიშნულია სულ ერთიანად გადარეცილი ნაწილი, ორი პატარა ხახი კი აღნიშნავს ასოებს, რომელთა ძირები ჯერ კიდევ ჩანს. ამითგან მეორეს ბროსცევა და თაყაიშვილიც ჭკიბულობზე როგორც „ს“-ანს, რაც სინაშედობას უნდა შეეფერებოდეს, მაგრამ მაინც გადაწყვეტილ არა იქნის ასო, რადგან, ნაშთის მიხედვით, აქ შეიძლება მუცელშეგრული ასოც გვევლინოს, მაგ., „ზ“-ენი. პირველი ასო არ „ე“-ს უნდა იყოს, ან „ო“-ნი.

² ზარგვხით აღნიშნულ ადგილას ფილაქანი გაზეთქილა და დულაბით შეუღესიათ, რის გამოც ნაწერისა აღარა დარჩენილა რა. აქ უნდა დატეულიყო, ვარაუდით, 4-5 ასო და მათგან უკანასკნელი, ნაშთის მიხედვით, თითქოს „ა“-ნი უნდა იყოს. ყოველ შემთხვევაში, თაყაიშვილი ტყუილად ჭკიბულობს აქ „ბა“-ს (ე. ი. „მოყოვარებათ“), რადგან ნამდვილად არც „ბ“ ან არც „თ“ არა ჩანს. მომდევნო სიტყვის პირველი ასოს, „ს“-ანის, ზედა ნაწილი ჯერაც კარგად განიხრება.

³ თუმცა შდრ. ბაგრატი IV-ის წარწერა ატენის სიონზე: „შევიწერე წმინდასა სიონსა ატენისასა, საყოფელსა წმიდისა ღმრთის მშობლსასა“ (Христ. Восток, I, გვ. 290).

⁴ აქ ჯერ ორი ფილაქანი მიადის, რომლებზედაც წარწერა სრულებით გადარეცილია, მერმე კი, ვიდრე კუთხემდე და იმას იქითაც, პერანგის ქვეში მორღვეულია.

⁵ სანათლავის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეს პირველი ფილაქანი დაშორებულია 89 სანტიმეტრით. აქ კუთხემდე 2 სხვა ფილაქანია, ჯერ ვიწრო, 30 სანტიმეტრის სიგანის მქონე, მერმე კი ორჯერ უფრო გრძელი კუთხის ფილაქანი. ამ უკანასკნელზე ნამდვილად შეიძლება ითქვას, რომ ზედ არაფერი ვერა, ვიწრო ფილაქანზე კი ვგებ რამდენიმე ასო იყო მოთავსებული, რომლებიც სულ გადარეცილია.

⁶ ასობეი სიმაღლით აქაც განსხვავდება ერთმანეთში: ასე, მაგ., **Ⴅ** 9 სანტიმეტრის სიმაღლისაა, **Ⴃ** — 10,5 სმ-ის, მაგრამ არის აქვე 5 სმ-ის სიმაღლის **Ⴃ**, **Ⴅ** 9 სმ-ის სიმაღლისა, **Ⴃ** კი 4,5 სმ-ის არ აღემატება და მისთ.

⁷ ფილაქნები გამოყოფილი მაქვს შეფუთვი ხახებით.

⁸ ამ სიტყვის (თუ აქ ერთი სიტყვაა!) პირველი ასო შეიძლება აღვადგინოთ აგრეთვე როგორც **Ⴃ**; პატარა ხახებით აღნიშნავს ასოთა ნაშთებს, რომელთა აღდგენა ქირს.

⁹ სწორ ფრჩხილებში ჩანს მისი ასოების ადგილას ფილაქანი გაზეთქილა და დულაბით შეუღესიათ.

ეს წარწერა გამოცემული აქვს პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის¹, რომელიც მას ასე ჰკითხულობს:

„*Հրամանաւ տեսան Քիւրդեա հայոց կաթաղիկոսի...*“

ე. ი.: „ბრძანებითა უფლისა გეორგისა, სომეხთა კათალიკოსისა...“

პატივცემული მკვლევარის წინაქითხი სწორება, თუ პირველ სიტყვას მხედველობაში არ მივიღებთ. საქმე ისაა, რომ აქ „*Հ*“ სრულებით არა ჩანს და არც *P* სწერია, არამედ ამ ადგილას, რომელიც, მართალია, ძალზეა გადარეცხილი, მაინც ნამდვილად ან *Չ* იყო, ან *Մ*. არც დანარჩენი ასოები ამ სიტყვისა არ ჰპოულობს გამართლებას შემონახული ნაშთების მიხედვით.

სხვებრ, ეს სომეური წარწერა საკმაოდ უწიგნურადაა შედგენილი, რასაც ცხადპყოფს შედარებაც ნამდვილი ტექსტისა (*ԳԵՐԳԱ*) მელიქსეთ-ბეგის მიერ გამოცემულ ტექსტთან (*Քիւրդեա*). უკანასკნელი სიტყვა (*ԿԱԹԱԼՈՒԿՈՍԻ*), როგორც პროფ. მელიქსეთ-ბეგი შეპნიშნავს, ქართულ ყაიდაზეა ახმოვნებული და არა სომეურისაზე, სადაც უნდა ყოფილიყო „*կաթաղիკოს*“ ან „*კაթაღიკოს*“.

წარწერაში მოხსენებული გეორგ კათალიკოსი ლ. მელიქსეთ-ბეგს გეორგ ლორელად მიაჩნია, რომელიც თანამოსაყდრე იყო გრიგოლ II კათალიკოსისა XI ს-ის მეორე ნახევარში, 1067-დან (ან 1069-დან) 1072-მდე². ეს მართლაც ასე უნდა იყოს. გეორგ ლორელამდე ცნობილია კიდევ მხოლოდ ორი გეორგი: ერთი კათალიკოსობდა 792-დან 795-მდე, მეორე კი 877-დან 897-მდე³. მათგან პირველი გამორიცხულია იმიტომ, რომ X ს-ის დამდეგამდე სომეხები სამშვილდეში არ შესულან. მეორის სუფევაც სამშვილდეში ძალიან საბჭევია, თუმცა მისი უკანასკნელი წლები ემთხვევა სუმბატ I ბაგრატიუნის (893—914) პირველ წლებს, რომელმაც პირველმა სომეხთ მეფეთა შორის შედგა ფეხი სამშვილდეში (იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით, იხ. ილ. აბულაძის გამოც., თბ., 1937, გვ. 56). მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო, ყველა ნიშნებით, ან IX ს-ის მიწურულში. ანდა, უკეთ, X ს-ის დამდეგს, რასაც გეორგ კათალიკოსი ვეღარ მოესწრებოდა. ძნელი დასაჯერებელიცაა, რომ პირველ დაპყრობისთანავე სომეხთა კათალიკოსს, ანდა მისი სახელით ვისმე სხვას სამშვილდეში წარწერა გაეკეთებინა, ისიც ახლად ამწებულს ქართულ ტაძარზე.

XI ს-ის შუახანებში, როგორც ვიცით, სამშვილდეში ჯერ ისევ სომეხთ მეფენი იხსდნენ. 1065 წლის ახლო ხანებში ჩამოართვეა ბაგრატ V-მ კვირიკე სომეხთა მეფეს ეს ქალაქი და „იპყრა სახლად თუსად“⁴. მართალია, გეორგ ლორელის თანამოსაყდრეობა ცოტა უფრო გვიან დაიწყო, 1067-სა თუ კიდევაც 1069-ში, მაგრამ ამ დროს აქ სომხის მრევლი მტკიცედ ფეხმოკიდებული უნდა გვეგულეობდეს და სომეხთა კათალიკოსის ხსენება სომეხურ წარწერაში არ უნდა გვაკვირვებდეს, თუმცა მაინც კიდევ უცნაურია, რომ ეს წარწერა ქართულ ტაძარზე მოუთავსებიათ. სამწუხაროდ, მისი შინაარსი ნათელი არაა, თორემ ამ საკითხსაც შექი მოეფინებოდა.

ქართულ-იერძული ფორმაც სიტყვისა „*კაթაღიკოს*“⁵, რა თქმა უნდა, XI ს-ისათვის უფრო გასაგებია, ვიდრე IX ს-ის დამლევისათვის⁶.

¹ თურნალი „*Աբշაղ*“, თბ. 1940, № 4, გვ. 54.

² იხ. *Մ ա գ ա թ ա ա ռ բ Է յ ի ի ղ ի ո յ ի Օ Ր ժ ա ն ի խ ն, Ա գ գ ա զ ա տ ի մ, I, Կ ի տ ա ն ի ն*, 1912, §§ 879 — 883.

³ იქვე, § 628 და §§ 674—695.

⁴ იხ. ივ. ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 449 და ჰიკინაძის გამოც. ქ.ა., გვ. 332 (მარიამის. ქ.ა., გვ. *498—499).

⁵ შტრ. ასეთივე ფორმა ანისის 1218 წლ. წარწერაში ვტივანე კისის: „*კაթაღიკოს*“ წარწერის მე-20 სტრ., ვ. დონდუას გამოცემით, Сборник Н. Я. Марру, стр. 648—649.

პალეოგრაფიულადაც გეორჯ კათალიკოსის წარწერა, მიუხედავად თავისი არქაული შესახედაობისა, რასაც განსაკუთრებით ასოთა სიმსხო უწყობს ხელს, მაინც თითქოს უფრო XI ს-ით უნდა განისაზღვროს. ამ მხრივ განსაკუთრებით დამახასიათებელია თანაბარი სიმალის გვერდების მქონე **ზ**, რომლის მსგავსი 1028 წლის წარწერასა და 1057 წლის ხელნაწერში გვხვდება¹, კუთხოვანი **შ**, ჩამოშვებული ცხვირით, რომელსაც იმავე 1057 წლის ხელნაწერში ვხედავთ, და სამნაწილად **ჰ**, ჰორიზონტული თავით, რომლის მსგავსი იმავე 1028 წლის წარწერაში გვევლინება.

ამგვარად, სომხური წარწერა სრულებით არა ჩანს დაკავშირებული ქართულ წარწერებთან.

* *

სამშვილდის სიონის აღმოსავლეთი ფსადის წარწერა შინაარსით ძალიან მდიდარი წარწერაა. შეიძლება ითქვას, რომ იგი ამ მხრივ პირდაპირ იშვიათი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლია და ამიტომ მეტის-მეტად აფსუსია, რომ ჩვენამდე მას ასეთი ძალზე ნაკლები სახით მოუღწევია. აღვნიშნოთ ის, რაც შეგვაბა მისმა ზედმიწევნით დათარიღებამ.

1. აქამდის ჩვენ ვიცოდით, ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს ერთი ცნობის მიხედვით (იხ. ზემ. გვ. 94, მენ. 1), რომ VII ს-ის შუახანებში სამშვილდის საერისთვო, იგულისხმება, თვითონ ქალაქითურთ, პიტიახშოთა ჩამომავლების ხელში იყო. VII ს-ის მეორე ნახევრისა და მთელი VIII ს-ისათვის კი, სრული საუკუნე-ნახევრის სიგრძეზე, აღარავითარი ცნობა ამ ქალაქის და მისი ტერიტორიის შესახებ ჩვენ აღარ მოგვეპოვებოდა. ახლა, ტაძრის წარწერის წყალობით, ჩვენ ვიცით, რომ VIII ს-ის გასულსაც ქალაქი და მასთან ერთად, ალბათ, საერისთვოს ქვეყნებიც ისევ-ისევ „ნათესავით პიტიახშოთა“ ხელში ყოფილა, ე. ი. უნდა ვიფიქროს, რომ VII ს-ის შუახანების შემდეგ და ვიდრე IX ს-ის მეორე ნახევრამდე, როდესაც ქართლის გულისათვის ბრძოლა დაიწყო სომეხთა და აფხაზთ მეფეებს შორის, სამშვილდეს თავისი მფლობელი არ გამოუცვლია. მართლაც და ქალაქისთვის მთავარი ტაძრის აგება მხოლოდ მის მფლობელს თუ შეეფერებოდა, რომელიც თავის რეზიდენციას ამკობდა, ხოლო ასეთი დიდი მშენებლობის წარმოება მხოლოდ დიდ მფლობელს და ქვეყნის მმართველს თუ შეეძლო.

2. წარწერის დათარიღების წესი (ბიზანტიის კეისრების წლებით) სრულებით უჩვეულოა, მიულოდნელი ამ დროს მაინც, და მთელ რივ საკითხებსა ჰბადებს. რას უნდა ჰნიშნავდეს ის?—ეგებ აქ უბრალო ტრაფარეტთან გვაქვს საქმე, რომელიც სხვას არაფერს მოასწავებდა, გარდა ბიზანტიის კეისრების იდეალური წინამძღოლობის აღიარებისა ქართული ეკლესიის მიერ, რაც ცნობილი იყო არაბთა მმართველობისათვის, არსებითად არავითარ საშიშროებას არ წარმოადგენდა და ამიტომ მის მიერ შეიძლებოდა იგნორირებული ყოფილიყო?²— მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ რომ სწორედ გამონაკლის მოვლენასთან გვაქვს საქმე?—არსად საქართველოში, არც უწინ და არც მერმე, რამდენადაც ვიცო, მონუმენტალური ძეგლების დათარიღების ასეთი წესი არა გვხვდება³. და თუ მაინცა და მაინც

¹ იხ. *Գ ա რ კ ი խ Ն Վ ա Ր Կ ա Յ Ն Ի Մ Ի Կ Ն Ի Տ Ի Ն*, *Քարոզ հայ հնագրության*, «*Նովոպեթ*», *ԿԻՔ ԽԱՅԻՆ*, *Վազար*, 1913, სურ. 19 (*ხրეტიკ*) და სურ. 53 (ხელნაწერი).

² ეს საკითხი დავისევა პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა.

³ როგორც აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა შემინშა, ამგვარი მოვლენა VII ს-ში გვხვდება სომხეთში, სადაც აღამნის 637 წლისა, ბაგავანის 639 წლისა და მრენის 639/640 წლების წარწერები ჰერაკლე კეისრის ხეობის წლებს ასახელებენ, არუტის წარწერა კი კონსტანტინე (კონსტანტი) II-ის მე-25 (მე-29?) წლითა დათარიღებული (იხ. *И. О р б е и*, *Багаванская надпись 639 г. и т. д. Христианский Восток*, т. II, вып. I (1913), стр. 131, 122, 138 и 139). მაგრამ ეს სახეებით გასაგებია მაშინ, როდესაც სომხეთში ჯერ ისევ ბიზანტიელი: *ონობდენ, ანდა არაბები ჯერ ახლად შესულები იყვნენ. უფრო საინ-

სამშვილდეში ვხედავთ მას, VIII ს-ის მეორე ნახევარში, მკაცრი სარწმუნოებრივი დევნის ხანაში, მე მგონია რომ სხეანაირად მისი გაგება არ შეიძლება, თუ არა როგორც შეგნებული პოლიტიკური დემონსტრაციისა, რომლის წინაშეც არაბთა მმართველობა, ეტყობა, უძლური აღმოჩნდა. ნამდვილად პოლიტიკურ დემონსტრაციას წარმოადგენდა უკვე თვით ფაქტი ისეთი გრანდიოზული საკულტო შენობის აგებისა, როგორიცაა სამშვილდის სიონი, რომლის მსგავსი აღნიშნული ხანისათვის ქვემო-ქართლში სხვა არცაა ჯერ ცნობილი. დემონსტრაციულ ხასიათს ატარებს სატფურებაც—ექვსი დღის განმავლობაში¹, „დიდითა კრებითა“ ჩვენი წარწერა ერთი ნიშნაია იმისა, რომ ქართველი ერი, ანუ უკეთ, მოწინავე წოდება ფეოდალებისა, სამღვდელთადაც, ახალგაზრდული ძალების მქონე, თავის შემღუბაზე დანდობილი და შესუბოვარი რწმუნით აღსაყვ, იმ დროს ქედს არ იღრეკდა სახლ-შემოსული სასტიკი მტრის წინაშე და თუ ფიზიკურად ვერა, მორალურად მიიწვინო დღის და აქტიურ წინააღმდეგობას უწყევდა მას. ამის ნიშნები, მიუხედავად იოანე საბანისძის გოდებისა, სხვაც ბევრია—ასეთი წინააღმდეგობის მავალითებია ნერსე ერისთავის ისტორია (ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 354—356), აშოტ კურაპალატის ამბავი, გრიგოლ ხანძთელის და მის თანამოსაგრეთა მოღვაწეობა და მრ. სხვ...!

3. ჩვენი წარწერა ზედმიწევნით ათარილებს ერთ უმნიშვნელოვანეს და უშესანიშნავეს ძეგლს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრებისა. სამწუხაროდ, თვითონ ეს ძეგლიც ძლიერ დაზარებული ფრაგმენტის სახითაა დაცული. ჩვენი წარწერა ადასტურებს და ახსუტებს აკადემიკოსი გ. ჩუბინაშვილის მიერ, ქართული მშენებლობის ისტორიის საფუძველზე, მიახლოებით დადგენილ თარიღს: VIII—IX ს. (იხ. მისი „ბოლნისი“, გვ. 85), და ამით თვალსაჩინო წველილი შეაქვს ჩვენი ხელოვნების ისტორიაში.

4. ეს წარწერა არა მარტო ათარილებს სამშვილდის სიონს, არამედ ზუსტად განსაზღვრავს მისი მშენებლობის ხანგრძლიობასაც. ასეთი ცნობები ჩვენ ძალიან ცოტა მოგვეპოვება და ისინი უაღრესად საინტერესოა ჩვენი ტექნიკის ისტორიის თვალსაზრისით. მე მგონია, რომ ის გარემოება, რომ რთული ნაგებობის სამშვილდის ტაძარი 19 წლის განმავლობაში აშენდა, იმ დროს, როდესაც წილქნისა და ბოლნისის გაცილებით უფრო მარტივი შენობების აგებას 24—25 წელიწადი დასჭირებია, უნდა მიგვიითებდეს, სხვათა შორის, გარკვეულ ტექნიკურ პროგრესზეც, რომელიც მიღწეული იყო VIII ს-ში, შედარებით IV და V საუკუნეებთან².

ტერესოა, რომ სამშვილდის წარწერა სხვა ანალოგიებსაც გვიჩვენებს სომხეთის ამ უძველეს წარწერებთან. ახე, ბაგვათის ტაძარზე წარწერა სწორედ ისევე მოთავსებული S კედლის აღმოსავლეთ ნახევარზე და შემდეგ თითქმის მთელი O ფსადის სიგრძით, ერთ სტრიქონად, 1,20 მ-ის სიმაღლეზე შენობის ხარისხიან რაფორც სამშვილდეში (იხ. ორბელიანი, ნაშრ., გვ. 108). აღაწინიცი, არსებითად, ასეთივე წესი დაცული, თუმცა იქ წარწერა უფრო მაღლა ყოფილა მოთავსებული (იქვე, გვ. 131). ბაგვათში თითქმის წითელი საღებავის ნაკვალევიცა ჩანს ასოთა ამოჭრილებში (იქვე, გვ. 106), როგორც მე ეს ხეშოთ სამშვილდისათვის აღვნიშნე. გარდა ამისა, ბაგვათისა და შემდეგ ბაგვათის (631 წ.) წარწერებში გვხვდება განსაკუთრებული წარწერები: „ჰანა აჰლი“—დავდე (ან ჰაყარე) საძირკველი“ (იქვე, გვ. 122) და „აჰყარე ჰანა“—„ჰაყარე საძირკველი ეს“ (იქვე, გვ. 129), რომლებიც ძალია მოგვაგონებენ სამშვილდის წარწერის გამოწვევას: „დადავ საძირკველი“. მე მგონია, რომ ყველა ეს კიდევ ერთხელ ამ წარწერის დიდ სიძველეზე მიგვიითებს.

¹ რაც, უთუოდ, შესაქმის ექვსი დღის სიძობლურ გამოხატულებას წარმოადგენდა.
² საკუარისია, საზოგადოდ, ჯუანშერის მიერ მოთხრობილი VII ს-ისა და ქართლის მატანიეში მთხრობილი VIII ს-ის ამბები „უამთააღმწერელის“ მეორე გადმოცემულ XIII ს-ის ამბებს შედარებით და გავიხსენოთ ის გაბრწილებული უმაღლეს წრეებში, რომელიც მონალოთა შემოსევისთანავე გამოწვლავდა, რათა ნათელი გახდეს დიდი განსხვავება არაბთა დროინდელ გაანართულ საზოგადოებასა და მონალოთა დროინდელ დამაბუნებულ საზოგადოებას შორის.
 ამ მორალური წინააღმდეგობათ აიხსნება ის, ერთი შეხედვით, უყნაური გარემოება, რომ არაბებს მანამდე არ დაუშინევიათ რაიმე თვალსაჩინო, ყოველ შემთხვევაში, შექნობილი კულტურული აკალი ქართველობაზე, სანამ ისინი პოლიტიკურად არ დასუსტდნენ.
³ მართალია, ეს უნდა გავიგოთ ა. ვ. cum grano salis. ჩვენ მოგვეპოვება მთელი რიგი ცნობების სომხური დიდი ტაძრების შესახებ, რომლებიც გაცილებით უფრო მოკლე ხანში აუგიათ (იხ. ორბელიანი, ნაშრ., გვ. 117—118 და 122). ბევრი იქნებოდა დამოკიდებული, რა თქმა უნდა, ნივთიერ სასრებზე.

Л. В. МУСХЕЛИШВИЛИ

НАДПИСИ САМШВИЛДСКОГО СИОНА И ВОПРОС О ВРЕМЕНИ ЕГО ПОСТРОЕНИЯ

Резюме

Грузинская надпись Самшвилдского Сиона, этого, судя по развалинам, великолепного купольного здания, издавалась М. Броссе, датировавшим ее 1313 годом и затем, несколько лучше, Е. Такайшвили, со своей стороны приурочившим ее к 958 году. Однако и это последнее издание не полно.

В настоящей статье дается полный текст уцелевшего фрагмента, составляющего $\frac{1}{3}$ всей надписи (остальные $\frac{2}{3}$ были утеряны уже тогда, когда Бартоломей снял первую копию), исполненной древнегрузинским письмом «мтавури» и помещенной в одну строку, на высоте человеческого роста, во всю длину восточного фасада.

Фрагмент этот читается следующим образом:

«... [ро]дом питиахшей. В 20-й год царствования Константина положено основание рукою... построить Варазбакур почил и пос[ле] него... Иован спешил. Скопчался... вполне построить свя[тую] сию церковь] и портики. И в 3-ий год царя Леона, в день обновления (энкени), совершил освящение в течение 6-ти дней, при большом собрании. Укра[сил]ся?»

Отсюда видно, что: 1. Храм строили потомки питиахшей, т. е. известных с V века правителей Нижней Карелии (древнего Гугарка), с центром именно в Самшвилде, 2. Положил его основание Варазбакур, после кончины которого продолжал стройку, очевидно, его близкий родственник Иован, 3. Этот последний тоже не успел довести дело до конца, а довершило постройку уже третье, неизвестное нам лицо, вероятно, также из питиахшей, бывшее очевидно епископом, ибо ему же пришлось совершить и торжественное освящение нового храма. Конец надписи не ясен, но нехватает, по всей видимости, всего нескольких слов. В общем, почти все содержание надписи, по смыслу, можно сказать, на лицо.

Надпись можно точно датировать.

Палеографический характер письма заставляет предполагать скорее всего VIII век, но во всяком случае, по внешним признакам, надпись эту никак нельзя приурочить к эпохе позднее X века. Таким образом, дата, предложенная Броссе, отпадает уже по чисто формальным соображениям.

Мы не знаем, кто такие Варазбакур и Иован, но потомки питиахшей упоминаются в связи с событиями середины VII-го века, у грузинского историка Джуаншера.

Однако, совершенно точную дату мы можем получить, установив личность царей Константина и Леона, годами царствования которых датировано построение храма. Такайшвили видел в них абхазских царей X века. Но, во первых, согласившись с Такайшвили, мы получим, что храм строили в продолжение 68 лет, что мало вероятно, а во вторых нам известно, что в Самшвилде, в продолжение всего X века резидировали армянские цари, почему никто бы и не стал в это время датировать постройку годами царствования абхазских царей, к тому же не владевших еще в эту эпоху Восточной Грузией. Значит, и дата Такайшвили оказывается не обоснованной.

Но если в Константине и Леоне нашей надписи нельзя предположить абхазских царей, то остается только одна единственная возможность, именно, что они являются византийскими императорами Константином V Копронимом (740 — 775) и Львом IV Хазаром (775—780), ибо, с одной стороны, ни среди грузинских, ни среди армянских царей мы не знаем ни одного, который бы носил эти имена, с другой же стороны, среди византийских императоров, за исключением Константина V и Льва IV, нет других царей с этими именами, которые бы следовали друг за другом так, чтобы их можно было идентифицировать с царями Самшвилдской надписи (Константин IV и Константин VI царствовали менее 20-ти лет, а остальные цари с этим именем исключены потому, что за ними не следует царь с именем Льва).

Итак, основание Самшвилдскому Сиону было положено в 759-ом году, закончено же было построение храма в 777-ом году, т. е. его строили в продолжение 19 лет, что для того времени можно считать несколько даже малым сроком.

Освящение храма произошло в год окончания постройки, в день эквения, т. е. 13-го сентября 777-го года.

Фрагмент грузинской надписи на южной стене крещальни, принимавшийся и Броссе и Такайшвили за начальную часть надписи восточного фасада, по мнению автора, хотя приблизительно и одновременно с этой последней, но представляет из себя остаток самостоятельной надписи, относящейся, по всей вероятности, к постройке только крещальни, а не всего храма.

Фрагмент же армянской надписи там же, изданный недавно впервые проф. Л. Меликсет-Бековым, в котором упоминается армянский Католикос Георг, должен быть датирован, как правильно полагает проф. Меликсет-Беков, второю половиною XI века, именно, от 1067-го по 1072-ой год, когда патриарший престол в Армении занимал Георг III Лорляйский. Таким образом, армянская надпись, смысл которой остается неясным, не связана с грузинскими.

L. MUSKELISCHWILI

DIE INSCRIFTEN DES DOMES VON SSAMSWILDE UND DIE FRAGE DER BAUZEIT

Zusammenfassung

Die georgische Inschrift des Domes von Ssamschwilde, dieses, den Ruinen nach zu urteilen, prächtigen Kuppelbaues, ist schon zweimal herausgegeben worden: einmal von M. Brosset, der sie ins Jahr 1313 datiert hatte, und dann, in etwas besserer Fassung, von E. Takaischwili, der sie seinerseits aufs Jahr 958 bezog. Dennoch ist auch diese letztere Ausgabe nicht vollständig.

Im vorliegenden Aufsatz bringe ich den vollständigen Text der auf uns gekommenen Teile der Inschrift, die etwa ein Drittel des ganzen ausmachen (die übrigen $\frac{2}{3}$ waren bereits zur Zeit des bekannten Numismaten J. Bartholomaei, der die erste Abschrift gemacht hatte, nicht vorhanden). Im altgeorgischen «Mtawruli» abgefasst, war die Inschrift in einer einzigen Zeile, der ganzen östlichen Fassade des Baues entlang, in Manneshöhe, ausgemeisselt.

Dieses Fragment lautet folgendermassen:

«... [von Ge]burt Pitiachschen. Im 20-sten Jahre der Regierungszeit Konstantins wurde mit der Hand von... der Grund gelegt... bauen. Warazbakur entschlief und na[ch] ihm beilete sich... Iowane. Versch[ie]d[er]... die heil[ige] Kirche] und die Säulenhallen vollständig zu bauen. Und im 3-ten Jahre des Königs Leon, am Tage der Reinigung (Enkainia), vollzog er die Tempelweihe während 6 Tage, bei grosser Versammlung. Schmük[te sich?]...»

Hieraus dürfen wir schliessen: Erstens, dass der Dom von den Nachkommen der Pitiachschen, das heisst der seit dem 5. Jahrhundert urkundlich bekannten Verwalter der Pitiachgeorgischen Provinz Niederkartlien (des alten Gugarks), die ihren Sitz eben in Ssamswilde gehabt haben, erbaut worden war; zweitens, dass der von Warazbakur gegründete Bau, nach dessen Tode offenbar von seinem nächsten Verwandten Iowane (Johann) fortgesetzt worden war; und drittens, dass auch der letztere die Sache nicht vollenden konnte, sondern es einer dritten uns unbekanntem Person vermachen musste die Erbauung des Tempels zu Ende zu führen. Dieser Unbekannte, vermutlich ebenfalls ein Mitglied des Pitiachschengeschlechts, war ägenscheinlich ein Bischof, denn ihm war es beschieden auch die feierliche Einweihung des neuen Tempels zu vollbringen. Das Ende der Inschrift ist nicht klar, es mögen hier aber nur noch einige wenige Worte fehlen, so dass der Inhalt des Ganzen dem Sinne nach eigentlich als nahezu vollständig wiederhergestellt gelten darf.

Die Inschrift kann genau datiert werden.

Die paläographischen Charakteristika lassen uns am ehesten das 8. Jahrhundert vermuten, es dürfte aber die Inschrift jedenfalls nicht über das 10. Jahrhundert hinausgehen, weshalb auch das von Brosset vorgeschlagene Datum schon aus rein formellen Gründen nicht aufrecht erhalten werden kann.

Über die Persönlichkeit von Warazbakur und Iowane lassen uns unsere Geschichtsquellen im Stich, es ist aber höchst bezeichnend, dass «die Nachkommen der Pitiachschen» von dem georgischen Geschichtschreiber Dschuanscher in Verbindung mit den Begebenheiten der Mitte des 7. Jahrhunderts erwähnt werden.

Ein ganz präzises Datum jedoch können wir erhalten, wenn es uns gelingt die Persönlichkeit der Könige Konstantin und Leon zu bestimmen, mit deren Regierungsjahren der Aufbau des Domes datiert ist. Takaischwili wollte in ihnen abchasische Könige des 10. Jahrhunderts sehen. Dies zugegeben, müssten wir aber schliessen, dass man den Dom volle 68 Jahre baute, was nicht gut zu glauben ist. Andererseits ist es uns bekannt, dass im Verlauf des 10. Jahrhunderts Ssamswilde in Besitznahme der armenischen Könige stand, die daselbst residierten, weshalb es auch niemandem einfallen konnte den Bau mit den Jahren der abchasischen Könige zu datieren, die zu jener Zeit noch nicht Herrscher des östlichen Georgiens waren. Somit ist auch das von Takaischwili vorgeschlagene Datum hinfällig.

Wenn aber Konstantin und Leon unserer Inschrift keine abchasischen Könige sind, so bleibt uns eine einzige Möglichkeit übrig, nämlich sie als byzantinische Kaiser Konstantin V. Kopronymos (740—775) und Leo IV. den Chasaren (775—780) zu erkennen, denn einerseits sind uns weder unter den georgischen, noch unter den armenischen Königen solche bekannt, die diese Namen getragen hätten, andererseits aber gibt es unter den byzantinischen Kaisern, ausser Konstantin V. und Leo IV., keine anderen mit diesen Namen, die solcherweise aufeinander folgten, dass man sie mit den Königen der samschwildschen Inschrift identifizieren könnte (die Regierungszeit Konstantins des IV. und des VI. dauerte weniger als 20 Jahre, die übrigen Kaiser aber dieses Namens sind ausgeschlossen, weil sie keine Nachfolger mit dem Namen Leo hatten).

Also ist der Grund des Domes von Ssamschwilde im Jahre 759 gelegt, vollendet ist der Bau im Jahre 777, das Fest der Weihe des Domes dauerte vom 13-ten (Enkainiatag) bis zum 18-ten September desselben Jahres. Die Bauarbeiten dauerten 19 Jahre, was für jene Zeit vielleicht noch als eine kurze Frist angesehen werden darf.

Das Fragment einer an der südlichen Wand des Baptisteriums angebrachten georgischen Inschrift, dass von Brosset und Takaischwili für den Anfangsteil der Inschrift der östlichen Fassade gehalten wurde, ist m. E. ein Rest einer selbständigen Inschrift, die sich, aller Wahrscheinlichkeit nach, nur auf die Erbauung des Baptisteriums, nicht des ganzen Domes bezog, die aber, andererseits, ungefähr in dieselbe Zeit, das heisst ins letzte Viertel des 8. Jahrhunderts datiert werden muss.

Der Rest einer armenischen Inschrift ebendasselbst, den vor kurzem Prof. Dr. L. Melikset-Bek veröffentlicht hat und in welchem der armenische Katholikos Georg erwähnt wird, ist, wie Prof. Dr. Melikset-Bek es richtig bestimmt hat, in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts, nämlich zwischen 1067 und 1072 zu setzen, als den Patriarchenthron Armeniens Georg III. von Lori innehatte. Folglich hängt die armenische Inschrift, deren Sinn uns unklar bleibt, nicht mit den georgischen zusammen.

ქ. კეკელიძე

ქართულ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში

საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ძველი ქართული კულტურის, საზოგადოდ, და მწერლობის, კერძოდ, ისტორიაში. ის „აღმოსავლური“ მიმართულება ჩვენი კულტურული ცხოვრებისა, რომელიც დღეს საკმაოდ გარკვეულია, სწორედ აქედან შემოდის ქართლში. მახლობელ-აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან ამ მიმართულებით საყურადღებოა სომხეთი, სირია, არაბეთი, განსაკუთრებით კი პალესტინა. ამ მოკლე ექსკურსში მინდა საგანგებოდ პალესტინაზე შეჩერდე.

მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული პალესტინა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო ქართული კულტურული შემოქმედებისა საზღვარგარეთ; მეთუ საუკუნეში „საბას ლავრა“, ხოლო მეთერთმეტედან „ჯუარის მონასტერი“—აი ორი მთავარი პუნქტი, სადაც ლვივონა ნაპერწკალი ჩვენი ძველი ლიტერატურისა და სადაც ჩვენი წინაპრები ეცნობოდნენ მოწინავე კულტურის მიღწევებს საშუალო-საუკუნეთა მანძილზე. საყურადღებოა, რომ ამ კულტურულ საქმიანობასა და მოძრაობაში მამაკაცებს დედაკაცებიც არ ჩამორჩებოდნენ და ე. წ. „წმინდა ქვეყნის“ სხვადასხვა პუნქტში ისინიც ქმნიდნენ კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებს.

ქართველ ქალთა მახლობელ-აღმოსავლეთში, კერძოდ პალესტინაში, მოღვაწეობის დასაწყისი ქრისტიანული ეპოქის შორეულ წარსულში უნდა ვეძიოთ. ისეთი დიდი და ყოველგან ცნობილი მოღვაწეები, როგორც იყვნენ: რომელი ქალები მელანია უფროსი და უმცროსი (IV—V სს.), პავლა უფროსი და უმცროსი (V ს.), აგრეთვე ვასა (V ს.) და მარიამ (IV ს.) იერუსალიმელნი, ქართველ ქალებს არა მარტო მოღვაწეობის მისაბამ მავალითებს აძლევდნენ, არამედ თავშესაფარსაც თავიანთ საეანეებში. ყოველ შემთხვევაში იმ დრომდე, სანამ იქ საკუთარი ქართული ბაზა შეიქმნებოდა. ქართველი ქალების ამგვარი მოძრაობის შედარებით ადრინდელი დასაწყისი დაედო, უეჭველია, საფუძვლად იმ ლეგენდის, რომლის მიხედვით ქართველთა განმანათლებელი ნინო იერუსალიმში იზრდებოდა დვინელ მიამფორთან. ვინც იცის, რამდენი საპატიო სახელი ჩაუნთქავს ისტორიის წყვილადს, საიდანაც ისინი მეცნიერული მზის სინათლეზე გამოსვლას მოელოან!

პირველი ასეთი სახელი მეცხრე საუკუნეში იჩენს თავს. აღნიშნული საუკუნის მესამე ათეულში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეები, „დიდებულთა აზნაურთა შვილნი“, არსენი და მაკარი (გადამწერი სინას მთის 864 წლის „მრავალთავისა“), რომელნიც იერუსალიმში მოღვაწეობდნენ, თავისი მოძღვრისადმი გამოგზავნილს, გულის ამჩუყებელ წერილში სწერენ მას: „მამაო, გვედია ეფროსინე, დაამ ჩუენი, ღმრთისა სიყუარულისათჳს იკითხეთ და

ლოცვა და კურთხევა შენი მასცა მიჰფინეთ! ¹ აქ, ექვი არაა, გამოთხოვილია მოკითხვა და ლოცვა-კურთხევა ვილაც ეფროსინესათვის, რომელიც ნ. მარის სამართლიანი შენიშენითაც, უნდა იყოს ერთ-ერთი იერუსალიმში მოღვაწე ქალთაგანი ².

ჩვენი მოკლებული ვართ საშუალებას ვილაპარაკოთ პალესტინის იმ კერების შესახებ, სადაც უძველეს საუკუნეებში მოღვაწეობდნენ ჩვენი დედები, ისტორიას ამის შესახებ არაფერი შემოუნახავს. გარკვეულად ქართულ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერების შესახებ პალესტინაში ლაპარაკი დოკუმენტებში მეთერთმეტე საუკუნიდან იწყება. თუმცა, სამწუხაროდ, ჯერ არც ეს კერებია ყველა ცნობაში მოყვანილი და შესწავლილი. ამთავად მე მინდა შეეჩერდე სამიოდე ასეთს კერაზე, რომელთა სახელებს პალესტინის ქართულ ხელნაწერთა „ანდერძებით“ ვცნობით მხოლოდ.

I. კ ა ვ კ ა თ ი ა

ეს სახელი მოხსენებულია პალესტინის ხუთ ქართულ ხელნაწერში, ესენია:

1. „თთუენი“, რომელიც 1820 წელს იერუსალიმიდან გამოუტანია ცნობილს გიორგი ავალიშვილს და 1841 წელს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის შეუძენა (სახლი მუზეუმის ხელნაწერი № 124) ³. ხელნაწერი, რომელსაც შემოუნახავს იანერის ჰიმნოგრაფიული „თთუენი“, გიორგი ათონელის რედაქციისა, მეთერთმეტე საუკუნის მეორე ნახევრისაა. მას 278—9 გვ. ქვემო აშიაზე შემდეგი მინაწერი აქვს: „დედოფლისა მართავს მონასტრისა, კაპიტისსა არს; ეფუძლი არს, ვინცა გამოახუას“.

2. „მარხუანი“ ჯუარის მონასტრისა, გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი, რომელსაც პროფ. ა. ცაგარელი XI—XII ს. აკუთვნებდა ⁴, ხოლო რ. ბლეიკი XII ს. ⁵. ამ ხელნაწერს მეცამეტე საუკუნეში დართვია შემდეგი, ჩვენი მწერლობის ისტორიისათვის საყურადღებო, ანდერძი: „მე სულითა საწყალობელი, მიწად უღირსი წმიდათა და პატიოსანთა მამათა ჯუარელთა ძმობისა, გიორგი ღირსმყო მოგებად წმიდათა ამათ მარხუთა დიდსა სიგლახაყესა შინა შემდგომად ტყულობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველი შემდგომითი შემდგომად მოგებობას: მაშინდელი ყოველთა ქრისტიანეთა ჭირნი და განსაცდელნი, ოხრებანი ეკლესიათა და მონასტერთანი, რომელ არა სადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი. იერუსალმს შუკათა შინა შთასულმან ვნახენ ესე ორნი წიგნნი: ერთი ესე და ერთი საწინაშწარმეტყულო, სპარსსა კაცსა ჰქონდეს, მისგან თელაველსა სპარსსა კაცსა ეყიდნეს. მატებითა და მატებითა ძლიერ წაუხუშენ ესე, საწინაშწარმეტყულო წარილო, მე სყიდვისა ღონე არა მქონდა. აწ მოვაქსენე მასვე მონასტერსა კაპათისსა, რომლისა პირველ ყოფილიყო. აწ გინა თუ კაპათს შინა, გინა გარეთ სულტსა შინა, ანუ თუ ჯუარსავე შინა იყენენ, ვინცა მიემთხვენეთ და იმსახურებდეთ“.

3. სინას მთის „მოწამეთა წიგნი“, პროფ. ა. ცაგარლის აღწერილობით № 49 ⁶, ხოლო აკად. ნ. მარისა—№ 91 ⁷, შეიცავს ხუთი თვის,—სექტემბერი—იანვარი,—ჰაგიოგრა-

¹ ცხოვრება გრიგოლ ნაბთელისა, გვ. 52—53, გამოცემა ნ. მარისა.

² იქვე, გვ. XVIII. თუმცა ამ ადგილს რუსული თარგმანიდან ისე გამოვიდა, თითქოს ეფროსინე საქართველოშია და არსენი და მკარი უთუღიან მამიკეთიუხვას (იქვე, გვ. 135), მაგრამ თარგმანი ძალიან დაზარებულია დედანს.

³ აღნიშნული ხელნაწერი 1922 წელს საქართველოში იქნა დაბრუნებული; ის დღეს მთავსებულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (H 2338). მოკლე ცნობა მის შესახებ პირველად გამოაქვეყნა აკად. მ. ბროსემ (Bulletin scientifique, t. VIII, № 20, p. 312, შენ. 12), ხოლო დაწერილებათ ის პროფ. ი. ყიფშიძემ აღწერა (იხ. მისი—Житие и мученичество Антония Раваха, Христиан. Восток, II, 66—73).

⁴ Сведения о памятниках Грузии. письменности II, № 77, стр. 26—27.

⁵ R. Blake, Catalogue d. Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque patriarcale a Jerusalem, № 67).

⁶ ხელნაწერი—„სადღესასწაულო“, რაც lapsus calami არის.

⁷ Сведения II, стр. 74.

⁸ Описание грузинских рукописей Синайского монастыря № 91, стр. 255—264.

ფიულ ტექსტებს მეტაფრასული რედაქციისას. ამ ტექსტებიდან ერთი თარგმნილია თეოფილე ხუცესმონაზონის მიერ¹, ორი — ევრემ მცირის. მისი გადაწერილი ყოფილა „ოქროპირი, იოანე ანჩელის დისწული“. იოანე ანჩელი თანამედროვეა თამარ დედოფლისა². მაშასადამე, მისი დისწული ოქროპირი იქნებოდა მოღვაწე არაუგვიანეს XII—XIII სს., აქედან — ხელნაწერი არ შეიძლება იყოს XV ს. (ნ. მარი), მით უმეტეს XIV—XVI ს. (ა. ცაგარელი). ოქროპირი ანდერძში ამბობს: „მე ცოდვილსა დამიჩხრეკიან ამის სანატრელთა დედოფალთა მართა და ბორენას აღშენებულისა და სამლოცველოასა მონასტრისა კაპკათასა, სახელსა ზედა წმიდათა მთავარანგელოზთადასათუს, სალოცავად ამისა მონასტრისა აღმაშენებელთა დედოფალთათუს“.

4. ჯუარის მონასტრის „პარაკლიტონი“, გიორგი ათონელის რედაქციისა, რომელიც, ა. ცაგარელის აღწერილობით³, XII—XIV საუკუნისაა, ბოლოში მოთავსებული ანდერძის ცნობით, თავდაპირველად „კაპაპერი იყო ეს წიგნი“, ესე იგი, ის ეკუთვნოდა კაპათის მონასტერს, შემდეგში ჯუარის მონასტრისათვის შეუწირაეთ.

5. ექვთიმე ათონელის მიერ ბერძნულიდან გადმოღებული „თარგმანება მათეს სახარებისა“ იოანე ოქროპირისა, რომელიც ა. ცაგარელს აღწერილი აქვს 135 ნომრის ქვეშ, ხოლო ბლეიკს — 21. ამ ხელნაწერში 332 ფურცლის მეორე გვერდზე მოთავსებულია ორი ანდერძი: ა) „სახელითა ღმრთისადათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა და ძლიერებითა პატრიარქისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისადათა ესე წიგნი, „თარგმანი სახარებისა“, კაპათური, წარტყუსნილი სპარსთაგან, მე ანტიონი, ფრიადცოდვილმან, ვიჟსენ ჩემითა საფასოდათა და შევსწირე მუნვე კაპათას“ (ანდერძი ბ). ცაგარელს არ მოუყვანია, ალბათ ვერ შენიშნა. ბ) „ესე წიგნი ჯუარისადა მუნვე შევისა დავითის ცოდვითა შესანდობელად მე მისმან მოძღუარმან ოზიზარმან ბერმან ილარიონ დავიგსენი სპარსთაგან მას ემსა, ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაეჭირა“. მოყვანილი ანდერძებიდან ჩანს, რომ ხელნაწერი ორი მონასტრის საკუთრებას შეადგენდა: კაპათისას (ა) და ჯუარისას (ბ). ის ორჯერ გაუტაცნიათ „სპარსელებს“, ორჯერ გამოუსყიდიათ „ტყუეობიდან“ და მფლობელებისათვის დაუბრუნებიათ. ვის ეკუთვნოდა ის პირველად — კაპათას თუ ჯუარს, ანდერძთა მიხედვით ძნელია თქმა. ყოველ შემთხვევაში ხელნაწერი ვერ იქნება ვერც XIV—XV (ბლეიკი), ვერც XIV—XVI (ცაგარელი) საუკუნისა, რადგანაც ის დატყვევებული და გამოუსყიდული ყოფილა მეფეთ მეფის დავითის დროს „ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაეჭირა“, ამას კი ადგილი ჰქონდა დავით მეექვსის დროს (1292—1310)⁴.

როგორც ვხედავთ, სახელი ამ მონასტრისა სხვადასხვანაირადაა მოცემული ხელნაწერებში: კაპათი (1, 2), კაპათა (3), კაპაი (4), კაპათა (5). ნამდვილი და სწორი ფორმა ამ სახელისა არის, როგორც ამის ქვემოთ დავინახავთ, კაპათა.

მონასტერი „კაპათა“ აშენებული ყოფილა მთავარანგელოზთა სახელზე (3). როდის? ხელნაწერთა კატეგორიული ჩვენებით (1, 3), ის აშენებულია დედოფლების მართა და ბორენას მიერ. ბორენა არის მეორე მუჟღე მეფის ბაგრატ IV-ისა, ის მეთერთმეტე საუკუნის ოთხმოციანი წლების დამდეგიდან ისტორიის ასპარეზზე უკვე აღარ ჩანს. რაც შეეხება მართას, ეს არის ასული ბაგრატისა და ბორენასი. 1071 წელს ის ცოლად შეირთო ბიზანტიის იმპერატორმა მიხეილი დუკამ (1071—1078). როდესაც მიხეილი გარდა-

¹ ქ. ცეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 252—6 (პირველი გამოცემა), 200—223 (მეორე გამოცემა).

² იქვე, გვ. 131 (პირველი გამოცემა), 299 (მეორე გამოცემა).

³ Сведения II, № 88, стр. 28.

⁴ ქ. ცეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 588 (პირველი გამოცემა) 500 (მეორე გამოცემა).

ფულ ტექსტებს მეტაფრასული რედაქციისას. ამ ტექსტებიდან ერთი თარგმნილია თეო-
ფილე ხუცესმონაზონის მიერ¹, ორი—ფერემ მცირის. მისი ვადამწერი ყოფილა „ოქრობირი,
თანე ანჩელის დისწული“. იოანე ანჩელი თანამედროვეა თამარ დედოფლისა². მაშა-
სადამე, მისი დისწული ოქრობირი იქნებოდა მოღვაწე არაუგვიანეს XII—XIII სს., აქე-
დან—ხელნაწერი არ შეიძლება იყოს XV ს. (6. მარი), მით უმეტეს XIV—XVI ს. (ა. ცაგა-
რელი). ოქრობირი ანდერძში ამბობს: „მე ცოდვილსა დამიჩხრეკიან ამის სანატრელთა
დედოფალთა მართა და ბორენას აღშენებულისა და სამლოცველოჲსა მონასტრისა კაპა-
თასა, სახელსა ზედა წმიდათა მთავარანგელოზთაჲსათუჲს, სალოცავად ამისა მონასტრისა
აღმშენებელთა დედოფალთათუჲს“.

4. ჯუარის მონასტრის „პარაკლიტონი“, გიორგი ათონელის რედაქციისა, რომე-
ლიც, ა. ცაგარელის აღწერილობით³, XII—XIV საუკუნისაა, ბოლოში მოთავსებული
ანდერძის ცნობით, თავდაპირველად „კაპაპიერი იყო ეს წიგნი“, ესე იგი, ის ეკუთვნოდა
კაპათის მონასტერს, შემდეგში ჯვარის მონასტრისათვის შეუწირავთ.

5. ექვთიმე ათონელის მიერ ბერძნულიდან გადმოღებული „თარგმანებაჲ მათეს სა-
ხარებისაჲ“ იოანე ოქრობირისა, რომელიც ა. ცაგარელს აღწერილი აქვს 135 ნომრის
ქვეშ, ხოლო ბლეიკს—21. ამ ხელნაწერში 332 ფურცლის მეორე გვერდზე მოთავსებულია
ორი ანდერძი: ა) „სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა და
მღიერებითა პატიოსნისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისაჲთა ესე წიგნი, „თარგმანი სა-
ხარებისაჲ“, კაპაპიური, წარტყუსნილი სპარსთაგან, მე ანტონი, ფრიადლოდვილმან, ვიწ-
ყენ ჩემითა საფასოჲთა და შევსწირე მუნვე კაპაპთას“ (ეს ანდერძი ა. ცაგარელს არ მოუ-
ყენია, ალბათ ვერ შენიშნა). ბ) „ესე წიგნი ჯუარისაჲ მეფუჲა მეფისა დავითის ცოდვთა
შესანდობელად მე მისმან მოძღუარმან ოპიზარმან ბერმან ილარიონ დავიესენი სპარსთა-
გან მას ქაშასა, ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაექირა“. მოყვანილი ანდერძებიდან
მანს, რომ ხელნაწერი ორი მონასტრის საკუთრებას შეადგენდა: კაპაპთისას (ა) და ჯუა-
რისას (ბ). ის ორჯერ გაუტაცნიათ „სპარსელებს“, ორჯერ გამოუსყიდიათ „ტყუეობიდან“
და მფლობელებისათვის დაუბრუნებიათ. ვის ეკუთვნოდა ის პირველად—კაპაპთას თუ ჯუარს,
ანდერძთა მიხედვით ძნელია თქმა. ყოველ შემთხვევაში ხელნაწერი ვერ იქნება ვერც
XIV—XV (ბლეიკი), ვერც XIV—XVI (ცაგარელი) საუკუნისა, რადგანაც ის დატყვევებული
და გამოსყიდული ყოფილა მეფეთ მეფის დავითის დროს „ოდეს ჯუარის მონასტერი
პარსთა დაექირა“, ამას კი ადგილი ჰქონდა დავით მეექვსის დროს (1292—1310)⁴.

როგორც ვხედავთ, სახელი ამ მონასტრისა სხვადასხვანაირადაა მოცემული ხელნა-
წერებში: კაპაპი (1, 2), კაპაპთა (3), კაპაპი (4), კაპაპთა (5). ნამდვილი და სწორი ფორ-
მა ამ სახელისა არის, როგორც ამის ქვემოთ დავინახავთ, კაპაპათა.

მონასტერი „კაპაპათა“ აშენებული ყოფილა მთავარანგელოზთა სახელზე (3). როდის?
ხელნაწერთა კატეგორიული ჩვენებით (1, 3), ის აშენებულია დედოფლების მართა და
ბორენას მიერ. ბორენა არის მეორე მეუღლე მეფის ბაგრატ IV-ისა, ის მეთერთმეტე
საუკუნის ოთხმოციანი წლების დამდეგიდან ისტორიის ასპარეზზე უკვე აღარ ჩანს. რაც
ეხება მართას, ეს არის ასული ბაგრატიისა და ბორენასი. 1071 წელს ის ცოლად შეირ-
ო ბიზანტიის იმპერატორმა მიხეილი დუკამ (1071—1078). როდესაც მიხეილი გარდა-

¹ კ. ქ. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 252—6 (პირველი გამოცემა), 200—223 (მეორე გამოცემა).

² იქვე, გვ. 131 (პირველი გამოცემა), 299 (მეორე გამოცემა).

³ Сведения II, № 88, стр. 28.

⁴ კ. ქ. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 588 (პირველი გამოცემა) 500 (მეორე გა-
მაცემა).

იცვალა, 1078 წელს მართა მისთხოვდა ნიკოფორე ბოტანიაცს (1078—1081). ნიკოფორეს დამხობის შემდეგ ის ცხოვრობდა თავის სასახლეში კონსტანტინოპოლში, მანგანის მონასტრთან, და 1088 წლის მახლობლად მოლოზნად აღიკვეცა მართაიმის სახელით. 1093 წელს ის ჯერ კონსტანტინოპოლშია და კომნენთა წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობას იღებს¹. ამის შემდეგ საქართველოში დაბრუნებულია და 1103 წელს ჯერ კიდევ ცოცხალია, ვინაიდან რუსიურბნისის კრება მას „მრავალგამიერს“ ეუბნება². მონასტერი აშენებული უნდა იყოს არაუგვიანეს ოთხმოციანი წლების დასაწყისისა, როდესაც ბორენა გარდაცვლილად ჩანს, და არაუადრეს 1071 წლისა, როდესაც მართა გადედოფლდა, საფიქრებელია, ბაგრატიის გარდაცვალების შემდეგ, ვინაიდან ანდერძში პირველად დასახელებულია არა დედა, ყოფილი დედოფალი, ქვრივი ბორენა, არამედ შვილი მისი მართა, როგორც იმპერატრიცა დიდი ბიზანტიისა.

არც სახელი ამ მონასტრისა, არც ადგილმდებარეობა მისი მეცნიერებაში გარკვეული არაა. პროფ. ა. ცაგარლის განცხადებით, მისი ადგილმდებარეობა უცნობია³; აკად. ნ. მარო ფიქრობდა, რომ „კაპპათა“ არის სახელი ადგილისა, რომელიც, ალბათ, იერუსალიმის ნაწილს შეადგენდა⁴, ხოლო პროფ. ი. ყიფშიძე ამბობდა: „შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მონასტერი იმყოფებოდა იერუსალიმში ანდა მის მახლობლადო“⁵. მონასტერი, ექვი არაა, იერუსალიმში იყო, მაგრამ ეს კიდევ არ კმარა, იერუსალიმში არაერთი ქართული მონასტერი ყოფილა, საძიებელია—თუ დასახელებული ქალაქის რომელ ნაწილში და სად იმყოფებოდა ის?

არაეის მკვლევართაგანს აზრად არ მოსვლია ამ შემთხვევაში გადაეკითხა ქართული „ოთხთავის“ ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია იესო ნაზარეტელის გასამართლებისა და კრძოდ მისი პილატეს მიერ დაკითხვის შესახებ. იესო ქრისტე მიიყვანეს „ტაძრად (παζαρ) პილატესა“ (იოან. XVIII, 28), „ხოლო პილატე... გამოვუარა იესოჲ გარჲ და დაჯდა საყდარსა მას ზედა, ადგილსა მას, რომელსა ერქოჲმის ქვაფენილ, რომელ არს ებრაელებრ კაპპათა“ (იოან. XIX, 13), ასეა ნათქვამი უძველესს ჰადისის „ოთხთავში“, ხოლო გიორგი ათონელის თარგმანში: „ხოლო პილატე... გამოიყვანა იესო გარე და დაჯდა იგი საყდართა ზედა, ადგილსა მას, რომელსა ჰრქვან ქვაფენილ, ხოლო ებრაელებრ კაპპათა“.

ჯერ მოკლე შენიშვნა ტექსტუალური ხასიათისა. სიტყვები „ადგილსა მას, რომელსა ერქოჲმის (ჰრქვან) ქვაფენილ, რომელ არს ებრაელებრ (ხოლო ებრაელებრ) კაპპათა“, ბერძნულად ასე იკითხება: „εἰς τὴν πρῶτην λεγόμενον λιθόστρωτον, ἑβραϊστὶ δὲ Γαββαθᾶ“. ასევე იკითხება ისინი ბერძნულიდან უშუალოდ მომდინარე თარგმანებში, მაგალითად სლავურში: „на месте, глаголемеле литостротон, еврейски же Гавваа“. აქ, როგორც ვხედავთ, უცვლელად შემონახულია როგორც ბერძნული λιθόστρωτον, ისე ფორმა სახელისა Γαββαθᾶ. ქართული თარგმანი ამ ადგილისა არ მომდინარეობს უშუალოდ ბერძნულიდან, ბერძნულ λιθόστρωτον-ის იმაში უდრის მისი თარგმანი „ქვაფენილი“, ხოლო Γαββαθᾶ გადმოცემულია როგორც კაპპათა. ეს თარგმანი ან რედაქცია, რომელიც ძირითადად, ყოველ შემთხვევაში საძიებელი სიტყვების ხაზით, უცვლელადაა დატოვებული თვით ბერძნულთან შეჯერებულს ათონის ვულგატურ ტექსტში, შემცველი და მატარებელია აღმოსავლურ-ი ტრადიციისა. მაგალითად, აღნიშნული ადგილი სომხურადაც ისევეა გადმოცემული, როგორც ქართულად: *Գաբայათս կապպათս*. საყურადღებოა სირიული ვერსია ამ

¹ Акад. В. Г. Васильевский, Труды, I, 139—143, 1908.

² თ. ქორდანიძე, კრძნივები II, 70.

³ Памятники грузин. старины в Св. Земле и на Синае, Палестинский сборник, т. IV, в. 1, стр. 130.

⁴ Предварительный отчет о работах на Синае и в Иерусалиме в поездку 1902 г., Сообщ. Палестин. Общества, т. XIV, ч. 2, стр. 45.

⁵ Жизнь и муче^нство Антония Раваха, Христианский Восток, II, 71, прим. 3.

ადგილისა¹: ბერძნული *λειτουργία* აქ, მსგავსად სომხურისა და ქართულისა, გადმოთარგმნილია ასე: „რეცითა დე ქიფე“ (მოფენილი ქვა), ხოლო *Γαββαθ* „გეფეფთე“. ქართულ-სომხური „კაპაბათა“ უფრო ბერძნულის გადმობგერებაა, ვიდრე სირიული „გეფეფთე“-სი. როგორც უნდა იყოს, ქართული თარგმანი ამ შემთხვევაში უფრო სომხურს ენათესავება, ვიდრე სირიულს ან ბერძნულს. ერთი სიტყვით, ირკვევა, რომ მონასტერი კაპაბათა ყოფილა პილატეს სასახლის, სხვანაირად „ეზოას“ ან „ტაძრის“ („შინაგან ეზოსა მას, რომელ არს ტაძარი=ქათა ანაჲ, შ ბათე პაჯანარეთ, მარკ. XV, 16), ბერძნულად—რეტორიონის, ადგილას.

ბრეტორიონის ტაძარავთა დღეს უკვე გარკვეულია სამეცნიერო ლიტერატურაში: ის ყოფილა სიონის მთაზე, სიონის ბაზილიკიდან 150 ნაბიჯით დაშორებული. მის ადგილას იუსტიციანე დიდს მეექვსე საუკუნეში აუშენებია ღვთისმშობლის „ხალი“ (ქართულ ძეგლებში ის შემონახულია ბერძნული სახელწოდებით: ნია—*νία*) ეკლესია, „წმინდა სოფიოდ“—აუ სახელდებულა. ამას დასტურებენ როგორც ძველი დროის მოგზაურები, ისე განსაკუთრებით ლიტურგიკული ძეგლები ბერძნულსა და ქართულ ენებზე. მეთათ საუკუნის ბერძნულ „ტიპიკონში“ ნათქვამია: *λατῶ εἰς τὴν ἀρχαὴν Σοφίαν ἐν τῷ λειτῶρατῳ*, რაც ნიშნავს: „ლიტანია წმიდა სოფიაში ლითოსტროტონზე“². ჩვენს მიერ გამოცემულ „იერუსალიმის განჩინებაში“ ვკითხულობთ: „მოვიდენ სოფია-წმიდას, სადა იგი იყო სახლი პიტატსი“³.

სომეხთა ისტორიკოსი მოსე კალანკატვაცი, სიონის ბაზილიკის აღწერისას, შენიშნავს: „წმიდა სიონი (იმყოფება) მარჯვნივ პილატეს სახლისა (*Μοναστήριον*), რომელსაც კაპაბათა *Καπαβαθ* (ეწოდება)“⁴. ამას ეთანხმება მეცხრე საუკუნის მოგზაურის ეპიფანეს ცნობა: *ἐξῆς δὲ τῆς τοῦ λειτῶρατῶς ἐκείνης τῆς ἀρχῆς Σιών—„ლითოსტროტონის მარჯვნივ არის წმინდა სიონი“*⁵. ანტონინე მარტვირი, რომელმაც 570 წლის მახლობლად იერუსალიმი მოინახულა, თავის „მოგზაურობაში“ გადმოგვცემს: „De Sion venimus in basilicam sancte Marie, ubi est congregatio magna monachorum, ubi sunt et xenodochia virorum ac mulierum,—susceptas peregrinus sum,—mense innumerabiles, lecti egrotarum sunt amplius tria millia“⁶, რაც ნიშნავს: „სიონიდან ჩვენ მივედით წმიდა მარიამის ბაზილიკაში, სადაც არის ბერმონაზონთა დიდი კრებული [= მონასტერი] და მოწყობილია სამწიროები (სასტუმროები) მამაკაცთა და დედაკაცთათვის,—მე მიმიღეს როგორც მოგზაური,—არის აგრეთვე ურიცხვი მავიდები, ხოლო ლოგინები—სამათასზე მეტ ავთამყოფთათვის“.

სოფია-წმიდის ბაზილიკა, ზოგიერთ მეცნიერთა (ფერაგუსონი, ებერსი, გუტე, კინგი) მოსაზრებით, იმ მიზნითადა გადაკეთებულა, რომელსაც ეწოდება ელ-აკა, ეს გადაკეთება თითქოს მერვე საუკუნეში მომხდარა⁷.

მეორე რიგი სპეციალისტებისა (ვილიამსი, პაილუ, ა. ალენიკი, ნ. კონდაკოვი) კა-

¹ ცნობა სირიული ტექსტის შესახებ მომართა დოკ. გიორგი წერეთელმა, რომელსაც მადლობას მოვასხენებ.

² A. П.—Керамевс, *Авдлехтх* IV, 130; Проф. А. Дмитриевский, *Богослужение страстной и пасхальной седмиц*, стр. 134.

³ К. Кекелидзе, *Иерусалимский Канонарь VII в.*, стр. 78, 134, 214—215.

⁴ აღვანთა ისტორია, მოსკოვი 1860 წ., გვ. 225. შესაფერისი ადგილი მოსცეს ისტორიისა, როგორც ფიქრობენ, ამოღებული უნდა იყოს მეშვიდე საუკუნის აღწერილობიდან, რომელიც ეკვია ანასტასის ეკუთვნის (В. Г. Васильевский, *Повесть. Епифания, Палест. Сбор. т. IV, в. 2, стр. 249—252, განსაკ. 251.*

⁵ В. Г. Васильевский, *op. cit.*, стр. 2.

⁶ Tobler, *Itinera Hierosolymitana et descriptiones terrae sanctae, t. I, p. 104—105.*

⁷ Проф. А. Дмитриевский, *Богослужение страстной и пасхальной седмиц*, стр. 388—389.

ტეგორიულად უარჰყოფს ელ-აკის წარმოშობას სოფია-წმიდის ბაზილიკიდან. ბელი და შეუწყნარებელია ის მოსაზრება, რომ სოფია-წმიდის ბაზილიკა, როგორც ქრისტიანული ტაძარი, მერვე საუკუნეში მოისპო. საქმე ისაა, რომ ის მოხსენებულია 808 წელს შედგენილს თხზულებაში „Commemoratorium de cassis Dei vel monasteriis“², მოხსენებულია ის, როგორც ზემოთაც დაინახეთ, მეათე საუკუნის პირველი ნახევრის ბერძნულ „ტიპიკონში“, იმას იხსენიებს ამ საუკუნის მეორე ნახევარში სინას მთის მოღვაწის იოანე-ზოსიმეს მიერ გადაწერილი „იერუსალიმის განჩინების“ ქართული თარგმანი. და თუ მეათე საუკუნის შემდეგ იმისი კვალი არცერთ ძეგლში უკვე აღარ ჩანს, ალბათ იმიტომ, რომ ის დაინგრა და მოისპო 1009—1010 წ., როდესაც ეგვიპტის სულტანმა ჰაკიმმა ყველაფერი გაავერანა იერუსალიმში, იქამდე, რომ წინადროის არქიტექტურულად ღირსშესანიშნავი ქრისტიანული ნაგებობიდან ქვა ქვაზე არ დარჩენილა იქ. ცხადია, ბაზილიკასთან ერთად დაინგრევოდა როგორც მონასტერი, ისე სამწიროები, რომელთა შესახებ ანტონინე მარტიერი ლაპარაკობს.

ანტონინეს მოწმობა ვასალებს გვაძლევს ერთი ქართული ცნობის ვასაგებად. იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა შორის ცნობილია 1167 წელს ვინმე ონოფრეს მიერ გადაწერილი „პარაკლიტონი“, რომლის ანდერძში ვკითხულობთ: „შეგწირე იერუსალიმს პატიოსანსა დედათა მონასტერსა ახალსა, რომელი იცვალნეს (?) პიტალთაგან ძუშლისა სამწიროსა“³. ეს „ახალი დედათა მონასტერი“ უნდა იყოს იგივე კაპპათის მონასტერი. საქმე ისაა, რომ სიტყვები „ძუშლი სამწიროა“, უძველია, გულისხმობს იმ „სამწიროს“, სასტუმროს (Xenodochium), მოგზაურების, პილიგრამების მისაღებ სახლს, რომელიც, ანტონინე მარტიერის სიტყვით, სოფია-წმიდასთან არსებულ კაპპათას მონასტერში ყოფილა.

მეთერთმეტე საუკუნეში, საქართველოს პოლიტიკურად გაძლიერებასთან ერთად, იწყება ინტენსიური ქართული სამონასტრო მშენებლობა პალესტინაში. ამ საუკუნის პირველ ნახევარში ვაშენდა აქ ჯვარის მონასტერი ბაგრატ IV-ის დედის მარიამის უხვი დახმარებით; ამავე საუკუნის სამოცდაათიან წლებში ბაგრატისავე მეუღლესა და ასულს, ჩანს, ძველი კაპპათას მონასტერი, ჰაკიმის მიერ დაზგურული 1009—1010 წელს, გადაუყვებით დედათა მონასტრად და საიდუმნებლო მასალად გამოუყენებიათ ძველი მონასტრისა და „სამწიროს“ პიტალი (πῆλαια?)⁴ ან ფითალი ქვა. ასე უნდა ვავიგოთ სიტყვები: „რომელი იცვალნეს (sic) პიტალთაგან ძუშლისა სამწიროსა“. ამის მიხედვით შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ძველი ნამონასტრალიდან გადაკეთებულ კაპპათის მონასტერს „დედათა ახალი მონასტერი“ დარქვევია.

საყურადღებოა, რომ კაპპათაში მწიგნობრობას, წიგნების გადაწერასა და მოპოებას მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონია დათმობილი. იანვრის ჰიმნოგრაფიული „თთუენი“ (1), როგორც ანდერძშია ნათქვამი, მის საკუთრებას შეადგენდა. ვილაც გიორგის ხეარაზმელთა ტყვეობიდან გამოუსყიდა „მარხუანი“ (2), რომელიც მას კაპპათას მონასტრისათვის „მოუყენებია“ ან შეუწირავს, „რომლისაჲ იგი პირველ ყოფილიყო“, მისივე ყოფილა „სახარების თარგმანი“ (3), რომელიც, ტყვეობიდან გამოსყიდვის შემდეგ, დაუბრუნებია მისთვის ენმე ანტონის (5). ერთ-ერთი „პარაკლიტონი“ (4) თავდაპირველად „კაპპაიერი“ იყო, ესე იგი კაპპათას საკუთრებას შეადგენდა. მისთვის შეუწირავს ვინმე ონოფრეს მეორე

¹ Проф. А. О л е с и н к и й, Ветхозаветный храм в Иерусалиме, 1889 г. Акад. Н. Кондаков, Иерусалим христианский, Богословская Энциклопедия, т. VI, стр. 554—555.

² Itinera latina I, 302.

³ А. Пагарели, Сведения II, 28, № 86, R. Blake № 63; ხელნაწერში ვკითხულობთ: სამწიროსა.

⁴ შეად. გიორგი ამარტლოს „ხრონოგრაფის“ თარგმანი, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 86, 308: „პეტლითა ოქროსათა“, „ოქროსა პეტლითა“.

პარაკლისტონი“¹. ძალიან დიდი სამსახური გაუწევია ამ მხრივ კაპპათასთვის იოანე ანდრეასის დისწულს ოქროპირს (3), რომელსაც მისთვის „დაუჩხრეკია“ ან გადაუწერია 14 სახელწოდების თხზულება 27 წიგნად: 1. „თერთმეტი თთუე, დეკემბერი არა ჩემი დაწერილი არს“, აქ იგულისხმება მთელი კომპლექტი ჰიმნოგრაფიული „თთუენისა“, თორმეტ წიგნად; ამ თორმეტი წიგნიდან არის, უეჭველია, იანვრის „თთუენი“ (1), რომელშიაც აღნიშნულია, რომ ის კაპპათას საკუთრებას შეადგენს, 2. „სახარება განთხუილი“, ესე იგი—არა აღრეული აპრაკოსებრ, არამედ ცალკე ავტორებად წარმოდგენილი, 3. „პავლე“, ესე იგი—სამოციქულო, 4. „საწინადაწარმეტყუელო“, 5. „დავითნი განყოფილინი“, ესე იგი განიხილად დაყოფილი, 6. „სტოდიელი“, 7. „კურთხევანი“, 8. „ორივე პარაკლიტონი: მანი და გუერდნი“, 9. „მარხუათა მე ჭაფრასი“, 10. „სხუა მცირე მეტაფრასი სამოწმოა“, 11. „ღმრთისმშობლის ცხოვრება“, 12. „დიდი სუნაქსარი“ გიორგი ათონელისა, 13. „სახარებისა მათეს თარგამანი ორ წიგნად“, 14. „მოწამეთა წიგნი“ მეტაფრასული რედაქციისა². დღეს, მასასადამე, ვიცი თოცდათერთმეტამდე წიგნი, რომელთაც „კაპაიერი“ შეგიძლია ვუწოდოთ, ეს ერთი უმნიშვნელო ნაწილია იმ წიგნთსაცავისა, რომელსაც ხან ხერაზმელელი იტაცებდნენ, ხან სხვა დამპყრობელნი აღმოსავლეთისა, გინა თუ დასავლეთისა ჯვაროსანთა სახით, ანდა „ქამთა სიავე“ უღმობლად ანადგურებდა.

აღნიშნული თხზულებები უმთავრესად ათონური რედაქციისაა. ეს ვარემოება დამახასიათებელია იმ ურთიერთობისათვის, რომელიც არსებობდა პალესტინისა და ათონის საგანმანათლებლო ცენტრებს შორის: პალესტინის ცენტრები მეთერთმეტე საუკუნიდან წარმოადგენენ ათონის თავისებურ ფილიალს, სადაც გადაწერის გზით ამრავლებდნენ ათონის სკოლიდან გამოსულ შრომებს.

II. დ ე ლ ტ ა ვ ი

ასეთი მონასტერი მოხსენებულია იერუსალიმის ერთს ქართულ ხელნაწერში, რომელიც დღეს საპატრიარქო ბიბლიოთეკაშია მოთავსებული. ის პირველად აღწერა აკად. ნ. მარმა 26 ნომრის ქვეშ³, ხოლო მეორედ პროფ. რ. ბლეიკმა 33 ნომრის ქვეშ⁴. ხელნაწერი, რომელიც ბლეიკის ცნობით, XIII—XIV საუკუნისაა, შეიცავს ათონური რედაქციის ტექსტებთან ერთად ორს წინათონურ პერიოდში თარგმნილ თხზულებას: 1. „წარტყუენვაა იერუსალმისაჲ“ ანტიოქე სტრატეგისა⁵ და 2. „ცხოვრებაჲ სუმეონ მესუეტისაჲ“⁶. კვირიკე და ივლიტეს მარტივლობის ბოლოში ვკითხულობთ: „დელტაველთა დათა ყოველთა შეუნდვენ უფალო! დაიწერა საფასოდათ⁷ მათითა. მეცა მომიქსენეთ ცოდვილი ბასილი მხხრეკლი“ (ფ. 197 ბ). აქედან ჩანს, რომ ეს ხელნაწერი გადაუწერია დელტაველთა მონასტრის „დათა“ ან მოლოზნების საფასით ვიღაც ბასილს. სვიმეონ მესუეტის „ცხოვრების“ ბოლოში შემდეგი „ანდერძია“: „სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხები-თა ცხოველსმყოფელისა საფლავისაჲთა მე, ცოდვილი და უღირსი ეკატერინე, შტროფსა ასული, ღირს ვიქმენ აღწერად წმიდისა ამის და სულთა განმანათლებელისა სუმეონის ცხოვრებისა. აწ წმიდათა მენელსაცხებელთა სწორნო დანო დელტაველნო! ქრისტეს სიყუარულისათჳს ვინცა ღირს იქმნეთ წარკითხვად წმიდისა ამის ცხოვრებისა სუმეონისა, სულთა და გორცთა განმანათლებელისა, თქუთ წმიდათა პირითა თქუენითა მოტევებად ცოდ-

¹ ა. ცაგარლით № 86, რ. ბლეიკით № 63.

² Акад. Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, стр. 264.

³ Пленение Иерусалима персами, стр. 62—64.

⁴ Catalogue des manuscrits Géorgiens, p. 68—69.

⁵ Пленение Иерусалима персами, გამოც. 5. მარისა.

⁶ К. Kekelidze, Monumenta hagiographica Georganica I, 215—340.

⁷ ხელნაწერში „საფლავითა“.

ვათა ჩემთა და თქვენ ყოველთა მკითხველთა და მსმენელთა ქრისტემან ნიქენ, ამინ. ეკატერინეს შეუნდვენ უფალო, თქუთ ყოველთა ამინი!“

„დანო პატიოსანო, გვედრები გაზრდილი თქუენი ბასილი სადთური, უცბად ჩხრეკისათჳს შემინდევით“ (ფ. 324 a—b).

„დედათა“ ან ქალთა მონასტერი, რომელსაც ბასილი „დეღლტაველთა“ მონასტერს უწოდებს, ხოლო ეკატერინე, შტროას ასული, „დეღლტაველთა“-ს, ცნობილი არაა. აკად. ნ. მარის სიტყვით, რომელმაც ამ ხელნაწერით გამოსცა „წარტყუენვაჲ იერუსალმისაჲ“, აღნიშნული მონასტრის სადაურობა „не поддается определению и в том случае, если в „дел“ признать искалечение арабского der—монастырь“¹. ერთი კია, რომ ის საძიებელი პალესტინაში; თუ მხედველობაში გვექნება „ანდერძის“ სიტყვები: „მეოხებითა ცხოველსმყოფელისა საფლავისათა“, რომელიც ქრისტეს საფლავს გულისხმობენ იერუსალიმში, მონასტერიც იერუსალიმის რომელიღაც ნაწილში უნდა ვივარაუდოთ.

საყურადღებოა, რომ ამ მონასტერში მცხოვრები მოღოზნები დაინტერესებულნი ყოფილან ლიტერატურული ძეგლების გადაწერით და შეძენით. ეკატერინე, შტროას ასული, რომლის შესახებ არაფერი ვიცით, ალბათ წინამძღვარი მონასტრისა, პირდაპირ ამბობს: „ლირს ვიქმენ აღწერად წმიდისა ამის და სულთა განმანათლებელისა სუმეონის ცხოვრებისა“. მართალია, ეკატერინე, ამ სიტყვების მიხედვით, ვერ ჩაითვლება „გადამწერად“ დასახელებულ თხზულებისა, როგორც ნ. მარს ეგონა², გადამწერი მისი, როგორც რამდენჯერმეა აღნიშნული „ანდერძში“, არის ვინმე ბასილი, მაგრამ მას სურვილი ჰქონია ამ თხზულების შეძენისა და შეუკვეთია გადაწერა ბასილისათვის; როდესაც მან წიგნი მიიღო ბასილისაგან, მას შეეძლო ეთქვა: „ლირს ვიქმენ აღწერად“ ამისაო. ეკატერინესთან ერთად ამ ძეგლით დაინტერესებული ყოფილა აგრეთვე ერთი „დაჲ“ აღნიშნული მონასტრისა, ვინმე ბარბარე, როგორც ეს ნათქვამია ანდრია სალოსის „ცხოვრების“ სათაურში (ფ. 325). მეორე მხრით, ამავე ხელნაწერის „ანდერძიდან“ ვტყობილობთ, რომ „დეღლტაველნი დანი“ მწიგნობართა კადრების მომზადებისათვისაც ზრუნავდნენ, გადამწერი ხელნაწერისა ბასილი ამბობს: „დანო პატიოსანო, გვედრები გაზრდილი თქუენი ბასილი“. ეს ბასილი აღნიშნულ მონასტერში ალბათ ბავშვობისას იზრდებოდა, ხელნაწერის გადაწერისას ის, რასაკვირველია, ცხოვრობდა არა იქ, ქალების მონასტერში, არამედ მამათა რომელიღაც სავანეში. თავის თავს ბასილი „სადთურს“ უწოდებს; აქ უნდა გვექანდეს პალესტინის ერთ-ერთი პუნქტი, რომელსაც „საიდა“ ან „საიდი“ ერქვა. შეიძლება ბეთ-საიდა (მთ. XI, 21, მრკ. VI, 45, VIII, 22, ლუკ. IX, 10, X, 13, იოან. I, 45).

III. დ ე რ თ უ შ ა

ამ სავანის არსებობის შესახებ ჩვენ ვტყობილობთ ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის ერთ-ერთი ხელნაწერიდან (№ 181, შიგნით 353), რომელიც ექვთიმე ათონელის მიერ თარგმნილს მაკარი მეგვიპტელის „ებისტოლეთა“ და „სწავლათა“ წიგნს³ შეიცავს. ამ ხელნაწერში, რომელიც XI საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, პირველ ფურცელზე მეტად ორიგინალური, ნახევრად ხუცური და ნახევრად მხედრული ხელით სწერია: „წმინდაო დედუფალო დაბადებულთაო, რომელმან [გვი]მეც ქრისტე ღმერთი ჩუენი! ესე შესაწირავი, მკირედი და უნდოჲ მსახურებჲა, ჩემ გლახაკისა და ცოდვილისაგან მიითუალე და შეიწყალე სული ჩემი ცოდვილი და ყოველნი, რომელნი იმსახურებდენ ამათ წმიდათა საკით-

¹ Писание Иерусалима персами в 614 году, стр. 63, прим. 1.

² Ibid., стр. 64, прим. 2.

³ კ. კეკელიძე, ქართულ ლიტერატურის ისტორია, განოცემა პირველი, გვ. 202, მუარე—გვ. 180.

ხეთა¹. ვინ არის ეს „გლახაკი და ცოდვილი“ შემწირველი, მელანდებდა შემდეგი ორი „ანდერძიდან“: 1. „სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა და შეწვენითა ყოველთა წმიდათა მისთაჲთა მე, გლახაკი სულითა და ფრიად ცოდვილი და ნარჩევი ყოველთა მოწესეთა, გრიგოლ ღირს ვიქმენ აღწერად წმიდისა მაკარის ებისტოლეთა და სარწმუნოებით შეესწირენ ღმრთისა ეკლესიასა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა დარსა დერთუფას ნიქაფორობასა თებრონიაჲსა, ასულისა ვაჩე მკუელისსა, —ადიდენ ღმერთმან წმიდაჲ და უბიწოდ სული მათი აქა და უმეტეს საუკუნესა, —სალოცავად და საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა, რომელნი მყოფ არიან ქრისტეს-მსახურნი მას დარსა შინა, მოსაგვინებლად სულისა ჩემისა ცოდვილისა, მშობელთა და ძმათა და ყოველთა თჳსთა ჩემთა და ყოველთა შემოგედრებულთა და მოწაფეთა და შვილთა ჩემთა სულიერთა. და აწ ცრემლით გვევდრები, წმიდანო ღმრთისანო, ვინცა იმსახურებდეთ წმიდათა ამათ წიგნთა, წმიდათა ლოცვათა შინა თქუნთა მოგვკსენენით“ (ფ. 2). 2, წიგნის ბოლოს (ფურც. 256) ვკითხულობთ: „ღიდებდა ღმერთსა, მიზეზსა და მომცემელსა ყოვლისა კეთილისასა. დაესრულა და დაიწერნეს ებისტოლენი ახალთარგმნილნი წმიდისა მამისა მაკარი მეგვკტელისანი ჯელითა უღირსისა გრიგოლისითა ლავრასა წმიდისა მამისა ხარტონისსა. წმიდანო მამანო, რომელნი იკითხვიდეთ, ლოცვა ყავთ ჩემუს!“

ამ „ანდერძებიდან“ ეტყობილობთ, რომ გადამწერი და შემწირველი ხელნაწერისა ყოფილა „მოწესე“ ან ბერი (1) გრიგოლი (1, 2). ვინაა ეს გრიგოლი, არ ვიცით, შეგვიძლია მხოლოდ ვიფიქროთ, რომ ის არის მოღვაწე არაუფვიანეს მეთერთმეტე საუკუნის ნახევრისა. ეს ჩანს არა მარტო მის მიერ გადაწერილი თხზულების ხელიდან, არამედ იმისა, რომ თხზულებას ეწოდება „ახალთარგმნილი“ (2), რაც მაჩვენებელია იმისა, რომ დიდიხანი არ გასულა მას შემდეგ, რაც ექვთიმე ათონელმა ის თარგმნა, ექვთიმემ კი ეს თხზულება გადმოიღო ათონზე, ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში, მაშასადამე, 985-1005 წლებში. ეს მოსაზრება უფრო ნათელი გახდება, როდესაც ქვემოთ ლაპარაკი გვექნება გრიგოლის მოღვაწეობის ადგილის შესახებ.

თავისი შრომა გრიგოლს შეუწირავს „სალოცავად და საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა“ (1), ესე იგი დედათა ან ქალთა მონასტრისათვის. იმ დროს მონასტერში „ნიაფორად“ ყოფილა ვინმე თებრონია, ვაჩე მკუელის ასული, დღეს ჩვენთვის სრულიად უცნობი პიროვნება. სიტყვა „ნიაფორი“ გვხვდება ნინოს „ცხოვრების“ ჭელიშურ რედაქციაში; იქ ნათქვამია, რომ სუსანა, დედა ნინოსი, გათხოვებამდე იზრდებოდა იერუსალიმში და „მსახურებდა ნიაფორსა სარა ბეთლემელსა“¹. ცნობილი არმენისტის F. C. Conybeare-ს გამოკვლევით „ნიაფორი“ არის სირიული სიტყვა, წარმომდგარი ბერძნული *νηαφωρα*-იდან, სირიულ ნიადაგზე ორი ასოს კ და ფ ერთმანეთში აღრევის გამო. ის ნიშნავს ტაძრის ზედაშენდევს, იმაში წესის დამცველს². მაშასადამე, თებრონია მამინ ყოფილა წინამძღვარი ქართველთა „ღედათა მონასტრისა“, რომლისათვისაც გრიგოლს თავისი შრომა შეუწირავს.

ამ „ღედათა“ მონასტრის ტაძარი აგებული ყოფილა ღვთისმშობლის სახელზე, ხოლო თვით მონასტერს რქმევია „დერთუფა“ (1). შეიძლებოდა გვეფიქრნა, რომ ამ სახელ-

¹ Omicenne II, 736, შეად. 741, 744, შატბერდელ ვარიანტში „ნიაფორი“ (იქვე).
² Life of st. Nino. Studia biblica et ecclesiastica, Oxford, 1900. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 579 შენ. 2 (პირველი გამოცემა), 492 (მეორე გამოცემა).

ში გვაქვს ორი ნაწილი: არაბული „დერ“, რაც „მონასტერს ნიშნავს¹, და კეთარი სახელი. მაგრამ ასეთი მოსაზრებას ეწინააღმდეგება ის გარემოება, რომ სიტყვა „მონასტერი“ ამ „ანდერძში“ (1) ისედაც არის აღნიშნული, მხოლოდ სირიული ფორმით „დარ“: „შეგსწირენ ეკლესიასა ღმრთისმშობელისასა და რსა დერთუფას“, „საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა, რომელნი მყოფ არიან მას დარსა შინა“. თუ გრიგოლი მეთერთმეტე საუკუნის ნახევარში ამ მონასტერს წიგნსა სწირავს, მაშასადამე, ამ დროს ის უკვე არსებობს.

სად იყო ეს მონასტერი, პალესტინაში თუ სხვაგან სადმე? ასეთი საკითხი ბუნებრივია, რადგანაც არავითარი ცნობა ამგვარი მონასტრის არსებობის შესახებ არ მოიპოვება არც ქართულს, არც უცხოურ ლიტერატურაში. მონასტერი უთუოდ პალესტინაშია საძიებელი. საქმე ისაა, რომ შემწირველი გრიგოლი ამბობს, რომ მაკარის „ეპისტოლენი“ მის მიერ „დაიწერნეს ლავრასა წმიდისა მამისა ხარიტონისსა“ (2). ხარიტონი იყო მეოთხე საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე, რომელმაც პალესტინაში სამი მონასტერი ააშენა; ერთ მათგანს სახელად ერქვა სუქა ან „ძველი ლავრა“, ბერძენთა ნომენკლატურით Παλαჯ ლაჰა², ქართულად „პალავრა“. ეს იყო ერთ-ერთი ცნობილი ცენტრი ძველი ქართული მწერლობისა³. სხვათა შორის 1040 წელს აქ გადაწერილი ყოფილა იოანე ოქროპირის „ცხოვრება“, რომელიც მ. ბროსეს ჯრუჭის მონასტერში უნახავს. ამ „ცხოვრებას“ ჰქონია ჩვენი საკითხისათვისაც მეტად საინტერესო „ანდერძი“: „დაიწერა წმიდად ესე წიგნი საყოფელსა წმიდისა მამისა ხარიტონისასა პალავრას, ძუელსა მონასტერსა, ჯელითა ფრიად ცოდვილისა გრიგოლისადათა ქორონიკონსა სჲ⁴, რაც 1040 წელს უდრის. ვგონებ, არ შეეცდებით, თუ ვიფიქრებთ, რომ ეს გრიგოლი სწორედ ის გრიგოლია, რომელსაც „დერთუფას“ მონასტრისათვის მაკარის „ეპისტოლენი“ გადაუწერია“. ამ წიგნის „ანდერძის“ სიტყვები „შეგსწირენ საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა“, გვაჩვენებს, რომ დერთუფას სავანეში წიგნების კითხვა და ამ მიზნით მათი მოპოება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საქმე ყოფილა აქ მობინადრე ქართველი ქალებისა.

* * *

ასეთია მოკლე ცნობები კაპპათას, დელტაეის და დეროთუფას შესახებ. კაპპათა, როგორც თავის ადგილას აღვნიშნეთ, დაარსებულია მეთერთმეტე საუკუნის სამოცდაათიან წლებში, ამავე საუკუნეში უნდა იყოს გაშენებული დანარჩენი ორიც, ყოველ შემთხვევაში

¹ არაბულად რომ „მონასტერს“ „der“ ეწოდება, ამის შესახებ იხ. აკად. ნ. მარის—Палестинские Иерусалима персами в 614 г., стр. 63, примеч. 1. პალესტინაში ეხლაც არის მონასტრები თუ ნამონასტრალი, რომელთა ორნაწილად სახელში პირველი არის არაბული „დერ“ თუ „დერა“, მაგალითად: დერ-მუკლეს, დერ-სინე, დერ-კელტ, დერ-დოსი (უკანასკნელის, „დერ-დოსი“-ს შესახებ იხ. ნ. მარის, Палестинские, стр. 32). ცნობილია, რომ ქართულ გამოთქმაში უცხოური სახელები ხშირად მაზინჯდებოდნენ; ასე, მაგალითად, ტაბენესის დედათა მონასტერს ვგვიტყვი ნისიმეს „ცხოვრების“ ქართულ თარგმანში ეწოდება მონასტერი არა მარტო „ტაბენესელთა“, არამედ—„ბენესელთა“, „ტიბენესელთა“ (კ. კეკელიძე, კიმენი I, 204, მისივე—Эпизод из начальной истории египетского монашества, Труды Киевской Академии 1911 г., февраль—март, стр. 15).

² Акад. В. Г. Васильевский, Повесть Ешифрания о Иерусалиме, Палестинский Сборник, т. IV, вып. 2, стр. 126—8; П. Сладкопевцев, Древние палестинские обители, I, 21—30.

³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, 94 (პირველი გამოცემა), 83 (მეორე გამოცემა).

⁴ თ. უორდანიკა, ქრონიკები I, 188.

⁵ იქნება „დერთუფა“ იყოს დამახინჯებული „დევთუბანი“? ჯუარის მონასტრის აღაპებში მოხსენიებულია „მარინა დევთუბელი“ (№ 274); შეუძლებელი არაა, რომ ქართველებს პალესტინის ერთ-ერთი პუნქტისათვის ეწოდებიათ ქართული სახელი „დევთუბანი“, თუ ეს უკანასკნელი მარტოა ამ პუნქტის მონასტერს გულისხმობს.

„ეროვნულს“ შესახებ ეს დანამდვილებით შეიძლება ითქვას: ის „ანდრძი“, რომელიც მის იხსენიებს, მეთერთმეტე საუკუნეშია დაწერილი. უნდა ვიფიქროთ, საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურულად გაძლიერებამ და პროხოზრეს მიერ ჯვარის მონასტრის გაშენებამ მეთერთმეტე საუკუნეში წარმართა პალესტინისაკენ მამაკაცებთან ერთად მძლავრი ტალღა მოღვაწე ქალებისაც. მეთერთმეტე და მეთორმეტე საუკუნეებში ამ კერებში გაქცეულებული მუშაობა წარმოებს; არ შეწყვეტილა ეს მუშაობა არც მეცამეტე საუკუნეში. ყოველ შემთხვევაში მეცამეტე საუკუნიდან ვიცით, რომ ცოლი მუხა აბაშიძისა და დედა ლუკა წამებულისა, ქმრის გარდაცვალების შემდეგ, იერუსალიმისაკენ მიემართება და ერთ-ერთ ქართველ ქალთა საგანეში მოღვაწეობას იწყებს¹. ვიცით აგრეთვე ისიც, რომ ასევე საუკუნეში ქართულ ეროვნულ-სარწმუნოებრივ იდეას თავი შესწირა ერთმა უცნობმა ქართველმა ქალმა იერუსალიმში. სახელით სალომემ. ამის შესახებ იერუსალიმის ქართულ „სტინქსარში“ ვკითხულობთ: „ამასვე დღესა (20 ივლისს) წამება სალომე ქართველისა, რომელი პირველ შესულთა სპარსთა მიერ და ქრისტე უარყო. ამისა შემდგომად კულად აღიარა სარწმუნოებაჲ ქრისტესი და თავი წარეკეთა და ცეცხლისა მიერ სრულ იქმნა წამებაჲ მისი“². მეთოთხმეტე საუკუნის დამდეგის შემდეგ ამ საგანეთა შესახებ ცნობები აღარ გვაქვს, ალბათ, თემურლენგის მიერ საქართველოს დარბევის შემდეგ მათ მოაკლდა სასიცოცხლო წყარო და არსებობა შესწყვეტეს. ეგრეთწოდებულს „აღორძინების“ ხანაში, განსაკუთრებით მეჩვიდმეტე საუკუნეში, კვლავ უჩენია თავი ქალთა სამოღვაწეო კოლონიის პალესტინაში. პროფ. ა. ცაგარლის ცნობით, აღნიშნულ ხანაში აქ ყოფილა რამდენიმე „დედათა“ მონასტერი: მირქმის, ნიკოლოზის, ბასილის, ეკატერინის და ანასი³. შეიძლება, ყველა ეს არც ქალთა მონასტერი იყო და არც ქართველთა, ყოველ შემთხვევაში ერთი დოკუმენტიდან, რომელიც 1640—1642 წლებში უნდა იყოს დაწერილი, ჩვენ ვიცით რომ ამ დროს „წმიდა საფლავსა და სისხლ-მეწამულ გოლგოთათვ იდეა“ ან მოღვაწეობდა „მონაზონი მართა“, რომელიც, აღნიშნავს რა „ცრემლით მტირალი“ იერუსალიმის „წმიდა ადგილთა“ ხელიდან გამოცლას და მიტაცებას ბერძენთა, ფრანგთა და სომეხთაგან. სთხოვს საქართველოს მესვეურთ — როგორმე უშველონ წამხდარ საქმეს, „სხვას ნუ უყურებთ, თავისის ფეხით იარეთ, მოსკოვმა ვერა ქნა რაო“. არ შემიძლია in extenso მინც არ მოვიყვანო ამ სამაგალითო პატრიოტის, დიპლომატის და მთლიანი საქართველოს იდეის მატარებელი ქალის დოკუმენტი: „ამისთანა რა გასაქირი არის, რომ აქაურობა ასრე დაკარგეთ? ეგებ არ მოგხსენდებოდესთ, თვარემ საქონელი და სიმდიდრე ორივე აქ არის: ეს სოფელი და მერმეიცა... რა დიდი გაჭირვება არის იმისთანა, რომ მონასტერი ასრე დაკარგეთ? წამობრძანდით, ამათ (=აქაურებს) აღარ უნდათ ჩვენი კაცი [რომ იყოს]... საქართველო ამათ ჩაივდეს ხელად და ქამენ; რა უანგაროზო საქონელი გამოზიდეს ჩვენის მონასტრებისა?!... ნუ იქთ, ნუ დაკარგავთ ამ მეუფის სახლს, ყოველი სული ამისთვის კვდების, რომ აქ ერთი ტრაპეზის დასადები ადგილი იშონოს, და თქვენ სულ იერუსალიმი დაკარგეთ! ეს ადგილი სრულიად ქართველის ყოფილა და ეხლა ლამის რომ სულა გამოვევრადეთ... ერთი ელჩი რომ გამოგზავნათ სტამბოლს, რა იქნება? დიდი სირცხვილი არ არის ეს, რომ პატროსანი იაკობის მონასტერი სომეხებმა იშონეს? ხუანთქარი მოატყუეს და ახლა სომეხს აქეს. ბეთლემი ფრანგმა აიღო... ერთი ელჩი გამოგზავნეთ ხუანთქართან, ისრევ მოგცემსთ. უსაცილოდ გოლგოთასაც და გესამანიასაც დაიჭირავს ფრანგი, თუ არ მოგშველებით... ან ერისკაცი, ან ბერი გამოაშურეთ ამ ქვეყანას, თვარამ წახდა საქმე. უსათოოდ შავი ზღვით გამოგზავნეთ კაცი და საპატრიარქოშიდ სტამბოლს

¹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 499, მეორე გამოცემა.

² Н. Марр, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме, стр. 68, №270.

³ Памятники грузин. старины. Палестинский Сборник, т. IV, вып. 1, стр. 120—130.

მოვიდეს და იქიდალმა ვეზირი ნახოს. თუ ასრე არ იქთ, ეს მონასტრები და იერუსალიმი დაგეკარგვიან. ნუ იქთ, სხვას ნუ უყურებთ, თავისის ფეხით იარეთ და, ვინც ბატონები იყოს ან გურიას, ან ოდიშს, ან იმერეთს და ქართლით, პირობა დასდევით და ამგვარად კრება და ვეზირობა ქენით... მოსკოვმა ვერა ქნა რა... ეს უნდა დაუწეროთ ხუანთქარს წიგნშიდ, რომ ანბავი მოვიდა, იერუსალიმი გაგვიცემიათქო, ან დაგვათათრე, ან დაგვხოცე, და ან სჯულსა და სალოკაცს ნუ წაგვართავამთო!¹ ვფიქრობთ, მართა მარტო არ იქნებოდა აქ, მის გარშემო სხვა ქალებიც იქნებოდნენ. მართლაც, ჯუარის მონასტრის „ალაპეშში“² მეჩვიდმეტე საუკუნეში ხშირადაა ლაპარაკი პალესტინის ქართველ „მამათა და დათა“ შესახებ (იხ. მავალითისათვის, ალაპები № № 79, 84, 109, განსაკუთრებით გარსევან ჩოლოყაშვილის № 161), ეს „დანი“ ან „დედაბერნი“ (№ 112) უფრო „გოლგოთასე“ არიან ამ დროს თავმოყრილნი.

როგორც ირკვევა, პალესტინის ქართველ „დედათა“ სავანეებში ისეთსავე კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდნენ, როგორც მამათა მონასტერში: წიგნების კითხვა, შეკვეთა, გადაწერა, მოპოება, ბიბლიოთეკის შედგენა, მწიგნობართა კადრების მომზადება აქაც ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა. „დედათა“ და „მამათა“ მონასტრებს ურთიერთობა ჰქონიათ წიგნების სარგებლობის ხაზითაც; დედათა სამონასტრო ბიბლიოთეკებიდან წიგნები საკითხავად და სასარგებლოდ მიჰქონდათ ხოლმე მამათა მონასტრებში, ანდა პირიქით—მამათა მონასტრებიდან დედათა სავანეებში. ამ მხრივ საყურადღებოა კაპაათის ბიბლიოთეკის „მარხუანის“ ანდერძის (2) დასასრული: ტყვეობიდან გამოსყიდული წიგნი უკანვე დაუბრუნე „მასე მონასტრსა კაპაათისსა, რომლისად პირველ ყოფილი იყო. აჲ გინა თუ კაპაათს შინა, გინა გარეთ სუცტსა შინა, ანუ თუ ჯუარსავე შინა იყვნენ, ვინცა მიემთხვნეთ და იმსახურებდეთ“. აქ „სუცტად“ იგულისხმება ის სვეტი, რომელიც იმყოფებოდა პილატეს პრეტორიონის ადგილზე, ესე იგი—იმავე კაპაათის გვერდით, და რომელზედაც, გარდამოცემით, მხედრებმა მიაბეს აქ მოყვანილი ქრისტე და მთრახბით სცემდნენ მას; ჩანს, ქართველი კოლონია ამ პუნქტშიაც ყოფილა. რაც შეეხება „ჯუარს“, ეს არის პროზორეს მიერ გაშენებული „ჯუარის მონასტერი“. მამათა მონასტრის ბიბლიოთეკის წიგნს ხმარობდნენ არა მარტო კაპაათში, არამედ „სუეტშიაც“ და ჯუარის მონასტერშიაც. აქედან ირკვევა, რომ ქართველთა სამონასტრო კოლონიები პალესტინაში ერთი და იმავე ეროვნული გრძნობით ყოფილან გაეღენთილნი და შეკავშირებულნი. აქ, დაშორებულ აღმოსავლეთშიაც, ისინი ერთსა და იმავე კულტურულ საქმეს ემსახურებოდნენ თავისი სამშობლოს სასარგებლოდ.

* *

დღევანდელს ჩემს მოხსენებას უშუალო მიზნად ჰქონდა დასახული გაცენო პატრიარქული აუდიტორიისათვის ერთი, დღემდე უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი, კუთხე ჩვენი კულტურული ცხოვრებისა წარსულში. მაგრამ, ამასთან ერთად, იმაში მოცემული ფაქტებით მას შეუძლია ხელი შეუწყოს იმ მოძღვრების სიყალბის, სიცრუის და უნადავობის გამომჟღავნებას, რომელიც ახალ „სახარებად“ საღვთისმეტყველებით დასავლეთი-ევროპის ზოგიერთ ქვეყანაში და რომლის შემქმნელი გერმანული ფაშიზმია.

თქვენ მოგეხსენებათ, რომ გერმანელი ფაშისტები კაცობრიობას ორ ნაწილად ჰყოფენ; ერთია მაღალი, ნიჭიერი, ყოველივე დადებითი თვისებითა და ღირსებით შემკული

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ 1, წიგნი 1, გვ. 37—39, 1920. შეად. კ. კეკელიძე, ნიკიტურე ირბანი, ინიციატორი ქართული სტამბის დაარსებისა რომში, ლიტერატურული მემკვიდრეობა 1, 146.

² Н Марр, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме.

ყოფილ ან ინდოგერმანული რასა, რომლისათვის მსოფლიო ბატონობაა გამზადებული; მეორე კი — არაარიული, უმთავრესად აღმოსავლეთის, ერები, რომელთაც, — ისიც არა ყველას, არამედ მხოლოდ იაპონელებს, — უკეთესს შემთხვევაში შეუძლიათ იყვნენ მატარებელი კულტურისა და არა შემქნელი მისნი. ამ ერების დანიშნულება ისაა, რომ იყვნენ მხოლოდ სერმოპრილი მონა და განმავიხიერებელი ნაკელი უმაღლესი რასისა. თვით ამ მაღალი რასის წარმომადგენელიც ორ ბანაკად განიყოფებიან: ერთია მამაკაცები, სრული არსენანი, შემქნელი და მესაჭენი ცხოვრებისა, მეორე — დედაკაცები, არასრული ადამიანი, რომელთაც, შემოქმედებითი უნარის უქონლობის გამო, საზოგადოებრივი ცხოვრების კარები დახუჭული უნდა ჰქონდეთ იქამდის, რომ მათთვის უმაღლესი განათლებაც კი არ უნდა იყოს ხელმისაწვდომი; ქალთა არსებობას უნდა საზღვრავდეს და ამოსწურავდეს ახალი ტრიადა Kirche, Küche, Kinder. ამ სისულელესა და უთავბოლო რომეც არ ამართლებს არც დღევანდელი დღე, არც ისტორია რომელიმე ერისა, კერძოდ ჩვენი ქვეყნისა.

მთელი ჩვენი წარსული მაჩვენებელია, პირველყოვლისა, იმისა, რომ ქართველები, რომელთაც ფაშისტები არიელობის დიპლომს ალბათ არ მოგვცემენ, მუდამ იყვნენ არამც თუ შემთვისებელნი სხვის მიერ შექმნილი მოწინავე კულტურისა, არამედ აქტიური შემოქმედნიც ასეთი კულტურისა. მეორე მხრით, ჩვენი ისტორია მაჩვენებელია იმისაც, რომ ჩვენში მოწინავე კულტურის ასპარეზზე მუშაობდნენ არა მარტო მამაკაცები, არამედ დედაკაცებიც.

საშუალო საუკუნეებში, როდესაც დასავლეთ-ევროპაში, კერძოდ გერმანიაში, ქალი ბოროტ საწყისად იყო აღიარებული და მას, როგორც ასეთს, ხშირად ცეცხლის კოცონზე სწევდნენ, საქართველოში ნიკოლოზ გულაბრიძის მიერ ქალის „ღირსებისა და ატივის“ შესახებ ტრაქტატი იწერებოდა, ხოლო უკვდავი რუსთველის მიერ შემდგომი პოეტური აფორიზმი ითხზებოდა: „ლეკი ღომისა სწოორია, ძუ იყოს, თუნდა ხეადაი“. ქალს აქ არამც თუ მამაკაცის მსგავს არსებად აღიარებდნენ, უფრო მაღლაც კი აყენებდნენ შემდეგი სიტყვებით: „ვხედავ ძალსა შენსა, ვითარცა ძალსა ღომისა ძუვისასა, რომელი იმახის ყოველსავე ზედა ოთხფერქსა, გინა ვითარცა ორბი დედალი, რომელი აღვიდის სიმაღლესა ჰაერისასა უფროდს მამლისა“ (ნინოს ბიოგრაფია). და ეს არ იყო ლიტონი მხოლოდ სიტყვა, ეს თამარის ბრწყინვალე მეფობით გამართლებული ფაქტი იყო, ეს გამართლებული იყო ქალების აქტიური მონაწილეობით კულტურისა და განათლების ისტორიაში. ცნობილი ფაქტია, რომ წერა-კითხვის ცოდნასა და პირველდაწყებითს, ასე ვთქვათ, განათლებას ჩვენში ქალების, უმთავრესად დედების, ხელმძღვანელობით იძენდნენ ხოლმე. არცერთი ასპარეზი კულტურული საქმიანობისა ქალისათვის ხელმიუწვდენელი არ ყოფილა ჩვენში. მართლაც, ჩვენმა წარსულმა ცოტა არ იცის ქალები პოლიტიკოსები და საზოგადო მოღვაწენი, ქალები პოეტ-ჰიმნოგრაფები, ქალები გადაწყვერ-კალიგრაფები, ქალები მთარგმნელები და ბიბლიოფილები. ყველასათვის ცნობილი ამბავია, რომ სამონასტრო ცენტრებში, რომელნიც იმდენად საკულტო დაწესებულებას არ წარმოადგენდნენ ჩვენში, რამდენადაც საკულტუროს, ქალებიც ისე ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ, როგორც მამაკაცები. ვფიქრობ, ამას რამდენადმე მაინც დღევანდელი ჩემი მოხსენებაც დაგანახებდა თქვენ.

ძრ. შარაშიძე

იხსნა ოსნეს ძის „ქორანიკონი“

(ხელნაწერი A. 637 საჭ. სახ. მუხ. ხელნ. განყ.)

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის პალეოგრაფიული განყოფილების A ფონდის ხელნაწერი № 637 დაწერილია ქალაქდზე, ახალი პაგინაციით (ფანქრით) 152 ფ., ზომით 16×11, ნუსხური ხელით.

იგი შესდგება სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ხელით დაწერილი სამი არათანაბარი ნაწილისაგან:

I. ხუთასეული ქორონიკონის ერთი ციკლის — 1313 — 1844 წწ. — ცხრილ-ცხავი (1r—5 v. ძველი პაგინაციით შვიდი რვეული — ა — ზ), გადაწერილი სწორი, წვრილი, კუთხოვანი ნუსხურით 1738 წ. (1 r).

II. შვის მოქცევის სწავლა, ცხრილ-ცხავებითურთ (57 r—70 r), ძველი პაგინაცია არ გააჩნია; 70-სა და 71 ფფ. შუა 1 ფ. ამოჭრილია: 71—73 ფფ. დაუწერელია. გადაწერილია ლამაზი, მომრგვალო ნუსხურით 1736 წელს:

„ოდეს ესე აღვწერე მას დღეს დასაბამიდამ ქქნი იყო ჯწმღ.

ქრისტეს მოსლვით გან ქქნი იყო ჩღლვ: ხუთასიანი იყო ოქდ“

—ამბობს უცნობი გადაწერი (59 v).

III. მოძრავ და უძრავ დღესასწაულთა ნუსხა 1735—2266 წწ. ფარგლებში (74 r—152 v), ძველი პაგინაციით ათი რვეული (ა—ი), გადაწერილია წვრილი ნუსხურით 1741 წ.

ხელნაწერის ამ უდიდესი ნაწილის ბოლოში დართული ანდერძი იკითხება¹:

„ღმერთო, შეიწყალე ამისი გარდმომღებნი იმერელი ბაქურიძე მღდელი მახრბლი, თანა მემცხედრით [!] და დედმამითურთ.

ასე რომე სტამბის ქამნებში ქორონიკონი დაილია. ახლა, ჯერ ღვითთ და მერმე ბა-

ტონის ბესარიონ კათალიკოზის ბრძანებით ვიგულსმოდგინეთ, დაიდე-
ვეით ძველი ქორონიკონი და ექვსი კვრა ვიანგარიშეთ ჯელთით.

და პირველად ძველი ქორონიკონი გავამართლეთ. მერმე ისიც და ჯელ-
თაცა დედნათ დავიდევით. ცოტა რასმე ქისიყის მორავის [!]

შვილი ონოფრე მოგვევმარა. დიდის ჭირით ვზარობდი. მა-
გრამ კათალიკოზმა შემიგულიანა. მრავალმც არიან წელნი და
ჟამნი ცხორებნისა მისისანი. ბატონმა ქისიყის მოურავამა აბელ

¹ ქარაგმების გახსნით.

ველი მოგვიმართა. მის ველთ ვიყენით. მრავალმც არიან წელ-
 ნი და ჟამნი ცხორებისა მისისანი, ახლად [!] ვინც გარდაწეროთ, მეო-
 რეს მწერალთან ველახლა დააკანანახეთ, თვარემ ტყუი-
 ლი [!] იქნება [!] და ლმერთს თქვენ მიეცით პასუხი. ვინც სულ გარდაწერ-
 თ, ფასი ოთხი მარჩილი აიღვეით. თუ ეს ზანდუკი და ჩემი
 მოვსენებად არ დასწეროთ, ლმერთთან პასუხი მომეცით. თვთ უფალმან
 უწყის სანამდი ამას დავწერდი, სტამბის ჟამს უმალ დავწე-
 რდი. დიდის აღებნიდამ დამღევს მაისამდის: ფლ-ბ წლი-
 სა დამიწერია. ოდესაც დასრულდეს, თავსავე დაიწყონ:
 ქრისტეს აქეთ ორჯელ მობრუნებულა. ახლა მესამეში ედგ-
 ავართ. დაიწერა მეოხებითა ლმრთისათა, მეფობადასა თეიმურაზი-
 სასა, სოფელსა კახეთისასა, რომელ არს თელავი. დიდებად ლმერთსა. ამინ¹.

გარდიწერა ესე ნაშრომი ტფილისის სიონსა ველითა ანდრიას-
 ითა:• ქრისტეს აქეთ ჩ'ღმა:••

ამგვარად, A 637 ხელნაწერის სამი სხვადასხვა ნაწილი ერთმანეთთან დაკავშირე-
 ბული არის მხოლოდ შინაარსის „კალენდარული“ ხასიათით და საერთო ყდით, რომელიც
 მოგვიანებით (1795 წლის შემდგომ) უნდა იყოს გაკეთებული.

ამ ხელნაწერში განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს პირველი ნაწილი, დათარი-
 ლებული 1738 წლით. ეს არის ცნობილი იესე ოსეს ძის ავტოგრაფი, რომელიც ახალ ცნობებს
 გვაძლევს XVIII ს. მეორე ნახევრის საქართველოს ამ შესანიშნავი ადამიანის შესახებ.

იესე ოსეს ძის ავტოგრაფი მოთავსებულია, როგორც ვთქვით, ხელნაწერის პირველი
 ნახევრის პირველ 56 ფურცელზე (1—56 ფ. რეეულები ა—ჴ (1—7). იგი განსხვავდება
 A 637 ხელნაწერის დანარჩენი ორი ნაწილისაგან არა მარტო რეეულების საკუთარი სა-
 თვალავით, თარიღითა და ხელით, არამედ საწერი მასალითაც—შედარებით უფრო სქელი,
 უხეში ქაღალდით. ტექსტი ძირითადად სწორი წერილი ნუსხური ხელით არის დაწერილი,
 ხოლო ანდერძი და იესე ოსეს ძის მინაწერები—ნუსხურ-მხედრულით. არსიებზე მოთავსე-
 ბული მინაწერების უდიდესი ნაწილი (1 v—49 r) 1781 წლამდის იესე ოსეს ძეს ეკუთვ-
 ნის; ხოლო 1786 წლიდან მინაწერებში ირჩევა ორი სხვა ხელი—იესეს ძმის იოანესი და
 გრიგოლ ხარჭაშენლის (—სეფაშვილი).

იესე ოსეს ძის ხელით ნაწერი ნუსხა „ხუთასეულ ქორანიკონს“ (1314—1844) წარ-
 მოადგენს.

¹ საქ. მუზ. პალეოგრაფ. განყოფილების A 103 ხელნაწერის მე-2 ნახევარი, როგორც ჩანს, უნდა წარ-
 მოადგენდეს ბაკურაძის მიერ შედგენილი ქორონიკონის დედანს (ნ. თ. ქორდანიანი O. P. II. M. I.
 გვ. 120, № 103).

იესე ოსეს ძის „ქორანიკონი“

ანდერძი

„ქორანიკონის“ ანდერძი (1 r) ორი ნაწილისაგან შესდგება.

პირველი, დათარიღებული, დაწერილია ტექსტის დაწერისთანავე (1738 წ. აგვისტო), აჟორი, მომსხო ნუსხურით, მკრთალი მელნით. მეორე, უთარიღო, გაცილებით უფრო გვიან დაწერილი ჩანს, მომწიფებული ადამიანის წერილი, მხედრული ხელით. დათარიღებული ნაწილი ანდერძისა 4 სტრიქონისაგან შესდგება: პირველი სამი დაწერილია 1 r-ს თავში, ერთმანეთზე მიყოლებით, ხოლო მეოთხე სტრიქონი—ქვემოთ, მოშორებით, 1 r შუაგულისაკენ, სინგურით გაკლებულ ხაზებს შუა:

„ეს წიგნი ოსეს ძის იესესია. ეინც
 მოიპაროს, სიონი გაუწყრეს. ქს უჲ
 მოკყევ მარტს. იე. ზარაფიანთას.

გავათავე აგვისტოს ქს ოკე“.

მხედრული ხელით ნაწერი ანდერძის პირველი ოთხი სტრიქონი მოთავსებულია ნუსხურად ნაწერის მესამესა და მეოთხე სტრიქონს შუა; დანარჩენ სტრიქონებს უჭირავს 1 r მთელი დანარჩენი თავისუფალი არე.

ანდერძის ამ ნაწილში მოცემულია:

- I. იესეს „ქორანიკონის“ გამოყენების მოკლე განმარტება და
- II. გადმოცემულია „ქორანიკონის“ დაწერის ისტორია.

მხედრული ხელით ნაწერი ნაწილი ანდერძისა იკითხება¹:

„ქ. ესე გულად იხვენ, მეძიებელო, რ' ესე მოჰადრაკ-
 ული მარხვისა დამდეგსა დანიშნავს. და ისე ბოლოდ
 კერძოდ ქორაკონი [!]რ[ო]მე ქართულია, ისი აღების
 ღამესა. ორიე რა დასრულდება, თავსავ მოჰყეება“².

და ქვემოთ:

„ქ. ეს ქორანიკონი ჩემმა ემბაზით აღმომქუმე-
 ლმა—მაშინ მართლ მადიდებელი იყო სამე—
 ვახტანგ ორბელიანმა მოიტანა რუსეთით და მამა
 ჩემმ[ა] ოსემ ინება ამისი გარდმოწერა. რიცხვი
 ნულით იყო. მე არ ვიცოდი ნულა. დიღ
 ყმაწვილი ვიყავ. თერთმეტის წლისა. იოსებ
 გივს ამილახორს ახლდა, რომელიც [!] შემდგომად კათალიკოზ
 იქმნა—მე ბანგუასთან ვიყავ—იგი [იოსები] მითარგმნიდა
 და ვსწერდი. თერთმეტის წლისა ვჯაზველ-
 ვდი და ვსწერდი. დაუსრულებელია. რა რომ
 გათავდება, თავსავ მოჰყეება“.

¹ სიტყვათა შუა—ორ-ორი წერტილი უზის.

² ეს უკანასკნელი ფრაზა უფრო მკრთალი მელნითა და გაურკვეველი ხელით სწერია.

აქ „ქორანიკონის“ დაწერის ისტორია გადმოცემულია იესესათვის დამახასიათებელი თავისებური სტილით, რომელიც განმარტებას საჭიროებს¹:

იესეს ხელით გადაწერილი „ქორანიკონის“ დედანი რუსეთიდან მოუტანია ვახტანგ ორბელიანს, იესეს ნათლიას. იესეს, თავისი მიმის, ოსეს, დავალებით გადმოუწერია „ქორანიკონი“. დედანში რიცხვი დაწერილი ყოფილა არა ქართული ასოებით, როგორც ამას იესეს ხელით ნაწერ ტექსტში ვხედავთ, არამედ არაბული ციფრებით („ნულა“). იესეს ამ დროს ჯერ კიდევ არ ჰქონია შესწავლილი არაბული ციფრები, ვინაიდან „დიად ყმაწვილი“ ყოფილა „თერთმეტის წლისა“². როცა იესეს „ქორანიკონის“ გადმოწერა დაუწყია, ბანგუასთან, ე. ი. გივი ამილახორის ოჯახში, ყოფილა. ამ ხანებში იოსებ [მროველი, ჯანდიერი], შემდგომ კათალიკოსად კურთხეული, გივი ამილახორს ხლებია, ე. ი. მისი პოლიტიკური გავლენის სფეროში ყოფილა და მასთან ურთიერთობა ჰქონია. იოსები—იესეს ერთ-ერთი მასწავლებელთაგანი („თავგადასავალი“, გვ. 8), „უთარგმნიდა“—უხსნიდა, უმარტავდა იესეს არაბული ციფრების მნიშვნელობას.

ამგვარად, იესეს „ქორანიკონის“ ანდერძში ჩვენ ერთხელ კიდევ ამოვიკითხავთ მის მახლობელი ადამიანების სახელებს. აქაც, როგორც თავისი ცხოვრების აღწერის დასაწყისში (გვ. 5—6), იესე იხსენიებს თავის „ემზაზით აღმომქუმელს“ ვახტანგ ორბელიანს.

კათოლიკობის დღეის პერიოდისათვის მეტად დამახასიათებელია, რომ იესე აქაც საჭიროდ თვლის აღნიშნოს შემდეგში გაკათოლიკებულის ვახტანგ ორბელიანის მართლმადიდებლობა იესეს მონათლვის დროს და მით თითქოს ცდილობს წინასწარ გაჰფანტოს მოსალოდნელი დაეჭვება ვახტანგის ნათლულის „ქეშმარიტ“ მართლმადიდებლობაში.

გივი ამილახორისა და ბანგუას სახელს, „თავგადასავალში“ მრავალჯგის ხსენებულს, აქაც ვხვდებით. ტექსტის მიხედვით იესეს 1738 წ. გივი ამილახორის ოჯახში უცხოვრობდა: „მე ბანგუასთან ვიყავ“—ამბობს ის. ეს, უეჭველია, იმ წლებში უნდა ყოფილიყო, როცა გივი ამილახორს ჰქონდა „ეკეილობა ქართლისა“.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ახალი ცნობები, რომელსაც გვაძლევს „ქორანიკონის“ ანდერძი იესეს სწავლა-აღზრდის შესახებ. ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ საქართველოში მეთვრამეტე საუკუნის 30—40 წწ., განსაზღვრულ ჰასაკში ბავშვს „ნულას“ ანუ არაბული ციფრების ამოცნობას ასწავლიდნენ. ფრაზა: „მე არ ვიცოდი ნულა. დიად ყმაწვილი ვიყავ“—გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ ბავშვს, ამ შემთხვევაში პატარა იესეს, თავდაპირველად ქართული ასოების რიცხვობრივ მნიშვნელობას ასწავლიდნენ, ხოლო არაბულ ციფრებს უფრო მოგვიანებით აცნობდნენ.

ეს გავრეობდა მხოლოდ იმით შეიძლება ავსხნათ, რომ, არაბული ციფრების ხმარება ამ დროს ჩვენში ფართოდ არ ყოფილა გავრცელებული.

ჩვენ ვიცით, რომ არაბული ციფრების შემოღება და გავრცელება ინტენსიურად წარმოებდა ვახტანგის კულტურულ ეპოქაში (1703—1722). ამას მოწმობს, სხვათა შორის, ვახტანგის სტამბის წიგნების პაგინაცია. მაგრამ მომდევნო პერიოდში ისევ უბრუნდებიან პაგინაციის აღნიშვნის ძველებურ წესს (ნ. მოსკოვის ქართული სტამბის წიგნების უმეტესობის პაგინაცია 1737—1744 წ. და ერეკლესდრონდელი ტფილისის სტამბის წიგნების მეტი ნაწილის პაგინაცია), რაც არაბული ციფრების შემოღების პროცესის შენელებას გვიჩვენებს.

¹ იესეს ანდერძის ამ ნაწილში ბუნდოვანად გამოთქმული აზრის (თუ ვინ უმარტავდა იესეს არაბული ციფრების მნიშვნელობას) გარკვევაში დახმარება აღმოიჩინა პროფესორმა ნიკოლოზ ბერძენიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

² ნამდვილად იესე, დაბადებული 1728 წლის ნოემბრის 10-ს, 1738 წ. მარტა და აგვისტოს შუა არ შეიძლება ყოფილიყო 9-წლიანეულისაზე მეტი.

იესეს სწავლა-აღზრდის შესახებ მის „თავგადასავალში“ მოგვეპოვება რამდენიმე ცნობა: 1734 წლის ამბებში ვკითხულობთ:

„ქ. მეშვიდე წელს რომ მოვიწიე... წიგნს მაკითხებდენ, გალობასა და წერას მასწავლიდენ“ (გვ. 7).

წერისა, გალობისა და წიგნის სწავლა წარმატებით გრძელდებოდა მომდევნო სამსწელსაც:

„ვიყავ მაშინ წლისა ცხრისა,—ამბობს იესე,—და ამ წელიწადებში წერისა, გალობისა და წიგნის სწავლის მეტი რა შეძლება მექნებოდა. მეგრული და ხუცური წერა ვისწავლე, გალობა [ვისწავლე]. ზოგი იოთამ შატერაშვილისაგან და ზოგი—იოსებ მროველისაგან“ (გვ. 8).

„თავგადასავალში“ ვერ ვპოულობთ უფრო დაწვრილებით ცნობებს იესეს სწავლა-აღზრდის შესახებ.

თვით იესე, რომლის კალამსაც მისი ცხოვრების შესანიშნავი აღწერა ეკუთვნის, თავის შეილებს იმგვარადვე ზრდის, როგორც თვითონ აღზრდილა:

„გალობა გასწავლე, აღარ გალობთ. წიგნი და წერა გასწავლე, აღარა იქმთ“—უსაკუდურებს შეილებს იესე (გვ. 122).

ამ მცირე ცნობების მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ იესეს და მის შეილებს მიუღიათ იმ დროისათვის ჩვეულებრივი შინაური განათლება.

განსაკუთრებით საყურადღებო არის აღზრდის თავისებური პრაქტიკული მეთოდი, რომელსაც, გარემოებათა იძულებით, მიმართავს იესეს მამა—ოსე.

„თავგადასავალიდან“ ჩვენ ვიცით, რომ 1742 წელს ცამეტი წლის იესეს სწავლა და-შთავრებული აქვს. და აი, ამ წელს მამა მისი—ოსე მიემგზავრება ოდიშს. ოჯახის გაძლიძის იგი იესეს ავალებს. ყრმა იესე დიდი ტანჯვა-წვალებით, მაგრამ აგრეთვე საოცარი მზნობით, უძლებდა ოჯახს: პასუხს აძლევს მტერსა და მოყვარეს, იგერიებს მოვალეებს და 20 თვის შემდეგ უვნებლად ჩააბარებს ოჯახს დაბრუნებულ მამას. საოჯახო საზრუნავით დატვირთული 13 წლის ყმაწვილი ამავე დროს გონებრივი მუშაობის წარმოებასაც ახერხებს:

„ვიჯექ პატიონად სენაკში. სამლუდელოს წიგნებს ვწერდი, ვკიდდი და იმით მოვირწვდი“—ამბობს იესე (გვ. 10).

პრაქტიკული მნიშვნელობის ამოცანებს მამა, ეტყობა, გაცილებით უფრო ადრე ავალებდა პატარა იესეს. ამის დამამტკიცებელია, სხვათა შორის, 9 წლის ბავშვის—იესეს—ხელით საოცარი სისუფთავით და სისწორით გადაწერილი ხუთასეული „ქორანიკონი“, 20 განაკვეთის შემცველი, ჯახულით ნახაზი ცხრილ-ცხავებითურთ.

იესეს მხოლოდ ერთ ადგილას მოსვლია შეცდომა, რაიც თვითონვე გაუსწორებია, დიდი ბოდიშებით: „ყრმა ვიყავ. აქ ამრევია. ღეთის გულისათვის, გამართეთო“ (20 v).

იესე სიმწიფის ასაკში სამართლიანად ამაყობს თავის ბავშვობის ნამუშავეს: „თერთმეტის წლისა¹ ვჯავზლედი და ესწერდითო“,—ამბობს ის ანდერძში (1 r).

იესე ოსეს ძის დროინდელი სწავლა-აღზრდის ის პრაქტიკული ხასიათი, რომელსაც აქ აღვნიშნავთ, მეტად საყურადღებოა. იგი ბევრი უცნაური და დღეს გაუგებარი მოვლენის გასაღებს გვაძლევს.

სახელდობრ, ჩვენ ვხედავთ, რომ პატარა იესეს სწავლა მეშვიდე წელში დაუწყია და მუცამეტეში დაუმთავრებია. უსწავლია შინაურულად. ზოგჯერ თითქოს შემთხვევით შეუძენია ესა თუ ის ცოდნა. მიუხედავად სასწავლო საგნების სიმცირისა და სასწავლო დროის, შედარებით, სიმოკლისა (6—7 წელი), სწავლა-აღზრდის ეს სადა სისტემა არაჩვეულებრივად ეფექტიანია. ამის ბრწყინვალე საბუთია იესეს ცხოვრების აღწერა, იესეს ხელით

¹ ნამდვილად—ათისა (ნ. ხემოთ).

გადაწერილი წიგნები და მის მიერვე ბავშობაში შედგენილი ხუთასეული „ქორანიკონი“, ცხრილ-ცხავებითურთ.

რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში ბავშვის თანდაყოლილ ნიქსაც და სხვა ინდივიდუალურ თვისებებსაც უდიდესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მაგრამ არ შეიძლება უარესად გონიერ პედაგოგიურ მეთოდად არ ჩავთვალოთ ბავშვისათვის საკმარისად რთული დავალებების მიცემის სისტემა, რომლის დროსაც დიდი გასაქანი ეძლევა დამოუკიდებელ მუშაობას და ნორჩი ასაკიდანვე პასუხისგების გრძნობის აღზრდა-განვითარებას. არ უნდა დავივიწყოთ აგრეთვე ის გარემოცვა, რომელშიაც იმყოფება პატარა იესე. მას ახვევია ძველი კულტურული ტრადიციებით გაჯენილი გარემო.

საფუძვლიანი ცოდნის შექმნისა და გარკვეული ჩვევების დაუფლებისათვის იმ პერიოდში ხელის შემწყობი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე მაშინდელი ცოდნის მთელი მოცულობის შედარებით ვიწრო ფარგლები.

„ქორანიკონი“-ს ანდერძის მეორე ნაწილის დაწმინის დრო

ანდერძის მხედრულად ნაწერი ნაწილის გამოთქმა: „დიად ყმაწვილი ვეყავ [„ქორანიკონის“ დაწერის დროს]“, — მოწმობს რომ ანდერძის პირველი და მეორე ნაწილის დაწერის დრო ერთმანეთისაგან საგრძნობი განაკვეთით ყოფილა დაშორებული.

მეტის ზედმიწევნობითაც შეიძლება დათარიღდეს ანდერძის მეორე ნაწილის დაწერა. ამ ნაწილში იესე, სხვათა შორის, იხსენიებს თავის ერთ-ერთ მასწავლებელს — იოსებს: „იოსებ გიეს ამილახორს ახლდა, რომელიც [ივულისხმება იოსელია და არა გივი ამილახორი] შემიდგომად კათალიკოზ იქმნა“. იოსების „კათალიკოზ ქმნა“ ამ კონტექსტში წარმოგვიდგება არა დღევანდელ ან გუშინდელ ამბვად, არამედ წარსულის საქმეთ.

იოსებ [ჯანდიერი], რომლის სახელი „თავგადასავალშიაც“ იხსენიება („იოსებ პროველი“, გვ. 8), საკათალიკოსო კვერთხის მპყრობელი გახდა ანტონის განდევნის შემდგომ (1755 წ.) და ამ უკანასკნელის ექსპორიზიციიდან დაბრუნებისთანავე დასტოვა კათალიკოსობა (1762 წ.). ცხადია, ანდერძის მეორე ნაწილი 1755 წელზე ადრე ვერ დაიწერებოდა. საფიქრებელია, რომ იგი 60—70 წლებში არის დაწერილი, იმ ხანებში, როცა იესემ „იწყო წერად ცხოვრებისა“ თვისისა (1768 წ. „თავგადასავალი“, გვ. 3) და შექველია, თვალი მოავლო მთელ თავის წარსულს, დაბადებიდან სიმწიფის ასაკამდის. ბუნებრივია, რომ ამ ხანებში იესე თავისი სიყრმის ამ ნამუშავევსაც გადაავლებდა თვალს, თუნდაც იმისთვის, რომ გამოეყენებია „ქორანიკონის“ არშიებზე მიწერილი თარიღები, შვილებისა და სხვა მახლობლების დაბადების შესახებ ცნობები (ეს თარიღები, გარკვეულ დრომდის, „ქორანიკონში“ მეტის ზედმიწევნობით არის ჩაწერილი, ვიდრე იესეს ცხოვრების აღწერაში).

„ქორანიკონი“

იესეს „ქორანიკონი“ იწყება 1 v-ზე, მეთოთხმეტე მოქცევის პირველი — **ჩიფე** [1313] წლით. თავდება 55 r-ზე, ამავე მოქცევის უკანასკნელი — **ფლბ** ქორანიკონით [1844 წლით]. ეს 532 წელი განაწილებულია ორმოცდაცამეტ სრულსა და ერთ ნაკლულოვან ჯაზულით დახაზულ ორმაგ ცხრილ-ცხავეში, რომელსაც იესე „მოქადრაკულს“ უწოდებს. გადაშლილი ხელნაწერის ყოველ მარცხენა და მარჯვენა გვერდზე მოთავსებულია თითო „მოქადრაკული“ 10×10 უჯრით. ეს წყვილი ცხრილ-ცხავე ერთ მთლიან „ქადრაკს“ წარმოადგენს და 20 კალენდარულ განაკვეთს შეიცავს: 1. ქორანიკონი [ქართული], 2. ზედნადები, 3. მთვარის მოქცევი, 4. ათცხრამეტული, 5. შვის მოქცევი, 6. ჯელთა, 7. შობა, 8. დიდი აღება და სხვ. უკანასკნელ უჯრაში „ქრისტესითგანი“ წელთაღრიცხვა აღინიშნება; უმეტეს

შეზღვევაში მაშინ, როცა ამ წლის გასწვრივ, არშიაზე ისტორიული ან ოჯახური ამბავი არის მიწერილი. იშვიათი გამონაკლისის სახით აღინიშნება „დასაბამითი“ წელთაღრიცხვაც (დაბახული უჯრების გარეშე).

იესეს ხელნაწერის უკანასკნელი ფურცლის (56) პირველ გვერდზე, „ქორანიკონის“ ცხრილ-ცხავეების შემდეგ, სინგურით, სუფთად დაბახულ „მოქადრაკულში“ მოთავსებულია გამოავლების ტაბულა 100-ის ფარგლებში, შესრულებული მსხვილი, სუფთად ნაწერი არახული ციფრებით. ტაბულის ზემოდან მხედრული ხელით ვაკეთებული წარწერა: „ტაბულიცა“ (პირველი ასო—ნუსხური) ამ ტაბულის რუსულ წარმოშობას ამჟღავნებს.

ცხრილ-ცხავეების ირგვლივ, მარცხნივ და მარჯვნივ, ვანიერ არშეიბზე, ალაგ-ალაგ მოთავსებულია მინაწერები. ამ მინაწერების დიდი ნაწილი (1 v—39 v) დაწერილია წვრილი ნუსხური ხელით, რომელიც „ქორანიკონის“ ტექსტის ხელისაგან არ განსხვავდება, მხოლოდ მელანი მინაწერებისა ტექსტის მელანზე უფრო მკრთალია.

ნუსხური ხელით ნაწერი ნაწილი მინაწერებისა, „ქორანიკონის“ ამა თუ იმ წელთან დაკავშირებული ისტორიული ამბების მოკლე გადმოცემას წარმოადგენს, ხოლო 38 v-დან იწყება იესე ოსეს ძის ოჯახური ქრონიკა, დაწერილი წვრილი მხედრული ხელით.

რომ ნუსხური და მხედრული მინაწერები მართლაც იესეს ეკუთვნის და მის ავტორაფს წარმოადგენს, ამას, გარდა ტექსტის ხელთან მსგავსებისა, თვით იესე გვამცნობს: „იესე ვრიცხავ, თქვენც იხილეთ“, მიწერილია 2 r მარჯვენა არშიაზე ნუსხური ხელით. „იესე ვრიცხავ“ განმეორებულია 18 r-ს მარჯვენა არშიაზე, წვრილი, ლამაზი მხედრული ხელით.

თ. ყორდანიას სამართლიანი დასკვნით, ისტორიული მინაწერები ვახუშტის ისტორიის მიხედვით არიან შედგენილი. შეიძლება მეტიც ითქვას: ეს მინაწერები ვახუშტის ქართლის ისტორიის ერთგვარ კონსპექტს წარმოადგენენ.

მსგავსი კონსპექტი, რა თქმა უნდა, ვერ დაიწერებოდა ვახუშტის ისტორიული ნაშრომის დამთავრებისა და ამ ნაშრომის საქართველომდის მოღწევის უადრეს, ე. ი. XVIII საუკუნის 60 წლებამდის¹.

ნუსხური ხელით ნაწერი (ისტ.) მინაწერები იწყება 1318 წლის თარიღით, ე. ი. „ბრწყინვალე გიორგის“ გამეფებით სრულიად საქართველოში, და თავდება 1744 წლის თარიღით: „მოსცეს მეფეს თეიმურაზს ქართლი [1743] და მეფეს ერეკლეს კახეთი ივლისს ულბ. ქრისტეს შემდეგ 1744“ (44 v, 45 r).

იესეს მინაწერებში ისტორიული ამბები გადმოცემულია სულ მოკლედ, გაცილებით უფრო შეკუმშული სახით, ვიდრე, მაგალითად, ვახუშტის „ქორანიკონებში“; რიცხვობრივადაც გაცილებით უფრო ნაკლებია: ვახუშტის ქრონოლოგიაში 1318—1744 წწ. აღნუსხულია 266 ისტორიული ფაქტი (ნამდვილად გაცილებით მეტი, ვინაიდან თითო აბზაცში ზოგჯერ ათი და მეტი ამბავია ფიქსირებული). იესეს „ქორანიკონში“ 1318—1744 წწ. შუა—43 ისტორიული მინაწერია. ეს, ნაწილობრივ, იმითაც აიხსნება, რომ იესეს მხოლოდ ქართლის თავდადასავალი აინტერესებს. მაგრამ აქაც საკმარისად დიდ სიძუნწეს იჩენს ამბების გადმოცემაში.

განსაკუთრებით საოცარია, რომ მინაწერებში სრულებით არ ჩანს სწორედ ის ეპოქა, რომელსაც თვით იესე ეკუთვნის: 1676 წლიდან ვიდრე 1744-დე, ე. ი. 68-წლიანი პერიოდის მანძილზე მხოლოდ ორი ფაქტია აღნუსხული:

¹ ვახუშტის ისტორიის ბოლოში დართული „ქორანიკონების“ ვაგლენის კვალი იესეს მინაწერებში არ ჩანს.

1676 წლის გასწვრივ: „მეფე გიორგი მობრძანდა ქართლს“.

1743—1744 წლის გასწვრივ: „მოსცეს მეფეს თეიმურაზს ქართლი და მეფეს ერეკლეს კახეთი ივლისს ულბ. ჩღმდ ქრისტეს შემდგე“.

ასე რომ, მთლად ცარიელია ის წლები, რომლებსაც ემთხვევა იესეს დაბადება, სიყმე, დაჯავჯლება. „ქორანიკონში“ ოდნავადაც არ ასახულა იესეს ცხოვრების აწერაში გადმოცემული თანამედროვე ისტორიული ამბების სიმდიდრე.

როგორც ვხედავთ, იესეს ხელით დაწერილი ქართლის ისტორიის მოკლე კონსპექტი საქართველოს წარსულის შესწავლის თვალსაზრისით თითქმის არავითარ ინტერესს არ წარმოადგენს. მაგრამ ამ კონსპექტს სხვა მხრივ აქვს მნიშვნელობა, დიდად საყურადღებოა თუნდაც ის ფაქტი, რომ ვახუშტის ისტორია, როგორც ამას იესეს ქრონიკა მოწმობს, არა თუ იკითხებოდა XVIII საუკუნის 60—70 წწ. ქართველ ინტელიგენტთა წრეებში, არამედ, ეტყობა, ისწავლებოდა კიდევაც და, როგორც ჩანს, გარკვეულ გავლენასაც ახდენდა მკითხველთა მსოფლმხედველობაზე. ასეთი გავლენის კვალი იგრძნობა, მაგალითად, იესეს კონსპექტის 1615—1624 წწ. გასწვრივ მიწერილ ფრაზაში: „აქეთვან იპყრობდენ ქართველნი თვს თვსად და მოურავი იყო უუროსი რომელიც ქართლის ობრება მისგან ჩანს“.

ეს ადგილი იესეს მიერ ისტორიული პიროვნების შეფასებისა და ამ პიროვნების მოღვაწეობისათვის ერთგვარი მსჯავრის დადების ცდას წარმოადგენს. უეჭველია, ეს შეფასება ვახუშტის გავლენით ხდება.

სხვათა შორის, საფიქრებელია, რომ ვახუშტის ისტორიის სტილის გავლენით იყოს დაწერილი „თავგადასავალის“ ერთი ადგილი, სახელდობრ, ომარ ხანის შემოსევის გამოგოდება:

„ვაი, ვაი, და ვაი! რამდენი ღირსნი დედანი დატყვევდენ, რამდენი მღვდელნი მოიკლნენ, რამდენი სჟლნი... დაიკოცნენ, ხატნი და ჯვარნი პატიოსანნი შეიმუსრნენ!“¹.

ეს ადგილი მოგვგაგონებს ვახუშტის გოდებას 1723 წ. ლეკების შემოსევის დროს მიყენებული განადგურების გამო:

„ჰი, რაოდენნი ქალწულნი განიხრწნენ და ქეშმარიტნი დედანი და მოწესენი ბოროტებითა და სისხლი მართალთა დაითხია უსჯულოთაგან!“².

ოჯახური ქრონიკა

1684 წლიდან იწყება იესეს „ოჯახური ქრონიკა“. ამ წლის გასწვრივ მიწერილია: „ივლისის 25 ეფთვიმე ტფილელი დაბადებულა“ (38 v).

„თავგადასავალიდან“ ჩვენ ვიცით, რომ ეფთვიმე ტფილელი იესეს ბიძა იყო.

„ტფილელად ბიძა ჩემი ეფთვიმე ბრძანდებოდა“ (გვ. 7).

1687 წლის გასწვრივ ვკითხულობთ: „გაბრიელ დეკანოზი [დაბადებულა]“ (39 v).

1696 წლის გასწვრივ მიწერილია: დავით“ (იგულისხმება — „დავით დაბადებულა“ (40 v).

უკანასკნელ, 1698 წლის გასწვრივ აღნიშნულია იესეს მამის დაბადების ზედმიწევნითი თარიღი:

„ქ. ოსე, მამა ჩემი, დაბადებულა ამაში [ნო]ემბ[რის] იზ.“.

¹ „თავგადასავალი“, გვ. 136.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება. თბ. 1913, გვ. 130.

ამ ოთხი ადამიანის: ეფთვიმი ტფილელის, გაბრიელ დეკანოზისა, დავითის და, უკანსტელ, ოსეს დაბადების აღნიშვნა ათიოდე წლის ფარგლებში, ერთმანეთის ზედმიყოლობით, გვაფიქრებინებს, რომ ამ პიროვნებათ ერთმანეთთან ვიწრო ოჯახური კავშირი უნდა ჰქონდეს. ჩვენ ვიცით, რომ ამათგან პირველი, წლოვანებით უფროსი, მეოთხესი, წლოვანებით უმცროსისი, ძმა იყო. ეს უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ გაბრიელ დეკანოზიც და დავითიც ოსეს ძმები და ივესე ბიძები უნდა ყოფილიყვნენ. ეს დასკვნა მათ უფრო საფუძვლიანად გვეჩვენება, რომ „თავგადასავალში“, ეფთვიმი ტფილელის გარდა, ასენიება კიდევ ერთი ბიძა იესესი, რომლის შესახებ ჩვენ მხოლოდ ის ვიცით, რომ ის დეკანოზი ყოფილა: „დეკანოზი, ბიძა ჩემი, თავისი შვილებით და სახლეულით ჩვენთან იღვა“ (გვ. 15). ეს დეკანოზი უნდა იყოს 1687 წ. დაბადებული გაბრიელ დეკანოზი.

ოსეს დაბადების თარიღს თვითონ იესეს დაბადების თარიღი მისდევს და ამის შემდეგ, 1738 წ. გასწვრივ აღნუსხულია: „ქორანიკონი ესე დაწერიე ამაში“.

1741 წლის გასწვრივ: „კათლორია დაწერიე“.

1750 წლის გასწვრივ: „ნინია, ნინია დაიბადა მარტს კჷბ“. სახელი „ნინია“ ანუ „ნინია“ ერთგან „თავგადასავალშია“ არის მოხსენიებული: „ელისაბედის დაბადება ნინიას ქორწილის შემდეგ იყო“ (გვ. 60), აღნიშნავს პუნქტუალური იესე, რომელიც „ნინიას ქორწილის“ ამბავს იქვე, მომდევნო აზვაცში გვიამბობს. „ქორანიკონს 455, იანვარს, ქრისტეს აქეთ 1767 ინება ყოვლად ძლიერმან ღმერთმან იოანეს ჩემს ძმას ცოლი მოგვკარგე“... (გვ. 61). ცხადია, რომ სახელი „ნინია—ნინია“ წარმოადგენს იოანეს კინოზით სახელს. ეს მით უფრო უმკველია, რომ 1750 წლის, ე. ი. 438 „ქორანიკონის“ თარიღს ქვეშ „თავგადასავალშია“ (გვ. 20) და „ქორანიკონშია“ აღნიშნულია იოანე ოსეს ძის დაბადების ფაქტი. განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ ქორანიკონი მეტის ზედმიწევნილობით აღნიშნავს იოანეს დაბადების თარიღს.

1753 წლის გასწვრივ იესე აღნიშნავს: „მოლარეთხუცობა მიბოძეს“. ამისი მომდევნო საოჯახო იმბავი იესეს მამის—ოსეს—გარდაცვალება არის 1758 წლის აგვისტოს 14.

შემდგომი—1759 წლიდან იესეს უფროსი შვილის—ოსეს დაბადების თარიღით იწყება თორმეტამდე „პაწაწას“ გაჩენის ნუსხა: „ზაზა პაწაწა“, „გიორგი პაწაწა“, „პაწაწა დიმიტრი“, „პაწაწა ელისაბედ“, „პაწაწა დათუა“ და სხვ.

ანდერძში ნაჩვენები თარიღები და „ქორანიკონის“ მოწმობა თითქმის მუდამ ემთხვევა და აესებს ერთმანეთს.

გაურკვეველია მხოლოდ:

I. ბარძიმ და ელენეს დაბადების დღე. „ქორანიკონით“ ეს ტყუბები 1775 წლის მარტის 29-ს დაბადებულან. „თავგადასავალით“ კი 1775 წლის მარტის 20 (გვ. 87). საყურადღებოა, რომ 90 გვერდზე (ს. კაკაბაძის გამოცემა) იესე თვითონ ასწორებს ამ თარიღს და სხვა, მესამე, ვარიანტს სწერს „...ქორანიკონს“ 463... მარტს 13, აქ უნდა ბარძიმისა და ელენეს დაბადება“.

II. „ქორანიკონში“ არ მოიბოვება ცნობა 1783 წელს ანასტასიას დაბადების შესახებ (ნ. „თავგადასავალი“, გვ. 127).

III. იესეს ხელით ნაწერი ნუსხის უკანასკნელი ცნობა არის 1781 წ. ისიდორეს მოხსენიება: „ისიდორე თებერვალს || ისიდორე“. ისიდორე, იესეს ერთ-ერთი ყმა, „თავგადასავალით“ „დაქლერქდა“ და მოკვდა არა 1781, არამედ 1782 წ. (გვ. 125).

იმსე ოსმს ძის ბარდაცვალების თარიღი

„წელთა მრიცხველობად არა მცალს მე,

არცა ჟამთა ამბავნი მეძიებანი მე“ („თავგადასავალი“, გვ. 21).

ოსეს იესეს ცხოვრების მიმართება უაღრესად ეგოცენტრულია. იესე მულამ შეგნებულად იმიჯნება ყოველივე საზოგადოებრივისაგან და ცდილობს ჩაიკეტოს მარტოოდნ პირად ინტერესებში.

ყოველი ისტორიული „წიაღსლევა“ მას ერთნაირ ნებვირობად, გაუმართლებელ დროს დაკარგვად მიაჩნია: „რად მინდა ამის წერა!“ (გვ. 113), „რას ვაქნევ ამ ამბებსა!“ (გვ. 121) აღშფოთებით შემოსძახებს ხოლმე თავის თავს იესე ასეთ შემთხვევაში და ერთგან თავს მით ინუგეშებს, რომ ეგების მის შეილებს გამოადგეს ეს ამბები (გვ. 113).

სამდენდეროდ, „კალმისა აფრა თვით აიძულებს“ ამ ნიჭიერ ადამიანს კერძო ცხოვრების აწერაში ისტორიული ამბების შთაწერად და, მიუხედავად საქვეყნო ამბების შეგნებულად უგულვებელყოფისა, იესეს „თავგადასავალი“ XVIII შაჟუნის ისტორიისათვის შესანიშნავ წყაროდ ხდება.

ეს იმიტომ, რომ სინამდვილეში არ არსებობს გარდუვალი მიჯნა საზოგადო და კერძო ცხოვრებას შუა. ყოველი კერძო პიროვნების ცხოვრება, აუცილებლობის ძალით, ისტორიული ქსელის გარემოცვაში იშლება. აი იმიტომ ვერ აღწევს თავს იესე საზოგადოებრივი ვითარების ასახვას. კერძო ამბებში ჩაკეტვა განსაკუთრებით ძნელ ამოცანას წარმოადგენს სწორედ იესესთვის, ვინაიდან მისი ცხოვრება დაბადებიდან ვიდრე აღსასრულამდე განზომილია მძაფრი ისტორიული ბედუქულობით. წინააღმდეგ მისი პირადი სურვილისა, ისტორია ნიადგა კვალდაკვალ სდევს მას და მოქმედობს მისი პატარა, პირადი მიზნების წარმატებასა თუ მარცხზე. იგივე ისტორია განსაზღვრავს იესეს დაბადების პირობებს და მისი გარდაცვალების საბაბსაც.

მოვიგონოთ იესეს „თავგადასავალის“ დასაწყისი:

„...და მე უბადრუკი მუნ დავიბადე საჯავახიანოსა მთასა შინა; ლეკთავან დახინულთა ერთა შინა“.

და გავეცნოთ იესეს გარდაცვალების ამბავს, მისი „ქორანიკონის“ ერთ-ერთ მინაწერში აღბეჭდილს.

„თავგადასავლიდან“ ვიცი, რომ 1784 წლის ღვინობისთვიდან, როცა იესეს ოჯახს „საჯადი შემოუდგა“ (გვ. 130), სიკვდილი იესესთვის ხელშესახებ, სულ ახლო მომავალში აღსასრულებელ აქტად გადაიქცევა.

ამ დროიდან იესე არაერთგზის იძლევა განკარგულებებს: დასაფლავების, ვალების გადახდის, ქალების დათხოვებისა და მისი გარდაცვალების შემდეგ სისრულეში მოსაყვან სხვა საურავის შესახებ (გვ. 130, 131, 134—135).

1786 წლის აგვისტოს 9-ს იესე თავისი ანდერძის უკანასკნელ სტრიქონებს სწერს. ამ დღეს იგი მიემგზავრება გაქცეული ოსეს მოსაყვანად.

სამოც წლამდის მიღწეული ჭირგადახდილი იესე „რუსის მიზეზით ქართველების დიდად მოძულე“, დღემდის უნახავ „არეულ ქვეყნებში“ მიდის. ის ცხადად გრძნობს არა თუ სიკვდილის შეესაძლებლობას და მოსალოდნელობას, არამედ აუცილებლობასაც. შეიძლება ითქვას, რომ იესე სასიკვდილოდ მიემგზავრება:

„რა ვიცი ჩემი სიკუდილი რით იქნება, სწერს ის,—თუ მტრით მოჰხდება, ხომ ყველა დაიკარგება და თუ დლით მოჰხდება, რაც დამრჩება, თქვენ იცი. ქალების მოვალეს ნუ დამავადებთ.“

იოანე, ჩემო შვილო, შენ იცი. ჩემს სულს შენ გაბარებ. როგორც მიჭირდეს, ისე მომიარე, ღვთის გულისათვის.

მშვიდობით, შვილნო, მშვიდობით, მოყვასნო, მშვიდობით მწყალობელნო. ქრისტემ ჩვეყრიბოს სასუფეველში“.

ასე სწერს იესე 1786 წლის 9 აგვისტოს. ხოლო მისი „ქორანიკის“ 49 ფ. ამავე 1786 წლის გასწვრივ, მისი საიშედო ძმისა და „შვილის“—იოანეს ხელით ჩაწერილია: „აქ, ვამე, ძმა და მამა და რაუდენ რა ჩემთვის მსაჯული იესე მიიცვალა და მოკუდა ლეკთავან. აგვისტოს ია. წლისა 63“.

ამგვარად, იესე, დაბადებული 1728 წლის ნოემბრის 10-ს „ლეკთავან დახიზნულთა ერთა შორის“ 58 წლის შემდეგ ლეკთავან პოულობს სიკვდილს.

კაცი, რომელსაც ცხოვრების ერთადერთ მიზნად „მყუდროებით ყოფა“ და ოჯახური კეთილდღეობა აქვს დასახული, ლეკების ტყვიით განგმირული განუტყევებს მღელვარებითა და ზრუნვით დაქანცულ სულს.

ამ შესანიშნავი ადამიანის ბედზე არანაკლებ ტრაგიკული ჩანს მისი ხელით ნაწერი „ქორანიკონის“ ბედი. ხელნაწერის უკანასკნელ (56 v) გვერდზე, უცხო ადამიანის მსხვილი მხედრული ხელით მიწერილია¹:

„1795 წელს, ოდეს ტფილისი[i] ალაოხრა ხოჯამ, მაშინ დატყვევებულ იყო ეს პასხალია და სპარსეთით მოეტანათ ასტრახანს, და მას თამსა შინა მე, მდაბალი ეპისკოპოსი გრიგოლ ხარკაშნელი, ასტრახანს ვსცხოვრებდი და მოვიყიდე ეს პასხალია და ვაჩუქე ჩემს დისწულს გრიგოლ დიაკონს. ჩემად მოსახსენებლად“.

როგორის მკერმეტყველებით გვიხატავს ქვეყნის ბედ-იღბალს შემთხვევით ისევ საქართველოში დაბრუნებული პატარა ხელნაწერის ბედი და კიდევ უმეტეს—მისი დამწერის დაბადებისა, მღელვარებით საესე ცხოვრების და საბედისწერო აღსასრულის უტყუარი ამბები.

¹ ხარკაშნელის ამ მინაწერის მდებარეობა მოწმობს, რომ 1795 წლამდის იესეს „ქორანიკონი“ ცალკე ხელნაწერი ყოფილა და მხოლოდ ამ წლის შემდეგ მოუთავსებიათ ყდაში A 637-ის დანარჩენ ორ ხელნაწერთან ერთად.

ბ ე ძ ს ტ ე ბ ი

ანდერძი

ეს წიგნი ოსეს ძის იესესია. ვინც
მოიპაროს, სიონი გაუწყურეს. ქს **უკვ**
მოვეყე მარტს იე. ზარაფიანთას¹.

გავათავე² აგვისტოს ქქს **ოკვ**².

ქ. ესე გულად იხვენ მეძიებელი: რ³ ესე მოჰადრაკ-
ული მარხვისა დამდეგსა დანიშნავს და ისე ბოლოდ
კერძოდ ქორაკონი რ³მე ქართულია, ისი აღების
ლამესა. ორიგ რა დასრულდება, თავსავე მოჰყვება⁴.

ქ. ეს ქორანიკონი ჩემმა ემბაზით აღმომქუმე-
ლმა—მაშინ მართლ მაღიდებელი იყო სამე—,
ვახტანგ ორბელიანმა მოიტანა რუსეთით და მამა
ჩემმა—ოსემ ინება ამისი გარდმოწერა. რიცხვი
ნულით იყო. მე არ ვიცოდი ნულა. დიად
ყმაწვილი ვიყავ თერთმეტის წლისა. იოსებ
გიეს ამილახორს ახლდა, რომელიც შემდგომად კათალიკოზ
იქმნა—მე ბანგუასთან ვიყავი—. იგი მითარგმნიდა
და ვსწერდი. თერთმეტის წლისა⁵ ვჯაზვლე-
ვდი და ვსწერდი. დაუსრულებელია: რა რომ
გათავდება, თავსავე მოჰყვება.

იეხე ოსეს ძის შინაწერები

იესე ვრიცხავ. თქვენც იხილეთ⁶ (2 r).

1318

ბწყინვალე [!] გიორგი, მეფე სრულიად საქართველოსი, ძის ძე დიმიტრი თავ დადე-
ბულისა, **ოა** მეფე ქართლს [მეფედ დაჯდა] (1 v).

¹ ეს სამი სტრიქონი ერთმანეთზე მიყოლებით არის დაწერილი, თავში.

² ეს მეოთხე სტრიქონი ქვემოთ სწერია, თითქმის შუა ადგილას. აქამდის ნუსხური ხელით არის
ანდერძი, ამის ქვემოთ—მხედრულით.

³ ეს უკანასკნელი ფრაზა უფრო მკრთალი მელნით სწერია, აჩქარებული ხელით.

⁴ 1728 წ. ნოემბერში დაბადებული იესე 1738 წ. აგვისტოში ათი წლისაც ვერ იქნებოდა.

⁵ მარჯვენა ნაპირზე, ზემოთ, პირველი წლის (1314) გასწერა.

1346

ბწყინეაღლე[!] გიორგის ძე დავით მეფედ[დაჯდა] (5 v)

1360

[დაჯდა] დავითის ძე დიდი ბავრატ. ამან გაჰყარა ბარათიან[ნი] (6 v)
 მოვიდა ლანგ თემურ.

პირველი მოსულა ლანგ თემურისა (7 r)

1395

დაჯდა ძე მისი [!] გიორგი. ამის ზე ზუთჯერ მოვიდა ლანგი (10 v)

1414

დაჯდა ძე მისი ალექსანდრე, მცხეთის აღმშენებელი (14 v).

1442

დაჯდა ძე მისი ვახტანგ (14 v)

1445

დაჯდა ძმა მისი გიორგი. ამის ზე იყო აღბულა, რომელმან სამართალი დაწერა. და
 კოსტანტიპოლე აიღეს (15 v).

აქ აიღეს კოსტანტიპოლე (16 r) (მარჯვენა ნაპირზე)

1469

კოსტანტი[ინე]¹, ძე გიორგისა, მეფედ [დაჯდა] (17 v)
 იესე ვრიცხავ² (18 r მარჯვენა არშიაზე)

1477

[დაიპყრა იმერეთი კოსტანტინე]³ (18 v)

1478

უზუნ ასან ყეენმა მოარბივა ქართლი და მოკვდა (18 v)

1496

გამოჩნდა შაისმა[ი]ლ

ყრმა ვიყავ. აქ ამრევი. ღვთის გულისათვის გამართეთ⁴ (20 v)

1505

დაჯდა ძე მეფის კოსტანტინესი, დავით, მეფედ (21 v)

1513

სიკვდილი ავგიორგისა მტკვრის ციხეს და დაპყრობა კახეთისა დავითისაგან (21 v)

1518

მოსლვა ქართლს შაჰ ისმაილისა. გამარჯვება და აღწოცა ქართველთა. ალება ტფილი-
 სისა, მოწყვეტა ყოველთა. გაძ[არცვა ყოვლად წმიდის ხატისა და შთაგდება მტკვარსა.
 აღშენება საეშმაკოსა მეჩიტისა ჯიდის ყურსა (22 v).

¹ მხედრულად.

² მხედრულად.

³ გადაზახულია.

⁴ ამ ადგილას, რე ქორანიკონის გასწვრივ, რე, რეა, რე² და მომდევნონი ამოშლილი და შესწო-
 ხებულია: რე-დან (1502)—სიგ-მდე (1525).

1520

გაემარჯვა მეფეს ლეონს მეფეს დავითზე. დაიპყრა კახეთი ლეონ. გურგიელმან შეარიგა ორნივე (23 r)

1523¹

დაჯდა შაჰთამაზ (22 v)

1524

თვით მეფე დავით შემონაზუნდა. პირველ აღილო ტფილისი და აღჯაყალა. და მერმე ძმასა თვისსა შეჰვედრა ქართლი, გიორგის (22 v)

1526

აქ მოსწერა სულტან სულეიმან სამთა მეფეთა: იეროსალიმის გამოცხნა. წარვიდნენ სიხარულით და დაივსნენ იეროსალიმი. და მაშინ მოსცა საფლავი ქრისტესი და გოლგოთა ქართველთა (23 v)

1534

დაუტევა ამინცა [!] მეფობა. იქმნა მონაზონ და ყო მეფედ ძმის წული თვისი ლუარსაბ, დავით მეფის ძე (23 v)

1536

მოვიდა შაჰთამაზ. მოწეა ტფილისი და დაიპყრ[ა] ციხე (24 v)

1539

ლუარსაბ აღილო ტფილისი (24 v)

1548

შაჰთამაზ აღილო ტფილისი. ბირთვისი ვერ აილო. მოატყუა, ეფიცა და ყალნი უყო ატენის ციხე [!] და მეფის ლუარსაბის დედა წარიყვანა (25 v)

1558

სიკვდილი დიდის ლუარსაბისა და მეფობა ძისა მისისა სემონისი (26 v)

1567

აქ დაუთ ხან გათათორდა. მისცა [ყენმა] ქართლი, მარა [!]² ვერ დაიპყრა (27 v)

1569

ყორღანაშვილის მიზეზით შეიპყრეს მეფე სვიმონ (27 v)

1576

მოკვდა შაჰ თამაზ. დაჯდა ძე მისი შა ისმაილ (28 v)

1577

მოკლეს სუნობისათვის ესე და დასვეს ძმა ამისი შაჰხუდაბანდ ბრმა. ამან გამოგზავნა სვიმონ მეფე ქართლს. ოსმალთ ეპყრათ ქართლი. გაყარა სვიმონ (28 v).

1586

შაჰ ხუდაბანდ შეიპყრეს სპარსთა და დასვეს ძე მისი შაჰბაზ შ წლისა (29 v).

1588

დაიპყრა იმერეთი მეფემ სვიმონ (29 v)

¹ თავდაპირველად აქ ჩუქდ ყოფილა დაწერილი, შემდეგ დ გადაუსწორებიათ გ-თ.

² საყურადღებოა რომ „თავგადასავალში“ მრავალ ადგილას ხმაურებული „მარა“ აქაც გვხვდება.

1600

შეიპურეს ოსმალთ მეფე სვმონ. დაჯდა ძე მისი გიორგი (30 v)

1603

მოქ[ვ]და მეფე გიორგი. დაჯდა ძე მისი ლუარსაბ (30 v)

1615

მოვიდა შაჰაბაზ. დაიპყრა ქართლი და წაიყვანა ლუარსაბ და აწამა (32 v)

1624

აქეთვან¹ იპყრობდენ ქართველნი თვს თვსად და მოურავი იყო უფროსი. რომელიც ქართლის ოჯრება მისგან ჩანს (32 v)

1628

მოქ[ვ]და შა[ჰ]აბაზ. დაჯდა ძე მისი შაჰსეფი (33 v)

1634

მოსცა [შაჰსეფი] ქართლი როსტომ მეფეს (33 v)

1642

მოკვდა შა სეფი. დაჯდა შაბაზ მცირე (34 v)

1659

[!] მოკვდა როსტომ. დაჯდა მეფე შაჰნავაზ (36 v)

მოკლეს ზაალ ერისთავი².

1663

[!] მოსლვა მეფის ერეკლეს რუსეთით (36 v)

1676

მეფე გიორგი მობრძანდა ქართს[!] (38 v)

1684

ფთთვიმე ტფილელი დაბადებულია ივლისს კე (38 v)³

1687

ქ. გაბრიელ დეკანოზი [დაბადებულია] (39 v)

1688

მოსცეს მეფეს ერეკლეს ქართლი (39 v)

1696

ქ. დავით [დაბადებულია] (40 v)

1698

ქ. ოსე. მამა ჩემი, დაბადებულია ამაში [ნო]ემბ... იზ (40 v)

1728

ოსეს იესე აქ დაბადებულია. ქ. ამაში. || ოსეს იესეს შობა.

ნოემბრის ი⁴. (43 v—44 r)

¹ სიტყვა „აქეთვან“ ზემოთ არის დაწვრილი, მოშორებით, 1615 წლის უჯრასთან მიწვრილი ტექსტის გაგრძელების სახით. დანარჩენი ტექსტი იწყება 1622 წლ. უჯრასთან, თავდება 1624 წლის უჯრასთან.

² გაურკვეველია—რომელ წელს მიეწერება ზაალ ერისთავის მოკვლის ამბავი.

³ ამ მინაწერიდან მხედრული ზელით იწერება მინაწერები.

⁴ „ნოემბრისი“ ვერტიკალურად სწერია. მეორე ნახევარი ამ მინაწერისა მოთავსებულია 44 r-ს მარჯვნივ არშიახე, შეტომით 1729 წლის გასწვრივ.

- 1738
ქორანიკონი ესე დავწერე ამაში (44 v)
- 1741
კათ[ი]ლორია დავწერე (44 v)
- 1744
მოსკეს მეფეს თეიმურაზს ქართლი და მეფეს ერეკლეს კახეთი. ივლისს უღბ (44 v)
- 1750
ნინიკა || ნინიკა დაიბადა მარტს კბ (45 v—46 r)
- 1753
მოლარეთხუცობა მიბოძეს (45 v)
- 1758
ოსე, მამა ჩემი მიიცივალა, აგვისტოს იდ. წლისა: 2 სამი თვე უკლდა (46 v)
- 1759
ჩემი ოსე (46 v)
- 1761
ქ. ზაზა პაწაწა. ოკდონბერს იმ (46 v)
- 1763
გიორგი პაწაწა [ნო]ენბერს გ (46 v)
- 1765
პაწაწა დიმიტრი. მაისს იე || დიმიტრი დაიბადა მაისს იე (47 v—48 r)
- 1767
პაწაწა ელისაბედ. თებერვლის ივ. || პაწაწა ქალი (47 v—48 r)
- 1768
პაწაწა დათუა აგვისტოს კბ || დათუა აგვისტოს კბ (47 v—48 r)
- 1770
პაწაწა ბაბალე დაიბადა ქრისტეს შობის დ || ჟამნობა (47 v—48 r)
- 1772
ქ. პაწაწა ბიკი ოკდონბერს ზ || ამირან დაიბადა (47 v—48 r)
- 1773
ნისტორ ოკდონბერს კზ (47 v)
- 1775
ქ. ბარძიმ და ელენე მარტს კთ || ლუკა ოკდონბერს იმ (48 v—49 r)
- 1776
მინა ქრისტეს შობის დ
- 1779
დარეჯან ოკდონბერს [?]
- 1781
ისიდორე თებერვალს || ისიდორე

იოანე ოხეს ძის ხელით

1786
აქ, ვამე, ძმა და მამა და რაოდენ რა ჩემთვის, მსაჯული იესე მიიცივალა და მოკუ-
და ლეკთავან. აგვისტოს ია. წლისა 65.

1788

აქ კათალიკოსი ანტონი მიიცივალა, საქართველოს მნათობი. თებერვარს კთ, გ ჟამსა ლმისასა.

გრიგოლ ხარჭაშენელის (სეფაშვილის) ხელით¹

1735

ჩღ 35[!] სეფაშვილი გრიგოლ ხარჭაშენელი აქ დაიბადა სეკლემბერს კმ (44 v—45 r)
აქ მოვიდა თამას ხანი ტფილისს (45 v)

1747

აქ მოკლეს თამას ხან (45 v)

1749

ამ წელს თამაზ მოურავი გა[ა]გლო მეფემ ერეკლემ რუსეთს და ძმა მისი ალავერ-ფელიც თან გაყვა თავის ძმას. ერთმანეთი დიდად უყვარდათ, მარჩიბიენი იყვნენ.

1793

ისევ მოვიდა ალავერდელი ნიკოლოზ რუსეთით, რომელსაც რუსნი მართალს უწოდ-
[დ]ენ და თუსაა [!] ჯ-ს წლისა და მიიღო თვისივე სამწყსო და მიიცივალა კეთილად
და კეთილმრავლობით ჩღჟვ, აპრილის 6 ვ. რომელიც იყო წლისა ჯიბ წლისა [!], ერთის
თვისა და ლ^რ დღისა, ტფილისით ალავერდს მიღებულ არს და დაფლულ (48 v—49 r)

1795

აქ ტფილისი წარტყვენა ხოჯა ხანმა. || რუსეთის იმპერატორიკამ გაუსივა დიდი
ჯარი და ხოჯა დაიმალა თე[ი]რანში.

მეორეს წელს მოკლეს ხოჯა ხანი შუშის სამმა თავისმა მსახურმა, რომელიც ითარ-
გმანება სამებამ მოკლა (50 v—51 r)

1798

სანატრელი მეფე ირაკლი მეორე მიიცივალა წლისა სამეოცდა ათ სამეტისა, ქართულს
ქს უჰე [!], იანვრის ია. დღესა ორშაბათსა. განთიადის ჟამს. ქრისტეს აქეთ ჩღჟმ (49 v).

1795 წელს, ოდეს ტფილისი[ი] ალაოზრა ხოჯამ, მაშინ დატყვევებულ იყო ეს პასხალია და
სპარსეთით მოეტანათ ასტრახანს. და მას ჟამსა შინა მე, მდაბალი ეპისკოპოსი გრიგოლ
ხარჭაშენელი ასტრახანს ვსცხოვრობდი [!] და მოვიყიდე ეს პასხალია და ვაჩუქე ჩემს დის
წულს, გრიგოლ დიაკონს, ჩემად მოსახსენებულად (56 v).

¹ ხარჭაშენელის მინაწერები დაწერილია მეტად მკრთალი, მოყვითლო მელნით, უღამაზო ხელით, ზმეტეს ნაწილად—მხედრულით, ხშირად—ნარვეით, მხედრულ-ნუსხურით.

3. ფოთუხრიკი

პრაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ

ირანელმა ისტორიკოსმა ქესრევი თავრიზელმა (كسروی تبریزی) ამ რამდენიმე წლის წინათ გამოსცა სამ წიგნად საინტერესო და სასარგებლო ნაშრომი, საერთო სახელით: «شهریاران گمنام—დავიწყებული ხელმწიფენი», სადაც მას შეკრებილი აქვს ცნობები ირანის იმ წვრილი მუსლიმანური დინასტიების შესახებ, რომელთაც არაბულ-სპარსული მსოფლიო ისტორიებისა თუ ვრცელი ისტორიული მონოგრაფიების ავტორები არ იცნობენ, ხოლო ზოგიერთი მათგანის შესახებ არც ევროპელ მეცნიერებს აქვთ ცნობაო.

ამ გამოკვლევის მესამე წიგნში, რომელიც შედადიდებისადმია მიკუთვნილი¹, ქესრევი ეხება თბილისის ამირა ჯაფარის ისტორიას² და წიგნის ბოლოში ამ საკითხზე დართულ მეორე დამატებაში³ იხსენიებს არაბ ისტორიკოს ფარჩის فارقی, რომლიდანაც მოჰყავს შემდეგი ცნობა ამირა ჯაფარის გვარის შესახებ. ეს ცნობა მას დასჭირდა ჯაფარიდების ბატონობის ხანგრძლიობის გასარკვევად.

ქესრევი ამბობს: ჩვენ ვთქვით თბილისის ბატონი (خداوند), ამირა ჯაფარი, ჯუანშერის ისტორიის გარდა, არსად იხსენიება, მაგრამ, განაგრძობს ის: «فارقی که یکی از بهترین تاریخنگاران اسلام است و خوشستن زمانی در سرای دیمیتری پادشاه گرجستان بسر میبرد و از اینرو آگاهیهای بسیار سودمند در باره گرجیان و ارمنیان دارد در سال ۵۱۵ مینویسد: «مردم تَقَلِیس پیش نجم الدین ایغازی فرستاده خواستندش که تَقَلِیس را بدو سپارند که چهل سال کمایش بدست خود مردمانش بود. فرمانروایان آنان گروهی بنام «خاندان جعفر» (بنو جعفر) بودند که از دوست سال حکمرانی داشته و نابود شده بودند و رشته حکمرانی بدست خود مردم افتاده بود که هر ماه یکی بدست میگرفت و چهل سال بدینسان گذرانیده بودند».

«ფარჩი, რომელიც ისლამის (არაბთა) ერთი საუკეთესო ისტორიკოსთაგანი არის და ერთხანს თვით ცხოვრობდა საქართველოს მეფის დემეტრეს სასახლეში, რის გამოც ძალიან სასარგებლო ცნობები მოეპოვება ქართველებისა და სომხების შესახებ, 515 (=1121) წ. ქვეშ წერს, რომ „თბილისის ხალხმა ნეჯმ ად-დინ ილ-ლაზისთან⁴ [კაცი] გაგზავნა და

¹ شهریاران گمنام بخش سومین شادایان نگارش كسروی تبریزی طهران ۱۳۰۸.
წიგნი ინგლისური სათაურიც აქვს: The Forgotten Rulers (Shaddadits), by S. A. Kasrawi Tabrizi, vol. III. Teheran, 1930.

² გვ. 28.

³ გვ. 75.

⁴ ქესრევი სარგებლობს «ქართლის ცხოვრების» ძველი სომხური თარგმანით, რომელიც ვენეციაში იყო გამოცემული, და ჰკონია, რომ ჯუანშერმა სომხურად დასწერა ეს შრომა.

⁵ ნეჯმ ად-დინ ილ-ლაზი, ორთუკიდების დინასტიის მარდინის შტოს დამაარსებელი და ჯვაროსნების ერთი უძლიერესი მოწინააღმდეგეთაგანი, 1108—1122 წწ. (С. Лэн-Пуль, Мусульманские династии, გვ. 140).

სთხოვა ჩაებარებია თბილისი, რომელიც ორმოც წელს, დაახლოებით, თვით ხალხის ხელში იყო. მათი (თბილისელების) ხელმწიფეები იყო ჯგუფი ხალხისა, სახელად „ჯაფარის გვარი“ (ან „ჯაფარის სახლი“), რომელსაც ორას წელს ეპყრო ბატონობა და შემდეგ მოისპო და გამეგებლობა თვით ხალხს ჩაუფარდა ხელში. ყოველ თვე თვითეული [ამ ხალხიდან] იღებდა ხელში [გამეგებლობას] და ასე გაატარეს ორმოცი წელიწადი.

იზნ აღ-აზრაკ აღ-ფარიკი, რომელსაც ასეთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება თბილისის შესახებ, დაბადებულა ჰიჯრის 510 (= 1116) წელს მაჰმადფარიკინში¹. მას ბევრი უმოგზაურნია სირიაში, სამჯერ ყოფილა ბაღდადში, 1153 წ. საქართველოშიც ჩამოსულა მეფის დემეტრე პირველის კარზე სტუმრად. 1158 წ. ფარიკი ხლათშია, ხოლო 1166 წ. ის ერთი მასწავლმომქედო ორგანიზაციის ხელმძღვანელად ყოფილა მაჰმადფარიკინში. შემდეგ წელს იქ უკვე დამასკოში ვხვდებით. 1170 წ. ის სამშობლოში დაბრუნებულა, მაგრამ 1175 წ. ისევ წასულა ხლათში. როდის გარდაიცვალა ეს ისტორიკოსი-მოგზაური—ცნობილი არ არის, ხოლო 1175 წ. ის ცოცხალი ყოფილა. თავისი შრომა, „მაჰმადფარიკინის ისტორია“ ფარიკის ჰიჯრის 560 (= 1165) წ. დაუწერია. ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულია ორი ხელნაწერი ამ შრომისა, ერთი (Or 5.803) თითქმის სრული, ჰიჯრის 572 (= 1176/77) წ. გადაწერილი, მეორე (Or 6.310)—უფრო ძველი, ჰიჯრის 560 (= 1164/65), მაგრამ ფრაგმენტალური. ფარიკის ნაშრომით უსარგებლნია არა ერთს არამედ ისტორიკოსს, მათ შორის იზნ აღ-კალანისის, რომელსაც ვრცელი ადგილები გადმოუღია მისგან თავის „დამასკოსის ისტორიაში“².

ქ. მაჰმადფარიკინის შესახები სამი არაბული საისტორიო ძეგლის აღწერის დროს, რომელთაგანაც ერთი ფარიკის „ისტორია“, Amedroz-ი გადმოგვეცემს უფრო დაწერილებით ცნობებს ჩვენი ავტორისა და მისი შრომის შესახებ³.

„მაჰმადფარიკინის ისტორიაში“ ფარიკი გვიამბობს თბილისის აღების შესახებ დავით აღმაშენებლის მიერ 515 (= 1121/22) წ. ნუჯმ ოდ-დინ აღ-ლაზის და მისი მუსლიმანი მოკავშირეების დამარცხების შემდეგ ქალაქ გარეთ გამართულ ბრძოლაში⁴ და აღნიშნავს, რომ მაშინ ქართველების მიერ ტყვენილი მუსლიმანები ახლაც ტყვეობაში არიან. ავტორს უნახავს ამ დიდი ბრძოლის ველი, როცა მიემგზავრებოდა თბილისში 548 წ. დემეტრე მეფის კარზე. შემდეგ ფარიკი მოგვითხრობს, რომ ის თან ახლდა მეფეს, როცა უქანასკნელი თავის სამეფოს მოსავლელად გაემგზავრა. ეს მგზავრობა 70 დღეზე მეტ ხანს გაგრძელებულა. მათ გაუვლიათ აბლანი (უნდა იყოს, ალბათ, ალბანი), დარუბანდი და გადასულან აფხაზეთში. აქ ისინი გაჩერებულან ციხეში, რომელშიც, მეფის სიტყვით, იმყოფებოდა ერთი ტყვე ილ-ლაზის ლაშქრიდან. ფარიკის გადაწყვეტილი ჰქონია ენახა მეორე დღეს ეს ტყვე და გვეგო მისი ვინაობა, მაგრამ იმ ღამეს მოსულა რაღაც ამბავი არეულობის შესახებ, რის გამოც მეფე და მისი სტუმარი იძულებული ყოფილან მოულოდნელად გასულიყვნენ ციხიდან. ამ გარემოებას ხელი შეუშლია ჩვენი ავტორისათვის ენახულა ტყვე.

თავის შრომაში ფარიკის აღნიშნული ჰქონია ის დადგენილებები და კანონები, რომლებიც მისი დროის თბილისის მაჰმადიანებს ეხებოდა. ამ კანონებს ის ახასიათებს, როგორც არაჩვეულებრივ ხელსაყრელს და შენიშნავს, რომ 548 (= 1153/54) წელს ისინი ისევ

¹ Prof. Dr. C. Brockelmann, GAL, I Supplementband, გვ. 569.

² ქსრევი თავრიზელს მითითებული აქვს ამ შრომაზე, როცა თბილისის შესახებ ცნობა მოჰყავს. گنمان, شهرساران, III, გვ. 75, შენ. 2.

³ Three Arabic Mss. on the History of the City of Mayyāfāriq, by H. F. Amedroz—JRAS 1902, გვ. 725.

⁴ დიდგორის ბრძოლა, როცა დავით აღმაშენებელმა სასტიკად დამარცხა ორთუქიდ ნუჯმ ად-დინ ილ-ლაზისა და მისი მოკავშირეების შეერთებული ლაშქარი.

სლაში იყო. ავტორს თბილისში ყოფნის დროს თვით უნახავს მეფე დემეტრე რომ პარსიკე დღეს შესულა მიზგითში და დაუკავებია თავისი ალაგი მაღალ სკამზე ხატობის პირისპირ. მიზგითის დატოვებისას მეფეს 200 დინარი შეუწირავს მისთვის. მეფე დემეტრეს მოპყრობა მეცნიერებისა და კეთილსათნოების ხალხთან მოყრძალებული და გულუბრი ყოფილა. წარიკი შეხვედრია მუსლიმანებს, რომელთაც მეფე ისეთი პატივისცემით ექცეოდა თურმე, რომ ასეთს მოპყრობას ისინი ბალდადშიაც (ე. ი. ხალიფას სატახტო ქალაქშიც) ვერ იხილავდნენო.

წარიკის აქ ნაამბობი ჰქონია დავით აღმაშენებელისა და იმ შელაგათების შესახებ, რომელიც დიდმა მეფემ უწყალობა თბილისელ მუსლიმანებს ქალაქის ალებების შემდეგ. ამ შელაგათებს ჩვენ ვიცნობთ სიბთ იბნ ალ-ჯაუხის და ალ-ყანის ნაწარმოებებიდან, რომელთაც უხვად უსარგებლნიათ წარიკის ნაშრომით¹.

მას შემდეგო, ამბობს წარიკი, რაც ქალაქი ალებული იქნა იერიშით და 3 დღის განმავლობაში განიცდიდა ძარცვას, დავითმა აღუთქვა მცხოვრებთ მფარველობა და კარგი მოპყრობაო. მან გაათავისუფლა ისინი იმ წლის სხვადასხვა გადასახადისაგან და მუსლიმანთა თხოვნით ბრძანა, რომ მათ უბანში არავინ დაჰკლას ღორი. დავითმა მოსჭრა ფული, რომლის ერთ მხარეზე ეწერა ხალფასა და სულტნის სახელები, მეორეზე—ალლაჰისა და მოციქულის, ხოლო კიდევ—(on the border)—თვით მისი, დავითის, სახელიო². მეფეს განუცხადებია აგრეთვე, რომ არ გაუწევს მფარველობას იმას, ვინც შეაწუხებს და დასაზარავს მუსლიმანსო. მას მიუნიჭებია მაჰმადიანებისათვის უფლება თავისუფლად ლოცვისა და ლოცვისათვის მოწოდებისა, აგრეთვე ხუტბას (ლოცვის) თქმას, მაგრამ მხოლოდ ხალიფისა და სულტნისათვის (და არა სხვა რომელიმე მუსლიმან ხელმწიფისათვის), დავითის მიერ აკრძალული ყოფილა ქართველისათვის, სომხისა და ებრაელისათვის თბილისში „ის-მაილის“ (შეიძლება სპეციალურად მუსლიმანთათვის განკუთვნილ) აბანოში შესვლა. მას დაუწესებია თავის სასარგებლოდ (to himself *خدا*) ყოველწლიური გადასახადი ქართველებისათვის—5, ებრაელებისათვის—4 და მუსლიმანთათვის—3 დინარას ოდენობით. აქ წარიკის მოუყვანია ერთი მაგალითი, რომლიდანაც ჩანს, რომ თვით მაჰმადიანი ხელმწიფენი სრულებით არ ყოფილან დავით აღმაშენებელივით სხვა სარწმუნოების მქონე ხალხის შემწყნარებელი.

დემეტრე მეფესთან ერთად საქართველოს მოვლის დროს წარიკის გაუგია ილ-ღაზის³ გარდაცვალების შესახებ 548 (=1153/54) წელს; ის ამბობს, რომ როცა დარუბანდის ახლოს ვიყავით 549 წლის მოპარემის თვეშიო, მეფემ მომიხმო და მითხრა—შენი ბატონი გარდაცვლილა და ეს ამბავი ეს-ეს არის მივიღეო.

თავის ქვეყანაში წარიკი ბერძენთა ტერიტორიით დაბრუნებულა. 558 (=1162/63) წ. ის ხლათში ყოფილა, როცა იქ მოსულა ამბავი მუსლიმან ხელმწიფეთა კოალიციის მიერ (Shāh Arman, the Saljūq Atslān Shāh of Irāq, Shams al-Din Ildigiz of Adharbījān, and Fakhr al-Din of Arran) საქართველოს მეფის დამარცხების შესახებ⁴. მეფე გაქცეულა ერთს ხშირი ტყით დაფარულ კუთხეში, რომელიც 3 დღის სავალით არის დაშორებული (თბილისს?) და რომელსაც მე ვიცნობ 549 წ. მოგზაურობიდანო, ვეიამბობს ჩვენი ავტორი. ხლათი დიდ სიხარულს მოუცაეს ამ გამარჯვების ამბის გაგონებაზე და 300 ხარიც კი დაუკლავთ ღარიბთათვის დასარჩევლად. ხლათში ყოფილა აგრეთვე წარიკი, როცა 571

¹ *ib. Brosset, Histoire... Additions et éclaircissement*, p.p. 240, 242.
² ამ მნიშვნელოვან ცნობას Amedroz-ი ურთავს მითითებას ე. ლანგლუას ნაშრომზე: *Suites Monétaires de la Géorgie*, p. 45, Paris, რომელიც მე, სამწუხაროდ, ვერ ვიშოვე.
³ კუბთ ად-დინ ილ-ღაზი, მარდინის ბატონი (С. Леон-Пуль, *Мусульманские династии*, გვ. 141).
⁴ ათაბაგ ილდიგუზის შემოსევა საქართველოში 1163 წ., როცა გიორგი III ლაშქარმა დამარცხება განიცადა. იხ. ი. ვ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, II, გვ. 560.

(= 1175/76) წელს გაუგია ქართველებთან წარმატებით დამთავრებული მეორე ომის შესახებ¹.

ასეთია, მოკლედ, ცნობები, რომელთაც ჩვენ ფარიკის შესახებ ვკითხულობთ Amedroz-ის ზემოთ ხსენებულ წერილში. ხელნაწერის მიმოხილვაში ავტორი, რასაკვირველია, ვერ გადმოცემდა ყველაფერს იმას, რაც ჩვენთვის არის საინტერესო და რაც საქართველოს ისტორიას შეეხება. ქ. მაჰმადფარიკინის ისტორიკოსს, რომელსაც მოვლილი ჰქონდა წინააზიის დიდი კულტურული და პოლიტიკური ცენტრები, თავის თვალთა ჰქონდა ნახული არა მარტო თბილისი და საქართველოს მეფის კარი, არამედ მთელი საქართველო თითქმის (თუმცა ვაგვით, მეფესთან ერთად მოგზაურობის დროს), რასაკვირველია, ბევრი მნიშვნელოვანი ცნობის მოწოდება შეეძლო ჩვენი ქვეყნის შესახებ. განსაკუთრებული ინტერესი ექნება მის მოთხრობას დემეტრე მეფის შესახებ, რომლის ცხოვრება და თავგადასავალი, — როგორც განსვენებული აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამბობს², — „საიდუმლოებით არის მოკლული, ხოლო მოღვაწეობის შესახებ ძალიან ცოტა რამ ვიცით“. საქართველოს მეფის ოჯახში მიმსა და უფროს ვაჟს შორის დატრიალებული ამბები ახლად გარდავლილი იქნებოდა, როცა ფარიკი თბილისში ჩასულა, და უნდა ვიფიქროთ, რომ მას თავის წიგნში მოთხრობილი ექნება მეზობელი ძლიერი სახელმწიფოს მეფის კარზე მომხდარი ასეთი მნიშვნელოვანი ამბის შესახებ.

თუ რამდენად საინტერესო და მნიშვნელოვანი მასალის ამოკრეფა შეიძლებოდა ჩვენი არაბ ისტორიკოსის ნაშრომიდან, — ეს ქესრევის მიერ მოყვანილ ცნობიდანაც ნათლად ჩანს. ჩვენ ძალიან ცოტა რამ ვიცით ისეთი ცენტრების, როგორიც იყო თბილისი, ანისი და სხვა დიდი ქალაქები ა/კავკასიასა და წინა-აზიაში, სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ შუა-საუკუნეებში. ამიტომ ფარიკის ზემოთ მოყვანილი ცნობა განსაკუთრებით ძვირფასია, რადგანაც იძლევა პირდაპირ მითითებას თბილისის მმართველობის წესის შესახებ გარკვეულ პერიოდში. ამ ცნობიდან ჩვენ ვცხუბილობთ, რომ ორმოცი წლის განმავლობაში, ვიდრე დავით აღმაშენებელი დაუბრუნებდა საქართველოს თავის დედა-ქალაქს, თბილისს განაგებდნენ თვით მოქალაქენი (ქესრევის სპარსული თარგმანით — *مردم قلیس* თბილისის ხალხი, თბილისის მცხოვრებნი).

თბილისის ამირა ჯაფარის გვარის შესახებ ჩვენ აქამდე სხვა ცნობები მოგვეპოვებოდა არაბ ისტორიკოსებისაგან მიღებული. სიბთ იბნ ალ-ჯაუჟი ამბობს, რომ ერთ გვარს, ქალაქ თბილისის მკვიდრთაგანს, ბენუ ჯაფარს, დიდი ხნის წინათ დაესაკუთრებინა ქალაქი და ორი საუკუნის განმავლობაში მფლობელობდა. ეს ხანი რომ გავიდა, უფროსნი ამ გვარისანი დაიხოცნენ და მათ ალბაგას მხოლოდ კმაწვილები-ლა დარჩნენ, რომელნიც რიგ-რიგობით მეფობდნენ თითო თვე. ასე განვლო 40 წელმა. მაგრამ დავითი, მეფე აფხაზთა და ქართველთა, გარს შემოერტყა თბილისს. ქალაქის მთავრებმა (prince) შევლა სთხოვეს თორღულს, მოჰამედ შაჰის შვილს... ამასვე იმეორებს ჯაფარის გვარის შესახებ ალყანლიკ³.

თუ ამ ცნობას დავუკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ აქ ჩვენ ფარიკის ზემოთ მოყვანილი ადგილის დამახინჯებასთან გვაქვს საქმე. სხვანაირად როგორ უნდა გავიგოთ სიბთ იბნ ალ-ჯაუჟის⁴ სიტყვები — ორი საუკუნე რომ გავიდა, უფროსნი ამ გვარისანი დაიხოცნენ

¹ შეიძლება აქ ივლისსმებოდეს თურქების მიერ 1173 წ. ანისზე გალაშქრება, რომელიც ამ დროს ისევ გიორგი III დაუკავებია, და შირაქის აოხრება, რომლის შესახებ ვარდანს აქვს მოთხრობილი (ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტორია, წ. II, გვ. 566).

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, გვ. 543.

³ Rossset, Histoire de la Géorgie, Additions et éclaircissements, p. p. 240, 242.

⁴ როგორც Amerdiaz-ს აქვს გამოკრეული თავის ზემოთ ხსენებულ წერილში, სიბთ ბევრი ადგილით უსარგებლნია ფარიკის შრომიდან და თბილისის შესახებ ეს ცნობაც მას ამ ავტორიდან უნდა ჰქონდეს გადმოღებული, მაგრამ დამახინჯებით.

და დარჩენილი ყმაწვილები მეფობდნენ რიგრიგობით მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში. ამ გაუგებარი სიტუაციის ნაცვლად, ფარკი, რომელსაც თბილისში ყოფნის დროს შეძლო საიმედო მასალა შეეკრიბა ჯაფარიდების შესახებ, მოკლე, მაგრამ გარკვეულ და ნათელ ცნობას გვაწვდის და ამბობს—ორას წელს ბატონობდა ჯაფარის გვარი თბილისში და, როცა გადაშენდა, მმართველობა თვით ხალხის ხელში გადავიდა. ეს უკანასკნელი გარემოება თითქმის ნახვასმულიც არის: მოკლე ცნობაში ორჯერ არის ნათქვამი ხელისუფლების ხალხის ხელში გადასვლის შესახებ.

ჯერჯერობით არაერთი ცნობა არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ ვინ იყვნენ, მოსახლეობის რომელ ფენას ეკუთვნოდნენ ის პირები, რომელნიც თითო თვე რიგრიგობით განაგებდნენ ქალაქის საქმეებს, ან რა სახისა იყო ამ ქალაქ-სახელმწიფოს სათავეში მდგომი ორგანიზაცია. ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ერთგვარი ვარაუდი ვიქონიოთ, რომ იმ წლების განმავლობაში, როცა ამირები თბილისში უკვე მოსპობილიყვნენ, ხოლო ქალაქი ვერც პართველ მეფეს დაებრუნებია და ვერც სხვა მუსლიმან მთავარს ჩაეგდო ხელში, ამ წლების განმავლობაში თბილისში არსებობდა დასავლეთ ევროპის ქალაქების კომუნალ-დაგვირ წყობილება, როცა ქალაქს მართავდა „ქალაქის საბჭო“. ასეთი „საბჭოს“ წევრნი უნდა ყოფილიყვნენ ის ქალაქის ბერები, რომელთაც იხსენიებს ჩვენი მემბრანი და, შესაძლებელია, „საბჭოს“ სათავეში მდგომი პირები იყო ის ხალხი, რომელთა შესახებ ფარკი ამბობს, რიგრიგობით ექირათ თითო თვე ხელში ქალაქ თბილისის გამგებლობაო.

თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში თვითმართველობის წესით ცხოვრებას არ შეეძლო ღრმა კვალი არ დაეტოვებინა თბილისზე, და საქართველოს მეფის ხელში აღსავლისთანავე ვერ მოისპობოდა ის წესები და კანონები, რაც ქალაქის თავისუფლად ცხოვრების ხანაში იყო შემოღებული. დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის მცხოვრებთათვის სხვადასხვა შეღავათების მიცემა მარტო იმით კი არ აიხსნება, რომ მაღალი ბუნების პატრონი მეფე პატივს სცემდა მუსლიმანურ კულტურას და რელიგიას. დავითს კარგად ესმოდა, რომ ვერ გააუქმებდა ქალაქის დაპყრობამდე მასში არსებულ ყველა წესსა და კანონებს ისე, თუ არ დაარბევდა და არ მოშლიდა ქალაქის მთელ ცხოვრებას. ასეთი შევიწროება კი თბილისისა მას, როგორც კვიან ხელმწიფეს, არ უნდოდა, რათა საქართველოს ახლად დაბრუნებულ დედა-ქალაქს არ დაჰკარგოდა დიდი კულტურული და საკურო ცენტრის მნიშვნელობა.

რასაკვირველია, სანამ ხელთ არ გვაქვს თვით ტექსტი ალ-ფარკის ისტორიისა და ჩვენთვის საინტერესო ადგილები არ არის სპეციალისტის მიერ განმარტებული, ძნელია დასკვნების გამოტანა, მაგრამ ერთი რამის თქმა, ჩვენი აზრით, ახლაც შეიძლება, სახელდობრ იმის თქმა, რომ თბილისის თვითმართველობის ნახევარსაუკუნეიან პერიოდს დიდი ხნით უნდა მოეხდინა ვაგლენა არა მარტო ამ ქალაქის, არამედ საერთოდ ქართული საზოგადოების პოლიტიკურ განვითარებაზე, და თამარის მეფობის პირველ წლებში მომხდარი მეტად საგულისხმიერო, XII საუკუნის საქართველოს მაღალი პოლიტიკური აზროვნების გამოქვამელი გამოსვლა ყუთლუ-არსლანის დასისა, რომელ სოციალურ წრესაც არ უნდა კუთვნებოდა ამ მოძრაობის მეთაური, არ შეიძლება უკვე ჩათვალოს „გასაოცარ“ და მოულოდნელ ამბავად. ვფიქრობთ, რომ ასეთი მოძრაობისათვის ნიადაგი მომზადებული იყო, სხვა მომენტებთან ერთად, თბილისის იმ პოლიტიკური წესწყობილებით, რომლის შესახებ მარტვი სტრიქონებით გვიამბობს ჩვენი არაბი ისტორიკოსი.

და ღარჩინილი ყმაწვილები მეფობდნენ რიგრიგობით მთელი ორმოცი წლის განმავლო-სნით. ამ გაუფებარი სიტუაციის ნაცვლად, ჭარიკი, რომელსაც თბილისში ყოფნის დროს შეეძლო საიმედო მასალა შეეკრიბა ჯაფარიდების შესახებ, მოკლე, მაგრამ გარკვეულ და ნათელ ცნობას გვაწვდის და ამბობს—ორას წელს ბატონობდა ჯაფარის გვარი თბი-ლისში და, როცა გადაშენდა, მმართველობა თვით ხალხის ხელში გადავიდა. ეს უკანასკ-ნელი გარემოება თითქოს საზგასმულიც არის: მოკლე ცნობაში ორჯერ არის ნათქვამი ხელისუფლების ხალხის ხელში გადასვლის შესახებ.

ჯერჯერობით არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ ვინ იყვნენ, მოსახლეობის რომელ ფენას ეკუთვნოდნენ ის პირები, რომელნიც თითო თვე რიგრიგო-ბით განაგებდნენ ქალაქის საქმეებს, ან რა სახისა იყო ამ ქალაქ-სახელმწიფოს სათავეში მდგომი ორგანიზაცია. ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ერთგვარი ვარაუდი ვიქონიოთ, რომ იმ წლების განმავლობაში, როცა ამირები თბილისში უკვე მოსპობილიყვნენ, ხოლო ქალაქი ვერც ქართველ მეფეს დაებრუნებია და ვერც სხვა მუსლიმან მთავარს ჩაეგდო ხელში, ამ წლების განმავლობაში თბილისში არსებობდა დასავლეთ ევროპის ქალაქების კომუნალ-დაგვარი წყობილება, როცა ქალაქს მართავდა „ქალაქის საბჭო“. ასეთი „საბჭოს“ წევრნი უნდა ყოფილიყვნენ ის ქალაქის ბერები, რომელთაც იხსენიებს ჩვენი მემბტიანე და, შესა-ბამისად, „საბჭოს“ სათავეში მდგომი პირები იყო ის ხალხი, რომელთა შესახებ ჭარიკი ამბობს, რიგრიგობით ექირათ თითო თვე ხელში ქალაქ თბილისის გამგებლობა.

თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში თვითმმართველობის წესით ცხოვრებას არ შეეძლო ღრმა კვალი არ დაეტოვებინა თბილისზე, და საქართველოს მეფის ხელში გადასვლისთანავე ვერ მოისპობოდა ის წესები და კანონები, რაც ქალაქის თავისუფლად ცხოვრების ხანაში იყო შემოღებული. დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის მცხოვრებ-სათვის სხვადასხვა შეღავათების მიცემა მარტო იმით კი არ აიხსნება, რომ მაღალი ბუ-ნების პატრონი მეფე პატივს სცემდა მუსლიმანურ კულტურას და რელიგიას. დავითს კარ-გად ესმოდა, რომ ვერ გააუქმებდა ქალაქის დაპყრობამდე მასში არსებულ ყველა წესსა და კანონებს ისე, თუ არ დაარბევდა და არ მოშლიდა ქალაქის მთელ ცხოვრებას. ასეთი შევიწროება კი თბილისისა მას, როგორც ჭკვიან ხელმწიფეს, არ უნდოდა, რათა საქარ-თველოს ახლად დაბრუნებულ დედა-ქალაქს არ დაჰკარგოდა დიდი კულტურული და სა-ცქოო ცენტრის მნიშვნელობა.

რასაკვირველია, სანამ ხელთ არ გვაქვს თვით ტექსტი ალ-ჭარიკის ისტორიისა და ჩვენთვის საინტერესო ადგილები არ არის სპეციალისტის მიერ განმარტებული, ძნელია დასკვნების გამოტანა, მაგრამ ერთი რამის თქმა, ჩვენი აზრით, ახლაც შეიძლება, სახელ-დობრ იმის თქმა, რომ თბილისის თვითმმართველობის ნახევარსაუკუნიან პერიოდს დიდი მნიშვნელობა მოეხდინა გავლენა არა მარტო ამ ქალაქის, არამედ საერთოდ ქართული საზო-გადოების პოლიტიკურ განვითარებაზე, და თამარის მემკვიდრის პირველ წლებში მომხდარი მტრად საგულისხმიერო, XII საუკუნის საქართველოს მაღალი პოლიტიკური აზროვნების გამოიმქლავებელი გამოსვლა ყუთლუ-არსლანის დასისა, რომელ სოციალურ წრესაც არ უნდა კუთვნებოდა ამ მოძრაობის მეთაური, არ შეიძლება უკვე ჩაითვალოს „გასაოცარ“ და მოულოდნელ ამბავად. ვფიქრობთ, რომ ასეთი მოძრაობისათვის ნიდავი მომზადებული იყო, სხვა მომენტებთან ერთად, თბილისის იმ პოლიტიკური წესწყობილებით, რომლის შესახებ მარტივი სტრიქონებით გვიამბობს ჩვენი არაბი ისტორიკოსი.

კ. გიგოლია

ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერა

ცნობები წარწერის შესახებ

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში ინახება ილორის წმ. გიორგის ხატის ერთი ფრაგმენტი. ეს არის ვერცხლის ფურცელი, ფიცარზე გადაკრული, ზომით 19×85. ფრაგმენტი დაფარულია ვრცელი წარწერით. შესრულებულია ის ჩაქდევით, საკმაოდ ლამაზი მხედრულით ოქრომკედელ ბეჯია ტყავუელიძის მიერ 1651 წელს. ამ წარწერას დასაწყისი აკლია. აქ არ არის ღვთის ხსენება ან წმ. გიორგის ქებულება-დიდების-მეტყველებისა და სახელდების ნაკვეთები. დანარჩენი თხრობა მთლიანად შენახულია. რადგანაც სახელდების ნაკვეთი აკლია: არ ჩანს, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ამ წარწერის სუბიექტი. შინაარსის მიხედვით კი, დანამდვილებით ვიცით, რომ წარწერა სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს (1611—1657) ეკუთვნის.

ხსენებული ფრაგმენტი დაზიანებულია: ბოლოზე ერთი სტრიქონი თითქმის მთლიანად ჩამოგლეჯილია და სხვაგანაც ფურცელი მრავალ ალაგასაა წვრილად დახერტილი.

მასალებიდან ირკვევა, რომ ეს ფრაგმენტი ილორის წმ. გიორგის იმ ხატის ნაწილია, რომელიც სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს 1651 წელს მოუქედინებია და თავისი ძველამოსილი ომების და მათთან დაკავშირებულ შეწირულებათა აღმწესხველი წარწერით შეუქცია.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ხატს თავისი ვრცელი წარწერით არაერთხელ მიუქცევია მკვლევართა ყურადღება. ჯერ კიდევ 1847 წელს, სამეცნიერო მოგზაურობის დროს ილორის ეკლესიაში ეს წარწერიანი ხატი უნახავს ქართული კულტურის ისტორიის გამოჩენილ მკვლევარს, აკადემიკოს მარი ბროსეს. ამ ხატის მოკლე აღწერილობა და ხსენებული წარწერა მთლიანად ილორის სხვა წარწერებთან ერთად გამოაქვეყნა მან პეტერბურგში 1849 წელს, თავისი ცნობილი შრომის „Rapports sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie“-ის 1 წიგნში¹ (ამ გამოცემით ესარგებლობდით ჩვენ ამ წარწერის დაკარგული ნაწილის აღდგენისას). სამწუხაროდ, ქართული ენის არასაკმარისად ცოდნისა და მოგზაურობასთან ხშირად დაკავშირებულ აჩქარების გამო, ბროსე გვაწვდის ამ წარწერის მრავალ აშკარად შემცდარ წანაკითხს და ხშირად ცალკე სიტყვებსა და ფრაგმენტებს გამოტოვებს. საკმარისია დავასახელოთ, რომ ბროსე — „გეინათელი ციხე“-ს „გეინაყლის ციხედ“ კითხულობს; წინადადებაში „ქმისის სულიქსა სახსრად და საოხად ჩუენდა გასაზრდელად ბატონობის ჩუენისა წარსამათებელად რეკა, ნაეჯიბაუ სასახლე და ექუსი მოსახლე კაცი კიდევე შემოგწირეთ“ — სიტყვას „გასაზრდელად“ ცვლის „განსამლიერებლად“, მარცკლოვან და უმარცვლო უ-ს ურევს ერთიმეორეში და მას ყველგან ვინით ცვლის და ასე შემდეგ.

¹ იხ. გვ. 98.
10. ენიკის-ს მოამბე, ტ. XIII.

საქართველო

უფრო გვიან 1886 წელს ილორში ხსენებული წარწერიანი ხატი უნახავს მკვლევარ აკადემიკოს პავლინოვის მეთაურობით მოწყობილ სამეცნიერო ექსპედიციასაც. მის მასალებში ხატის აღწერილობასა და ფოტოგრაფიასთან ერთად ეს წარწერაც ხელმეორედ გამოქვეყნებული¹. პავლინოვის ექსპედიციაში ქართული ენის მცოდნე არავინ ყოფილა. ამიტომ მას ამ წარწერის გამოცემისათვის მხოლოდ ბროსეთი უსარგებლია. მისი შემოწმება და რედაქცია კი პროფ. ა. ხახანაშვილისათვის უთხოვია. ხახანაშვილს, ცხადია, წარწერის დედანი ხელთ არ ჰქონდა და ხატის ფოტოპირიდანაც მისი წაკითხვა შეუძლებელი ყოფილა. ასე რომ ამ წარწერის არსებულ გამოცემაში მას ვერც ერთი შესწორება ვერ შეუტანია.

გასაოცარი კია, თუ როგორ შეიძლებოდა, პროფ. ა. ხახანაშვილს შეეწყნარებია წარწერის ზოგიერთი ადგილის ისეთი განმარტება, რომელსაც პავლინოვის ექსპედიცია იძლევა, მაგალითად: წარწერაში გარკვევით მოხსენებულ გეოგრაფიულ სახელს წაღწევი ხისას ისინი რატომღაც „წაღწევას“ ეძახიან, ხოლო მას რუსულად თარგმნიან — Трехлендр; კაპოეტის წყალი — река Капоста; მეხეთე — завелюющим маслом. სრულიად გაუგებარია, თუ როგორ მიიღება ქორნიკონი: სამასოცდაათცხრამეტიდან — 1647 წელს და სხვა.

ხსენებული ხატი, ჩვენ საუქუნეშიაც არა ერთხელ გამხდარა მეცნიერთა შესწავლისა და დაკვირების საგნად. 1927 წელს დასავლეთ საქართველოში სამეცნიერო მოგზაურობის დროს ილორის ეკლესიაში ის უნახავს და შეუსწავლია პროფ. შ. ამირანაშვილს. ხოლო 1930 წელს იგივე ხატი იქ დაუთვალიერებია არქეოლოგ მ. ივაშჩენკოსაც. სამწუხაროდ, მათი დაკვირვების შედეგები ჯერჯერობით გამოქვეყნებული არ არის.

ხატის აღწერილობა და მისი მოქედვის გარემოება

ილორის წმ. გიორგის ხსენებული ხატი ამჟამად არ არსებობს: ამ რამდენიმე წლის წინათ ყაჩაღების თავდასხმამ ეს ძვირფასი ისტორიული ძეგლიც იმსხვერპლა. აწ გადარჩენილი ფრაგმენტისა და სამეცნიერო ექსპედიციითა მასალების მიხედვით, ის დიდი ზომის ყოფილა: 100×85. ხატის გული ვერცხლის ოთხი ფურცლისაგან შესდგებოდა. გულზე წარმოდგენილი ყოფილა:

- ა) წმ. გიორგი, თეთრ ცხენზე ამხედრებული ჰკლავს ვეშაპს და ათავისუფლებს მეფის ქალიშვილს ტყვეობისაგან.
- ბ) ის აცოცხლებს ხარს.
- გ) წმ. გიორგი სვამს შხამს, რომელიც მას გაუგზავნა კერპთმსახურმა მეფემ, და, როდესაც მის მაგიერ შხამის მიმტანი კვდება, აცოცხლებს მას.
- დ) დასასრულ, ხატის მარჯვენა ქვემო მეოთხედში წარმოდგენილია საერო ტანისამოსში მდიდრულად გამოწყობილი ლევან დადიანი, რომელიც დაჩოქილ მღვდამარობაშია და ევედრება წმ. გიორგის.

ხატის გული გარშემოკრული ყოფილა ჩარჩოთი. აწ გადარჩენილი ფრაგმენტი სწორედ ამ ჩარჩოს ქვედა ფიციარია. აღნიშნული წარწერა ჩარჩოს ზედა ფიციარზე იწყებოდა და ქვედაზე გადადიოდა, სადაც მთავრდებოდა კიდევც.

ხატზე, გარდა დასახელებული წარწერისა (ჩარჩოს ზედა და ქვედა ფიციარებზე) მოთავსებული ყოფილა აგრეთვე მეორე წარწერაც: კერძოდ, ხატის გულზე დაჩოქილ დადიანის ორივე მხარეზე უფრო წვრილი, მაგრამ იმავე ხელით, როგორითაც შესრულებულია ხსენებული მთავარი წარწერა, მოთხრობილი ყოფილა დადიანის სულიერი განწყობილება და მოტივი, რომელსაც გამოუწვევია აღნიშნული ხატის მოქედინება და, ცხადია, მთავარი წარწერაც. მოგვყავს აქ ის მთლიანად:

¹ Материалы по истории и археологии Кавказа, вып. 3, 1893, стр. 23.

„ამა ხატისა მომკედელი დადიანი პატრონი ლევან ევედრების წმიდასა გიორგისა იამეთუ ზეგარდამო ძალითა ღვთისათა შეწევნითა წმიდისა გიორგისათა სძლია ბოროტსა კვილიშან და მოხედნა უფალმან სიჭაბუკესა ჩემსა, არცხნა მტერნი ჩემნი უხილაენი და სულღნი და მისხნა მე კელმწიფე დადიანი პატრონი ლევან დიდსა შიშსა და ფათერაკსა. ზედიდსა¹ ნადირობაში ცხენი ხრამსა ჩამივარდა და წამექა. იპრიანა წყალობამან ღვთისმან და მოვრჩი შეწევნითა შენითა წმინდაო გიორგი და ვერა ირგორა იმა საქმითა მტერმან ჩემმან ჩემგან. აწე ესე ხატი დღისა მის ბოროტისაგან მორჩენისათვის მოვაქედინე სადიდებლად ღვთისა და თავყანისსაკემლად წმიდისა ხატისა შენისა. სხვა ზეპირად დიდებისა შეწირვასა არასა ღირს ვარ, ესე მიქნია უკუნისამდე სახსენებლად სახელისა შენისათჳს და სასარგებლოდ სულისათჳს. ვინცა წაიკითხოთ, შენდობით მომიხსენეთ. ვინცა ჩემოჳს შენდობა თქუათ, თქუენცა შეგინდოს ღმერთმან ამინ“².

როგორც აქედან ჩანს, ლევანსაც კინალამ იგივე ხედრი რგებია, რაც მამა მის მინუხარს—ზუგდიდის ნადირობის დროს ცხენის წაქცევა და მისგან სიკვდილი. მაგრამ ლევანი გადარჩენილა. სწორედ ამის გამო, მადლობის ნიშნად მას მოუქედინებია ეს ხატი 1651 წელს და მისი ჩარჩოები (ზედა და ქვემო) თავისი წყწირულებათა აღმწესხველი ერთიანი წარწერით შეუმკვია.

ეს ხატი ლევანის მოღვაწეობის ერთ-ერთი საყურადღებო ნიმუშია. შეუწყვეტელი იმები, ძმათა სისხლის ღვრა და აწიოკება, ლევანს ოდნავადაც არ უშლიდა ხელს, რომ ღვთის მოყუარე ყოფილიყო. არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით:

„არ არის ოდიში ახლა არც ერთი ეკლესია, სადაც მისი ღვთისმოყვარეობის ნიშანი არ იყოს. რომელიც დანგრეული ეკლესია იყო ხელახლა ააშენა, რომელსაც სახურავი არ ჰქონდა, იმას სახურავი გაუკეთა; რომელსაც ორნამენტები შემოსცლოდა, ისევ გაამშვენიერა და შეამკო. ამასთანავე ყველა ეკლესიას ფრიად შეუმატა შემოსავალი. უთვალიე ოქრო-ვერცხლის ხატი ვააკეთებინა თვალმარგალიტებით შემკობილი. ათი წლის განმავლობაში ოცზე მეტი ოქრომკედელი ჰყავდა, რომელნიც განუწყვეტლივ აკეთებდნენ საეკლესიო კურკელს“³.

რომ ლამბერტის სიტყვები სწორია, ამას აშკარად ამტკიცებს ჩვენამდე მოღწეული მრავალი წარწერიანი ხატი და ფრესკა: წალენჯიხის, ხონის, კორცხელის, ცაიშის, ხობის, მარტვილის, სუფჯუნის, ფხოტრერის, ილორის და ბიჭვინტის ეკლესიებიდან. ისინი აშკარად მოწმობენ არა მარტო ლევანის ღვთისმოყვარეობას, არამედ იმ აურაცხელ სიმდიდრესაც, რომელსაც იძლეოდა ლევანის საგარეო პოლიტიკა მთელი 35 წლის განმავლობაში.

ჩვენ აქ არაფერს ვამბობთ ხატის კომპოზიციის შესახებ, რომელიც ორიგინალური და ფრიად საყურადღებოა, ყურადღებას მივაქცევთ მხოლოდ მის მთავარ წარწერას, რომლის მეცნიერული მნიშვნელობა ძალიან დიდია.

ეს წარწერა თავისებური ერთიანი წყალობის წიგნია, რომელიც ოდიშის ძლევაშის მთავარს ლევან II დადიანს (1611—1657) ილორის წმ. გიორგის ხატისადმი მიუერთმეგია. აქ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით აღწესებულია ლევანის უხვ შეწირულებებთან ერთად ის ისტორიული ამბებიც, რომლებსაც ეს შეწირულებანი გამოუწვევია. ასე რომ ეს წარწერა XVII საუკუნის მეორე მეოთხედის იმერეთის ისტორიისათვის ძვირფასი მატანია. საყურადღებოა ისიც, რომ აქ მოთხრობილი ისტორიული სინამდვილე, ლევანის, ცოტა არ იყოს, თავმოწმონე კილოს მიუხედავად, სწორადაა გადმოცემული და სხვა წყაროებთანაც ხშირად დასტურდება. სწორედ ამიტომ ამ წარწერის ხელახალი გამოქვეყნება ჩვენ საჭირო საქმედ მიგვაჩნია.

¹ ბ რ ო ს ე ს მ ი ნ ე დ ვ ი თ : ს უ ღ ი ს ა .

² Brosset M., იქვე, 98.

³ ა რ ქ . ლ ა მ ბ ე რ ტ ი , სამეგრელოს აღწერა, გვ. 26.

წარწერის შინაარსის გამო

ოდიშის მთავრის ტახტი ლევანმა იმ უბედური შემთხვევის გამო მიიღო, რომელსაც მამა მისი, მანუჩარი, იმსხვერპლა. წარწერაში ამაზე ნათქვამია: „ზუგდიდს ნადირობას ცხენისა რბევასა შიგან შეიძგერდენ ბატონი და გოშაძე ფარუხია. ცხენი წაიქცა, ამიერ სოფლით მიიკვალა“. წარწერის თხრობა სწორედ ამით იწყება. მართალია, ამ შემთხვევასთან დაკავშირებული სხვა დეტალები ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ ლევანის გამთავრების სწორედ ასეთი ვითარება სხვა წყაროებითაც დასტურდება. საქ. სახ. მუზეუმის ორ ხელნაწერში სათანადო ქორონიკონების გასწვრივ მინაწერები მანუჩარის სიკვდილის და ლევანის გამთავრების გარემოებას სწორედ ასე აღნიშნავენ¹. ამ მინაწერების მიხედვით, ეს შემთხვევა 1610 თუ 1611 წელს მომხდარა. ამასთან დაკავშირებით მთავრის სახლს ილორის წმ. გიორგის ხატი მოუქედინებია და მისთვის აღმოსავლეთ სამეგრელოში რეკა, ნაეჯიბაუ სასახლე ექვსი მოსახლე კაცითურთ შეუწირავს „უწინ მის მორჩენისათვის“, ხოლო მანუჩარის სიკვდილის შემდეგ „მისის სულისა სახსრად და საოხად, ჩუენდა (ე. ი. ლევანის) გასაზრდელად, ბატონობისა ჩვენისა წარსამართებლად“, როგორც ამაზე წარწერაშია ნათქვამი.

ამის შემდეგ აღნიშნულია ლევან დადიანის და გიორგი მეფის „შებმის“-ს ამბავი, რაც „ახალსოფელს მისულაზედ ოლსაქურას ვაღმა“ მომხდარა. ბრძოლაში მეფე დაუზარცხებით. სხვა ნადავლს გარდა, ლევანს მეფის „ქაიანური დროშა ხალასათ შეკერული, აღმითა ჯგარი“ წაიპოვია. ამ გამარჯვების გამო ლევანს მეტად მდიდარი შეწირულება მიუროთმევია წელენჯიხისა და ილორის ეკლესიებისათვის. წალენჯიხისათვის ლევანს მეფის „ქაიანური დროშა“ შეუწირავს², ოქორს ხატი მოუქედინებია და მარგალიტ-ძვირფასი ქვით შეუქვია. ხოლო ილორისათვის მთავარს ორი მოსახლე გლეხი: მიხილა შეგუა და კიკოლ გერმანია უბოძებია. თან წმ. გიორგის ხატი (ივლილისხმება სხვა) მოუქედინებია და სათანადო წარწერითაც შეუქვია. მოგვყავს ეს წარწერა მთლიანად:

„ჴი მვნეო მვედარო შვდწილ უძლეველო დიდო მოწამეთა მთავარო გიორგი, ჩუენ ცვა-ფარვათა შენთა მიერ მინდობილმან და მოსავმან სიწმინდისა შენისაგან, ჩეენ ბატონმან მანუჩარის ძემან დადიანმან ლევან, მოვაქედინეთ ხატი ესე სახედ და მსგავსად შენად, როდესაც წარვემართენით მეფესა იმერეთისასა გიორგისს ზედა და შევიბენით ქუთათის და გაგვემარჯვა. მეფე მორჩა და ლეშქარი ველთ დაგვრჩა შეწვენითა ღვთისათა და მეთხებიითა და ძლიერებითა თქვენითა და შემოგწირეთ და დავასვენეთ ტაძარსა თქვენსა ილორს ხატი ესე და ერთი მოსახლე კაციცა შემოგწირეთ კიკო გერმანია და გარდაეზურეთ თავსა ხატსა ოქროქსოვილი ხავედი ჩვენად გასამარჯვებლად. საღლეგარძელოდ და ველმწიფობისა ჩვენისა წარსამართებლად, რათა მეოხ მცველ და მფარვალ მექმნეთ ორსავე შინა ცხოვრებასა. კსა:ტიბ³“.

დადიანის ამ ლაშქრობას ვახუშტიც იხსენიებს: „შემდგომად შემოკრიბნა სპანი თვისნი გიორგი მეფემან განვიდა და დასდგა კოკორაურსა ზედა. მოვიდა ლევან დაიანცა სპითა ოდიშარ-აფხაზ-ჯიქითა და იქმნა ბრძოლა ძლიერი და მოსწყდნენ მრავალნი ქს ჩქვქრ:ტია. იძლია მეფე გიორგი და ივლტოდა“⁴. მისი სიტყვით: ეს იყო მეფის წინააღმდეგ დადიანის პირველი გალაშქრება, მეფე-დადიან შორის ურთიერთობის გამწვავების პირვე-

¹ საქ. სახ. მუზეუმი, ყ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხელნაწერი № 631 (H) და ყ. ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოების ხელნაწერი № 1204 (S).

² 1639 წლის 26 ნოემბერს წალენჯიხაში ეს დროშა უნახავთ რუს ელჩებს ფ. ელჩინს და მღვდ. ხაბაროევს. იბ. Посольство дьяка Федота Елчина и священника Захерьева в Дадманскую землю 1639—1640. Материалы для русской истории. Москва. 1888.

³ Brosset, იქვე.

⁴ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება. თბილისი, 1913. გვ. 300.

მედეგი. ამ ლაშქრობის თარიღი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ლევანის ზევით მითითებული წარწერით ეს 1624 წელს მომხდარა; ვახუშტის მიხედვით კი 1623 წელს. საბედ-ლოდ, ამ ორი თარიღის შეთანხმება და ლაშქრობის ზუსტი თარიღის დადგენა შესა-ღებელია. აკად. მარი ბროსეს თავის დასახელებულ შრომაში გამოცემული აქვს ბიჭვინ-ის ლეთისმშობლის ხატზე არსებული ლევანის წარწერა, სადაც ნათქვამია: „ამასთანავე გვწერავს წყალიძგას სასახლე ოცდაშვიდი მოსახლე კაცი და გვაჯინეთ იქიკა ალაბი ბისტესშობის თუეს იანაშობას დღესა, ამისათვის ვქენით რომე იანაშობის დღესა ახალსოფელს მეფეზედ გავგემარჯვა“¹. ხოლო ბოლოს ნათქვამია: „აწი რაცა ბიჭვინტისა ლეთის მშობლისათვის შეგვეწერიოს სასახლე ერთი ლაღიძვა და მეორე სასახლე რიონის არს წყალიძგას და ამ ორ სასახლეში როგორცაა ალაბი გავგეჩინოს და როგორც გავგე-რჯებია ორი სიგელი დაგვეწერია საკათალიკოზოს საწიგნეში ძეს და მეორე სოფელი ფუ-წეროს სალაროში ძეს“².

ამგვარად, დადიანს ამ გამარჯვების გამო ბიჭვინტის ლეთისმშობლისათვისაც ორი სასახლე შეუწერია: ლაღიძგას—ცამეტი მოსახლე კაცით და წყალიძგას (რიონის პი-რის)—ოცდაშვიდი მოსახლე კაცით და ორი სიგელიც უბოძებია. ლევანის მიერ აქ მო-ხსენებული ერთ-ერთი სიგელთაგანი უნდა იყოს ის სიგელი, რომელიც ბიჭვინტის საკათალიკოზო საყდრის საბუთებში ყოფილა და გამოცემულიცაა კიდევ ს. კაკაბა-ძის მიერ³. ხსენებული სიგელი წარწერაში მოხსენებულ ამბის სინამდვილეს ზედმი-წევნით ადასტურებს. ამ მხრივ ძალიან საყურადღებოა ცნობა წარწერიდან იანაშობას და-დიანის ალაბის დადების შესახებ: „ამისათვის ვქენით რომე იანაშობის დღესა ახალსოფელს მივუხედ გავგემარჯვა“,—აღნიშნავს ლევანი. რადგანაც დადიანს მეფეზე იანაშობას გაუ-რჯვია, სწორედ ამიტომ იანაშობის დღეს მას თავისი ალაბი დაუწესებია. იანაშობა, ან რაც იგივე „იანაშ“, სვანური ხალხური დღეობა იყო. ის ყოველთვის დეკემბრის 9 რიცხვ-ში მოდიოდა ხოლმე⁴. როგორც ჩანს, ეს დღეობა ოდიშშიაც ყოფილა გავრცელებული. სწორედ ამ დღეს მომხდარა ლევანისა და მეფის „შებმა“ ახალსოფელს. ამგვარად, ვა-ხუშტის ცნობა ლაშქრობის თარიღის შესახებ სწორია. ის 1623 წელს უნდა იყოს მომხდარ-ი. ოღონდ ჩვენ ახლა თვე და თვის რიცხვიც ვიცით. რაც შეეხება 1624 წელს, ეს არის ხატის მოჭედვის და წარწერის თარიღი, რაც ჩვეულებრივ შემდეგ სრულდებოდა ხოლმე.

ადგილობრივ გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ ოლასქურა პატარა მდინარეა—რიონის მარჯვენა შენაკადი, რომელიც ქუთაისთან ერთვის რიონს. იქვე ქუთაისთან ყოფილა ახალ-სოფელიც. ამჟამად ეს ადგილი თითქმის ქალაქის ფარგლებშია დასავლეთით, ასე რომ წარწერის თქმა: „შევიბენით ქუთათის“ სწორია, ის ქუთაისთან მდებარე ახალსოფელს მომხდარა მდინარე ოლასქურას გამოღმა—1623 წლის 9 დეკემბერს. ამას მისდევს ცნობა ლევან დადიანის ორგზის ლაშქრობის შესახებ აფხაზეთს. როგორც წარწერაში მოთხრო-ბლია, ლევანი თავს დასხმია შარვაშიძეს ზუფუს და პირველი ლაშქრობისას მუწუს წყალს აქეთ, ხოლო მეორეხელ კაპოეტის წყალს აქეთ სრულიად აუოხრებია აფხაზეთი. კაპოეტის წყალზე შემბიან დადიანს ზუფუარი და სიხუარი მარშანიები. დადიანს გაუმარჯვია. ამის გამო ილორისათვის მას ერთი მოსახლე კაცი ელინჯარი კაჯაბა—მეხეთედ შეუწერავს. ცნობა დადიანის ამ ლაშქრობათა შესახებ ფრიად საინტერესოა, რადგანაც ლევანს თავ-დაპირველად აფხაზეთთან, გარდა კეთილმეზობლური დამოკიდებულებისა, ახლო ნათესაუ-რი კავშირიც ჰქონდა. სამეგრელოში ნამყოფი რუსი ელჩების სიტყვით ლევანის პირველი ცოლი შარვაშიძის ქალი ყოფილა—ჩეთანურია თუ თანაურია. არქანჯელო ლამბერტის ცნობით თანაურია „ბუნებით ლამაზი და საესე ყველა სათნოებითა“ ყოფილა. ლევანს მის-

¹ ბ რ ო ს ე, იქვე, გვ. 98.

² ს. კაკაბაძე, დას. საქ. საეკლ. საბუთები 1. ტფილისი, 1921, გვ. 39.

³ ვ. ბარდაველიძე, სვანური ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I. ტფილისი, 1939, გვ. 21.

ქართული
წიგნობა

გან ორი ვაჟიც ყოლია. ამიტომ იბადება კითხვა: როდის და რატომ ესოდენ გაძვავდა ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა? რატომ მიიღო წინააღმდეგობამ ამ ორ ახლო მეზობლებს შორის შეიარაღებული კონფლიქტის ხასიათი? სამწუხაროდ, მისი მიზეზი მეცნიერებაში დღემდის უცნობია. არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით ეს თითქოს ოჯახური უსამიონებლის წინადაგზე ამტყდარა: თანურიასთვის ლალატი დაუბრალეზიათ. ლევანს მისთვის ცხვირი და ყურები დაუქრია, შეუგროვებია დიდი ჯარი და თავს დასხმია აფხაზეთს, მოუოზრებია აფხაზეთის გარკვეული ნაწილი და ასე დასჯილი თანურიაც მშობლებისათვის მიუგდია. ამის შემდეგ წასულა ეს უსამიონებაც ოდიშ-აფხაზეთს შორის.

მართლა ასე იყო თუ არა ეს ამბავი, ან ხომ არ ჰქონდა აქ ადგილი სხვა უფრო საყურადღებო გარემოებას, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ყოველ შემთხვევაში წარწერაში მოთხრობილი ლევანის ორი ლაშქრობათაგანი არც ერთი არ უნდა იყოს მისი პირველი ლაშქრება აფხაზეთს თანურიას მისაგდებად. აქ ჩვენ უფრო პასუხს ვხედავთ იმ არა ერთ მცდელობისათვის, რომელსაც მიმართავენდნენ შეურაცხყოფილი შერავაშიძენი სამაგიეროს გადახდის მიზნით ოდიშართა წინააღმდეგ. აკად. ბროსეს ცნობით ეს ლაშქრობანი დაახლოებით 1628 წელს მომხდარა.

ლაშქრობათა გეოგრაფიის შესახებ კი უნდა ითქვას, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტოპონიმიკაში მუწუს წყალსა და კაპოეტის მდინარეს არაეინ იცნობს. აკად. ბროსე პირველ მათგანს რუსული რუკების «Мычит»-ად, ხოლო მეორეს ბზიბის მდინარედ მიიჩნევდა. როგორც აკად. ს. ჯანაშიამ მიმოთიაა, ბროსეს მოსახზრება კაპოეტის მდინარის და ბზიბის იგივეობის შესახებ სწორი უნდა იყოს. რაც შეეხება „მუწუს წყალს“ მისი მდებარეობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. აღნიშნულ მდინარეთა მდებარეობის შესახებ საყურადღებო მითითება აგრეთვე ვახუშტსაც მოეპოვება. მისი სიტყვით:

„ზუფუს დასავლით დის მუწუს წყალი, გამოსდის კავკასსავე, მოერთვის ჩრდილოდამ ზღვას“. ზუფუს მდებარეობა ცნობილია, მის დასავლეთით მუწუს წყალი ყოფილა. რაც შეეხება კაპოეტის წყალს, ანუ როგორც ვახუშტი ეძახის „კაპეტის მდინარე“, ბიჭვინთის დასავლეთით ყოფილა: „ამის ბიჭვინთის დასავლით დის კაპეტის მდინარე დიდი და ჩქარად მდინარე“¹, — ამბობს ვახუშტი. ამგვარად, კაპოეტის წყალი მუწუს წყალზე უფრო ჩრდილოეთით ჩანს. ასე რომ წარწერაში მოთხრობილი ლევანის ლაშქრობათა ფარგლებიც ამის მიხედვით უფრო გასაგები ხდება.

ამას მისდევს ბაღდათთან ლევან დადიანის მიერ გიორგი მეფის დატყვევების ამბავი, რაც საისტორიო მწერლობაში კარგად ცნობილი ფაქტია. ქართლის მეფემ როსტომმა ცოლად ითხოვა ლევან დადიანის და მარიამი — გურიელის ნაცოლარი. თავისთავად ეს ამბავი, რასაკვირველია, შემთხვევით არ იყო. ყაენის მთავრობის პოლიტიკისათვის ასეთი ნაბიჯი აუცილებელი ყოფილა. იმერეთის მეფეს გიორგის კარგად ესმოდა როსტომ-ლევანის მოყვრობის პოლიტიკური შედეგები. უპირველესად ყოვლისა, ეს ხომ იმერეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული და მის დამოუკიდებლობას ემუქრებოდა. სწორედ ამიტომ მეფე გიორგი წინააღმდეგი იყო მათი დამოყვრებისა და ამ საქმეში ხელის შეშლის მიზნით მათ არ ანებებდა გზას.

რადგანაც სხვა საშუალება არ იყო, როსტომ-ლევანმა ისე იმერეთზე განაპირა გზით გავლა ირჩიეს. როსტომი ახალციხე-ზეკარით ბაღდათთან კაკას ხიდამდე ჩამოვიდა, ხოლო „დადიანმან შემოიკრიბნა სპანი დიდნი, წარმოიყვანა და თვისი მარიამი, გამოვლო სამიქელაო, ფოკე და განვიდა რიონს, შევლო და მივიდა კაკას ხილსა ზედა“². აქეთკენ წარმართა აგრეთვე გიორგი მეფეც დიდი ჯარით. მის ლაშქარში იყვნენ: კახეთის მეფე — თე-

¹ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა. ტფილისი, 1936, გვ. 10.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბილისი, 1941, გვ. 171.

³ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება. ტფილისი, 1913, გვ. 302.

ურაზი, ორივე ბატონიშვილი: ალექსანდრე და მამუკა და იმერეთ-ქახეთის სხვა დიდებულები. ასე რომ, ორივე მხარე დიდი ბრძოლისათვის ემზადებოდა. მაგრამ წინა საღამოს გიორგი მეფე „წარვიდა მცირითა კაცითა განსტრობად (დასაზვერად) დადიანისათა“¹. ის ნაბიჯი მისთვის საბედისწერო აღმოჩნდა. არასაკმარისი სიფრთხილისა თუ გამცემლობის გამო (ზოგიერთი წყაროები ამ მეორე მოსაზრებას უჭერენ მხარს) „და შეუტყო საქმე ესე დადიანმან ლევან. წარმოგზავნა სპანი თვისნი და ნახეს გიორგი, რომ სუბად იყო, შეუტევს და შეიპყრეს და მიიყუანეს დადიანთან“². მეფის დატყვევებამ მოხსნა მოსალოდნელი ბრძოლა და სრულიად მოულოდნელად იმერეთის სამეფოს დამოუკიდებლობაც განსაკუთრებულ ხიფათში ჩაავდო. ლევანი თავისუფლად დანაშაურობდა იმერეთში. ამ უკანასკნელის სვე-ბედი ლევანის ხელში აღმოჩნდა. ამ მხრივ ძალიან საყურადღებოა ფარსადან გორგჯანიძის მიერ გურიელის შესახებ გაკვირით ნათქვამი ცნობა. მისი სიტყვით მარიამ დედოფალს ქართლს სხვებთან ერთად მაყრად გადაყოლია „გურიელი მეფეთ თქმული მეყვისი თავისის თავადებითა და აზნაურშვილებითა“³. მარიამის მაყარში ქაიხოსრო გურიელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც სწორედ ლევანმა დააყენა გურიელად სვიმონის შემდეგ. ის ლევანის „მეყვისი“ ყოფილა. თუ მართალია ეგნატაშვილი ბერის ცნობა „და ესე ქაიხოსრო გურიელი იყო მარიამ დედოფლის დედით ძმა“⁴, ჩვენთვის აქ განსაკუთრებით საყურადღებოა ფარსადანის გამონათქვამი „მეფეთ თქმული“, ე. ი. დასავლეთ საქართველოს მაღალ პოლიტიკურ წრეებში, გიორგის მეფის დატყვევების შემდეგ, როგორც ჩანს, საუბარი ყოფილა ქაიხოსრო გურიელის მეფედ დაყენების შესახებ. ლევანის ფაქტიურად იმერეთის სრული ბატონ-პატრონობა მოუხდომებია და ამ მიზნით იქ თავისი კაცის დასმის პროექტიც სასწრაფოდ შეუშუშავებია.

ამ გამარჯვების შედეგად დადიანს იმერეთიდან დიდძალი ნადავლი წამოუღია. მეფის სახსარში მას, ძვირფასეულობის გარდა, ჩხარში მოსახლე სომეხ-ვაკრები აუყრვენიბია, ისინი ზუგდიდს წაუსხამს და რუხს დაუსახლებია, ლევანს რუხის სავაჭრო ცენტრად გადაკეთება განუზრახავს. მართალია, არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით, „მხოლოდ სომხების ქალაქში (ე. ი. რუხში), რომელიც აშენებულია აწინდელი მთავრის დროს, არის მოედანზე რამდენიმე დუქანი, სადაც იყიდება ტილო და ირანული შალი“⁵. ამით ლევანს, ცხადია, თავისი ქვეყნის ეკონომიური აღორძინებისათვის ხელისშეწყობა სურდა და ერთგვარი წარმატებისათვის მიუღწევია კიდევ: რუხი სავაჭრო ადგილი გამხდარა. სამწუხაროდ, ეს წარმატება ხანმოკლე აღმოჩნდა. ლევანის მიერ რუხში ფულადი აღებ-მიცემის დანერგვის ცდა საუცხოო მავალითა იმისა, თუ რამდენად უძლიერა ქვეყნის მბრძანებლის პროგრესიული სურვილებიც კი, როდესაც მოვლენისათვის ისტორიულად მომზადებული ნიადაგი არ არსებობს. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ფეოდალურ ოდიშისათვის საქალაქო ურთიერთობის დანერგვა ზედმეტი აღმოჩნდა. რუხში საქალაქო ურთიერთობამ არა მარტო ვერ მოიკიდა ფეხი, ის შედარებით მოკლე ხნის განმავლობაში მოისპო კიდევ. გაქრა ასე ხელოვნურად მოწყობილი ვაჭრობა. რუხი ისევ ლევანის მხოლოდ ციხე-სიმაგრედ დარჩა. სწორედ ასე იცნობს მას ჟან შარდენი, რომელიც სამეგრელოში იყო 1672 წელს. მოისპო იქ ძალით ჩამოყვანილი სომხური მოსახლეობაც და ამ ამბების ნაშთად აწ სახელის „ნასომხარის“ გარდა, აღარაფერი დარჩენილა.

¹ იქვე.

² ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება. თბილისი, 1940, გვ. 175.

³ ფარსადან გორგჯანიძე, ისტორია. გვ. 34.

⁴ ეგნატაშვილი ბერი, იქვე, გვ. 174.

⁵ არქანჯელო ლამბერტი, იქვე, გვ. 656.

ბაღდათთან კაკას ხიდზე მომხდარი ამბის ზუსტი თარიღი დღემდის დადგენილი არ არის. ეგნატაშვილი ბერის ჩვენებით ეს 1632 წელს მოხდა¹, მაგრამ ვახუშტი ქორონიკონ ტყეს ასახელებს, რაც 1638 წელს უდრის². ვახუშტიდან მოკიდებული ამ ამბისათვის თარიღი 1638 ჩვენს ახალ საისტორიო მწერლობაშიაც დამკვიდრდა. ბროსეს და თაყაიშვილს ასეთი თარიღი სწორად მიჩანიათ. ამ ბოლო ხანებშიაც მარიამ დედოფლის ქართლს მოყვანის თარიღად იგივე 1638 წელი უჩვენა პატ. ლ. მუსხელიშვილმა³. დაკვირვებამ დავარწმუნა, რომ ამ ფაქტისათვის ეს თარიღი შემცდარია. ბაღდათთან კაკას ხიდზე გიორგი მეფის დატყვევება და, მოშასაღამე, ქართლს მარიამ დედოფლის ჩამოყვანა, არ შეიძლება 1638 წელს მომხდარიყო, რადგანაც ჩვენ გვაქვს მარიამ დედოფლის მიერ სიონის ღვთისმშობლის ყმათათვის ნაბოძები დათარიღებული 1634 წლის თარხნობის წიგნი, სადაც ნათქვამია: „ასე რომე ამას წინათაც კელმწიფეთაგან თარხანი იყვენით. ახლა თბილელი და სათფილელი ყმა პირის სანახავად მოგვართვის. აწე ჩვენცა გათარხნეთ“⁴ და სხვა. ცხადია, ეს ამბავი უფრო ადრეა მომხდარი. შეიძლება, იმავე 1632 წელს, როგორც ეგნატაშვილი ბერი უჩვენებს, ან 1633 წელს. ყოველ შემთხვევაში საძიებელი თარიღის გადმოწევა 1634 წლის აქეთ შეუწყნარებელია.

ამ არაჩვეულებრივი გამარჯვების აღსანიშნავად ლევანს ხონის წმ. გიორგის ხატზე ვრცელი წარწერა ამოუჭრევენებია, ხოლო ილორისათვის მას უხვი შეწირულება მიურობოდა: „კახის ბატონის დროშის თავი, ბროლის ჯუარი, იმ დროშის ბუდე ოქროსქსოვილი სარასლისა“⁵. გარდა ამისა, მას ილორის საყდარი დაუხურავს, დასავლეთის ორივე კარები ვერცხლით მოუქედინებია და ხატის წინ ვერცხლისავე სასანთლე დაუდგამს და ორმოცი მოსახლე თხალარებისა ბეგარაც შეუწირავს. ამის შემდეგ მოთხრობილია ლევანის ისევ ქუთაისზე გალაშქრება იმერეთის მეფის ალექსანდრეს წინააღმდეგ. როგორც წარწერაში ნათქვამია, ეს ლაშქრობაც ლევანის გამარჯვებით დამთავრებულია. მას ქალაქი დუშეგავს და აუოხრებია. ძლევა მოსილ დადიანს დაბრუნებისას გზაზე მეფის ძმა მამუკა შებმია. ლევანმა ხელთ იგდო მამუკა. ბატონიშვილ ვახუშტს ეს ამბავი ცოტა სხვაგვარად აქვს მოთხრობილი.

მისი სიტყვით მამუკა ბრძოლაში სხვისი ცხენით გამოსულა. „მისი მხილველნი მეგრელნი ივლტოდნენ, მიეწია მამუკა, სცა შუბი და დასცა კაცი ცხენითურთ მიწასა. არამედ უბრკმა ცხენსა მამუკასასა და დაეცნენ ორნივე“. „ამის მხილველნი მეგრელნი უქმოიქცნენ. შეიპყრეს მამუკა და მიგვარეს ლევან დადიანსა“⁶. თუ ვახუშტის ცნობა სწორია, მაშინ წარწერებში დადიანის მიერ ორჯერ ხაზგასმით ნათქვამია: „თვითონ მე დავიჭირინე“ სიმართლეს არ უნდა შეესაბამებოდეს. მაგრამ ასეა თუ ისე, მამუკა დადიანის ტყვე იყო. ლევანს მამუკა ილორის წმ. გიორგის „კარზედა“ მიუყვანია და ხატისათვის დიდი ვერცხლის სასანთლე ქვეშ ნალბაქიანი შეუწირავს. ამის გამო მას წმ. გიორგის ხატზე ცალკე წარწერაც გამოუჭრევენებია. მოგვყავს მთლიანად ეს წარწერა ბროსეს მიხედვით: „ეპა შენ მოწამეთა შორის უმჯნეს მოწამედ წარჩინებულო და მკედრობით სახელდებულო შეიდწილ უძლეველო, გვრგვრო მოწამეთაო და მკედარო დიდისა მეუფისაო, სახელ დიდო მოწამეთა მთავარო წმიდაო გიორგი ოლორისაო გვედრები მე, მოსავი შენი, კელმწიფე

¹ ეგნატაშვილი ბერი, იქვე, გვ. 175.

² ვახუშტი, იქვე, გვ. 392.

³ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ტფილისი, 1938, გვ. 176.

⁴ ქართლ-კახეთის მონასტრები და ეკლესიების ისტორიული საბუთები. ფოთი, 1903, გვ. 210.

⁵ 1640 წლის 9 თებერვალს ილორის ეკლესიაში დროშისთავი, ბროლის ქვაბი და ბუდე უნახავთ რუს ელჩებსა ფ. ელჩინს და მღვდ. ხაზროვს. იმ. Посольство дьяка Федота Елчина и священника Захарьева в Далианскую землю 1639—1640. Материалы для русской истории. Москва. 1888, стр. 353.

⁶ ვახუშტი, იქვე, გვ. 105.

დადიანი პატრონი ლევან, რომელსა შენ მიერ მომენიჭა ძლევა მტერთა და გამარჯვენა. აღეს მიუხედით ქუთათის ალექსანდრე მეფეს, ქუთათისისა ქალაქი დაეწვიით და დაესტეხით. მერმე ბატონიშვილი მამუკა შემოგვება და თუთან მე დავირჩინე ხელთა. იქიდან კამარჯვებულნი შენს კარზედ მოვედით ბატონიშვილცა თან მოვიყუანეთ და ეს სასანთლე ვერცხლისა მას ეამსა შემოგწირეთ კვალდ ჩვენდა ვასამარჯვებლად და სადღეგრძელოდ. ქრონიკონსა სამასოცდახუთმეტსა“. ალექსანდრე მეფისათვის მამუკას ტყვეობაში უფნა უდიდესი დანაკლისი იყო. მამუკას სახით მან დაკარგა თავდადებული ძმა, უშიშარი მეგრძოლი და ქვეყნის მტერთა რისხვა.

ალექსანდრე მეფე ფრთებმოტეხილი დარჩა. დადიანის წინააღმდეგ ბრძოლა მას კიდევ უფრო გაუძნელდა. სამაგიეროდ აუწერილი იყო ლევანის სიხარული. მამუკას სახით მან მეტად სახიფათო მოწინააღმდეგე მოიშორა.

ალექსანდრე მეფე დიპლომატიური გზით არა ერთხელ ცდილა გამოეხსნა მამუკა დადიანის ტყვეობიდან. ასეთი დავალებით მას არა ერთხელ მიუვლენია ზუგდიდს მაშინ იმერეთის მყოფი თეიმურაზ I, გენათელი-ზაქარია ქვარიანი, მდივანი ფეშანგი და სხვები. თუ რამდენად მოწადინებული იყო ალექსანდრე მეფე, რომ მამუკა ამ ტყვეობიდან როგორმე გაემოხსნა, იქიდანაც ჩანს, რომ მან ამ მიზნით არ დაზოგა თავისი ერთადერთი ვაჟიშვილი— ბაგრატიც კი და მამუკას მაგიერ წინდაწინ მძევლად მისცა დადიანს— მაგრამ უშედეგოდ; ლევანმა არამც თუ მამუკა არ გაუშვა, მან ბაგრატიც დააკავა და არ დაუბრუნა მამას.

ალექსანდრე მეფეს დადიანის ასეთი საქციელი რუს ელჩებისათვის მოუხსენებია: «Да он же Александр царь говорил про брата своего Мамуку да про сына своего Баграта, что ныне они у дидьянского, брат де ево Александров взят к нему на бою, а сына его взял в оманты, что было его Мамуку опустить и тем ево обманул и держит ныне у себя обсах»¹.

თუ ლევანმა ბაგრატი, როგორც იყო, შემდეგ მაინც გაუშვა, მამუკას დახსნის აღაღერი ეშველა. მას თვალეზი დასთხარეს და 1654 წელს ტყვეობაში გარდაიცვალა კიდევ. დადიანის ეს გალაშქრება ქუთაისზე, როგორც ცალკე წარწერიდან ჩანს, მომხდარა „ქკსა: სამას ოცდახუთმეტსა“, რაც 1647 წელს უდრის.

ლევანის უკანასკნელი ლაშქრობა, რომელიც ამ წარწერაში იხსენიება, ისევ ქუთაისზე თავდასხმა ვახლავთ. „შეწევნითა შენითა მიუტყდით მეფესა ალექსანდრეს როინს გაღმა ქუთათის, ქალაქი დაესწვიით და ავაოჯრეთ და შემოვადეგით გენათელის ციხესა და დაუწყეთ ბრძოლა, დაუშინეთ დიდროვანი ზარბაზნები, დაეამტურიეთ ციხე და ავიღეთ სწორზედა, ორმოციის თავადითა და ახანაურშვილებითა, სხვისა მრავლითა მეთოფითა, მისის საქონლითა და ალაფითა ავსებულნი მშვიდობით გამარჯვებულნი შინა მოვედით“. ამ ნაკეთით მთავრდება წარწერის თხრობა. როგორც ჩანს, დადიანს ამ შემთხვევაში აუოხრებია არა მარტო ქუთაისის ქალაქი, არამედ გენათელის ციხეც. გენათელზე თავდასხმა შემთხვევითი არ არის. გენათელი, ვითარცა მეფის სულეირი მამა, მეფის პოლიტიკისათვის აქტიურად მეგრძოლი ვახლდათ, კერძოდ. გენათელი ზაქარია ქვარიანი, რომელიც ამ პერიოდში მოღვაწეობდა, ალექსანდრე მეფის მარჯვენა ხელი იყო. ამიტომ სრულიად არაა საკვირველი, თუ დადიანის რისხვა გენათელსაც გადაწვდა.

ამ ლაშქრობის თარიღი უცნობია, მაგრამ ის მომხდარი უნდა იყოს 1647—1651 წლებში. სწორედ ამ ლაშქრობის შემდეგ, როდესაც დადიანი ზუგდიდს ნადირობის დროს ხიფათსა და შიშს გადარჩენილა, მოუტყდინებია აღნიშნული ხატი და ის ამ ვრცელი წარწერითაც შეუმკია.

¹ Пособьство столбника М. Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию 1650—1651. Тифлис, 1926. стр. 182.

დასასრულ, არ იქნება ზედმეტი თუ შევხებით კითხვას: რატომ ოდიშის მთავარ ლევან დადიანს XVII საუკუნის მეორე მეოთხედის განმავლობაში ასე სასიკვდილოდ გადაეკიდა თავის ბატონს იმერეთის მეფესა და ქვეყანას.

ან როგორ ახერხებდა ის თითქმის ყოველთვის მეფისა და იმერეთის ჯარის დამარცხებას?

თავის დროზე ეს კითხვა არქანჯელო ლამბერტისაც აწუხებდა: „თუმცა იმერლები, რომლებთანაც მეგრელები ჩვეულებრივ ომობენ, ტანდაც კარგი მოყვანილი არიან, სახითაც მშვენიერები და მათ პირისახეზე გამოიხატება ისეთი დიდებულება და მამაცობა, თითქოს მთელი ქვეყნის დამორჩილება უნდათო, მაგრამ როდესაც კი შეზღუდული ოდიშარებს, ყოველთვის დამარცხებულან პირველსავე შუბის სროლაზე“¹.

ლამბერტი დასძენს: „მე ბევრჯერ მიკითხავს მეგრელებისათვის, რა მიზეზია, რომ იმერლები, ვერც მშვენიერები და ვისახედავდ მამაცები, ვერ გიმაგრდებიან-მეთქი? ამაზე ის პასუხი მიუციათ: რომ ომში გამარჯვება შეხედულებაზე როდი ჰქონდათ, არამედ მამაცობაზეო. რადგან იმერლებს შეხედულება კი აქვთ და მამაცობა აკლიათო, ამიტომ ჩვენ მეგრელებს ვერ გაგვიმაგრდებიანო“. რასაკვირველია, ომში გამარჯვება შეხედულებაზე დამოკიდებული არ არის, მაგრამ აქ რომ მარტო მამაცობა არაფერ შუაშია, ესეც ცხადია.

ნეტავ რას იტყოდა ლამბერტის კითხვაზე ასე თავმოწონედ მოპასუხე, თუ მას შეეკითხებოდით: რატომ მხოლოდ ამ ხანად გამოიჩინეს მეგრელებმა ეს არაჩვეულებრივი სიმამაცე. სადღა იყო ის მანამ, ან ლევანის სიკვდილის შემდეგ, როდესაც ოდიშართა ძლევა მოსილებას ასე სწრაფად მოელო ბოლო? ან საიდან ჰქონდა ლევანს ეს „დიდროვანი“ ზარბაზნები, რითაც ის იმერეთის ციხე-სიმაგრეებს და ქალაქ ქუთაისს ასე ხშირად და ასე უმოწყალოდ ანგრევდა, ან რატომ არ გააჩნდა მეფესაც ბრძოლის ისეთივე საშუალებები?

ცხადია, მარტო სიმამაცე აქ ვერაფერს აგვიხსნის. პასუხი ჩვენ უნდა ვეძიოთ იმ რთულ საერთაშორისო პოლიტიკურ ვითარებაში, რომელიც სწორედ XVII საუკუნის მეორე მეოთხედისათვის იმერეთის სამეფოს გარშემო შეიქმნა და რომელშიაც ჩქარა სამეგრელომაც ამოჰყო თავი. XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის ბოლოსათვის იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობა თვალსაჩინოდ გაუარესდა. შაჰ-აბაზის ორგზის ლაშქრობის შედეგად, ირანმა დაიკავა ქართლ-კახეთი და ფაქტიურად ირანის სახელმწიფოებრივი საზღვარი ლიხის ქედზე გადაიქიმა. ქართლ-კახეთის დეჰანობის შემდეგ—საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დროშის მატარებელი მხოლოდ იმერეთი ღა დარჩა. ამიტომაც ირანის შემდგომი იერიშები სწორედ იმერეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ირანის მთავრობის თვალსაზრისით, ქართლ-კახეთის მტკიცე დაპყრობისათვის იმერეთის დაკავებაც აუცილებელი იყო, რაც მათთვის ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში საიმედო „სახიზარისა“ და მტკიცე ზურგის მოსპობა იქნებოდა. გარდა ამისა, ირანის საბოლოო მიზნებისათვის—თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში—შეზღვასა და მის მისაღწევებს პირველხარისხოვანი ეკონომიური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. დასასრულ, ამიერ-კავკასიაში მეფის რუსეთის შემოჭრის საფრთხე, რომლისაგანაც ირანმა ქართლ-კახეთში თითქოს თავი დაიხლევდა, ახლა იმერეთიდან იმუქრებოდა. ყველა ამ გარემოებათა გამო იმერეთის პრობლემას ყაენის მთავრობის შემდგომ სამოქმედო პროგრამაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ირანი იმერეთის მიმართ ძალიან აგრესიულად იყო განწყობილი, თავდაპირველად ის მაინც არ მიმართავდა მასზე აშკარა სამხედრო თავდასხმას თუნდაც იმიტომ, რომ ამას შეიარაღებული კონფლიქტი უნდა მოყოლოდა თურქეთთან. ყოველ შემთხვევაში ამისათვის უფრო ხელსაყრელი მომენტის შერჩევა იყო საჭირო.

¹ არქანჯელო ლამბერტი, იქვე, გვ. 91.

გარდა ამისა, ირანის მთავრობას კარგად ესმოდა, რომ იმერეთზე ლაშქრობა ძალიან დიდ ტექნიკურ სიძნელეებთან იქნებოდა დაკავშირებული, თანაც დიდ მატერიალურ რესურსებსაც მოითხოვდა. ამიტომ ის ჯერჯერობით მაინც იმერეთის წინააღმდეგ ამჯობინებდა არაპირდაპირ, ინტრიგებისა და შინაგანი აგენტების გზით, ფარულ ბრძოლას.

სწორედ ამ პერიოდში ირანის ასეთი პოლიტიკა გარკვეულ წარმატებას აღწევს. ირანი ახერხებს დაკავშირებას ოდიშის მთავარ ლევან II დადიანთან. ლევანი თავისი სამთავროს დამოუკიდებლობისა და კეთილდღეობისათვის სრულიად შეგნებულად უწყობდა ხელს ყაენის პოლიტიკის განხორციელებას დას. საქართველოში. ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით, დადიანს „ყაენიც მწყალობელი და ლაშქრითა და სალაროთ მომხმარებელი“¹ გახლმოხია. ამ დროიდან მოყოლებული ლევან დადიანი არაჩვეულებრივად გაძლიერდა. მან დაიწყო გამუდმებული თავდასხმები იმერეთზე, ოდიში იმერეთის მოსისხლე მტრად გადაიქცა. ამგვარად ირანმა შესძლო იმერეთის გარემოცვა დასავლეთიდანაც.

ლევან დადიანმა სწრაფად მოახერხა მეფის ყმობისაგან ფაქტიურად განთავისუფლება და ეწეოდა იმერეთის აწიოკებას ათეული წლების განმავლობაში.

აი რას ამბობდა ამაზე ალექსანდრე მეფე ერთ-ერთ თავის წერილში: «что на перед сего Давианский царь с ними в одной вере и под его рукой. А ныне де отстал и учинился в подданстве у персидского шаха и сними ссылается и помочи просит а хочет и землю разорить».

და იქვე «И собрав воинских людей приходит на меня по дважды и по трижды и чинит мне шкоту, собирает абазинцев и чиков и приходит на меня войною по все годы»².

იმერეთის უნუგეშო მდგომარეობას აგვიწერს აგრეთვე ეგნატაშვილი ბერიც. მისი სიტყვით „და მიერთვიან მძლავრობდა დიდად დადიანი იმერეთზედა; ესრეთ გაუჭირა საქმე ალექსანდრეს, რომე ქუთაისს გალაგანი შემოავლო და იჯდა მას შინა და ვერა წინააღმდეგობა დადიანს, ხოლო დადიანი მოუჭდებოდა ყოელს საუფლოს დღეს, შობას, ახალწელიწადსა, ნათლისღებასა და აღდგომასა და აოჯრებდა ქუეყანასა იმერეთისასა; რომელსამე ჯოცდა და რომელსამე ტყუე ჰყოფდა და ჰყიდდა და დაირჩენდა და თავს დაახსენებდა“³.

სამწუხაროდ, ეს მაღალი ვალავანიც ქალაქის გარშემო ყოველთვის ვერ ფარავდა მეფეს. «И городовые стены не водном месте поразрушены»⁴, — ამბობენ რუსი ელჩები. შესაძლებელია, დადიანის მიერ წარწერებში კვებით ნათქვამი ქუთაისზე თავდასხმის და „დიდროვანი“ ზარბაზნებით ქალაქის „დამტერვის“ შესახებ ოდნავადაც არ იყოს ჭეშმარიტებას დაცვილებული.

ოდიშის მეშვეობით ირანი ორნაირ მიზანს აღწევდა: ჯერ ერთი, იმერეთის ეკონომიურ და პოლიტიკურ დანგრევა-დასუსტებას, ხოლო მეორე მხრივ იმერეთის იზოლირებას ქართლ-კახეთის ამბებისაგან. ფარსადანის სიტყვით, 1645 წელს ალექსანდრე მეფემ იმიტომ ვერ მოახერხა ირანის წინააღმდეგ წარმოებულ სამკვდრო-სასიციოცხლო ომში თეიმურაზის დახმარება, რომ „ყაენი თეიმურაზს უწყებოდღეს. თუ მეფე ალექსანდრე თუ იმერეთით დაიძვროდა, დადიანი იმერეთს ჩამოუდგებოდა“⁵. ეს დამახასიათებელი მაგალითია მოქმედებათა შეთანხმებისათვის ირანის შაჰსა და ოდიშის მთავარს შორის.

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 51.

² Посольство стольника Н. Толочанова и дьяка Ивлева в Имеретию 1650—1651. Тифлис, 1925 стр. 10.

³ ეგნატაშვილი ბერი, იქვე, გვ. 176.

⁴ Посольство стольника Н. Толочанова и дьяка Ивлева в Имеретию 1650—1651. Тифлис, 1926, стр. 152.

⁵ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე.

საქიროა აღინიშნოს, რომ იმერეთის მეფეს დადიანთან ბრძოლაში თავისივე ქვეყნის ყველა თავადი თუ დიდი აზნაური ერთნაირად ენერგიულად როდი უჭერდა მხარს. პირიქით, ლალატობდნენ კიდევ. თუ სწორია ვახუშტის ცნობა, მეფე ალექსანდრემ წარჩინებულთა ლალატის აღსაკვეთად „მოავლო ზღუდე ქუთათისს დიდი და მოიყვანა ყოველთა წარჩინებულთა თვისთა ცოლშვილნი და დაადგინა მას შინა თვითაც იმყოფებოდა მასვე შინა, რათა არა მიერთნენ დადიანსა ჰყო მისთვის“¹. ცხადია, ასეთი აზირებული ხერხით აღარ შეიძლებოდა დადიანის წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტის დარაზმვა და თითო-ოროლა მოღალატე ყოველთვის ჩნდებოდა ზოლმე: პაატა წულუკიძე, ზაალ წერეთელი, საყვარელიძე და სხვები. რასაკვირველია, წარჩინებულთა ლალატი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ მდგომარეობას აშკარად აუარესებდა და დადიანთან ბრძოლას კიდევ უფრო აძნელებდა.

საქიროა აღინიშნოს, რომ ოდიშის მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს (მდაბიონი) და დასავლეთ საქართველოს სამღვდელეობას ემიმებოდა ლევანის მიერ იმერეთის ასე აწიოკება—მათ საკმაოდ ზშირად და ზოგჯერ ძალიან მოხერხებულადაც გამიოუთქვამთ თავიანთი აზრი ლევანის ყაჩაღური პოლიტიკის წინააღმდეგ. აი ერთი ამისი იშვიათი მაგალით-თავანი:

1640 წლის 23 აპრილს გიორგობის ტრადიციულ დღესასწაულზე სუჯუნის ეკლესიაში თავი მოეყარათ: აფხაზეთის კათალიკოზს მაქსიმეს, ტრაპიზონელ მიტროპოლიტ კირილეს, ვახტანგ გურიელს და ოდიშ-გურიის მაღალ ფეოდალურ არისტოკრატის. დღესასწაულზე მოუწვევიათ აგრეთვე მაშინ სამეგრელოში მყოფი რუსი ელჩები: თედორე ელჩინი და მღვდელი პავლე ზახარევი. წირვის შემდეგ გამოსულა ერთი მცხოვანი გლეხი, რომელსაც ჩვეულებისამებრ ღამე ეკლესიაში გაუტარებია და დაუწყია წინასწარმეტყველება (ვითომც წმ. გიორგის შთავაზნებით), თუ როგორი მოსავალი იქნება მიმდინარე წელს, ვინ მოკვდება, ვინ დარჩება ცოცხალი, იქნება თუ არა ომი და სხვა. გლეხის საუბარი დაწერილებით მოყვანილი აქვთ რუს დესპანებს ელჩობის მუხლობრივ აღწერილობაში და ძალიან საყურადღებოა „წინასწარმეტყველობის“ ის ნაწილი, რაც გლეხს ომის შესახებ უთქვამს:

«Георгии де царю Леонтию на Башечитцкогo царя не велел ходить воевать, а бутто Георги зговорил и где де волк повадитца овец ловить дважды уловит а трети де самово волка уловят, тако де и царь Леонтей преже сево ходил на Башечитцкогo и повоевал, а ныне де царь Леонтей на Башечитцкогo поидет, убит будет»².

ეს იყო სრულიად მოულოდნელი ამბავი წირვაზე მყოფი ლევანის მომხრე დასისათვის, მათი მოლოდინის საწინააღმდეგოდ.

ეს გახლდათ ლევანის ყაჩაღური საგარეო პოლიტიკის საჯარო გაკიცხვა და ამასთან ერთად ძალიან მოქნილი და მოხერხებული ფორმით ოდიშის მოსახლეობის ღრმა თანაგრძნობის აშკარა დემონსტრაცია—იმერეთისადმი. საყურადღებოა, რომ ყველაფერი ეს ხდება უცხო სახელმწიფოს ელჩების თანადასწრებით. ასე მოწყობილ „დაშინებას“, ცხადია, არ შეიძლო გამოეცალა ლევანის საგარეო პოლიტიკა. მაგრამ ამ სრულიად არა „წინასწარმეტყველი“ გლეხის გამოხვლამ გამოამხვეურა ოდიშის ხალხის ნამდვილი განწყობილება ლევანის პოლიტიკისადმი.

ფეოდალურ დაკნინებისა და დაცემულობის ჟამს ლევანი საკუთარი ქვეყნის ინტერესებისათვის ოსტატურად სარგებლობდა შექმნილ საერთაშორისო ვითარებით. ასეთი პოლიტიკის შედეგად მას, ირანული „სალაროს“ გარდა, დიდძალი ნადავლიც შემოდიოდა. ამას აშკარად მოწმობენ ლევანის სახელით ძვირფასად მოქედილი რიცხვმრავალი წარწერიანი ხატები და ფრესკები, რომელთა შორის ილორის ხატებს და კერძოდ ჩვენ მიერ აქ განხილულ წარწერიან ხატს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა.

¹ ვახუშტი, იქვე, გვ. 303.

² Посольство дьяка Федота Елчина и священника Павла Захарьева в Далианскую землю 1639—1640.

ბ ე მ ს ბ ი

[ში ქრისტიანეთა ზღუდეო, მორწმუნეთა და მოსავთა შენთა ლხინებო, ბრძოლათა გამარჯვებო, დიდი ახოვანო გონებითა მჭედარო, ძლიერებითა უკუდავი, მიუღრეკლობითა უმუნესი, ღვაწლითა ზეცად აღსრული, საქმითა რომელი ჰნათობ სოფელსა და ვლი უფსკრულსა წინაშე მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა მღვდმარე ხარ. უფალო ყოვლისა სოფლისაო, ვარსკვლავო განბრწყინებებითაო, ქუეყანისა დიდებო, ღირსებისა ქებო, კანდიერებისა ყვავილო, წამებისა მუშაკო და სატანჯველითა განათლებულო, მრავალფერითა განსაცდელითა უძლეველო, ძლიერებითა მძლეო, ჰაბუკობითა ლამპარო, ქრისტეს წინამღვდმარეო, მეუფისა დიდო დიდებო, ანგელოსთა დასებო, მუნეო მჭედარო, ღვაწლით შემოსილო შვდ-წილ უძლეველო, ახოვანო, მოწამეთა მთავარო, სასწაულთა მოქმედო, წმიდაო გიორგი!

ჩუენ ცვა-ფარვითა შენთა მონდობილმან და მოსავმან შენმან ჯელმწიფემან, დადიანმან, პატრონმან ლევან, ძემან ჯელმწიფისა მანუჩარისამან, ვიგულე და ვიგულისმოდგინე მას ეამსა ოდეს განრისხდა ღმერთი კურთხეულის მამის ჩემის, პატრონის მანუჩარისაგან— ზუგდიდს ნადირობასა ცხენისა რბევასა შიგან შეიძვერდენ ბატონი და გომამე ფარუხია და ცხენი წაიქცა, ამიერ სოფლით მიიკვალა. მაშინ შემოგწირეთ უწინ მისდა მორჩენისათვის და მერე მისის სული]სა სახსრად დასაოხად ჩუენდა ვას[ა]ზრდელად, ბატონობისა ჩუენისა წარსამა[რ]თებულად რეკა—ნაეჯიბაუ სასახლე და ექუსი მოსახლე კაცი. კიდევ შემოგწირეთ, მოვაქედინეთ ხატი სახისა შენისა. მას ეამსა ოდეს შევებენით იმერელ მეფესა გიორგის ახალსოფელს მისულაზედ, ოლასქურას ვალმა, ესძლიეთ ძალითა და შეწვევითა შენითა, გამარჯვებული მოვედით და შევსწირეთ წალენჯიხას მეფისა ქაიანური დროშა, ჯუღარი ხალასათ შეკერული, აღმითა და ოქროსა ხატი მოვაქედინეთ, შევამეუეთ პატრონის თულაითა და მარგალიტითა და დავასუენეთ წალენჯიხას და თქუენ შემოგწირეთ და მოვაქედინეთ ხატი თქუენისა სახისა და ერთი მოსახლე შე[გ]უა, მეორე მოსახლე კოკოლ გერმანია. მას ეამს ოდეს მიუჭედით შარვაშიძესა ზუფუს, მუწუს წყალსა აქათ ავაოჯრეთ, კიდევ მეორედ მიუჭედით ზუფუს, კაპოეტის წყალს აქათ სრულებით დავსწვიეთ და ავაოჯრეთ და სადაცა სიმაგრე იყო ავიღეთ და გავაცუდეთ და კაპოეტის წყალზე შემოგუბნეს ზუფუარი და სიხუარი მარშანიები და ვაგვემარჯუა და დავკოცეთ ზოგი ჯელთ დაგურჩა და გამარჯუებულნი მოვედით, შემო[გ]წირეთ ერთი მოსახლე ელინჯარი კაქაბაა მეხეთეთ, კიდევ მასეამსა ოდეს შევებენით ბაღდადს იმერელ მეფესა გიორგის და შვილსა მისსა ალექსანდრეს და მამუკასა და მისს სიმამრსა კახსა ბატონსა თაიშურაჰს ესძლიეთ ძალითა შენითა და ვაგვემარჯუა: გიორგი მეფე ჯელთ დაგურჩა, შვილები და კახი ბატონი გარდაიხვეწა, უფროსი ერთი იმერელი და კახნი ჯელთ დაგურჩა. მოვედით ტაძარსა შენსა და შემოგწირეთ კახის ბატონის დროშის თავი—ბროლის ჯუღარი, იმ დროშის ბუდე ოქრო-ქსოვილი სარასლისა, გარდაგბურეთ, დასაველეთისა საყდრის კარები ორივე ვერცხლით მოგიქედეთ და ვერცხლის სასანთლე ქუემ წალბაქიანი წინ დავიდგიეთ და თხალ[ა]რებისა ბეგარა ორმოცი მოსახლე კაცისა გიორგობას დღესა მოიტანდენ, სხუა როგორცა ვამი-

რიგებია შეწირულებისა საქმე, სიგელი დამიწერიებია და ის წაიკითხონ. ამჟამად ქვეყანაში ყარეთ სრულებით ქალაქი ჩხარისა, მოვასხით ზუგდიდს და დავასახლეთ ადგილსა რუხისასა. კიდევ მას ქამს[ა] ოდეს მიუვედით მეფე ალექსანდრეს ქუთათის ქალაქი დავსწვით და ავაოჯრეთ და გამარჯვებული მოვიდოდით, მეფის ძმა მამუკა წინ დაგუხუდა და შევიბენით, თვითან მე დავირჩინე და შენსა კარზედა მოვიყუანე მამუკა და შემოვწირე დიდი ვერცხლის სასანთლე ქუეშე დიდ ნალბაქიანი. კიდევ ძალითა და შეწვენითა შენითა მიუვედით მეფესა ალექსანდრეს, რიონს გაღმა ქუთათის ქალაქი დავსწვით და ავაოჯრეთ და შემოვადეგით გეინათელის ციხესა და დაუწყეთ ბრძოლა, დაუშინეთ დიდროვანი ზარბაზნები დაეამტურივეთ ციხე და ავიღეთ სწორზედა ორმოცის თაყადითა და აზნაურშვილებითა სხვისა მრავლითა მეთოფითა მისის საქონლითა და ალაფითა ავსებულნი შვიდობით გამარჯვებულნი შინა მოვედით [და ვიწყეთ ხატისა ამის შემკობა და მოქედვა. სრ]ულ იქმნა ხატი ესე ქქსა: ს ა მ ა ს ო ც დ ა ა თ ც ხ რ ა მ ე ტ ს ა. ამა ხატისა გამომყუანელს, ოქრომქედელსა ტყაფქუელიძეს ბეჭიას, შეუნდოს ღმერთმან ცოდვანი მისნი: ამინ.

3. გაბაშვილი

ზარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით*

გვიანფეოდალურ საქართველოს სამოხელეო წყობილება სრულიად შეუსწაველია ზენს სამეცნიერო-საისტორიო მწერლობაში. სახელმწიფო წყობილების ეს მნიშვნელოვანი დარგი ნამდვილ terra incognita-ს წარმოადგენს. დადგენილი არაა ქართული სამოხელეო ტერმინოლოგია, რის გამოც მრავალი ტერმინი მცთარად და უცნაურად არის განმარტებული; ბევრი მკვლევარი იმის მიხედვით, რომ XVI-XVIII სს. სამოხელეო სახელეების უმრავლესობა სპარსულ-თურქული იყო, არსებითი ხასიათის შეცდომის უშვებს, როდესაც უცხოური წარმოშობის ტერმინს ადვილობრივ ელფერს აცლის და ავიწყდება, რომ სპარსულ-თურქული წარმოშობის სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს საქართველოში სხვა მნიშვნელობა ჰქონდათ მინიჭებული, ხოლო ერანის სახელმწიფოში ისინი სულ სხვა ცნებისა და შინაარსის გამომხატველი იყვნენ. ამიტომ, სანამ სამოხელეო სახელეების ნამდვილი შინაარსი ქართულ ფეოდალურ სინამდვილესთან დაკავშირებით არ იქნება შესწავლილი, მანამდე სწორი და შეუმცთარი მსჯელობა საქართველოს სამოხელეო წყობილებაზე შეუძლებელი თუ არა, მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებული იქნებოდა.

საქართველოს სამოხელეო წყობილების შესწავლას პირველად XVIII ს-ის გამოჩენილმა ისტორიკოსმა ვახუშტი ბატონიშვილმა მოჰკიდა ხელი. სამოხელეო ისტორია ვახუშტის სამ ნაწილად აქვს დაყოფილი. პირველსა და მეორე ნაწილში უძველეს დროიდან მომდინარე და, აგრეთვე, გაერთიანებულ საქართველოს სახელმწიფოს მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი არის განხილული¹.

„აქ მას,—როგორც აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს,—უსარგებლია ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებით, მაგრამ ამას გარდა ბევრი სხვა ცნობებიც ჰქონია, რომელიც სხვა წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული. ერთ-ერთ წყაროდ, უეჭველია, მას „კარის-გარიგებაც“ ექნებოდა. დანარჩენი წყაროების შესახებ-კი ჯერჯერობით არა ვიცით რა. ეს კია რომ ამ პირველ ნაწილში ზოგი საექვო და შემცთარი აზრი აქვს გამოთქმული. ცხადია ამასთანავე, რომ ვახუშტის მიერ ყველა დასახელებულ მოხელეთა თანამდებობა შეუძლებელია საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების პირველ ხანას გვუთვროდეს, მაგ., ბოქაულთხუცესი, ბოქაულნი და სხვა“². მესამე ნაწილში, რომელსაც ეწოდება: „აწინდელის ხელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათჳს“³ აღწერილია როსტომ მეფის მიერ შემოღებული სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტები. სამოხელეო ისტორიის ეს ნაწილი კარგად არის დაწერილი და უფრო სანდოა, რადგან თვითონ ვახუშტი ქარ-

* შემოკლებული სახით მოხსენდა ენიმკ-ს ისტორიის განყოფილების სხდომას 22. XII. 1940 წ. შენიშვნებისა და თავახიანი დახმარებისათვის პროფ. ნ. ბერძენიშვილს მადლობას მოვახსენებთ.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საისტორიო მწერლობა, პირველი გამოცემა, გვ. 302.

³ ვახუშტი, ibid., გვ. 23—24.

თლის მმართველ წრეს ეკუთვნოდა და თავისი დროის ხელისუფალ-მოხელეთა მთავარი მდგომარეობა და მოქმედების ასპარეზი კარგად უნდა სცოდნოდა. ეს ნაწილია თავისუფალი ზოგიერთი მცთარი აზრისაგან და, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე სამართლიანად აღნიშნა, „მეცნიერი ბატონიშვილი აქა-იქ სცდებოდა, როდესაც, მაგ., ამტკიცებს, თითქოს მუშობი და ვაზირიც როსტომ მეფის მიერ შემოღებული შეცვლილი სამოხელეო სახელი ყოფილიყო. ჩვენ დაქვემდებარებით ვიცით, რომ მუშობი დიდი ხნით როსტომზე უწინარეს შემოვიდა საქართველოში, ხოლო ვაზრობა ჩვენში მაინცაღამაინც უკვე XII ს. არსებობდა“¹. ვახუშტის მიერ განხილული და აღწერილი საქართველოს სამოხელეო წყობილება, მიუხედავად ზოგიერთი ნაკლისა და აქა-იქ გაპარულ მცთარი მოსაზრებისა, ძვირფას და საყურადღებო ცნობებს შეიცავს და აქ შეძლებისდაგვარად სამოხელეო წესწყობილების ყველა დარგია გაშუქებული.

საქართველოს სამოხელეო წესწყობილება განხილული აქვს აკად. მარი ბროსესაც. მან ქართველ მოხელეთა სია მოკლე განმარტებითურთ დაურთო თავის საქართველოს ისტორიის შესავალს (Introduction., CLXIV—CLXV, CLXVIII—CLXIX) და იქვე მოათავსა სამოხელეო გადასახადების სახელწოდებათა აღწერილობა (იქვე, გვ. CLXXIV—CLXXV). მაგრამ ბროსე მხოლოდ მოხელეთა სახელების უბრალო ჩამოთვლით დაკმაყოფილდა.

1897 წ. ა. ხახანაშვილმა გამოაქვეყნა პატარა გამოკლევა, რომელსაც სათაურად აქვს: „საქართველოს სამეფოს მოხელენი“ („მოამბე“ 1897 წ., № 3). აღნიშნულ გამოკლევაში მოყვანილი სამოხელეო ტერმინების დიდი უმრავლესობა, ორიოდ ტერმინის გამოკლებით, ეტყობა დასტურლამალიდან და XVII—XVIII სს. საბუთებიდან არის ამოყრებილი, ანბანზე დალაგებული და შემცთარი შენიშვნებით და განმარტებებით გაშუქებული. ეს წერილი მკითხველზე სამოხელეო ტერმინთა ლექსიკონის შთაბეჭდილებას სტოებს და მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია.

საქართველოს სამოხელეო წესწყობილება ვრცლად განხილული და აღწერილი აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილს (იხ. ქართ. სამართლ. ისტორია, წიგნი I, გვ. 183—188 და წ. II, ნაკვ. I, გვ. 108—217). მაგრამ განსვენებული მეცნიერი გვიანფეოდალურ საქართველოს სამოხელეო წყობილებას არ შეხებია, ოღონდ 1918 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში: „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს.“ (ყურნ. „პრომეთე“, ტფ. 1918 წ., № 1, გვ. 35—61) მან საკმაოდ ვრცელი ადგილი დაეთმო ქალაქის მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესწავლასა და დადგენას.

უკანასკნელ ხანებში ევროპულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართლის სამოხელეო წყობილებას შეეხო ფრანგი მკვლევარი იოსებ კარსტი, შრომაზე: „Code Géorgien du roi Vakh-tang VI“². მას მოჰყავს ვახუშტის ხელისუფალთა შესახები ცნობების, XVI—XVIII სს. ვარიეტების თუ სარგოს წიგნების და, აგრეთვე, ადგილობრივი მართვა-გამგეობის შესახები დებულებების ფრანგული თარგმანი, რომელთაც დართული აქვს ვრცელი შენიშვნები (იხ. დასახელებული შრომის გვ. 205—218). მთარგმნელი კომენტარიებსა და შენიშვნებში განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს გვიანდელ საშუალო საუკუნეების საქართველოს ფეოდალურ ადმინისტრაციას და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეობას (იხ. შრომის მეორე თავის შინაარსი: *Système d'Administration et de Gouvernement du pays. Fonctionarisme en Géorgie médiévale et moderne*, გვ. 260—316). კარსტი, რომელიც ნიჭიერად დაწერილ „სომხური სამართლის ისტორიის საფუძვლების“³ ავტორად ითვლება, თავის ახალ შრომა-

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, *op. cit.*, გვ. 302.

² Karst, J. Code du roi Vakh-tang VI. Commentaire ou Précis du Droit ibero-Caucasien. Livre I. Strasburg. 1935.

³ Karst, J. Grundriss d. Geschichte des armenischen Rechtes (Zeitschr. f. Rechtswissenschaft, Stuttgart, tome 19—20), 1906—1907.

ში მეცნიერულ მოთხოვნებზეა თიმიდღევე ვერ დგას, ბევრ შემთხვევაში ბროსეს იმერეთის
 რებს და ვახუშტის ზოგიერთ საეკვო და შესასწორებელ ცნობას ეყრდნობა. რაც შე
 ეხება სამოხელეო წყობილებას, აქ იგი სათანადო ქართული ტექსტების უხეირო თარგმ
 ნით, თავბრუდამხვევი ეტიმოლოგიური ვარჯიშობითა და აღმოსავლური წარმოშობის
 სამოხელეო სახელების გამოცნობის ხალისიანი, მაგრამ უსარგებლო მუყაითობით კმაყო
 ფილდება.

უფრო ღარიბი და მდარე ღირსებისაა „ქართველი ხალხის ისტორიის“ ინგლისელი
 ავტორის ალენის საქართველოს სამოხელეო წყობილების მოკლე მიმოხილვა (Allen,
 A history of the Georgian people XXIII. Court and Administration, გვ. 257—265) და ისიც
 მხოლოდ გაერთიანებული საქართველოს სამოხელეო წყობილების ზოგადი აღწერილობით
 არის შემოფარგლული.

საგნის სირთულის გამო თითოეული კელი მონოგრაფიულად შესწავლას გულისხმობს.
 ამიტომ ჩვენ წინაშე დასმული ამოცანის გასაადვილებლად წინამდებარე წერილში წარ
 მოდგენილია მხოლოდ დარბაზის რიგის მაღალი რანგის მოხელენი (სახლთუხუცესი, მდი
 ვანბეგი, ეშიკალასბაში, ვეზირი, მეთიარი, ყულარაღასი, ყორჩიბაში). მოხელეთა დანარ
 ჩნი კატეგორიები (კარით წარვლენილნი მოხელენი და საქვეყნოდ გამრიგენი) ცალკე ნა
 კვთშია განხილული და აღწერილი.

ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობანი ჩვენს წერილში შესწავლილია ერთი ძეგლის
 მიხედვით, სისრულისათვის გამოყენებულია აგრეთვე ისტორიულ-იურიდიკული ხასი
 ათის სხვა დოკუმენტებიც, ხოლო საისტორიო მწერლობიდან გამოკრებილია საჭირო
 ცნობები.

§ 1. მოხელეთა დანაწილება.

ქართლის სამეფოს მოხელობა, მოქმედების ასპარეზის მიხედვით, ორ მთავარ ჯგუფად
 იყოფოდა: დარბაზის რიგის მოხელეებად და საქვეყნოდ გამრიგეებად.
 იმ მოხელეებს, რომელთაც სამეფო კარზე უხდებოდათ მოღვაწეობა და სამსახური
 „დარბაზის რიგის მოხელენი“ („მოქმედნი დარბაზის რიგისანი“) და „კარის გამრიგენი“
 (დასტ. 41 II, 55 ა) ერქვათ. მოხელეთა ამ მთავარსა და პირველ ჯგუფს დასტურლამალ
 ში ერცელი ადგილი აქვს დათმობილი, რადგანაც ეს მოხელეობა სამეფო კარის დაწე
 სებულეებში იხსდნენ და მეფის თანა-გამგებებად ითვლებოდნენ, მეფეს სახელმწიფო
 მართვა-გამგებობის საქმეში შეელოდნენ. დასტურლამალის შემდგენელი, სჯულმდებელი
 ვახტანგ VI შესავალში ამბობს: „ოდეს ვიგულის-მოდგინეთ წესი და განგება სამეფოსა
 დარბაზობისა, განუჩინეთ და განვეწყსეთ წიგნითა ამით, რათა ყოველნი ხელისუფალ
 ნი და მოქმედნი დარბაზის რიგისანი ესრეთ იქცეოდნენ და განაგებდნენ თჳს
 თჳსნი მოხელენი სახელოთა თჳსთა, და წესითა და შემგზავსებითა იქცეოდნენ...“ (და
 სტურლამალის შესავალი, გვ. 3). აქედან თითქოს ის აზრი გამოდინარეობს, რომ დას
 ტურლამალი მხოლოდ დარბაზის რიგის მოხელეთათვის საგანგებოდ შედგენილი განწე
 სება, გარიგების წიგნი ყოფილიყოს. მაგრამ ჩვენს საკანონმდებლო ძეგლში წარმოდგე
 ნილია მოხელეთა მეორე ჯგუფიც, რომლის წევრებს ვახტანგი თავის სამართლის წიგნში
 „საქვეყნოდ გამრიგეებს“ უწოდებს (ვახტანგის სამართლის წიგნი § 34). აღსანიშ
 ნავია, რომ ეს ტერმინი დასტურლამალში არ გვხვდება, მაგრამ ნახმარია იგი ვახტანგის
 სამართლის წიგნში, რაც უფლებას გვაძლევს იმ მოხელეებს, რომლებიც ადგილობრივ
 დაწესებულებებში მსახურობდნენ და თემებსა, ქალაქებსა და სოფლებს განაგებდნენ
 „საქვეყნოდ გამრიგენი“ ვუწოდოთ¹.

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ნაკვ. II, გვ. 112.
 11. ენიშკის მოამბე, ტ. XIII.

საქართველოს
ხელნაწილების
სამეცნიერო ცენტრი

მოხელეებს, რომლებიც უშუალოდ კარის დაწესებულებებთან იყვნენ დაკავშირებული, მაგრამ საგანგებო დავალებით ადგილებზე იგზავნებოდნენ „ქარით წარვლენილი“ (ბროსე, Introduction, p. CLXV) ანუ „ქარით წარვლენილი მოხელენი“ (ბ. ქართული სიგელების ბრძანებულობის ნაკვეთი) ერქვათ. დასტურლამალში ამ მოზავალრიხოვან მოხელეთა აღსანიშნავად ნახმარია „წასვლისა მოსაქმე“ (გვ. 54), უფრო ხშირად კი, უბრალოდ „მოხელენი“ (გვ. 18, 22, 34, 35, 61, 72, 73, 76, 82, 83, 87, 88, 97, 102) ან „მოსაქმე“ (გვ. 11, 17, 55 და სხვა). ეს მოხელენი სახელმწიფო ფულადი და სულადი გადასახადების მკრეფელნი იყვნენ და იერარქიულად კარის გამორიგებს (გვ. 41, 52) ემორჩილებოდნენ.

სახელმწიფო, ან სამეფო თანამდებობის აღმასრულებელი პირის აღმნიშვნელი საზოგადო სახელი იყო: „ხელისუფალი“, „ქელის მქონებელი“, „მოხელე“, „მოსაქმე“, „მოსამსახურე“, „საქმის მოქმედი“, „სამსახურის მოქმედი“, „გამგე“ და „გამრიგე“. იხმარებოდა აგრეთვე აღმოსავლური წარმოშობის ტერმინები: „ყული“, „ყულუხი“ და „ყორჩი“, უმთავრესად წვირლ თანამდებობათა ამსრულებელ მოხელეთა აღსანიშნავად.

ღარბაზის რიგის მოხელეთა საერთოდ აღსანიშნავად იხმარებოდა შედგენილ მრავლობითი ტერმინი „ვექილ-ვეზირები“. სამეფო სიგელების ბრძანებულების ნაკვეთით თითქმის ყველგან „უკლებლივ ვექილ-ვეზირები“ გვხვდება: „აწე ვიბრძანებთ, კარის ჩვენი ვექილ-ვეზირნი და სხვნი მოსაქმენო, თქუენცა ასე დაუმტკიცეთ და ნუ მოუშლით“. ასევე გავრცელებული იყო შედგენილი სახელი „ქარის გამრიგენი“ და „ქარის მოხელენი“. დასტურლამალში ნათქვამია: „მოსაქმე ასრე ისაქმოს, და იმ კვალად სალთხუცესა და ჩვენის ქარის გამრიგეთ, და ქარხნის ნაზირს ანგარიშს მისცემდნენ“ (გვ. 55); „...უთმისოდ ანგარიშს ნუ იქმონენ, შემოდგომამხედ და გაზაფხულზედ ჩვენის ქარის მოხელეთ ანგარიშს მისცემდნენ“ (გვ. 96 და სხვაგან). შედარებით იშვიათია: „გამგენი ქარისანი“¹, „ქარის უხუცესნი“², „ქარის უფროსნი“³ და „ქარის მოსამსახურენი“⁴.

ქართლის სამეფოშიც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ის ტერმინები, რომელთაც ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე ერანის შაჰის კარის მოხელეთა აღსანიშნავად ხმარობს. მაგ., „ქარის კაცნი“⁵, „ქარის უფროსნი კაცნი“⁶ და „ქარის მებატონენი“ ანუ „ქარის ბატონები“⁷. ორი უკანასკნელი ტერმინის შესატყვისი, რამდენადაც ვიცით, სპარსულში არ მოიპოვება, ამდენად ფარსადან გორგიჯანიძეს ეს ტერმინები ქართულ სამოხელეო პრაქტიკიდან უნდა ჰქონდეს აღებული ისევე, როგორც, მაგალითად, „ისპაჰანის მოურავი“⁸ და „ბოქალთუხუცესი“⁹.

¹ „... წამას შეუდგინეს გამგენი ქარისანი, მსხლობელ წინაუძღოდ სიძე თვისი (თეიმურაზ II-ის, ვ. გ.) დიმიტრი ორბელიანი, რომელი იყო მანდატურთ-უხუცესი და განმედი დიდებულთა ქარისა“ (ბ. ორბელიანი, ჩუბინაშვილის გამოც. გვ. 384).

² „აწ ვინცა და ქარამეცა ძემან ადამის მონათესავემან კაცმან, მეფემან ანუ დედოფალმან, დიდმან ანუ მცირემან, ქარის უხუცეთა და გამრიგეთა იკადრან... ამათ ნაღვართა შლად და არა დამტყცებდალ-თნ ყოველივე კეთილად გაგებული მისი მოშალოს და დაუმტკიცებელყოს“. ისტ. საბ. IV, გვ. 49.

³ „აწვე ვიბრძანებთ, ქარისა ჩვენისა ვექილ-ვეზირნი, მდივანი და ჩვენის ქარის მოხელენი და უფროსნი...“ საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 429.

⁴ „...ამაგებს უმრავლეს როსტომ მეფემ მიართვა და დადიანსა და ოდიშერთ ბერთა და მღრღელთა, თავადთა და ახანურთა და ქარის მოქმელთა და გამრიგეთა და მოსამსახურეთა, დიდთა და მცირეთა“, ფ. გორგიჯანიძის ისტ. ს. კავაბაძის გამოც., საისტ. მოამბე, 1925 წ., წიგნ. II, გვ. 241.]

⁵ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტ., გვ. 209, 291; ორბელიანთა 1712 წლ. ნასყიდობის წიგნის დამხდურთა და მოშუშეთა შორის, სხვათა შორის, დასახელებულია: „ბატონის ქარის კაც იმდივანი ოთარ“. საქ. სიძვ. II, 244.

⁶ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 283.

⁷ იქვე, 289. ⁸ იქვე, 252, 253, 270, 298. ⁹ იქვე, 283.

დარბაზის რიგის ხელისუფლის, როგორც მსხვილი ფეოდალისა და დარბაზისე-
ლის, გამომხატველი ჩანს ტერმინი „დარბაზ ბატონი“. მეფის „მოხსენებაში“ და
„მოკითხვაში“ ნათქვამი იყო: „მესტურგო, ჩვენ მაგიერად დარბაზ ბატონს სალთხუ-
ცეს იოანე მუხრან ბატონს და მდივნებს ასე უამბეთ“ (ისტ. საბ. IV, გვ. 104). მაგრამ
„დარბაზ ბატონი“ უფრო საკარისკიცო ღირსების (საპატიო წოდებულობის) გამომხატვე-
ლი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც „დარბაზ ბატონად“ იწოდება სარდალიც, რომელიც,
როგორც ცნობილია, დარბაზის კარსა მყოფ ხელისუფლად არ ითვლებოდა. მაგ., „მეს-
ტურგო! დარბაზ-ბატონს ლეარსაბ სარდალსა და მდივანბეგს ერასტის მრ-
ვალი მოკითხვა მოახსენეთა“ (საქ. სიძვ. II, 343).

დასტურლამალის შედგენით ვახტანგ VI მიზნად ისახავდა დარბაზის რიგის ხელის-
უფალთა და მათდამი დაქვემდებარებულ სახელოთა და ხელქვეით მოხელეთა წესისა და
რიგის დადგენას; დასტურლამალის შესავალში ამის შესახებ ნათქვამია: „აწ ვიწყით, და
ამით ყოველთა ჰსცნან და დაიმარხონ წესი და რიგი ესე, თუ რომელი სამსახურის მოქ-
მედი და მოქელენი დაგვიდგინებთა საველოთა თჳსთა ზედა, ესრეთ თვითულად აღწე-
რილის წიგნითა, რათა იცნობდნენ და ეგნენ, და ნუმცა ვინ დაკლებულ იქნებდის ნახე-
ვირი ერთ ხანად, და ნახევირი მეორედ ხანს ცულებითა, და რიგითა სამსახურსა ჩუწნსა,
რეკამს რომლისა რიგი აღესრულოს, კუალად სხუად კარისაგან განუყურებად იქნებო-
დნენ, თჳსთა უხუცესთა დასტურითა და შეკითხვითა“ (დასტ. გვ. 4).

მოხელეს, რომელსაც განკარგულებისა და ბრძანების გაცემა შეეძლო „ხელისუფა-
ლი“ და „გამგებელი“ ერქვა, ბრძანების ამსრულებელ მოხელეს კი „საქმის მოქ-
მედი“¹. ხელისუფალს „უმაღლესი სახელო“² ან „შესაფერი სახელო“³ ჰქონდა ჩაბარებუ-
ლი. „საქმის მოქმედი“ კი ამა თუ იმ ხელისუფლისადმი დაქვემდებარებულ სახელოში შე-
დიოდა, ანდა დაბალი თანამდებობის ამსრულებელი მცირე მოხელე იყო.

საქმის მოქმედს სისრულეში უნდა მოეყვანა ხელისუფალის ყოველგვარი განკარგუ-
ლება. სამოხელეო მოვალეობის ასრულებისას მოსაქმეს „თვისთა უხუცესთა დასტურითა
და შეკითხვით“ (დასტ. გვ. 4) უნდა ეხელმძღვანელა.

როგორც ხელისუფალნი, ისე საქმის მოქმედნი, უფროს-უმცროსებად ნაწილდებო-
დნენ. დიდისა და მცირის ცნება „სამოხელეო წყობილებაშიც იყო გაბატონებული. იყვნენ
როგორც „უზედაესნი“, ისე „უქუედაესნი“ მოხელენი, „დიდნი“ ანუ „მცირენი“.

უზედაესი მოხელენი განსაკუთრებული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ და აქტიურ
მონაწილეობას ლეზულობდნენ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეში. მეფე მათ მხო-
ლოდ „მოახსენებდა“, ბრძანებით კი მარტო უქუედაეს მოხელეთ უბრძანებდა ხოლმე⁴.

საქართველოს სამოხელეო წყობილებაში ადგილი ჰქონდა ერთ საყურადღებო მოვ-
ლენას: ხშირად ერთი ხელისუფლის ხელში გაერთიანებული იყო რამდენიმე სახელო. მაგ.,
სათანადო საბუთებიდან ირეკება, რომ ზოგჯერ სახლთუხუცესს ერთსა და იმავე დროს ეკავა

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, წ. I. ნაკვ. II. გვ. 109—112.
² მაგ., თეიმურაზ II დიმიტრი ორბელიანს უბოძა: „ქართლისა და ყაზახ-ბორჩალოს მანდატურთ-
უხუცესობა... და თვისი დიდებული კარიც მას მიაბარა, ვითა შევენოდა სახლისა შვილობასა
მისსა და ძველთაგანცა უმაღლესსა სახელოსა ჩვეულ იყვენეს სახლი ორბელიანი-
თა“, პაპუნა ორბელიანი, op. cit., გვ. 41.
³ პაპუნა ორბელიანს თავის თხზულებაში ერთ ადგილას ნათქვამი აქვს: მეფეები (თეიმურაზ II და
ერეკლე II) ქართლდებნას და კახლებს შეპირდნენ, „რომელიც... ჩვენის ერთგულობისათვის თავის გარ-
ჯასა და თავს არ დახოვავს ჩვენც სამუქუოდ ამ წყალობას უზამთო: თავადი შვილს თავის შესა-
ფერს სახელოს“ უწყალობებთო, იქვე, გვ. 463.
⁴ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 132—133.

სარდლის (სარდალსაღოთხუცესი)¹, ან ქალაქის მოურავის თანამდებობა. მეფე ერეკლემ ქალაქის მოურაობა უბოძა მუხრან-ბატონს, საღოთხუცესს კონსტანტინეს². გივი ამილახორს ეწიკალასაშობასთან ერთად ქალაქის მოურავის სახელოც ეჭირა (საქ. სიძვ. II, 218). ერთხანს ქალაქის მოურავის თანამდებობა ჰქონდა მეითარ მანუჩარსაც (ისტ. საბ. II, გვ. 42). სარდალ ლუარსაბ ორბელიანს ყულარადასის ველიც ეპყრა (საქ. სიძვ. II, გვ. 170, 430). მდივანი ნაზირადაც იყო (საქ. სიძვ. II, გვ. 405). ზოგიერთი სოფლის მოურავად ვეზირი, მდივანბეგი, მდივანები და სარდლები იხსენიან (დასტ. გვ. 12, 39, 40, 93). ამგვარი მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლება. ერთი სიტყვით, რამდენიმე წელის ერთი ხელისუფლისადმი დაქვემდებარება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო ფეოდალურ საქართველოში.

ქართლის სამეფოს სამოხელეო წყობილება ფეოდალურ პრინციპზე იყო აგებული. ამიტომ უმადლეგი სახელოს წყალობის დროს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა წოდებრივ მდგომარეობას, გვარსა და გვარის „შეძლებულება გაუსრელობას“. „სახლი“ და „სახელო“ ფეოდალის შეგნებაში ერთიმეორეს ავსებდა და ერთიმეორისაგან განუყოფელი იყო. ფეოდალის ძლიერება „სახელოს“ ქონებასაც ემყარებოდა. ფეოდალური ქიშპობა სახელოების ირგვლივაც იყო გაჩაღებული. მაგ., როდესაც მეფე ბაქარმა „მოუღო რა საღოთხუცობა დათუნას ქსნის ერისთავსა და მისცა ედიშერსა ძესა ქიხოსრო ლოპინასასა, მიზეზჰყო ესე დათუნამ და უგუდგა“³. მეტის თქმაც შეიძლება: ზოგიერთი „ტელის“ აგებულებაში მკაფიოდ არის უკუფენილი ფეოდალური კლასობრივი ბრძოლის ანარქელი⁴. დასტურლამაღის სამოხელეო სიების ზერელე ჩათვლიერებაც კი ცხადჰყოფს, რომ უმადლეგი და შემოსავლიანი სახელოები განაწილებულია დიდებულ თავადებს შორის, შესაფერ სახელოებს საშუალო ფეოდალები განაგებენ, უფრო დაბალ ანუ „მცირე სახელოებს“ მეფის აზნაურები და მსახურები (მეფეები ფეოდალებისა და ეკლესიის აზნაურებსა და მსახურებს სამეფო თანამდებობაზე არა ნიშნავდნენ)⁵. ზოგი სახელო სამკვიდრო სახელოდ იყო დადებული. მამის სახელო შეიღზე გადადიოდა (დაკავებული სახელოს აღმნიშვნელი ტერმინის გვარად გადაქცევა ამიტომ ჩვეულებრივი და მეტად გავრცელებული მოვლენა იყო). სახელოს წყალობის ამ წესს, რასაკვირველია, უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა ქვეყნის მართვა-გამგეობაზე, რადგანაც სახელოს მქონებული უფრო სახელოსთან დაკავშირებული შემოსავლით იყო დაინტერესებული, ვიდრე სახელმწიფო ინტერესებით. გარდაცვლილი მეფის მიერ დამტკიცებულ სახელოს წყალობის წიგნს, რომელსაც „სამკვიდრო წიგნის“ თვისებები ჰქონდა ახლად გამეფებული მეფე განაახლებდა ხოლმე.

მეფე სახელოს წყალობის სიგელებით უახლებდა და უმტკიცებდა სხვადასხვა სახელოებს თავის ერთგულ და ნამსახურ ქვეშევრდომებს. შეწყალების სიგელის აჯა-მოხსენებაში ნათქვამი იყო: „ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი, შეგიწყალებთ და გიბოძებთ“ ესა და ეს თანამდებობაო. მაგრამ შეწყალების ანუ წყალობის წიგნს სხვა თვისებებიც ჰქონდა. იქ აღნიშნული იყო მოხელის უფლება-მოვალეობა და სარგოს რაოდენობა

¹ საქ. სიძვ. II, გვ. 90, 423, 445 და III, გვ. 164.

² პაპუნა ორბელიანი, ამავენი ქართლისანი ანუ მცირე ქართლის ცხოვრება. ჩუბინაშვილის გამოც., გვ. 405.

³ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 80.

⁴ ამ თვალსაზრისით ლიტერატურაში განხილულია მხოლოდ მწიგნობართუხუცესის „ველი“. იხ. პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, „ქვანდიდელ-მწიგნობართუხუცესი“. ენციკლ. „მოამბე“, ტ. V—VI და X.

⁵ АКТЫ, т. VI, стр. 118.

(აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. დიპლომატიკა, გვ. 37). იმ საბუთს, რომელშიაც დანიშნული მოხელის უფლება-მოვალეობა ყოფილა განსაზღვრული „გ ა რ ი გ ე ბ ი ს წ ი გ ნ ი“ ერქვა (იქვე, გვ. 38). აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით „ეს ტერმინივე უნდა ყოფილიყო სიღებული ამგვარი სიგელებისათვის XI—XV სს-შიაც, მაგრამ იმდროინდელი სახითა და პართლწერით „გ ა რ ი გ ე ბ ი ს წ ი გ ნ ი“ ერქმეოდა“-ო (იქვე, გვ. 38). საბუთს, რომელშიაც სარგოს რაოდენობა იყო ჩამოთვლილი, „ს ა რ გ ო ს წ ი გ ნ ი“ ეწოდებოდა. მაგრამ ამგვარ საბუთს „ჯ ა მ ა გ ი რ ი ს წ ი გ ნ ი ც“ ერქვა (დასტ., გვ. 50). როდესაც როსტომ მეფემ სპარსული სახელმწიფო სამართლის ტერმინები შემოიღო, გარიგების წიგნის მაგიერ „დასტურლამალი“ ან მოკლედ „დასტურლამა“ შემოვიდა.

აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლური ქვეყნების სახელმწიფოებრივ არედან მომდინარე სამოხელეო სახელები, უპირატესად, დარბაზის რიგის მოხელეობაშია გავრცელებული, საქვეყნოდ გამრიგეთა უმრავლესობას კი უძველესი დროიდან მოყოლებული თითქმის XVIII საუკუნის შუახანამდე და ნაწილობრივ შემდეგაც ძველი ქართული სახელები შეუნახავს (ერისთავი, გამგებელი, მოურავი, ციხისთავი, მამასახლისი, ნაცვალი, გზირი). გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ ქალაქის უმაღლესი გამგებლის სახელი „ამირთ ამირა“, რომელსაც XVII ს-ის პირველ ათეულში ქართული სამოხელეო სახელი „ქალაქის მოურავი“ სცვლის¹ („ამილახორიც“, რასაკერძეელია, „ქვეყნის გამგედ“ ითვლებოდა, მაგრამ ეს სამოხელეო სახელი თავდაპირველად დარბაზის კართან იყო დაკავშირებული).

საქვეყნოდ გამრიგეთა უცხოური წარმოშობის სახელები: მელიქი, ქეცხა (ქეთხუდა) და ტარულა საქართველოს სამოხელეო წყობილებაში პირველად XVI ს-ში ჩნდება და ეს სპარსული გავლენით უნდა იყოს გამოწვეული. ზემოთ ნაჩვენები მოვლენა იმ გასაგები გაუმოვებით აიხსნება, რომ უცხო სახელმწიფოს გავლენა ცენტრალურ დაწესებულებებზე ყოველთვის უფრო ძლიერია, ვიდრე ადგილობრივი მართვა-გამგეობის დაწესებულებების მიმართ.

§ 2. სახლთუხუცესნი

მეფის ანუ „ჯეღმწიფის სახლთუხუცესი“² სასახლის გამგე და სასახლის დაწესებულებათა მთავარი გამგებელი იყო. სახლთუხუცესობა სახელმწიფო და სადარბაზისკარო თანამდებობად ითვლებოდა და ამ წელის მქონებელი „საქართველოს (ქართლის) სახლთუხუცესად“ იწოდებოდა³.

ბატონიშვილი ვახუშტი თავის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში სახლთუხუცესს უწინდელ ხელისუფალთა შორის იხსენიებს და ამბობს: „აბრამადი ანუ სალთუხუცესი⁴, და ამისი წელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი; ამან უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა, და თათბირობა სამეფოსი, და სახასოსანი მეფისანი, და ამას ქვეითნი

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება XVII—XVIII სს. საქართველოში.

² საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 48.

³ ქრონიკები, ტ. II, თ. ყორდანის რედ., გვ. 484.

⁴ „აბრამადი“ აღმ. საქართველოს საბუთებში არ შეგვხვებდრია. დას. საქართველოს 1529 წ. ვრთ საბუთში გვხვდება „აბრამადი ანუ კრისბეგ“ (იხ. დას. საქ. საეკლესიო საბუთები, ს. კაკაბაძის რედ. წიგ. 1, გვ. 11). „კრისბეგ“ აქ კარის მოსამართლეს უნდა უდრიდეს.

გელისუფალნი ამისი დასახედნი იყუნენ, არამედ უმეტეს ეჯიბს ქვემოვინი¹. XVIII ს-ის გამოჩენილი ისტორიკოსი მშვენიერად არჩევდა საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობას „პირველ განყოფილებასა“, „შემდგომად განყოფილებასა და განსეთქილებისა სამეფოთა-სა“ და „აწინდელსა“, სამოხელეო ისტორია მას სწორედ ამ სქემის მიხედვით აქვს საზნაწილად დაყოფილი. ამიტომაც დამაფიქრებელი და ყურადსაღები, რომ ვახუშტის სახლუსუბუცესი უწინდელ ხელისუფალთა შორის მოუთავსებია.

„ველმწიფის კარის გარიგებაში“ სახლუსუბუცესი არ იხსენიება. მაგრამ ადგილი შესაძლებელია ეს იმ გარემოებით აიხსნებოდეს, რომ ქართული სახელმწიფო სამართლის ეს ძეგლი ნაკლულევანია. სამაგიეროდ ძველ ქართულ ძეგლებში დამოწმებულია ტერმინი „სახლისუბუცესი“ მოხელის გამოხატველი ნაუენსებით².

მაგრამ თავდაპირველად არ შეიძლება სახლისუბუცესობას სახელმწიფო ხელის მნიშვნელობა ჰქონოდა. აკად. ივ. ჯავახიშვილს, ქართული სამართლის ისტორიის იმ ნაწილში, სადაც სრულიადი საქართველოს სახელმწიფო სამართალია განხილული და აღწერილი, სახლისუბუცესი არსად აღნიშნული არა აქვს. ჩვენი აზრით, ძველად სახლისუბუცესი, მეფის „საკუთართავანი“, ე. ი. სასახლის ხელმწიფური მოხელის მოვალეობის ამსრულებელი უნდა ყოფილიყო მეფის, აგრეთვე ფეოდალის კარზე. ეს თვისება მას ბოლომდე უნდა შეენარჩუნებინა, რადგანაც გვიანდელი ხანის საბუთებში ძალიან ხშირია ასეთი გამოთქვამები: „მეფის სალთხუცესი“, „დედოფლის სალთხუცესი“ (იხ. სადედოფლო დასტურლამალი), „ჩვენი (ფეოდალის, ვ. გ.) სალთხუცესი“ (საქ. სიძვ. III, გვ. 467), „ამილახვის სალთხუცესი“, (პ. ორბელიანი, ჩუბინაშვილის გამოც., გვ. 412) და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ XV—XVI სს-ის საბუთებში ყველგან სახლისუბუცესი გვხვდებიან ამ სახელის მრავლობითი ფორმა „სახლთხუცესი“ კი შედარებით გვიანდელი წარმოშობისა და იმ დროს უნდა დამკვიდრებულიყო, როდესაც მეფის ხელისუფლების წარმატებასთან ერთად სახლისუბუცესის ტელმა ახალი, უფრო რთული და მრავალმხრივი თვისებები შეიძინა და კარის ხელისუფალთა შორის პირველი ადგილთავანი დაიკვირა. თუ არა ეცდებით, „სახლთხუცესი“ პირველად როსტომ მეფის სამეფო სიგელებში გვევლინება. სახლისუბუცესობა ან სახლთხუცესობა, როგორც ვარკვეული სახელმწიფო და სადარბაზისკაო თანამდებობა გვიანდელადალური „საქართველოების“ სახელმწიფო წყობილებისათვისა დამახასიათებელი.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ნ. ბერძენიშვილის და თ. ლომოურის რედაქციით, გვ. 16.

² ძველ აღთქმაში II მფეთა 18,8 იხსენიება: „უბუცესნი სახლისანი“ (იხ. მოსკოვის 1743 წ. და ტფილისის 1884 წ. გამოც.). მაგრამ უძველეს ხელნაწერებში „ეზოას მოძღუარნი“-ა აღნიშნული. იხ. А. Т. III а и я д з е. Данные греческо-пехлевийской билингвы из Армави для истории теркина „ეზოას მოძღუარნი“ в древнегрузинском (საქ. მეც. აკადემიის „მოამბე“, ტ. II, № 1—2, გვ. 182); პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები (იქვე, გვ. 174). ტერმინი „სახლის უბუცესი“ ძველ ქართულ მწერლობაში სპეციალურ კლავა-ძიებას საჭიროებს. აქ კი სახელდახლოდ აღვნიშნავთ, რომ ვის რამაინის ქართულ თარგმანში „სახლის უბუცესი“ მოხელის გამოხატველი სახლია. მოაბადის ემა ხარდ იყო: „მისი (მოაბადის, ვ. გ.) მისწადობელი სახლისა-უბუცესი და თუთი ერთგული მისი“ (იხ. „ვის რამაინი“, ვ. კეკელიძის, აღ. ბარამიძის და პ. ინგოროფეას რედაქციით, გვ. 311). შედარებისათვის მოგვაყვებინოს სპარსული ტექსტი, რომელსაც სიტყვისიტყვით მისდევს ქართული თარგმანი:

سپید زرد نامی کدوائی که بیش از مال موبد بود مالش
گزين شاه و دستور و برادر بگنج و حواسته قارون ديگر

სპარსულად „დასტურ“-ი ვახიზსაც ნიშნავს. მართლაც, „ვისრამაინის“ ის ადგილი, სადაც ნათქვამია „برادر دستور و رسول“ ქართულ თარგმანელს გადმოუვლია: „თუცა მოციქული იყო, მაგრამ ძმა დეაზირი იყო მოაბადისა“ (იქვე, გვ. 14; სპარსული ციტატები ამოღებულია „ვისრამაინის“-ს სპარსულ ტექსტის მეორე გამოცევიდან: Vis and Ramin, Edited by Mojtaba Minovi. Tehran. 1935, გვ. 490, 45).

თ. ჟორდანიას მიერ 1457—1459 წწ. დათარიღებული მცხეთის შეწირულობის გეგლი, რომელსაც სალაროს მოლარე დავით და მისი ძმა გერმანოზ ქაჩიბასძენი შეილენითურთ (ლაპა, ბარათა, სურამელი და ქავეთარ) აძლევენ კათალიკოზ დავითს (1447—1459) თუ კათალიკოზ დავით IV (1466—1479) დაწერილია: „გელითა ფრიად ცოდვილისა სახლის უხუცესის ნიკოლოზისათა“¹. სიგელის „შემდგენელი სახლისუხუცესი ნიკოლოზი სალაროს მოლარის დავით ქაჩიბასძის (ბარათაშვილის) პირადი სახლისუხუცესი უნდა იყოს“². სიგელში მოხსენებული პირები (მათი უმრავლესობა XV—XVI სს. მიჯნაზე ცხოვრობს და მოღვაწეობს) ცხადყოფენ, რომ სიგელი შედგენილი უნდა იყოს არა უადრეს XV ს-ის პირველი ნახევრისა და არა უგვიანეს XV ს-ის ოთხმოციან წლებისა (იმ შემთხვევაში, თუ კათალიკოზ დავითს, დავით IV აღვიარებთ, რაც თ. ჟორდანიას საეგებიოსოდ მიაჩნია და რომელიც საკათალიკოზო საყდარზე 1479 წ. ჩანს). უკვე XVI ს-ის დამდეგიდან ჩვეულებრივი ხდება სახლისუხუცესის მოხსენება ქართულ საბუთებში. 1511 წ. კახთა მეფის ავ-გიორგის სიგელი დაწერილია: „გელითა ირუბაქისძისა სახლის-უხუცესისა ბენისათა“³. იმავე ხანის იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის სახარების თარგმანზე შემდეგი წარწერა მოიპოვება: „ესე წიგნი თარგმანი მეფისა სახლის უხუცესმან ბენამ ჩოლოყაშვილმან შეეკახმინე ბატონიშვილის გიორგის სადღერძოქლოდ“⁴; სახლის-უხუცესი ანუ პალატის უხუცესი სოლოაშვილი ივანე 1519 წ. ქვათახევის ვლადქერნის მონასტრის სწირავს კავთის-ხვეულ გლეხებს⁵. 1525 წ. იგივე პირი „მეფის დავითის სახლისუხუცესი“ შიო-მღვიმის მონასტრის სწირავს ვენახს⁶. ამდროინდელ საბუთებში სახლისუხუცესი უკვე აშკარად სამეფო თანამდებობის პირად მოიხანს⁷.

დამახასიათებელია, რომ სახლისუხუცესი ზემომოყვანილ საბუთებში პალატისუხუცესადაც იწოდება. პალატა და სახლი ძველ ქართულში ერთი და იგივე ცნების გამომხატველი იყო. მაგ., ულუ დავითის დროინდელ საეკლესიო კრების დადგენილებაში ნათქვამია: „ესეც იუწყის წინ (წმიდამან) მეფობაად-მან თქუშმან აწ შეკრებულისა ამის კრებისაგან წესი სახლისა და პალატისა თქუშნისა ესე ყოფილა“⁸. პალატა მნიშვნელობით სამეფო კარს ანუ დარბაზს უდრის. აღსანიშნავია, რომ XVIII ს-ის დამლევისათვის ეს ტერმინი კვლავ ცოცხლდება და ხმარებაში შემოდის. ასე, მაგალითად, გიორგი XIII-ის ზოგიერთი სიგელის აჯა-მოხსენების ნაკვეთში ჩვეულებრივი „დარბაზის“ მაგიერ „პალატა“ არის ნახმარი. მაგ., „მოგუიდექით კარსა პალატისა ჩვენისასა და გუეაჯენით ...“⁹.

¹ ქრონიკები, II, გვ. 271; ამ საბუთის ვრცელი ტექსტი გამოქვეყნებულია ს. კაკაბაძის „ისტორიულ საბუთებში“ (წიგნი III, გვ. 38—39) და გამოკმეფლის მიერ 1466—1472 წ. არს დათარიღებული.

² 1518 წ. შიოშ ფალავანდის-შვილის წყალობის წიგნის მოწმეთა შორის იხსენიება, მისი: „სახლის-უხუცესი ნაგლადე ზაალ“. იხ. დოკუმენტები საქართველოს სოც. ისტორიიდან, 5. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 5.

³ ქრონიკები, II, გვ. 328—329; ისტ. საბ. ტ. III, გვ. 46.

⁴ იქვე.

⁵ ქრონიკები, II, 344—345; ისტ. საბ. ტ. III, გვ. 47.

⁶ ქრონიკები, II, გვ. 537, შიო მღვიმის მონასტრის ისტ. საბუთები, თ. ჟორდანიას გამ., გვ. 78; ისტ. საბ. ტ. III, გვ. 58.

⁷ 5. შენ გელია თავის წერილში: „სახლთუხუცესის თანამდებობა იმერეთის სამეფოში“ (ქუთაისის ა. წულუკიძის სახ. სახელმწ. ბედ. ინსტიტუტის შრომები, 1940 წ. ტ. I, გვ. 138—149) სახლთუხუცესის თანამდებობის წარმოშობას ათარიღებს XV საუკუნის ორი საბუთით (ერთი 1457—1459 წწ. მცხეთის სიგელი, მეორე კი თ. ჟორდანიას მიერ შეცთომით 1464 წ. წდათარიღებული საბუთი, სადაც მოხსენებულია „სახლთი უხუცესი ჩხტიძე“), ხოლო თვითონ სახლთუხუცესობა მსახურთუხუცესისა, მეტურქლეთუხუცესისა და განმგეთ-უხუცესის განსაგებელთა შეერთების გზით შექმნილ თანამდებობად მიაჩნია. იქვე, გვ. 138—139.

⁸ ქრონიკები II, 166; საისტორიო მოამბე, 1925 წ. წიგნი I, გვ. 221.

⁹ საქ. სიძე. II, გვ. 418 და III, გვ. 222.

სახლისუხუცესი ანუ პალატისუხუცესი მწიგნობართა მთავარი ყოფილა: „მე... ღვთივ გვრგვონსნისა და წარჩინებულისა მეფის დავითის პალატის უხუცესმან და მწიგნობართა მთავარმან სოლალაშვილისა შალვას ძემან ივანე... შემოვსწირე“¹, სხვა საბუთში ვკითხულობთ: „ქ. ჩუენ... მეფის დავითის სახლის უხუცესმან და მწიგნობართა-მთავარმან სოლალაშვილმან ივანე... იგი ვენახი... მღუმისთჳს შემომიწირავს“². მწიგნობრები, როგორც ცნობილი და გამორკვეულია, გაერთიანებულ საქართველოს მწიგნობართუხუცესს ემორჩილებოდნენ, მისი ჯელისანი იყვნენ. ეს ხელისუფალი ვაზირთა უპირველესად და მეფის შემდეგ პირველ პირად ითვლებოდა სახელმწიფოში³. XVI ს-ის პირველი მეოთხედის საბუთებიდან მშვენიერად ჩანს, რომ მწიგნობრები სახლისუხუცესს ექვემდებარებიან. სახლისუხუცესი მწიგნობართ მთავარია. და, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, თვითონაც სიგელებს სწერს, მწიგნობარი და სახელმწიფო საბუთის შემდგენელია⁴.

ამრიგად, მწიგნობართუხუცესის ეს თვისება მოგვიანო ხანაში სახლთუხუცესზე გადმოსულა. აქ უნდა აღინიშნოს ერთი მსგავსებაც: აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, მწიგნობართუხუცესს, სხვათა შორის, ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“⁵. განსვენებულ აკადემიკოსს ამ აზრის დასამოწმებლად შეგვებულ „ქართლის ცხოვრებიდან“ მოტანილი აქვს ის ცნობა, სადაც მწიგნობართუხუცესის დანიშნაზე საუბარი და თამარის შესახებ შემდეგი არის ნათქვამი: „გონებდა თუ ვის მიადოს დავით და სხვა თჳსი და განსაგებელი სახლის თჳსისა“-ო. (მშ დფსი ქცა, გვ. 433, შენ. 9). იმის დასამტკიცებლად რომ, მართლაც „მწიგნობართ-უხუცესის უფლებას „სამეფოსა და სახლის განგება“ შეადგენდა,—აღნიშნავდა განსვ. აკად.—ეს ქართველი ჯამთაღმწერელის სიტყვებივით ჩანსო: „როდესაც მაგ. დავით ლაშასქემ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება დაარღვია და ბათო ყაანთან გამგზავრებისას უბრალო მესტუმრე ჯიქური მწიგნობართუხუცესის მაგიერ სამეფოს უზენაეს გამგებლად გახადა, მეფემ მას «ჯელთ უღდა სამეფოსა და სახლისა განგება»“ (ჯამთაღმწერელი, 313, გვ. 657). რომ მწიგნობართუხუცესი და ვაზირთა უპირველესი მარტო სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგეკი არ იყო, არამედ იგი ამასთანავე მესტუმრე ჯიქურით „გამგებულად სახლისა სამეფოსა“ (იქვე, 813, გვ. 655) იყო ხოლმე და სასიეფო, მეფის საკუთარი და პირად ქონების საგამგეოს უზენაეს მმართველად ითვლებოდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც ბასილ მწიგნობართუხუცესმა „იწყო საურათაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“, თორმე „დიდად ეწყინა მეფეთა ქვეყანათა“ (იქვე, 841, გვ. 691⁶). ვახუშტის სიტყვით: სალთუხუცესმა „უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა, და თათბირობა სამეფოსი, და სახსონი მეფისანი“⁷. ისმის კითხვა: ხომ არ მოდის სალთუხუცესის ინსტიტუტი თანდათანობით გადაგვარებულ და ბოლოს სრულიად გაუქმებულ მწიგნობართუხუცესის თანამდებობიდან? ხომ არ მოჩანს მთლიან საქართველოს

¹ ქრონიკები, II, 344—345.

² ქრონიკები, II, გვ. 537; შოი მღვ. ისტ საბ., გვ. 78.

³ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტ. ტ. II, ნაკვ. I, გვ. 124—140; ნ. ბერძენიშვილი, ქართული სავაზირო, ვნიშკის მოამბე ტ. V—VI და X.

⁴ საინტერესოა, რომ ლევან ვახთა მეფის 1537 წ. მცხეთის სიგელი დაწერილია: „ქელითა მწიგნობართა უხუცესისა და მესტუმრისა ლახარესითა“ (იხ. ისტ. საბ. წ. II, გვ. 42).

⁵ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 128.

⁶ იქვე, გვ. 128—129, ხაზი ყველგან აეტორისაა.

⁷ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 16

ფოდალური მონარქიის პირველი ხელისუფლის წელს ანარეკლის კვალი მოგვიანო ხანის სახლთუხუცესის სახელისუფლოში? ამ საკითხის გადაწყვეტა ამჟამად, სათანადო საბუთების სიმცირისა და საგნის (სასალთუცოს) სრული შეუსწავლევლობის პირობებში (რაც მწიგნობართუხუცესის წელის გადაგვარება-მოსპობის ქრონოლოგიური საკითხის გარკვევასაც გულისხმობს), მეტად ძნელი საქმეა. ამიტომ ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსაზრებას სიეგებრიად და სავარაუდოდ უნდა ჩაითვალოს. ჩვენ აქ მხოლოდ ქართლის სახლთუხუცესის თანამდებობის წარმოშობის დათარიღებით ვკმაყოფილებით და გვერდს ვუვლით სახლთუხუცესობის მწიგნობართუხუცესის წელიდან განვითარების საკითხს¹.

მართალია, გვიანფოდალური ხანის სახლთუხუცესი, ვაზირთა უპირველესის რთულსა და მრავალმხრივ წელს ვერ გაუტროდება, რადგანაც მისი სამოხელეო მოღვაწეობის ასპარეზი, უმთავრესად, კერძო სამართლის დარგით განისაზღვრებოდა (ის თანასწორთა შორის პირველი ფოდალის, მეფის სალთუხუცესი, მისი სასახლისა და ქვეყნის გამგებელია), მაგრამ ეს წელი არც სახელმწიფო თვისებებსაა მოკლებული. სახლთუხუცესის აღზევნა იმთავითვე მეფის პოლიტიკის წარმატებაზე იყო დამოკიდებული. მეფის ხელისუფლების განმტკიცებასთან ერთად სახლთუხუცესის, ისევე როგორც სამეფო კარის სხვა მოხელეების, მნიშვნელობაც იზრდებოდა. მნიშვნელობა აქვს იმასაც, თუ ვის უკავია ესა თუ ის სახელო. ამდენად ქართლის სახლთუხუცესების ვინაობის გამორკვევა, რაც სპეციალურ განხილვას საჭიროებს, აუცილებელი პირობაა ამ წელის წარმატების ქრონოლოგიური საზღვრების დასადგენად.

რა შეადგენდა სახლთუხუცესის განსაგებელს XVII—XVIII საუკუნეებში?

ვახუშტის სიტყვით სახლთუხუცესის „წელისა იყო სამეფოს შემოსავალი და გასავალი: ამან უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა და სახასონი მეფისანი, და თათბირობა სამეფოსი. და ამას ქვეითნი ჯელისუფალნი ამისი დასახედნი იყუნენ, არამედ უმეტეს ეჯიბს ქვემორენი“². ამ ცნობას მშვენივრად უდგება დასტურლამალის სახლთუხუცესის სარგოს წიგნში ჩართული და სხვა ხელისუფალ-მოხელეთა გარიგებისა და სარგოს წიგნებში გაბნეული ცნობებიც. დასტურლამალის მიხედვითაც „სამეფო შემოსავალი და გასავალი“ ე. ი. სახელმწიფო ფინანსები სახლთუხუცესს ეკითხებოდა. ამიტომ მისი სარგო ნაირნაირი გამოსაღებისაგან შედგებოდა. დასტურლამალში მოხსენებული არც ერთი ხელისუფალი და სამსახურის მოქმედი არ ღებულობს იმდენ სარგოს, რამდენსაც სახლთუხუცესი. მას გარკვეული წილი ეკუთვნოდა ყველა სახელმწიფო გადასახადებიდან და მეფის კერძო „შესავლისაგან“³. მაგალითად: ჩელიქის ბაგიდან, ტყვის ბაგიდან, ყაფნის, არაყანის, კარის ბანის, თამბაკოსა და ყსაბახანის იჯარიდან, ზარაფხანიდან, ელის ეთაზიდან, ქოდავიდან, ქალაქის მალიდან, ქართლის პროვინციებზე შეწერილ მალიდან, აგრეთვე კოდის პურიდან, საბალახედან, პირისთავიდან, ნახირისთავიდან, ზერების კულუხიდან, სახასო პურებიდან (ღალისა და სადიასახლისო ერბოს გარდა), საბატონო ერბოს მოსავლიდან, სამასპინძლოებისა და საშობაო-სააღდგომო ძღვენიდან, თუბტუდან, იალ-

¹ პროფ. ნ. ბერძენიშვილთან საუბრისას გამოირკვა, რომ მას ეს საკითხი კარგა ხანია დამუშავებული აქვს. ჯერჯერობით გამოქვეყნებულია ნაშრომის ერთი ნაკვეთი: „ქვინდიდელ-მწიგნობართუხუცესი“ (იბ. წინმოკის მოამბე, ტ. V—VI და X).

² ვახუშტი, op. cit., გვ. 16; ის მოხელენი, რომელნიც ვახუშტის „ეჯიბს ქვემორე“ მოუთავსებია, მესტურმერთუხუცესის, უვარისმტირთველის და ზურთომოძგარის გამოკლებით, თავიანთი მოქმედების ასპარეზის მიხედვით სახლთუხუცესის წელისანი ჩანან: ეზოს მოძღვარი (მერმინდელი ნახირი), ჩუნჩუბანი (სურფაჯი), მეღვინეთუხუცესი, ფარეშთუხუცესი, მდიენები, მწერლები (იქვე, გვ. 17). მართალია, ვახუშტის ამ ცნობაში ისტორიული და თანამედროვე ცნობები ერთმანეთშია არეული, მაგრამ ის მაინც ძვირფას წყაროს წარმოადგენს დარბაზის რიგის იმ მოხელეთა კომპეტენციის დასადგენად, რომელნიც სასახლის გამგის დასადგენი იყვნენ. მაგრამ ამისთვის საჭიროა ვახუშტის ხელისუფალთა შესახებ ცნობების კრიტიკული შემოწმება და შესწავლა.

ლუჯის საყორულოს ბრინჯიდან, აბრეშუმისა და ჰამბის მოსავლიდან და ფუშოტყნის ბარხანაშიც წილი ედო (დასტ. § რთ. სალთხუცის სარგოსათვის, გვ. 76—77). სახლთხუცის სარგოს წიგნის ანალიზის საშუალებით მტკიცდება, რომ საფინანსო დაწესებულებანი, სახლთხუცის დასახედავი უნდა ყოფილიყო, ხოლო სახელმწიფო ფინანსების გამრიგე მოხელე—ქართლის მოლარეთხუცესი—მისი ქვეშეითი ხელისუფალი.

მოლარეთხუცესსაც, როგორც ყველა ხელისუფალს გვიანფეოდალურ საქართველოში, ორმაგი ფუნქცია ჰქონდა¹ დაკისრებული. იგი მეფის „საკუთართაგანიც“ იყო და სახელმწიფო მოხელეც. ამიტომაც² მას „ქართლის მოლარეთხუცესი“³ ეწოდებოდა. ვახუშტი ბატონიშვილსაც აღნიშნული აქვს, რომ „ამისი ჯელისა იყო: რაიცა მეფის თეთრი ანუ ლარნი თვისთა საკუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უხმდა, და მის ქვეშე დაწესებული მოლარენი“⁴. ამრიგად, მოლარეთხუცის საგამგეოს შედგენდა: „მეფის სალარო“ ანუ „ბატონის სალარო“, რომელშიაც მოთავსებული იყო: თეთრი, ფარჩა, სახელმწიფო იარაღი, სამკაულები და სხვადასხვა იარაღი (ძველი ქართული ტერმინი „ჭურჭელი“ XV საუკუნიდან მოყოლებული თურქულ—„იარაღმა“ შესცვალა) და სანაიდაგოდ სახმარებელი საქონელი. ასეთი კერძო დაწესებულება ყველა ფეოდალს გააჩნდა. მაგრამ მოლარეთხუცის ქვეშეთ მყოფ მოხელეების უფლება-მოვალეობის შესწავლიდან ირკვევა, რომ ამ ხელისუფალს საფინანსო უწყებაც უნდა მხარებოდა. მისი ჯელისანი იყვნენ: სალაროს თავილდარი, სალაროს მუშრიბი, სალაროს გერაქ-იარაღი, მუსტოფი და მოლარეები (დასტ. § რბ. მოლარეთხუცის სარგოსათვის, გვ. 59). სალაროს ნაზირიც მისი ჯელისა ჩანს, რადგანაც ის მოხელენი, რომელთა სარგო მოლარეთხუცის სარგოს წიგნშია ჩართული, სალაროს ნაზირს ექვემდებარებიან. დასტურლამაში აღნიშნულია: „არის სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი კაცნი რომ ეს იმას უნდა ებაროს: სალაროს თავილდარი, თუმშლის შვილი ბეჟან; ყორღანაშვილი ფარემუზ; იეგულასშვილი თამაზა; სალაროს მუშრიბი ნასყიდა; არლუთასშვილი ოლუზა“ (დასტ. § რიე). ზემოთ ჩამოთვლილი მოხელენი საფინანსო უწყების სამწერლო საქმეს (სალაროს მუშრიბები), ჩაბარება-გაცემას (სალაროს თავილდარები) და ანგარიშწარმოებას (მუსტოფი) განაგებდნენ. ესენი ჯამაგირის დამრიგებელი მოხელენიც იყვნენ; მოლარეთხუცის სარგოს წიგნში ვკითხულობთ: „სხუა მოლარეთხუცის სარგო: ჯამაგირზედ თუმანზედ ორი შაური მოლარეთხუცისა არის, ორ-ფულ-ნახევარი მუშრიბისა, ორ-ფულ-ნახევარი თავილდარისა, და ნახევარი შაური მოლარეებისა არის, ჯამაგირის თუმანზედ“ (იქვე, 59, აგრეთვე გვ. 80). მუსტოფის შესახებაც ნათქვამია: „ვისაც ჯამაგირი აქუს, თუმანზედ ყოველ წელიწადს ორი შაური მუსტოფისა არის“ (გვ. 64). სალაროს ნაზირს იჯარისა და ბაჟის საქმეც ეკითხებოდა: „იჯარის თავს თვთო ფლური“ მას უნდა აეღო, ხოლო „დიდ ბაქზედ რაც შეუძლია ფეშქაში“ (დასტ. § რბ. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის, გვ. 65). სალაროს ნაზირივე ჩაიბარებდა ხოლმე ელის ხალხიდან შემოსულ სანაგროზო ფლურს და მომტანს ფლურზედ ორს შაურს ართმევდა: „რაც ელიდამ სანაგროზო ფლური მოვა, მომტანისაგან ფლურზედ ორი შაური. ელიდასი ვინც დაჯდების—თორმეტი მინალთუნი“ (გვ. 65). მოლარეთხუცის საგამგეოს აგებულიება და მის ქვეშეთყოფ მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი აქ განზოგადებულად გვაქვს წარმოდგენილი, ვინაიდან ამხელად ჩვენი მთავარი ამოცანაა სახლთხუცის კომპეტენციის დადგენა, მოლარეთხუცის ჯელის მნიშვნელობის გამორკვევა კი სპეციალური განხილვის ღირსია.

¹ სხენია ჩხეიძე, მეფეთა უცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 322.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 17.

³ იხ. სადედოფლო დასტურლამალი, გვ. 111; თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა, ს. კაკაბაძის გამ., გვ. 23—24.

გარდა იმისა რომ „სამეფო შემოსავალი და გასავალი“ სახლთხუცესის საკრძოვრიყო, დასტურლამალის მიხედვითაც „ამან უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა“. იგი სამეფო სახლის გამგე, სასახლის მოხელეთა (ხელჯობიანთა გამოკლებით) უფროსი და სასახლის ყველა დაწესებულებათა მთავარი გამგებელი იყო.

სახლთხუცესი ნაზირთან ერთად პურობის წესსა და რიგს განაგებდა და თვალწერს ადევნებდა დარბაისელთა გამასპინძლებას: „სახლთხუცესი და ნაზირი სუფრის განაგებამდინ იქ იდგებოდნენ, კარგ-გუარად მიაღებინებდნენ, კარში საკმელს ნურავის გაატანინებენ“-ო,—ნათქვამია დასტურლამალის მოხელეთა განწესებაში (დასტ. § ეე. მოხელენი თუ როგორ მოიქცნენ, მათთა რიგათოჲს, გვ. 54). სამეფო დარბაზობის წესსაც ესენი „გაარიგებდნენ“ ხოლმე: „სახლთხუცესი და ნაზირი გაარიგებდნენ და დადგებოდნენ; ერთი მდივანიც იმათთან იქმნებოდეს“ (§ რიგ. სასახლეების რიგისათჲს, გვ. 79). რაკი სახლთხუცესსა და ნაზირს (ქარხნის ნაზირს) დარბაზობისა და პურობის რიგის გაძლოლა ვვალეზობდათ, უნდა ვიფიქროთ, რომ პურობის მეურნეობასთან დაკავშირებული დაწესებულებებიც სახლთხუცესის დასახელები უნდა ყოფილიყო, და ქარხნის ნაზირიც, როგორც „სამეფო ქარხნების“ (სასახლის მეურნეობის დაწესებულებებისა და საწყობების) მმართველი, სახლთხუცესის ქვეშეთ ხელისუფლად უნდა ჩავთვალოთ.

სულხან-საბა ორბელიანისა და ვახუშტის განმარტებით ქარხნის ნაზირი ძველი ეზოს მოძღვრის შეცვლილი სახელია. ვახუშტის მიხედვით ეზოს მოძღვრის ტელისა იყო: „უოველი საგანგიონი, მეფის ხარჯნი და წარსაგებელნი, წესნი და რიგნი დარბაზისა, მეფის ტაბლისა და სანოვავისა, ანუ სხვათა“¹. ვახუშტის ამ განმარტებას მშვენივრად უდგება ჩვენი ძეგლის ის უხვი და მკაფიო ცნობები, რომელნიც ქარხნის ნაზირის უფლებავალეობას საუცხოოდ განმარტავენ.

ქარხნის ნაზირს ექვემდებარებოდა მეფის კერძო მეურნეობის დაწესებულებები ე. წ. „სამეფო ქარხნები“, რომელშიაც სურსათ-სანოვავე იყო მოთავსებული (დასტ. გვ. 15, 16, 47, 55, 60, 65, 72, 98, 104). ამ დაწესებულებათა მოხელეებად იყვნენ: ქარხნის მოლარე (დასტ. გვ. 64), ქარხნის მუშრიბი (გვ. 103), ქარხნის გერაქ-იარალი (გვ. 64), ქარხნის თავილდარი (იქვე), ქარხნის იასაული (გვ. 23, 65, 66) და სამეფო სამეღვინოს, სამზარეულოს, სამზარბათოს, სახაბაზოს, სააუშტროს ანუ აუშხანიშ, ბარხანისა და სატიკისპიროს მოხელენი.

დავთარხანის იასაულების სარგოს წიგნში ჩამოთვლილია „ქარხნის ნაზირის საველოს კაცები“, მათ შორის: თავილდარი, ხასადარი, მემარნე, მეზურე, მეხრე, მეღალე, ამბარდანი, მუჯირი, ხაბაზი, მზარეული, მემარბათე (§ მზ. დავთარხანის იასაულებისათჲს გვ. 24). როგორც ვხედავთ, გარდა სასახლის ხელშინაური მოხელეებისა, ქარხნის ნაზირის ტელისანი არიან, აგრეთვე, კარით წარვლენილი მოხელენი, რომელთაც თავიანთი მოქმედების შესახებ დაწესებულ ვადაში სახლთხუცესისა და ქარხნის ნაზირისათვის ანგარიში უნდა წარედგინათ; მეკოდის-პურეთა დებულებაში პირდაპირ არის ნათქვამი: „ქარხანაში შემოსასვლელი ჩვენის მოსავლისა, შემომტანის, წასვლისა მოსაქმისა რიგი და წესი ასე გვიბრძანებია: მოსაქმემ ასრე ისაქმოს, და იმ კვალად სალთხუცესსა და ჩვენის კარის გამრიგეთ და ქარხნის ნაზირს ასრე ანგარიშს მისცემდენ“². ამრიგად, „სახასონი მეფისანი“, მეფის კერძო მეურნეობის ორგანიზაცია, მეფის მამულების შესავალ გასავალი და სახელმწიფო გადასახადიც (კოდის-პური) სახლთხუცესის მეთვალყურეობას ექვემდებარებოდა.

¹ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 16.

² დასტ. § მზ. მეკოდისპურეთათჲს, გვ. 54—55.

სახლთუხუცესი არა მარტო სამეფო კარის დიდ მოხელედ ითვლებოდა, არამედ ზოგჯერ კარით წარვლენილ მოხელის მოვალეობასაც ასრულებდა.

დასტურლამალის სთ 5-ში, სადაც შულავრისა და თეთრსოფლის ბატონისა და მონღელთ საკომლოთ გამოსაღებზეა საუბარი, ვკითხულობთ: „გუთნისა, მკისა, ხენისა, მისაცემი ხარჯი ასე მიეცემის: ნახანს და მოსავალს დახედოს სალთხუცესმა და ნაზირმა და ისე მისცეს“-ო (დასტ. გვ. 100). აქედან ჩანს, რომ სალთხუცესი ვალდებული ყოფილა ნაზირთან ერთად დრო და დრო ნახანისა და მოსავლისათვის დაეხედა და ამის კვალობაზე გადაეწვეცა მეფის სახასო მეურნეობისათვის საჭირო „მისაცემი ხარჯები“. მაგრამ სახლთუხუცესი უმთავრესად კარის დაწესებულებებში იმყოფებოდა, მას მხოლოდ დროგამოშვებით შეეძლო ადგილებზე საინსპექციოდ წასვლა, ამიტომ რათა მუდამ სანდო და სწორი ცნობები ჰქონოდა სოფლის მეურნეობის მდგომარეობისა და სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის მიმდინარეობის შესახებ, მას ამისთვის ჰყავდა განსაკუთრებული მოხელე, რომელსაც „სალთხუცის კაცი“ ერქვა (დასტ. გვ. 73, 100, 102, 115, 128, 156). სალთხუცის კაცი ბევრი თუ არა რამდენიმე მაინც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც დასტურლამალში ნათქვამია: „მესაურეს თითო სალთხუცის კაცი უნდა გაჰყვეს“-ო (გვ. 73). აქედან ისიც ირკვევა, რომ მესაურეს ანუ საურის (სახელმწიფო გადასახადია) ამკრეფ მოხელეს თან სალთხუცის კაცი ახლდა, მესაურეს შველოდა და მის მოქმედებას თვალყურს ადევნებდა.

გარდა ამისა სალთხუცის კაცი მუშრობითან ერთად „ხევისთავის“ სასამართლო საქმეშიც იყო გარეული. დასტურლამალის სულხან მდივნის ვარიანტის ერთი ცნობიდან ჩანს, რომ უსალთხუცის-კაცოთ და უმუშრობოთ ხევისთავს საზღაურის აღება არ შეეძლო: „რომელიც ხევისთავი სოფელში უმუშრობოთ და უსალთხუცის-კაცოთ მივიდეს და საზღუარი აიღოს, ჭურდელად ზღოოს“-ო (იხ. დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 156).

სალთხუცის კაცს „დალი“-ც ებარა: „სალთხუცის კაცს დალი ებაროს“-ო, ნათქვამია ცხვრის შემოსავლის დებულებაში (დასტ. გვ. 102 და 175). სალთხუცის კაცის დალით მეცხვარეს ცხვარი უნდა დაედალა (იქვე, გვ. 102). ამგვარად, როგორც დავინახეთ, სახლთუხუცესი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს მეფის სახასო ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში; მეფის კერძო მეურნეობის დარგები მისი დასახედავია; მას ეკითხება: გუთნის, მკის, ხენისა და ზერის მისაცემი ხარჯები და მეცხოველეობასთან დაკავშირებული შემოსავალი. ერთი სიტყვით, ის არა მარტო უპირველესი მოხელეა დარბაზის კარს მყოფ ხელისუფალთა შორის, არამედ მეფის პირადი მეურნეობის განსაგებელიც მის უფლებას შეადგენს.

ზემოთ მოტანილი მაგალითებიდან ცხადია, რომ სახლთუხუცესი მეფის „საკუთართავანი“, მეფის „ხელშინაური“, მისი „სახლის უხუცესია“. მაგრამ ეს ჯელისუფალი არც სახელმწიფო ჯელის თვისებას იყო მოკლებული. მას ეკითხებოდა „თათბირობა სამეფოსი“ (ვახუშტი), და სამეფო კანცელარიის, სამეფო სამდივანმწიგნობროსაც ეს განაგებდა.

სახლთუხუცესი მონაწილეობდა სახელმწიფო საბუთების დაბეჭდვაში. ამის შესახებ დასტურლამალის სულხან მდივნის ვარიანტში მეტად ძვირფასი ცნობებია შემონახული, იქ ნათქვამია: „ბატონი რომ მამულს ან სახელოს გასცემდეს, ამაგების წიგნს უწინ სალთხუცესი დაბეჭდავდეს, მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიაართმევდეს, აგრევე ბართხედ და ჯამაგირის სარხათხედ“ (აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღდგენილი ტექსტი, „ქართული დიპლომატიკა“, გვ. 77 და დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 149—150 და 156). აკად. ივ. ჯავახიშვილს დასტურლამალის ეს აღდგენილი ადგილი შემდეგნაირად აქვს განმარტებული: „აქედან ცხადი ხდება, რომ სიგელს ჯერ სალთხუცესი ბეჭდავდა, შემდეგ ია თავისი ბეჭდით, შემდეგ კი უკვე მეფესთან უნდა მიეტანათ საბუთი,

რომ მეფესაც თავისი ბეჭდით დაებეჭდა. ამგვარად ირკვევა, რომ სიგელები დაბეჭდვის ძველი წესი სრულიად შეცვლილა და დაბეჭდვაში თუმცა ორი მოხელე, სალთხუცესი და მდივანი, იღებდა მონაწილეობას, მაგრამ მდივანი მხოლოდ საბუთის მიტანი იყო და პირადად დაბეჭდვაში არაერთარ მონაწილეობას არ იღებდა (ქართ. დიპლომატიკა, გვ. 77). სახლთუხუცესს ჰქონდა საკუთარი სამოხელეო ბეჭედი, რომლითაც იგი მამულისა და სახელოს გაცემის წიგნებს ბეჭედავდა¹. ამგვარად, სახლთუხუცესი პირადად იღებდა მონაწილეობას სახელმწიფო საბუთების შედგენასა და გაცემაში, გასაძრავლოს, რომელსაც სახლთუხუცესი სიგელის დაბეჭდვისათვის ღებულობდა, „საბეჭდავ“ ერქვა (იხ. 1705—1760 წ. კახეთის ბაქების გარიგება, საქ. სიძვ. III, გვ. 136).

სახლთუხუცესის ასეთ საქმიანობასთან უშუალოდ დაკავშირებული იყვნენ: მდივანი და მორღარი. მდივანი, როგორც სახელმწიფო საბუთის შემდგენელი მოხელე, ხოლო მორღარი, როგორც სახელმწიფო ბეჭდის მცველი.

ა) მ დ ი ვ ე ნ ე ბ ი

სახელმწიფო სამართლის საბუთების შემდგენელი მეფის მდივნები სახლთუხუცესის სამოხელეო მოღვაწეობასთან იყვნენ დაკავშირებული, ამიტომ მდივნები სახლთუხუცესთან ერთად იყოფდნენ კუთვნილ სარგოს: „როგორც სალთხუცესათვის დაგვიწერია, ისე მდივნებს მიეცეს“-ო, —ნათქვამია დასტურლამალის მდივნების სარგოს წიგნში (§ პვ. მდივნების სარგოსათვის, გვ. 50). სახლთუხუცესის სარგოში, სხვათა შორის, შედიოდა: „გაცემულს გლეხზედ — მარჩილი; ბოგანოზედ — ტ; სახელოზე კომლზე — ტ; სითარხნზედ — კ. ამაეების წიგნი და რაც მამული და საჯელო გაიცეს, უწინ სალთხუცესმა უნდა დაბეჭდოს, მერმე ბატონს მიაართვას. აგრე ბართისა და ჯამაგირის სარხათზედ“ (დასტ. 149—150). წინადადებაში, სადაც ნათქვამია „მერმე ბატონს მიაართვას“, მდივანი უნდა იყოს გამოტოვებული და თავდაპირველად ალბათ ასე იკითხებოდა: „მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიაართმევდეს“². მაშასადამე, უწინ სახლთუხუცესი ბეჭედავდა იმ წიგნებს, რომელთა შედგენა, როგორც ეს სათანადო ქართული სიგელების დაწერილობისა და ხელთულობის ნაკვეთის შესწავლიდინ ირკვევა, მეფის მდივნების განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა.

XV ს-ის ქართულ საბუთებში „მდივანი“ ცოცხალი და გავრცელებული ტერმინია. ასე, მაგ., 1460 წ. ქვათახევის მონასტრისადმი გაცემული საღაპო წიგნი, დაწერილია: „წელითა კარისა მდივნისა ფხ...“ (ქრონიკები, II, გვ. 280). ეს უნდა იყოს მდივანი, რომლის სახელი საბუთში არ იკითხება, ალბათ შემწირველის მეფე გიორგი IX კარის მდივანია. 1464 წ. დათარიღებულ შეწირულობის ერთ სიგელში, რომელიც ალექსანდრე კახთა უფლისწულს („მეფეთ მეფის“ გიორგის ძეს) ეკუთვნის, იხსენიება კარის მდივანი ვარსიძე: „მოვიდეს წინაშე ჩუშნსა იათორის შეილნი შოთასძენი... გარესჯის წინამძღუარი და კარისა ჩუენისა მდივანი ვარსიძე და მისნი ძმანი სულა, დემეტრე და ნარიმან, შეილნი მათნი შოთა და ყურუმში“ (იქვე, გვ. 283). საინტერესოა, რომ ხსენებული პირის ცოტა უფრო მოგვიანო ხანის, სახელდობრ 1479 წ., შეწირულობისა და სითარხნის სიგელი დაწერილია: „წელითა იათორისძისა ვარსიძესითა, კარისა ჩუენისა მწიგნობარისათა“ (გვ. 300), ხოლო იმავე წლის სოფლის წყალობის სიგელი დაწერილია იმავე: „წელითა კარისა ჩუშნისა მწიგნობრისა იათორისძისა ვარსიძესითა“ (იქვე, გვ. 301). ამგვ-

¹ 1751 წ. ნასყიდობის ერთ წიგნს უხის მოწმის: სალთხუცესი, „მუხრან ბატონი კოსტანტინეს ბეჭედი, რომელსაც ირავლიც აწერია: „ქ. განმგეთ მიწოდა მეფემა, სალთხუცად მისმა სეფემა“. საქ. სიძვ. II, გვ. 546.

² იხ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღდგენილი ტექსტი, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 76—77.

რად ერთი და იგივე პირი სხვადასხვა წლებით დათარიღებულ საბუთებში მდივნად და მწიგნობრად იწოდება. ეს საფიქრებელს ხდის, რომ მდივნებსა და მწიგნობრებს შორის განსხვავება უნდა ყოფილიყო, ისევე როგორც ძველად „მწიგნობრებს“ და „მწერლებს“ შორის არსებობდა განსხვავება¹.

აკად. ივ. ჯავახიშვილს შეუსაბამოდ მიაჩნდა ის გარემოება, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი მდივნებს ძველ ხელისუფალთა შორის იხსენიებს და სამართლიანად შენიშნავდა: „მდივნის თანამდებობა რომ საქართველოში X—XIV სს-ში არ არსებობდა და ამ მოხელეს მაშინ მწიგნობარი ეწოდებოდა, ეს ბატონიშვილმა ვახუშტომ თითქმის არც კი იცის და გამოჰპარებია, როგორც ეტყობა მას უძველესი ხანის სიგელები თავის გამოკვლევის დაწერის დროს ხელთ არ უნდა ქონოდა და დასკვნა უფრო მერმინდელ, მე-16—18 სს-თა საბუთებზე აქვს დამყარებული“ (ქართული დიპლომატიკა, გვ. 17). მაშასადამე, აქ სამოხელეო სახელის შეცვლასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ გარკვეულ თანამდებობასთან, რომელიც პირველად XV ს-ში ჩნდება². ამდენად მდივანი განსხვავებული კომპეტენციით აღჭურვილი მოხელე უნდა ყოფილიყო. თუ ამ სამოხელეო სახელის აგებულებას და ამ მოხელის მერმინდელ მდგომარეობას გავითვალისწინებთ, მდივანი სამდივნო ანუ სასამართლო საქმის მოხელედ წარმოგვიდგება.

სამოხელეო სახელი „მდივანი“ დივანისაგან არის ნაწარმოები. „დივანი“ არაბულად სახელმწიფო საბჭოს, სასამართლო დაწესებულებას და სამეფო კანცელარიის ნიშნავს. აქედან წარმოსდგებოდა სამეფოს უმაღლესი მსაჯულის მდივანბეგის სახელი და სასამართლოს ოქმებისა და განაჩენის ჩამწერი მოხელის—მდივნის სახელწოდება.

ჩვენს საბუთებში მოხსენებული მდივანი და მწიგნობარი ვარსიძე, შესაძლებელია, პირველ შემთხვევაში მოსამართლე იყოს, ხოლო მეორე შემთხვევაში მწიგნობრის მოვალეობის ამსრულებელი. მომდევნო საუკუნეებში, ალბათ, ამ ორი თანამდებობის თანდათანობითი შერწყმის ნიადაგზე ხდება ორივე ტერმინის შეერთება და აქედან მდივან-მწიგნობრის შედგენილი სახელი გვაქვს მიღებული. თუ ეს ასეა, მაშინ გასაგები ხდება ის მოვლენა, რომ XVI—XVIII სს. საქართველოში მდივნებს ვხვდებით როგორც სახლთუხუცესისაღმა დაქვემდებარებულ სამეფო სამდივან-მწიგნობრობში, ისე მდივანბეგის სასამართლო დაწესებულებაში.

მდივნებს სამეფო კარის სამწერლო საქმე ებარათ. ვახუშტის სიტყვით: „ესენი ჰსწერდნენ უსტარს, იერლასსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცავსა, როარტავსა გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა, განაჩენთა და სხვათა“³.

ვახტანგ VI მეფის მდივან-მწიგნობრის მოვალეობას სპარსულიდან გადმოღებულ „ამირ ნასრიან“-ში შემდეგნაირად გვისურათებს:

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წიგ. II, ნაკვ. I, გვ. 135; ვახუშტი ბატონიშვილიც თავის გეოგრაფიულ აღწერაში მდივნებსა და მწიგნობრებს ცალ-ცალკე იხსენიებს. იხ. ვახუშტი, op. cit., გვ. 17.

² მაგრამ ტერმინი „დივანი“ დაწესებულების მნიშვნელობით XIII ს-ში, თუ ამაზე უფრო ადრე არა, საქართველოში უკვე ცნობილი იყო. მაგ., წამთაღმწერელის თხოვლობაში გვხვდება ასეთი წინადადება: „წარაგვანეს სა მსჯავროსა სახლსა, რომელსაც დივანხანად უწოდდეს“ (მშ დღის ქცა, გვ. 470); სტეფანოს ორბელიანსაც მოთხოვნილი აქვს, რომ, როდესაც ტარსაიკ ათაბაგი ტფილისში ჩამოვიდა: „მოატაინა სამეფო დივანი (შეჩაბან სარაიჯი) და... მოაყვინა მწიგნობარი მთავარ დივან სამწიგნობროსი (სა ესრეც ვაჩხუაყარ თაჯა ყიანთაყილიქსანს) და გამოსცვალა დაეთარი“ (წამთაღმწერელის „წამთაღმწერელის თხოვლობა“, 1910 წ. გამოც., გვ. 426—427). საყურადღებოა, რომ სტეფანოს ორბელიანი სამდივან-მწიგნობრის მოხელის აღსანიშნავად ხმარობს ქართულ სამოხელეო სახელს: „მწიგნობარს“.

³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 17.

მდივანს მართებს ენაები იცოდინან დასაწერად, ქონდეს სიტყვა საჯელმწიფო, შესაქადრი შესაფერად, ცოდნისაგან განასრული, სასაქმოში დასაჯერად, სამეჯლისო ლალობაში მშვენიერი შესამხერად; დადგომა, ჯდომა, წადგომა, თავაზა, საქმეებები, ტურთა მწერალი, მწერალი სამოდ სასმენელები; წიგნისა თავი ამოხსნას, ბოლო სცნას საამებლები, მალე იპოვნოს პასუხი საჭირო გასაძნელები¹.

მდივნის თანამდებობის ამსრულებელი მოხელე დიდად განათლებული, ენების მცოდნე და მწერლობაში დახელოვებული პირი უნდა ყოფილიყო, რათა რთულსა და პასუხსაგებ სამდივნო საქმეს რიგიანად გაძლოლოდა. პირველ ყოვლისა იგი კარგი კალიგრაფი „ტურთა მწერალი“ უნდა ყოფილიყო; მას კარგად და საფუძვლიანად უნდა სცოდნოდა სიგელთ-მცოდნეობის წესები, სიგელის შემადგენელი ნაწილები, რათა „წიგნის თავი“ და „ბოლო“ ამოეხსნა. ამიტომ გასაკვირი არაა, რომ ქართველი მდივნები ცნობილი ლიტერატორები და გადამწერლები იყვნენ.

რადგანაც მდივნის თანამდებობის ასრულება საზოგადო განათლებასა და მომზადებას მოითხოვდა, მდივნებს წინასწარ შესაფერისი სწავლა უნდა მიეღოთ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით „ქართული საბუთების მტკიცედ ჩამოყალიბებული სახე გვაფიქრებინებს, რომ მწიგნობრებს და მდივნებს წინასწარ შესაფერისი სწავლა უნდა ჰქონოდათ მიღებული და სათანადოდ გაწვრთნილი უნდა ყოფილიყვნენ თავიანთი რთული და პასუხსაგები მოვალეობის პირნათლად ასასრულებლად. ალბათ ერთგვარი სახელმძღვანელოებიც უნებოდა შედგენილი. მაგრამ ძველი დროიდან არც მწიგნობარ-მდივანთა განსაკუთრებული განათლების შესახებ მოგვეპოვება ცნობები და არც სახელმძღვანელოებს მოუღწევიან ჩვენამდის. მხოლოდ რამდენიმე «სამდივნო წიგნი» არსებობს XVII—XIX სს., რომლებშიაც მეფე-დედოფალთა, ბატონიშვილთა საბუთებისა და წერილების, მათივე და კათალიკოზ-ეპისკოპოზ-თავადების მიწერ-მოწერის ნიმუშებია მოყვანილი. ყველა ეს სამდივნო წიგნი მეტად მდარე ღირსებისა და კერძო ხასიათი აქვთ, უმკველია, მწიგნობარ მდივანთათვის განკუთვნილი ძველი ამგვარი დანიშნულების წიგნები სხვანიარად შედგენილი და უფრო საგულისხმო შინაარსისა ციქნებოდნენ².

„მდივნობის პატივი“ სამკვიდრო სახელოდ ითვლებოდა³.

ქართლის სამეფოში ორი მთავარი მდივანი ყოფილა: „მეფის მდივანი“ (დასტ. გვ. 58) და „დედოფლის მდივანი“ (იქვე, გვ. 14, 58, 73). მეფისა და დედოფლის მდივნები „ქარის მდივნები“ იყვნენ. ესენი სწერდნენ: წყალობის წიგნს, ბრძანებას, განაჩენს, ოქმს. დედოფლის მდივანი სახელმწიფო საქმეშიც იყო გარეული, ხალხისა და ქვეყნის აღწერაში მონაწილეობდა და მეფის მდივანსავე „დაეთარი ეჭირა“. დედოფლის მდივანი სწერდა დედოფლის წყალობის წიგნებს; დასტურლამალის სულხან მდივნის ხელნაწერში ნათქვამია: „თუ მეფემ სადედოფლო კაცს მამული უბოძოს, მეფის მდივანმა წიგნი დაუწეროს და თუ დედოფალმა სადედოფლოს კაცს მამული უბოძოს, დედოფლის მდივანმა წიგნი დაუწეროს“-ო (დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 156). სადედოფლო კაცის განაჩენსაც დედოფლის მდივანი სწერდა და მეფის ან მდივანბეგის ბეჭდით გარიგებულ საქმიდან მესამედი მას ეკუთვნოდა: „რაც ან ბატონის ბეჭდით და ან მდივანბეგის ბეჭდით გარიგდეს, მესამედი სამეფოსა კაცისა მეფის მდივანსა და სადედოფლოსი დედოფლის მდივანს“ (დასტ. გვ. 58).

¹ წ. გ. ხ. მუხუმბის ხელნაწერი № 171, გვ. 117, „მდივანთათჳს“.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 66.

³ თავგადასავალი იესე ოსენი შვილისა, ს. კაკაბაძის გამოც., ტფილისი, 1913 წ.

მეფის მდივანი („ბატონის მდივანი“, „ხელმწიფის მდივანი“) მუდამ თან ახლდა მეფეს სახელმწიფო დაწესებულებასა თუ სასაქმოში და მზად იყო მეფის ბრძანება ან განაჩენი ჩაეწერა. დასტურლამალის მოხელეთა განწესებაში ხაზგასმულია: „ერთი მდივანი იდგებოდეს: ან წიგნის დაწერა ითქმის, ან სამართალი რომ ჩამოვარდების, ეგება ბატონმა ბრძანოს რამე“-ო (გვ. 54). დარბაზობის დებულებაშიც ნათქვამია: „სალთხუცესი და ნაზირი გაარიგებდნენ და დადგებოდნენ, ერთი მდივანიც იმათთან იდგებოდა და“-ო (გვ. 79). დარბაზობის დროს მდივანს ქალაქი და საწერ-კალამი გამზადებული უნდა ჰქონოდა, რათა თუ საქმე მოითხოვდა, მეფის ბრძანება ან დარბაზის მდივანის სიტყვა ჩაეწერა და აღენუსხა.

მდივანებს ევალებოდათ ხალხის აღწერის დავთრების შედგენა. მეწინავე სადროში და სასარდლო, რომელშიაც ქართლის სამხრეთი ნაწილი შედიოდა, საბარათიანო, სომხითი, ყაიყული, ტაშირი და ყაიყულის თრიალეთი, ყაიყულის შემოყოლებით თათარსა და მელიქის საულარის გარდა, სარდალთან ერთად მეფის მდივანს უნდა აეწერა: „ერთი მდივანი წავა, აღსწერს და დავთარს დაიქერს“ (დასტ., გვ. 13). ზემო ქართლის სადროში „ზემო ქართლს ხეობას აქეთ, ნეძვი და კორტანეთი და საამილხვრო“ დედოფლის მდივანს უნდა ჩაეგდო დავთარში „დედოფლის მდივანი ჰსწერდესო“ (გვ. 13). „საციციანოს მხარეს, სადგერს აქეთ, ბატონის დროშისა არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს, წავა და მდივანი წარჰყვება. მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიქერს მეფის მდივანი“-ო (იქვე, გვ. 13). „მუხნარს და ორისავ ერისთვის მამულს, რომელიც კულავ დავთარში ჩავარდნილა, იმაზედ მუხნარის ბატონი და ერთი მდივანი წავლენ. მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიქერს“ (გვ. 13).

აღსამწერლოს სარდალი და მდივანები შუაზე იყოფდნენ (გვ. 13). აღსამწერლოს გარდა მდივანი ჭამა-სმისათვის განსაკუთრებულ ულუფას დებულობდა: „დარჩების სამი შაური, რომ ეს ულუფისა არის. ამისგან სამი შაური სარდარს, რომ ბევრი კაცი ახლდების, და ერთი მდივანსა. მდივანსა და მისს კაცებს სარდარმა უნდა ასუსას, აჭამოს“ (გვ. 13). როგორც ჩანს, მდივანს თავისი კაცები ჰყოლია, იმგვარადვე, როგორც სალთხუცესს თავის „სალთხუცის კაცები“ ჰყავდა. რა მოვალეობას ასრულებდა „მდივანის კაცი“ ძნელი სათქმელია. ადვილი შესაძლებელია და საფიქრებელი, რომ იგი მდივანის თანაშემწე და მშველელი ყოფილიყო.

თუ ვინცობაა დედოფლის მდივანი სამეფო კაცს აღწერდა კუთვნილი სარგო მეფის მდივანისათვის უნდა მიეტანა. დასტურლამალის ქართლის აღწერის დებულებაში ამის შესახებ მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ამ ქუშუნის აღწერაში ერთ მჯარეს დედოფლის მდივანი წავიდეს, რაც იმის აღწერაში სამეფო კაცი იყოს, იმ სამეფოს კაცის სარგო მეფის მდივანს უნდა მიუტანოს. და სადაც მეფის მდივანის აღწერაში სადედოფლო კაცი ერიოს, იმის სარგო და აღსამწერლო დედოფლის მდივანებს მიუტანონ“-ო (იქვე, გვ. 14).

მეფის მდივანი სწერდა სამეფო ანუ ბატონის წიგნს. მეფის მდივანივე ადგენდა სახელის წყალობის და მამულის ვაცემის სიგელს, და როცა სახლთხუცესი დაბეჭდავდა, მეფის მიართმევდა ხოლმე დასაბეჭდად და ხელის ჩასართველად: „ბატონი რომ მამულს გასცემდეს, უწინ სალთხუცესი დაბეჭდევდეს, მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიართმევდეს და ბატონი დაბეჭდავს. აგრევე ბართზედ და ჯამაგირის სარხათზედ“ (დასტ. ვარიანტები, გვ. 156). გარდა იმისა, რომ მეფის მდივანი სახელმწიფო სამართლის საბუთების შემდგენელი იყო, —სიგლის დაბეჭდვაშიც მონაწილეობდა. მდივანის ხელი და მეფის ბეჭედი საბუთის უტყუარობისათვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა. მეფე ერეკლეს 1770 წ. დავით-გარესჯის მონასტრის ყმების ვაზაბატების წიგნში, ნათქვამია: „ჩუშნის კაბის მოხელეთა და საგარეჯოს მოხელეთა მონასტრის ყმათ თუნდაც კიდევ შეაწერონ რამე, თუ მდივანის ხელი და ჩუშნი ბეჭედი არ იყოს, იმათგან შეწერილს ნუ შეიწყა“

ნარებთ; კიდევ ამას ვიტყვით, თუ ჩუშნი ბეჭედი არ იყოს, ვისიკ უნდა ხელი იყოს.—ნუ შეიწყნარებთ“ (Акты, ტ. I, გვ. 46). უკანასკნელი სიტყვები მეფე ერეკლეს სახელის სიმტკიცისათვის ჩაურთავს, ჩვეულებრივ კი ასეთი საბუთი მდივნის ნახელაჲი და, ჩასაკვირველია, მეფის ბეჭდით იყო დამტკიცებული.

სასამართლო დაწესებულებაში მდივნები ოქმებსა და განაჩენს სწერდნენ. ამიტომ „მდივანბეგებთან სამდივანბეგოს შესამედი“ მათ ეკუთვნოდათ (დასტ., გვ. 50). მდივანი სახელმწიფო დარბაზში რომ ოქმებს სწერდა, ეს ზემოთ გვაქვს აღნიშნული. გარდა ამისა, მდივნები მეჯლისში დაეთრებაკ კითხულობდნენ; ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის დარბაზობის აღწერილობაში, რომელიც მეფე თეიმურაზ II კურთხევას მისდევს, აღნიშნული აქვს: „რა განსრულდა რიგი მოლოცვისა, წამოდგნენ მდივნები წესისაებრ, წაიკითხეს დაეთარნი, მოიწინეს დარბაისელნი, ვინა ჯდომისა ღირსი იყვნეს, ვინა ღგომისა“¹.

მდივნის სარგო ანუ სამდივნო საწიგნე რუსუმი მეტად დიდი იყო და მდივნობა შემოსავლიან სახელოდ ითვლებოდა. რაკი ყოველგვარი გარიგების ჩაწერასა და აღნუსხვას მდივანი აწარმოებდა, ამიტომ მისი სარგო მრავალნაირი გასამრჯელოსა და გამოსაღები-საგან შედგებოდა; ამის შესახებ დასტურლამალში საკმაო ცნობები მოიპოვება და ჩვენ სრული საშუალება გვაქვს ამ მოხელის შემოსავალი გამოვიანგარიშოთ. მაგ., მდივანს ერგებოდა: „გლეხის გაცემავზე კომლზედ მარჩილი; გათარხნებავზედ კომლზედ მარჩილი, მდივანბეგთან სამდივანბეგოს შესამედი; იჯარებზედ საწიგნე ოქმისა; გილანისა, ფუშოუქუნისა, სუნისა, ზარაფობისა, ვლიაღასისა, ამათს ოქმებზედ საწიგნე; საკომლე ბზიღამ თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი; ჯამაგირის წიგნის საჩხათზედ თუმანზედ აბასი; ფუშოუქუნის ბარხნის წილი“ (დასტ. § 33. მდივნების სარგოსათვის, გვ. 50).

აკად. გულდენშტედტის მოგზაურობის დროს ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოში ექვსი მდივანი ყოფილა („Im Kartalischen Staat sind... sechs sekretairs“)².

დასტურლამალშიც მდივანი მრავლობით რიცხვშია დასმული. მაშასადამე, სულ რამდენიმე მდივანი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, გარდა სამეფო მდივნებისა, არსებობდნენ კერძო მდივნებიც, რომელნიც კერძო ხასიათის საბუთებს (შეწირულებათა წიგნებს, ნასყიდობის წიგნებს და სხვა) ადგენდნენ და ამით ირჩენდნენ თავს. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ცნობილი მდივანი და მსაჯული იესე ოსესშვილი თავის თავგადასავალში მოგვითხრობს, როცა უსამსახუროდ დავრჩი „თითო ოროლს შაურს ვიშოვიდი, ან სიგელს დაუწერდი ვისმე ან ოქმს, თვარა უფრო ჩემსას გავყიდი და ამით ვრჩებოდი“-ო (იესე ოსესშვილის თავგადასავალი, გვ. 46).

მდივნების სამოხელეო ნიშანი საწერელი იყო (ისტორიებრი აღწერა, გვ. 21).

ბ) მურდარი

მურდარი (მორდარი, მოჰრდარი, მუჰრდარი, მორდალი) სპარსულიდან შემოსული სა-მოხელეო ტერმინია (مردار) და სიტყვისიტყვით ბეჭდის მცველს ანუ ბეჭდის შემნახველს ნიშნავს³. მურდარის უფლება-მოვალეობაზე დასტურლამალში არაერთი ხელშესახები ცნობა არ მოგვეპოვება. იქ მხოლოდ მურდარის სარგოს წიგნია მოყვანილი (გვ. 50—51, 59). უთქველია, მურდარი სალთხუცესის სახელისუფლოში შედიოდა, რადგანაც, როგორც ზემოთ ვამოთხარკვით, საბუთების გაცემისა და დაბეჭდვის საქმეს ს.-ხუცესი განაგებდა; ყოველგვარი საბუთს თავის ბეჭდით ბეჭდავდა და მხოლოდ ამის შემდეგ მიჰქონდათ მეფესთან, რათა მეფესაც „სამეფო ბეჭდით“ დაებეჭდა. სამეფო ბეჭდის შემნახველი კი სწორედ

¹ პაპუნა ორბელიანი, op. cit., გვ. 386.
² G ü l d e n s t ä d t , Reisen nach Caucasischen Gebirge, 1787 წ. გამოც., ტ. I, გვ. 354.
³ Raphaël du Mans, Estat de la Perse en 1660. Edit. par Schefer, p. 20.

მურდარი იყო; ქიზიყის გამოსავლის გარიგების 1750—1760 წწ. წიგნში ნათქვამია: „სალთხუცესი რომ წყალობის სიგელს დაუბეჭდავს, საბეჭდავი უნდა მიეცეს, ისე მდივანს, ისე მორდალს შეძლებით“¹ (საქ. სიძვ. III, გვ. 136). მაშასადამე, სიგელის დაბეჭდავაში სამი მოხელე იღებდა მონაწილეობას: სალთხუცესი, როგორც ბეჭდის დამსმელი, მდივანი, როგორც სიგელის შემდგენელი და მომტანი, მორდალი ანუ მურდარი, როგორც ბეჭდის შემნახველი მოხელე.

ქართლის სამეფოში ორი მურდარი იყო: მეფის მურდარი და დედოფლის მურდარი. 1696 წ. მეფე გიორგი XI, მისი თანამეცხედრე ნორეშანი და ბატონიშვილი ბაგრატი უბოძებენ მდივანს მარტიროზ ბექთაბეგიშვილს სხვადასხვა წყალობას და, სხვათა შორის, ნიშნავენ მორდალად, რათა დედოფლის „ხელის ჩამრთველი იყოს“². რასაკვირველია, დედოფალს საკუთარი ბეჭედი ჰქონდა. „სადედოფლო ბეჭდის“ შემნახველი დედოფლის მურდარი იყო.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „დასტურლამალის უძველეს ხელნაწერში თავი 3%. მურდარისათვის არ არის და ეს გარემოება იქნებ იმის მომასწავებელი იყოს, რომ იგი თავდაპირველ შემადგენლობაში არც იყო“³ (ქართული დიპლომატიკა, გვ. 78). საქმე ის არის, რომ დასტურლამალს ჩვენამდე თავის პირვანდელი სახით არ მოუღწევია. არსებული ხელნაწერები დაზიანებული და საგნობრივად დაულაგებელია, ამასთანავე ძველი თავისუფალი არ არის მგრძობილდ ჩანამატებისაგან და, ალბათ, გადამწერლების წყალობით ბევრი რამ შეგნებულად თუ უნებლიეთ გამოტოვებული უნდა იყოს, მაგრამ, ვფიქრობთ, მურდარის გარიგებისა თუ სარგოს წიგნი თავდაპირველ შემადგენლობაში მარტო უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მურდარის თანამდებობა არსებობდა როგორც დასტურლამალის შედგენის დროს, XVIII ს-ის დამდეგს, ისე მანამდეც, გაცილებით უფრო ადრე. ასე, მაგ., მოიპოვება 1638 წლის მურდარის სარგოს განწესება, ბოძებული როსტომ მეფის მიერ, „ჩუენის ბეჭდის შემნახავს მურდარის“ მანუჩარ თუმანიშვილისადმი⁴. ამ წყალობისა და სარგოს წიგნის ზერელე შედარებაც-კი დასტურლამალის სამორდაროსთან ცხადყოფს, რომ ვახტანგ VI დასტურლამალის შედგენისას როსტომ მეფის შემოხსენებული სარგოს წიგნი ხელთ უნდა ჰქონოდა და იმით ეხელმძღვანელა. 1638 წლის სამორდაროს შინაარსი მშვენივრად უდგება დასტურლამალის სამორდაროს, ოღონდ „საბეჭდავის“ რაოდენობა XVIII ს-ის მურდარის სარგოს საბუთებში დროის შესაფერისად არის მოკლებული ან მომატებული. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ერთი გარემოება. ბეჭდის შემნახველ მოხელედ თითქოს ნაზირიკ უნდა ყოფილიყო. აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით ქართლ-კახეთის სამეფოში: „ნაზირი ბეჭდის შემნახველია. ორნი არიან. თვითთელი მთავანი შემოსავლის $\frac{1}{20}$ ღებულობს“⁵. ბეჭდის შემნახველ მოხელედ მიაჩნია ნაზირი ფურცელაძესაც (Двор. грамоты, გვ. 7), მაგრამ დასახელებული ავტორი სხვა ადგილას ნაზირს მეფის მოლარეს უწოდებს (Крест. грамоты, გვ. 34).

დასტურლამალში ნაზირი სახელმწიფო ბეჭდის შემნახველ მოხელედ არ ჩანს, მაგრამ ნაზირს საკუთარი სამოხელეო ბეჭედი უნდა ჰქონოდა. ქართული სახელმწიფო საბუთების, აგრეთვე, ნასყიდობისა თუ სხვა კრძო ხასიათის საბუთების დამამტკიცებელთა, მოწმეთა და თანადამხდურთა ხელრთულობისა და ბეჭდების შემოწმებიდან ირკვევა, რომ თითქმის ყველა ხელისუფალს (სარდლებს, სახლთუხუცესს, მდივანბევს, მოლარეთუხუცესს და სხვ.)

¹ საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 101; Пурцеладзе, Двор. грамоты, გვ. 9—10.

² საქ. სიძვ. ტ. III, გვ. 544.

³ G ü l d e n s t ä d t, Reisen I, 354; გვლდენშტედტის ამ ცნობის დამოწმებით აკად. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ნაზირი „ბეჭდის მცველი“ მოხელე იყო (დიპლომატიკა, გვ. 78). სახელმწიფო ბეჭდის მცველად მიაჩნია ნაზირი აგრეთვე პროფ. შ. ჩხტიას, რუსული მმართველობის სისტემა საქართველოში, ენციკლოპედია, ტ. VIII, გვ. 15.

ქონდა საკუთარი სამოხელეო ბეჭედი შესაფერისი ზედწარწერით. სამეფო ბეჭედი-კი სა-
ქანგებო მოხელეს, მურდარს ებარა, მურდარს როსტომი ზემოთ დასახელებულ სიგელში
ჩუენის ბეჭედის შემნახავს“ უწოდებეს.

აკად. გვლდენშტადტი დაკვირვებული და ფრთხილი მეცნიერი იყო, ამიტომ მისი
წიბა ყურადსაღებია და ანგარიშგასაწევი. მაგრამ შეიძლება მშვენიერად დამტკიცდეს,
რომ XVII და XVIII სს-ის პირველ ნახევარში მურდარი იყო ერთადერთი „ბ ე ქ დ ი ს
ქ უ ე ლ ი“ * და არა ნაზირი (სალაროსი თუ ქარხნისა); თავი რომ დავანებოთ ამ სამოხე-
ლეო ტერმინის აგებულებას („მუჰრ“ სპარსულად ბეჭედს ნიშნავს), ამას ამტკიცებს თუნ-
დაც დასტურლამალის სამორდაროს მდიდარი შინაარსი, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ ყო-
ველგვარი გარჩევა მეთის ბეჭედის დასმას და დამტკიცებას მოითხოვდა, მაგ., გლეხის გა-
ცემისა და გათარხნების საბუთი, იჯარისა და ჯამაგირის წიგნები, სახელმწიფო გადასახა-
დები, ქალაქის ბაჟის ოქმები, ბატონის განაჩენი და სხვა (დასტ., გვ. 50—51).

მურდარი, როგორც სახელმწიფო ბეჭედის შემნახველი მოხელე, მეფესთან დაახლოე-
ბული პირი იყო. როსტომ მეფეს იგი „გულით მისანდო და ხუაშიადის შემნახვე ყმად“
ზიანია. მურდარი ესწრებოდა ისეთ მნიშვნელოვან და პასუხსაგებ საქმეს, როგორც იყო
საბუთის შემზადება და დაბეჭდვა¹.

§ 3. მდივანები

სახელმწიფო სასამართლო დაწესებულებას „დ ი ვ ა ნ ი“ ეწოდებოდა. ვახტანგ VI
სამართლის წიგნში ნათქვამი აქვს: „თუ დედაკაცი დედაკაცისაგან ჩივოდეს დ ი ვ ა ნ შ ი
ელი არ აქვს, მოთემემ უნდა გაურიგოს“ (§ 216). 1636 წ. როსტომ მეფის განჩინე-
ბის წიგნშიაც ერთ ადგილას ნათქვამია: „ჩინებული თავადები და დარბაისლები დავისწა-
რით და თქუენც დ ი ვ ა ნ შ ი დაგიხედრეთო“ (საისტ. მოამბე, 1924 წ. წიგნ. I, გვ. 174).
ამასვე ამტკიცებს გამონათქვამები: „დივანში ჩაცკვიდით“, „სამდივნოდ გაგვიხდა საქმე“
და სხვა. „სამდივნო საქმე“ მნიშვნელობით „სალაპარაკო საქმეს“ ანუ „სასამართლო საქ-
მეს“ უდრიდა.

„დივანი“, როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, არაბულად სახელმწიფო დაწესებუ-
ლებას და სამსაჯულოს ნიშნავს. მაგრამ ჩვენ ამ უცხო ტერმინის ქართული (გაქართულე-
ბული) შესატყვისიც მოგვეპოვება, სახელდობრ: „სამდივნო სახლი“. ისტორიკოსი სენნია
ჩხეიძე მოგვითხრობს: „ამ დროთა შინა განაგებდა გამგებელი საქართველოსი, ზნე სრული
და მხნე ძლიერი, ჯანიშინად თქმული, მაგრამ მეფედ წოდებული, ბატონიშვილი ვახტანგ,
იყო განსვენებასა და სიხარულსა შინა და განაგო საქმე საქართველოსი, განაჩინა წიგნი
სამართლისა, ოთხშაბათსა და პარასკევსა დაჯდის სამ დ ი ვ ა ნ ო ს ა ს ა ხ ლ ს ა, განაგებდა
სამართლსა მცირეთა და დიდებულთ-თანა, კვირესსა და სამშაბათსა განაგებდა მეჯლის-
სა...“² სამდივნო სახლი აქ სასამართლოს უდრის. ამ საყურადღებო ცნობაში შემონახუ-
ლია ეროი საეულისხმო დეტალიც. ირკვევა, რომ ოთხშაბათობით და პარასკეობით „სამ-
დივნო სახლში“ მოსამართლედ სამეფოს უზენაესი მსაჯული მეფე იჯდა, ხოლო დანარჩენ
დღეებში, უნდა ვიფიქროთ, იქ უმაღლესი მსაჯული მდივანბები აწარმოებდა „გასამართ-
ლებას“.

მდივანბები, დივანბები ანუ მსაჯულთუხუცესი, ქართლის სამეფოს უმაღლესი მსაჯუ-
ლი იყო. მდივანბებს სხვანაირად „საქართველოს მოსამართლე“³, „საქართველოს მსაჯუ-

¹ ზოგიერთი საბუთის დაბეჭდვაში მონაწილეობა უნდა მიეღო ვეზირსაც, რადგან დასტურლამალის
ვეზირის სარგოს წიგნში ნათქვამია: „ვეზირს სარხათხედ დასაბეჭდავად თუმანხედ აბასი“ ვრგვბაო (გვ. 32).
² სენნია ჩხეიძე, მეფეთა ცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 323.
³ ქრონიკები, II, გვ. 427.

ლი¹, „ქართლის მდივანბეგი“² და „ქართლის მსაჯული“³ ეწოდებოდა. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით „მდივანბეგი თავი მოსამართლე არის“ (§ 6), ე. ი. მოსამართლეთა უფროსი, მთავარი მოსამართლე და სამდივნო სახლის გამგებელია.

მდივანბეგის ინსტიტუტი არსებობდა ერანშიც. ერანის მდივანბეგსაც სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეები ეკითხებოდა და უმაღლეს სასამართლოს (أول عال) განაგებდა⁴. მაგრამ სასამართლოს წარმოება ერანში, როგორც მუსლიმანურ ქვეყანაში, სასულიერო უწყებების მოსამართლეებს (შეიხ-ულ-ისლამებს, ყადიებს, ყაზის) ჰქონდათ ჩაბარებული⁵. ქართველი მდივანბეგის მოვალეობა არსებითად განსხვავდება სპარსელ მდივანბეგის უფლება-მოვალეობისაგან.

მდივანბეგის ინსტიტუტის გენეზისისათვის ქართულ იურიდიულ საბუთებში პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ სახელმწიფო სამართლის ეს ინსტიტუტი როსტომ ხანის „სამოხელეო რეფორმამდე“ ჩნდება. ასე, მაგ., ტერმინი „მდივანბეგი“ ჩვენ მიერ დამოწმებულია 1620 წ. საბუთში, სადაც მოხსენებულია „მდივანბეგი პატრონი ბეჟან“⁶. ამიტომ მცთარია ვახუშტის ის მოსაზრება, რომ თითქოს, როსტომმა „მსაჯულთუხუცესსა მდივანბეგი“ უწოდა⁷. ამაზე უფრო ადრინდელ საბუთებში მდივანბეგი არსად შეგვხვდება, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ტერმინი „მდივანი“ უკვე XV ს-ის საბუთებში მოიპოვება და თავდაპირველად მდივანი მოსამართლის (iustum) აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, სიმართლესთან ახლოს იქნება, თუ სასამართლოს მდივნების უფროსის (მდივანბეგის) ინსტიტუტის წარმოშობას XV ს-ის მეორე ნახევრის შუა წლებით დავთარილებდით.

გერმანელი მეცნიერისა და მოგზაურის გვლდენშტედტის ცნობით ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი ყოფილა; გვლდენშტედტის სიტყვით „მდივანბეგი უმაღლესი მსაჯულია. ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგია“ („Diwanbek, Oberster Richter. Im Kartalischen Staat sind 4 Diwanbeki“)⁸ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქალაქის მოურავის სარგოს წაგწვიაც მდივანბეგის სამოხელეო სახელი მრავლობით რიცხვშია ნახმარი. იქ ნათქვამია: „პატრონის ბძანებით ქალაქის მოურავი და მდივანბეგები რომ სამართალში დასხდებიან, რაც სამდივანბეგო შემოვა, როგორც რიგი არის; მოურავი და მდივანბეგები ისრე გაიყოფნ“⁹. მაგრამ დასტურლამალში და, რაც უფრო საყურადღებოა, მდივანბეგის გარიგების ვრცელ წიგნში, სადაც „მდივან-ბეგობის წესი და რიგი დასტურლამა“ (დასტ. გვ. 56—58) მკაფიოდ არის განმარტებული, მხოლოდ ერთი მდივანბეგი იხსენიება. ოღონდ ერთ ადგილას, სახელდობრ მდივნების სარგოს წიგნში, გვხვდება ამგვარი გამოწათქვამი: „მდივანბეგებთან სამდივანბეგოს მესამედო“¹⁰. ეს ადგილი ან გადამწერთაგან არის

¹ საქ. სიძგ. II, გვ. 341.

² იქვე, გვ. 137.

³ ახალი ქართლის ცხოვრება, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, გვ. 207.

⁴ Chardin, Voyages en Perse, II, Paris, 1811, p. 54; Tavernier, Les six voyages, Paris 1676, t. I, p. 598; Curzon, Persia, London 1892, t. I, 452, 454.

⁵ Chardin, ibid., p. 45—66.

⁶ საქ. სიძგ. II, გვ. 41.

⁷ ვახუშტი, გეოგრაფია, ბროსეს გამოც., გვ. 32.

⁸ G ü l d e n s t ä d t, op. cit., s. 354.

⁹ საქ. სიძგ. II, გვ. 523; საინტერესოა, რომ 1782 წლ. თავდასხნილობის ერთ სიგელში მოწმეთა შორის ჩამოთვლილია 5 მდივანბეგი: „მდივანბეგი ამილახვარი იასე, მდივანბეგი იოვანე ორბელიანი, მდივანბეგი ჭიხოსრაო, დიან-ბეგი მხეჭაბუჯ ორბელიანი, მდივანბეგი ციციშვილი თეიმურაზი“ (საქ. სიძგ. III, გვ. 20).

¹⁰ დასტ. § 36. მდივნების სარგოსათვის, გვ. 50. მაგრამ ამას ბათილვებს მდივანბეგის გარიგების წიგნის გამოწათქვამი: „წართმუელისა მდივანბეგმან და მდივანბეგმან, როგორც სამდივანბეგო, ისრე ის გაიყო“ (დასტ., გვ. 58).

მეზვენილი, ან დასტურლამალის შემდგენელს ამით ალბათ იმის თქმა უნდოდა, რომ საერთოდ მდივანბეგებთან (მდივანბეგის სასამართლოში) მდივანებს სამდივანბეგოდან ერთი შესამედი ერგებათო. აღებული ხანის განჩინების წიგნების არც გარდამწყვეტელთა და არც სხვა საბუთების დამხდურთა და მოწმეთა შორის მდივანბეგი მრავლობით რიცხვში არსად შეგვხვდრია.

ჩვენს მოსაზრებას ამაგრებს შაჰნავაზ I მიერ მდივანბეგ ვახტანგ ორბელიშვილისადმი 1676 წ. *ბოძებული წყალობის სიგელის შინაარსი, სადაც „შეწყალებული“ ქართლის მდივანბეგად იწოდება და ქართლის საბატონოში „სამართლის ქნა“ ევალება: „ესე ამიერ ჯუჯუნისამდის ეამთა და ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი წყალობისა წიგნი და ნიშანი შეგიწყალებ და გიბოძეთ თქუენ, ჩვენთა ერთგულთა და წესისებრ მრავალ-ფერად თავდადებით ნამსახურსა ყმათა ბართათვილს, ორბელიშვილს ვახტანგს, ასრე რომე ვითაც მამა თქუენისაც ჰქონებოდა ჩუენის საბატონოს ქართლის მდივანბეგობა და სამართლის ქნა, ახლა თქუენცა დაგვეჯგინთ, ვისმიწნეთ აჯა და მოხსენება თქუენი, შეგიწყალებ და გიბოძეთ მდივანბეგობა ქართლისა, ქალაქისა, საბარათათვილოსა, სომხეთისა და თათრისა. ვინცაენ ჩუენისა სახელმწიფოსა და საბრძანებელსა ქუეშ მორჩილი იყოს, ან სისხლისა ან სხვისა, რისაც საჩივრისა, ყუელა თქუენგით გ(ა)სამართლებოდეს და გარდასწყდებოდეს და ვინც თქუენს გარიგებულს სამართალსა გარდაჰხდებოდეს, ჩუენ დიდათ გაუწყობოდეთ და გარდავახდევინებდეთ, თქუენცა წესისებრ გულს მიაპყრობდეთ, რომელიც დიდი სისხლი და გასასამართლებელი იყოს, ჩუენც შეგვატყობინებდეთ და ისრე, გარდასწყვეტდეთ. ეს სახელო და სამსახური არ მოგეშალოს არა ჩუენგან და არა შემდგომად ძეთა ჩუენთაგან“ (საქ. სიძველენი II, გვ. 137—138). აქედან ცხადი ხდება, რომ XVII ს. და XVIII ს. პირველ ნახევარში ქართლის სამეფოში მხოლოდ ერთი მდივანბეგი „სამართლობდა“ და ყველა ქვეშევრდომის, „სახელმწიფოს და საბრძანებელის მორჩილი“-ს საჩივარი და სარჩიელი მას უნდა გაერჩია; აქედანვე ირკვევა, რომ როდესაც „დიდი სისხლი და გასასამართლებელი იყო“, მდივანბეგი ვალდებული იყო ამგვარი საქმე წინასწარ მეფისათვის შეეტყობინებია და ისე გადაეწყვიტა: „რომელიც დიდი სისხლი და გასასამართლებელი იყოს, ჩუენც შეგვატყობინებდეთ და ისრე გარდასწყვეტდეთ“-ო.

მეფე სამეფოს უზენაესი მსაჯული იყო. მას ეკითხებოდა ყოველგვარი საქმე, მაგრამ ამ საქმეთა გარჩევა სხვა მოსამართლეებსაც უეძლოთ. სამეფეოროდ, მხოლოდ მეფის, როგორც უზენაესი მსაჯულის, განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა ე. წ. „დიდი საქმე“, როგორც იყო: „მეფეთ ორგულობა“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი § 7) „მეფის სალაროს გატეხვა“ (იქვე), „დიდებულთა შორის დავა“ (§ 24), „ცოლის დატანჯვა“ (§ 64), „საყდრის გატეხვა“ (§ 155), „სიგლის წართმევა“ (§ 240) და სხვა. ამგვარ საქმეებში „ხელმეფეთის მეტს ამის სამართალი არ შეუძლიან“ (§ 240), ხაზგასმითაა აღნიშნული ვახტანგ VI სამართლის წიგნის მე-240 §-ში.

მდივანბეგი და სასამართლოს სხვა წევრები „საბჰოდ“ მეფის ბრძანებით სხდებოდნენ, მაგრამ იმ შემთხვევაში, როდესაც განსაკუთრებულ და საგანგებო საქმეს, ისეთ საქმეს, რომელიც მეფის საკუთარ კომპეტენციას შეადგენდა, სამეფოს უზენაესი მსაჯული მეფე არჩევდა, — მდივანბეგს სასამართლოს ჩვეულებრივი წევრის მოვალეობა უნდა აესრულებინა.

მდივანბეგის განაჩენს მეფე ამტკიცებდა¹.
რა შეადგენდა მდივანბეგის სასამართლო კომპეტენციას? თუ დასტურლამალის მდივანბეგის გარიგების წიგნის შინაარსსა და ვახტანგის სამართლის წიგნის სამდივანბეგო

¹ ვახტანგის სამართალი § 206; დასტ., გვ. 58; საქ. სიძვ. II, გვ. 414.

საქართველოს
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

სასამართლოს შესახებ მუხლებს დაეუკუირდებით, დაეინახეთ, რომ მდივანბეგს ყოველგვარი საქმის გარჩევა შეეძლო, რასაკვირველია, გარდა ე. წ. „დიდი საქმისა“, რომელიც მეფის განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა. მდივანბეგის სასამართლო მოღვაწეობის ასპარეზი ზუსტად იყო განსაზღვრული. დასტურლამალის და ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით უცილებლად მტკიცდება, რომ მდივანბეგს, როგორც მოსამართლეს, უმთავრესად სისხლის სამართლის საქმეები ექვემდებარებოდა და სამოქალაქო და, განსაკუთრებით, სიოჯახო სამართლის დარგი სხვადასხვა ადგილობრივ სასამართლო დაწესებულებებსა და კერძო ფეოდალურ მოხელე-მოსამართლეთა შორის იყო განაწილებული.

სისხლის სამართლის საქმე, როგორც წესი, მხოლოდ მდივანბეგის საკითხავი იყო და ამგვარი საქმე უმკველად კარზე უნდა გარჩეულიყო მდივანბეგის მონაწილეობით. დასტურლამალის მდივანბეგის გარიგების წიგნში, რომელიც მდივანბეგობის ძველი წესისა და რიგის მიხედვით არის შედგენილი, ეს გარემოება მკაფიოდ და ხაზგასმითაა აღნიშნული. მდივანბეგის გარიგებაში ნათქვამია: „ოდეს ვიგულეთ და ვიგულისმოდგინეთ და მდივანბეგობის წესი და რიგი, მოკითხული ვქენით, და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული, და ახლაც ამ წესით გვიბოძებია, ასე რომ თუ ელში ეს ოთხი საქმე მოჰხდეს, კაცის სიკუდილი, ბიჭრი, თვალისა და კბილის გაგდებინება, ეს კარზედ უნდა მოვიდეს, მდივანბეგმან უნდა გაარიგოს“ (დასტ., გვ. 56). აგრეთვე ქალაქში: „აგრევე მოქალაქისა ასრე უნდა იქნას: თუ ქალაქში კაცის სიკუდილი მოხდეს, ან მოქალაქისაგან, ან სხუსგან, იმისი სამართალი კარზედ მდივანბეგმან უყოს“ (იქვე, გვ. 56—57) და, აგრეთვე, დედოფლის სახსოში: „და ან დედოფლის სახასოში კაცის სიკუდილი მოხდეს მდივანბეგმან გაარიგოს“ (იქვე, გვ. 57).

მაშასადამე, სისხლის სამართლის საქმე მარტო მდივანბეგის განსაგებელს შეადგენდა და სხვა მოსამართლენი ამგვარ საქმეში ვერ გაერეოდნენ. მაგრამ, რასაკვირველია, როგორც ერთხელ უკვე აღნიშნეთ, მდივანბეგს სამოქალაქო საქმეზედაც მიუწევდებოდა ხელი, ოღონდ განსაკუთრებულ გარემოებაში, როდესაც ვინმე მდივანბეგთან თავის ნებით მივიდოდა და შესრივლებდა, ან როდესაც გარეშე კაცი მოქალაქეს, ელის კაცს, დედოფლის სახასო კაცს ან, ბირიქით, მოქალაქე, ელის კაცი და დედოფლის კაცი გარეშე კაცს უჩიოდა. მდივანბეგის გარიგებაში ამის შესახებ საგანგებო დებულებები მოიპოვება: „თუ ელის კაცს ერთმანერთან საჩივარი ჰქონდეს და თავისის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს, იმისი სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (დასტ., გვ. 56); აგრეთვე: „თუ მოქალაქე კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს, ან გარეშე კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს, ან ორნივე მოქალაქე კაცი თავის ნებით მოვიდნენ და მდივანბეგს შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (იქვე, 57). „ან სახასო ან სადედოფლო კაცი თავის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს, სამართალი მდივანბეგმან უყოს. აგრეთვე თუ სადედოფლო სახასო გარეშე კაცს უჩიოდეს, ან გარეშე კაცი სადედოფლო სახასოს კაცს უჩიოდეს, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (იქვე, 57); აგრეთვე გორელი კაცი თუ გარეშე კაცსა, და გარეშე კაცი გორელს კაცს უჩიოდეს, სამეფოს თუ სადედოფლოს, მდივანბეგთან იჩივლონ და გაურიგონ; თუ გორელი კაცი ერთმანერთს უჩიოდენ და თავისის ნებით მდივანბეგს შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (დასტ., გვ. 57—58). სხვა საბუთებშიც აღნიშნულია: „საჩივარი თუ გარეშე კაცი თუ მოხდეს ბატონის კარის გამრიგე გაურიგებდეს“-ო¹. გარკვეულ საგამგეო ერთეულებში და „თავადის“ სახასოში აღძრულ ადგილობრივი სამოქალაქო სამართლის საქმეს („ჩივილი“, „შეცილება“)² კი სათანადო საქვეყნოდ გამრიგენი და დიდ ფეოდალთა

¹ ისტ. საბ. V, გვ. 16.

² „შეწამება“, „ცილისწამება“ სისხლის სამართლის დარგს განკუთვნიებულია და მდივანბეგის იურის-

საკუთარი მოხელენი „ასამართლებდნენ“. მოქალაქის საჩივარი ერთმანეთში მოურავმა გაურავოს, და ჯარიმა ბატონისა არის“-ო,—ნათქვამია მდივანბეგის გარიგების წიგნში¹; ქალაქის მოურავის ასეთივე იურისდიქციის უფლებით სარგებლობს ამილახორი, მაგრამ ამ შემთხვევაში, როგორც სარდალი კი არა, არამედ როგორც გორის მოურავი (გვ. 57—58). ეს დებულება გავრცელებულია ზოგიერთ სოფლის მოურავზეც: „რომელიც სოფლის კაცი ერთი მეორეს უჩიოდეს იმისი სამართალი მოურავმა ჰქმნას, და რომელიც სოფლიდამ და სოფელი ერთმანეთს უჩიოდეს, იმისი სამართალი ბატონის მოსაქმემ ჰქმნას. იქნების ისეთი საჩივარი, ან კაცის სიკუდილი, ან დიდი საქმე რამე, იმისი სამართალი კარზე უნდა იქმნას“ (გვ. 12). ასევე, დედოფლის სახასო კაცის საჩივრებს, დედოფლის სახლთუხუცესი „გაარიგებდა“ ხოლმე: „დედოფლის სახასო კაცის საჩივრებს დედოფლის სალთუხუცესი უნდა გაარიგებდეს“ (გვ. 57). აქ დედოფლის სალთუხუცესი გამოდის როგორც კერძო ფეოდალის მოსამართლე. ასეთი უფლებით სარგებლობს ყველა „მებატონე“. ვახტანგ VI სამართლის წიგნში ამის შესახებ სათანადო დებულებები არსებობს. მაგ., როდესაც მამა-შვილს გორის გაყრის ნიდაგზე გადაუქრელი დავა ატყდებოდა, მომჩივნებს ბატონის სასამართლოსთვის უნდა მიემართათ და მებატონის მსჯავრით დაქაყოფილებულიყვნენ (§ 80). ძმებსა და ახლო ნათესაებს შორის ატეხილ დავასაც მებატონე არჩევდა, ოღონდ მომჩივანთ შეეძლოთ უშუალოდ მეფის სასამართლოსათვის მიემართათ (§ 9). ამრიგად, სამოქალაქო სამართლის დარგის განსაზღვრული საქმეები და საოჯახო სამართლის დარგი სათანადო საქვეყნოდ გამრიგეთა და „თავადის“ საკუთარ მოხელეთა იურისდიქციას ექვემდებარება. სისხლის სამართლის სასამართლო წარმოება და „გარეშე კაცით“ მომხდარი დანაშაულობანი კი მდივანბეგის განსაკუთრებულ მომპეტენციად არის აღიარებული. რასაკვირველია, ფეოდალური დაქსაქსელობის პირობებში შესაძლებელი იყო დაწესებული კანონის დარღვევა, და აღვირაშვებული ფეოდალი ზოგჯერ აღწევდა კიდევ ამას, მაგრამ ქართლის ფეოდალურ სახელმწიფოში კანონი მაინც სავალდებულოდ ითვლებოდა.

აქ აღვნიშნავთ ერთ მნიშვნელოვან მოვლენასაც. სისხლის სამართლის დანაშაულს კათალიკოზიც არჩევდა, ოღონდ სამართლის იმ დარგიდან, რომელსაც ქართულ იურდიული ტერმინოლოგიით რჯულგარდამავალი საქმე ეწოდებოდა. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით: „სატანჯველ სიკვდილში და რჯულის გარდამავალ საქმეში კათალიკოზს აქვს ხელი“ (§ 61. ნაწ. 2). რადგანაც მამისმკვლელობა ან შვილის მოკვლა რჯულის კანონით რიგდებოდა, ამიტომ ამგვარი საქმეც კათალიკოზის კომპეტენციად ითვლებოდა: „თუ მამა შვილი მოკლას ან შვილი მამა, მაგისი სისხლი და სამართალი არ დაიწერებოდა და რჯულის კანონით უნდა გარიგდეს“ (§ 78). მაგრამ კათალიკოზი საეკლესიო უწყების მოსამართლედ არ უნდა წარმოვიდგინოთ, საეკლესიო უწყების სასამართლოს საკითხები იყო მხოლოდ „საკანონო“ ანუ „სასჯული“ საქმე და საყდრის ყმების ვასამართლება².

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, მდივანბეგის მოქმედება მარტო სისხლის სამართლის დარგით არ იყო განსაზღვრული. მას სამოქალაქო სამართლის მნიშვნელოვანი საქმეების გასამართლება და გადაწყვეტაც ეკითხებოდა. მაშასადამე, მომჩივანს, თუ მოისურვებდა, შეეძლო გვერდი აეგლო ადგილობრივ, ან კერძო ფეოდალის სასამართლოსათვის და უშუალოდ სახელმწიფო (მდივანბეგის) სასამართლოსთვის მიემართა.

მდივანბეგს სასამართლოს გარეშე საქმის გამოძიება არ შეეძლო. „მდივანბეგი, დანისტრად სამსახურს ნურავის ეტყვის“-ო,—ნათქვამია ბოქაულთუხუცესის სარგოს წიგნში

დიქციას ექვემდებარებოდა. იხ. ნ. თარხნიშვილი, სამართლის წარმოება საქართველოში, ტურნ. „კრებული“ ივ. ჯავახიშვილის რედ., პეტერბურგი. 1915 წ.

¹ დასტურლამალი, გვ. 57.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, წიგნ. II, ნაკვ. II, გვ. 471.

(დასტ. § ლდ, გვ. 17—18). ჩადენილი ბოროტმოქმედების გამაშკარავეებისა და გამოძიების საქმე ბოქაულოთხუცებს და მათდამი დაქვემდებარებულ ხელჯობიანებს ებარათ და, როდესაც გამორკვეული საქმე სასამართლოში მოვიდოდა, მდივანბეგს მოსამართლის პირუთვნელი მოვალეობა უნდა აესრულებინა და „სამართლისათვის წესისებრ გული მიეპყრო“.

მდივანბეგს გამოტანილი განაჩენის დასამტკიცებლად ჰქონდა სამოხელეო ბეჭედი, რომელსაც „მდივანბეგის ბეჭედი“ ეწოდებოდა (დასტ., გვ. 58). „საბეჭდოვიდან“ გარკვეული წილი მიჰქონდა მდივანსაც, როგორც ოქმის ჩამწერს ან იურიდიული საბუთის შემდგენელ მოხელეს. მდივანბეგის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „რაც ან ბატონის ბეჭდით, და ან მდივანბეგის ბეჭდით გარიგდეს, მესამედი სამეფოს კაცისა მეფის მდივანსა, და სადღელოფლოსი დედოფლის მდივანსა“ (დასტ., გვ. 58).

მდივანბეგიც, როგორც სამეფოს ყველა მოხელე, იღებდა კუთვნილ სარგოს, რომელსაც „სამდივანბეგო“ (დასტ., გვ. 58) ერქვა. დასტურლამალში მოთავსებულია სათანადო თავი „მდივანბეგის ასალებისათჳს“, სადაც „სამდივანბეგო ასალები“ დაწერილებით არის ჩამოთვლილი (დასტ., § რა, გვ. 58—59).

მდივანბეგის სასამართლოში შედიოდნენ: 1) მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი ანუ მ ს ა ჯ უ ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი, რომელიც სამეფოს უმაღლეს მსაჯულად ითვლებოდა, თვალყურს ადევნებდა სასამართლო საქმიანობას და სამართლის ასპარეზზე ორგვარ მოვალეობას ასრულებდა: ა) იგი იყო სამდივანბეგო სასამართლოს თავმჯდომარე ან ბ) სასამართლოს წევრი, 2) მ ს ა ჯ უ ლ ნ ი ანუ მ ო ს ა მ ა რ თ ე ნ ი, 3) მ დ ი ვ ა ნ ი—სასამართლოს მდივანი იდგენდა ოქმებს და წერდა განაჩენს; მას უნდა ჩაეწერა ორივე მხრის ჩვენება, რათა შემდეგ ეს ჩვენება საგანგებო განხილვისა და მსჯელობის საგანი გამხდარიყო: „თუ გრძელი და დიდი რამე საჩივარი იყოს, ორისავე სიტყვა (მოპასუხისა და მომჩივანის, გ. გ.) მდივანმა ჩასწეროს, რომ არ დაავიწყდესთ“ (§ 3). მდივანსაგან ჩაწერილი „მერმე ცალკე გასინჯონ, ეცადნენ მართლის შეტყობას და უფიცრად მის გარიგებას“ (§ 3). სასამართლოს სხდომის დაწყებისას მდივანი კითხვობდა სამართლის წიგნის იმ მუხლებს, რომელნიც განსახილავ საქმეს ეხებოდნენ ან განმარტავდნენ (§ 205) 4) ი ა ს ა უ ლ ნ ი—ყოფოდნენ ორ ჯგუფად: ა) „მართლის მთქმელნი უქრთამო იასაულნი“ და ბ) „გაწყყრომისა და დაქერის იასაულნი“ (§ 4). პირველი კატეგორიის იასაულები გამომძიებელ-გამომკითხველი იყვნენ; ესენი პროცესს ამზადებდნენ; მეორე კატეგორიის იასაულებს დამნაშავე უნდა შეეპყროთ და განაჩენი სისრულეში მოეყვანათ, 5) მ ე მ ა თ რ ა ხ ე ნ ი (§ 7) და 6) მ ო წ მ ის მ ა ძ ე ბ ა რ ნ ი (§ 7). ესენი სასამართლოს უბრალო მსახურნი და სხვადასხვა დავალებისა და განკარგულების ამსრულებელი იყვნენ.

სასამართლოს სათავეში იდგა ერთი მოსამართლე. მაგალითად, მეფე, ან მეფის ბრძანებით დასმული მსაჯული; მაგრამ, ჩვეულებრივად, სასამართლო შედგებოდა არა ნაკლებ სამი მოსამართლისაგან. „ორი ბჭე არა ჯერ არს“-ო,—ლაპარაკობს ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-215 მუხლი, რადგანაც, როგორც ეს მუხლი განმარტავს, ორმა მოსამართლემ შეიძლება მიუტყვებელი მიეკრძოება გამოიჩინოს, ერთმა მოსამართლემ მომჩივანის მხარე დაიჭიროს, ხოლო მეორემ მოადის (მოადი—სამოქალაქო საქმეებში მოპასუხე, სისხლის სამართლის საქმეებში—ბრალდებული); ამგვარად, იმისათვის, რომ განაჩენის გამოტანისას ხმები შუაზე არ გაყოფილიყო და სამართლიანობის პრინციპი თვითნებურად არ შელახულიყო, სასამართლო სამი მოსამართლისაგან მაინც უნდა ყოფილიყო შემდგარი; განსაკუთრებული მდგომარეობის დროს სასამართლო შედგებოდა „ოთხ ან მეტნაკლებ დიდებულების“ კრებულისაგან (ვახტანგის სამართლის წიგნი § 2 და 24). იგივე წესი გაბატონებული იყო ქალაქის იურისდიქციაშიც. მაგ., ქალაქის მოურავს „სამართლის ბქობაში“ თან ახლდა სამი-ოთხი სარწმუნო მოქალაქე (საქართვე. სიძვ. II, გვ. 523). აღსანიშნავია, რომ

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში „საქართველოს მსაჯულთ შეკრებულობის“ სასამართლოს შემადგენლობა უფრო მრავალრიცხოვანი იყო.

§ 4. ეშიკალასაბაშის სახელისუფლო

✓ ეშიკალასაშის სახელი ქართულ სამოხელეო წყობილებაში პირველად XVII ს-ის ოქტაბრიდან წლებში ჩნდება. როსტომ ხანის გამეფებამდე ეს სამოხელეო ტერმინი არსად გვხვდება. ეშიკალასაში (اشيک اس) თურქული შედგენილი სიტყვაა და სიტყვისატიყვით „ზღრუბლის (კარის) ბატონს“ ნიშნავს. „ეშიკ“ თურქულად ზღრუბლია, „ალა“ ბატონი, „ბაშ“ თავი. ეშიკალასაში ეშიკალასების უფროსი იყო. ეს სამოხელეო სახელი, უეჭველია, სპარსეთიდან არის შემოსული, რადგან იგი სპარსეთის სახელმწიფო წყობილებაშიც იყო გავრცელებული.

ეშიკალასაშის „ველი“ რამდენადმე მსგავსია მანდატურთუხუცესის თანამდებობისა¹. საინტერესოა, რომ ეს ძველი სამოხელეო სახელი მთლად არაა განდევნილი. XVII—XVIII საუკუნეების ქართულ საბუთებსა და საისტორიო მწერლობაში არა იშვიათად ეშიკალასაშის მაგიერ მანდატურთუხუცესი იხმარებოდა. მაგ., ვახტანგ VI 1707 წ. და მეფე ბაქარის 1717 წ. იონანე ნათლისმცემლის მონასტრისადმი ბოძებულ შეწირულებისა და სინთარხნის წიგნებში გვხვდება ძველი სამოხელეო სახელი: „არაგვის: შევიდეს: მუნ: კაცნი: მოსაქმენი: არცა სპასალარისა: არც მანდატურთ: უხუცესისა: არცა: ეჯიბისა: არცა: მწერალი“ (ისტ. საბ. V, გვ. 13 და 32). იმავე მონასტრის 1724 წ. სიგელში, რომელიც მარიამ ბატონიშვილის მიერ არის მიცემული, მანდატურთუხუცესი ეშიკალასაშად აღწერილი: „კარისა: თვისისა: მანდატურთ: უხუცესის: ეშიკალასაშად წოდებული: ბრძენი და: მეცნიერი: გარსევან: ჯანდიერის: შვილი“ (იქვე, გვ. 42). ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი ხმარობს როგორც ძველს, ისე ახალ ტერმინს; ზოგან „მანდატურთუხუცესი“ აქვს ნახმარი (პ. ორბელიანი, ჩუბ. ვამ. გვ. 371, 384) და ზოგან „ეშიკალასაში“ (იქვე, გვ. 429, 433, 494). დასტურლამალში მანდატურთუხუცესი არ მოიპოვება და ყველგან ახალი ტერმინია გაბატონებული. აღებული ხანის საბუთებში ტერმინი „მანდატურთუხუცესი“ მწიგნობრულ გადმონაშთს წარმოადგენს და უპირატესობა ეშიკალასაშის სამოხელეო სახელს აქვს მინიჭებული.

✓ რასაკვირველია, ძველი მანდატურთუხუცესის, ერთ-ერთი გავლენიანი ვაზირის, უფლებამოვალეობა და სახელისუფლო გაცილებით ვრცელი და შინაარსიანი იყო, ვიდრე გვიან-ფეოდალური ქართლის სამეფო კარის დიდი მოხელის ეშიკალასაშის სახელისუფლო და განსაგებელი.

ქართლის სამეფოში ორი სამეფო ეშიკალასაშის „ველი“ ყოფილა (დასტ., გვ. 14). დასტურლამალში ნათქვამია: „დაგვიყენებია ეშიკალასაშათ: არაგვის ერისთვის შვილი ზურაბ, ამილახერის შვილი რევაზ; ეს ორნი ამ ჯელობაში იყუნენ“ (იქვე, გვ. 14). ამგვარად, ერთ სახელისუფლოს ორი ხელისუფალი განაგებდა. ვინ იყო მათ შორის უფროს-უმცროსი ძნელი გამოსარკვევია. ცხადია, „ორ ხელისუფლობის“ დროს თანხმობა და მოქმედების ერთიანობის დაცვა ძნელი იქნებოდა.

ეშიკალასაშეები სასახლის წესრიგის მთავარი მეთვალყურენი იყვნენ.

3. ორბელიანი ეშიკალასაშს „დიდებული კარის გამგეს“ უწოდებს (პ. ორბელიანი, გვ. 384). სამეფო დარბაზობის დროს ეშიკალასაში ობერ-ცერემონიამისტრის მსგავს მოვალეობას ასრულებდა და დარბაზობის მსვლელობას აწესრიგებდა. დასტურლამალის დებულებაში ვკითხულობთ: „ბატონი რომ ტახტზედ ბრძანდებოდეს იმის პირდაპირ რომ ბო-

¹ ვახუშტის მიხედვით როსტომმა „უწოდა მანდატურთუხუცესსა ეშიკალასი“. ვახუშტი, აღწ., გვ. 23.

ძი არის, ემიკალასბაში იმ ზოდთან ერთი იქით და ერთი აქეთ დადგებოდნენ... დარბაისელნი, რომ შემობრძანდებოდნენ, დიდროანს კაცებს აქათმან ემიკალასბაშმან აქათ უჩვენოს ალაგი და იქითმან იქით უჩვენოს თავის ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს“ (დასტ., გვ. 78). პ. ორბელიანი მოგვითხრობს: „რა გასრულდა რიგი მოლოცვისა, წამოდგნენ მდივნები წესისაებრ, წაიკითხეს დაეთარნი, მოიწივნეს დარბაისელნი ვინა ჯდომის ღირსი იყენეს, ვინა დგომისა. დიმიტრი ორბელიანი (ემიკალასბაში, გ. 8.), საუხუჯ ყოვლისა კეთილისა, ეგრე განაგებდა რიგთა და წესთა მეჯლიშისათა“ (პ. ორბელიანი, გვ. 386); დარბაზობისა და პურობის წესისა და რიგის ასრულებისას ემიკალასბაში ემორჩილებოდნენ და მის განკარგულებას ასრულებდნენ „რანიც ველჯოხიანები, ან სოიბათ-იასაულეები იყუნენ“ და „ბოქაულთ-ხუცები“ (დასტ., გვ. 78).

აღსანიშნავია, რომ სპარსეთშიც ემიკალასბაში გარემდგვთა უფროსად და სასახლის მთავარ ცერემონიამაისტრად ითვლებოდა და მეჯლისის წესრიგს იცავდა; მას ემორჩილებოდნენ სოჰბათიასაულეები, რომელნიც პატარა ჯოხებით იყენენ აღჭურვილი და მეჯლისში, „მეჯლისის კაცებს“ თავ-თავიანთ ადგილს უჩვენებდნენ ხოლმე¹.

სპარსელ ემიკალასბაშის სამოხელეო ნიშანი კვერთხი იყო. ანალოგიისათვის საინტერესოა, რომ ძველ მანდატურთუხუცესს არგანი ჰქონდა (ისტ-რნი და აზ-მნი, გვ. 410; კარის გარიგება, გვ. 17, 222-223), როგორც საგანგებო, მისი ხელისუფლების განსაკუთრებული ნიშანი², ახალ მანდატურთუხუცესებს ანუ ემიკალასბაშებს და მათ ნაცვლებს ბოქაულთ-ხუცებს კი კვერთხი³.

ემიკალასბაში ხელჯოხიან მოხელეთა უფროსი და საპოლიციო საქმის მთავარი ხელმძღვანელი იყო.

ემიკალასბაშის კომპეტენციას შეადგენდა „დანისტრად სამსახური“. დანისტარი სპარსული სიტყვაა (دانشدار) და ქართულად მკოდნეს, საქმის შემტყობელს ნიშნავს. „დანისტრად წასვლა“ საქმის გამოსაძიებლად და გამოსაკითხავად წასვლას ნიშნავდა. ემიკალასბაში დანისტრებად თავის ხელქვეით მოხელეებს ყაფიჩებსა და იასაულეებს ნიშნავდა, მაგრამ როდესაც თვითონ მეფე უბრძანებდა ხოლმე დანისტრად სამსახურს „რომელსაც ველჯოხიანსა, დიდსა და ცოტასა, ანუ უხელ-ჯოხიანსა“, მაშინ „იმასთან არც ბოქაულთ-ხუცესს და არც ყაფიჩებს, არც იასაულებს“ ხელი არ ჰქონდათ (დასტ., გვ. 16). მაგრამ მეფის ბრძანებით დანისტრად დანიშნულ კაცს საიასაულოს მეოთხედი ემიკალასბაშისათვის უნდა მოეტანა (იქვე, გვ. 16). აღსანიშნავია, რომ მდივანბეგი დანისტრად სამსახურს ვერავის უბრძანებდა და ეს მხოლოდ მეფისა და ემიკალასბაშის კომპეტენციას შეადგენდა.

ემიკალასბაშს სისრულეში უნდა მოეყვანა მეფის ან მდივანბეგის განაჩენი. 1793 წ. ერთ განაჩენის წიგნს მიწერილი აქვს მეფის რეზოლუცია: „ბატონო ემიკალასბაშო გარსევან! ეს ასე აღასრულდინე“ (საქ. სიძვ. III, გვ. 477); სხვა საბუთში ვკითხულობთ: „ემიყბაშო მამუკა! ქაიხოსრო ლოლაძემ უნდა გადაუხადოს სისხლის ფასი მომჩივანს, მოიყვანე ის მდივანბეგთან, რამდენსაც ისინი გადასწყვეტენ, იმდენი სისხლის ფასი გადააბდეკენი და მიეცი დაზარალებულს“ (Пурцеладзе, Крест. грамоты, стр. 23). მეფის ბრძანებით ან სათანადო განაჩენის საფუძველზე: ემიკალასბაშს გაფანტული ყმები ბატონთან უკანვე უნდა დაებრუნებინა და იასაულეები „მყრელებად“ დაეყენებინა (იქვე, 23—26).

ხელჯოხიანნი „დიდი და ცოტა“ (უფროსნი და უმცროსნი) ბოქაულთხუცები, იასაულეები და ყაფიჩები საპოლიციო მოვალეობას ასრულებდნენ და ადგილებზე ამა თუ იმ საქმის გამოსაძიებლად და განაჩენის სისრულეში მოსაყვანად იგზავნებოდნენ.

¹ Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660*. Edit. par. Schefer. Paris 1890. p. 20.

² აჯად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 158.

³ ისტორიკობრი აღწერა, ს. კაკაბაძის გამოც., გვ. 21.

აღსანიშნავია, რომ დასტურლამალი ხელჯობიანთა შესახებ კარით იხსენებოდა. სულხან მდინის დასტურლამალის ხელნაწერში, რომელიც ყველაზე უძველესია და საგნობრივად დალაგებული, პირველ კარს ასეთი სათაური აქვს: „კარი პირველი. ყოვლისა ხელჯობიანისა და მათის სარგოსი“ (დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 195); დასტურლამალის ტექსტი კი, უაზრო და გაუგებარი წინადადებით იწყება, სახელდობრ: „პირველად ჯერ არს ჰსენება და აღწერა, რამეთუ ამით მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხვსა“ (გვ. 4). აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით ეს წინადადება ასე უნდა წერებულყო: „პირველად ჯერ არს ხსენება და აღწერა (ყოვლისა ხელჯობიანისა და მათი სარგოსი), რამეთუ ამით მიერ არს რიგი პურობისა¹ და რისხვსა“. რომ დაახლოებით მართლაც ასე უნდა წერებულყო, ამის დასამტკიცებლად იმ მოსაზრების მოყვანა შეიძლება, რომ პურობის, ან მიჯვლის მოწყობის, რისხვის და წყალობის გამოცხადების დროს წესრიგის და-მკვილად მართლაც „ხელჯობიანი“ იყენებ ხოლმე (ქართული სამართლის ისტორია, წიგნ. I, გვ. 79). ის გარემოება, რომ დასტურლამალის თავდაპირველი შედგენილობის პირველ კარში ხელჯობიანებზე იყო საუბარი, ცხადყოფს, თუ რა დიდი მნიშვნელობას ანიჭებდა კანონმდებელი („პირველად ჯერ არს“-ო) იმ მოხელეებს, რომლებსაც რისხვისა და წყალობის გამოცხადების საქმე ეკითხებოდათ.

ბოქაულთხუცები ეშიკალასბაშების თანაშემწეებად ჩანან და დაახლოებით იმავე აქეთებენ, რასაც ეშიკალასბაშები. ბროსე მით პოლიციის აგენტებს უწოდებს (agents de la Police. Addition, p. 485), საბას განმარტებით: ბოქაული იგივე იასაულია („ჯალათას ენის არის ქართულად მშვიდობისასა მან დატური ეწოდების, ხოლო რისხვისასა მტარვალთ. მტარვალთ—მრისხანე ბოქაულია“); საბას ეს განმარტება მრავალმხრივად საყურადღებო. ქართველი ნიჭიერი ლექსიკოგრაფის და სახელმწიფო მოღვაწის აზრით ბოქაული მნიშვნელობით მანდატურს უდრის, მანდატურები კი ძველ მანდატურთ-უხუცესის ხელისანი იყენებ (აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, ნაწ. I, გვ. 159—160). ის გარემოება ერთხელ კიდევ მოგვაგონებს, თუ რა დიდი სიფრთხილით უნდა მოვეპყრათ სპარსულ-თურქული სამართლის ტერმინების მნიშვნელობას; ხშირად ტერმინი ახალია, სამართლის ინსტიტუტის შინაარსი კი ძველი რჩება, ან ახალი ვითარებისა და ადგილობრივი პირობების მიხედვით არის შეცვლილი. ვახუშტი ბოქაულთხუცესსა და ბოქაულებს უწინდელ ხელისუფალთა შორის მოიხსენიებს, მაგრამ მას „მანდატურნი და ბოქაულნი“ ძველი ხელისუფლის, მანდატურთხუცესის, ხელქვეით მოხელეებად ჰყავს გამოყვანილი. თუ აქ ნაუღლისხმევია მხოლოდ სრულიადი საქართველოს სამოხელეო წყობილება და არა თათართა ბატონობის მომდევნო ხანის წყობილება, მაშინ როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე აღნიშნა, ვახუშტის ეს შეხედულება თავიდან ბოლომდის შემცთარია და არაფრით არ არის გამართლებული².

სამოხელეო სახელი ბოქაული, თუ არ ვცდებით, XVI ს-ზე ადრე ქართლის საბუთებში არ გვხვდება; ყველაზე ძველი საბუთი, რომელიც ბოქაულთხუცესი იხსენიება, დათარიღებულია 1565 წლით³. ესაა ყმისა და მამულის ნასყიდობი წიგნი, რომლის მოწმეთა შორის დასახელებულია: „ბარათაშვილი ბოქაულთ-ხუცესი საჩინო“. 1600 წ. სეკტიცხო-

¹ ადგილი შესაძლებელია დასტურლამალის დედანში „პურობისა“ მაგიერ „პყრობისა“ წერებულყო. თუ ეს ასეა, მაშინ ხვდებით მოტანილი წინადადება ამგვარად უნდა შესწორდეს: „ამით მიერ არს რიგი პყრობისა და რისხვსა“.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საისტორიო მწერლობა, გამოცემა პირველი, გვ. 302.

³ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 7; სამოხელეო სახელი „ბოქაულთხუცესი“ დამოწმებულია, აგრეთვე, დას. საქართველოს XVI ს-ის ერთ საბუთში, რომელიც მისი გამოცემლის, ს. კაკაბაძის, მიერ დათარიღებულია 1550—1570 წწ. (იხ. დას. საქ. საეკლესიო საბ. ტ. I, გვ. 26).

ველს წიგნს სწირავს „ბოქაულთ-უხუცესი ვაჩანაძე რიონ“¹. ცოტა უფრო მოგვიანო წლებში საბუთებში კი ეს სამოხელეო სახელი სულ უფრო და უფრო ხშირდება. აქ ყურადსაღებია ერთი დეტალი. სანამ როსტომი ემიკალასბაშის თანამდებობას შემოიღებდა, ყველა ის ფუნქცია, რომლითაც ემიკალასბაში იყო აღკურვილი, მანამდე ბოქაულთუხუცესს უნდა ჰქონოდა დაკისრებული. ჩვენი აზრით როსტომის „სამოხელეო რეფორმამდე“ ბოქაულთუხუცესი ხელჯოხიანთა უფროსი უნდა ყოფილიყო.

სიტყვა ბოქაული² ანუ ბოქოული მონგოლურ-თურქული წარმოშობისაა და ისევე ნაწარმოებია, როგორც ყარაული და ისაული. ამ სიტყვის თურქული ზმნა უცნობია. სპარსელი მწერლები ბოქაულს „ჩაშნავირად“ თარგმნიდნენ. ჩაშნავირი ოსმალთა კარის მოხელე იყო და სასახლის საქმელს შინჯავდა. ისტორიკოსი რაშიდ-ედ-დინი ბოქაულს სპარსულ „ბავერჩი“-ს (بهرچي—بهرچي) მზარეულს უკავშირებდა. დ'ოსონი, ეყრდნობოდა რა რაშიდ-ედ-დინის ამ ცნობას, ბოქაულს თარგმნიდა cuisinier-ად (მზარეულად)³. ჰამერი ბოქაულის სახელს გაეცემის რაყამის შინაარსის ანალიზიდან ასკენიდა, რომ ბოქაულის მოვალეობას ლაშქარში ჯამავირის დარიგება შეადგენდა (Hammer, Gesch. der gold. Horde, s. 473). მუჰამედ გინდუშაჰს, რომლის თხზულებიდან ჰამერს ამოულია ზემოხსენებული რაყამი, ბოქაული, ხარისხისა და პატივის მხრივ ლაშქრის უმაღლეს მოხელეთა მომდევნო პირად მიანდა (იქვე, გვ. 245); ჰამერის აზრით ბოქაული ერთსა და იმავე დროს კარის მოხელეც უნდა ყოფილიყო და სამხედრო პირიც, — „ობერ-კრიგსკომისარი“ (იქვე, გვ. 245, 473). ქართულ ბოქაულს არც ლაშქართან და არც სამეფო სამზარეულოსთან არავითარი დამოკიდებულება არ ჰქონდა და მას მხოლოდ საპოლიციო მოვალეობის ასრულება და ემიკალასბაშთან ერთად მეჯლისის მოწყობა და პურობის რიგის დაცვა ევალებოდა.

სამწუხაროდ, ბოქაულთუხუცესის უფლება-მოვალეობაზე დასტურლამაღში ძალიან ცოტა და არასრული ცნობებია შემონახული (იხ. გვ. 5, 14, 16, 17, 53, 54, 78, 79, 81, 95); ბოქაულთუხუცესის სარგოს ვრცელი წიგნი, რომელიც შაჰყულბანის მიერ ყოფილა გარიგებული და ვახტანგ VI დასტურლამაღში ჩაურთავს, ნამდვილად, ყველა ხელჯოხიანთა ერთიანი გარიგებისა და სარგოს წიგნს წარმოადგენს. მაგრამ, რაკი ბოქაულთუხუცესი სარგოს ემიკალასბაშთან ერთად იყოფდნენ და „საბოქაულთუხუცო“, „სამეიკალასბაშოს“ ნახევარს უდრიდა, შეიძლება ისინი ემიკალასბაშების უშუალო თანამემწეებად ჩავთვალოთ. დანისტრად წასულ იასაულებს და ყაფიჩებს სარგოს გარკვეული რაოდენობა მოჰქონდათ როგორც ემიკალასბაშებისათვის, ისე ბოქაულთუხუცესისათვის (დასტ., გვ. 16—17). შედარებით სრული ცნობები მოგვეპოვება ბოქაულთუხუცესის იმ მოვალეობაზე, რომელიც დარბაზობასა და პურობასთან იყო დაკავშირებული; აქ ისინი ემიკალასბაშის თანამემწედ გამოდიან. თუ ემიკალასბაშები „დიდრონ დარბაისლებს“ ხედებოდნენ და თავთავიანთ ალაგს უჩვენებდნენ ხოლმე, ბოქაულთუხუცესი „მცირე დარბაისლებს“ ეგებებოდნენ და იწვევდნენ. დასტურლამაღის დარბაზობის დებულებაში ვკითხულობთ: „დარბაისელნი რომ შემოძრდან დებოდნენ, დიდრონს კაცებს აქათმან ემიკალასბაშმან აქათ უჩვენოს ალაგი და იქითმან იქით უჩვენოს თავისი ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს“, ხოლო „მერმესხვა დარბაისლები (ე. ი. მცირე დარბაისლები) რომ მოვიდნენ, ბოქაულთუხუცესმან იქით მისრული დააწუშენოს და აქათმა აქათი მოსული დააწუშენოს“ (დასტ., გვ. 78).

¹ ქრონიკები, II, გვ. 431.

² დ'ოსონის განმარტებით „ბოქაული“ მნეა «Commissaires des vivres». იხ. Histoire des Mongols t. IV. p. 421. 1835 გამოც.: ჰამერ-პურგშტალის განმარტებითაც ბოქაული ნიშნავს: „Commis. d. Mundvorraths“. Hammer-Purgstall, Sach-und Namenregister zur Geschichte der Jlhane. Darmstadt 1844, s. 403; მინორსკით „tasters“ (ჭამავირის) იხ. V. Minortky, A Civil and Military Review in Fars in 881/1476 p. 171. [Reprinted from the Bulletin of the School of Oriental Studies (University of London), Vol. X. part. 1].

ემიკალასბაშების სახელისუფლოში შედიოდნენ აგრეთვე სოიბათიასაულები ანუ სოიბათიასაულები. პ. უმიკაშვილი მშენიერად და წესიერად შედგენილ დასტურლამალის ლექსიკონში ამ სამოხელეო ტერმინის განმარტებისას, სხვათა შორის, შენიშნავს, რომ „ნამდვილ ვგონებთ უნდა „საიბ-იასაული“-ო (იხ. ლექსიკონი). მაგრამ როგორც დასტურლამალში, ისე ქართულ საბუთებსა და საისტორიო მწერლობაში ყველგან „სოიბათიასაული“ (დასტ.), „სოიბათიასაული“ (ვახუშტი) ან „სოიბათიასაულია“ (საქ. სიძე, II, გვ. 537) ნახმარი. რომ მართლაც სოიბათიასული უნდა გვექონოდა და არა საიბიასაული, ეს იქიდანაც მტკიცდება, რომ ამ თანამდებობის ამსრულებელი პირი ერანშიაც სოიბათიასაულად (صاحب ساو) იწოდებოდა და ემიკალასბაშს ემორჩილებოდა¹.

ვახუშტის სიტყვით როსტომ მეფემ მანდატურს სოიბათიასაული უწოდა.

სოიბათიასაულები მუდმივად სამეფო კარზე იმყოფებოდნენ და დარბაზობისა და პურობის წესრიგს იცავდნენ.

სოიბათიასაულები ემიკალასბაშებთან და ბოქაულთხუცესებთან ერთად დარბაზობისა და პურობის ცერემონიაში მონაწილეობდნენ (დასტ., გვ. 5, 53, 54, 78, 81, 95); დარბაზობის დებულებაში ნათქვამია: „რანიც ხელჯოხიანები, ან სოიბათიასაულები იყუნენ, იქ ნახევარი იქით, და ნახევარი აქეთ როგზე დადგებოდნენ“ (გვ. 78). საინტერესოა, რომ აქ სოიბათიასაულები ხელჯოხიანებისაგან გამოყოფილი არიან. მაშასადამე, ხელჯოხიანად მხოლოდ „პურობისა და რისხვის მოხელე ითვლებოდა“. პურობის დროს სოიბათიასაული ნაზირთან ერთად ზეზედ მდგეს ხელჯოხიან მოხელეს და მოსამსახურეს გადაკვეთილ ულუფას უნაწილებდა: „ნაზირი და სოიბათ-იასაული დადგებოდეს, და ზეზედ მდგეს ჯელჯოხიანსა ყულსა, ყაფიჩსა, მეთოფეთ ყაფიჩსა და იასაულსა რასაც ასნაფს მოხელეს, ზოგს ყაბთ, ზოგს ბოშაბით, როგორც ვახედეს, იმ გუარად გაუყოფდნენ“ (გვ. 53). იქვე, ცოტა ქვემოთ: „სუფრის აღებადმინ საქმელს ნურაჲინ აიღებს, რახან სუფრის აღება ბრძანოს (მეფემ, ვ. ვ.), ყოველს მოსამსახურეს ყულუსჩინ ხონჩით და ხონჩით ყოველს ასნაფს სოიბათ-იასაულმა მისცეს“ (გვ. 53). დარბაზობის დებულებაში ვკითხულობთ: „საქმელი დაასხან, აქეთმან სოიბათ-იასაულმან აქეთ მიართმეწინოს, და იქითმან იქით მიართმეწინოს“ (§ რაგ. სასახლეების რიგისათვის); ფეიქრობთ, სოიბათიასაულების უმთავრესი მოვალეობა ამით გამორკვეულად უნდა ჩაითვალოს.

ყორიასაულების გარიგების ან სარგოს წიგნი დასტურლამალში წარმოდგენილი არაა. არც ის არის აღნიშნული: შედიოდნენ თუ არა ყორიასაულები ემიკალასბაშის სახელისუფლოში, მაგრამ სულხან მდიუნის დასტურლამალის ხელნაწერში, რომელიც საგნობრივად და დალაგებულად და ნაწილობრივ იმ სახით უნდა იყოს შენახული, რანაირადაც თავდაპირველად იყო დაწერილი, სოიბათიასაულების რიგს ყორიასაულების რიგი მისდევს და, საერთოდ, ხელჯოხიან მოხელეთა შესახები თავები დასტურლამალის ამ უძველეს ხელნაწერში როგზე და თანამიმდევრულადაა დალაგებული (გვ. 195*—196). მაშასადამე, ყორიასაულებიც ემიკალასბაშის ხელისაჩინ უნდა ყოფილიყვნენ.

ყორიასაულიც რომ ხელჯოხიან მოხელედ ითვლებოდა, ამას ამტკიცებს 1772 წლის ელიზბარ დავითიშვილის არზაზე მიწერილი მდივანბეგების მოხსენება: „მდივანბეგები მოგახსენებთ, ყორიასაულბაშო ზაზავ! ამ არზის პატრონს ერთი იესაული მამადა გაატანეთ. თუ სიტყვა არა ჰქონდეს (მოპასუხეს, ვ. ვ.) თავისი მიაბაროს. თუ სიტყვა ჰქონდეს სამართალში მოიყვანოს“². საინტერესოა, რომ 1782 წ. იმავე მეთარზის არზაზე მიწერილ ერეკლე II ბრძანებაში ყორიასაულბაშს ზაზას „ყორიასაულბაშ - ნაბთ - ემიკალასი“ ეწოდება:

¹ Raphael du Mans, op. cit p. 20 Hinz, Irans Aufstieg zum Nationalstaat, Berlin und Leipzig 1936, s. 69, 172.

² საქ. სიძე, II, გვ. 486.

„ქ. ზაზაე ყორიასულბაშ-ნაიბ-ეშიკალასო! ამას, იასაული მივა, თავთავის მამული გაუორიოს. ამას თავისი დაანებოს და ამის სახლისკაცს თავისი მისცეს, და რომელზედაც სიტყვა ქონდეს, მსაჯულთან ალაპარაკონ და სამართლით ამით გააშველონ“. მეფის ბრძანებას მისდევს ნაიბ-ეშიკალასაშ-ყორიასაულბაშის რეზოლუცია: „ქ. ძმას, ბატონს ფალავანდიშვილის ნაიბ-ეშიკალასაშ-ყორიასაულბაში ზაზა მრავალ სამსახურის წადილს მოგახსენებ, მერმე, როგორც ამ ბატონის ოქმში ეწეროს, ისე აღუსრულე“¹. მოყვანილი მაგალითებიდან კარგად ჩანს, რომ გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფოს კარის მოხელე „ყორიასულბაში“ ეშიკალასაშის ნაიბად ანუ მოადგილედ ითვლებოდა. თვითონ შედგენილი სახელი ნაიბ-ეშიკალასაშ-ყორიასაულბაში მოწმობს, რომ ეშიკალასაში და ყორიასაულბაში ერთი სახელისანი არიან. აკად. გვლდენშტედტის ცნობითაც „ყორაშ იასაული ზედამხედველი და მბრძანებელია კარისკაცთა (ეშყობაშისა)“². „ეშყობაში“ აქ „ეშიკალას“ უნდა უდრიდეს რადგანაც ეშიკალასაშს (Eschik'obaschi) გერმანელი მეცნიერი დიდ ხელისუფალთა შორის მოიხსენიებს და მეფის მთავარ ადიუტანტად ჰყავს გამოცხადებული (Eschikobaschi, Ober-Adjutant, deren der König und die Königin einen hat)³. ამრიგად, ვიქტრობთ, დასტურლამალის შედგენის დროსაც ყორიასაულეები (დასტურლამალისათვის უცნობია ყორიასაულბაში) ეშიკალასაშების ქვეშეთი მოხელენი იყვნენ და მათ ემორჩილებოდნენ.

დასტურლამალში სულ ოთხი ყორიასაულია მოხსენებული: „ყორიასაული: საგინას შვილი ბეჟან, კიდევ საგინას შვილი ბეჟან, სააკაქე მერაბ, გლურჯიძე ტარიელ“ (დასტ., § 330. ყორიასაულისათვის, გვ. 89).

ყორიასაულეებიც დარბაზობის ცერემონიაში მონაწილეობდნენ. აქ აღსანიშნავია ორი დეტალი. პირველი: ყორიასაულეები მონაწილეობდნენ მხოლოდ ე. წ. „სასახლეების რიგის“ დიდ დარბაზობაში და არ ჩანან იმ დარბაზობასა და პურობაში, რომელშიაც დარბაზობასა და პურობასთან დაკავშირებულ მოხელეთა და დარბაზობის მოწყობისა და წესრიგის დამცველ ხელჯოხიანთა შემციირებული რაოდენობა მონაწილეობდა. მეორე: ყორიასაულეების დარბაზში დგომის წესსა და რიგს ეშიკალასაშები კი არა, არამედ სულ სხვა ხელისუფლები, სახელდობრ, ყულარალასი და ყორჩიბაში განაგებენ. ალბათ იმიტომ, რომ ეს ხელისუფლები საზოგადოდ დარბაზში დგომის წესს აწესრიგებდნენ. დარბაზობის დებულებაში ეს ხაზგასმითაა აღნიშნული: „ბატონს უკან ყორჩიბაში და ყულარალასი ზეზედ დადგებოდნენ, ყული და ყორჩი რიგზედ დააყენონ, ყორიასაულიც იქ დააყენონ და იმათი დგომა გაარიგონ“ (დასტ., გვ. 78). სხვა ხელშესახები ცნობები ყორიასაულეებზე დასტურლამალში არ მოგვეპოვება.

ეშიკალასაშის სახელისუფლოს ეკუთვნოდნენ „მეჰმანდარები“-ც. მეჰმანდარი ანუ მეჰმანდარი სპარსული სიტყვაა (امانداری) და მნიშვნელობით ქართულ „მესტუმრეს“ უდრის. მესტუმრის თანამდებობა ძველისძველი თანამდებობა იყო საქართველოში. წინა ხანის საქართველოს სამოხელეო წყობილებაში მესტუმრე მანდატურთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო⁴. ვახუშტის სიტყვით: მესტუმრეთუხუცესის „ჯელისა იყო მესტუმრენი. ესენი მოაწვევდნენ დარბაზის ერთა, ესენი მოურნებებენ სტუმართა“⁵. სპარსული სამოხელეო სახელი „მეჰმანდარი“ როსტომ მეფის დროს შემოღებული „მესტუმრის“ შეცვლილი სახელია⁶. მაგრამ XVII—XVIII სს. ქართულ საბუთებსა და მეფეთა ბრძანების წიგნებში ზოგჯერ ძველი

¹ იქვე, გვ. 487.

² „Korobasch Jesaul, Aufseher und Befehlshaber der Kammerherrn (Eskakobasch)“. ობ. Reisen I, s. 355.

³ Ibid., s. 354.

⁴ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართ. ისტ., წიგნ. II, ნაკვ. I, გვ. 165.

⁵ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 17.

⁶ იქვე, გვ. 23.

ქართული სამართლის ტერმინი „მესტუმრეთუხუცესი“ და „მესტუმრე“ იხმარებოდა¹. ყუ-რადღების ღირსია, რომ სადედოფლო დასტურლამალში სწორედ მესტუმრე გვხვდება (გვ. 117). შუა-ბოლნისის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „სალთუხუცესს საშობაო ცხუარი ა; მდივნებს თუთო, სუფრაჯს ერთი; ეშიკაღას მესტუმრეს ს, ხოჯას ს“ (გვ. 117). შე-დგენილი სახელი „ეშიკაღას მესტუმრე“ იმიტაც არის საინტერესო, რომ იგი პირდაპირ მიგვიითთებს, თუ რომელი ხელისუფლის მოხელენი უნდა ყოფილიყვნენ „მესტუმრენი“ ანუ „მემანდრები“.

მემანდრების უფროსად მემანდარბაში იყო. დასტურლამალში ორი მემანდარბაში და შეიდი მემანდარია მოხსენებული (გვ. 61), მაგრამ სულხან მდივნის ხელნაწერის მემანდრე-ბისთვის განკუთვნილ კარში სამი მემანდარბაშია წარმოდგენილი და მემანდრების გვარე-ბიც საგრძობლად არის შეცვლილი (გვ. 142). კიდევ უფრო არეულია იესე მელიქიშვილის დასტურლამალის ხელნაწერში მოთავსებული მემანდრების სია, მაგრამ შედარებიდან მტკიც-დება, რომ მემანდარბაში ორზე ნაკლები მაინც არ უნდა ყოფილიყო.

მემანდარი საპატიო სტუმრებს, დარბაზისლებსა და უცხო ქვეყნების ელჩებსა და მო-ციქულებს ეგებებოდა და წინ უძღვებოდა. მემანდარი თან ახლდა დიდებულ სტუმრები-სადმი ბოძებულ საჩუქრებსა და ნობათს, რომელიც მოლარეებს სალაროდან გამოქონდათ. მოლარეთხუცის სარგოში ნათქვამია: „დუშალიკი რასაც ბატონი გასცემს, სტუმარს უნდა მიუტანონ მოლარეებმა, და მემანდარი გაუძღვეს და რაც სტუმარს ენაშუსებოდეს, თუ მოლარეს ცალკე გამოუვიდეს, მემანდარს მოლარეებთან ჯელი არა აქუს“ (გვ. 59). მე-მანდარს უნდა დაეხედნა სტუმრის საკლავისათვის და მისი ავ-კარგაიანობა შეეტყუა: „მემან-დარი სტუმრის საკლავს ნახავდეს, და ავს ნუ გამოართმევს მესაკლავესა“ (დასტ., გვ. 15). ამრიგად, მემანდარების მოვალეობას შეძენეთა და „სტუმართა მოურნეობა“ შეადგენდა. მემანდრის სარგოს „სამემანდრო“ ერქვა (დასტ., გვ. 75).

ყაფიზაში და ყაფიჩებიც ეშიკაღასბაშის ჯელისანი იყვნენ.

ყაფიჩი (ყაფუჩი) თურქული სიტყვაა². „ყაფუჩი“ ქართულად „მეკარეს“ ნიშნავს (არაბ. ბავ-ვბ, სპ. დარბან, გერმან. Torwärter, Pfortner).

დასტურლამალში რამდენიმე სახის ყაფიჩია მოხსენებული: „კარის ყაფიჩი“ (გვ. 46), „ქარით წარვლენილი ყაფიჩი“ (გვ. 17), „დავთარხანის ყაფიჩი“ (გვ. 24) და „მეთოფეთ ყაფიჩი“ (გვ. 46, 53).

ყაფიჩის ერთ-ერთ მოვალეობას „დანისტრად სამსახური“ შეადგენდა, ე. ი. იასაუ-ლად უნდა დამდგარიყო, საქმე გამოეძია ან სავანგებო დავალება და განაჩენი სისრულე-ში მოეყვანა. ამისათვის ყაფიჩბაშს მართებული ყაფიჩი უნდა გაეგზავნა საიასაულოდ და საყაფიჩოდ: „ყაფიჩბაში მართებულ ყაფიჩს გაგზავნიდეს“-ო, —ნათქვამია ბოქაულთხუცების სარგოს წიგნში (გვ. 17). ყაფიჩს ჰპარებია მეფის ან მდივანბეგის გარიგებისა და განაჩენის წიგნები: „სხუა უდანისტროდ ან ჩვენგან, ან მდივანბეგისაგან რაც გარიგებოდეს, იმის წიგნები ყაფიჩს მიებარებოდეს და ის გაგზავნიდეს“ (გვ. 16); ცოტა ქვემოთ ვკითხულობთ: „ეს განაჩენები თავილდარს და ყაფიჩს მიებარებოდეს“-ო (გვ. 18). სულხან მდივნის ხელ-ნაწერში ამათ ბოქაულთხუცესიც ემტება და ნათქვამია: „ეს განაჩენები თავილდარსა და ბოქაულთ-ხუცესს და ყაფიჩს მიებარებოდეს“ (გვ. 185). აქედან ცხადი ხდება, რომ საპო-ლიციო საქმის ქალაღები, სასამართლოს განაჩენები და დანისტრად თუ უდანისტროდ გარიგებული გამოძიების წიგნები ყაფიჩს, ბოქაულთხუცესს და საეშიკაღასბაშოს თავილ-დარს ჰპარებიათ.

¹ 1705 წ. ერთ ნასყიდობის წიგნში მოხსენებულია: „მესტუმრეთ-უხუცესი ანდრონიკაშვილი ხაალ“, იბ. დოკუმენტები საქ. სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 379

² J. v. Hammer, Ssaatsverfassung des Osmanschen Reiches, t. II, s. 44, 137.

ყაფიჩები ისევე, როგორც იასაულები, ეშიკალასბაშის და ბოქაულთხუციის განკარგულებებს ასრულებდნენ, მაგრამ როდესაც სხვაგან „სხუას ქუსყანას“ წასვლა უძღებოდნენ, დებულების თანახმად, ისინი მოქმედების სრული თავისუფლებით სარგებლობდნენ და ამგვარ სავანებო ვითარების დროს არც ეშიკალასბაშებს და არც ბოქაულთხუციებს მათ მოქმედებაზე ხელი არ მიუწვევებოდათ: „სხუას ქუსყანას რომ ყაფიჩი და იასაული წაიღოდეს, ეშიკალასბაშებს და ბოქაულთ-ხუციებს ამასთან ჯელი არა აქვს“ (გვ. 17). ყაფიჩებს ეკუთვნოდათ გარკვეული წილი იმ სარგოდან, რომელიც ხელჯობიანთა ხელისუფალთათვის იყო განწესებული.

ყაფიჩის სარგოს „საყაფიჩო“ ერქვა (გვ. 14).

ყაფიჩები მეფის მცველთა საპატიო მოვალეობასაც ასრულებდნენ როგორც მეფის სასახლის ყარაულები. დასტურლამალის იმ კარში, რომელსაც სათაურად აქვს „მოხელნი თუ როგორც მოიქცნენ, მათა რიგათაჲს“, პირდაპირ და მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ყაფიჩისა ასრე იქნას: რომელსაც სახლში ბატონი ბრძანდებოდეს, ორი ყაფიჩი იმ სახლის კარზედ დადებოდნენ. რაც ამაში ყულუხჩი არ დაგვიწერია, მის მეტს მოსამსახურეს ნუ შემოუშვებს. ამ სახლის კარის-გარეთ ყაფიჩის მოკიდებით სხუანი ყაფიჩები და მეთოფენი წარიგებით იქით და იქით დადგებოდნენ“ (გვ. 53). ამგვარსავე მოვალეობას ასრულებდნენ: ჯარჩები, თალიშები და იასაულები: „ჯარჩები, თალიშები და იასაულები გარეთ დიდის კარის ყაფიჩთან დადებოდნენ, და რომელიც სამსახური უბრძანონ, ათაგებდნენ“ (გვ. 54). ვის უნდა ებრძანებინა მათთვის სამსახური? ყაფიჩს? წინადადებიდან ეს კარგად არ ჩანს, მაგრამ ის კი აშკარაა, რომ ამათ ცოტა განსხვავებული „სამსახური“ ჰქონდათ დაკისრებული, ვიდრე მეფის სასახლის მცველ ყაფიჩებსა და მეთოფეთ, რომელნიც მეფის სასაქმოში მხოლოდ იმ მოსამსახურეს უშვებდნენ, რომლის „ყულუხჩი“ (სამსახური) მეფის მიერ სავანებოდა იყო დაწერილი და მათი სამსახურებრივი დანიშნულება ისეთი იყო, რომ მეფის სამყოფელოში შესვლის უფლება ჰქონდათ. ჯარჩებს, თალიშებს და იასაულებს კი, თუმცა ისინიც კართან დარაჯებად იდგნენ, უფრო ბრძანება და განკარგულება უნდა მოესმინათ და რომელ სამსახურსაც უბრძანებდნენ, — „გაეთაგებინათ“, ე. ი. აესრულებინათ.

იასაულები და ყაფიჩები ერთნაირ მოვალეობას ასრულებდნენ, ოღონდ იასაულები რანგით ყაფიჩებზე დაბლა უნდა მდგარიყვნენ, რადგანაც, როგორც ბოქაულთხუციების სარგოდან ჩანს, ეშიკალასბაშები და ბოქაულთხუციები რომ კუთვნილ სარგოს გაინაწილებდნენ, სამი შაური რომ დარჩებოდა, ის, რაც ყაფიჩი იყო, იმათ უნდა გაეყოთ, ხოლო ერთი შაური რომ დარჩებოდა, ის, რაც იასაულები იყო, იმათ უნდა გაეყოთ (დასტ., გვ. 16). რაკი ჯამაგირი და სამოხელეო გამოსაღები უფროს-უმცროსობის მიხედვით ნაწილდებოდა, ცხადია, იასაულები ყაფიჩებზე დაბლა უნდა მდგარიყვნენ ეშიკალასბაშების სახელისუფლოში.

იასაული (إساول) მონღოლურ-თურქული წარმოშობის სიტყვაა. იასაულობა მონღოლური სამხედრო თანამდებობა იყო, იქ იასაულის მოვალეობას შეადგენდა ლაშქრის ნაწილების განლაგება ომში და აღლუმებზე¹. სამხედრო მოვალეობის გარდა იასაულები ადმინისტრაციულ მმართველობასთან და სასამართლოს წარმოებასთანაც იყვნენ დაკავშირებული². ამრიგად, იასაულობა, აღმოსავლეთის ქვეყნებში, როგორც სადარბაზისკარი, ისე ადმინისტრაციულ თანამდებობად ითვლებოდა.

ქართლის სამეფოს სამოხელეო წყობილებაში იასაულების რამდენიმე კატეგორია არსებობდა. ზოგიერთ მათგანს ჩვენ ზემოთ შევხებთ (სოიბათიასაულს, ყორიასაულს) და აქ მხოლოდ ე. წ. კარის იასაულსა და კარით წარვლენილ იასაულებზე გვექნება საუბარი.

¹ В. Бартольд, Улуг-беки и его время, Зап. Рос. Академии Наук. Ист.-фил. отд. т. XIII, № 5, 1918, стр. 104.

² Б. Я. Владимирцов, Общественный строй монголов, Ленинград, 1934, стр. 104, 162; V. Minorsky, op. cit., 171; შამგერ-პურგაშვილი, op. cit. 452.

მეფეს და დედოფალს საკუთარი იასაულები ჰყავდათ. „მეფის იასაული“ (დასტ., გვ. 55) მეფისათვის დადებულ საიასაულოს აგროვებდა. ამის გარდა, სამეფო კარის ზოგიერთ დასტურლებას საკუთარი იასაული ჰყავდა, მაგ., სასამართლოს: „მართლის მიქმენი უქრამო იასაული“¹ და „გაწკრომისა და დაქერისა იასაული“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი, § 4), დავთარხანას: „დავთარხანის იასაული“ (დასტ., გვ. 24), ქარხანას: „ქარხნის იასაული“ (დასტ., გვ. 23, 65, 66), სარქარს: „იასაული ალავერდი“, რომელსაც ალბათ „სარქარის იასაული“ ეწოდებოდა (დასტ., § რღზ. სარქარ-ბაშისა და სარქარებისათჳს).

იასაულები მეფის სასახლეშიაც იმყოფებოდნენ, ჯარჩებთან და თალიშებთან ერთად გარეთ დიდის ყუფიჩის კართან იდგნენ² და რა სამსახურსაც უბრძანებდნენ, ასრულებდნენ (გვ. 54). ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო კარით წარვლენილი იასაულების რიცხვი; სამეფო დასტურლამალში 23 იასაულია ჩამოთვლილი (დასტ., § ზბ. იასაულებისათჳს, გვ. 54), ხოლო სადღეოდოლო დასტურლამალში 17 დედოფლის იასაული (გვ. 111). გარდა ამისა, იასაულებად დგებოდნენ და საიასაულოს აგროვებდნენ მეთოფენი. უზბაშებისა და მეთოფენთა გარიგების წიგნში ნათქვამია: „ბატონი სადაც ბრძანდებოდეს, ქალაქს თუ გორს, ელში თუ სხვას ადგილს, რაც იქივე ერთმანეთის მოჩინვარნი იქნებოდნენ, იმათზედ იასაულად ეს მეთოფენი დაადგებოდნენ, სხუაგინდამ მოსაყენებდნენ უწავლენ, ნურც დაადგებიან“-ო, ოღონდ რასაც საიასაულოს იშოვნიდნენ, მეოთხედით ემიკალასბაშისათვის უნდა მოეტანათ, „რასაც საიასაულოს აიღებდნენ, მეოთხედს ემიკალასბაშს მოუტანდნენ“ (გვ. 49). აქედან ჩანს, რომ „იასაულად“ ზოგჯერ არა იასაულსაც ნიშნავდნენ, ოღონდ ეს იასაულები მოვალენი იყვნენ საიასაულოს მეოთხედი საიასაულო საქმის გამგებელის—ემიკალასბაშისათვის მოეტანათ.

თუ მეფე მომიჩინანს „იასაულის წყალობის“ თხოვნას დაამკაყოფილებდა, იასაულს ისთვის „ხელი უნდა აეშარათა“, დამნაშავეს კი თავზე დადგომოდა. საბუთებში ასეთ ჩივილს ეხვდებით: „ბატონის იასაულები გვადგა და დაქირება გვექონდა, ბორკილები გვეყავა“-ო¹. მეფის ბრძანების წიგნში ნათქვამი იყო: „ჩვენი ბრძანება არის იასაულ... მიდი ხელი აუშარათ და მიბარა“².

იასაულებს ემიკალასბაშის განკარგულება და მეფისა და მღვიანებგის განაჩენი სისრულეში მოჰყავდათ. საგულისხმოა, რომ საპატიო-კაცის შვილი იასაული უფრო მეტს იღებდა, ვიდრე აზნაურიშვილი იასაული ან მსახური იასაული. დანისტრად სამსახურის დებულებაში ნათქვამია: „ვინც საიასაულოს იასაულად დაადგებოდეს, ის იასაული თუ საპატიოს კაცის შვილი იყოს, სადამდის იასაულად ადგეს, დღიური სასმელ-საჭმელისათჳს ოროლს აბაზს მისცემდეს; მოქალაქეს თუ აზნაურიშვილი ადგეს, ერთს აბაზს გამოართმევდეს, და თუ მსახური ადგეს, ორ შაურს გამოართმევდეს“-ო (გვ. 53).

ემიკალასბაშების სახელისუფლოში ჯარჩობა ყველაზე დაბალი თანამდებობა იყო. ჯარჩი (სპარს.-თურქ. *جارج*) სპარსეთში მყვირალს, ამბის გამცხადებელს, წინამსრბოლს, მთავრობის განკარგულებების საჯაროდ გამოცხადებელ-გამომკვეყნებელ მოხელეს ეწოდებოდა; სპარსელი ჯარჩები ერანის ქალაქებსა და სოფლებში ქუჩა-ქუჩა დაიარებოდნენ და დაკარგული და ნაქურდალი საქონლის სიას ხმამაღალი ყვირილით უცხადებდნენ მოსახლეობას. „ჯარჩის დაძახება“ ქართულადაც ამბის გამოცხადებას ნიშნავდა.

ჯარჩებს მეჯლისში შესვლის უფლება არა ჰქონიათ: „მეჯლისთან შესასვლელად გელი არა აქვსთ“ (დასტ., გვ. 106). ჯარჩების მთავარ მოვალეობას სასახლის დაცვა შეადგენდა. ჯარჩების გარიგების წიგნში ვკითხულობთ: „იმითი სამსახური ეს არის: დილას მოვიდოდნენ, კარზედ იდგნენ; როგორც კელჯოხიანი, ისრე გარედან კაცს დაითხოვდნენ“

¹ საქ. სიძვ. II, გვ. 447.

² საქ. სიძვ. II, გვ. 303, 343, 362 და სხვა.

(გვ. 106); მაგრამ ჯარჩებს უფრო საპატიო მოვალეობის ასრულებაც ჰქონიათ დაკისრებულნი. დებულებაში ნათქვამია: „ბატონის ცხენს შეჯდომაზე უმალ შესხდებოდნენ, და ჯარს შესხდომას დაუძახებდნენ, ცხენის შეჯდომაზედ გაიყოფოდნენ: ნახევარი აქით და ნახევარი იქით დადგებოდნენ, ჯარს სწორად ატარებდნენ, თავს სწორად სიარულს დაუძახებდნენ“ (გვ. 106). მიუხედავად იმისა, რომ ჯარჩობა იმდენად დაბალი თანამდებობა იყო, რომ ჯარჩებს მეჯლისში არ უშვებდნენ, მათ მინც მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები მოვალეობის ასრულება უხდებოდათ, ისინი სასახლის კარზე იდგნენ და ხელჯოხიანებივით სასახლეში უცხო პირებს არ უშვებდნენ; ჯარჩები მოუწოდებდნენ ხოლმე ჯარს ცხენებზე შესასხდომად. მერმე ცხენოსანი ჯარის აქეთ-იქით რიგ-რიგზე დგებოდნენ და „სწორად ატარებდნენ“, „სწორად სიარულის“ განკარგულებებს აძლევდნენ. ჯარჩები დროშების მიხედვით იყვნენ დაყოფილი¹. თავ-თავიანთ დროშის სარდლებს ახლდნენ და ამ სარდლებს „მისს საქმეში“ ეძახდნენ. სანამ მეფე ცხენზე შეჯდებოდა, ყველანი მეფეს უნდა ხლებოდნენ, ალბათ, ბრძანების მისაღებად და შემდეგ თავ-თავის დროშასთან მისულიყვნენ: „ბატონის ცხენს შეჯდომამდინ ყველანი ბატონთან მივიდოდნენ, მერმე თავ-თავის დროშაზე წაივოდნენ“-ო, —ნათქვამია ჯარჩების გარიგების წიგნში (დასტ., გვ. 106). ჯარჩებს უნდა დაეყენებინათ ყარაულები და ქეშიკები (მცველები) სამეფო სასახლისა და დაწესებულებათა დასაცავად: „ქეშიკის დროს, ქეშიკს დაუძახებდნენ“ (იქვე, გვ. 106). ჯარჩები მონაწილეობდნენ აგრეთვე ნადირობის მოწყობაში, უეჭველია, როგორც „მყვირალები“, ნადირის „მყრელები“ და „მომგროვებლები“; დებულება ლაპარაკობს: „სანადიროში ჯელვას დაუძახებდნენ, გამოაგროვებდნენ, გაარიგებდნენ“-ო (დასტ., გვ. 106).

ემიკალისბაშის სახელისუფლოს საკუთარი თავილდარი ჰყავდა. ამ თავილდარს ყაფიჩთან ერთად განაჩენის წიგნები ებარა (დასტ., გვ. 17). თავილდარივე იბარებდა შემოსულს საიასაულოს და სამდივანბეგის, და საეშიკალისბაშო დაწესებულებების ყველა მოხელეს უნაწილებდა: „რაც ამისი ან საიასაულო, და სამდივანბეგო მოვიდეს, ყველა თავილდარს მიეზარებოდეს, თავილდარი გაუყოფდეს, ეშიკალისბაშებსაც, ბოქაულთ-ხუცებსაც, ყაფიჩბაშსაც და ისაულებსაც“ (იქვე, 17). უთავილდაროდ ეშიკალისბაშებს და ბოქაულებს უფლება არა ჰქონდათ ისაულის ან სხვა მოსაქმის მიერ მოტანილი სამოხელეო გამოსაღები მიეღოთ და გაეყოთ; ეს დაუშვებელი იყო და მდივანბეგი დებულებების დამრღვევად შეიღვეულად აზღვევინებდა ხოლმე: „უთავილდაროდ რაც ისაულმა და მოსაქმემ ეშიკალისბაშს და ან ბოქაულთ მოუტანონ, იმ ისაულს მდივანბეგმა შეიღვეულად აზღვევინოს და ჩენთვის მიებაროს“ (გვ. 17). ჯარიმა მეფეს მიჰქონდა. დასტურლამალის ამ ცნობას მშვენიერად უდგება ვახტანგ VI-ის 1707 წ. ბრძანება, რომლითაც ის ფირან თუმანიშვილს თავილდარად აწესებს: „ქ. ჩენი ბრძანება არის: ბოქაულთ-ხუცებისა და რასაც ფერის საეშაულარი მოსავლის თავილდარად თუმანიშვილი ფირან დაგვიყენებია. უამისოდ განაჩენს წურავინ და მალა ავის, ის გაგზავნიდეს და რომელიც სარგო მოვიდოდეს, მართებულად თავ-თავის კერძს წურავის დააკლებს. ვინც ამ განაჩენს უამისოდ წაიღებს და ან სარგოს არ მოუტანს, ოცი მარჩილი ჯარიმა გამოეერთმეოდეს და საჩვენოდ მიიზარებდეს“ (საქ. სიძვ. II, 407). სამდივანბეგო სარგოც თავილდარს ებარა და მდივანბეგს თავისას აძლევდა: „აგრევე სამდივანბეგო თავილდარს მიეზარებოდეს და მდივანბეგს თავისას მიართმევდეს“ (დასტ., გვ. 17). სამდივანბეგო სარგოდან თავილდარი კუთვნილ წილს მეფისა და დედოფლის მდივნებსაც უნაწილებდა: „მეფის მდივანს თავისას მისცემდეს და სადედოფლოსაც თავისას მისცემდეს“ (იქვე, გვ. 17).

¹ ქართლის სამეფოში ოთხი მედროშე ანუ „ალანდარი“ (ალამდარი) ყოფილა (იხ. დასტ. § 3 ალანდარებისათვის, გვ. 4) და ჯარჩებიც ოთხ ჯგუფად უნდა ყოფილიყვნენ დაყოფილი.

რაკი საეშიკალასბაშოს თავილდარი მდივანბეგს კუთვნილ სამდივანბეგოს აძლევდა, საეშიკალასბაშო დაწესებულებას მკიდრო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა სასამართლო დაწესებულებასთან. არასრული ცნობების გამო ჯერ კიდევ არ შეიძლება მკაფიოდ წარმოვიდგინოთ საეშიკალასბაშო დაწესებულებების აგებულება და შინაარსი, მაგრამ ამ დაწესებულებების მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესწავლიდან ირკვევა, რომ იგი დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო და სადარბაზისკარო დაწესებულება უნდა ყოფილიყო.

§ 5. ვეზირი

ვეზირის გარიგების წიგნი დასტურლამალში არ მოგვეპოვება, ამიტომ მეტად ძნელი ამ სახელმწიფო ველის ნამდვილი მნიშვნელობის გამოკვლევა. ამ ხარვესს ნაწილობრივ ავსებს ვეზირის სარგოს წიგნი, რომლის შინაარსის მიხედვით რამდენადმე მაინც ხერხდება ქართლის სამეფოს ვეზირის უფლება-მოვალეობის გაფელისწინება და სარგოს რაოდენობის დადგენა.

ჩვენს ძველში ვეზირის სარგო ამგვარად არის გარიგებული: „ვეზირის სარგო ყოველს წელიწადს ჩელიეკილამ თუთხმეტი მინალთუნი; ტყვის ბაეილამ თერთმეტის თავის მელთხელი, ავრუთვე ყაფნის იჯარილამ; ავრევე კარის აბანოლამ; ავრევე თამბაქოს იჯარილამ; ყასაბხანილამ ქონი ლიტრა ასი; ქოდაეილამ ბატონის თეთრილამ გარდაყუსით თუმანი თორმეტი; ქალაქის ბაშმალილამ მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი; ფუშთუქუნილამ რვა თუმანი, სამი მინალთუნი და ხუთი შაური, რაც ჯამაგირი გაიცემის, თუმანზედ სამი შაური; სარხათზედ დასაბეკდავად თუმანზედ აბასი“.

როგორც ვხედავთ ვეზირის გარკვეული წილი ეკუთვნის სახელმწიფო და მეფის კერს „შესავლისაგან“. მას უშუალო დამოკიდებულება აქვს ტყვის ბაეთან და იჯარების გაცემასთან; გარდა ამისა, მას რალაც მონაწილეობა უნდა მიეღო ზოგიერთი სახუთის დაბეკვაში, რადგანაც, ვეზირის სარგოს წიგნში ნათქვამია: „სარხათზედ დასაბეკდავად თუმანზედ აბასი“-ო (დასტ., გვ. 32). საყურადღებოა, რომ ვეზირი მონაწილეობს მოხელეთა ჯამაგირის გაცემის საქმეშიც; დებულებით: „რაც ჯამაგირი გაიცემის, თუმანზე, სამი შაური“ ვეზირს ეკუთვნოდა (იქვე). ამ მოხელეს საქალაქო მმართველობასთანაც უნდა ჰქონოდა ურთიერთობა, რადგანაც ქალაქის ბაშმალის მელიქ-მამასახლისის სარგოდან თორმეტი მინალთუნი მიჰქონდა: „ქალაქის ბაშმალილამ მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი“ (გვ. 32, 86).

ეს არის ის მცირე და გაფანტული ცნობები, რომელიც ვეზირის შესახებ დასტურლამალში მოიპოვება. საზოგადოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ვეზირის სახელსა და განსაგებულზე საისტორიო წყაროებსა და საბუთებში მეტად მკრთალი ცნობები არსებობს. შედარებით ვრცლად ვეზირის უფლება-მოვალეობისა და სახელმწიფო მოღვაწეობის შესახებ მოგვითხრობს ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე თავის თხზულებაში¹. და, მართლაც, გიორგი XI და ერეკლე I ვეზირი ყიასა, თვლსაჩინო პოლიტიკური ფიგურა იყო XVII ს-ის დამლევს ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ ჰორიზონტზე. ეს გაქნილი და გამოცდილი ინტრიგანი, საერთო აშლილობისა და ქიშპობის ხანაში, თვითნებურად ერეოდა სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეში და დიდი არევ-დარევა შეჰქონდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

„ვახირობა“ ამ დროსაც რჩევას ნიშნავდა. ამიტომ ვეზირი მეფის მრჩეველად უნდა ეგულვოთ. ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობები სწორედ ამას მოწმობენ.

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. ვაკაბაძის გამოც., საისტ. შობამე, 1925 წ., ნაწ. II, გვ. 287—291

ქართული
საქმიანობა

მაგ., ფარსადანს ნაზარალიხანზე ნათქვამი აქვს: „თავისი ვაზირიც კარგ საქმეს უწოდდა და ავს კი ურჩევედა“-ო. ნაზარალიხანს „ყიასის ვაზირობით ეს დაემართა, რომ ორგულობა და უღონობა და გულგამოუსვლელი დასწამეს და ასრე ბოლო მოუღო და კიდევ მის სიტყვას არ გარდავიდის და ასრე დამჯერ იყო მისის სიტყვისა, რომ სავა თავისი და ყანის ერთგულნი ჰყავდა, ტყეილის ბეზლობით ყველაგინი შეიძლევა, ასრე რომე აღარსით ერთგული და მოკეთე აღარ ჰყავდა, არცა თავისი მემკვიდრე, არცა მეყვისნი და არც ნათესავნი, არც მუსაიბნი და არცა მეცნიერნი, ნამეტნავად ფარსადან გორგიჯანიძე ერთგულეზაზედ მრავალ გვარათ ვალდებული და ნამსახური“¹. როგორი ტენდენციურიც არ უნდა იყოს ეს ცნობა, ის მაინც იმ მხრივთა საინტერესო, რომ ამ თხრობაში ვეზირი მეფის ისეთი მრჩეველია, რომლის „უნებურათ მეფე წყალსაც ვერ დაღუდვის“ (ესეც ფარსადანის სიტყვებია). ამიტომაც, რომ ფარსადანი დაცინებით ამბობს: „ამ რიგათ გაურვივა კარგმან ვაზირმან სამეფო სახლი და საბატონო“². ერთი თანამედროვე მწერლის სიტყვით „ვაზირი მეფესთან ხამს“. ვაზირი მეფის მრჩეველი და მისი მუსაიბია.

XVII—XVIII სს. როსტომ-ხანიდან მოყოლებული ქართლის სამეფოში ვეზირებად მუსლიმანური წარმოშობის პირები ყოფილან. მაგ., როსტომ მეფეს ვეზირად ჰყავდა ვინმე ალა მონია³. შაჰნავაზის ვეზირიც მაჰმადიანი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მისი ვაჟი სეხინა ჩხეიძის ისტორიაში ჯაფარ ბეგად იწოდება („ის ჯაფარ-ბეგი იყო მეფის შაჰნავაზის ვეზირისა შვილი“)⁴. გიორგი XI და ნაზარალიხანის ყინილაშვილების „გაზრდილი თათრის შვილი“ ყიასა⁵. თეიმურაზ II ვეზირი იბრემა და ვეზირი მირზა ალინლიბეგ⁶. დასტურლამალშიც, სხვათა შორის, ელის ნოქრის მოჯამადირის ამასალისათვის განკუთვნილ წ-ში იხსენიება „ვეზირის ძმისწული მუსტოფა“ (გვ. 6). მაშასადამე, ვახტანგ მეექვსესაც ვეზირად მაჰმადიანი მოხელე უნდა ჰყოლოდა.

რატომ იხსენიან ვეზირებად ქართლის სამეფოში მუსლიმანური წარმოშობის პირები, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება. ეს მნიშვნელოვანი ფაქტი, ჩვენი აზრით, იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ერანზე დამოკიდებული ქართლის მეფის ვეზირი ერანის „რწმუნებული“ უნდა ყოფილიყო საქართველოს მთავრობასთან მეთვალყურედ და მრჩეველად დანიშნული, აქ გამათქმელი მოსაზრების შესაძლებლად, რასაკვირველია, ფაქტიური მასალის დაძებნა იქნებოდა საჭირო, განსაკუთრებით სპარსულ-ქართული ფირმანების, ბექედებისა, და ხელრთულობის შემოწმება; მაგრამ, ვფიქრობთ, სავარაუდოდ წამოყენებული მოსაზრება საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს; ქართლის ვეზირების საეკვერ და ტენდენციური საქმიანობა ჩვენი შეხედულების დამამტკიცებელ საბუთად გამოდგებოდა. სამისო მაგალითების გამოკრება ფარსადან გორგიჯანიძის თხრობიდან შეიძლება. მაგ., როდესაც ნაზარალიხანი ქართლში გაბატონდა, თავრიზის ბეგლარბეგმა და საქართველოში სარდარად დადგინებულმა ჰაჯი-ალი-ხან ზანგანმა ყიასა გაავეზირა: „ყიასა სარდარმან ვეზირათ დააყენა და ასრე დააბარა, რომ განჯის ხანის წახდენას და ნაზარალიხანის ბტყუების ეცადეო, რომ ჩემი ნამსახური გამოჩნდესო“,—მოგვითხრობს ფარსადანი⁷. აქ ვე-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, op. cit., გვ. 288.

² ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 288.

³ იქვე, გვ. 244; როსტომმა „განაწესა მოხელენი და გამრიგენი თათართანი და არც მოშალა ქართველი მოქალაქე“. იხ. ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 17.

⁴ სეხინა ჩხეიძე, მეფეთა ცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 315.

⁵ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 287—291.

⁶ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი ანუ მცირე ქართლის ცხოვრება. ჩუბ. გამოცემა, გვ. 325, 429, 473.

⁷ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 287—288.

ზირი ერანის მალალი ხელისუფლის მიერ საგანგებო დავალებით დაყენებულ მოხელედ გვევლინება.

ვეზირის ჯელის მნიშვნელობა ქართლის მაჰმადიან მეფეთა მმართველობის დროს თვალსაჩინოდ არის გაზრდილი. მაჰმადიან ვეზირს, უეკველია, ზურგს ერანის მთავრობა უმაგრებდა. ამიტომ ქართლის მეფის პოლიტიკური წარმატება და ბედ-იღბალი ვეზირის პირად განწყობილებზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. თუ ეს ასეა, მაშინ ვეზირიც, ქალაქის მინბაშთან ერთად, ერანის პოლიტიკური ინტერესების დამცველად და გამტარებლად უნდა წარმოვიდგინოთ. ერანული ორიენტაციის მეფეს (მაგ., როსტომ-ხანს, ნაზარი-ლი-ხანს, ნაწილობრივ შაჰნაფაჰს) თავისი მრჩეველი ურჩ ფეოდალთა წინააღმდეგ უნდა გამოეყენებია და ერთგვარად განემტკიცებინა ცენტრალური ხელისუფლების პოზიციები. მეფის მრჩეველი და გამზრახი ვეზირი, მეფის ინტერესების დამცველიც გამოდის იმდენად, რამდენადაც მაჰმადიანი მეფის პოლიტიკა ერანის პოლიტიკურ ზრახვებთან იყო შეგუებული.

რასაკვირველია, ქართლის ვეზირი არ უნდა გვაეციგოვთ აზერბაიჯანის ვეზირთან, რომელიც იმ ქვეყანაში, რომელსაც საკუთარი სახელმწიფოებრიობა არ გააჩნდა, ერანის მთავრობის პროვინციალურ მოხელედ თითვებოდა და ერანის შაჰთან იყო დაკავშირებული. პირიქით, ის ხანა, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, „ქართველობის“ ხანად არის ცნობილი და „ყიზილბაშობისაგან“ განსხვავებით (როდესაც მრავლად გვხვდება ერა-ნული „ნავეზირალნი“ და „ნავექილარნი“) ქართლს შენარჩუნებული აქვს საკუთარი სახელ-მწიფო აპარატი, და იმის მიუხედავად, რომ ქართლის მეფე „გურჯისტანის ვილად“ და „ხანად“ იწოდებოდა, ე. ი. „ბედნიერი ხელმწიფის“ (ერანის შაჰის) მოხელე იყო, ის მაინც მეტი იყო, ვიდრე პროვინციის მმართველი „ბეგლარბეგი“. მას მეფური ღირსება დაკარგუ-ლი არა ჰქონდა. ეს ერანშიაც კარგად იცოდნენ. ამასთანავე, ვეზირის თანამდებობა არსე-ბობდა იმერეთის სახელმწიფო წყობილებაშიც და იქ ვეზირებად ქართველები იყვნენ¹. ვეზირი ჰყავდა აგრეთვე სამეგრელოს მთავარს². ვეზირის თანამდებობა ძველი თანამდებო-ბა იყო საქართველოში. მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, დამოკიდებულ ქართლის სამეფოში ვეზირებად მაჰმადიანი პირები ჩანან. ეს საფიქრებელს ხდის, რომ მაჰმადიანი ვეზირი ერანის მთავრობასთან უნდა ყოფილიყო დაახლოებული. ამხელად, ამ საკითხის გა-დაწყვეტა ძნელი საქმეა. ეს მოვლენა სპეციალურ დოკუმენტებს და განხილვას საქიროებს, რაც სპარსული წყაროების გამოყენებასაც გულისხმობს. ვეზირის ჯელის მონოგრაფიული შესწავლა იმ თვალსაზრისითაც არის საინტერესო, რომ იმ თანამდებობის ამსრულებელი მოხელე, აღნიშნულ ხანაში, როგორც ჩანს, ქართველ ფეოდალთა წრეს არ ეკუთვნოდა. ამდენად, ვეზირი, მეფის ხელისუფლებასთან უფრო ახლოს უნდა მდგარიყო, ვიდრე რომე-ლიმე დიდი ქართველი ფეოდალი მოხელე, რომლის უპირველეს ამოცანას საკუთარი ფე-ოდალური ინტერესების დაცვა შეადგენდა. იმავე დროს სხვა ხელისუფალთაგან განსხვავე-ბით (სარდლის, მდივანბეგის, ყულარალასისა და ყორჩიზაშის გამოკლებით) ვეზირი მეფის „საკუთართაგანი“, მეფის კერძო მოხელე კი არ იყო, არამედ სახელმწიფო მოხელე.

აქ ზედმეტი არ იქნება ყურადღება მივაქციოთ ერთ გარემოებას. ვახუშტი ბატონი-შვილის შეხედულებით ვეზირის ინსტიტუტი როსტომ მეფის მიერ არის დაწესებული: „ყვა-ლად ყიზილბაშთა რიგს შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში“-ო³. ეს შემცთარი და დაუ-

¹ ს ხ ე ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, მეფეთა ცხოვრება. ჩუბ. გამოც., გვ. 310.

² დას. საქ. საეკლ. საბ. წ. I, გვ. 76; არქანჯელო ლამბერტის აღნიშნული აქვს, რომ ლევან დადიანის ვეზირი მეორე პირად ითვლებოდა მთავრის შემდეგ და ყოველგვარ განაგებულ სახელმწიფოში: «questo fu il suo Visir, o pruato per nome Paponia; che dopo di lui il tutto moderava nel Regno». იბ. L a m b e r t i, A. Relazione della Colchide, ნეაპოლის 1654 წ. გამოც., გვ. 18. შდრ. ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, მეორე გამოც., გვ. 16.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 23—24.

საბუთებელი მოსაზრება გაიმეორა ს. კაკაბაძემაც, იმ განსხვავებით, რომ ვეზირობის შემოღება მან სეიმონ მეფეს მიაწერა¹. მაგრამ ვეზირობა საქართველოში სეიმონ და როსტომ მეფეებზე უწინარეს არსებობდა². წინა ხანის საქართველოს სახელმწიფოს წყობილებაში რამდენიმე ვაზირი იყო. ვაზირთა უპირველესად, როგორც ცნობილია, მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა. XVI—XVIII სს. ერთი ვეზირი გვაყავს, ოლონდ კარის მოხელენიც ვეზირებად იწოდებიან (ვექილ-ვეზირები); ამის დამამტკიცებელია კათალიკოზ დომენტის მიერ 1668 წ. გაცემული სიგელის გამონათქვამები: „ანუ მეფის კარის გამგეთა და ვეზირთა... ანუ დედოფლის კარის გამგეთა და ვეზირთა... ანუ კათალიკოზმან და მისმან კარის გამგეთა და ვეზირთა“ (ისტ. საბ. IV, გვ. 46). მაგრამ აქ ვეზირი კარის მოხელის ერთ-ერთი წოდებულებაა და არა თანამდებობა.

მერმინდელი ვეზირის უფლება-მოვალეობა და განსაგებელი კარდინალურად განსხვავდება გაერთიანებულ საქართველოს ვაზირების უფლება-მოვალეობისაგან.

ქართლის სამეფოს ვეზირი, რასაკვირველია, ვერ შეედრება ერანის ეპტიმადოვლეს (პირველ ვეზირს), ან ოსმალეთის ვეზირ აზამს (დიდ ვეზირს), რომლებიც ხშირად განუსაზღვრელი უფლებებით სარგებლობდნენ და უნიჭო და უნებისყოფო შაჰებისა და სულთნების პირველ ვეზირებს და ნამდვილ ბრძანებლებს ხელში ეკირათ სახელმწიფოს ბედ-ილბაღი და მართველობის საქვ.

ვეზირი ქართლის მეფის ერთ-ერთი ხელისუფალია, რომელიც, როგორც მეფის გამზარაბი და მრჩეველი, სახელმწიფო საქმეშია გარეული.

§ 6. მეთარო

მეთარო მეფის პირადი მსახური იყო, მაგრამ თავისი თანამდებობრივი მდგომარეობით სასახლის ყველა ხელშინაურ მოხელეზე მაღლა იდგა. მეთარო მეფესთან დაახლოებული, მეფის მუდმივი მხლებელი იყო: „შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყურობა და შინაყობა დიდი აქუს“-ო, —ნათქვამია მეთარის ვარიგების წიგნში (დასტ., § რვ. მეთარისათვის, გვ. 60). მასვე ებარა მეფის ხელსახოცები და ტანისამოსი (იქვე, გვ. 60). მეთარო მეფეს თავზე ადგა და ემსახურებოდა: „მეთარო ბატონს თავს დაადგებოდეს, ჯელსახოცს მიართმევდეს, მერიჭიფეს ამსახურებდეს, ტანის-სამოსი მისს ხელთ არის“ (გვ. 60). ანალოგიისათვის საინტერესოა, რომ მსგავსი მოვალეობა დაკისრებული ჰქონდა სპარსელ მეთარსაც (მეთარო სპარსული სიტყვაა متحر („მეჭთერ“)³ და პატივცემულ, დარბაისულ ადამიანს ნიშნავს), რომელსაც ჩაბარებული ჰქონდა შაჰის ხელსახოცები და საჭიროების დროს შაჰს აწვდიდა; ამისათვის მას ქამარზე ეკიდა ოქროს პატარა ყუთი, რომელშიაც შაჰის ხელსახოცები და სურნელოვანი საგნები იყო ჩალაგებული⁴. ერანელ „მეჭთერს“ ცხენის მოვლის საქმეც ეკითხებოდა და მეჯინებედ იწოდებოდა⁵. მეთარის ამგვარ მდგომარეობას დასტურლამალი არ ითვალისწინებს, ამიტომაც პ. უნიკაშვილის განმარტება, რომლის მიხედვით მეთარო არის: „ცხენის მომვლელი, მეჯინიბე, მაურველი“ (იხ. დასტ. ლექსიკონი), ქართლისათვის დამახასიათებელი არაა.

¹ ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია. ახალი საუფენების ეპოქა, ტფილისი, 1922, გვ. 17.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წიგნ. II, ნაკვ. I, გვ. 116, 124 და ქართული საისტ. მწერლობა, გვ. 302; პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენციკლის მოამბე, ტ. V—VI და X.

³ საქართველოში მეთარის მაგიერ „მეჭთერი“-ც იხმარებოდა (იხ. შანავაზიანი, გ. ლეონიძის გამოც., გვ. 202).

⁴ Raphael du Mans, op. cit., p. 20—21.

⁵ იქვე, გვ. 157.

ვახუშტის წარმოდგენით მეითარი ეჯიბის მსგავსია. მისი სიტყვით როსტომ მეფემ ეჯიბის მაგიერ „მსგავსი მისი მეითარი“ შემოიღო (ვახუშტი, აღწერა, გვ. 23). გარეგნული მსგავსება გაერთიანებული საქართველოს ვაზირის მინდატურთუხუცესის ქვეშეთი მოხელის ამირეჯიბსა და ქართლის სამეფო სასახლის მოხელის, მეითარს შორის მართლაც არსებობს. ამირეჯიბიც მეფის პირადი მსახური იყო და მეფის ნაბეა ყველგან და ყოველთვის შეეძლო („ამისგან კიდე რომე უკანმაგი არ იყოს მეფე“, ე. ი. იმის გარდა, როცა მეფე ჩაუტყველი იყო). ეს კარგად ჩანს კარის გარიგებიდან: „ამირეჯიბს ყოველგან გზა აქვს საურავისა, სად გინდა იყოს მეფე, —სალაროს, საწოლს, საქურკულეს, ყოველგან მივა და ყოველგან იურვის“-ო (კარის გარიგება 5, 11—12). მეითარსაც ხომ „შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი“ ჰქონდა, მაგრამ ამირეჯიბისა და მის ქვეშეთ მყოფ ეჯიბების უფლება-მოვალეობანი სულ სხვა იყო, ვიდრე მეითარისა (შედარებისათვის იხ. კარის გარიგება, 43, 60, 77, 80, 83, 289, 220, 377, 384, 386, 392, 398—399, 401, 405, 408, 454). ამიტომ, ჩვენი აზრით, მეითარი ძველი თანამდებობის შეცვლილი სახელი კი არ უნდა იყოს, არამედ სახელმწიფო სამართლის ახალი ინსტიტუტი, რომელიც ჩვენი ერანიდან შემოვიდა არა უადრეს XVII ს-ისა. ვახუშტისაც აღნიშნული აქვს, რომ მეითარის თანამდებობა მხოლოდ მსგავსი იყო ეჯიბის თანამდებობისა.

მეითარი დიდად პატივცემული და „მეფეთა წინა ზდილი“ ყოფილა. ფეშანგი შაჰნავაზიანი ამბობს:

მეჰთარ მანუჩარ მოუძღუს, მეფეთა წინა ზდილია;
 ყოფილა პატივცემული, სიტყვითა განავლილია,
 თავდაბალი და მორჩილი, სიამე გარდავლილია,
 ქალაქი ჰქონდა საჯელოდ, დიდი ვინ, ანუ წეროლია¹.

რაკი მეფის ტანისამოსი მეითარის ხელთ იყო, სამეფო ტანისამოსისათვის მას მოწყობილი ექნებოდა განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც მეითარხანა ერქმეოდა. მეითარის დაწესებულებას საკუთარი თავილდარი ჰყავდა (დასტ., გვ. 60). აღსანიშნავია, რომ მეითარხანა მოძრავიც ყოფილა და სალაშქროდ ამხედრებულ ლაშქარს თან ჰხლებია; როდესაც ერეკლე II და მისმა ჯარმა აზატხანი და მისი ჯარი სასტიკად დაამარცხეს და ყათლამი უყვეს: „დარჩათ თოფხანა, ჯაბახანა, ურიცხვი ზამბურაქნი აქლემ-კიდებულნი, სრულიად ჯორ-აქლემნი, ბარგ-კარავნი, მეითარხანა და ყოველივე აზატხანისა და მისის ჯარისა სულ ასრე დარჩათ ქართველთა“ (პ. ორბელიანი, გვ. 437). რა უნდა ყოფილიყო მოთავსებული სალაშქრო მეითარხანაში? თუ ეს მეითარხანა მეითარს ემორჩილებოდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ შიგ მეფის სანიადგოდ სახმარებელი ტანისამოსის მაგიერ, მეფის პირადი სამხედრო საკურველი და ტანისამოსი იქნებოდა მოთავსებული. მეითარი მოძრავ მეითარხანას თან უნდა ჰხლებოდა, ამიტომ თუ არის ნათქვამი დასტურლამალის მეითარისათვის განწესებულ დებულებაში: „შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი აქუსო“ (დასტ., გვ. 60).

მეითარის ქვეშეთი მოხელენი იყვნენ: მერიქიფეთუხუცესი და მეითარის თავილდარი. მეითარის გარიგების წიგნში პირდაპირ არის ნათქვამი, მეითარი „მერიქიფეს ამსახურებლეს“-ო (დასტ., გვ. 60).

აღსანიშნავია, რომ მერიქიფეთუხუცესი და მერიქიფენი დარბაზობასა და პურობაში არ მონაწილეობდნენ. იმ მოხელეთა შორის, რომელთაც დასტურლამალის მიხედვით დარბაზობის მოწყობა და დარბაისელთა სამსახური ევალებოდათ, — მერიქიფენი არ იხსენიებიან.

¹ შაჰნავაზიანი, op. cit., გვ. 109—110.

ეს გარემოება გეაფიქრებინებს, რომ მერიქიფენი მეფეს მხოლოდ სახელმწიფო ოთახებში და ხალვათხანაში ემსახურებოდნენ.

§ 7. ყულარალასი

ყულარალასობა ერანის სახელმწიფოში სამხედრო და სადარბაზისკარო თანამდებობა იყო. ყულარალასი ყულეების ჯარის („შაჰის მონების“) სარდლად ითვლებოდა¹.

ეს სპარსული სამოხელეო სახელიც როსტომ-ხანის მიერ არის შემოღებული. ვახუშტით როსტომმა უწოდა „მონათუხუცესსა—ყულარ-ალასი“. მისივე განმარტებით: „მონათუხუცესის ხელისა იყო ყოველი მეფის როქის სპანი, თუნიერ ციხე-ქალაქთა“². „აწინდელი“ ყულარალასის და „წინათი“ მონათუხუცესის უფლება-მოვალეობის შედარებიდან ირკვევა, რომ მონათუხუცესის „ჯელს“ არსებითი ცელილება არ უნდა განეცადა.

ქართლის ყულარალასი სასახლის გვარდიას მეთაურობდა და ხელქვეითებად უზბაშები და მეთოფენი ჰყავდა. ქართველი ყულარალასი ყულეების უფროსი, მეფის პირადი მცველებისა და ზედამდგომელების მთავარი ხელმძღვანელი იყო; ყულარალასი მეფეს თავზე ადგა, ემსახურებოდა და საპატიო-კაცის შვილ ყულეებსაც ამსახურებდა. ყულარალასის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „ბატონს თავს დაადგებოდეს (ყულარალასი, გ. გ.); ვინცა ვინ საპატიოს კაცის შვილი იყოს, ბატონს თავს დააყენოს, რიგზედ მართებისად იმსახუროს“ (დასტ., § 56. ყულარალასის გარიგებისათვის, გვ. 24). მაგრამ ყველა ყული თანაბარი უფლებით როდი სარგებლობდა. იყვნენ ისეთი ყულეებიც, რომელთაც დიდ მეჯლისში არ უშვებდნენ და არ აყენებდნენ: „იქნება ისეთი ყულიც, რომ დიდს მეჯლისში არ დაიყენებოდეს“ (იქვე, გვ. 94). ფეოდალური საზოგადოების დაბალი ფენებიდან გამოსული ყულეები განირჩეოდნენ საპატიო-კაცის შვილ ყულეებისაგან, რომელნიც მეფის მახლობლად იმყოფებოდნენ, თავზე ადგნენ და ემსახურებოდნენ. დაბალი ყულეები სასახლის ქეშიკები და ყარაულენი იყვნენ და, ალბათ, ზოგჯერ ხელშინაურ მოხელეთა მოვალეობასაც ასრულებდნენ. ყული და ყორჩი ამ დროს მსახურის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა.

ყულარალასი და ყორჩიბაში მეფის პირადი მხლებლების, მეფის ადიუტანტების მსგავს მოვალეობას ასრულებდნენ. ყულარალასის გარიგებიდან ეტყობილობთ, რომ „ყულარალასი მეფეს თავზე ადგა და ემსახურებოდა“ (დასტ., გვ. 94); დარბაზობის დებულებაში კი ეკითხულობთ: „ბატონს უკან ყორჩიბაში და ყულარალასი ზეზედ დადგებოდნენ“-ო (დასტ., გვ. 78). ყულარალასი და ყორჩიბაში აწესრიგებდნენ ყულისა და ყორჩის დარბაზში დგომის საქმეს: „ყული და ყორჩი რიგზედ დააყენონ და იმათი დგომა გაარიგონ“ (იქვე, გვ. 78).

ყულარალასს ემორჩილებოდნენ უზბაშები და მეთოფენი (ყულეები, ნოქრები). მეთოფეთა უზბაშებისა და მეთოფეთა გარიგებაში პირდაპირ არის ნათქვამი: „ეს უზბაშები და ეს ასოცი მეთოფე ყველა ყულარალასისათვის მიგვიბარებია, მისი თაბუნნი და ხელქუშეთინი იყვნენ: ამათს სამართალსა და რიგსა ის იქმოდეს, დგომის საქმე და ქეშიკობისა, როგორც ნამძანები აქუსთ, ისრე მოიქცნენ“ (დასტ., § 36. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგისათვის, გვ. 49). ყულარალასის თაბუნის კაცების სამოხელეო დანაშაულის გასამართლება მხოლოდ ყულარალასს შეეძლო. ყულარალასივე აწესრიგებდა ყულეების დგომის საქმეს (მეჯლისში) და ქეშიკობის (ყარაულობის) რიგი და წესიც მას ეკითხებოდა.

უზბაში (თურქ. *ۇزباشى*) ასისტავს ნიშნავს) სამი იყო. თითოეულ მათგანს ორმოცორომოცი მეთოფე ჰყავდა ჩაბარებული. უაღრესად საინტერესოა მეთოფეთა დანაწილება

¹ Chardin, Le couronnement de Soliman III. შარდენის თხზულებათა ამსტერდამის 1735 წ. გამოცემის დაბატება, ტ. III, გვ. 221.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 16.

მათი წოდებრივი მდგომარეობის მიხედვით. მაგ., უხბაშს ჯავალიშვილს ქაიხოსროს ებარა ორმოცი თავადიშვილი მეთოფე, უხბაშს როსტომს ორმოცი აზნაურიშვილი მეთოფე, უხბაშს თურქისტანიშვილს ორმოცი აზნაურიშვილი და მსახური (იქვე, გვ. 48—49). ამგვარად იყო განაწილებული მეთოფეთა ჯამაგირი და ულუფა (იქვე). ყველა მეთოფე საკუთარი ცხენით და თოფით უნდა გამოცხადებულყო სასახლეში: „თვით ცხენი და თოფი ყველამ მოიყვანოს და მოიტანოს“¹ (იქვე, გვ. 49). მეთოფენი მეფის მცველებად ითვლებოდნენ და, თუმცა, მეთოფეთა ინსტიტუტში რეგულარული ჯარის ერთგვარი ჩანასახი მოჩანს, მეფის როჟით დაქირავებულ მეთოფეთ არაერთიარი სამხედრო მიზნები არა ჰქონიათ დაკისრებული, გარდა ყარაულობისა. მათი იარაღი ურჩი ფეოდალების თარეშის წინააღმდეგ იყო მიმართული.

მეთოფეთა გარიგების წიგნში (დასტ., გვ. 48—49) მინბაში არ მოიხსენიება, რადგან მინბაში ამ დროს ტფილისის ციხის სპარსული გარნიზონის უფროსად და ერანის მოხელედ ითვლებოდა.

§ 8. ყო რჩ ი ბ ა შ ი

დასტურლამალის მიხედვით ძნელი დასადგენია ყორჩიბაშის უფლება-მოვალეობა. ჩვენს საკანონმდებლო ძეგლში მხოლოდ ყორჩიბაშისა და ყორჩების სიაა მოყვანილი, მაგრამ იქ არაფერია ნათქვამი, თუ რა მოვალეობის ასრულება უხდებოდათ ყორჩიბაშსა და მის ქვეშეთ მყოფ ყორჩებს.

სამეფო დარბაზობის ცერემონიალში ყორჩიბაში იმასვე აკეთებს, რასაც ყულარალასი, ე. ი. ყულებისა და ყორჩების დგომის საქმეს განაგებს (დასტ., გვ. 78) და ყულარალასით მეფის ზედამდგომელია (თავზე მდგომი, ადიუტანტი). ეს არის და ეს. სხვა ხელშესახები ცნობები ყორჩიბაშზე დასტურლამალში არ მოიპოვება.

ვახუშტის აზრით ყორჩიბაში ძველი მსახურთუხუცესის შეცვლილი სახელია¹. მისი სიტყვით „მსახურთუხუცესის ჯელისანი იყუნენ სალაშქრო საქურველისა და იარაღისა მსახურნი, და ციხე-ქალაქთა მცველნი სპანი მეფისანი“². ამასვე იმეორებს დასტურლამალის გამოცემული პ. უმიკაშვილი (დასტ. ლექსიკონი). მაგრამ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, რომელმაც საკმარისი სისრულელი შეისწავლა მსახურთუხუცესის სახელისუფლო და განსაგებელი „კარის გარიგების“ და სხვა წყაროების ცნობების ანალიზის საშუალებით დაადგინა, რომ მსახურთუხუცესის საკითხავი იყო სასახლის შინაური მეურნეობის დაწესებულებები³.

„ჯელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობით მსახურთ-უხუცესი: „ვაზირია და მისი ჯელი-სა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთ-უხუცესი, ფარეშთ-უხუცესი, მეხილეთ-უხუცესი“ (კარის გარიგება, გვ. 100—103). ვახუშტის მიხედვით ძველი მსახურთუხუცესი სამხედრო თანამდებობის ამსრულებელი მოხელეა, მაშინ, როდესაც გაერთიანებული საქართველოს ვაზირს მსახურთუხუცესს სალარო, საწოლი და სასახლის შინაური მეურნეობისათვის განკუთვნილი დაწესებულებები ე. წ. „საფარშოები“ ექვემდებარებოდა. ამიტომ ამ ხელისუფლობას „მსახურთ-უხუცესობა ჯელშინაური“ ეწოდებოდა.⁴ ამგვარად, ვახუშტის ეს ცნობა შეესებას საკიროებს. მიუხედავად ამისა, მსახურთუხუცესის ხელის როგორც განვითარე-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 23; ჭართლის საბუთებში როსტომამდე „ყორჩიბაში“ არ შეგვხვდებოდა, მაგრამ „ყორჩიბაშის“ თანამდებობა არსებობდა კახეთის სახელმწიფო წყობილებაში. მაგ., აღმკანაძე კახატონს ჰყავდა ყორჩიბაში, რუსთაველის ძმა, რომელიც კონსტანტინემ მამასთან და ძმასთან ერთად მოჰკლა: „მაშინ მოკლა მამა და ძმაცა თჳსი და რუსთაველი, ყო რ ჩ ი ბ ა შ ი ც ა ძ მ ა მ ი ს ი“ (ახალი ჭართლის ცხოვრება, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედ., გვ. 11.).

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 16.

³ აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ჭართ. სამართლ. ისტ., წიგნ. II, ნაკვ. I, გვ. 182—190.

⁴ იქვე, გვ. 183.

ბის, ისე დამცრობა-გადაგვარების შესასწავლად ვახუშტის განმარტებას დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ვახუშტის ეს შეხედულება შესაძლებელია ჩვენთვის უცნობ წყაროზე იყოს დამყარებული. არც ის არის გამორიცხული, რომ მის განკარგულებაში „ველმწიფის კარის გარეგების“ მთლიანი ტექსტი ყოფილიყო და არა ნაკლები, როგორც ჟართული სახელმწიფო სამართლის ამ შესანიშნავმა ძეგლმა დღემდე მოაღწია. ამ მხრივ უპირატესობა აშკარად XVIII ს-ის ქართველი მეცნიერის მხარეზეა. საგულისხმოა ისიც, რომ პატონი-შვილი ვახუშტი როსტომ-ხანის დროინდელ სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტების უმეტესობას „უწინდელ“ ქართულ სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს უკავშირებს, მათ შორის მსგავსებას ნახულობს და ანალოგიებს ავლებს. სამოხელეო ისტორიის ამ ნაწილს დამახასიათებელი სათაური აქვს, სახელდობრ, „აწინდელის ხელისუფალთა შეცვლითა სახელთათჳს“. ვახუშტის დასკვნებში, რასაკვირველია, ზოგიერთი საეკეო და საკამათო მოსაზრებაა გამოთქმული, მაგრამ ზომიერების გრძნობა და მეცნიერის სიფრთხილე მკვლევარს ყველგან დაუღლი აქვს. მას კარგად ესმის „ყოხილბაშური რიგის“ და „ოსმალური რიგის“ ვაგლენის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაზე; კარგად ამჩნევს იმ ცვლილებას, რომელიც დროთა-განმავლობაში ამა თუ იმ „ველს“ უნდა განეცადა საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის შეცვლასთან ერთად და ამ ცვლილებათა გათვალისწინებით გამოსთქვამს თავის შეხედულებას როგორც ქართლის და კახეთის, ისე იმერეთის სახელმწიფო წყობილებისა და, აგრეთვე, სამცხე-საათაბაგოს, სადაც „ოსმანური რიგნი“ გაბატონდა, პოლიტიკური მმართველობის ფორმის შესახებ¹. აქ ვახუშტი გაცხელით მალა დგას იმ მკვლევრებზე, რომლებიც ქართულ სამოხელეო წყობილებას სპარსული ლეჟისკონების საშუალებით სწავლობენ. ამგვარად, ვახუშტის მიერ ყორჩიბაშის „ველის“ მსახურთუხუცესის „ველთან“ გაიგივება საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს. მაინც რა მსგავსება არსებობს ამ ორ ხელისუფალს შორის? ამ საკითხის გადაწყვეტა, მასალების სიმკირისა და შეუსწავლელობის გამო, ადვილი საქმე არ არის, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრების წამოყენება მაინც შესაძლებელია.

ყორჩიბაში, ისევე როგორც ყულარალასი, სახელმწიფო მოხელეა, მაგრამ ამ მოხელისადმი დაქვემდებარებული ყორჩები, რომლებიც ყულეზივით სასახლისა და მეფის მცველები იყვნენ, სამხედრო თვისებებთან ერთად, სასახლის შიგამდგმა თვისებითაც იყვნენ აღჭურვილი. ამავე დროს ყორჩები სასახლის ხელშინაურ მსახურთა მოვალეობასაც ასრულებდნენ. ამ ნიადაგზე უნდა წარმოშობილიყო ყორჩის გაიგივება მსახურთან, მაგ., ყალიონ-ყორჩი (ყალიონის მწე), ბაშმა-ყორჩი (ფეხსაცმლის მწე), ბოხჩა-ყორჩი (ბოხჩის მწე), ყლაჯ-ყორჩი (მეხმლე), ოხია-ყორჩი (ცხენის მწე). ვის ემორჩილებოდნენ ზემოთ ჩამოთვლილი ყორჩები, ამის შესახებ დასტურლამალში არავითარი ცნობა არ შენახულა. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ყორჩები ყორჩიბაშის ხელქვეითი მოხელენი ყოფილიყვნენ. ამდენად ყორჩიბაში ამგვარი კატეგორიის „ველშინაურთა“ უფროსიც უნდა ყოფილიყო.

სრულიად საქართველოს მსახურთუხუცესიც სახელმწიფო მოხელე და სასახლის შინაურ დაწესებულებათა და ხელშინაურ მსახურთა გამგებელი იყო. მაგრამ საკითხავია, რატომ უნდა ყოფილიყო „მსახურთუხუცესი ველშინაური“ სახელმწიფო მოხელე? როდის და როგორ გახდა იგი სახელმწიფო მოხელედ? ემორჩილებოდნენ თუ არა მას ისეთი მოხელენი, რომელთაც გარკვეული სახელმწიფო მოვალეობის ასრულება ჰქონდათ დაკისრებული?

ამ რთული საკითხის გამოსარკვევად ერთი მოსაზრების წამოყენება შეიძლება: ძნელი წარმოსადგენია, რომ მსახურთუხუცესის ვაგაზირება, რაც რუსულან მეფის დროს მოხდა, ამ „ველის“ გართულებასთან ამ მოქმედების სარბიელის გავრცობასთან არ ყოფილი-

¹ ვახუშტი, op. cit., გვ. 23—24.

ყო დაკავშირებული. აკად. ივ. ჯავახიშვილს, სხვათა შორის, აღნიშნული აქვს, რომ „მისი (ი. ი. მსახურთუხუცესის, ვ. გ.) გაეზარების დროს შესაძლებელია რუსუდანმა მას ისეთი დაწესებულება დაუქვემდებარა, რომელიც მას წინათ არ ემორჩილებოდა“-¹. სავაზირო-ში მხოლოდ დიდი სახელმწიფო მოხელე უნდა შეეყვანათ. ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით ასეთი ხელისუფალი დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო დაწესებულების გამკვეთი უნდა ყოფილიყო. ახლა გამოსარკვევია: რომელი დაწესებულება ანიჭებდა მსახურთუხუცესს სახელმწიფო ჯელის უფლებას? მსახურთუხუცესისადმი დაქვემდებარებული დაწესებულებებიდან ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს „საწოლი“, რომელსაც განსაკუთრებული მოხელე „მესაწოლეთუხუცესი“ (კარის გარიგება 6106, 106-106, 14306, 19435-156) განაგებდა. მსახურთუხუცესის ამ ხელქვეით მოხელეს ემორჩილებოდნენ: „მესაწოლენი“ (იქვე, 7135-136, 136 და 20411), „წინამწოლენი“ (იქვე, 7135, 2259-269), „საწოლის მეკარე“ (იქვე, 7136, 12256) და „კარის დარაჯა“ (იქვე, 7136-136). მესაწოლენი ბევრი ყოფილან. „კარის გარიგებაში“ აღნიშნულია: „შვიდასი სახლი მესაწოლე არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“-² (კარის გარიგება, 7135-136). ამდენი მესაწოლე მარტო „ველშინაური მსახური“ ვერ იქნებოდა. უძველესი, მათ უფრო რთული და მაღალი მოვალეობის ასრულება ჰქონდათ დაკისრებული. მეტად საყურადღებოა, რომ მესაწოლენი „შვიდასი ივე შუბოსანი“ ყოფილა (კარის გარიგება, 7136-137). აქედან ჩანს, რომ მესაწოლენი შეიარაღებული, ე. ი. „საპურველისა და იარაღის მსახურნი“ იყვნენ. „კარის გარიგების“ მიხედვით მესაწოლენი მეფის საწოლი დაწესებულების მცველებად ითვლებოდნენ, ხოლო როდესაც მეფე იყრებოდა და სადმე გაემგზავრებოდა, მოძრავ საწოლს მცველად უნდა გაეყოლოდნენ (იქვე). საწოლის მეკარე და კარის დარაჯა სავაზირო დარბაზის კართან მცველად იდგნენ და დიდი დარბაზობისა და პურობის დროსაც მცველის მოვალეობას ასრულებდნენ (იქვე, 7136-137, 12256-259, 20461-162)³. მსგავს მოვალეობას ასრულებდნენ გვიანფეოდალური საქართველოს „მეთოფენი“ (იგივე ყულები და ყორჩები), როგორც მეფის პირადი ქეშიკები და ყარაულები (მცველები). აღსანიშნავია, რომ სახელმწიფო მეჯლისშიაც ამათი საკითხავი იყო დგომისა და ქეშიკობის საქმე. ამრიგად, „უწინდელ“ მესაწოლეთა ძირითადი სამოხელეო თვისება „აწინდელ“ ყორჩებსა და ყულებზე გადმოსულა. „მესაწოლე... შუბისანი“-ს მნიშვნელობით მერმინდელ „მეთოფეს“ უდრის⁴.

საყურადღებოა, რომ მონგოლურად „ყორჩი“—„მოისარსა“ და „მშვილდოსანს“ ეწოდებოდა. თემუჩინის მიერ შეიმუშავებულ საკარისკაცო თანამდებობის ამსრულებელ ყორჩებს უნდა ეტარებინათ მშვილდი და ისრები⁵.

ერანის სახელმწიფოში ყორჩიბაშობა უმაღლესი სამხედრო თანამდებობა იყო და იქ, ყულების ჯარის უფროსს, ყულარადასს უპირდაპირდებოდა. ყორჩიბაში ყორჩების („მეთოფეთ“) სარდლად ითვლებოდა: „C'est le général des mousquetaires“—ამბობს შარდენი⁶.

ამგვარი დაპირისპირება ქართველ ყულარადასსა და ყორჩიბაშს შორის, რასაკვირველია, არ შეიძლებოდა ყოფილიყო, პირიქით, დასტურლამალის ყულებისა და ყორჩების სიების ჩათვლიერება მოწმობს, რომ ყულები ყორჩებადაც ითვლებოდნენ, რადგან ზოგიერთი ყორჩი ყულების სიაშიც გვხვდება (დასტ., გვ. 89, 94).

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წ. II, ნაკვ. I, გვ. 183.
² იქვე, გვ. 185-188, 201. აკად. ივ. ჯავახიშვილი დადგენილი აქვს „მესაწოლეთა“ უფლება-მოვალეობანი.
³ ამ გარემოებაზე პირველად მიგვიითთა პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა. დამოუკიდებელი მოსახრების გაზიარებისათვის პლ პროფესორს მადლობას მოვახსენებთ.
⁴ В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. II, стр. 410.
⁵ Chardin, Voyages en Perse, Paris, 1811, t. V, p. 34.

ზოგადი დასკვნები

დარბაზის რიგის ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობის შესწავლიდან ირკვევა, რომ მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო და სადარბაზოსკარო თანამდებობასთან ერთად მეფის საკუთარი მოხელის მოვალეობასაც ასრულებს. მეფის საკუთარი მოხელის მოქმედების სარბიელი კერძო სამართლის დარგით განისაზღვრება, მაგრამ მალალი რანგის იგივე ხელისუფალი მეტ-ნაკლებად სახელმწიფო „ჯელის“ თვისების მატარებელიცაა.

დასტურლამალში წარმოდგენილი ზოგიერთი ხელისუფლის სახელო მარტივი აგებულებისაა. სახელმწიფო ხელი კი რთული და მრავალმხრივია.

დასტურლამალით გათვალისწინებული სახელოების უმრავლესობა საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის ხანაში უნდა შექმნილიყო, როცა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სახელმწიფო სამართლის საფუძველები ძირიანად შეირყა და საქართველოს სახელმწიფოებრიობა თავადურ-ბატონყმური წყობის შესაბამისად ჩამოყალიბდა.

სრულიადი საქართველოს დაცემას თან გადაჰყვა მისი შესაბამისი სახელმწიფო წყობილება, რომლის იურიდიულ გამოხატულებას „გარიგება ჯელმწიფის კარისა“ წარმოადგენს. ქართული სახელმწიფო სამართლის ამ ძეგლს ნაკლებად ეტყობა კერძო სამართლის გავლენა. იქ წარმოდგენილი თითოეული ხელისუფალი რთული და მრავალმხრივი ხელის მატარებელია. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულებად დაშლის პარალელურად მიმდინარეობს ამ ხელისუფალთა თანდათანობითი გადაგვარება, დამცრობა და გაქრობა.

პოლიტიკური მმართველობის ახალ ფორმას, — რომელიც XVI ს-ში ყალიბდება და თავადურ-ბატონყმური წყობისათვის არის დამახასიათებელი, — ბუნებრივია, პოლიტიკურად და ტერიტორიულად შემცირებულ სამეფოს ჩარჩოში, შედარებით მარტივი სამოხელეო ორგანიზაცია უნდა შეექმნა. სწორედ ამ ხანებში აღწევს მეფის ხელისუფლება უკიდურეს დაკნინებას. დარბაზს მყოფ მოხელეთა აღზევება მეფის ხელისუფლების სიძლიერეზე იყო დამოკიდებული. მაგრამ ქართული ფეოდალიზმის განვითარებასთან ერთად, რაც სოციალური დაძაბულობის ზრდას და ბატონყმური ექსპლოატაციის გამძაფრებას იწვევს, სახელმწიფოს მნიშვნელობაც იზარდება. ამდენად სახელმწიფო „ჯელი“-ც რთულდება და მრავალმხრივი თვისებებს იძენს.

დარბაზის რიგის მალალი რანგის ხელისუფალი ერთდროულად მსხვილი ფეოდალიც იყო. ამ ხელის მქონებელი უფრო ხშირად დიდებული თავადები იყვნენ, რომელთა ძალა ფეოდალური „სახლისა“ და „ქვეყნის“ უფროსობაზე იყო დამყარებული. ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა ფეოდალის აღზევებისათვის „სახლოს“ კონებასაც. „სახლის“ უფროსობა და „ჯელის“ მფლობელობა უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანი იყო ფეოდალის წარმატებისათვის. აღსანიშნავია, რომ „დიდებული“ გვიანფეოდალურ საქართველოშიც თანამდებობის გამომხატველი ტერმინი იყო. მაგრამ „დიდებულ თავადებად“ იწოდებიან მხოლოდ ფეოდალური „სახლის“ უფროსნი და „ქვეყნის“ გამგენი. „თავადი“ თავის ქვეყანაში ნახევარ „ხელმწიფედ“ იჯდა. დაკანონებული სამართლის ნორმა ხშირად ირღვეოდა დიდ ფეოდალთა თვითნებობის გამო. ამიტომ დაწერილი სამართლის ნორმების შესწავლა ქართული ფეოდალური სინამდვილის გარეშე — ცალმხრივი და ისტორიულ სიმართლეს მოკლებული გამოვიდოდა.

რიგი საბუთებით მტკიცდება, რომ დიდი ფეოდალები მტრულად ხვდებოდნენ მეფის მოხელეებს. არც ისე იშვიათად „თავადის“ ქვეყანაში „სახელმწიფო ხელი არა შევიდოდა“. ერთი თანამედროვე მწერლის ცნობით „თვის-თვისად უფლობდნ ქართლის თავადნი“ და „მეფეს თავს არ უდებდნ“. მეფისა და ეკლესიის მოხელეთა მოქმედების სარბიელი მტკიცედ იყო განსაზღვრული და განწესებული (Акты, т. I, стр. 44 — 45). დიდი

ართველი ფეოდალები სარგებლობდნენ ზოგიერთი ადმინისტრაციული და სასამართლო სეროგატივით. ეს უფლებები მათ მეფის ხელისუფლებასთან ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად მოიპოვეს. მათ ჰყავდათ საკუთარი მოხელენი: კარის გამგენი და საქვეყნოდ გამგენი; ღვიფე სახლთუხუცესები, ემიკალასაშუები, მდივან-მწიგნობრები, მოურავები, მამასახლისები და სხვა. მხედველობაში უნდა მივიღოთ, აგრეთვე, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური და სოციალურება ერანზე. „გურჯისტანის ვალი“ (ქართლის მეფე) ერანის შაჰის მოხელედ, ის „მოჯამაგირედ“ ითვლებოდა. ზოგჯერ თითონ ერანის შაჰი უგზავნიდა ქართულ ფეოდალებს სახელის წყალობისა და ჯამაგირის წიგნის რაყამს. ქართლის მეფის ხელისუფლება ამ მხრივაც შეზღუდვილი იყო.

მეფის პოლიტიკას განსაზღვრავდნენ დარბაისლები (საერო და საეკლესიო დიდი ფეოდალები)—დარბაზის რიგის მაღალი ხელისუფლები და „ქვეყნის“ გამგენი.

ამრიგად, გვიანფეოდალური საქართველოს სამოხელეო წყობილება აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა ფეოდალური საზოგადოების სახელმწიფოებრივი არსებობისათვის. ქართლის სამეფოს „ბიუროკრატია“ მოეპოვებოდა ყველა ის ელემენტი, რომელიც აუცილებელი იყო გაბატონებული კლასის ინტერესების გასატარებლად, წესრიგის დასამყარებლად, ქვეყნისა და ბატონყმობის რიგის დასაცავად.

ამიტომ თითოეული ხელი ქართულ ფეოდალურ სინამდვილესთან იყო შეგუებული. ამდენად სპარსული სამოხელეო სახელები ქართლისა და ერანის სახელმწიფო წესწყობების მხოლოდ გარეგნულ მსგავსებაზე მიგვითითებენ. ერანული წესები უფრო სასახლის ეტიკეტს ეტყობა. ეს კარგად ესმოდათ თანამედროვე მწერლებსაც, რომელთაც ის ხანა, ჩვენი კვლევის საგანს რომ შეადგენს, „ქართველობის“ ხანად აქვთ გამოცხადებული.

XVII ს-ში „ყოხილბაშური რიგის“ გავრცელებას არ გამოუწვევია „ქართული წესის“ მოშლა. მართალია, როსტომ ხანმა ფართო გზა გაუხსნა „ყოხილბაშურ რიგს“, მაგრამ „არცა მოშალნა ქართულნი“. „ქართველობის“ დამცველნი მუდამ იმის ცდაში იყვნენ, რომ „რომელნიმე შეშლილნი ქართულნი წესნი კვალსავე თვისსა მოეგოთ“. სპარსულ-თურქული წარმოშობის სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტები საქართველოში ქართულ სოციალურ-ეკონომიურ წყობისათვის დამახასიათებელ თვისებებს იძენდნენ, ანდა ახალ სამოხელეო სახელს ქვეშ დამცრობილ-გადაგვარებული ძველი სახელოების ნიშანდობლივ თვისებებს ინარჩუნებდნენ.

ჩვენი კვლევის საგანი,—სასახლის ადმინისტრაცია,—რომელიც ფეოდალური სახელმწიფოს ამოსავალ წყაროდ ითვლება, ქართლის სამეფოში, როგორც დაეინახეთ, საკმაოდ კარგად იყო ჩამოყალიბებული. მაგრამ ამ ადმინისტრაციის განვითარებას, მისი უფლებების გაზრდას და მოქმედების ასპარეზის გაფართოებას წინ ეღობებოდა თავადურ-ბატონყმური წყობილება. „თავადი“ მეფესა და ქვეშევრდომს შორის კედლად იყო ამართული (ნ. ბერძენიშვილი).

როდესაც XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მეფას ხელისუფლება იმდენად მომტკიცდა, რომ „თავადის“ ხელმწიფობის ალაგმვა რამდენადმე მოხერხდა და უმინშენელოვანესი ადმინისტრაციული ღონისძიებები განხორციელდა (საერისთაოების გაუქმება, მორიგე ჯარი, სასამართლო რეფორმა, ადგილობრივი მართვა-გამგეობის შესახები დებულებები, ხალხის აღწერის მოწესრიგება) აღმ. საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაში თვალსაჩინო ცვლილებები მოხდა. მოხელეების უფლება-მოვალეობანი მკაფიოდ ჩამოიკვეთა, გაჩნდა ახალი სახელოები და უწყებები. ქვეშევრდომი უშუალოდ მეფეს დაუკავშირდა (ნ. ბერძენიშვილი).

ამ რეფორმების სულსჩამდგმელი ერეკლე II მიისწრაფოდა დარბაზის რიგის და საქვეყნო მართვა-გამგეობის ადმინისტრაცია განემტკიცებია და მკვიდრ ნიადაგზე დაემყარებია. საქართველოს სახელმწიფო გონება ახალ გზებს ეძებდა საკანონმდებლო შემოქმე-

დებისა და სახელმწიფო მშენებლობისათვის. მაგრამ ყველაფერი ეს კვლევის ცალკე საგანად შეადგენს.

დასასრულად, უნდა აღინიშნოს რომ დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით ჩვენს წერილში სრულად არაა წარმოდგენილი და, რასაკვირველია, სამოხელეო წყობილების ამ დარგის არც სრული სურათითა აღდგენილი. გამოტოვებულია დასტურლამალით გათვალისწინებული სამეფო კარის შემდეგი მოხელენი: სუფრაჯი, ფარეშთუხუყესი, ბაზიერთუხუყესი, მეჯინიბეთუხუყესი, ფეშქაშავისი, სარქარბაში და ამათი ქვეშეთი მოხელენი. სამაგიეროდ განსაკუთრებული ყურადღება დათმობილი აქვს სახელმწიფო მოხელეებს და იმ ხელისუფალთ, რომელთაც მეფის „კერძო“ მოხელის მოვალეობასთან ერთად სახელმწიფო მოხელის მოვალეობის ასრულებაც უხდებოდათ.

შემაჯავრობებათ სია

- დასტურლამალი=დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, გამოც. პ. ჟმიკაშვილის მიერ, ტფ. 1886.
- აღწერა=ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოური და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ. 1941.
- სენიჩინის რეგისტრის „მეფეთა ცხოვრება“ და პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი ანუ მკორე ქართლის ცხოვრება“—ციტირებულია დ. ზუბინაშვილის მიერ 1854 წ. გამოც. „ქართლის ცხოვრების“ II ნაწ. მიხედვით.
- ქრონიკები=ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, გამოც. თ. ჯორჯიანიის მიერ, წიგნი II, ტფ. 1897.
- საქ. სიძგ. II და III=საქართველოს სიძველენი, საქ. საისტ. და საეთნ. საზ-ბის გამოც. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. II, ტფ. 1909 და ტ. III, 1910.
- დას. საქ. საეკლ. საბ. =დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, წიგნი I, ტფ. 1921.
- ისტ. საბ. =ისტორიული საბუთები, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, წიგნი III, IV და V.
- ძგ. ქართ. საისტ. მწერლობა=აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლად. წიგნი I—ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), ტფილისი 1916.

ს. ჯიბია

ცნობა დიდი მოზარდის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში*

XVII საუკუნის პირველი ნახევრის დიდი სახელმწიფო მოღვაწის გ. სააკაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა ჯერჯერობით რიგიანად შესწავლილი არ არის. ეს განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას გ. სააკაძის პოლიტიკური მოღვაწეობის იმ პერიოდის შესახებ, როდესაც მას საქართველოს ფარგლებს გარეშე უზღებოდა ცხოვრება, სპარსეთსა და ოსმალეთში. ამ ქვეყნებშიაც გ. სააკაძე ისეთი დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა და ისეთი დიდი დიპლომატიის სახელმწიფო კაცი იყო, რომ ის მისი თანამედროვე საზოგადოების შეუნღებელი ყურადღებისა და ისტორიკოსთა საინტერესო მსჯელობის საგნად იქცა. ქართველი ისტორიკოსების გარდა, გ. სააკაძის პიროვნებას, როგორც ცნობილია, არა ერთი აღმოსავლელი და დასავლელი ისტორიკოსი და მემბრანე ეხებოდა. კერძოდ, XVII საუკუნის თურქულ ისტორიოგრაფიული ხასიათის ლიტერატურაში ჩვენ ვაგვიპირდება დავასახელოთ ისეთი ძეგლი, რომელშიაც გ. სააკაძეს, როგორც ეპოქის თვალსაჩინო კაცს, სათანადო ადგილი არ ჰქონდეს მიჩნეული. გ. სააკაძის შესახებ ამ უცხო წყაროებში დაცული მასალების გაუთვალისწინებლად, რა თქმა უნდა, გ. სააკაძის დიდი ქართული პატრიოტიზმისა და მისი საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი გმირობის შესახებ ჩვენში გამოშუშავებული, შესაძლებელია სავსებით სამართლიანი, შეხედულება არ შეიძლება სრული და ყველას მიერ ექვემდებარება გასაზიარებელი იყოს. გ. სააკაძის პიროვნების შესწავლის ამ ეტაპზე საჭიროა ქართულ მასალებთან ერთად, აგრეთვე უცხოური მასალების შეკრება და სისტემაში მოყვანა, რაც საშუალებას მისცემს ჩვენს სპეციალისტებს ყველა ამ მონაცემის საფუძველზე საკითხი მონოგრაფიულად, ამომწურავად დაამუშაონ, რომ უფრო დამაჯერებელი გახდეს გ. სააკაძის შესახებ არსებული დასკვნები.

საკითხის ამ მიმართულებით წარმართვას რომ ოდნავად მაინც შევუწყოთ ხელი, ჩვენ ქვემოთ ვაქვეყნებთ ცნობილი თურქი ისტორიკოსის ნაჯმ მანს „ისტორიაში“ მოცემულ

* ამ ცნობის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით რედაქციას საჭიროდ მიაჩნია განსაკუთრებით აღნიშნოს ფართო მკითხველი საზოგადოების საყურადღებოდ (სპეციალისტებს ასეთი რამ თვით უკეთ მოეხსენებათ): ისტორიული მეცნიერება მოვალეა ყოველგვარი ისტორიული ცნობა ამა თუ იმ მოვლენის შესახებ გამოავლინოს და შეუფერავდ და გამოაქვეყნოს. თითოეული ცნობა მეცნიერული ცოდნის მასალაა. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ყოველგვარი ცნობა თანაბარი ნდობის ღირსია, თანაბრად მართალია. ჩვენი ისტორიული მეცნიერება ყველა ამ ცნობათა მარქსისტულ-კრიტიკული შესწავლით დაადგენს ხოლმე ერთადერთ ტემპარატს, რომელიც, შესაძლებელია, არც ერთ ამ წყაროთაგანს მთლიანად არ ემთხვეოდეს. ცნობები გ. სააკაძის შესახებ მრავალნაირი მოპოვება უცხოურსა თუ ქართულ მწერლობაში, ზეპირსიტყვიანობაში. ეს ცნობები ხშირად ერთი-მეორის საწინააღმდეგო ხასიათისაა, ზოგი უფრო, ზოგი ნაკლებად სანდოა. მაგრამ ამ დიდი ისტორიული პიროვნების შესახებ მეცნიერული ცოდნის დასადგენად ყველა ისინი, რთვორც მასალა, საჭიროა.

ცნობებს გ. სააკაძის კონიის პროვინციის მმართველად დანიშვნისა და მისი სიკვდილით დასჯის შესახებ. გ. სააკაძის შესახებ ნაყნმანს სხვა ცნობები ჩვენ აქ არ მოგვყავს, რადგანაც ისინი გადმოღებულია ი. ფეჩევენს თხზულებიდან, ხოლო ამ უკანასკნელიდან ამოკრეფილი საქართველოს, კერძოდ გ. სააკაძის შესახები მასალები ქართულად უკვე ნათარგმნია და დაბეჭდილი¹.

მუსტაფა ნაყნმანს (1655—1716) „ისტორია“ (سیرت نامے) შეიცავს „ამბებს“ 1591 წლიდან მოყოლებული ვიდრე 1659 წლამდე. სხვადასხვა სახელმწიფო თანამდებობაზე ყოფნისას ნაყნმანს თავი გამოიჩინა, როგორც ნიჭიერმა და დაკვირვებულმა მწერალმა, რისთვისაც იგი დანიშნულ იქნა ოფიციალურ ჟამთააღმწერლად. თავის ისტორიას მან საფუძვლად დაუდო მისი წინამორბედი ისტორიკოსების: ჰუსეინ ვეჯიჰის, ქაშაბი ჩელეებისა და სხვათა თხზულებანი. ნაყნმანს „ისტორია“ ოსმალეთის ისტორიის მკვლევართათვის ერთ-ერთ საუკეთესო წყაროდ არის მიჩნეული, მას ახასიათებს სადა, დახვეწილი სტილი, ცოცხალი სახეები და დიდი ოსტატობა მსჯელობის დროს, რაც მის ისედაც საყურადღებო თხზულებას დიდ ღირსებას ჰმატებს და მტკიცე ადგილს უთმობს მას თურქულ ისტორიოგრაფიულ ძეგლთა შორის. ნაყნმანს „ისტორიის“ ხელნაწერი ნუსხები საკმაოდ ბევრია, ხოლო ავტოგრაფი სტამბოლში, ე. წ. თოფ-კაფის სასახლის წიგნთსაცავში ინახება. ნაყნმანს ისტორია ოთხჯერ გამოიცა სტამბოლში; პირველად 2 ტომად, შემდეგ ექვს-ექვს ტომად².

ქვემოთ მოყვანილ ორი ცნობისაგან პირველი („მოურავ-ბეგის თავგადასავალი კონიის მოსახლეობასთან“) გადმოთარგმნილია დაბეჭდილი „ისტორიის“ მესამე ტომიდან (გვ. 4—6), ხოლო მეორე — („ხუსრევ-ფაშას მიერ მუხანათურად მოკვლა მოურავისა“) ჩვენ ვთარგმნეთ სტამბოლის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცული ნაყნმანს „ისტორიის“ ხელნაწერი ნუსხიდან (ხელნაწერი № 2323/59), ამავე მესამე ტომში დაბეჭდილ სათანადო ადგილთან (გვ. 6—7) შედარების შემდეგ.

ჩვენ ვფიქრობთ, დიდი მოურავის მოღვაწეობის შესწავლაზე მომუშავე სპეციალისტებს ამ ცნობების კრიტიკული გამოყენება ერთგვარ დახმარებას გაუწევს, განსაკუთრებით მოურავის მოკვლის მიზეზების გარკვევაში, რაც ჩვენს საწყაროთმკვლევარ ლიტერატურაში სულ არაა ცნობილი, ან უმართებულოდაა გაშუქებული. ცნობებში სხვა ბევრი რამ არის საგულისხმო. აღსანიშნავია, რომ თურქი ისტორიკოსები ერთხმად დიდ ბოროტებად სთვლიან მოურავის მოკვლას და მის მკვლელს ხუსრევ-ფაშას მოსისხარკაცს ეძახიან, რომელმაც ამ საზიზღარი აქტით ოსმალეთის დაუძინებელ მტერს შაჰ-ჰაბიბის შური აძიებინა მოურავზე.

¹ იხ. ი. ფეჩევენ საქართველოს შესახებ, ენიშენ-ის მოამბე, ტ. V—VI, გვ. 370—389.

² ნაყნმანს შესახებ იხ. EI, III, გვ. 906, GOW, გვ. 245, აგრეთვე პროფ. محمد قواد كوريلي-ის სტატია გაზ. جمهورية-ში, № 1268, 1928 წ.

ათას ოცდაცხრამეტი წლის ამბები¹

მოურავ-ბეგის² თავგადასავალი კონიის³ მოსახლეობასთან

ისტორიკოსი⁴ მოგვითხრობს, რომ უკვე იყო ლაპარაკი საქართველოს სანჯაყის⁵ ემირის⁶ მოურავ-ბეგის ყარჩილა-ხანთან⁷ შებრძოლებისა და მისი იმ გმირობის შესახებ, რომელიც მან რამდენიმე ათასი ყიზილბაშის გაყლექაში გამოიჩინა. არზრუმში გალაშქრების წყლს მოურავმა სარდალს მორჩილება გამოუცხადა და არზრუმის დაპყრობასაც და-

¹ ნ ა ც რ მ მ ს „ამბები“ დალაგებული აქვს ქრონოლოგიურად, წლების მიხედვით. 1039 წლის ქვეშ მოთავსებულ პირველ თავს იწყებს ცნობით შშა-ყაბბზსის სიკვილის შესახებ, ხოლო მეორე თავად წარმოდგენილი აქვს აქვე მოყვანილი ცნობა მოურავის შესახებ. ჰიჯრის 1039 წელი ჩვენი წელთაღრიცხვის 1629 წელს ედგება.

² დიდი მოურავი თურქულ საისტორიო მწერლობაში სხვადასხვა ტიტულით იხსენიება: მელიქ-მოურავი, მოურავ-ხანი, ემირი, მოურავ-ბეგი (იხ. ამის შესახებ აგრეთვე ჩვენი „იბრწინი ფერეწი საქართველოს შესახებ“—ენიშკი-ს მოამბე, ტ. V—VI, გვ. 384). მ. სურემაზს მიერ შედგენილ ოსმალეთის დიდ სახელმწიფო მოღვაწეთა ბიოგრაფიულ კრებულში მოურავი ფაშად იხსენიება. ჩვენ აქვე მოგვყავს ამ წიგნიდან მოკლე ცნობა მოურავის შესახებ: „მეჰმედ-ფაშა. მოურავი (محمد ساسا ماراوا)—ქართველია. ირანელებთან ომებში გმირობა გამოიჩინა. არზრუმის ლაშქრობაში სარდალთან (ოსმალთა ჯარის სარდალთან, ხ. ჯ.) მოვიდა, მორჩილება გამოუცხადა და შეუერთდა მას. სტამბოლს გაიგზავნა, სადაც ის მოიქცა და მეჰმედი დაერქვა. მიგნიტა კაფუჯი-ბაშის წოდება (კაფუჯი-ბაში — საბატო ტიტულია, რომელიც დამსახურებულ სახელმწიფო მოღვაწეთ ენიჭებოდათ, შდრ. „ყაფუჯი-ბაში ებოძა, მით ექო ჩვენი ცნებანი“, იოსებ ტფილელი, დიდ-მოურავიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, (თბ. 1939, გვ. 57¹¹⁶, ხ. ჯ.) და გაუმგზავრა სამეფო ჯარში. იქიდან გაბდა კონიის ბეგლარ-ბეგი. გარდაიცვალა შვილთან ერთად 1038 წ. საშუალო ტანისა, თეთრწვეროსანი, მეტად გულოვანი კაცი იყო“ (გარდაცვალების დროდ 1038 წლის ჩვენება კალმის შეცდომა უნდა იყოს). (იხ. محمد ثريا—سجل عثمانى ياخود تذكره مشاهير عثمانية, ტ. IV, გვ. 153).

³ კონიის შესახებ იხ. ქვემოთ, შენიშვნა 10.

⁴ ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ნაყინ მასზე ადრინდელი წყაროებით სარგებლობს. ამ შემთხვევაში არა აქვს აღნიშნული, თუ რომელი ისტორიკოსის თხზულება გამოიყენა ამ ცნობისათვის. ყოველ შემთხვევაში ეს ცნობა ქანთიბ ჩელების არ ეკუთვნის, რადგანაც ქანთიბ ჩელები აქვე მოყვანილი მეორე ცნობის წყაროდ არის დასაბეღლებული (იხ. აქვე გვ. 210). გარდა ამისა, ამ ორ ცნობაში ადგილად შეინიშნება გამეორებები, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ორთავე ცნობისათვის სხვადასხვა წყაროა გამოყენებული. თბილისში სათანადო ლიტერატურის უქონლობის გამო ჩვენ ამჟამად ვერ დავადგინეთ აქ მოხსენებული „ისტორიკოსის“ ვინაობა.

⁵ სანჯაყი (თურქ. sancak 'დროშა', sancaklik 'სადროშო')—ადმინისტრაციული ერთეული ძველ ოსმალეთში, ვილაეთი 3—5 სანჯაყისაგან შედგებოდა. აქ, ალბათ, „საქართველოს სანჯაყად“ იგულისხმება საქართველოს ის ნაწილი—ქართლი, სადაც დიდი მოურავი მოღვაწეობდა.

⁶ ემირი (არაბ.-თურქ. امير)—ქვეყნის სათავეში მყოფი, ხელისუფალი, მბრძანებელი.

⁷ ყარჩილა-ხანი—შშა-ყაბბზსის მიერ საქართველოში გამოგზავნილი ყიზილბაშთა ლაშქრის სარდალი.

ესწრო⁸. როცა [მოურავი] სტამბოლს ჩამოვიდა⁹, ოსმანიანთა დინასტიის წინაშე მას დიდ დამსახურებად ჩეთვალა ყიზილბაშის განადგურება, მაჰმადიანობა მიიღო, სახელად მეჰმედი დაერქვა და, სათანადო პატივის მიგების შეზღვევ, მას ებოძა ყარაშინის ვილაფეთი¹⁰. მოურავი ქეშმარიტიად გულადი, ღონიერი, ტანით სპილოს მსგავსი, იშვიათი ვაჟაკი და დღეისღონე იყო, მაგრამ მართვა-გამგეობის საქმეებში უმეცარი და, ბუნებრივია, მიდრეკილებას იჩენდა მწაგვრელობისა და ძალმომრეობისადმი. ამ დროს ერთმა გონებმახვილმა ლექსი გამოუთქვა, რომელშიაც პირველი პირით გადმოცემულია მოურავის [ერთ-ერთი] ინტიმური საუბარი. [სხვათა შორის მელექსემ ამ ლექსით] გამოამყვანა შერი და შურტაცხყოფილობა მათი, ვინც გულგრილად ვერ უყურებდა მოურავისათვის ვილაფეთის ბოძებას.

ლექსი¹¹

میکشم باده میخورم به سلاو
 هیتم شدازان سبب چون کاو
 من نه کیرم نه مسلم نه جهود
 میر میران قرقمان ماغراو

[თარგმანი]¹¹

ესვამ ღვინოს, ვჭამ ფლავს,
 ამის გამო მე ჩემის გარეგნობით ხარს დავემსგავსე¹²
 მე არც ცეცხლთაყვანისმცემელი ვარ, არც მუსლიმი,
 არც იუდეველი
 მირ-მირანი¹³ ვარ ყარაშინისა—მოურავი

⁸ აჯანყებულ აბაზა-ფაშას წინააღმდეგ არზრუმში გალაშქრება ორჯერ მოხდა. ერთი დიდ-ვეზირ ხაღლ-ფაშას სარდლობით (ხაღლ-ფაშა მეორეჯერ დიდ-ვეზირად 1626 წ. დეკემბერში იქნა დანიშნული). ეს გალაშქრება უშედეგოდ დამთავრდა და 1627 წ. 25-XI-ს ხაღლ-ფაშა უკან დაბრუნდა. მეორე გალაშქრება არზრუმს ხუსრევ-ფაშის სარდლობის დროს მოხდა (ხუსრევ-ფაშა დიდ-ვეზირად 1628 წ. ივნისში დანიშნა) და მეორეჯერ არზრუმს ალყა 1628 წელს 5.IX-ს შემოარტყეს, რომლის შედეგადაც აბაზა-ფაშა დაწებდა. მოურავს ოსმალებს ამ გალაშქრებაში თვალსაჩინო მონაწილეობა მიუღია (იხ. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, ტ. III, გვ. 63—66). მოურავი ოსმალეთში გადასულა არზრუმში პირველი გალაშქრების წელს, ე. ი. 1627 წლის, დაახლოებით, ზაფხულში, ხაღლ-ფაშას დიდ-ვეზირად და სარდლად ყოფნის დროს, როგორც ეს აქ მოყვანილ მეორე ცნობაში აღნიშნული („მოვიდა სარდალ ხაღლ-ფაშასთან“, იხ. აქვე, გვ. 210).

⁹ მოურავის სტამბოლში ჩასვლა არზრუმში მეორე გალაშქრების შემდეგ, ე. ი. 1628 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში უნდა ვივარაუდოთ.

¹⁰ ყარაშინის ვილაფეთი (თ. قردمان ولايتی) იგივეა, რაც კონიის ვილაფეთი. თურქულ საისტორიო მწერლობაში კონიის ვილაფეთი დღემდე ყარაშინის ვილაფეთის სახელით იყო ცნობილი. საქმე იმაშია, რომ სელჯუკიანი თურქების სახელმწიფოს ნანგრევებზე აღმოცენებულ ფეოდალურ სამთავროთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ყარაშინიანთა დინასტიის სამთავროს ეჭირა, რომელიც ცენტრალური ანატოლიის სამხრეთ ნაწილში, თანამედროვე თურქეთის კონიის ვილაფეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ამ სამთავროს ეწოდა დინასტიის დამაარსებლის, ძლიერი ფეოდალის ყარაშინის სახელი, ხოლო სამთავროს დინასტიის გამგებებელნი ყარაშინის ძეთა (თ. Karaman oğulları) სახელით იყვნენ ცნობილი. სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი უმთავრესად ქალაქი ლარანდა იყო, თუმცა ერთ დროს ყარაშინიანი კონიაშიც იმსხენდა. შემდეგში, როდესაც XV საუკუნის მეორე ნახევარში, ოსმალებმა დაიმორჩილეს ყარაშინიანი და მათი სამთავრო საბოლოოდ შეუერთეს ოსმალეთს, ლარანდას ყარაშინი ეწოდა, ხოლო ყარაშინიანთა ქვეყანას Karaman eli და კონიის ვილაფეთი ყარაშინის ვილაფეთად იხსენიებოდა.

დღევანდელ თურქეთში ყარაშინი, ე. ი. ძველი ლარანდა, კონიის ვილაფეთში შემავალი სამხარო ქალაქია, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ ვილაფეთის შემდეგი ადმინისტრაციული ერთეულის კანჯს (არ. -თ. kazı) ცენტრი, კონიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 57 კილომეტრის მანძილზე მდებარე.

კონია, ძველი იკონიუმო, ცენტრალური ანატოლიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქთაგანია, სტამბოლიდან დაახლოებით 450 კილომეტრის მანძილზე. სელჯუკიანთა სახელმწიფოს ყოფილი მთავარ ქალაქი კონია—დღევანდელ თურქეთში ასევე სახელმწიფოს ვილაფეთის ცენტრია. კონიის ვილაფეთი, რომელსაც ნაჰიშე ყარაშინის ვილაფეთად იხსენიებდა და რომელიც ზონთქარამ დიდ მოურავს უბოძა; სამმართველოდ, ტერიტორიულად უდიდესი პრვიინცია იყო ოსმალეთის იმპერიაში. მისი საზღვრები ზნელოთმუა ჭლვის საზღვრიდან იწყებოდა და ცენტრალურ ანატოლიამდე აღწევდა (اعلام قاموس, ტ. V, გვ. 3644—45, 3781. El, ტ. II, გვ. 797, 1137).

¹¹ ლექსი სპარსულ ენაზე დაწერილი, თარგმანს რედაქცია დოც. ვლ. ფუთურ იძემ გაუკეთა.

¹² ჰამერის ამბობს, რომ მოურავს თავისი არაჩვეულებრივი ღონიერი აგებულების გამო მტკსახლად ხარს ეძახდნენ: «Maghrav war ein Greis von mittlerem Wuchse, aber ungemein starkem Körperbau, so dass man ihn gewöhnlich nicht anders, als den Stier hiess» (იხ. Geschichte... ტ. III, გვ. 81). უფრო ზემოთ სხვა წყარო არა აქვს და მხოლოდ ამ ლექსზე დაყრდნობით ამბობს ამას, მაშინ მის სისურველ შეიძლება ეგვი შვეიტანთა; მელექსეს აქ სიტყვა „ხარი“ შეიძლება რითმისთვის დასჭირდა და არა იმიტომ, რომ აესაზა ხალხში გავრცელებული რომელიმე დახასიათება მოურავისა.

¹³ მირ-მირანი—(არაბ.-სპ. میر میران) მნიშვნელობით იგივეა, რაც ბეგლარ-ბეგი.

ესწრო⁸. როცა [მოურავი] სტამბოლს ჩამოვიდა⁹, ოსმანიანთა დინასტიის წინაშე მას დამსახურებდა ჩაეთვალა ყიზილბაშის განადგურება, მაჰმადიანობა მიიღო, სახელად მე-მედი დაერქვა და, სათანადო პატივის მიგების შემდეგ, მას ებოძა ყარაშინის ვილაეტი¹⁰. მოურავი ქემშარიტად გულდა, ლონიერი, ტანით სპილოს მსგავსი, იშვიათი ვაყაყი და დევისლონე იყო, მაგრამ მართვა-გამგეობის საქმეებში უმეცარი და, ბუნებრივად, მიდრეკილებას იჩენდა შიავგრელობისა და ძალმომრეობისადმი. ამ დროს ერთმა გონებამახვილმა ლექსი გამოუთქვა, რომელშიაც პირველი პირით გადმოცემულია მოურავის [ერთ-ერთი] ინტიმური საუბარი. [სხვათა შორის მელექსემ ამ ლექსით] გამოამჟღავნა შური და შეურაცხყოფილობა მათი, ვინც გულგრილად ვერ უყურებდა მოურავისათვის ვილაეტის ბოძებას.

ლექსი ¹¹

میکشم آداه میخورم به پلاو
 هیتم شدازان سبب چونکو
 من نه کبرم نه مسلم نه جود
 میر میران قرمان ماغراو

[თარგმანი] ¹¹

ვსვამ ლენოს, ვკვამ ფლავს,
 ამის გამო მე ჩემის გარეგნობით ხარს დავემსგავსე ¹²
 მე არც ცეცხლთაყვანისმცემელი ვარ, არც მუსლიმი,
 არც იუდეველი
 მირ-მირანი¹³ ვარ ყარაშინისა—მოურავი

⁸ აჯანყებულ აბაზა-ფაშას წინააღმდეგ არზრუმში გალაშქრება ორჯერ მოხდა. ერთი დიდ-ევზირ ხაღლილ-ფაშას სარდლობით (ხაღლილ-ფაშა მეორეჯერ დიდ-ევზირად 1626 წ. დეკემბერში იქნა დანიშნული). ეს გალაშქრება უშედეგოდ დამთავრდა და 1627 წ. 25-XI-ს ხაღლილ-ფაშა უკან დაბრუნდა. მეორე გალაშქრება არზრუმს ხუსრუდ-ფაშის სარდლობის დროს მოხდა (ხუსრუდ-ფაშა დიდ-ევზირად 1628 წ. ივნისში დაინიშნა) და მიუორჯერ არზრუმს ალვა 1628 წელს S.IX-ს შემოარტყეს, რომლის შედეგადაც აბაზა-ფაშა დანებდა. მოურავს ორსავე ამ ლაშქრობაში თვალსაჩინო მონაწილეობა მიუღია (იხ. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, t. III, გვ. 63—66). მოურავი ოსმალეთში გადასულა არზრუმში პირველი გალაშქრების წელს, ე. ი. 1627 წლის, დაახლოებით, ზაფხულში, ხაღლილ-ფაშას დიდ-ევზირად და სარდალად ყოფნის დროს, როცა იგი აქ მოყვანილ მეორე ცნობაშია აღნიშნული (ამოვიდა სარდალ ხაღლილ-ფაშასთან, იხ. აქვე, გვ. 210).

⁹ მოურავის სტამბოლს ჩასვლა არზრუმში მეორე გალაშქრების შემდეგ, ე. ი. 1628 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში უნდა ვიგაზაუდოთ.

¹⁰ ყარაშინის ვილაეტი (თ. قرمان ولایتی) იგივეა, რაც კონიის ვილაეტი. თურქულ საისტორიო მწერლობაში კონიის ვილაეტი დიდხანს ყარაშინის ვილაეტის სახელით იყო ცნობილი. საქმე იმაშია, რომ სულჯუკიანი თურქების სახელმწიფოს ნანგრევებზე აღმოცენებულ ფეოდალურ სამთავროთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ყარაშინიანთა დინასტიის სამთავროს ეჭირა, რომელიც ცენტრალური ანატოლიის სამხრეთ ნაწილში, თანამედროვე თურქეთის კონიის ვილაეტის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ამ სამთავროს ეწოდა დინასტიის დამაარსებლის, ძლიერი ფეოდალის ყარაშინის სახელი, ხოლო სამთავროს დინასტიის გამგრძელებელნი ყარაშინის ძეთა (თ. Karaman oğulları) სახელით იყვნენ ცნობილნი. სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი უმთავრესად ქალაქი ლრანდა იყო, თუმცა ერთ დროს ყარაშინიანი კონიაშიც იხსენებ. შემდეგში, როდესაც XV საუკუნის მეორე ნახევარში, ოსმალებმა დაიპირაილეს ყარაშინიანი და მათი სამთავრო საბოლოოდ შეურთეს ოსმალეთს, ლრანდას ყარაშინი ეწოდა, ხოლო ყარაშინიანთა ქვეყანას Karaman eli და კონიის ვილაეტითც ყარაშინის ვილაეტად იხსენიებოდა.

დღევანდელ თურქეთში ყარაშინი, ე. ი. ძველი ლრანდა, კონიის ვილაეტში შემავალი სამხარო ქალაქია, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ ვილაეტის შემდეგი ადმინისტრაციული ერთეულის კახნს (არ.-თ. kaza) ცენტრი, კონიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 57 კილომეტრის მანძილზე მდებარე.

კონია, ძველი იკონიუსი, ცენტრალური ანატოლიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქთაგანია, სტამბოლიდან დაახლოებით 450 კილომეტრის მანძილზე. სულჯუკიანთა სახელმწიფოს ყოფილი მთავარ ქალაქი კონია—დღევანდელ თურქეთში ამავე სახელწოდების ვილაეტის ცენტრია. კონიის ვილაეტი, რომელსაც ნაჟმ-ყარაშინის ვილაეტად იხსენიებს და რომელიც ზონიჭარბა დიდ მოურავს უბოძა: სამხარეთველად ტერიტორიულად უნადესი პროვინცია იყო ოსმალეთის იმპერიაში. მისი საზღვრები ხმელთაშუა ზღვის ნაპირიდან იწყებოდა და ცენტრალურ ანატოლიამდე აღწევდა (أقواس، t. V, გვ. 3644—45, 3781. EI, t. II, გვ. 797, 1137).

¹¹ ლექსი სპარსულ ენაზე დაწერილი, თარგმანს რედაქცია დოც. ვ. ლ. ფუფუნოვიმ გაუკეთა.
¹² ჰამერის ამბობს, რომ მოურავს თავისი არაჩვეულებრივი ლონიერი აგებულების გამო მეტსახელად ბარს ეძახდნენ: «Maghrav war ein Greis von mittlerem Wuchs, aber ungemein starkem Körperbau, so dass man ihn gewöhnlich nicht anders, als den Stier hieß» (იხ. Geschichte... t. III, გვ. 81). უცუფსა-მერს სხვა წყარო არა აქვს და მხოლოდ ამ ლექსზე დაყრდნობით ამბობს ანას, მაშინ მის სისწორეში შეიძლება ეჭვი შევიტანოთ; მელექსეს აქ სიტყვა „ბარი“ შეიძლება რითმისთვის დასკირად და არა იმიტრ, რომ აესაზა ხალხში გავრცელებული რომელიმე დახასიათება მოურავისა.
¹³ მირ-მირანი —(არაბ.-სპ. میر میران) მნიშვნელობით იგივეა, რაც ბეგლარ-ბეგი.

მან [მოურავმა] ერთი მისი ხელქვეითი ვინმე უსამართლო ხუცესი მუთესელისა დაყენა და აზნაურთა ერთი ჯგუფით კონიაში გააგზავნა. მისი ხელქვეითები, მომეტებულად, სპარსულ ყაიდაზე ფერად მანდილს იხვევდნენ თავზე. ოსმალურ ზნე-ჩვეულებათა ეკონომიკური ქართველთა ეს ბრბო დაესია ხალხს და იწყო ქონების დატაცება და დიდ-ცოტა შეჭირვება. ზოგჯერ ქალიშვილს თმას გადაპარსავდნენ, უწვევრ-ულვაშო ვაჭრით შესვამდნენ ცხენზე და ასე დაატარებდნენ. მდგომარეობა აუტანელი შეიქნა. იყო ვინმე ქალაქ კონიის შეუპოვართა და დაუცხრომელთა სათავეში მყოფი იბრანში ჩელები, რომელსაც [მეტსახელად] აკაკო ვემრ-ოლლუს ეძახდნენ. იგი, ცნობილი თავისი ბრახიანობითა და კადნიერებით, კეთილ სეჰიდთაგანი¹⁵ იყო და ნაკების¹⁶ მოადგილის თანამდებობა ეკირა. და როცა [მოურავის მიერ დანიშნული] მუთესელში კონიის ველზე იყო დაბანაკებული, მან (იბრანში ჩელები) შეკრიბა მუსლიმთა ბრბო, მოიკრიბა ძალ-ღონე და თავს დაესხა ქართველთა ბანაკს. ამ სეჰიდმა იბრანშიმა მუთესელში წაავლო ხელი ქსერში, გარეთ გამოავლო, წაიყვანა და კონიის ციხეში დაამწყვდია. სხვა ქართველებმა ამბავი რომ ნახეს, დაიფანტნენ. შემდეგ, როცა [ქართველებს] ეს ზიანი მიჰყენეს სეჰიდ იბრანის რჩევით კონიის მცხოვრებლები შეიკრიბნენ და მოურავ-ბეგის ხელქვეით ქართველთა და მუთესელის მიერ ჩადენილი უსამართლობა, სიმკაცრე, ქალაქში მომხდარი გაუპატიურებანი და ძალმომროებანი გაასაჩივრეს. ელშაფეთის ყანდისაგან¹⁷ მიიღეს მათი საჩივრის შემცველი თხოვნა და სეჰიდებისა, ცულემითა¹⁸ და სხვა შეჭირვებულთა წარმომადგენელთაგან შემდგარი მომჩივანთა მთელი ჯგუფი პირდაპირ დიდ-ვეზირ¹⁹ ხუსრე-ფაშასთან გაემგზავრა. [დიდ-ვეზირს] პეტრეცია ვადასცეს და კენესითა და ოზრით შესჩივლეს. [ამრიგად] სარდალმა [დიდმა-ვეზირმა] პეტრეციაში აწერილ მიმძღავრებასთან დაკავშირებული ამბები და მომჩივანთა მიერ მოთხოვილ ქართველთაგან ჩადენილ უმსაჯესობათა და უწესობათა შესახებ ყველაფერი გაიგო. მართლაც, ბეგრი უსამართლობა და სიძვე, რომელზედაც ხმები დადიოდა, დადასტურდა. მოურავს შეეშინდა და გაიქცა. მის დასადგენად მაგ მხარეში გაიგზავნა ანატოლიის ბეგლარ-ბეგი, რომელიც ხსენებული²⁰

¹⁴ მუთესელში (არაბ. **مستمل**)—ძველ ოსმალეთში ელშაფეთის მმართველის—ვენის მოადგილე, საერთოდ ადმინისტრაციული მოხელე, რომელსაც პოლიტიკურის გარდა ეკონომიური ფუნქციებიც ჰქონდა დაკისრებული. მუთესელში ხელმძღვანელობდა, მაგალითად, გადასახადთა განაწილებასა და შეგროვებასაც (პროვინციებში).

¹⁵ სეჰიდი (არაბ. **سيد**—მრავლ. **سادات**)—წინასწარმეტყველის ჩამომავალი, მოსახლეობის ყველაზე მოწინავე და საპატიო პირი.

¹⁶ ნაკიბი (არაბ. **قبيل**)—ტომის სათავეში მყოფი, წინამძღვარი, (აქ) წინასწარმეტყველის ჩამომავალთა—სეჰიდების—მეთაური, საერთოდ უხუცესი დერვიში, რომელიც შეხას შეცვლის ხოლმე ლოცვის დროს.

¹⁷ ყანდი (არაბ. **قاضي**)—სასულიერო მოსამართლე.

¹⁸ ცულემან (არაბ. **معلم**, მხ. **علم**)—მაჰმადიანთა მეცნიერები, განსაკუთრებით სარწმუნოებრივ იურისპრუდენციაში განსწავლულნი.

¹⁹ დიდ-ვეზირის ოსმალურად **اعظم وزير**-ი, ან უფრო **صدر اعظم**-ის ეძახიან (vezir-i azam, sadr-i azam, არაბული, მაგრამ სპარსულ ყაიდაზე დალაგებული სიტყვები). ქართულ წყაროებში ახამ ვეზირის (ვარიანტი ახან ვეზირი) სახით გვხვდება (იხ. ე. გ. ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი ბ ე რ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ივ. ჯავახიშვილის გამოცემა, გვ. 162; ი. ტ. ფ. რ. ე. ლ, დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, გვ. 61 და სხვაგან).

²⁰ ზემოთ, 1039 წლის ქვეშ თვე მოხსენებული არ არის. შესაძლებელია ნაყინის ეს ადგილი პირდაპირ გადაწერილი ჰქონდეს იმ თხზულებიდან, რომლითაც ის სარგებლობდა და სადაც, ალბათ, ზემოთ, თვე ნაჩვენებია იქნებოდა. რადგანაც ქვემოთ საფარის თვე იხსენიება (არ. **صفر**, მთვარის წლის მეორე თვეა), უნდა ვიფიქროთ, აქ საფარის წინა თვე, ე. ი. მუჰარრემის თვე იგულისხმება (არაბ. **محرم**, მთვარის წლის პირველი თვე). ჰიჯრის 1039 წლის მუჰარრემის რვა, ჩვენი წელთაღრიცხვით 1629 წ. 28.VIII-ს უდრის.

თვის რვაში გაემგზავრა. ერეგლიში²¹ მოურავთანვე გასაგზავნად დაინიშნა ნიგდის²² სანჯაყ-ბეგი²³. საფარის პირველს²⁴ ჰალაბს²⁵ მივიდნენ და გოქმეიდანში²⁶ დაბანაკდნენ.

ზუსრე-ფაშის²⁷ მიერ მუსხანათურად მოკვლა მოურავისა

ქაშათი ჩელები²⁸ ამბობს, რომ ზემოხსენებულმა მოურავმა წინათ ყარჩილაჯ-ხანი დაარბია და უამრავი ყიზილბაშთა ლაშქარი გასწყვიტა. დაეყრდნო რა მის მიერ ოსმალთა სახელმწიფოსათვის გაწეულ [ამ] დიდ სამსახურს, იგი მოვიდა სარდალ ხალრ-ფაშასთან²⁹ და თავისი სჯულიდან მოიქცა. მაგრამ საქართველოს მმართველობის საქმეებში გაჩეული [მოურავი] მაჰმადიანურ სახელმწიფო ვითარებებში კომპეტენტური არ აღმოჩნდა და [მის სამმართველოში] წეს-რიგის დამყარების საქმეში მზრუნველობა ვერ გაიმიოჩინა. ყარაბანში³⁰ მას მიეტმასნენ ზოგნი ბოროტმოქმედნი პირნი, რომელნიც მძლავრობასა და უწესრიგობას სჩადიოდნენ, სახელი კი მისი [მოურავისა] იყო. [ამის გამო] მომჩივნები დიდ-ვეზირს ეახლნენ. მეგობრებმა [მოურავს] უთხრეს, რომ ხუსრე-ფაშა მოისხარია ვე-

²¹ ერეგლი (თურქ. Ereğli, ძვ. სახ. Hırakla) კონიის ვილაეთში საკაზო (არ.-თურქ. قاضی, kaza — ვილაეთის შემდეგ მეორე ადმინისტრაციული ერთეული თანამედროვე თურქეთში) ცენტრი. ძვებარვობს კონიიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით დაახლოებით 130 კილომეტრის მანძილზე. ერეგლი ყარაბანთან სასაფაროში შედიოდა, XV საუკ. მეორე ნახევარში ყარაბანთან სამეფობელოსთან ერთად ისიც შეუერთეს ოსმალეთის იმპერიას (იხ. قاموس الاعلام — شمس ط. II, გვ. 838, El. ტ. II, გვ. 29).

²² ნიგდე (თურქ. Niğde) — თანამედროვე თურქეთში სავილაეთო ქალაქი, კონიის ალმოსაქლეთით მომიჯნავე ნიგდეს ვილაეთის ცენტრი. ძველ ოსმალეთში კონიის ვილაეთში შედიოდა, როგორც სანჯაყის ცენტრი (იხ. قاموس الاعلام, ტ. VI, გვ. 4637).

²³ სანჯაყ-ბეგი — სანჯაყის მმართველი.

²⁴ ჰიჯრის 1039 წლის საფარის პირველი ჩვენი წელთაღრიცხვის 1629 წლის 20.IX ჰებებია.

²⁵ ჰალაბი, ალბო (حاب) — ცნობილი ქალაქი ჩრდილოეთ სირიაში.

²⁶ გოქმეიდან (Gökmeşan) ალბათ რომელიმე ადგილის სახელია ჰალაბის სანახებში.

²⁷ ხუსრე-ფაშა (خسرو پاشا), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დიდ-ვეზირად 1628 წ. ივნისში დაინიშნა. არზრუმში აბაზა-ფაშას მიერ მოწყობილი აჯანყება ჩააქრო 1628 წ. სექტემბერში, შემდეგ ირანზე გალაშქრებაში არა ერთი გამარჯვება მოიპოვა, მაგრამ დიდი მცდელობისდა მიუხედავად ბაღდადი ვერ აიღო და დამარცხებული უკან დაბრუნდა. ბაღდადზე ხელმეორედ გალაშქრება დროულად ვერ მოაწყო, ჯარში უწყისრიგობამ იჩინა თავი, ამავე დროს მას დაბრალდა ხონთქრის ურჩობა. ხონთქარმა ფერმანი გასცა ხუსრევის მოკვლის შესახებ, რომლის სისრულეში მოყვანა მიენდო დიარბექირის ვაწლს მურთაზ-ფაშას. ხუსრევის მოკვებითი თავი სტამბოლს 1632 წ. მარტში ჩაიტანეს. თურქი ისტორიკოსები ერთხმად აანასიათებენ ხუსრეს, როგორც უწყალოსა და სისულთი გაუმძღარ ხელისუფალს.

²⁸ ქაშათი ჩელები (Kâtib Celebi) — ცნობილი თურქი ისტორიკოსი და მეცნიერი (1609—1657). მისი ნამდვილი სახელია მუსტაფა ბენ ყაბდულლას, ევროპულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ჰაჯჯარ ხალიფას (حاجی خلیفه), უფრო კი ჰაჯჯარ კალფას (حاجی قالیفه) სახელით, ხოლო თავის სამშობლოში ქაშათი ჩელების სახელი დაიკვივდა. ორივე ეს მეტსახელი (قالفه, كاتب) მას დაერქვა იმ თანამედრობათა მიხედვით, რომელიც მას სახელმწიფო სამსახურში გჭირა. მან დატოვა მრავალი საისტორიო და სამეცნიერო ხასიათის ნაშრომი. მათ რიცხვში ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებო ფეხლუქედ (فہرست) წოდებული ოსმალეთის ისტორია (1592 წლიდან დაწყებული 1654 წლამდე), რომელშიაც საკმაო ადგილი აქვს დამოზილი საქართველო-ოსმალეთის ისტორიული ურთიერთობის შესახებ მასალებს და ამ დარგში ცვლდები-სათვის წარმოადგენს მნიშვნელოვან წყაროს. ნაყინა, რომლის თხზულებიდანაც ჩვენ მოგვყავს დიდი მოურავის შესახებ ეს ცნობა, როგორც უფრო გვიანდელი ისტორიკოსი (ნაყინა 1716 წელს დარბაიცივალა, ხოლო ქაშათი ჩელები — 1657 წელს), ამ შემთხვევაში სარგებლობს ქაშათი ჩელების თხზულებით (იხ. F. Babinger. Die Gesichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig. 1927, გვ. 195).

²⁹ იხ. ზემოთ შენიშვნა 8.

³⁰ როგორც აქედან ჩანს, მოურავი ყარაბანში იჯდა და არა კონიაში, იხ. ზემოთ შენიშვნა 10.

ზირა, შეიძლება შენ გაგიმეტოს კიდევაცო. [მოურავი] საგონებელში ჩააგდეს და წააქე-
ხეს რომელიმე მიმართულებით გაქვეუდყო. ვინაიდან [მოურავი] ამ ქვეყნის [ოსმალეთის] ✓
სულიკვეთებას არ იცნობდა, ასე მსჯელობდა: საქართველოში ლტოლვილი სასურველ
ადგილს რომ მიადწევს, მას მფარველობას გაუწევენ, გამოეკემაგებიან და [მოსალოდნელ
ხიფათს] გადაარჩენენ, ასევე ამ ქვეყანაშია შესაძლებელი იქნება თავის შველაო. რადგან
არ იცნობდა არც გზა და კვალს, არც ადგილებსა და ხეობებს, ის მალაითისაკენ ²¹ გაე-
მართა. ზორ-ფაშა ²², რომელსაც დაევალა [მოურავის] დაქერა, გაედევნა უქან და მოეწია.
მან ჯერ ცბიერებით კაცი გაუგზავნა [მოურავს] და აცნობა მისი რჩევა, რომ გაქვევით
თავის შველა უაზრო იყო და გადაარჩენა ვერც წინააღმდეგობის გაწევით იქნებოდა შესაძ-
ლებელი. უმწეო მოურავმა გაიგო, რომ წინააღმდეგობის გაწევა უსარგებლო იყო და
უნებლიეთ დამორჩილდა. თვითონ მოურავს, მის შვილსა და ხელქვეითებს ბორკილები
დაადგეს და საფარის [თვის] მეთოთხმეტე დღეს ²³ [ქალაქ] ჰალაბს მოიყვანეს. ამ დროს
დიდმა-ვეზირმა თავის კარვის ფარდა გახსნა და სკამზე დაჯდა. მოურავი სპეტაკ-წვერიანი,
სამუთლო ტონისა იყო. ხელ-შებორკილი და ყვითელ ხალათსაცმული ცხენზე დაესვათ. [დიდ-
მა-ვეზირმა] გასცა ბრძანება თავი მოეკვეთათ [მოურავის] შვილისა და მასთან მყოფ ორ-
მოცი-ორმოცდაათი მისი ხელქვეითებისათვის. ჯერ მოურავის, მერე მისი შვილისა და
შემდეგ დანარჩენი მისი ხელქვეითების თავები მიწაზე გადაგორეს. ხუსრევ-ფაშა სისხლის-
მოყვარული და მუხანათი კაცი იყო. მხოლოდდამხოლოდ იმიტომ, რომ სისხლის დაღვრა
ეწადა, მან [ხონთქრისათვის] შეუტყობინებლად, ვითომდა [მოურავი] საქართველოში
წავაო, მოჰკლა ასეთი გმირი მოხუცი, რომელსაც ეგოდენ დიდი დამსახურება ჰქონდა,
რომელმაც თავისი მცდარი სჯული უარყო და მაჰმადიანობა მიიღო. [ასეთი ღონისძებით
ხუსრევ-ფაშამ] სპარსეთის შაჰს შური აძიებინა [მოურავზე].

[ამრიგად] ისტორიაში ყველასათვის გასაგებად აღინიშნა, რომ ამიერიდან მოწინა-
აღმდეგეთა ბანაკიდან ვინმემ ოსმალთა სახელმწიფოს მიმზრობა არ იკისროს. სპარსეთის
შაჰს რომ რამდენიმე ათასი აუქი ²⁴ ახჩა გაელო და ქვეყნებზე დაემკვიდრებინა [ოსმალთა]
სულთნები ასეთ საქმეზე არ დასთანხმდებოდნენ და მას გონივრულ საქმედ არ ჩასთვლიდ-
ნენ. ამ უმეცარმა ვეზირმა კი მხოლოდ იმისათვის, რომ სისხლი დაეღვარა, ასეთი სა-
ზიზღარი ვერავაზა ჩაიდინა. კიდევაც რომ დადასტურებულყო, რომ [მოურავი] ხალხს
უსამართლობასა და ძალდატანებას აყენებდა და სჩაგრადა, მას საზოგადოებრივი უფლებ-
ები უნდა ჩამორთმეოდა და უნდა გასამართლებულიყო; შემდეგ გაფრთხილება უნდა მის-
ცემოდა, რომ ამიერიდან ასეთიანი ძალადობა არ ჩაედინა. უფრო შესაფერი და მიზანშე-
წონილი იყო ასეთი [ღონისძიებით] დაკმაყოფილებულიყო. ასეთი ღირსეული და სახელოვანი
კაცის სიკვდილით დასჯა უდიდესი მუხანათობაა. მაგრამ, ნათქვამია, კაცის მკვლელი კა-
ცის ხელითვე მოკვდებაო, თვითონაც მაგ ბედის ვახდა და [მსგავსი] სასჯელი მიეზღო ²⁵.

სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის
აღმოსავლურ ენათა კათედრა.

²¹ მალათია (Malatya) დღევანდელ თურქეთში ვილნაეთის ცენტრი, მდებარეობს აღმოსავლეთ ანატო-
ლიაში ქ. დიარბექირის დასავლეთით.
²² ზორ-ფაშას (زور پاشا) ნაყიმა იხსენიებს, როგორც ხუსრევ-ფაშის თანამედროვეს, რომელსაც
ანატოლიის ემირ-ულ-უმერას წოდება ჰქონდა (იხ. *تاریخ عثمانی*, ტ. III, გვ. 2).
²³ ჰიჯრის 1039 წლის საფარის 14 ჩვენ წელთაღრიცხვით 1629 წლის 3.3. უდრის.
²⁴ აუქი (თ. ყანს) საერთოდ 'ტივრითი, საკალნე', ძველ ოსმალურში საერთოდ 100 000 რიცხვს აღნიშ-
ნავდა, ეყოფოდ თანხას, 100 000 პასტრისაგან შემდგარს.
²⁵ იხ. აქვე, შენიშვნა 27.

ზემომოყვანილი ჩვენი წერილი უკვე გადაცემული იყო სტამბაში და იწყობოდა, როდესაც გამოვიდა ჟურნალ „მნათობის“ 1942 წლის მისის მე-5 ნომერი პროფ. ს. კაკაბაძის წერილით „გიორგი სააკაძის აღსასრული“ (გვ. 133—136). თავის წერილში პროფ. ს. კაკაბაძე ეხება გ. სააკაძის მოღვაწეობისა და მკვლევარობის საკითხებს ოსმალეთში და მოჰყავს ამავე ისტორიკოსის მუსტაფა ნაყემანის ისტორიიდან სათანადო ცნობების თარგმანი. სხვათა შორის ამ თარგმანებში მოცემულია აგრეთვე ნაყემანის ორი ცნობაც, რომელსაც ჩვენ აქვე ვაქვეყნებთ. პროფ. ს. კაკაბაძის ზემოხსენებული წერილის გაცნობამ ჩვენ დაგვიარწმუნა, რომ ჩვენ მიერ თარგმნილი და კომენტარებული ამ ორი ცნობის დაბეჭდვა არამცთუ განმეორებად და პარალელურად არ ჩაითვლება, არამედ აუცილებლად უშიშობა მივიჩნით, რადგან, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ცნობათა თარგმანები, რომელსაც პროფ. ს. კაკაბაძე ეყრდნობა თავის გამოკვლევაში, სამწუხაროდ, შეიცავს მრავალ ფაქტურ შეცდომას და მეტად მოკლებულია მეცნიერული თარგმანებისათვის ეგოდენ აუცილებელ ზედმიწევნილობას.

აღვნიშნავთ ზოგ ამ შეცდომათაგანს.

პროფ. ს. კაკაბაძის წერილში ვკითხულობთ: „მოურავ-ბეგის დასადგენებლად გაგზავნეს აგრეთვე სანჯაყ-ბეგი ნიიდეც“ (ხაზი ჩვენია. იხ. ზემოთ დასახელებული წერილი „მნათობში“, გვ. 133). ნაყემანის ისტორიის სათანადო აღვიღას წერია: **سناجاق بكی** ... **سناجاق** და სხვა... (იხ. **تاریخ**, ტ. III, გვ. 6). თარგმანის ამ ნაწყვეტში ქალაქ ნიდეცს სახელი კაცის სახელად და მიღებული და ნათქვამია „გაგზავნეს... სანჯაყ-ბეგი ნიიდეც“-ო, ჩვენი თარგმანის კომენტარიაში ჩვენ ვამბობთ, რომ ნიდეც ძველ ოსმალეთში კონიის ვილადეთში შემავალი სანჯაყის ცენტრი იყო, ახლა კონიის მეზობლად მდებარე ვილადეთის მთავარი ქალაქია. ქალაქის ძველი სახელია Nigde, ახალ თურქულში „გ“ დახურული მარცვლის ბოლოში ყ(ა)-ში გადადის და გამოითქმის ნიდე (იწერება Nigde). თარგმანიდან, ალბათ ვერ გაგების შედეგად, საესებით ამოვადებულია მეორე ქალაქის სახელი ერეგლი. სწორი თარგმანი ასე უნდა იყოს: „თურქულიში ნიდეს სანჯაყ-ბეგიც მოურავის [შესაყრობად] დაინიშნა და გაიგზავნა“ (შლდ. ჩვენი თარგმანი და კომენტარი ნიდესა და ერეგლის შესახებ, აქვე, გვ. 210).

ს. კაკაბაძის წერილში 134 გვერდზე ვკითხულობთ: „ამის შემდეგ გამოშვებულ იქნა ხოსროვ-ფაშის ბრძანება, რომ არავინ მოწინააღმდეგეთა ჯგუფიდან არ უნდა მიაღწიოს ალ-ოსმანის ხარისხებს (ე. ი. არც ერთი ქართველთაგანი არ დაწინაურდეს ოსმალეთის სამსახურში)“. კატეგორიულად უნდა ითქვას, რომ არაფერი ამის მსგავსი ნაყემანს არა აქვს და არავეთარბი ასეთი ბრძანება ხუსრევ-ფაშას არ გამოუშვია (დღი-ვეზირი ვერც გამოცემდა ასეთი შინაარსის ბრძანებას). მოვიყვანოთ თურქული ტექსტის სათანადო აღვილი: **و من بعد زمره مخالفیندین کاسنه آل عثمانه** (იხ. **تاریخ**, ტ. III, გვ. 7). როგორც მკითხველი ხედავს, ეს ამონაწერი სრულებით სხვა რამეს გვეუბნება. საქმე იმაშია, რომ ნაყემანს საერთოდ დღ უკმაყოფილებას გამოთქვამს იმას გამო, რომ ხუსრევ-ფაშამ უსამართლოდ მოკლა დღი-მოურავი, რომელმაც ასეთი დღი სამსახური გაუწია ოსმალეთსო. აქ მოყვანილ ნაწყვეტში კი ის აზრია გატარებული, რომ მოურავის მოკვლის აქტი ერთგვარი გაფრთხილება არის იმას შესახებ, რომ აიერიდან მოწინააღმდეგეთა ბანაკიდან ვინმემ ოსმალთა სახელმწიფოს მხარეზე გადასვლა არ გაბედოსო და ამ მკვლევარობის შემდეგ ჩვენ (ოსმალეს) მართლაც არავინ მოგვეპოვებოდა (იხ. დეტალურად ჩვენი თარგმანის სათანადო აღვილი, აქვე, გვ. 211). ამრიგად, როგორც ტექსტის ამონაწე-

ხიდან ჩანს, აქ ერთი სიტყვა არაა ნათქვამი არც ფაშის ბრძანებაზე, არც „ალ-ოსმანის“ (?) „ხარისხებზე“ და არც ოსმალთა სამსახურში ქართველთა დაწინაურების აკრძალვაზე.

თარგმანში გ. სავაკაძის პიროვნების დახასიათებისას ნათქვამია: „... საზოგადოდ შევითი აპრიმანი (მოხერხებულნი) იყოს“ (იხ. გვ. 132). ტექსტში წერია **بنادر احمد بن** ... **ابن**. ამ წინადადების ორი სიტყვა ან „ვაკეაკი, გულადი“ და **بن** „შეკერა“ თარგმანში სრულებით არ არის ასახული. გარდა ამისა **احمد** სპარსული სიტყვაა და „მოხერხებულს“ სრულებით არ ნიშნავს, „ბოროტ სულს, დევების მბრძანებელს“ ნიშნავს; აქედან **بن احمد** „დევისდონე, დევის შემეკრელი“, როგორც ეს ჩვენს თარგმანშია მოცემული (იხ. აქვე გვერდი 208).

პროფ. ს. კაკაბაძის წერილში 132 გვერდზე ვკითხულობთ შემდეგ თარგმანს: „ამ დროს ზოგიერთმა ხუმარამ შეადგინა მის შესახებ შაირი, რომელშიაც ის ესაუბრება თავის თავს იმის გამო, რომ ზოგნი მის დანიშნვას ვილაიეტის გამგედ მეტისმეტად სთვლიდნენ და ამიტომ მისხარად იგდებდნენ მას“. ეს თარგმანიც არ არის სწორი. ამ წინადადებაში ტექსტის **ظرف** სიტყვა, რომელიც თურქულში „გონებასამხვილს“ ნიშნავს, „ხუმარად“ არის ნათარგმნი. ამავე ტექსტის ბოლო სიტყვები სპარსული **شاه** „შური, სი-სარბე“ და არაბულ **طعن** „შეურაცყოფა, ლანძღვა“ თარგმნილია ასე: „მასხარად იგდებდნენ მას“, რაც არავითარ შემთხვევაში სწორი არ არის (შდრ. აქვე დართული თარგმანის სათანადო ადგილას, გვ. 208).

126 გვერდზე შემდეგნაირი თარგმანია მოცემული: „მთ გაიარეს სარდალ-ლისის (ხაზი ჩვენია, ს. ჯ.) კარავის (ოტაქის) წინაშე (ტყვე) ყიზილბაშების წინ გარეკვით, ჯოხებზე სათითაოდ მოჭრილი თავების აწვეით და ბუკების და დოლების უკულმა დაკავები თ“ (ხაზი ჩვენია, ს. ჯ.). თურქული ტექსტი ასეთია: **شاهى بر اگاه ديكلوب** ასეთია: ... **كوس و كرساينله منكوس** **الوا سردار او طاعى او كندن كجروب** ... მოყვანილი თარგმანი საერთოდ ძლიერ უხეიროა, მაგრამ ჩვენ განსაკუთრებით გვიინტერესებს, თუ რა არის „სარდალ-ლივა“, „ლივა“ სარდლის სახელადაა გაგებული, თუ მის ტიტულად? სინამდვილეში, რა თქმა უნდა, არც ერთია და არც მეორე. ან არადა რას ნიშნავს „ბუკების და დოლების უკულმა დაკავება“, ხომ სულერთია დოლს უკულმა დაკავებ თუ წალმა და ამას ხომ არავითარი პოლიტიკური მნიშვნელობა არა აქვს? საქმე იმაშია, რომ აქ ვერ გაუვიათ არაბული შესიტყვება **الوا منكوس**, რომელშიაც **الوا**, უარტიკლოდ **لو** „დროშას“ ნიშნავს, ხოლო მისი მსაზღვრელი სიტყვა **منكوس** — „უკულმა შებრუნებულს“. ამ გაუგებლობის ნიდაგზე ეს შესიტყვება გაყოფილია და **منكوس** წინამავალი სიტყვების—ბუკებისა და დოლების—მსაზღვრელადაა მთარგმნელის მიერ გამოყენებული, რაც სინტაქსურად ყოვლად დაუშვებელია, ხოლო **الوا** მომდევნო **سردار** სიტყვასთანაა გაერთიანებული და შედეგად მიღებულია ყოვლად უაზრო თარგმანი „სარდალ-ლივა“ და „ბუკების და დოლების უკულმა დაკავება“. ნამდვილად კი ცხადია, რომ უკულმა მტრის დროშა ეჭირათ.

ნაგწმმს მართლაც აქვს ცნობა იმის შესახებ, რომ მოურავს, ყარჩილდა-ხანის ლაშქრის განადგურების შემდეგ, პრეტენზიები ჰქონია მეფობაზე და ფულიც კი მოაპყრევინაო. ნაგწმმს მოყვანილი აქვს ამ ფულის ასეთი სახის ზედწერილიც: **بنده شاه ولايت ماغراو شاه** (იხ. ნაგწმმის ისტორიის II ტომი, გვ. 350). ს. კაკაბაძის წერილში ეს ზედწერილი ასეა თარგმნილი: „მე, ვილაიეტის მეფე მოურავ-შაჰი (ე. ი. მოურავ-მეფე)“. უპირველესად ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის უცნაურობა, რომ ზემომოყვანილი ფულის ზედწერილი სპარსულ ენაზეა, ხოლო თარგმნილია ისე, თითქოს ის თურქული იყოს. უნდა ვიკითხოთ,

რატომ უნდა ყოფილიყო მოურავის მიერ მოჭრილ ფულზე თურქული ზედწერილი, ამ დროს ის არც კონფესიონალურად და არც პოლიტიკურად ოსმალეთთან ხომ არ იყო დაკავშირებული და თვითონ ხომ შიიტური გაგების მუსლიმი იყო? დავუშვათ, რომ ზედწერილი თურქულ ენაზეა, განა პირველი სპარსული სიტყვა «bende „მონა“), რომელიც, სხვათა შორის თურქულშიც იხმარება, „მე“-ს ნიშნავს? თუ ამ სიტყვის ნახევარი (ben) მთარგმნელმა თურქულ ben („მე“)-დ მიიღო, მეორე ნაწილი de რაღაა? შემდეგ, რა არის „ვილაიეტის მეფე“? ვიღავეთი ხომ „გუბერნიას, პროვინციას“ ნიშნავს და რად დასჭირდებოდა გ. ს ა ა კ ა ძ ე ს თავისი თავი გუბერნიის ან პროვინციის მეფედ გამოეცხადებია; განა, თუ ეს საჭირო იყო, მან საჭიროველს ან ქართლის სახელი არ იცოდა? საქმე იმაშია, რომ ზედწერილი სრულებით ვერ არის გაგებულნი.

ჩვენ ვისარგებლებთ ამ შემთხვევით და ორიოდ სიტყვით შევჭერდებით ამ ზედწერილის შინაარსის გარკვევაზე. ცნობილ ისტორიკოსს J. v. Hammer-საც ეს ზედწერილი შეცდომით აქვს გაგებული (რა თქმა უნდა, როგორც მკითხველი ქვემოთ დაინახავს, მისი შეცდომა სხვა ხასიათისაა და მას bende სიტყვა „მე“-დ არ გაუგია). Hammer-ი, ეყრდნობა რა ამავე ისტორიკოსის ცნობას, ამბობს: Maghrawchan warf sich nach dieser Schlacht zum unabhängigen Herrscher auf, und prägte Münze, mit der Umschrift: Diener des Schachs, Maghrawpascha¹, მაშასადამე, Hammer-ი ზედწერილს ასე თარგმნის: „მონა შაჰისა, მოურავ-ფაშა“ (sic!), რაც აგრეთვე სწორი არ არის.

Hammer-ის ეს შეცდომა შენიშნა და სქოლიოში გაასწორა კიდევ ვაკერით მისი შრომის Geschichte des osmanischen Reiches თურქულ ენაზე მთარგმნელმა Mehmet 'Atâ-მ². მაგრამ მას დაწვრილებით არა აქვს განმარტებული ამ შეცდომის მიზეზი. საქმე იმაშია, რომ ზედწერილში მოყვანილი ولايەت სიტყვა „ვილაიეტის (გუბერნიას, პროვინციას) არ ნიშნავს და vilâyet-ად³ კი არ უნდა იქნეს წაკითხული, ეს არის velâyet „სიწმინდე, წმინდანობა“ არაბული ولي (veli)-სგან, რომელიც „წმინდანს“ ნიშნავს. მაშასადამე ولايەت اش (sh-i velâyet) = „წმინდანობის შაჰი, წმინდანობის მეფე“. ეს სიტყვები ამ გაგებით, როგორც ცნობილია, სპარსეთში ტიტულად იხმარება მეოთხე ხალრფა ყალნასათვის, ხოლო სპარსეთის შაჰები, უფრო კი სეფიანთა დინასტიის შაჰები, თავიანთ თავს ოფიციალურ დოკუმენტებში უწოდებდნენ „წმინდანობის მეფის (ე. ი. ყალნს) მონას“, სპარსულად bende-i sh-i velâyet⁴. უნდა ვიფიქროთ, რომ, თუ მართლაც გ. ს ა ა კ ა ძ ე მ ფული მოსჭრა, ზედწერილისათვის ის სპარსეთის შაჰებს მიჰბაძავდა და ზემოხსენებულ სპარსულ წარწერას გააკეთებდა ფულზე. ამრიგად ნაყნმანს ცნობაში დაკული ზედწერილი დიდი მოურავის ფულზე اش ولايەت اش و لايت اش و لايت ასე უნდა იქნეს გაგებული: „მონა წმინდანობის მეფისა — მოურავ-მეფე“, ან „მონა წმინდანობის შაჰისა [ე. ი. ყალნსა] — მოურავ-შაჰი“. გამოსარკვევია, რა თქმა უნდა, საიდან აქვს ნაყნმანს გადმოღებული ეს ცნობა და არის თუ არა მის წყაროში უფრო დეტალური ცნობები ამ საყურადღებო საკითხის შესახებ.

¹ იხ. J. v. Hammer. Geschichte des osmanischen Reiches, ტ. III, გვ. 44.

² იხ. دولت عثمانیه تاریخی، مؤلفی هاممدر، مترجمی محمد عطا، ტ. IX, სტამბოლი, 1335

(ბიჯრით), გვ. 54, შენიშვნა 1.

³ ამ შემთხვევისათვის ჩვენ ლათინურ-თურქულ პრაქტიკულ ტრანსკრიფციას ვიხმარებთ.

⁴ იხ., მაგალითად, 1722 წლის დოკუმენტი სპარსულ ენაზე: «Повеление от Шаха Тагмыша II к правителю Грузии Хусейн-Кули Хану (Вахтангу VI)», კრებული «Переписка, на иностранных языках, грузинских шарей с российскими государями, от 1639 г. по 1770 г.» СПб, 1861, გვ. 145.

ჩვენ მაგალითისათვის პროფ. ს. კაკაბაძის წერილიდან მოვიყვანეთ მხოლოდ რამდენიმე ადგილი, — შეუწყნარებელი დამახინჯებანი. შეცდომები და დამახინჯებები თარგმანში სხვაც მრავალია, მაგალითად, ზოგი ცნობის დასაწყისი გამოტოვებულია, ზოგს ბოლო აქვს მოკვეცილი, ადგილ-ადგილ გამოტოვებულია მთელი წინადადება, რომ არაფერი ვთქვათ ხშირად კონტექსტისათვის დიდი მნიშვნელობის მქონე ცალკეულ სიტყვებზე. ყველა ამათი აქ აღნიშვნა ძალიან შორს წაგვიყვანდა.

ცალკე უნდა აღვნიშნოთ პროფ. ს. კაკაბაძის წერილში თურქულ სპეციალურ ტერმინთა და საკუთარ სახელთა შეუსაბამოდ გადმოცემა. ვინც არაბულ დამწერლობას იცნობს, შეუძლებელია ქართულად დაწეროს: ვილაიეტი (ყველგან), ტოკატი (გვ. 128), კურუკ-ახმედ-ფაშა (გვ. 133), სერასკირი (გვ. 127, 130), ოტაკი (გვ. 126), გეკ-მეიდანი (გვ. 133), დეფტერდარი (გვ. 135), მუფტი (გვ. 135), ჰაფის-ფაშა (გვ. 136) და სხვა. ერთი და იგივე ცნობილი საკუთარი სახელი **محمد**, ხან „მუჰამედ“-ადაა (გვ. 132) გადმოცემული, ხან „მუჰამედ“-ად (გვ. 128), ხან კი „მამედ“-ად (გვ. 126). ერთი გვერდის მანძილზე ერთი და იგივე ტერმინი სამი ფორმითაა წარმოდგენილი: „სოხტები“ (გვ. 131 bis), მეორე იქვე „სუხტები“ (bis), შემდეგ იქვე „სოხტები (სუფტები)“ და სხვ.

ირ. სურგულაძე

„ქვავლი მარისტავთა“ და მისი მნიშვნელობა საქართველოში
სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგადი საკითხისათვის

საკითხი საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ, ალბათ, კიდევ დიდხანს დარჩება ჩვენი მეცნიერული საზოგადოებრიობის ყურადღების ცენტრში. ამ საკითხით დაინტერესებული არიან არა მხოლოდ ისტორიკოსები და, კერძოდ—სახელმწიფოს ისტორიის დარგში მომუშავენი, არამედ ყველანი, ვინც-კი საერთოდ ქართული კულტურის ისტორიული ევოლუციის საკითხებს ემსახურება, ვინაიდან მეცნიერული კვლევის ამ ფართო ასპარეზის თითოეული დარგი, ამა თუ იმ სახით, გარკვეულ სიბრტყეში, აღნიშნულ პრობლემას უკავშირდება. სახელმწიფო სოციალურ ურთიერთობებში იმდენად მძლავრი ფაქტორია, რომ მის წარმოშობას არ შეეძლო არსებითად არ შეეცვალა როგორც საზოგადოებრივი სინამდვილის მთლიანი სახე, ისე კულტურულ-შემოქმედებითი პროცესის მიმართულება, შინაარსი და სტილი, ეს უკანასკნელი-კი თავის მხრით მერმინდელი კულტურული მემკვიდრეობის ხასიათს თუ მთლიანად არა (ვინაიდან მხედველობაში უცხოურ ზეგავლენათა ინტენსივობა არის მისაღები), მნიშვნელოვნად მაინც განსაზღვრავენ. სწორედ ამიტომ, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ პოლიტიკური ფორმის გენეზისის პრობლემა კულტურის თითოეული დარგის მეცნიერული შემეცნების ინტერესთა მთლიან კომპლექსში აუცილებლად იფლუნისხმება. ასეთია ამ პრობლემის მნიშვნელობა.

მაგრამ, როგორც ცნობილია, მის გადაჭრას მრავალი სიძნელე ახლავს თან. როგორც მშობლიურ, ისე უცხო წერილობით ცნობებს, რომლებიც აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებულ ცალკე საკითხებში ზოგიერთი დასკვნებისათვის მასალას იძლევიან და გამოყენებული არიან ჩვენს ისტორიულ ლიტერატურაში, აკლიათ საჭირო სისრულე, რიგ მნიშვნელოვან კითხვებზე პასუხს არ იძლევიან; გარდა ამისა, ისინი მრავალის მხრივ ხდება ზოგიერთ მტკიცე დებულებათა გამოყოფა საეჭვო ან სრულებით უფარვის მონაცემებიდან.

მით უფრო განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მიეცეს დასკვნებს, რომელნიც ახლობან არმაზში წარმოებული გათხრების შედეგად იყო მიღებული, ვინაიდან ისინი არა მხოლოდ ახალი ცნობებით ამდიდრებენ ისტორიულ პერსპექტივს ქართველი ხალხის შორეულ წარსულში, არამედ ამასთან ერთად მტკიცე დასაყრდენს იძლევიან წერილობით წყაროებში დატულ ცნობათა სინამდვილის შესაფასებლად. ამის მიუხედავად, როგორც მატერიალური კულტურის უკვე აღმოჩენილი ძეგლები, ისე ეპიგრაფიკული მასალა იმ საკითხში, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვიინტერესებს, მართალია ზუსტს, მაგრამ, შედარებით, ზოგად საორიენტაციო ხაზებს იძლევიან და ამიტომ მოცემული ისტორიული ჩარჩოების კონკრეტი მასალით ამოქსება ჯერ კიდევ მრავალ ახალი მონაცემების მოზიდვას მოითხოვს და ამდენად

აქტუალურ ამოცანად რჩება. ამიტომ გასაგებია, რომ თითოეული ახალი ცნობა ანდა უკვე ნაცნობი მასალის ინტერპრეტაცია, რომელიც საქართველოში სახელმწიფოს გენიზისის პრობლემის გაშუქებას ახალი მხრით შეეცდება, უდავოდ დიდი ინტერესის შემცველია როგორც ქართული სახელმწიფოს ისტორიის, ისე საერთო ისტორიული მეცნიერების თვალსაზრისით.

წინამდებარე ნარკვევი ერთ ასეთ ცდას წარმოადგენს. ის მიზნად ისახავს ნარკვევის სათაურში აღნიშნული ისტორიული ძეგლი გამოიყენოს ზოგიერთი საკითხის გასაშუქებლად, რომლებიც ჩვენში სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესს უკავშირდებიან.

თავისი პირდაპირი შინაარსითა და „ძეგლი ერისთავთა“ ნახევრად ლეგენდარულ თხრობას წარმოადგენს ქსნის ერისთავების ისტორიული გენეალოგიის შესახებ და ამ მხრივ იგი სხვა ლოკალური მატრიანების მთლიანი ანალოგონია. საერთოდ შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ ასეთ მატრიანეთა წერის ტრადიციის გამოშუქებისთვის ხელსაყრელ პირობებს ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პერიოდები ჰქმნიდნენ, როდესაც ეკონომიურ და პოლიტიკურ აუტარკეიამდე მისული ცალკე ფეოდალები მათი განდიდების ისტორიულ გენეზისს არა „მეფის წყალობაში“, არამედ წინაპართა ბრწყინვალე საქმიანობაში ჰხედავდნენ, რომ ამით დამოუკიდებლობის შარავანდედით არა მხოლოდ აწყყო, არამედ წარსულშიც შეემოსათ და პოლიტიკური თავისთავადობისათვის ისტორიული დასაბუთება და ლეგიტიმური საფუძველი მიეცათ. გასაგებია, რომ ყველა ამ, ზეპირ თუ წერილობით, თხრობათა უაღრესად პრაქტიკულ-პოლიტიკური ხასიათი საშუალებებისადმი დაურიდებლობას იწვევდა და ამიტომ სათანადო იდეოლოგიური შენამოქმედნი მრავალი არარეალური ელემენტის შემცველია. „ძეგლი ერისთავთა“ ამ მხრივ გამომავლის არ წარმოადგენს. როგორც ცალკე ფაქტების ისტორიული სინამდვილის, ისე მათი თანამიმდევრობის და დათარიღების (მაგ., მითითება იუსტინიანეზე) მხრივ იგი უდავოდ მრავალ საეკეო ელემენტს შეიცავს; მაგრამ ისტორიულ-სოციალური აზრი, რომელიც ძეგლის ნარატიულ ფორმაში არის გახვეული, უაღრესად მნიშვნელოვანია და შორეული წარსულის სოციალური სინამდვილის მრავალ საინტერესო მხარეს უთითებს. ჩვენი ამოცანა უფრო ვიწროა და ძეგლის მხოლოდ იმ ადგილების ინტერპრეტაციას ეხება, რომლებიც სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესს უკავშირდებიან. გულუბრყვილობა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეს პროცესი ძეგლში პირდაპირ არის აწერილი; ცნობილია, რომ ისეთ ისტორიულ წყაროებშიაც-კი, რომელნიც სინქრონიული არიან ამა თუ იმ ხალხში სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესთან, უკანასკნელი თხრობის პირდაპირ საგანს არასოდეს არ შეადგენს (ცინაიდან თვით პრობლემა სახელმწიფოს წარმოშობისა კულტურული ევოლუციის ვაკილებით უფრო გვიან საფეხურზე ჩნდება) და მხოლოდ კონკლუდენტური მსჯელობის გზით გამოიყვანება მათგან სათანადო დასკვნები. მით უმეტეს ეს უნდა აღინიშნოს ჩვენი ძეგლის შესახებ, რომელიც მისი დაწერის თარიღის მხრივ განვიითარებულ ფეოდალიზმის პერიოდს ეკუთვნის და, მასთანადავ, სახელმწიფოს ჩამოყალიბების დროიდან საქაოდ დიდი მანძილით არის დაცილებული. ამიტომ მასში დაცული უძველესი ტრადიცია ეპოქისათვის დამახასიათებელ ცნებებში და წარმოდგენებში არის გადმოცემული და ისტორიული ჰეშმარტების აღდგენა შესაძლებელია აღნიშნული ცნებებისა და გამოთქმების ისტორიული აზრის ამოცნობის გზით თანამედროვე მეცნიერული თეორიის თვალსაზრისით.

იმ პრობლემის გაშუქების თვალსაზრისით, რომელიც ქართველ ტომებში სახელმწიფოს წარმოშობას ეხება, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძეგლის პირველი ნაწილი, სადაც როსტომ ქვენიფნეველის ლარგვისში დამკვიდრების ამბავია მოთხრობლი. ძეგლის ამ ნაწილში უძველესი ტრადიციის ცალკე ელემენტები არის დაცული, მაგრამ ეს ელემენტები გახვეულია ნარატიულ ფორმაში, რომელიც ძეგლის შედგენის პერიოდისათვის (ე. ი. XIV—XV ს.) დამახასიათებელ იდეებსა და წარმოდგენებში მიმდინარეობს. ამიტომ მხოლოდ

დაკვირვებული თვალთ არის შესაძლებელი თხრობის მთლიან კომპოზიციაში სი დროის გამოძახილი შევნიშნოთ, რომელიც ზოგიერთ ცალკე გამოთქმებში და დებულებებში არის დაკული.

დაკვირვებული მკითხველი აღვილად შეამჩნევს, რომ მთელ მოთხრობას ძველის ამ ნაწილში ორი განსხვავებული მოტივი ახასიათებს: ერთი მხრივ ავტორის მიზანია გვიჩვენოს, თუ როგორ წარმოიშვა ცხრა-ძმის ხევში საერისთაო ხელისუფლება საერთოდ, ხოლო მეორე მხრივ—თუ როგორ მოხდა როსტომ ქვენიფნეველის გაერისთავება. მართალია, რომ თხრობაში ეს ორი მომენტი ერთმანეთს ხვდება, ე. ი. ძველის მიხედვით ერისთავის წარმოშობა და როსტომის გაერისთავება ერთი მთლიანი მოვლენის სახით არის წარმოდგენილი, მაგრამ საესებით თვალსაჩინოა, რომ ეს ორი მოვლენა, იმ შინაარსით, რომელსაც ისინი ძველში ატარებენ, ქრონოლოგიურად ერთმანეთს ვერაფრით შემიხვევიაში ვერ დამთხვეოდნენ. ეს იმიტომ, რომ საერისთაო ხელისუფლების წარმოშობის პრობლემა, თუ ამ ხელისუფლებას ჩვენ გავიგებთ არა როგორც დერეფატის, მეფის ხელისუფლებიდან გამომდინარე, არამედ როგორც დამოუკიდებელ და თავისდათავად მოვლენას, (როგორც ეს ძველში არის წარმოდგენილი) არსებითად, უფრო მცირე მასშტაბით, პოლიტიკური ფორმის წარმოშობის პროცესს ნიშნავს და ამიტომ იმავე ტერიტორიაზე სახელმწიფო ხელისუფლების არ არსებობას გულისხმობს; როსტომის გაერისთავება-კი ძველში აღწერილია როგორც მეფე იუსტინიანესაგან დასტურქმნილი (სხვა საკითხია ამ ცნობის ისტორიული სინამდვილე) და, მაშასადამე, სახელმწიფო, როგორც არსებული ფაქტი, უკვე ნაგულისხმეია. დამოუკიდებელი საკითხია, თუ რატომ დასჭირდა ძველის ავტორს ამ ორი საწინააღმდეგო მსჯელობის შეერთების ცდა; ამ საკითხზე გაკვრით ჩვენ ქვევით შეეჩრდებით, ახლა-კი დაუბრუნდეთ თხრობის ამ საწინააღმდეგო მოტივების უფრო დეტალურ განხილვას.

ის, რომ აღრინდელი სოციალური ურთიერთობებისათვის, რომლის სურათსაც ძველი იძლევა, უცნობი უნდა ყოფილიყო დამთავრებული სახით მოცემული პოლიტიკური ფორმა, დასტურდება ცალკე მითითებებისაგან, რომელნიც ძველში არიან გაბნეული ცხრა-ძმის-ხეველთა სოციალური მდგომარეობის შესახებ ერისთავობის შემოღებაზე. ამ მხრივ დამახასიათებელია ძველის უკვე დასაწყისი სტრიქონები, სადაც შემდეგია ნათქვამი: „ერისთავობა არავისი იწებეს, არამედ ეძიებდეს კაცსა ესე ვითარსა, რომელმანცა პატივით იპყრნა და არა მძღავრობით და ივიძცა დაამკვიდრეს შუა ქუეყანისა მათისა, და მოსწრაფე იყვნეს ყოველნივე შენებას ლარგვისისა ყოველნი ხვენი“. მრავლობითი რიცხვით, რომლითაც ამ უთავო წინადადების სუბიექტია აღნიშნული, როგორც ეს წინადადების მთლიანი კონტექსტიდან ჩანს, უდავოდ ცხრა-ძმისხეველნი არიან ნაგულისხმევი; ისინი, როგორც წინადადებიდან ირკვევა, დამოუკიდებელ სოციალურ კოლექტივს წარმოადგენენ, რომელიც თვითვე სწყვეტს პოლიტიკური წყობილების ისეთ მნიშვნელოვან საკითხს, როგორცაა ერისთავობის არსება არ არსებობის საკითხი; კიდევ მეტი, იმ პირის შერჩევას, რომელმაც სათანადო ტერიტორიის უმაღლესი მმართველობა უნდა იკისროს, ეს კოლექტივი არა სხვა, უფრო მაღალი ინსტანციიდან მოვლის, არამედ თვითვე დამოუკიდებლად აწარმოებს. ამაზე მკაფიოდ სუვერენიტეტის ცნების აღნიშვნა მის პირველად-პრიმიტიულ ფორმაში შეუძლებელია. მაშასადამე, ჩვენ უდავო საფუძველი გვაქვს დავასკვნათ, რომ ცხრა-ძმის ხევის აღრინდელი ისტორია, რომელსაც ძველის დასაწყისი სტრიქონები გვაწვდის, სოციალური ევოლუციის იმ საფეხურს გულისხმობს, როდესაც არც ზევით მდგომი პოლიტიკური ძალაუფლება და არც შინაგანი დიფერენცირების გზით წარმოშობილი პოლიტიკური ბატონობა-დაქვემდებარების ურთიერთობა ჯერ კიდევ ფეხმოკიდებული არ არის. მაგრამ სხვა შენიშვნებიც ცხრა-ძმისხეველების შესახებ, რომელთა ამოკრეფა ძველის პირველი ნა-

წილიდან შესაძლებელია, ისე როგორც მოთხრობის მთლიანი ხასიათი, შეხამებულია სპეციალური მდგომარეობის ასეთ სურათთან. ამ მხრივ არ შეიძლება მხედველობაში ის მოსახრება არ მივიღოთ, რომ სამეფო გვარის წარმომადგენელს და თავისი ქვეყნიდან გადმოხვეწილ როსტომს ორი მძით და სამოკლდათი მონათ ბედის ახალი ცდა შეეძლო დაეწყო არა ძალადობა-დაპყრობების, არამედ მშვიდობიანი მიყვლების გზით იმ ტომებთან, სადაც ეს პირადი პოლიტიკური აღზეების შემდგომი პერსპექტივის თვალსაზრისით იმედის მომცემი იქნებოდა, ე. ი. იქ, სადაც სოციალური დიფერენცირების პროცესი უკვე დაწყებული და პოლიტიკური ფორმის წარმოშობისათვის ნიადაგი შემზადებული, მაგრამ ძალაუფლების უზურპაცია ჯერ არ იყო მომხდარი. პოლიტიკური ძალაუფლების დამყარების პირველი ცდა, რომელსაც როსტომი აწარმოებს „ქვეყანასა დვალეთისასა“, უშედეგოდ დამთავრდა, ალბათ იმიტომ, რომ ზოგიერთი მომენტის მიუხედავად, რომლებიც აქ საგვარეულო წყობილების დაშლის პროცესის დასაწყისს გვაფიქრებინებს, საგვარეულო წყობილების ინსტიტუტები და ტრადიციები აქ კიდევ მტკიცედ ჩანან. ამიტომ, როდესაც როსტომი მისი ძმებითურთ თავისი განზრახვის განხორციელების პირველ ცდას შეუდგა, როდესაც მათ „დაიწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა, რომელ ეგე ვითარი არა იყო ქვეყანასა დვალეთისასა“, ხალხმა ადვილად შეაშინა ამაში ძველიდანვე არსებული საზოგადოებრივი წყობილების საწინააღმდეგო ხელყოფა და თავისი გულისწყრომა შემდეგ სიტყვებში და საქმეში გამოხატა: „ხედავთა, ვითართა საქმითა იწყეს შენებად ოვსთა ამათ მეფეთა, დაღათუ სახელ ვზდევით ბიბულურად, არამედ სახელი ესე ვერ დაფარავს გვარნათესაობასა მათსა, და შემდგომად მცირედისა ეუფლნენ ყოველსა ქვეყანასა ჩვენსა“... „ალიყვანეს და მოახსნეს ხეგსა ისროლისასა ნაკაფოვანს, როსტომ და ყოველნი ძმანი მისნი“. ასე უშედეგოდ დამთავრდა პოლიტიკური რევოლუციის პირველი ცდა „ქუტსიანასა დვალეთისასა“ აშკარად იმის გამო, რომ სოციალური ურთიერთობანი არ იყვნენ მთლიანად მომწიფებული ახალი სოციალური ფორმის მიღებისათვის.

ცხრა-მისხვეველთა სოციალური სტრუქტურა ძირითადად ში ანალოგიურია სოციალური არსებობის იმ სურათთან, რომლის აღდგენა ასეთი გარკვეულობითა და კატეგორიულობით შესაძლებელია დვალეთის მცხოვრებლების მიმართ; მაგალითად, მთელი იმ ებნეობის აღწერილობა, რომლის დროსაც ხდება როსტომის შეხვედრა ცხრა-მისხვეველებთან, —აღწერილობა ბრძოლისა გრულებთან—ისეთ მომენტებს შეიცავს, რომელიც მხოლოდ წინასახელმწიფოებრივი მდგომარეობისათვის იყვნენ დამახასიათებელი (ბრძოლაში მონაწილეობს არა სპეციალურად გამოყოფილი ჯარი, არამედ—ცხრა-მისხვეველნი, როგორც გარკვეული კოლექტივი; არა ჩანს სოციალური დიფერენცირების შედეგად გამოყოფილი და პოლიტიკური ძალაუფლებით აღჭურვილი სპეციალური მეთაური). სწორედ ამიტომ როსტომის შეხვედრა ცხრა-მისხვეველებთან ძველის მიხედვით საგანგებოდ მონარჯვებულია ცხრა-მისხვეველთა ისტორიის ისეთ სპეციალურ მომენტთან, როდესაც განსაკუთრებული, ხელისუფლებით აღჭურვილი პირის საჭიროება ადვილად და თვალსაჩინოდ იქნებოდა შეგნებული; ეს მით უმეტეს, რომ, განსხვავებით დვალელებისაგან, სადაც სოციალური დიფერენცირების პროცესის მხოლოდ სუსტი გამოვლენება არის საუფლისხმო, ცხრა-მისხვეველებთან ეს პროცესი უკვე საკმაოდ შორს არის წასული. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ტერიტორიული მომენტის განმსაზღვრელი როლი, რომელიც, სხვათა შორის, თვით ხალხის სახელწოდებიდან (ცხრა-მისხვეველი) ჩანს, არამედ დაწყებული კლასობრივი დიფერენციაციის მაჩვენებელი—ციხე-სიმაგრის არსებობა, რასაც „ცხრა-მის ციხისათვის“ სახელწოდება აშკარად უთითებს და განსაკუთრებით-კი ცალკეული ინდივიდები, რომელნიც ამ პერიოდში კერძო საკუთრებისა და დაწყებული სოციალური უთანასწორობის არსებობას უთითებენ; სახელდობრ, ერთი მხრივ „დიდებულთა აზნაურთა“ მოხსენიება, ხოლო მეორე მხრივ ის გარემოება, რომ როსტომს „შუა ცხრა-მის

ციხის-თავის ნაქონებნი სოფელნი და ქუშყანანი“ გადასცეს. ამის მიუხედავად, ცხრა-მის ხეველთა საზოგადოება ამ პერიოდში მაინც ჯერ კიდევ საგვარეულო წყობილების ფარგლებს არ გადასცილებია; იგი საკმაოდ მომწიფებულა ახალი საზოგადოებრივი წყობილების მისაღებად, მაგრამ ჯერ კიდევ საგვარეულო საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ ტრადიციულ ფორმებში მიმდინარეობს მისი არსებობა და საქმიანობა. ამიტომ როსტომის მიღება და მისთვის განსაკუთრებული მდგომარეობის შექმნა არა რომელიმე ცალკე საზოგადოებრივი ჯგუფის სურვილით, არამედ ცხრა-მისხეველთა საერთო დადგენილებით ხდება; ეს ჩანს ძეგლის შემდეგი თხრობიდან: „მაშინ (ე. ი. მას შემდეგ, რაც გრუელების წინააღმდეგ ბრძოლაში როსტომი მიეშველა და წინ უძღოდა ცხრა-მის ხევლებს „ვითარცა ლომი ზახილითა და ვითარცა ვეფხვი სიფიციხითა, ვითარცა ჯიქი სიმხნითა“) თქუსს ყოველთა ცხრა-მის ხეველთა: არა განვიშორით ჩუწნვან ამიერითგან კაცი ესე გოლიათი, არამედ ვვით ყოველ, რააცა უნდეს მას“, რის შემდეგ „რქუა ყოველმან ერმან როსტომს: „რა გნებავს რათა ვჰყოთ შენთვის?“ მოყვანილი აღვღლები უდავოდ აღასტურებენ, რომ მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხები აქ საერთო კრების საგანს შეადგენს, ე. ი. საგვარეულო წყობილებისათვის დამახასიათებელი ტრადიცია აქ მთლიანად დაკუთვია. ეს არის შინაარსის პირველი მოტივი, რომელიც ძეგლის დასაწყის ნაწილში მკაფიოდ გამოკვეთილ ხაზებში არის მოკუმული და ექვს არ სტოვებს არც გაურკვევლობით და არც დაუმთავრებლობით. ავტორს კარგად ესმის, რომ აქ საქმე გვაქვს პოლიტიკური ფორმის პირველ ჩასახვასთან, რომელიც ჯერ კიდევ როსტომამდე იყო შემზადებული და ასე მკაფიოდ გამოიყურება მთელ რიგ ძეგლით აღნიშნულ ფაქტებში: როსტომის დაწინაურება, უდავო მეთაურის, წინამძღვარის როლი, რომელსაც ის ასრულებს ცხრა-მისხევლებში, პირველ რიგში საომარი ბრძოლების დროს (იგინი—ე. ი. როსტომი და მისი ძმე—„იყენიან წინამძღვარ ბრძოლათა“) და, განსაკუთრებით—კი ავება „ციხისა და სახლების დიდ-დიდებისა“, ე. ი. სწორედ ის, საგვარეულო საზოგადოებისათვის უცხო მოვლენა, რომელიც დვალეთის ქვეყანაში როსტომის თავადასავალის გადმოცემისას ძეგლში გაჯრკვევით არის კვალი ფიციტრებული როგორც ქვეყნის დაუფლების („და შემდგომად მიკრიდისა ეუფლენ ყოველსა ქუშყანასა ჩუწნსა“), ე. ი. პოლიტიკური ბატონობის დამყარების ცდა. ყველა ეს მოვლენა, პოლიტიკური ფორმის თანდათან წარმოშობის ცალკეული მომენტების აღნიშვნელი, ძეგლში წარმოდგენილია როგორც მთლიანი და შინაგან ძალთა დამოუკიდებელი მოძრაობით განსაზღვრული პროცესი. ამიტომ ძეგლის შინაარსი და სოციალურ-ისტორიული აზრი ბუნებრივად სცილდება ლოკალური (ე. ი. დაქვემდებარებული) ხელისუფლების დაწესების საკითხს და პოლიტიკური ფორმის გენეზისის პრობლემაში გადადის. მართალია, რომ ეს პროცესი გარკვეული იდეოლოგიური სტილიზაციის შედეგად, რომელიც ფეოდალური პერიოდის პოლიტიკური აზროვნებისათვის არც სხვა ქვეყნებში ყოფილა უცხო, კლასობრივი ბრძოლის და რევოლუციის ფორმაში კი არ არის წარმოდგენილი, არამედ როგორც მთლიანი მოსახლეობის თავისუფალი სურვილითა და გადაწყვეტილებით („ყვით ყოველი რაიცა უნდეს მას“) განსაზღვრული, ე. ი. იმ პოლიტიკურ-იურიდიულ ფორმაში, რომელიც ევროპაში ბუნებითი სამართლის ფართოდ გავრცელებულ შეხედულებებში pactum subjectionis-ის სახელწოდებით იყო ცნობილი. მაგრამ ეს გარემოება, თავისთავად ძალზე საინტერესო ჩვენში პოლიტიკური აზროვნების განვითარების თვალსაზრისით, ცხადია, არ სცვლის ძეგლის პირველი ნაწილის შინაარსის ძირითად ინტენციას, რომელიც პოლიტიკური ფორმის პირველადი წარმოშობის საკითხისაკენ არის მიმართული და მას გარკვეულ გაშუქებას აძლევს.

სხვა საკითხია, რომ ძეგლის შემდგომი გაგრძელება როსტომ ქვენიფენველის ისტორიის ზოგიერთ ახალ დეტალებს ურთავს, რომელნიც თანამედროვე თვალსაზრისით შესაბამოდ გვეჩვენება ძეგლის თხრობაში ასეთი კატეგორიულობით გაშლილ, ზევით

დახსიათებულ დებულებებთან; სახელდობრ, ძველში ნაამბობი, ნახევრად ფაქტობრივი ისტორია როსტომის ერისთავად დამტკიცების შესახებ მეფე იუსტინიანესაგან დიდებულია და აზნაურთაგან (ერისთაობის) მოთხოვნით და „ბირებთა ერისათა“, ხოლო მეორე მხრივ დროის იმავე მონაკვეთში იმ პროცესის მოთავსება, რომელიც ცხრა-მძისხველთა საზოგადოებაში და მოუკიდებელი და შინაგანი გზით პოლიტიკური ფორმის ცალკე ელემენტების წარმოშობას აბირობებდა, ამ ორი მოვლენის ერთმანეთთან ქრონოლოგიური შეხვედრა თუმცა საერთოდ ისტორიულ შეუძლებლობას არ შეიცავს, მაგრამ სხვა ისტორიული წყაროებით არ მართლდება და ამიტომ უფრო შემდგომ პერიოდში მონაგონ ისტორიად ჩანს: მართლაც, საგვარეულო ქრონიკაში დიდი ფეოდალური სენიორიის მფლობელ ქსნის ერისთავებსა, რომელთა ცალკეულ წარმომადგენლებს, ძველის თქმით, „მეფენი შემოხვეწით სახლსაშინა მისსა მათგან ითხოვდინა მეფობასა და მისციის რომლისადაც ენეროს“ (ქრონ., ტ. II, გვ. 13), ბუნებრივია გვიან ერისთაობის გენეზისის გაგება არა როგორც ნაწყალობების იმავე ქართულ მეფეებისაგან, არამედ ბიზანტიის დიდი იმპერატორისაგან და ამის შესატყვისად ისტორიულ გადმოცემათა სტილიზაცია. მაგრამ მიუხედავად ამ მოსაზრებისა, რომელიც თანამედროვე ისტორიულ კრიტიკას შეუძლია მოიკვანოს ძველის შინაარსის ცალკე დებულებების საწინააღმდეგოდ, ძველის პირველ ნაწილში მოცემული და ჩვენთვის საინტერესო თხრობის ძირითადი ბირთვი, რომელიც ცალკეულ მნიშვნელოვან მომენტებზე მითითებას და მათ საფუძველზე პოლიტიკური ძალაუფლების წარმოშობის ახსნას შეიცავს, შეუძლებელია მონაგონ ისტორიად ჩავთვალოთ, ვინაიდან საკმარისია მას ჩამოავცილოთ ერთი მხრივ ძველის შედგენის ეპოქით, ხოლო მეორე მხრივ ადგილობრივ-ფეოდალური ტენდენციურობით გაპირობებული მომენტები და ჩვენ ხელთ დავკრეზა კონცეფცია, რომელიც სწორ შეხედულებებს შეიცავს როგორც წინასახელში-ფოფობრივ მდგომარეობიდან პოლიტიკურ საზოგადოებაში გადასვლის, ისე აქ გადასვლის განმსაზღვრელი მნიშვნელოვანი მოვლენების შესახებ. რადგანაც აღნიშნული საკითხები სოციალური მეცნიერების ძირითად პრობლემებს მიეკუთვნებიან და სწორი კონცეფციის გამოშუალება აქ მხოლოდ უკანასკნელი დროის მეცნიერულ მიღწევას შეადგენს, შეუძლებელია მას XIV—XV სს-ში მთავარი თეორიის ხასიათი მივაწეროთ და ჩვენი ძველის ავტორთან მისი ელემენტები იმდროინდელი სოციალური იდეოლოგიის ზეგავლენით ვხსნათ. თუ ამის მიუხედავად ეს ელემენტები აქ სავსებით გარკვეულ ფორმაში არიან მოცემული, ეს მხოლოდ იმის მაჩვენებელია, რომ ავტორი უძველესი დროიდან მოღწეული და არა თეორიული რეფლექსიის, არამედ ობიექტური სოციალური სინამდვილის პირველადი უბრალო ასახვის შედეგად გამომუშავებული ტრადიციით სარგებლობს, რომელშიაც უხსოვარ დროთა სოციალური ძვრების შესახებ მოგონება თაობიდან თაობამდე მიმდინარე გადმოცემის მეშვეობით ყოფილა შემონახული, და რომელიც მას (ავტორს) ქსნის საერისთაოს ისტორიული წარმოქმნის საკითხის გასაშუქებლად აქვს გამოყენებული.

ზევით მოყვანილი დებულებები პოლიტიკური ხელისუფლების წარმოშობის საკითხში, რომელნიც ძველიდან გამომდინარეობენ, უდავოდ მნიშვნელოვან ხასიათს ატარებენ; არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი და საინტერესოა აქ ძალაუფლების წარმოშობის შესახებ არსებული, უძველესი და ძველში გამოყენებული ტრადიციის პოლიტიკურ-იდეოლოგიური სტილიზაცია. მაგრამ მხოლოდ ამით არ ამოიწურება ძველის მნიშვნელობა ჩვენთვის საინტერესო თვალსაზრისით. ზოგიერთი კონკრეტი გზების გასათვალისწინებლად, რომლითაც ჩვენში პოლიტიკური ძალაუფლების წარმოქმნის პროცესი მიმდინარეობდა, განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია კავშირი, რომელსაც ძველი გულისხმობს პრივილეგიურ სოციალურ მდგომარეობის, კერძოდ საერისთაო ხელისუფლების გენეზისისა და ადგილობრივ (მთავარ) სამლოცველოსთან საფლავზე უფლების შორის. ეს კავშირი მკაფიოდ არის ასახული ლარგვისის მამასახლისის ხუციან-დაბის-ძის სიტყვებში: „უკეთო გნებაჲს მკვიდრყოფა ქუქყანა-

სა ამას, ითხოვე საფლავი მონასტერსა ამას, რამეთუ ყოველთა დიდებულთა აზნაურთა საფლავი აქა არს... ამ დარიგების თანახმად, როდესაც „ყოველმან ერმან რქუა როსტომსა“ რა გნებავს, რათა ვჰყოთ შენთვის?“, როსტომმა „მოითხოვა საფლავი ლარგვისსა და საჯღომად. სახლი შუა საყდრიშვილთა და ცხრა-ძმის ციხის-თავის ნაქონები მიამული“. შემდეგში, როდესაც საკითხი ერისთავის შემოღების შესახებ დაიწყო, ეს კავშირი ნაგულისხმევია უკვე საერისთავო ხელისუფლებით აღჭურვის და საფლავზე უფლების შორის შემდეგ სიტყვებში: „ვისიკა იყოს საფლავი... მას შეგავს ყოველი გასაგებელი ეკლესიისა... მას მთავრობა შეიღობა მათ ხევთა... მაშინ მოუწოდა როსტომს (იუსტინიანემ) წინაშე მისსა და... მიუბოძა შეიღნი ესე ხვენი გასაგებელად, ეკლესიანი და ყოველნი აზნაურნი მკვიდრნი მას შინა და უწოდა ერისთავი ცხრა-ძმის ხვეისა, და შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემოსა მაშინ მეფესა და შეაცვა ბეჭედი და საყურე და სარტყელი თვისი, საქურგელი და ცხენი თოროსანი, დროშა და შუბი“. მთელი ეს ადგილი, რომლის უკანასკნელი ნაწილი ფეოდალური beneficium-ის („მიუბოძა“) დროს ალბათ ჩვენში შესასრულებელ (investitura-ს ანალოგიური) ცერემონიალის ცოცხალ გადმოცემას იძლევა, განმარტებას მოითხოვს არა მხოლოდ ისტორიულ-კრიტიკულ, არამედ უბრალო ლოდიკურ-აზრობრივი თვალსაზრისით; ეს იმიტომ, რომ ძველის ამ ნაწილში სხვადასხვა პერიოდიდან წარმოდგარ იდეოლოგიურ დაშრეგებებთან გვაქვს საქმე, რომელთა შეერთების ცდა ხდება არა მხოლოდ ისტორიული სინამდვილის დამახინჯების, არამედ შინაგანი შინაარსობლივ-ლიკური შეუთანხმებლობის ხარჯზე; უძველესი ტრადიცია, რომელიც მისი შინაარსის მიხედვით (პირველი წარმოშობის მხრივ) მხოლოდ წარმართობის პერიოდს შეიძლება ეკუთვნოდეს, აქ გადმოტანილია მისთვის სრულებით უცხო ქრონოლოგიურ და სოციალურ ჩარჩოებში და მისი გადმოცემის ცდა არის მოცემული განვითარებული ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელ პოლიტიკურ კატეგორიებში; ამიტომ საესებით ბუნებრივია შინაგანი შეუთანხმებლობა ისტორიულ-სოციალურად ჰეტეროგენულ ცნებებს შორის. მართლაც, თუ ჩვენ იმ პერიოდის სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტების თვალსაზრისზე დავდებებით, რომელსაც ძველი მიეკუთვნება, ვაუგებარია, თუ რა კავშირი უნდა არსებობდეს ერთი მხრივ საფლავზე უფლების, ხოლო მეორე მხრივ დამკვიდრების და საერისთავო ხელისუფლების მიღების შორის, და ეს იმ შემთხვევაშია-ც-კი, თუ დასაჯერებლად მივიჩნევთ ფაბულურ თხრობას, თითქოს „სოფელნი ესე... იუსტინიანე აღმაშენებელისაგან შემოწირულ“ ყოფილიყვნენ ლარგვისის მონასტრისათვის; ვინაიდან მაშინა-ც-კი მთლიანად უაზროა პირველი ამ უფლებისაგან (უფლება სასაფლაოზე) მონასტრისა და მისდანი კუთხნილი ქონების გამგებლობის უფლების და მით უმეტეს საერისთავო ხელისუფლების დამოკიდებულების პოსტულირება; საესებით აშკარაა, რომ უფლება სასაფლაოზე, რომელიც ფეოდალური პერიოდის სხვა წყაროებთა-ც არის ცნობილი, დამოუკიდებელ შინაარსს-კი არ ატარებდა, არამედ გარკვეული სოციალური და პოლიტიკური მდგომარეობის რეფლექსი იყო; ეს იმდენად თვალსაჩინოა, რომ ძველის ავტორისათვისაც შეუძლებელია უცნობი ყოფილიყო. გარდა ამისა, ამ გაგებით (ე. ი. ფეოდალური ეპოქისათვის დამახასიათებელი შინაარსით) ეს უფლება ფეოდალიზმის სოციალური და პოლიტიკური პირობებიდან გამომდინარეობდა და, გულისხმობდა რა თავის უკან საკმაოდ ხანგრძლივ სოციალურ ევოლუციას, არაფერი ჰქონდა საერთო საკულტო ადგილების (კერძოდ, სამარხი ადგილების) მნიშვნელობასთან პირველყოფილ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა რღვევის პროცესში. რადგანაც ძველის ავტორი საკულტო ადგილის მნიშვნელობას პოლიტიკური ძალაუფლების წარმოშობის ახსნის და დასაბუთების მიზნით იყენებს, უნდა ვიგულისხმობთ, რომ ის ამ შემთხვევაში ძველი ტრადიციით სარგებლობს; მაგრამ ავტორისათვის, რომელიც განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდს მიეკუთვნება და რომლის აზროვნება ამიტომ ეპოქისათვის დამახასია-

თებელი პოლიტიკური იდეოლოგიის ხაზებით მიმდინარეობს, ბუნებრივია აღწერილია ველის ტრადიციის სტილიზაცია ეპოქისათვის გასაგებ ცნებებთან და სოციალურ კატეგორიებთან შეთანხმებით, ბუნებრივია ძველი ტრადიციის ცალკეული ელემენტების სუბსტიტუცია ძველის ავტორის თანადროული სინამდვილიდან გარეგნული ანალოგიის შემცველი, მაგრამ შინაგანი ბუნების მხრივ არსებითად განსხვავებული მოვლენებით.

ასეთი დისკენის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ერთი არსებითი გარემოება: იმ დროს, როდესაც განვითარებულ ფეოდალურ საზოგადოებაში უფლება კარის ეკლესიაზე და საკუთარ სასაფლაოზე ფეოდალური განკერძოებულობის ერთ-ერთ გამოვლინებას წარმოადგენდა და ფეოდალს განცალკევებით ეკუთვნოდა, ძველში ასახული უძველესი ტრადიცია, პირიქით, უთითებს, რომ „ყოველთა აზნაურთა საფლავი აქა არს“ (ე. ი., ლარგვისის მონასტერიშიაო), ე. ი. ეკონომიურად და სოციალური მდგომარეობის მხრივ დაწინაურებული საზოგადოებრივი ფენი აქ წარმოდგენილია არა ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელ განკერძოებულობაში, არამედ ტერიტორიულადაც ერთად შეკავშირებული კოლექტივის სახით, რის ერთ-ერთი მაჩვენებელი საერთო სასაფლაო არის, რომ ეს უკანასკნელი აქ დაწინაურებული კლასის ორგანიზაციის ისეთი ფორმის მაჩვენებელია, რომელიც აშკარად უპირისპირდება ფეოდალურ კარჩაკეტილობას და განცალკევებულობას სენიორალური ციხე-სიმაგრეებითა და გარსშემორტყმული ზღუდებით, დასტურდება ძველის სხვა მითითებებითაც. მაგალითად, როდესაც „ყოველმან ერმან რქუა როსტომს: რა გნებაეს რათა ვჰყოთ შენთვის?“, „მან მოითხოვა საფლავი ლავისსა და საჯდომად სახლი შუა საყდრის-შვილთა, და ცხრა-ძმის ციხის-თავის ნაქონები მამული. და მისცეს ეს ყოველი ცხრა-ძმის ხვევლთა: შუა ცხრა-ძმის ციხის-თავისა ნაქონებნი სოფელნი და ქუწყანანი, საფლავი ლარგვისსა და საჯდომი ქვენიფნევს“.

მოყვანილი ტექსტი უჩვენებს, რომ როსტომმა მიიღო არა მხოლოდ საფლავი იქ, სადაც „ყოველთა დიდებულთა აზნაურთა საფლავი... არს“ არამედ „საჯდომად სახლი შუა-საყდრის შვილთა“. ის, რომ „საყდრის შვილი“ ე. ი. იმასვე ნიშნავს, რასაც ლარგვისის მამასახლისის სტყევებში „დიდებულნი აზნაურნი“, ე. ი. დაწინაურებულ საზოგადოებრივ ფენს, მოყვანილი ტექსტიდან საქაოდ თვალსაჩინოა. უკანასკნელიდან ამიტომ ირკვევა, რომ ეს სოციალური ფენი, ტერიტორიულადაც სხვებისაგან გამოყოფილი, ერთად ყოფილა დასახლებული და რომ როსტომსაც აქ მიუღია „საჯდომად სახლი“. ის, ვისაც მკაფიოდ აქვს წარმოდგენილი მიწათმფლობელობის მანორიალური ფორმა, რომელშიაც მიმდინარეობდა ფეოდალიზაციის პროცესი და რომელიც თითოეულ მანორს სხვისაგან განცალკევებულად და ფეოდალურად დამოკიდებულ გლეხურ მეურნეობებით გარშემორტყმულ წარმოგვიდგენს, ადვილად მიხვდება, რომ სოციალურად და ეკონომიურად აღმაავალი საზოგადოებრივი ფენის ტერიტორიულ-ორგანიზაციული განლაგება, რომელიც ძველის მოყვანილი ტექსტით იგულისხმება, მთლიანად განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს; ეს უკანასკნელი გარემოება კი უდავოდ საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობის სხვაობას უთითებს.

არის კიდევ ერთი მომენტი, რომელიც ძველით ასახულია და ამ უკანასკნელ დასკვნას ადასტურებს. ძველის ზოგიერთი გამოთქმების მიხედვით გარკვეული ალბათობით შეიძლება დასკვნის გაკეთება, რომ ყოველ შემთხვევაში, დაწინაურებულ საზოგადოებრივ ფენს იმ პერიოდში, რომელსაც ძველის დასაწყისი ნაწილი ასახავს, კიდევ შენარჩუნებული ჰქონია გვარებად დაყოფის ორგანიზაციულ-სოციალური ფორმა. მაგ., ზევით ციტირებული ტექსტის თანახმად, როსტომმა ცხრა-ძმისხვევლთაგან მოითხოვა „საჯდომად სახლი შუა საყდრის-შვილთა და ცხრა-ძმის ციხის-თავის ნაქონები მამული“; ტერმინი „სახლი“ მოყვანილ წინადადებაში შესაძლებელია ტერიტორიულ შინაარსაც გამოხატავდეს, მით უმეტეს, თუ უშუალოდ მომდევნო სიტყვებს („და ცხრა-ძმის ციხის-თავის ნაქონები მამული“) წინადადების პირველი ნაწილის („საჯდომად სახლი შუა საყდრის-შვილთა“)

მემდგომი დეტერმინაციის ხასიათს მიეცემთ; მაგრამ ასეთი ინტერპრეტაცია კი არაა შესაძლებელი, არამედ, პირაქით, ნაფულისხმევი საზოგადოებრივი განვითარების იმ საფეხურზე, როდესაც გვარი, არა მის პირვანდელ ფორმაში, არამედ გადასხვაფერებული, აგნატური გვარის სახით, როგორც არისტოკრატიული კარჩაქეტლობისა და უფლებრივ-კულტურული განცალკევებულობის გამოხატველი, განაგრძობს არსებობას. საზოგადოებრივი ინსტიტუტების ევოლუციის შედარებითი ისტორიიდან ეს ფაქტი საკმაოდ დადასტურებულია როგორც ძველი აღმოსავლეთის, ისე საბერძნეთის და რომის, ე. ი. იმ ხალხთა სოციალურ არსებობაში, რომელნიც ქართველური ტომების განვითარების ისტორიულ-კულტურულ milieu-ს ჰქმნიდნენ; ამიტომ, სხვა ინდიკატორები რომ არ გვექონდეს, ჩვენ უფლება გვაქვს გარკვეული ალბათობით აღნიშნული ინსტიტუტის არსებობის შესახებ დავასკვნათ ჩვენი ისტორიის უძველეს პერიოდში. მაგრამ ცალკეული გამოთქმები, ისე როგორც სოციალური სტრუქტურის საერთო სურათი, რომელიც ძველის პირველი ნაწილის მიხედვით შეიძლება აღდგენილი იქნეს, უფლებას იძლევიან ვიფიქროთ, რომ ტერმინი „სახლი“ ტერიტორიული მნიშვნელობის (სამფლობელო) გვერდით, სამფლობელოს სუბიექტის სახით არა ინდივიდუალურ მესაკუთრეს (როსტომს), არამედ, აგნატური გვარის ორგანიზაციულ-სოციალურ პრინციპზე გამოყოფილ პირთა გარკვეულ კოლექტივს გულისხმობს (როსტომ, ბიბილა, წითლოსან და ძენი მათნი); ეს გარემოება, სხვათა შორის, ჩანს მრავლობითი რიცხვიდან, რომელიც კოლექტივის აღსანიშნავად არის გამოყენებული თხრობის შემდგომ მიმდინარეობაში: „და მისცეს ესე ყოველი ცხრა-ძმის ხეველთა: შუა ცხრა-ძმის ციხის-თავისა ნაქონენნი სოფელნი და ქუწყანანი, საფლავი ლარგვისისა და საჯღომი ქვედნენეს და უწოდნეს ქვენიფნეველნი, რამეთუ სხუა სახელი არა ინებეს. მაშინ იწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა...“ რომ მთელ ამ ეპიზოდში როსტომი მხოლოდ უფროსი წარმომადგენელია გარკვეული კოლექტივისა და რომ ამ უკანასკნელს თანამონაწილეობის უფლება აქვს მისთვის მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრაში, მკაფიოდ ჩანს მოყვანილი წინადადების სიტყვებიდან: „და უწოდეს ქვენიფნეველნი, რამეთუ სხუა სახელი არა ინებეს“. ამ სიტყვებით ნაფულისხმევი სოციალური აზრი უდავოდ გამოირკვევა ამ კოლექტივის ინტერპრეტაციას ოჯახის (თუნდაც პატრიარქალური ოჯახის) მნიშვნელობით, ვინაიდან ეს უკანასკნელი, კლასობრივი საზოგადოების პირველი ჩასახვის პერიოდიდანვე, მთლიანად იფარება ყველა მის გადაწყვეტილებაში მეთაურის (pater familias) ნებისყოფით და, ყოველ შემთხვევაში, გარეშე პირთათვის მხოლოდ ეს უკანასკნელი არსებობს; ზევით მოყვანილ გამოთქმას-კი („რამეთუ სხუა სახელი არა ინებეს“) ჩვენ შეგვიყვართ აღნიშნული კოლექტივის ნებისყოფის გამოიმუშავების შინაგან მხარეში, რომელიც მისი შემადგენელი წევრების საერთო გადაწყვეტილების შედეგის სახით არის აქ წარმოდგენილი. ვინაიდან ძველის მიხედვით ცნობილია, რომ ინდივიდთა ეს გაერთიანება როსტომის მეთაურობით ძირითადად სისხლითი კავშირს ემყარებოდა, შეუძლებელია მასში სხვა რამე დაინახოთ, თუ არა აგნატური გვარი, რომელიც დაწინაურებული სოციალური ერთეულის სახით საერთოდ დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენს საგვარეულო წყობილების რღვევისა და კლასობრივ-პოლიტიკური საზოგადოების ქმნალობის პერიოდში. ამას უნდა მოწმობდეს აგრეთვე სახელწოდება „ქვენიფნეველნი“, რომელიც სემასიოლოგიურად გვარის აღსანიშნავად უფრო ჩანს მომარჯვებული, ვიდრე ცალკეული ოჯახის; ეს მით უმეტეს, რომ ანალოგიური მოვლენა, როდესაც გვარის სახელწოდება გეოგრაფიული წარმოშობის არის, გვაროვნული საზოგადოების რღვევის პერიოდში, საკმაოდ გავრცელებულ ხასიათს ატარებს. დაბოლოს ფიცი, რომელსაც ლარგვისის მიმასახლისს ხუციან-დაბისძეს აძლევს როსტომი, უკანასკნელს გვარის უფროსად უნდა გულისხმობდეს; სახელდობრ, წინადადებაში—„და იყოს ღმერთი ზუა ჩემსა და შენსა და შუა ნათესავისა შენისა და ჩემისა, რომელი პატივი ზა ხელი შენი... არა შეეცვალოს ნათესავსა შენსა უკუნისამდე“—სიტყვა

„ნათესავი“ არა მხოლოდ პირდაპირი სახით შთამომავალს, არამედ საერთოდ გვგავსს უნდა რებს უნდა გულისხმობდეს.

მოყვანილი მოსაზრებების მიხედვით შესაძლებელია გარკვეული ალბათობით იმ დასკვნის გაკეთება, რომ როსტომის და მასთან ერთად გადმოსხვეწილთა ინკორპორაცია ცხრა-მისხვეწელებისაგან აგნატური გვარის ორგანიზაციულ-სოციალურ ფორმაში მომხდარა. ეს დასკვნა დასტურდება აგრეთვე ძეგლის იმ ნაწილიდან, რომელიც ქვენიფნველთა შემდგომ ისტორიისა და ბედს ეხება. ამ უკანასკნელის უფრო დაკვირვებული შესწავლით ირკვევა, რომ სიტყვა „ქვენიფნველნი“, როგორც გვარის აღმნიშვნელი ტერმინი, არ ემთხვევა ცალკე ოჯახის ცნებას; სახელდობრ, როდესაც ძეგლი მოგვითხრობს, რომ ქვენიფნველებმა მათი ინკორპორაციის შემდეგ „იწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდდიდებისა“, ტერმინი „სახლი“ მრავლობით რიცხვში აქ გვარის შიგნით ცალკე ოჯახების არსებობას უნდა უთითებდეს. დამახასიათებელია, რომ ამისაგან განსხვავებით, ტერმინი „ციხე“ მხოლოდობით რიცხვში არის ნახმარი („იწყეს შენებად ციხისა“); ეს ალბათ იმიტომ, რომ იგი არა ცალკე ოჯახის, არამედ მთელი აღზეებული გვარის დაწინაურებული სოციალური მდგომარეობის ატრიბუტი და ობიექტურ-ნათესაობის გამოვლინება იყო, ხოლო ამის გარდა მისი მთლიანობის მაჩვენებელიც.

ასეთი დასკვნის საწინააღმდეგოდ არ შეიძლება აღნიშნული გვარის შედარებითი მკორერიცხოვანობა იქნეს მოყვანილი (სამი ძმა მათი ოჯახებითურთ), ვინაიდან აგნატური გვარისათვის, მისი ფილიაციისას უფრო მზრდილი გვარიდან, ეს რიცხვი არა ნორმალურად ვერ ჩაითვლება. მაგრამ განსაკუთრებით მნიშვნელია იანი აქ ის არის, რომ ქვენიფნველთა შეკედლება ცხრა-მისხვეწელთაგან აგნატური გვარის ფორმაში ხდება; ვინაიდან საერთოდ ინკორპორაცია უცხო სოციალური ერთეულის ათვისებას იმ სოციალურ-მორფოლოგიურ კატეგორიებში გულისხმობს, რომელნიც მიძღები საზოგადოების სტრუქტურისათვის არის არსებითად დამახასიათებელი, ჩვენ საფუძველი გვაქვს ცხრა-მისხვეწელთა საზოგადოებაში სოციალურად დაწინაურებული, აგნატური გვარების (ძეგლის ტერმინოლოგიით — „დიდებულთა აზნაურთა“ გვარების) არსებობა ეივულისხმობს.

რადგანაც ეს, აგნატური გვარების სახით წარმოდგენილი დაწინაურებული სოციალური ფენი, ფეოდალური განცალკევებულობას და დაქსაქსულობას-კი არ გვიჩვენებს, არამედ, პირიქით, ტერიტორიულად და კულტურად დანარჩენი მოსახლეობიდან გამოყოფილ კოლექტივს; რადგანაც, მეორე მხრივ, მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხების გადაჭრისას, ყოველნი ცხრა ძმის ხვევლინი“, „ყოველი ერთი“ იღებს მონაწილეობას; დაბოლოს, რადგანაც დაბეჩავებული სოციალური ფენის სახით ძეგლის პირველ ნაწილში მხოლოდ მოწმობა დასახელებული, შეიძლება დაეასკნათ, რომ საზოგადოებრივი ურთიერთობანი, რომელნიც ძეგლში მოცემული ტრადიციით არიან ასახული, არა საბოლოოდ ჩამოყალიბებული და განვითარებული კლასობრივი საზოგადოების სურათს, არამედ პირველადი სოციალური დიფერენციაციის, გვაროვნული საზოგადოების რღვევის და კლასთა ჩამოყალიბების პირველ პერიოდს შეეფერება. როგორც დავინახეთ, აქ უკვე გამოყოფილია დაწინაურებული სოციალური ფენი („დიდებულნი აზნაურნი“), მაგრამ ერთი მხრივ მას შენარჩუნებული აქვს (თუცა არსებითად მოდიფიცირებულ ფორმაში) წინაკლასობრივი საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ორგანიზაციულ-სოციალური ფორმა-გვარებად დაყოფა. ხოლო, მეორე მხრივ, ძველ დროთა გადმონაშთის სახით, „ყოველი ერთის“ მონაწილეობა მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრაში კიდევ განაგრძობს არსებობას.

თუ ამ დებულებებს ავიღებთ ამოსავალ წერტილად აღნიშნული ტრადიციით გათვალისწინებულ სოციალურ ურთიერთობების დაპერიოდებისას, მაშინ საკულტო ადგილის (სამარხის) მნიშვნელობას სოციალური მდგომარეობის განსაზღვრის თვალსაზრისით, რომელიც ძეგლში არის ასახული და რომელსაც ზევით ვუთითებდით, სხვა გზა უნდა მი-

გეც; მაშინ მისი გაიგივება ძნელი გახდება ფეოდალურ საზოგადოებაში დიდი ფეოდალების საგვარეულო მონასტრებთან, რომელნიც, სხვა ისტორიულ ნიადაგზე წარმოშობილი, ფეოდალური კარჩაკეტილობისა და განცალკევების ერთ-ერთი მაინვენბელი იყვნენ. პირიქით, უფრო სწორი უნდა იყოს ამ მიკვლევაში (საკულტო ადგილის მნიშვნელობაში) დავინახოთ საგვარეულო წყობილების რელიგიურ-კულტური ტრადიციების გადმონაშთი კლასობრივი საზოგადოების ქმნადობის პერიოდში, მოდიფიცირებული ამ უკანასკნელის თავისებურობებთან შეფარდებით.

ასეთი ინტერპრეტაციის შედეგად ეს ფაქტი (ძველით ნაგულისხმევი საკულტო ადგილის მნიშვნელობა) ადვილად და ბუნებრივად ლაგდება საგვარეულო წყობილებიდან კლასობრივ საზოგადოებაში გადასვლის იმ ორგანიზაციულ ფორმებში, რომელნიც საზოგადოებრივი ინსტიტუტების ისტორიული ევოლუციის შედარებითა შესწავლით საქმოდ დადასტურებული არიან. ცნობილია, რომ გვაროვნულ საზოგადოებაში, როგორც გვარის, ისე ფრატრიისა და ტომისათვის, სხვა ნიშნების გვერდით საერთო რელიგიური წარმოდგენებისა და კულტის არსებობა არის დანახასიათებელი. აღმოკენებული ტრეტიური წარმოდგენებიდან, რომელნიც გენტილურ საზოგადოებაში ცალკე გვარების (resp. ტომების) განსაკუთრებულობის სიმბოლოს და ამავე დროს განმამტკიცებელ იდეოლოგიურ ფაქტორს წარმოადგენდენ, და რომელნიც შემდგომში, ინდივიდუალიზაციის პროცესის შედეგად წინაპართა კულტის სახით გვევლინებიან¹, ეს რელიგიური იდეები და საკულტო მსახურების ფორმები გვარო ვნული საზოგადოების არსებობის უფრო მოგვიანო საფეხურებზედაც ანალოგიურ ფუნქციას ასრულებენ; მაგრამ ამავე დროს აქ ახალი ზომენტებიც გვხვდება. რადგანაც ამ პერიოდში რელიგია სოციალური იდეოლოგიის ძირითადი ფორმაა, რომელშიაც აისახება არა მხოლოდ გარემო ბუნება, არამედ საზოგადოების არსებობაში მომხდარი ცვლილებები, გასაგებია, რომ ამ პერიოდისათვის არსებითად დამახასიათებელი ფაქტები—მიწაზე დამკვიდრება და სოციალური უთანასწორობა—რელიგიურ-იდეოლოგიურ ფორმებში პოულობენ თავის გამოხატულებას. საჯარო ხელისუფლების ინდივიდუალიზაცია, მისი მატარებელის როლის მთელი საზოგადოებიდან ცალკე პიროვნების, ან პიროვნებათა ვიწრო ჯგუფის ხელში გადასვლა, იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცნობრებებისათვის, იდეოლოგიურად, აღნიშნული პირების რელიგიურ-კულტიური განსაკუთრებული მდგომარეობიდან და ფუნქციებიდან არის განიყვანილი; მეორე მხრივ, გარკვეული სოციალური ერთეულისაგან (გვარი, ტომი) დამკვიდრებული ტერიტორია გაგებულა რაგორც, მთავარი ლოკალური ღვთაების საკურება, მისი „სახლი“ და აქედან მიწაზე სარკებლობის უფლებაც დიფერენცირებულად არის განსაზღვრული ღვთაებასთან რელიგიურ-კულტიური „სიახლოვის“ თვალსაზრისით. ყველა ეს მოვლენა ცალკე მაგალითებია რელიგიურ-იდეოლოგიური წარმოდგენებისა და იმ ორგანიზაციული ფუნქციისა, რომელსაც ისინი პოლიტიკური საზოგადოების ცალკე ელემენტების წარმოშობის პროცესში ასრულებენ. სამარხი ადგილი და მასთან დაკავშირებული კულტი, რომელნიც მთლიან რელიგიურ-კულტიურ წარმოდგენების აუცილებელ ინგრედიენტს შეადგენენ, ამავე წყების მოვლენებს მიეკუთვნებიან და კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობის პერიოდში იმავე არათანასწორობის პრინციპს არიან დაქვემდებარებული. ევოლუტარული პრინციპის უარყოფა და დაწინაურებული საზოგადოებრივი ელემენტებისათვის როგორც ცალკე სამარხის გამოყოფა, ისე კულტმომსახურების სპეციფიკური ფორმების შემოღება, ობიექტურად აღმავალი სოციალური მდგომარეობის რეფლექსი, ამ შემთხვევაშიც იდეოლოგიურად გაგებული იყო როგორც შედეგი განსაკუთრებული რელიგიურ-კულტიური სიტუაციისა; მეორე მხრივ, იმავე იდეოლოგიური აბერაციის შედეგად, აღზეებული სოციალური მდგომარეობის

¹ იხ. მითითება ასეთი კულტის არსებობაზე ძველ ქართველურ ტომებში, ქართ. ცხოვრება, ნაწილი პირველი, 1923 წ., გვ. 21.

რეობა-კი წარმოდგენილია როგორც გამომდინარე იმავე წყაროსაგან—მთავარ ღვთაებასთან მეტი სიახლოვესაგან. ეს უკანასკნელი დასკვნა საკმაოდ დადასტურებულია სხვადასხვა ხალხის ადრინდელი ისტორიის ცალკე ფაქტებით¹, მაგრამ გაცილებით უფრო საინტერესოა სათანადო პირდაპირი თუ არაპირდაპირი მითითებები ქართულ ისტორიულ წყაროებში. ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში—როგორც ნინოს ცხოვრების შატბერდისეული და ჭელიშური ვარიანტები, ისე ლეონტი მროველის თხზულებაში—„ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“—შემონახული ცნობები, მათი ლაკონიურობის მიუხედავად, მნახველს იწვევს დასკვნებისათვის იძლევიან საფუძველს წარმართული პერიოდის რელიგიურ-იდეოლოგიური წარმოდგენების შესახებ. ამ ცნობების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ როგორც თეოკრატიული იდეების გავრცელების, ისე მეფეების ხელისუფლების ძლიერი რელიგიურ-კულტურული ატრიბუტების შესახებ. წარმართული პანთეონის ღმერთები აქ წარმოდგენილი არიან როგორც „მკარობელნი ქართლისანი“², ე. ი. როგორც ქართლის მიწა-წყლის და მოსახლეობის მესაკუთრე და უზენაესი გამგებელნი. რომ ახრთა ასეთი წყობიდან ლოგიკურის აუცილებლობით გამომდინარეობს მეფის მდგომარეობის გაგება, როგორც შუამავლისა ხალხსა და ღმერთებს შორის, როგორც მთავარი ქურუმის, ხოლო მისი ხელისუფლების ასახვა პირველ რიგში და არსებითად რელიგიურ-თეოკრატიულ ასპექტში—თავისდათავად იგულისხმება. მაგრამ ასეთი დასკვნა ვაპართლებულია ისტორიული წყაროების ცალკეული მითითებებით. მაგ., საქმარისია აღუადგინოთ დღეობის სურათი, რომელიც ნინოს ცხოვრებაშია აღწერილი, რომ მკაფიოდ წარმოვიდგინოთ რელიგიურ-მისტრიკური ორეოლი, რომლითაც არა მარტო მეფე, არამედ სამეფო სახლის წევრები აღჭურვილი, ხოლო მეორე მხრივ განსაკუთრებული როლი, რომელიც მთელ რელიგიურ ცერემონიალში მეფეს ჰქონდა მინიჭებული: „და ვა ჟამსა ჟამმან სივლტოლად, და მიდამომაღვად იყო ყოვლისა კაცისა და შეივლტოდა ყოველი კაცი საფარველსა ქუეშე, რა გამოსადმევიდოდა ნანა დედოფალი; და ვა განვლო ნანა დედოფალმან, მაშინლა ნელიად ნელიად გამოვიდოდა ყოველი ერი... და იწყო ყოველმან ერმან ქებად მეფისა; და მაშინ გამოვიდა მირიან მეფე თულთ შეუდგამითა ხილვითა“³. მთელი ამ, იშვიათი სიცხველით გადმოცემული, ეპიზოდიდან მკაფიოდ ჩანს სამეფო ხელისუფლების განსაკუთრებული სიძლიერე⁴, რომელიც შეუძლებელია აიხსნას ხელისუფლების დიდი ეკონომიური რესურსებით, ან ფართოდ განშტოებული ბიუროკრატიული აპარატის არსებობით, არამედ სამეფო სახლის და თვით მეფის უმაღლესი მდგომარეობით რელიგიურ-კულტურული იერარქიის თვალსაზრისით, სხვანაირად—სარწმუნოებრივი შინაარსით, რომელიც მიცემული ჰქონდა სახელმწიფოს უზენაესი მეთაურის ხელისუფლებას. ასეთი დასკვნა, სხვათა შორის, გამომდინარეობს სიყვარულიდან—„და იყო ყოველმან ერმან ქებად მეფისა“—ვინაიდან აშკარაა, რომ სიტყვა „ქება“ აქ შეიძლება ნიშნავდეს მხოლოდ მეფისადმი, როგორც რელიგიური კულტის უზენაესი მეთაურისადმი მიძღვნილი სარწმუნოებრივი ჰიმნის გალობას (შეფარდებით დღეობის ხასიათთან). მაგრამ რელიგიური ნიშნისი არა მხოლოდ მეფის სოციალური და პოლიტიკური უზენაესობის იდეოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენდა, არამედ იგი, ალბათ, აუცილებლად იგულისხმებოდა როგორც საერთოდ სოციალური უპირატესობის ძირითადი და არსებითი წყარო. ასეთი დასკვნის სასარგებლოდ, სხვათა შორის, ის გარემოება ლაპარაკობს, რომ ციტირებულ ძეგლში სარწმუნოებრივი კულტის შემსრულებლებად არა სპეციალურად გამოყოფილ ქურუმთა კორპორაცია არის ნახვენები (რომელიც საერთოდ

¹ იხ., მაგ., P. Stengel, Die griechischen Kultusaltertümer, 1920, s. 32 f.f.; G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, 1912, s. 404, 481, 503 f.

² იხ. ქართ. ცხოვ. მარია მდგომარეობის, გვ. 26.

³ Опис. рукои., т. II, стр. 751.

⁴ იხ. გვ. 753: „ვხედვედი მეფეთა მათ ძალ დიდთა“..

სოციალური განვითარების შედარებით უფრო მოგვიანო საფეხურზე ჩნდება), არამედ, მეფის გვერდით მხოლოდ „ყოველნი მთავარნი“, ე. ი. დაწინაურებული ფენი, რომელნიც (ცხადია, სარწმუნოებრივ-კულტურული მოქმედების სახით) „იტყოდეს დამბადებლად ქვათა და ძელთა და სპილენძსა და რკინასა და რვალსა გამობერვით განქედელსა ღმერთად, თაყუანისცემდეს“¹. ტექსტის სხვა ადგილებიდან ისიც ირკვევა, რომ განსაკუთრებული სოციალური მდგომარეობა და კულტმასხურების პრივილეგია მჭიდროდ ყოფილან მაშინ ერთმანეთთან დაკავშირებული. ეს ნათლად ჩანს მეფე მირიანის დაპირების სიტყვებიდან: „აწ უკეთუ განკურნო მთავარი ესე, განგამდიდრო და გყო მკვიდრ მცხეთას შინა მსახურად არმაზისა“².

საერთო სურათი, რომელიც ზევით ციტირებული წყაროებიდან გამომდინარეობს წარმართული პერიოდის შესახებ, ექვს არ სტოვებს იმ არსებით და განმსაზღვრელ მნიშვნელობაში, რომელიც რელიგიურ-კულტურ მდგომარეობას ჰქონდა პიროვნების თუ საზოგადოებრივი ჯგუფის ხელისუფლებითი და სოციალური სტატუსისათვის. მაგრამ აქ, უკვე წარმოშობილი სამეფოს (სახელმწიფოს) პირობებში, სარწმუნოებრივი წარმოდგენები მხოლოდ აგრძელებენ სოციალური უთანასწორობის ფიქსირების და ამავე დროს იდეოლოგიურად მათი გაპირობების ფუნქციას, რომლის პირველი გამოვლინება კლასობრივი საზოგადოების ჩასახვის პერიოდიდან იწყება. სწორედ ამიტომ ეს სურათი შესატყვის ისტორიულ-სოციალურ პერსპექტივასა ჰქმნის ჩვენი ძეგლის იმ ადგილების სწორი განმარტებისათვის, რომელნიც საკულტო ადგილების მნიშვნელობასა და როლზე მიუთითებენ. თუ განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდისათვის მთლიანად შეუფერებელია საკულტო (სამარხ) ადგილზე უფლების ისეთი გაზვიადებული და განმსაზღვრელი მნიშვნელობა, როდესაც როგორც დამკვიდრება ცხრა-მისხველთა ჭეყანაში, ისე ეკლესიის „ყოველი ვასაგებელს“ მიეკუთვნება და „მთავრობა შეიღთა მათ ხეთა“ ამ უფლებიდან გამომდინარე შედეგის სახით არიან წარმოდგენილი (ვინაიდან ამ პერიოდში ეს უფლება არა მიზეზს, არამედ ფეოდალის სოციალური მდგომარეობის უბრალო რეფლექსს წარმოადგენდა), იგი, პირიქით, სავსებით შესატყვისება პოლიტიკური საზოგადოების ქმნადობის პერიოდს, როდესაც რელიგიურ-კულტურული უფლებები, რომელნიც, რეალურად, საზოგადოებაში მომხდარი ეკონომიური და სოციალური ცვლილებებით იყენენ გაპირობებული, იდეოლოგიურად მართლაც აისახებოდნენ როგორც პიროვნების თუ პიროვნებათა ჯგუფის სოციალური მდგომარეობის causa efficiens³.

ამგვარად, „ძველი ერისთავთა“ სამ ძირითად მომენტს შეიცავს, რომელიც ყურადღებას მოითხოვენ სახელმწიფოს წარმოშობის პრობლემის გაშუქების თვალსაზრისით:

1. დახასიათება საზოგადოებრივი მდგომარეობისა, რომელიც თუმცა რღვევის პროცესს გვიჩვენებს, მაგრამ პოლიტიკურ ფორმას ჯერ კიდევ არ იცნობს.
2. ამ საზოგადოების თავისებური სტრუქტურა, სახელდობრ, სოციალურად აღმავალი საზოგადოებრივი ფენის არსებობა აქ აგნატური, არისტოკრატიული გვარების სახით.
3. რელიგიური-კულტურული მდგომარეობის (რომელიც, საბოლოო ანგარიშში, თვით ეკონომიური პირობების შედეგი იყო) განმსაზღვრელი როლი გარკვეული პირის თუ პირთა ჯგუფის სოციალური აღმავლობის პროცესისათვის.

¹ იხ. გვ. 753.

² იხ. გვ. 767. იხ. აკად. ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, გვ. 82.

³ ასეთი ინტერპრეტაციის შედეგად ძველში დაკული უძველესი ტრადიცია საკულტო ადგილების მნიშვნელობის შესახებ ადასტურებს ჩვენს საისტორიო მწერლობაში გამოთქმულ შეხედულებას, რომ ქართველ ტომებში სოციალური უთანასწორობის წარმოშობა პირველად კულტის მსახურთა გამოცალკევების და მათი ქონებრივი და უფლებრივი დაწინაურების გზით მიმდინარებდა. იხ. აკად. ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, გვ. 23, 25, 31, 35—36, 37—38.

საგზი ჯიშია

ხონთაჰის მიერ დიდი მოღვაწისადმი გაცემული სიგელი

დიდი მოღვაწის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის გარკვეული ეტაპის შესასწავლად, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანია დოკუმენტი, რომელსაც ჩვენ აქვე ვაქვეყნებთ. დოკუმენტის მნიშვნელობა უფრო თვალსაჩინო გახდება, თუ ჩვენ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ქვემოთმოყვანილ დოკუმენტს შეუძლია ოდნავად მიინც შეანციროს ჩვენს საეციალურ ლიტერატურაში არსებული ის ხარვეზი, რომელიც ჩვენი სახელოვანი თანამემამულის ცხოვრებისა და მოქალაქეობის შესახებ უცხოურ წყაროებში დაცული, ზოგჯერ ფრიად საყურადღებო, ცნობების უქონლობით არის გამოწვეული. ეს დოკუმენტი წარმოადგენს ფირმანს, რომელიც დიდი მოღვაწისათვის გამოუგზავნია ოსმალეთის ხონთაჰის, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მურად IV-ს. ჩვენი გამოცემის თურქული ტექსტი და თარგმანი დამზადებულია ახმედ ფერედუნ-ბეგის მიერ შედგენილი და ოსმალთა სულთნების ბრძანებულებათა, გარეშე სახელმწიფოებთან მიმოწერათა და სხვადასხვა ხასიათის სიგელთა შემცველი კრებულიდან. ოსმალეთის სასახლის შინასახელმწიფოებრივი და საგარეო პოლიტიკის ამსახველი ამ ვეებერთელა მასალის შეგროვებითა და ქრონოლოგიურ სისტემაში მოყვანით თურქული წყაროთმცოდნეობის ამ მეტად მნიშვნელოვანი დარგისათვის ახმედ ფერედუნს ფასდაუდებელი სამსახური აქვს გაწეული.

ახმედ ფერედუნ-ბეგი XVI საუკუნის ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეა, რომელიც 1583 წელს გარდაიცვალა. სხვადასხვა სახელმწიფო სამსახურში ყოფნის შემდეგ, მან 1570 წელს მიაღწია რაის ალ-ქუთთაბ-ის (საგარეო საქმეთა სამდივიანმწიგნობროს მეთაურის) თანამდებობას, ხოლო 1573 წელს დანიშნულ იქნა სახელმწიფო ბექდის მცველად (ნიშნაჯი). ასეთ თანამდებობებზე ყოფნისას მას ხელი მიუწვედებოდა ოსმალთა სახელმწიფო არქივებში დაცულ მთელი ოფიციალური მიწერ-მოწერის ძეგლებზე, რომელთაგან მან გადაიღო პირები და თავი მოუყარა თავის მთავარსა და საფუძელიან ნაშრომში, რომელიც "مسئلت السلاطين في حوفاة" (სულთანთა ეპისტოლეების კრებულის) სახელთაა ცნობილი. ამ კრებულში მოთავსებულია ოსმალეთის სასახლის მიმოწერა სახელმწიფოს დაარსებიდან (1299 წ.) დაწყებული, ვიდრე სულთან მურად III-ის ტახტზე ასვლამდე (1574 წ.). ფერედუნ-ბეგის ეს კრებული ორჯერ გამოიცა სტამბოლში ორ ტომად: 1848—49-სა და 1858 წლებში. პირველი გამოცემა 735 დოკუმენტს შეიცავს, ხოლო მეორე—100 დოკუმენტით ნეტს. ისტორიკოსი სელანოქის ცნობას თუ დაჯერება, ფერედუნ-ბეგის შრომის ორიგინალი დოკუმენტების გაცილებით მეტ რაოდენობას შეიცავდა. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ფერედუნ-ბეგის კრებულში ჩვენ ვხვდებით მისი გარდაცვალების შემდეგდროინდელ, კერძოდ XVII საუკუნის დოკუმენტების მთელ რიგს. ჩვენი დოკუმენტიც, მოღვაწისადმი გამოგზავნილი ფირმანი. ფერედუნის ეპოქას არ განეკუთვნე-

ბა, იგი უფრო გვიანდელია. როგორც ირკვევა, ფერინდუნის სიკვდილის შემდეგ მას აღმოჩენია გამგრძელებელი, რომელთაც კრებულში შემდეგი ხანის მასალებიც შეუტანიათ¹.

ამრიგად, ფერინდუნ-ბეგის კრებულში გამოქვეყნებული მთელი მასალა დოკუმენტების პირებიდანაა გადმოღებული. ჩვენს მასალაზედაც ნათქვამია, რომ იგი „პირია“ (سوريد). პირია, უნდა ვიფიქროთ, გადმოღებული იმ ფორმიდან, რომლის დედანიც მოურავს გამოეგზავნა საქართველოში. პირის ტექსტიდან ცხადი ხდება, რომ მას დედანთან შედარებით ზოგი რამ აკლია. მაგალითად, მოურავი მხოლოდ დოკუმენტის სათაურშია მოხსენებული, შიგ ტექსტში მისამართი ტიტულის შემდეგ მოსალოდნელი მოურავის სახელი გამოტოვებულია და დაბეჭდილში სათანადო ადგილი სახელისათვის დატოვებულია (იხ. აქვე გვ. 236, შენიშვნა ნ). ასევე არ არის მოყვანილი ზოგიერთ მოქმედ პირთა სახელები, რაც ჩვენ თავ-თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს. ჩვენ არაფერი ვიცით აგრეთვე დოკუმენტის გარეგნული გაფორმების შესახებ. ჩვენ არა გვაქვს ამორიქსული შესაძლებლობები, რომ სადმე საქართველოში ამ დოკუმენტის დედანი აღმოჩნდეს. ჩვენ ამჟამად ტექნიკური ხასიათის დაბრკოლებათა გამო არ გვექონდა შესაძლებლობა ამ თვალსაზრისით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სახელმწიფო მუზეუმის თურქულ ფორმანთა კოლექცია ვადაგვესინჯა.

ჩვენი დოკუმენტის პირს თარიღი არ უზის, მაგრამ მისი დათარიღება სიძნელეს არ წარმოადგენს. ამისათვის ჩვენ უნდა მოვიგონოთ მარტყოფთან მოურავის მიერ ყიზილბაშის ჯარის განადგურება, რის შემდეგაც მან განავრძო მტერთან ბრძოლა, აიღო თბილისი, განჯა, დაეცა ყარაბაღს და განზრახვა ჰქონდა შაჰ-ყაბბზს ირანში შესვლა², რომ მტრისათვის ძალ-ღონის მოკრეფის საშუალება არ მიეცა³. ამავე დროს მოურავს, როგორც ნიჟიერ მხედართმთავარს, კარგად ესმოდა ისიც, რომ ძლიერი ტირანის შაჰ-ყაბბზის წინააღმდეგ ამ გეგმის განსახორციელებლად მარტო საკუთარ ძალებზე დაყრდნობა არ შეიძლებოდა. ამიტომ მან ყარაბაღ-ხანზე გამარჯვებისთანავე იმ დროს აღმოსავლეთ ანატოლიაში მყოფ ოსმალეთის დიდ-ვეზირსა და მთავარსარდალს ჰაფიზ-ფაშას თავის ვაჟის ავთანდილისა და რამდენიმე წარჩინებულ პირთა შემადგენლობით დელეგაცია გაუგზავნა. გაგზავნილებმა დიდ-ვეზირს გადასცეს მოურავის წერილი, რომელშიაც ის მოუწოდებდა ოსმალთა ჯარის ხელმძღვანელობას ესარგებლა ამ ფრიად ხელსაყრელი მომენტით, გამოეგზავნათ ამიერ-კავკასიაში ჯარი და დადევნებოდნენ ყიზილბაშს⁴. როგორც ცნობილია, ოსმალთა ჯარის სახელლობამ ვერ შეაფასა ეს დიდად ხელსაყრელი მდგომარეობა და დელეგაცია უარით გამოისტუმრა. ამის შემდეგ ყის-ხანის სარდლობით ყიზილბაშთა მიერ მარადისათან ქართველების დამარცხებამ მდგომარეობა უფრო გაართულა. ისტორიკოსი ფეჩიევის მოწმობით, მოურავის მიერ წარდგენილი პირები ოსმალთა ჯარის ბანაკში 1624 წლის 3 ივლისს ჩავიდნენ. ცხადია, დიდი ვეზირისაგან უარის მიღების შემდეგ არის, რომ მოურავი ხონთქარს აუწერს შექმნილ მდგომარეობას და უგზავნის მას იმ წერილებს, რომლის მიღებასაც ადასტურებს ხონთქარი ქვემოთ მოყვანილ

¹ ფერინდუნ ახმედის მოღვაწეობისა და შრომების შესახებ უფრო დაწვრილებით იხილეთ: J. H. Mordtmann, *Enz. d. Islam*, ტ. II, გვ. 100; Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, გვ. 106; A. Крѣмский, *История Турция и ее литературы*, М., 1916, ტ. I, გვ. 349, შენიშვნა 2.

² იხ. პრთვ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბ. 1940 (ხელნაწერის უფლებით), გვ. 326.

³ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ჩვენი „იბრანში ფეჩიევი საქართველოს შესახებ“, ენიციკლოპედია, ტ. V-VI, გვ. 384 და შემდგ. ჩვენ აქვე ესარგებლობთ შემთხვევით გაეაწიროთ ფეჩიევის ისტორიულ თარგმნილ მასალაში მოურავის შესახებ მოყვანილი ცნობის ერთი ადგილი, რომელიც, როგორც შემდეგ შევნიშნეთ, არაუხსტად არის გადმოცემული. მარტყოფთან ბრძოლის დამთავრებისთანავე ოსმალთა ჯა-

ფირმანში. თუ კი 1624 წლის ივლისის დასაწყისში მოურავის დელეგაცია აღმოსავლეთ ანატოლიაში იყო, მისი დაბრუნებას საქართველოში, ხონთქრისთვის ფირმანში მოხსენებული მეჰმედ სანჯაყ-ბეგისა და ყალბ-ჩაუშის ხელით წერილების გაგზავნისა და მოგზაურობისთვის და ხონთქრის ფირმანში ჩამოთვლილ ღონისძიებათა მისაღებად უნდა ვივარაუდოთ დრო არა ნაკლები 2-3 თვისა. ამრიგად, მოურავისაგან მიღებული წერილების საპასუხო ჩვენი ფირმანი დაწერილი უნდა იყოს 1624 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში, როგორც შემოთაც აღინიშნა, ფირმანის გამცემი ხონთქარი მურად IV-ა, რომელიც 1623-დან 1640 წლამდე მეფობდა.

ქვემოთოყვანილი დოკუმენტი მოთავსებულია **مشتات الاساطين**-ის **مجموعه**-ის II ტომში, გვ. 311—312¹.

რის ბანაკში სახეიმო პირთებში ჩასულთა რიცხვში მოურავიც არის ნაჩვენები, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. საქმე იმაშია, რომ სწორედ ამ ადგილას თურქული ტექსტი რამდენადმე ბუნდოვანი და ასეთი გაგების სასარგებლოდ ექვის აღმძვრელია. ამიტომ თარგმანში ოსმალთა მთავარსარდალთან საქართველოდან ჩასულ პირთა შორის, მართალია, არა როგორც უშუალოდ ტექსტიდან გამომდინარე, არამედ როგორც საგულისხმებელი რამ (კვადრატულ ფრჩხილებში), მოურავიც არის დასახელებული. შემდგომში ტექსტის სათანადო ადგილის შემოწმებამ (იხ. **سجده**, ტ. II, 403—404) და სხვა ისტორიული რეალების გათვალისწინებამ ჩვენ დაგვარწმუნა, რომ ყირჩილაძე-ხანის დამარცხების პირველ ხანებში მოურავი ანატოლიაში არ გადასულა და ის ამ დროს საქართველოსა და მის გარეთაც წარმატებით განაგრძობდა ბრძოლას ერანელებთან. ამას, სხვაც რომ არაფერი იყოს, უდავოდ ხდის იმავე წყაროს შემდეგი ადგილი ცოტა ქვემოთ (იხ. დასახელ. ნაშრომის 385-ე გვ.); წარგზავნილებმა „მოურავის წერილობითი პატაკი მიაწოდეს“ **خانی-خانی** „და მისი შინაარსი ვრცელი ახსნა-განმარტებებით მოახსენეს“. ცხადია, თუკი დელეგაციას მოურავის წერილობითი პატაკი მიჰქონდა, მოურავი იქ არ იქნებოდა. ამრიგად, ჩვენი თარგმანის 385-ე გვერდის მე-7 და მე-10 სტრიქონში კვადრატულ ფრჩხილებში მოთავსებული სიტყვები— „მოურავი“ და „მოურავმა“ უნდა მოიხსნას.

¹ პრაოდ. ნ. ბეძენიშვილს, რომელმაც დოკუმენტის ჩვენი თარგმანი წაიკითხა ხელნაწერში და სასარგებლო შენიშვნები მოგვცა, ვუცხადებთ გულითად მადლობას.

კარტილ ხაკმი მაგროხან طرفه اصدار بيوريلان
استماعت نامه همايونك صورتيد

ქართლის მბყრობელის მოურავი-სანი-
სადმი ვაყემული უზენაესი წყალბობის
წიგნის პირია

قدوة الاعراء الكرام سنجاغى بكى اولان
محمد دام عزه و درگاه معلم چاوشلرندن على
چاوش زيد قدره ايله سده سعادتنه مشروح و
مفصل مکتوبلر كوندروب مضمونده قزلباش

მაღალკეთილშობილ ემართაა წინამძღოლოა,
სანჯაყის ბეგის მეჭმედისა—ხანგრძლივი იყოს
დიდება მისი—და ჩემი სამეფო კარის ჩაუშ-
თავანის ცალ-ჩაუშის—იმატოს მისმა ღირ-
სებამ—ხელით ჩემი ბედნიერების ზღურბლი-

¹ ქართლი კარტილ — ქართლის სახითაა ვადმოცემული. 'ქართილ' კანონზომიერად თურქიზებული ფორმაა 'ქართლი' სიტყვისა. თურქულში 'ქ' პალატალიზებულია, რომელსაც უკანა რიგის ხმოვანი, ამ შემთხვევაში 'ა', არ შეიძლება უშუალოდ მოსდევდეს. ამით აიხსნება 'ქ' ს ჩართვა. თურქულსათვის უჩვეულო "თლ" ორთაზნოვნისობა თავიდან აცილებულია თანზომიერთა ჩვეულებრივი გასაყართ — ვიწრო "ი"-თ.

² ასე შეიძლება ითარგმნოს არაბ. حاكم, რომელიც 'მფლობელს, მმართველსაც' ნიშნავს. ამ დოკუმენტის დაწერის დროს (დათარიღება იხ. ზემოთ), სახელდობრ ყარჩილა-ხანის ლაშქრის განადგურების შემდეგ, მ ო უ რ ა ვ ი მეფის უფლებებით მართავდა ქართლს და მემბტიანის მოწმობით იგი „იხ მან“ თავი და უფროს კაცი... და ყოველნივე ქართველი მას შორჩილობდებ" (იხ. ეგნა ა შ ვ ი ლ ი ბ ე რ ი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ აკად. ივ. ჯავახიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ. 1940, გვერდი 154-155). მართლაც, ეს დრო მ ო უ რ ა ვ ი ს პოლიტიკური მოღვაწეობის ის ეტაპია, რომელზედაც თურქი ისტორიკოსი ნაყიმ წყნს, რომ მ ო უ რ ა ვ ი ყოილიაშებზე გამარჯვების შემდეგ პრეტენზიას აცხადებს დამოუკიდებლობასა და მეფობაზე, რადგანაც ქართველები მას ემორჩილებოდნენ და თავისი სახელით უშუალოდ კი მოსტრაო (იხ. تاريخ نعما, ტ. II, გვ. 365, აგრეთვე ჩვენი „ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში“, ენიშკის მოამბე, ტ. XIII, გვ. 215).

³ ტექსტში დაბეჭდილი მაგრო, უმეველია, 'მოურავ' სიტყვის დამახინჯებულ ფორმას წარმოადგენს. ამაზე და მ ო უ რ ა ვ ი ს სხვა ტიტულების შესახებ თურქულ წყაროებში იხ. 'იბრასი' ფეჩენი საქართველოს შესახებ, ენიშკის მოამბე, ტ. V-VI, გვ. 384, შენ. 7 და ენიშკის მოამბე, ტ. XIII, გვ. 209, შენ. 2.

⁴ არაბულ-სარსული استماعت نامه — istimalet-name, რომელიც სიტყვისიტყვი მოსამზობრ, ვადმოზობრებულ წიგნს ან წერილს ნიშნავს, ჩვენ პირობით 'წყალობის წიგნად' ვთარგმნეთ. ისევე როგორც საქართველოში 'ძველი XI—XIII სს-ის მეფეთა სიგელები, ყველა წყალობის წიგნები, რომელნიც ცნობილი არიან, ერთსადაიმევე დროს სიგელადაც და ბრძანებადაც ითვლებოდენ' (აკად. ივ. ჯავახიშვილი ქართული სიგელთა-მეცოდნობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 37), წინამძღობარე istimalet-name-ს დადგინებული თურქული დოკუმენტები, როგორც მკითხველი ქვემოთ დანიშნავს, ფორმანდაც და ბრძანებადაც იხსენიება, რომ თურქული istimalet-name ქართული 'წყალობის წიგნის' შესატყვისი ტერმინი უნდა იყოს, ამაში შეგვიძლია დავიმოწმოთ ი. ტ ბ ი ლ ი ს 'დიპლომატიკიანიდან' ის ადგილი, სადაც დაპარაკია ოსმალეთში გ. ს ა ა ვ ა დ ი ს მიერ მოაზრებული გამართლებებზე ზონიჭრის წინააღმდეგ ამხედრებულთა ალაგების საქმეში, რისთვისაც დიდად ეკაყოფილ ხონიჭარს მ ო უ რ ა ვ ი ს სახელზე გაუეთა მისი დაჯილდოების შესახებ სიგელი, ალბათ, ასეთივე istimalet-name — 'წყალობის წიგნად' მოასუნებელი: 'წყალობის წიგნი ებოძა მწვე დიდად გახარებისა' ('დიპლომატიკიანი' გ. ლეონიძის რედაქციით, თბ. 1937, გვ. 59, 439). ვიდრე ქართულ-თურქული სადიპლომატიკო ტერმინების შესატყვისობანი დადგინდებოდეს, ზემოყვანილი მონაცემების მიხედვით, შესაძლებლად მიგვაჩნია თურქ. istimalet-name-ს 'წყალობის წიგნად' თარგმნა.

⁵ ენრი (არაბ. امير — ტექსტში მრავლობითის ფორმითაა — امرا 'უმერა') — თავადი, მბრძანებელი, ხელისუფალი.

⁶ კრებულში, დოკუმენტის დაბეჭდილ ტექსტში აქ ცოტადღენი თავისუფალი ადგილია დატოვებული. დედნის სათანადო ადგილას, ცნადა, იქნებოდა სახელი 'მ ო უ რ ა ვ ი ს ა', რომლისსადმიც მიმართულია ეს ფორმანი. აქვე იქნებოდა მოცემული სახელი იმ სანჯაყისა, რომლის ბეგიც (სანჯაყ-ბეგი) ყოფილა მეჭმედი. საერთოდ, რადგანაც ჩვენი დოკუმენტი გამოცემულია არა დედნის მიხედვით, არამედ, როგორც ზემოთაქ აღინიშნა, სულთნის დივანხანაში დარჩენილი პირიდან, ამიტომ ჩვენ ქვემოთაც შევხვდებით ასეთ გამოთქმებს: 'მ ა ვ ა ნ ი ს ხელით გამოგვავანა' (აქვე, გვ. 241), 'ა მ ა და ა მ ჩენს დიდ ვეზირ-მთავარსარდალსაც... ეცნობა' (გვ. 242).

⁷ 'კრებულში, დოკუმენტის დაბეჭდილ ტექსტში აქ ცოტადღენი თავისუფალი ადგილია დატოვებული. დედნის სათანადო ადგილას, ცნადა, იქნებოდა სახელი 'მ ო უ რ ა ვ ი ს ა', რომლისსადმიც მიმართულია ეს ფორმანი. აქვე იქნებოდა მოცემული სახელი იმ სანჯაყისა, რომლის ბეგიც (სანჯაყ-ბეგი) ყოფილა მეჭმედი. საერთოდ, რადგანაც ჩვენი დოკუმენტი გამოცემულია არა დედნის მიხედვით, არამედ, როგორც ზემოთაქ აღინიშნა, სულთნის დივანხანაში დარჩენილი პირიდან, ამიტომ ჩვენ ქვემოთაც შევხვდებით ასეთ გამოთქმებს: 'მ ა ვ ა ნ ი ს ხელით გამოგვავანა' (აქვე, გვ. 241), 'ა მ ა და ა მ ჩენს დიდ ვეზირ-მთავარსარდალსაც... ეცნობა' (გვ. 242).

⁸ ჩაუშ (თ. چاوش—çavuş)—ძველ ოსმალეთში ჩაუშებს სხვადასხვა მრავლობა ჰქონდათ დაკისრებული და ეს მათი მრავლობა განისაზღვრებოდა იმ დაწესებულების ხასიათით, სადაც ისინი მსახურობდნენ.

بد معاشك اولجانبره مضرت قصدی اولوب
 عیاذا باللہ تعالیٰ شاه كمرهك كجه و كوندوز
 فكر فاسدی و خیالی كاسدی كرجستان
 دیارلرنی قبضه تصرفلرینه كتورمك و اولطرفده
 ممالك محروسه محدودینه ضرر و كزند
 ایرشدرمك اولدیفن اعلام ایدوب وقتیه
 دشمن بی دین و رفضه ضلالت قربنك دفع
 مضرتلری تداركی لازمدر دیو بوجانیدن عسك
 و امداد طلب ایلمش سن و بالجمله دشمن
 احوالنه متعاق هر نه تحریر و بیان ایلمش
 ایسك جملهسی علی وجه الكمال معلوم علم
 شاهانم اولمشدر عرض و اعلام ایلدیك اوزره
 اعدای دینك فكرلری كرجستان ایدوكی
 محقق و سرحد مزبوره امداد اولنمق اهم
 امور دین و دولتمدن اولدیفی معلوم همایونم
 اولمغله حالیا باتوم بكاریكیسی امیر الامراء
 الكرام عمر دام اقباله ایالتی عسكریه و
 چالدر كویسیسی بكی مرتضی و بروجه
 ارهلق سنجانغه متصرف اولان سفر دام
 اقبالها و كرجستان طرفنده واقع اولان
 حكام و امرا حكومتلرنده اولان عسك
 لرله جمله امدادكه تعیین اولنوب و مشارالیه
 عمر دام اقباله اول سرحدلرك اهل وقوفی و

სათვის⁹ დაწერილებითი და ვრცელი წერი-
 ლები გამოგვგზავნია. [წერილების] შინაარ-
 სით მიცნობებ, რომ უბედურ ყიზილბაშს
 სწადია შიგ მხარეები დაახარალოს და, მა-
 ლალმა ალლამმა დაგვიფაროს, გზადაბნეული
 შაჰის დღისა და ღამის უწმინდურ განზრახ-
 ვასა და ფუჭ ოცნებას შეადგენს საქართვე-
 ლოს ქვეყნების დაპყრობა და შიგ მხარეში
 ჩემი ღვთივდაცულ ქვეყანათა¹⁰ საზღვრებისა-
 თვის ზიანის მიყენება. [იწერები აგრეთვე],
 რომ საჭიროა დროულად ღონისძიებათა მი-
 ლება ურჯულო მტერთა და უკულმართ გზაზე
 შემღვარ რაფიზიებისაგან¹¹ [მოსალოდნელ]
 სიავეთა თავიდან აცილებათ და ითხოვ აქე-
 დან ჯარსა და შველას. ყველაფერი ის, რაც
 შენ მტრის მდგომარეობის შესახებ დაგეწერა
 და მოგიხსენებია, ჩემს სამეფო დიდებას სრუ-
 ლად ეცნობა. ვინაიდან, როგორც შენ მოიხ-
 სენებ და მაუწყებ, ჩემი უდიდებულესობისა-
 თვის ცხადი შეიქნა, რომ სარწმუნოების
 მტერთა მიზანს უეჭველად საქართველო შე-
 ადგენს და ვინაიდან ხსენებული საზღვრისა-
 თვის დახმარების აღმოჩენა ჩემს რელიგიურ
 და სახელმწიფო საქმეებში ყველაზე უფრო
 მნიშვნელოვანია; ამიტომ შენს მეშველად და-
 ინიშნონ ყველა [ქვემოხსენებულნი]: აწ ბათუ-
 მის ბეგლარბეგი წარჩინებულნი ემართა-

კვრიოდ სამეფო კარის, ე. ი. სასახლის სამსახურში მყოფ ჩაუშებს ევალეზოდთა ზონტორისა და დიდი-ვეზი-
 რის ბრძანებულებათა გამოცხადება დაინტერესებულ პირთათვის და ამ ბრძანებულებათა სისრულეში მო-
 ყვანა. ჩაუშების, უფრო ჩაუშ-ბაშების, მოვალეობას შეადგენდა აგრეთვე დიპლომატიური წარმომადგენლ-
 ზის შეხვედრა და მათი წარდგენა სულთნისათვის. ჩაუშები იგზავნებოდნენ უცხო სახელმწიფოებში სავანე-
 ბო მჭიდრობილობით. ჩაუშების შესახებ უფრო დაწერილებით იხ. Enzykl. d. Islam-ში Cl. Huar-ის სტატია
 (ტ. I, გვ. 864).

აქ მოხსენებულ შემედ სანჯაყ-ბეგისა და ხალღ-ჩაუშის შესახებ სათანადო ლიტერატურაში სხვა
 ცნობა არ მოიპოვება.

⁹ سدة سعادت — სიტყვასიტყვით: 'ბედნიერების ზღურაბი', ე. ი. (აქ) ზონტორის სასახლე.

¹⁰ ტექსტის محروسه ممالك სიტყვასიტყვით 'დაცულ, ღვთივდაცულ ქვეყნებს' ნიშნავს. ასე იხსენი-
 ება ზოგ ოფიციალურ დოკუმენტში ოსმალეთის სახელმწიფო, ოსმალეთის იმპერია.

¹¹ რაფიზი (رافضي) — არაბ. رفضه ნიშნავს საერთოდ მართლმორწმუნე მოძღვრისაგან განდკობას.
 მწვალებლობას; აქედან რაფიზი — სარწმუნოების სწორი გზიდან გადაცდენილი, მწვალებელი. კერძოდ, ის-
 ლამის შიიტური სექტის მიმდევარი. ოსმალეზი შიიტებსა და საერთოდ ერაყელებს რაფიზიებს უწოდებ-
 დნენ (იხ. Bianchi et Kieffer. Dictionnaire turc-français. Paris, 1801 ტ. I, გვ. 913; აგრეთვე, Redhouse,
 Turkish and english lexicon. Constantinople, 1921. გვ. 957).

معا سكا واروب ملاقي و ملحق اولمق اوزره
 درلر و ايات اناطوليدن دخي زعما و ارباب
 تيمار ايله عموما ارضوم و ايات طريزونده
 اولان يكيچيريلرى ضابطريله امدادكه مأمورلر
 اولوب معجلا اخراج و محل مأموره ارساللر
 يچون حكام طاغستانه خلع فاخرم ايله اوامر
 شريفم كوندريلوب سز يريكزدن حرکت
 ايتدوككز كبي انلر دخي عسكريلره حرکت
 ايليوب امداد ايلملرى فرمانم اولوب و كورل و
 داديان و احق باش ملكرى دخي آستان
 مخلد الاركان و دودمان مشيد البنينامه اولان
 عبوديت و اقتيادلرى اوزره سزكه يكديل و
 يكيجهت اولوب ادای خدمته سعي و دقت
 ايلملريچون اوامر شريفه ارسال اولنمشدر و
 ايات اناطولينك معتبر و نامدار سنجاقلرندن
 كنزى سنجاغى سكا آرپهلف صدقه و عنايت
 اولنوب جانبكدن ضبط اولنمق اوزره در ايمدى
 سنخي جبلتكده مركوز و نهاد كده مرموز
 اولان وفور غيرت و فرط شجاعت و حيمت
 موجنبجه وار قوتى بازوى همته كتوروب
 تحت حكومتكده اولان كرجستان عسكرندن
 ماعدا ممكن اولدقجه سائر كرجستان بكارندن
 و يرار نامدارلرندن ترغيب ايله مستوفى آدم
 جمع ايدوب و ذكر اولنان بكاربكيلرله
 خيرلشوب قنقى محله مناسب كوريلور ايسه
 درنك و جمعيت ايدوب مقتضای وقته انسب و
 دولت عليه اولى و اتقع اولان وجه اوزره
 ادای خدمته صرف غيرت اولنوب اعدای

ლი ჯარების მთავარსარდლად დანიშნოს
 იგი, ყველა ესენი დაუყოვნებლივ დაიძრან თა-
 ვიანთი ადგილებიდან, გაემართონ და შენ
 შეგიერთდნენ და ჩემი უდიდებულესობისა-
 თვის სამსახურის გაწვევისა და დაზარალების
 თავიდან აცილების საქმეში იხმარონ ყოველ-
 გვარი ღონე, როგორც კი შესაფერისად იქ-
 ნება ცნობილი, რაშიაც ვაიცა ჩემი მტკიცე
 და დიდებული ბრძანების [შემცველი] უზენა-
 ესი ფირმანი ჩემი. ამათ გარდა, ჩემი ბედნი-
 ერების საყრდენ ზღურბლიდანაც¹⁸ გამოიყო
 ჩემი მანიჩართა¹⁹ ნაწილები, რომელნიც ემ-
 ზადებიან გემით ჩავიდნენ ტრაპიზონს და
 იქიდან შემოხსენებულ მთავარსარდლთან
 ერთად მივიდნენ შენთან და შემოგიერთდნენ.
 შენთვის დახმარების გაწვევა ებრძანა აგრეთ-
 ვე ანატოლიის ვილნაეთების ზაცნებებსა და
 თნიშარის პატრონებს²⁰ და სრულიად არზრო-
 მისა და ტრაპიზონის ვილნაეთში ყოფი მანი-
 ჩარებს თავიანთი მეთაურებითურთ. ჩემ საპა-
 ტიო სამოსლებთან ერთად ჩემი დიდებული
 ბრძანებები ვაგვავანა [აგრეთვე] დალისტნის
 მმართველებს, რათა მათ სასწრაფოდ გამო-
 იყვანონ [ჯარი] და გამოავაზნონ დანიშნულ
 ადგილას. ჩემი მათდამი ბრძანებაა რათა,
 როგორც კი თქვენ თქვენი ადგილიდან და-
 იძვრებით, ისინიც თავიანთი ლაშქრით წა-
 მოვიდნენ და მოგეშველონ. დიდებული ბრძა-
 ნებები დაგვავანა აგრეთვე გურიის, სამეგრ-
 ელოსა და იმერეთის²¹ მეფეთს მასში, რომ,
 ჩემი სამარადისო ტახტისა და შეურყეველი
 ჩემი დინასტიისადმი მათი ერთგულებისა და
 მორჩილების შესაბამისად, თქვენთან ერთსუ-

¹⁸ "სადე სამადარ" — "ბედნიერების საყრდენი ზღურბლი", ამ შემთხვევაში — ქალაქ სტამბოლი.

¹⁹ თურქ. yeniceri ქართულში იანიჩარად, ან, უფრო ძველი თურქული ფორმის დაცვით, ენაჩარად (იანგიჩარად) არის გადმოსული. იანიჩარი სიტყვისიტყვით "ახალ ჯარს" ნიშნავს. იანიჩარი — ოსმალეთის სახელმწიფოს რეგულარული ჯარია, სულთან ორხანის მიერ ორგანიზებული 1330 წელს და სულთან მაჰმუდის მიერ გაუქმებული 1826 წელს.

²⁰ ზაენი (არაბ. زعيم, ტექსტში მრავლობითის ფორმითაა მოცემული زعماء — ზუენა) — წოდებული მამულის მფლობელი ფეოდალი. ზიენეთის წლიური შემოსავალი 20.000 ახაზე მეტი უნდა ყოფილიყო. მამული, რომელსაც 20.000 ახაზე ნაკლები შემოსავალი ჰქონდა, იწოდებოდა تيمار — თიშარად. ზაენები და თიშარის პატრონები მოვალენი იყვნენ სამეფო ლაშქრობაში მიღეთ მონაწილეობა გარკვეული რაოდენობის ჯარით.

²¹ "გურია" ტექსტში كورل — გურ[ი]ელადაა გადმოცემული, ისევე როგორც სამეგრელოც მისი მთავრის داديان — დადიანის სახელით იხსენიება. იმერეთს, როგორც ცნობილია, თურქები აჩიკ-ბაშს ეძახდნენ.

دينك حرکت پرنكبتلری نه یوزدن اولورسه بعون الله تعالى حسن تدبیر دلپذیر ایله دفع مشرتلرنده فرصت ال ویردکجه قزلباش بد معاشک پنجهٔ تقابیرینه گرفتار اولان قلاع و بقاعک فتح و تسخیری بابنده جان و دلدن بذل مقدور ایلیوب کمافی الاول بلطف الله تعالى قزلباشه وجود ویرمیوب اول سرحدلر کرکی کبی محافظه اولندیغندن غیرى بو سنه دخی اولطرفدن دشمنه کوشمال ویریلوب دین و دولتمه لایق و رضای همایونمه موافق و صلاح حال عباد و انتظام بلادہ مطابق انواع خدمات جمیلہ وجوده کتورمک بابنده فرمان اولمشدر آستان سعادت آشیانمه اولان صداقت و اخلاص و عبودیت و اختصاصک مستوجب رأفت واقع اولمغین حقیقده مزید عنایت خسروانمه ظوره کتوریلوب خاصه خلع فاخره مدن بر ثوب خلعت مورث البهجت عنایت و احسان اولنوب فلان ایله ارسال اولنمشدر بیوردمکه حکم شریفم وصول بولدقده انعام و ارسال اولنان خلعت فاخره و کسوت باهره می انواع تعظیم و اکرام و اصناف توقیر و احترام ایله استقبال ایدوب الوب کیوب دخی حقیقده صدور بولان احسان فراوانم مقابله سنده غیرت کمرین ایکی یردن قوشانوب تحت حکومتکده اولان کرجهستان عسکرندن ماعدا ممکن اولدقجه حسن استمالته اطراف و اکنافده اولان کرجهستان بکیرین و نامدارلرین یانکه کتوروب یومافیوما درنک و جمعیتک ازیادی بولمغه و اعدا اوزرینه غالب اولمغه سعی ایدوب و امدادکه مأمور اولان مشارایله طربزون بکریکیسی عمر دام اقباله ایله ذکر اولنان طوائف عسکر ایله مناسب کوریلان محلده جمعیت و درنک ایدوب عبادا بالله تعالى اعدا طرفندن اوزریکره هجوم و حرکت و کرجهستان مملکتلرینه قصد مضرت

ლოვანი იყენენ და სამსახურის შესრულებაში გულმოდგინებითა და ყურადღებით მოეკიდონ. ანატოლიის ვილაჟეთის პატივდებული და სახელოვანი სანჯაყთაგანი, სან-ჯაყი, შენ გემოდა არფალიკის²² წესით და შენ მიერ დასაკავებლად მზადაა. ახლა შენც, შენს ბუნებაში თანდაყოლილი დიდი თავგამოდების, განუზომელი მამაცობისა და გმირობის შესაბამისად, მოიკრიბე რაც ძალი და ღონე გაქვს და შენი მმართველობის ქვეშ მყოფი საქართველოს ჯარის გარდა, შესაძლებლობის ფარგლებში, საქართველოს სხვა ბეგები და გულადი წარჩინებულები წაახალისე და საკმარისი ხალხი შეკრიბე და შემოსენებულ ბეგლარბეგებს დაუკავშირდი. შეიკრიბენით იმ ადგილას, რომელიც მოხერხებულად იქნეს ცნობილი და მაღალი ჩემი სახელმწიფოსათვის, დროის საჭიროებათა მიხედვით, სამჯობინო და მეტად სასარგებლო სამსახურის გასაწევად დიდი მუყაითობა გამოიჩინეთ. სარწმუნოების მტერთა ბოროტებით აღსავსე მოქმედებათაგან მარცხის თავიდან ასაცილებლად, რა მიზეზითაც არ უნდა იყოს ეს [მარცხი] გამოწვეული — მაღალი ალშაჰის შემწეობით — კეთილგონიერული ღონისძიებები იხმარეთ [და], როგორც კი შე მოხვევა მოვეცემათ. უმედურ ყიზილბაშთა მტაცებლურ კლანქებში ჩაგარდნილ ციხესიმაგრეთა და ადგილთა დაპყრობისათვის სულითა და გულით მთელი თქვენი ძალ-ღონე არ დაზოგოთ და წინანდებურად, მაღალი ალშაჰის წყალობით, ყიზილბაშს სიციოცხლად არ შეარჩინოთ. გარდა იმისა რომ მაგ საზღვრები ჯგროვნად უნდა იქნეს დატული, ამ წელსაც მაგ ადგილებში მტერი უნდა დანსაჯოს. გასწიეთ მრავალგვარი კეთილი სამსახური, რომელიც სარწმუნოებისა და ჩემი სახელმწიფოსათვის ღირსეული, ჩემი უდიდებულესობის ნების შესაფერი, ქვეშევრდომთა მდგომარეობის გამაუმჯობესებელი და ქალაქებში წეს-რიგის [დამამყარებელი] იყოს, რა-

²² სანჯაყის ადგილმდებარეობა ჩვენ ამჟამად ვერ დავადგინეთ. ყოველ შემთხვევაში ჩვენს ხელში მყოფი ლიტერატურის მიხედვით ეს ვერ მოხერხდა. ვფიქრობთ, რომ ეს სახელი დამახარჯებულად უნდა იყოს დაბეჭდილი და დოკუმენტის დედნის გარეშე, ან ვიდრე ამ საკითხზე სხვა წყარო არ აღმოჩნდება, მისი გამოარკვევა გაკორტდება.

²³ იხ. ზემოთ შენიშვნა 16.

اولورسه حسن تدبير و تداركه دفع مضرت
اولنوب ممالك محروسه مدن بر محله ضرر و
كزند ايرشدرمامكه و فرصت ال ويردكجا
اولطر فلرده كرجستان قلاغندن و غيريدن
قرقلاش كرفاشك النرنده اولان قلاع و بقاعك
اتزاعي بابنده بذل همت ايدوب اغور همايونده
انواع يوزاقلقاري وجوده كتورمكه اقدام
تام و اهتمام مالاكلام ايليه سز و بالجمله سنك
امور جنك و حربده و دفع و رفع اعداد.
تيقظ و اتباه و حسن تدبير و تداركه
اعتماد همايونم مقرر در ايمدى اعداى دينك مكر
و حيله لرندن غافل اولميوب دائما بصيرت
اوزره اوله سن كرجستان طرفي ايله تقيد
همايونم كلى اولمغه حاليا وزير اعظم و سردار
اكريم فلان ادام الله تعالى اجلاله يه دخي
خير كوندريلوب مشارايه دخي كرجستان احواله
تقيد تام ايليه ديو فرمان عاليشانم اولديفنندن غيري
بو سنه سفر همايونم سائر سنه لرندن زياده اقدام
اوزره اولمغين عامه جنود مسلمين و كافة عساكر
موحدين سفر ظفر اثرمه مأمور اولوب سردار
ظفر شعارم انشاء الله الملك المتعال عن قريب عساكر
دريا مثال ايله سرحد منصوره وارمق اوزره در
عون خدای معال ايله بو سال فرخنده فائده اعداى
ديندن كما هو المرام اخذ انتقام مسر اولمق حضرت
واهب الامالدين رجا اولنور اميددر كه مقدما ديار
شرق فتوحاتي كرجستان ديارلرندن ظهور
ايتدوكى كى كى كى و فتح و ظفر
اول ديارلرندن كشاد بوئوب رعايا و برابا ملاحده
دوزخ قرينك شور و شرلرندن امين اوله لر ايمدى
كوره يم سنى بو سنه دخي نوجهل ارلك و دلاورلك
اظهار ايلوب خدمت دين و دولت ميداننده نه
طريقه نصب رايت غيرت و حميت ايدرسن

შიაც ვაიცა ბრძანება [ესე] ჩემი. ვინაიდან
შენი ერთგულება, გულწრფელობა, მორჩილე-
ბა და გულმოდრინეობა ჩემი ბედნიერების
ბუდე ტახტისადმი იმსახურებს მოწყობას,
შენდამი გამოჩენილ იქნა ჩემი მომეტებული
სამეფო მზრუნველობა: შენ გებოდა და გე-
წყალობა ჩემი სამეფო საპატიო სამოსელთა-
გან ერთი სიხარულის მომნიჭებელი ჩემი ხალათი
და მავანის²¹ ხელით გამოგეზავნა. ვბრძანე
რომ, როგორც კი ჩემი დიდებული ბრძანებუ-
ლება მიაღწევს [შენთან], ნაბოძებსა და გამო-
გზავნილ ჩემს საპატიო ხალათსა და ბრწყინეა-
ლეს სამოსელს მრავალგვარი დიდებით, პატივი-
თა და მოწიწებით შეეგებე, მიიღე და ჩაიცვი.
[ამის გარდა] კიდევ შენთვის გაცემულ ჩემ
უხე წყალობათა საპასუხოდ გულმოდგინეო-
ბით მოემზადე, რომ ორი სამსახური გამი-
წიო²². შენს განკარგულებაში მყოფი საქართ-
ველოს ჯარის გარდა, შეძლებისდაგვარად,
[სხედასსხვა] კუთხეებში მყოფი საქართველოს
ბეგები და წარჩინებულები კეთილი გულით
მიიხზო, მიიხმე შენთან და ყოველი ღონე
იძიე, რათა შენმა [ჯარის] შენაერთებმა
დღითი დღე იმატოს და მტერზე გაიმარჯვოს.
შენს მაველად დანიშნული ზემოსხენული
ტრაპიზონის ბეგლარბეგი ცო მერის — ხან-
გრძლივი იყოს მისი კეთილდღეობა — ზემო-
აღნიშნულ ლაშქართან ერთად შესაფერი-
სად მიჩნეულ ადგილას შეიკრიბებით და, მა-
ღალმა ალღაჰმა გვაშროს, უკეთუ მტერი
თქვენზე წამოვიდა, თავს დაგესხათ და მოინ-
დომა საქართველოს ქვეყნების დაზიანება,
კეთილგონიერულ ღონისძიებათა მიღებით
მარცხი თავიდან აიცილეთ. გამოიჩინეთ სრუ-
ლი შეუპოვრობა და მომეტებული გულმოდ-
გინეობა, რათა ღვთივდაცულ ჩემს სახელ-
მწიფოს არც ერთ ადგილს ზიანი არ მიადგეს

²¹ იხ. ზემოთ შენიშვნა 6.

²² ეს ფრაზა დედანში ასეა: غيرت كمرين ايكى يردن قوشانوب; მისი სიტყვესიტყვითი თარგმა-
ნა: „გულმოდგინეობის ქამარი ორ ადგილას შემოირტყი“. თურქულში ქამრის შემორტყმა სამსახურისათვის
მომზადებას, ხოლო ქამარშემორტყმული (კმრსთე) სამსახურად მომზადებულს, ან ვისიმე სამსახურისა-
თვის თავის შეწირვას ნიშნავს (იხ. سامى. تركى قاموس ج. 1182). ამისდა მიხედვით, ზემოთყვანი-
ლი თურქული ფრაზა, ვ. ი. „გულმოდგინეობის ქამრის ორ ადგილას შემორტყმა“ ჩვენ ვთარგმნით აგულ-
მოდგინეობით მოვსაზრებ, რომ ორი სამსახური გამიწიო“. ტექსტის ასეთი გაგება მითაც დასტურდება, რომ
ხონთქარი მოურავისადმი მოითხოვს ორგვარ სამსახურს: 1. მოამხადოს სალაშქროდ მისი (მოურავის) ხელ-
კვეთი ჯარი და 2. საქართველოს სხვა ერისთავები და მმართველებიც მიიხზოს და ჯარი გამოაყვანიოს.

انشاء الله تعالى من بعد وجوده كلان خدمتك
مبرور و سعيك مشكور اولوب مقابله مسنده
اكر سن و اكر سنكه خدمته بولنا نلر انواع
عنايت عليه خسروانه مزله مظهر عاطفت و
احسانمز اولورسز اكا كوره خاطر يكرى خوش
طوتوب كون بكون حقهده مزيد التفات
همايونى موجب آثار حسنه يبيلوب خدمات
مستحسنه ظوره كتورمه سعي ايدسز و
دشمن طرفندن مطلع اولديگك اخبارى سردار
نصرت شعارمه و سده سعادت مدارمه عرض و
انپادن خالى اولميهسز و السلام.

საქმეში. ამრიგად, სარწმუნოების მტერთა მოციქო და მუდამ შორსმჭვრეტელობა გამოიჩინე. ვინაიდან ჩემი უდიდებულესობა დიდ მზრუნველობას იჩენს საქართველოს ქვეყნისადმი, ამა და ამ²⁶ ჩემს დიდ-ვეზირ-მთავარსარდალსაც — მაღალმა ალლამმა ხანგრაძივი ჰყოს დიდებულება მისი — ეცნობა და გაიკა „მაღალირსულელი ჩემი ფირმანი მასში, რომ ხსენებული [დიდი-ვეზირი] სრული მზრუნველობით მოციქოდა საქართველოს ვითარებებს. ამის გარდა, ვინაიდან წლევან-დელი ჩემი სამეფო ლაშქრობა ტარდება უფრო მეტი გულმოდგინებით, ვიდრე სხვა წლებისა, ამიტომ საყოველთაოდ მუსლიმთა ჯარს და მთლიანად ერთმერთობის მაღიარებელ ლაშქარს ებრძანა ჩემს ძღვევამოსილ ლაშქრობაში მონაწილეობის [მიღება]. ხოლო ჩემი ძღვევამოსილი სარდალი, თუ მაღალმა ალლამმა-მეუფემ ინება, მზად არის უახლოეს ვადაში ზღვა ლაშქრით წამოვიდეს ლეთიგვაპარჯებული საზღვრისაკენ. იმედისმცემელ დიდებულ [ალლამს] ვსთხოვთ, რომ ამ ბედნიერ წელს, მაღალი ღმერთის შემწეობით, მივაღწიოთ სარწმუნოების მტერზე სასურველ შურისძიებას. იმედია, რომ, როგორც წინათ აღმოსავლეთის ქვეყნების დაპყრობა საქართველოს ქვეყნებიდან დაიწყო, ისე ახლაც დაპყრობათა და გამარჯვებათა კარი მაგ ქვეყნებიდანვე გაიღოს, რათა უზრუნველყოფილ იქნეს მოხარაჯე და აზატი ქვეშევრდომნი²⁷ მაგ ჯოჯოხეთისწილ ურჯულოების ბოროტებათა და სიავებათა. ამრიგად, ამა შენ იცი, წელსაც როგორ მამაცობასა და გამირობას გამოიჩინე და სარწმუნოებისა და ჩემი სახელმწიფოს სამსახურის ასპარეზზე მხნეობისა და მამულშვილობის დროსას როგორ აღმართავ. თუ მაღალმა ალლამმა ინება, ამიერიდან შენ მიერ გაწეული სამსახური სანაქებოდ ჩაითვლება, ხოლო შენი გულმოდგინება — მადლობის ღირსად, რის სანუქჟოდაც, როგორც შენ, ისე შენთან სამსახურში მყოფნი, მრავალი ჩვენი მაღალი სამეფო მოწყალების, ჩვენი შემწყყარებლობისა და დაჯილდოების ღირსნი გახდებით. ამისდა შესაბამისად, თქვენთან კეთილად ვართ განწყობილი და შენს მიმართ დღით დღე მზარდი ჩემი უდადებულესობის ყურადღება ჩემგან კეთილ საქმეთა მომასწავებლად ჩათვალეთ და ყოველი ღონე იხმარეთ ქებისღირსი სამსახური გაგვიწიოთ. არ დააყოვნოთ მტრის მხარეებიდან გაგონილი ამბები მოახსენოთ ჩემს ძღვევამოსილ სარდალსა და ჩემს ბედნიერების საყრდენ ზღურბლს²⁸. გათავდა.

²⁶ იხ. ზემოთ შენიშვნა 6. ამ დროს დიდ-ვეზირად და მთავარსარდალად, როგორც აღინიშნა, იყო ჰამიდ ახმედ-ფაშა (Hammer, Geschichte d. osm. Reiches., t. III, გვ. 930).

²⁷ ასე ვთარგმნით ჩვენ პირაობით ტექსტის ბრაი და სცა-ს. რეჯაჲ (არაბ. მრავლობა, მხოლოდობით რეჯაჲ — რაყიჯეთ) ნიშნავდა ოსმალეთის იმპერიის ქვეშევრდომს, რომელიც იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს, მაგრამ სახელმწიფოს დაცვაში მონაწილეობას არ იღებდა. ხოლო ბერნაჲ (არაბ. მრავ., მხოლოდობით ბერნაჲ — ბერიჯეთ) სახელმწიფო გადასახადთან თავისუფალი იყო, მაგრამ ლაშქრობაში მონაწილეობას იღებდა.

²⁸ გ. ე. ზონთქრის სასაბღეს.

სიმონ ჯანაშია

აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უმჯობესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის *

ძველი ქართლი, პოლიტიკურად და გეოგრაფიულად ფართოდ გაგებული, იყოფოდა რამდენიმე ნაწილად. ასე, ქართლი, როდესაც ის ეგრისსაც (ლაზიკას) შეიცავდა, იყოფოდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ნაწილებად; ამავე დროს, უკანასკნელს მიეკუთვნებოდა მთელი სამხრეთი საქართველოც (რაც თავისთავად მეტად საყურადღებოა).

მეთერთმეტე მეფე ამბაზასის შესახებ, — რომელიც „ქართლის ცხოვრების“, კერძოდ — ლეონტი მროველის, ძირითადი კონცეფციის თანახმად (ქართლი და ეგრისი ერთი სამეფოა უკვე ფარნაეზის დროიდან!) ზღვობს არა მარტო ქართლს, არამედ ეგრისსაც, — მოთხოვნილია რომ ოგსთა თავდასხმის გამო:

...„მოუწოდა ამბაზას ყოველთა ერისთავთა¹ ქართლისათა. და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, და — ხუნანისა, და — სამშვილდისა, და შემოკრებს მგედარნი სპასპეტისანი. ვიდრე მოსულამდე დასავლეთისა ერისთავთა², მოვიდეს ოგსნი ჩრდილოს კართა ქალაქისათა, რომელ არს მუხრანი“³.

ამავე ავტორის მტკიცებით, უკვე მცხეთის პირველმა მეფემ ფარნაეზმა მისცა ქართლს სათანადო ადმინისტრაციული წყობა — მან განაწესა რვა ერისთავი და ერთი სპასპეტი; საერისთავოებად გამოიყო: 1) კახეთი, 2) გარდაბანი (ერისთავის რეზიდენციით ხუნანში), 3) ტაშირი და აბოცი (ცენტრი სამშვილდეს იყო), 4) ჯავახეთი, კოლა და არტანი (ცენტრი წუნდას იყო), 5) სამცხე და აჰარა (ცენტრი ოძრგეს), 6) კლარჯეთი, 7) არგვეთი და 8) ეგრისი⁴. ამიტომ შეიძლება გვეფიქრა, რომ ამბაზას მეფის მოწოდებაზე თავის დრო-

* წერილის ძირითადი დებულება გამოქვეყნებული იყო ავტორის მოხსენებაში „მცხეთა — საქართველოს ძველი დედაქალაქი“ საქ. მეცნ. აკადემიის საიუბილეო სესიაზე 1941 წ. 2 მარტს, ხოლო მთლიანი სახით მოხსენება მოსმენილ იქნა საქ. მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიის განყოფილების სხდომაზე 1942 წ. 22 დეკემბერს.

¹ ხელნაწერში ეს სიტყვა მუდამ ქარაგმითა დაწერილი.
² ხელნაწერში ქარაგმით „ეგისა“ = ერისთავისა, რაც უბრალო lapsus calami უნდა იყოს.
³ 34. მარ., 40. — ნასეულ ნუსხაში (პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემით) საკითხავი დაზიანებულია, იხ. გვ. 34.

⁴ „განაწესნა“ ერისთავნი რვანი და სპასპეტი. ერთი გაგზავნა არგვეთს (მარგუს) ერისთავად და მისცა მცირით მითიჯან (მათჯან), რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღვამდე რიონს ზემოთ; და ამავედ ფარნაეზ აღაშენნა ორნი ციხენი, შორაპანი და დინა; და გაგზავნა ერთი კახეთისა ერისთავად, მისცა არავეთიჯან ვიდრე ჰერეთამდე, რომელ არს კახეთი; ერთი გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი (გარბანი); ერთი გაგზავნა სამშვილდეს ერისთავად და მისცა სკორეთისა მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი (ხაშირი) და აბოცი (გოცი); ერთი გაგზავნა ერისთავად და მისცა ფანავითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და

ზე ვერ გამოცხადდნენ ხუთი ერისთავი სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოში მარტოა ლაქ: ამაზასპის მეფობის სხვა პერიოდების შესახებ თხრობაში მროველი გვაძინებს რომ... „აღდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი, ორნი ერისთავნი ეგრისისანი, ერთი ოძრჯისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“, გააბეს კავშირი სომხეთის მეფესთან და ამ უკანასკნელის ძის მეფედ მოწვევის შემდეგ, ეს „განდგომილნი ერისთავნი ქართლისანი“ თავს დაესხნენ ამაზასპს სომეხთა, ბერძენთა და ოგსთა მოკავშირე რაზმებთან ერთად¹.

თუ ამ ცნობებში ბევრი რამაა ხელოვნური და მწიგნობრული წარმოშობისა, უფრო რეალურია ის დაყოფა, რომელიც საკუთრივ ქართლს ჰქონდა, მაგრამ ეს დაყოფა სხვა პრინციპზე იყო აგებული. თუმცა ამ დაყოფის შესახებაც ჩვენ სრული ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ქართლის ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანი საეცებით მკაფიოდ არის წარმოდგენილი. ეს არის „შიდა (შინა, შიგა) ქართლი“. მოგვიტხრობს რა ქართლის ადმინისტრაციული წყობის შესახებ, რომელიც ფარნავაზმა დააწესა, მროველი აღნიშნავს, რომ სპასპეტის ნაწილად ფარნავაზმა გამოჰყო „შიდა ქართლი“. ამ წილს პირველი ადგილი უნდა დაეჭირა ქართლის ადმინისტრაციულ წყობაში. მროველი წერს:

„ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტასის-კარადმდე და ფანავარადმდე, რომელ არს შიგა ქართლი“².

აქ ჩრდილოეთის საზღვარი იმიტომ არა აქვს აღნიშნული ავტორს, რომ ის გულისხმობს ერთიანი ქართლის ჩრდილოეთის საზღვარს—კავკასიონს. დასავლეთის საზღვრის ხაზად აქ სურამის ქედია ნაგულისხმევი, რომელსაც მაშინ, სხვადასხვა ნაწილში, ლადო და ლიხი ეწოდებოდა; ამ დასავლეთის ხაზზე მიუთითებს ტასისკარი, ბორჯომის ხეობაში მდებარე პუნქტი. სამხრეთის საზღვრად ნაჩვენებია ფარავნის ტბა (ესლა რომ სრულიად დამახინჯებული სახელთაა ზოგჯერ წარმოდგენილი—თოფარავანი); აღმოსავლეთით სასაზღვრო ხაზი მდინარე არაგვზე და თბილისზე გადიოდა.

მეორე შემთხვევაში პროვინციის აღმოსავლეთის საზღვარს მროველი არმაზზე დასდებს და არა თბილისზე, მაგრამ ეს ადგილი სპეციალურ განხილვას მოითხოვს. ცნობა შეეხება ეთანრქი ქართლის უფროსი შვილის, მცხეთოსის, წილს. მცხეთოსი თავის სამფლობელოს, რომელიც „თბილისითგან და არაგვითგან სპერის ზღვამდე“³ (ე. ი. ლახისტანის სანაპირომდე შავ ზღვამდე და მდ. ჭოროხის შესართავის რაიონამდე) იყო გადაქიმული, უყოფს სამ შვილს: უფლოსს, ოძრჯოსს და ჯავახოსს:

... (მცხეთოსმა) „ოძრჯოსს მისცა ტასისკართგან ვიდრე ზღვამდე სპერისა, ქუყყანა კლდოვანი. ამან ოძრჯოს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, ოძრჯე და თუხარისი. ჯავახოსს (ხელნაწერში დამახასიათებელი: ჯაოხოს) მისცა ფანავართგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა. ამან ჯავახოს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქავთა-ქალაქი, ხოლო აწ ჰქვიან ჰური⁴, ხოლო

კოლა-არტანი; ერთი გაგზავნა ოძრჯოს ერისთავად და მისცა ტასისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღვამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა; ერთი გაგზავნა კლარჯეთს, მისცა არაიანითგან ზღვამდე; და მერვე, ქუჯი, ერისთავად ეგრისს (ხელნაწერში დამახინჯებულია: ... ქუჯოს ერისთავები და ეგრისი). ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტასისკარამდე (თასისკარამდე) და ფანავარამდე, რომელ არს შიგა ქართლი“... ქ. ცხ. მარ., 20—21. შდრ. ანას. გვ. 17.

¹ ოგსის „მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისისათა“. ეგრისის ორი ერისთავი არიან საკუთრივ ეგრისისა და არაგვეთის ერისთავები. ქ. ცხ. მარ., 42, ანას. 35—36.

² ქ. ცხ., მარ. 21; ანას. 17—18; მეორე ადგილას „შიგას“ მაგივრად სწერია „შინა“, იქვე, გვ. 7; ეს ფორმები (შინა, შიდა, შიგა) ხშირად სცვლიან ერთმანეთს ძველ ქართულში; უძველესი მათ შორის არის „შინა“.

³ „დაიპყრა ქუყყანა ტფილისითგან და არაგვითგან დასავლეთ ვიდრე ზღვამდე სპერისა“, ქ. ცხ. მარ., 6.

⁴ ძველად ქართველები არტანას ოლქს ეძახდნენ და არა ქალაქს. ქალაქსა ეს სახელწოდება გაცილებით უფრო გვიან მიიღო. მოყვანილ ადგილას, მაშასადამე, საუბარია არტანის ქალაქზე და არა ქალაქზე არტანის სახელწოდებით.

უფლოს დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა მცხეთოს[ისა მცხეთას, და ეპყრა ქუეყანასა არაგვითგან და ტფილისითგან ვიდრე ტასის-კარამდე და ფანავარადმდენ და ამან აღაშენა უფლისციხე [და] კასპი“¹.

უფლოსის სამფლობელოსათვის აქ იგივე ნაპირებია აღნიშნული, რომელნიც წინა ნაწყვეტში იყვნენ დასახლებული, როგორც შიდა ქართლის საზღვრები. მაგრამ ჩვენს უკანასკნელ ციტატაში ფრახას, რომელიც უშუალოდ მოსდევს სიტყვას „კასპი“, თითქოს შეაქვს ცოტაოდენი ცვლილება „შიდა ქართლის“ საზღვრების განმარტებაში და, ამას გარდა, შემოაქვს ერთი ახალი ცნობაც. იქ ნათქვამია:

„... არაგვითგან და არმაზითგან (არმაზისგან) ვიდრე ტასის-კართამდე, უწოდა ამას ქუეყანასა ზენა სოფელი (ხელნაწერში დამახინჯებულია: ზენას სოფლის), რომელსა აწ ჰქვან შინა ქართლი“².

შიდა ქართლის ყველაზე უფრო შორეულ აღმოსავლეთ პუნქტად აქ აღნიშნულია, თბილისის ნაცვლად, არმაზი; სამხრეთის სანაპირო ხაზზე სრულიად არ არის აღნიშნული „ფანავარი“ (ფარავნის ტბა). უკანასკნელი ფაქტი შეიძლება შემთხვევითი გარემოებითაც აიხსნას: ან ტექსტის სათანადო აღდგომის მექანიკური გამოყარდნით, ანდა მოკლედ თქმის სურვილით. მაგრამ თბილისის არმაზით შეცვლა, ალბათ, შემთხვევითი არ არის და, შესაძლებელია, მოწმობს იმას, რომ ძველი დაყოფა, პირველად აქ აღნიშნული, თავის აღმოსავლეთის საზღვრებში არ ემთხვეოდა საეგვებით ავტორის თანადროულ საზღვრებს.

„ზენა სოფელი“-ს დასახელებას ჩვენ ჯუანშერთანაც ვხვდებით, მეფე არჩილის მიერ ერისთავთა შორის ქართლის დანაწილების შესახებ ამბავში. ქართლის ერისთავები ღებულბენ თავის წილს, როგორც ცოლის შვიტევს, რომელიც არჩილის ძმისშვილებს თან გამოჰყვია. ამ უკანასკნელთა მამა, არჩილის უფროსი ძმა, მეფე მირი სიკვდილის ჟამს თავისი სამეფოს მემკვიდრედ ნიშნავს არჩილს, რადგანაც მირს ეავი არ ჰყავდა. მაგრამ მირს შვიდი ქალიშვილი ჰყავს და არც ისინი უნდა დასტოვოს გულნაკლულად. და აი მომაკვდავი, ჩვეულების წინააღმდეგ, ავალებს თავის ძმას, არჩილს, მიათხოვოს ქალიშვილები საკუთარი ერისთავებს და შედგენაირად გაჰყოს „ქვეყანანი ქართლისანი“: ნახევარი გაჰყოს თანაბრად მირის ქალიშვილებს და მეორე ნახევარი კი თვითონ დაიტოვოს. „საუხუცესოდ“

¹ ქც. მარ. 7; ანას. 6.—ნაწყვეტის ბოლოს ტექსტი დამახინჯებულია გადამწერთაგან: სიტყვა „კასპი“ შეერთებულია მომდევნო სიტყვასთან „არაგვითგან“. ჩვენ გაეთიშეთ ეს ხელოვნური კომპოზიტი, ისევე, როგორც გამოცემელიც მოქვეულა, და გადაიტანეთ, კავშირ „და“-ს ჩასმით, სიტყვა კასპი წინა ფრახაში. და მართლაც, ავტორი მცხეთოსის სხვა შვილებზე მოგვითხრობს, რომ თითოეულმა მათგანმა ააშენა ორთაი ქალაქი, მნიშვნელოვანი მათ სამფლობელო პროვინციამ. ამასვე ველოდით ჩვენ უფლოსის შესახებ თხრობაში, რაც ამართლებს ჩვენს კონიქტურას. საერთოდ შესაძლებელსა და დასაშვებს. ასეთი შესწორების გარეშე ტექსტს ეკარგება აზრი.

² ქც. მარ. 7; ანას. 6.—ნაყლებ ბუნებრივია ასეთი აღდგენა: „... უწოდა ამას ქუეყანასა ქუეყანა ზენა სოფლის“... აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება ამ აღდგომს („მამასადაწმ, შიდა ქართლი XI ს. იწყებოდა არაგვითგან და არმაზითგან და ტასის კარამდის მიდოდა. ამას წინათ თურქი „ზენა სოფელი“ რქმევია. „მატიანე ქ—ი“-თგან კი ისე გამოდის, თითქოს „ზემო ქუეყანა“ ქართლს გარეშე ყოფილიყოს“... ქართუ. ერის ისტორია, II, 284). მაგრამ, როგორც ეტყობა, აკად. ჯავახიშვილმა დიდი მნიშვნელობა ამ მიანიჭა მროველის ამ ცნობას, და შემდგომ ის მცდარადაც მიიჩნია, იმიტომ რომ მისივე რედაქციით 1923 წ. გამოცემულ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ სახელწოდება „ზენა სოფელი“ მიკუთვნებულია სამხრეთ საქართველოსათვის (ამ დასახელებით მოხაზულია ახალციხისა და ახალქალაქის რაიონები, ძველი სამცხე და ჯავახეთი), „შიდა ქართლი“ აქ აღნიშნულია, როგორც „შიდა სოფელი“ („შიდა ქუეყანა“), ხოლო უფრო გვიანდელი „ქვემო ქართლი“ (ალგეთისა და ქცია—ხრამის ხეობა) აღნიშნულია, როგორც „ქვენა სოფელი“ (ამ დასახელებით მოხაზულია აგრეთვე თრიალეთისა და წალკის რაიონები). „შიდა სოფელი“ და „ქვენა სოფელი“ შექმნილია, უნდა ვიფიქროთ, ხელოვნურად „ზენა სოფლის“ ანალოგიით. ასეთ გაგებას ეწინააღმდეგება რიგი წყაროების ცნობები, რომელთა შესახებ კვემით გვექნება საუბარი.

მირი უტოვებს არჩილს მთელ „დასავლეთ“ (მროველის ტერიმინოლოგიით) ნაწილს „ეგრისს, სუანეთს, არგვეთს და გურიას“.

მთელ ამ თხრობაში, რომელიც შეთხზულია ავტორის მიერ, რათა ახსნას მის დროს არსებული ვითარება, ბევრი რამ არის საინტერესო, თუმცა სურათის ცალკეული ნაწილები ცუდად არის ურთიერთშეწყობილი¹. საგულისხმოა, მაგალითად, ფეოდალური გაყოფის აღწერა („საუხუცესო“) და დახასიათება საადგილმამულო დამოკიდებულებისა მეფესა და ფეოდალებს შორის: გაყოფა ორ (საუხუცესოს გარეშე) თანაბარ ნაწილად წარმოებს იმგვარად, რომ მეფე თითოეულ სენიორიაში, რომელიც მისს სიძე-ფეოდალებს ეკუთვნის, თავის წილად ამ ფეოდალურ სამფლობელოს ნახევარს იტოვებს,—ხოლო ნაწილი არჩილისი იყო განზოგებით გამონაყოფი ყოველთა ამათ ჳევთაგან“². მაგრამ ამჟამად ჩვენ გვინტერესებს ამ კონტექსტში „ზენა სოფლის“ მოხსენიება. ამ გეოგრაფიული ცნების რეალური შინაარსის გაგებისათვის საჭიროა მხედველობაში ვიკონიოთ მთელი თხრობა, რომელიც საზღვრავს თითოეული ნაწილის ტერიტორიას: პირველი ქალიშვილის ქმარი, გუარამ კურაპალატი, ჰვლობს კლარჯეთსა და ჯავახეთს, მეორის ქმარი—პიტიახში, ფეროზის ჩამომავალი, თრიალეთის, ტაშირისა და აბოცის მფლობელია, მესამე და მეოთხე ქალიშვილების ქმრები „ზენა სოფელს“ მიიღებენ, „ე. ი.—ქართლს“ („ორთა ამათ განუყოფი ზენა სოფელი, რომელ არს ქართლი“), მეხუთის ქმარი ვარაზმანი ღებულობს ტერიტორიას კოტმანიდან ქურდისხევამდე, მეექვსის ქმარი ჯუანშერი ჯუარს, ხერკს, მთიულეთს (მთა-ნაწილს), მანგლისისხევს მთლიანად და თბილისს. მეშვიდე ქალიშვილი, სრულიად აუცილებელი არა მარტო ავტორის წინასწარი განცხადების გამო, არამედ მთელი კონცეფციის³ მთლიანობის თვალსაზრისით, თავისი ქმრითა და მზითვეით სრულიად ამოვარდნილია ავტორის თხრობიდან, არ ვიცით ვადამწერთა წყალობით თუ ავტორის დაუდევრობის გამო. მირის მეშვიდე ქალიშვილის წილი რჩება გაურკვეველი, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ეს კახეთი არ არის: ცოტა ქვევით ავტორი მოგვითხრობს, თუ როგორ უბოძა არჩილმა კახეთი თავის „ტაძრეულებს“ და თან აწაუბრობაც მიანიჭა მათ: „... ამისა შემდგომად მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი; აზნაურ ყუნა იგინა“⁴.

ამრიგად, „ზენა სოფლის, ე. ი. ქართლის“, საზღვრები, ჯუანშერის მიხედვით, ჩვენთვის დაახლოებით გამორკვეულია. ეს მროველის იგივე „შინა ქართლია“, მაგრამ ცოტაოდენ შემცირებული სახით: მასში არ შედის, ყოველ შემთხვევაში, თრიალეთი, მანგლისისხევი და თბილისი თავისი რაიონით. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს „კოტმანის“ დასახელება. თუ ეს იგივე „კოდმანია“, ისტორიულად ცნობილი სოფელი მცხეთასთან, რაც შეუძლებელი არ არის, მაშინ გამოდის რომ ზენა სოფლის ფარგლებიდან ჯუანშერი გამორიცხავს მცხეთასა და მის მიდამოებს. კოდმანი ნაჩვენებია ვახუშტის მიერ, როგორც

¹ ასე, მაგალითად, ავტორის აზრით, ეს ნაწილები მხოლოდ და მხოლოდ შემთხვევაში დაუბრუნდებოდა ერთი მანკატი, მეფის ახალი სიძეები უკვე აღმოჩნდნენ აღნიშნულ ტერიტორიებს.

² ძველი ქართული „განზოგება“ ნიშნავს შუაში გაყოფას, რაც, ჩანს, გაუგებარი აღმოჩნდა ვადამწერთა ზოგიერთი შემდგომი თაობისათვის და ამის გამო შეცვლილ იქნა სიტყვით „განზაღებით“, რაც სრულიად ამხანაურებს აზრს, იხ. ქ. ბ. მარ., 208, მაგრამ ანასეულმა ნუსხამ შეინარჩუნა თავდაპირველი საკითხავი, გვ. 154.

³ ჯუანშერის ეს კონცეფცია სრულიად ეთანხმება მროველის ზემოთ განხილულ კონცეფციას, რომლის მიხედვით ქართლი ცხრა ადმინისტრაციულ ერთეულად იყოფოდა: რვას მეთაურობდნენ ერისთავები, ხოლო მეცხრეს სპასპეტი მართავდა. ჯუანშერის მიხედვით, ეგრისისა და არგვეთის საერისთავოანი „საუხუცესოს“ წარმოადგენენ, რომელიც არჩილს დარჩა, ხოლო დანარჩენი შვიდი ნაწილი მირის შვიდ ქალიშვილს უნდა მისცემოდა.

⁴ ქ. ბ. მარ., 207—208; ანა. 153—154.

მცხეთის რაიონის სოფელი¹. (ზედმეტია შეჩერება იმაზე რომ „ზენა სოფლის“ ფარგლებიდან აქ გამოირიცხულია კლარჯეთი, ჯვანეთი, ტაშირი, აბოცი, ხერკი და ზოგი სხვა რაიონი). საფიქრებელია, რომ გამოთქმაში „ზენა სოფელი რომელ არს ქართლი“ მექანიკურად არის ამოვარდნილი განსაზღვრება „ზინა“, რადგანაც ნაკლებ მოსალოდნელია აქ ქართლის მერმინდელი, დავიწროებული, მნიშვნელობით ხმარება.

„ზენა სოფელი“ იხსენიება ძველი ქართული მწერლობის სხვა ძეგლებშიაც. ხშირად ეხვდებით ამ სახელწოდებას ასურელ მამათა ცხოვრებებში, რომელნიც ჩვენამდის გვიანდელი რედაქციების სახით არიან მოღწეულნი, მაგრამ, უპიკელია, ეყრდნობიან უფრო ძველ ცნობებს. კერძოდ, ეს შეიძლება ითქვას ამ ძეგლებში დაცული ისტორიული რელიეფების მიმართ, რომლებიც ჩვენ გვიანტერესებს ამჟამად². ასე, ასურელ მამათა (რომელნიც საქართველოში მოღვაწეობდნენ VI საუკუნეში) მეთაურის, იოანეს, ცხოვრებაში, თხრობაში იმის შესახებ, თუ როგორ წარავლინა ზედაზნის დამკვიდრებულმა იოანემ თავისი მოწაფეები ქართლის სხვადასხვა რაიონში სათანადო საგანმანათლებლო მოღვაწეობისათვის, ნათქვამია:

... წარავლინა მითვანნი რომელნიმე კახეთით და რომელნიმე კუხეთით და სხუანი ზენა სოფლით, ხოლო ნეტარი დავით—გარეჯისა უდაბნოსა და სხუანი ვარემო ქალაქისა ჩუენისა, ხოლო ივინი წარვიდეს და დამეკდრნეს რომელნიმე ქალაკთა და რომელნიმე ქუბათთა..., ხოლო ეზდერიოს—ქალაკსა სამთავისისასა!...³.

აქედან ცხადია, რომ ავტორისათვის ზენა სოფლის ცნება ყოველ შემთხვევაში და უპიკელად გამოირიცხავს კუხეთს (სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილია თანამედროვე კახეთისა, — ტერიტორია, რომელიც გომბორის უღელტეხილის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს) და კახეთს, ხოლო საეარაუდოდ—გარეჯის უდაბნოსაც და, იქნებ, სამთავისსა და მცხეთის მიდამოებსაც (თუ გამოთქმაში „ქალაქისა ჩუენისა“ ავტორი მცხეთას ჰგულისხმობს). მოცემული ადგილის მიხედვით გარეჯის, სამთავისისა და მცხეთის რაიონის შესახებ კატეგორიული მსჯელობა ძნელია იმიტომ რომ შეიძლება იყოს ნაწყვეტის მეორე ნაწილი („ხოლო...“) გაგებულ იყოს როგორც კონკრეტისაცა პირველი ნაწილისა. იმ პუნქტებიდან, რომლებიც შემდეგ ამ ცნობის განსაზღვრებადა დასახელებული და სადაც იოანეს მოწაფეები დამკვიდრდნენ, ამ ნაწყვეტში სახელდებით აღნიშნულია მხოლოდ სოფელი სამთავისი, რომელიც მდინარე რეხულას ხეობაში მდებარეობს.

დანარჩენი პუნქტები მოხსენებულია ამავე ძეგლის ბოლოს:

„... ამის. ნეტარისა იოანეს მოწაფეთაგანმან აღაშენა ალავერდი..., სხუამან—ქუბთი იულთისად და სხუთა აღაშენეს კახეთს მონასტერნი, ხოლო დავით აღაშენა უდაბნოდ იგი გარეჯისად... ხოლო ერთმან ზენა სოფელს აღაშენა მონასტერი,

¹ „მცხეთას“ მიაკუთვნებს ვახუშტი აგრეთვე ორ შინდისს, მუხად-გვერდს, კარსანს, საყურთი მცხეთას, არმაზს, ციხე-დიდს, ძეგვს, ხეკორდს, სასზორს, ნიშბისს, ოხერას, თელად გორს, გომიჯვარსა და ლავრას. გეოგრაფია, ბ რ ო ს ე ს გამოც., გვ. 471; თ. ლ ო მ ო უ რ ი ს ა და ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი ს გამოც., გვ. 197.

² ამ ძეგლთა ზსენებული ჩასიათი სათანადო სამეცნიერო მწერლობაში უკვე აღნიშნულია. იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ლ ი ქ ა რ თ. საისტ. მწერლობა, გამოც. I, 5—10; გამოც. II, 5—12; მისივე, ქართვ. გრის ისტორ., I, 332 შემდ.—აქად. კ. კ ე ე კ ლ ი ძ ე, ქართ. ლიტერატურის ისტ., I, 153—8, 134—140, 283—5, 343—5, 580—3; მისივე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, „ტფ. უნ. მოამბე“, VI; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 82—86; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქიტეპები, ტფ. 1928. კავაბაძის მიერ გამოცემული ტექსტები, რასაკვირველია, არქიტეპები კი არ არის, არამედ მერმინდელი შემოკლებები (სვინაჟარული მიდრეკილებისა). სიმოკლე არ არის ერთადერთი და აუცილებელი ნიშანი ამგვარი ძეგლების სიძველისა.

³ ასურელ მამათა ცხოვრ. არქიტეპები, გვ. 21; საბინინის გამოცემაში, საქართველოს სამოთხე, გვ. 200 ეს ადგილი სხვა რედაქციითაა მოცემული, იქ ამოღებულია ჩვენთვის საინტერესო ტერმინი.

რომელსა შინა დედალი ვერა რად შევალს და ვერცა რად მფრინველი დებს...¹

სამწუხაროდ, ავიოგრაფი არ აღნიშნავს, რომელია ეს პუნქტი ზენა სოფელში, სადაც აშენდა მონასტერი. არაპირდაპირ მინც ის იძლევა საკმაო მითითებებს როგორც ჩვენთვის საინტერესო პროვინციის საზღვრების, ისევე ამ პროვინციის იმ პუნქტების შესახებ, სადაც მიმდინარეობდა იოანეს მოწაფეების მოღვაწეობა. უკვე ასურულ მამათა მეტსახელეში, მათი მოღვაწეობის ადგილის მიხედვით შერქმეული, იძლევა ამ მხრივ გარკვეულ მასალას. ტრადიციული რწმენით, რომელიც უკვე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკაშია მოცემული, იოანეს სულ 12 მოწაფე ჰყავდა². შიო მღვიმელის ცხოვრებაში აღნიშნულია ამ პირთა სახელები: 1) შიო, 2) დავით, 3) იოსებ, 4) ანტონი, 5) თეოდოსიოს, 6) თათა, 7) პიროს, 8) ელია, 9) პიშენ, 10) ნათან, 11) აბიბოს, 12) იოანე³. იოანე ზედაზნელის ცხოვრება იძლევა რამდენადმე განსხვავებულ ნუსხას და ამას თან მამათა ზედწოდებებსაც დასძენს. იქ ნათქვამია: „სახელები წმიდათა მოწაფეთა იოანე ზედაძნელისათა: 1) დავით გარეჯელი, 2) სტეფანე ქისიყელი, 3) იოსებ ალავერდელი, 4) ზენონ იყალთოელი, 5) ანტონ მარტომყოფელი, 6) ისე წილკნელი, 7) თათა სტეფანწმინდელი, 8) ელია დიაკონი, 9) შიო მღვმელი, 10) ისიდორე სამთავნელი, 11) მიქაელ ულუმბოელი, 12) პიროს ბრეთელი, 13) აბიბოს ნეკრესელი“⁴.

მეორე ნუსხას გარკვეული უპირატესობა აქვს პირველთან შედარებით, მაგრამ საერთოდ, ცხადია, ცნობები ასურულ მამათა შესახებ მეტად ნაკლულსა და ფრაგმენტარულ ხასიათს ატარებს. ჯერ კიდევ საშუალო საუკუნეებში ამ საქმით დაინტერესებული ჰაგიოგრაფები ჩიოდნენ: „ხოლო ყოველთა ვერ ძალ-გუც მოკსენება“⁵. ყოველ შემთხვევაში, შემონახულია სხვადასხვა დროის შედგენილი ცხოვრებანი შემდეგ მამათა (თუ მამათა სიაზე მეორე ნუსხის მიხედვით ვიმსჯელებთ): 1) იოანე ზედაზნელის, 2) შიო მღვიმელის, 3) აბიბო ნეკრესელის, 4) დავით გარეჯელის, 5) ანტონი მარტომყოფელის, 6) ისე წილკნელისა და 7) იოსებ ალავერდელისა. ამათ გარდა ამ ცხოვრებებში მოხსენებული არიან: 8) ილია დიაკონი და 9) თათა⁶ და აგრეთვე 10) ეზდერიოს სამთავნელი, იდენტური იმ ისიდორესთან, ნუსხებში რომ არის მოხსენებული. ამრიგად, თითქოს უცნობია ჰაგიოგრაფებისათვის სახელები: 11) იულთელი მოღვაწისა (იულთა, აკად. კ. კეკელიძის მოსაზრებით, შერყენილი იყალთოა; მაშინ იულთელი მამა ზენონი იქნება) და 12) ზენა-სოფლის ერთი მონასტრის მშენებელისა.

როგორც ზემომოტანილი ციტატიდან ჩანს, იოანეს ეს მოწაფეები, ჰაგიოგრაფის წარმოდგენით, მოღვაწეობენ (ქვეყნის სხვადასხვა ოლქებად დაყოფის თვალსაზრისით) კახეთში, კუხეთში და ზენა სოფელში; საექვოდ რჩება, როგორც განკერძოებული რაიონები, გარეჯის რაიონი⁷ და მცხეთის სანახები. იოსებ ალავერდელის ნავიანევი ცხოვრების მი-

¹ ასურ. მამ. ცხ. არქეტოები, 35, საქ. სამოთხე, 207.

ამ უკანასკნელ გამოცემაში ეს ცნობა მეორდება,—ისეთი რედაქციით, რომელიც საერთოდ უფრო ახლოა კაცაძის გამოცემასთან,—აგრეთვე აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრებაში, გვ. 216; უკანასკნელი ფრაზა აქ ცოტა სხვადასხვად არის გადმოცემული: „... ერთმან ზენა სოფელსა აღაშენა მონასტერი და დადვა სასწაულს ი ვსტ. რათა არა და დედთავანი შევიდეს მას შინა, რომელმან ფრინველნი ცისანი და ქუფურამავალნი თჳსად დაამორჩილნა, ვერ იკადრებდეს დაბუდებად მას შინა, რომელსა ესე თჳსანი ჩუენნი ზედვიდეს დღეს“.

² Описание, II, 723.

³ საქ. სამოთხე, 224.

⁴ ქ. კ ე ლ ი ძ ე, ტფ. უნ. მოამბე, VI, 87—88.

⁵ იქვე, 87.

⁶ საქ. სამ., 206, 210.

⁷ გარეჯის რაიონი უპირისპირდება, ყოველ შემთხვევაში, კახეთს დავით გარეჯელის ცხოვრებაში

ხედვით, ექვსნი იოანეს მოწაფეთაგან დამკვიდრდნენ კახეთს, ექვსნი კი — ქართლს¹, ექვსნი კახეთისადმი მიეკუთვნებულა კონკრეტულად ალავერდი. ამ დაყოფით, კახეთსავე, რასაკვირველია, უნდა მიეკუთვნოს: 2) იყალთო (=იულთა?), 3) ქისიყი (სახელდობრ — ხირსა, თუ გარდმოცემას დაეუფერებთ)², 4) გარესჯა, 5) ნეკრესი და 6) მარტყოფი, — უფრო გვიანდელი ნომინელატურით, — ანტონის სამოღვაწეო ასპარეზი. „კახელეზსავე“ უნდა მიეკუთვნოს 7) ელია დეკანოზი, რომელმაც ცხოვრების გზა დაასრულა როგორც იმ მონასტრის მამათმთავარმა, იოანემ რომ ზედაზნის მთის ძირას ააგო³. გამოდის რომ „კახელი“ შეიღობა და აბა ექვსი. ეს იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ამ საეკლესიო მოღვაწეთა სიები არ იყო ზუსტად დადგენილი.

ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია გამოვარკვიოთ „ქართლის“ გეოგრაფიული შინაარსი, რომელსაც, ამ შემთხვევაში, მიეკუთვნება დანარჩენი ექვსი პუნქტი, სახელდობრ: 1) წილკანი, 2) სტეფანწმინდა⁴, 3) მღვიმე-სარკინე, შიოს მოღვაწეობის ადგილი, 4) სამთავისი, 5) ულუმბა და 6) ბრეთი.

თუ ასურელი მამების უფრო ადრინდელ ცხოვრებათა ავტორების (და, რატომუნდა, ნაწილობრივ აგრეთვე რედაქტორების) გეოგრაფიულ წარმოდგენებს დაეუბრუნდებით, ჩვენ დავადგენთ, რომ იქ „ზენა სოფელი“ იოსებ ალავერდიელის უფრო გვიანდელ ცხოვრებაში მოხსენიებულ „ქართლს“ შეესატყვისება აგრეთვე. თუ ზენა სოფლიდან უნდა გამოირიცხოს, როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული გვქონდა, „ქალაქისა ჩუენისა“, ე. ი. მცხეთის, მიდამოები, — ქართლის იმ პუნქტებიდან, სადაც იოანეს მოწაფეები მოღვაწეობდნენ, „მცხეთის მიდამოებს“ შეიძლება განეკუთვნოს მხოლოდ წილკანი და მღვიმე-სარკინე. მაშასადამე, დანარჩენი ოთხი პუნქტი, უკვე უპირობოდ და უთუშცაოდ, მიეკუთვნება „ზენა სოფელს“. ესენი არიან: ორი პუნქტი რეხულას ხეობაში — 1) სამთავისი⁵ და 2) სტეფანწმინდა — წლევი⁶, 3) ულუმბა, მდ. ალის-წყლის ხეობაში⁷ და 4) ბრეთი, მდ. დვანის-წყალზე. მაშასადამე, ჩვენ მიერ გარჩეულ ძეგლთა მიხედვით უკვე რეხულას ხეობიდან (სადგურ კასპიდან დაახლოებით), ყოველ შემთხვევაში, თვით სურამის ქედამდე მთელი ქართლი „ზენა სოფელს“ მიეკუთვნება.

მაგრამ ამავე ძეგლებში არის სხვა ცნობებიც, რომლებიც ახსტებენ და შეუქსა ჰყენენ ჰაგიოგრაფის წარმოდგენას ზენა სოფელზე. ასე, შიო მღვიმელის ცხოვრებაში იოანესა და მისი მოწაფეების ქართლში მოსვლის შესახებ მოთხრობილია შემდეგი: „ზევარდამო ბრძანებით“ მამები... „წარემართნეს გზასა, ქართლად მიმუყანებულსა“... და ... „მიიწივნეს... ქალაქად ქართლისა“. თუ აქ რამე შერყენილი არ არის, — რის შესაძლებლობა არ არ არის გამორიცხული, საბინინის გამოცემის საერთო ხასიათს თუ მივიღებთ მხედველობაში, — მაშინ ჰაგიოგრაფი ალბათ გულისხმობს „დედა-ქალაქს ქართლისას“, ე. ი. მცხეთას⁸. ყოველ შემთხვევაში, შემდგომი თხრობა მცხეთასთან ახლო მდებარე პუნქტზე მიუთითებს, იმიტომ რომ ქართლის კათალიკოსი, აგრეთვე წინასწარ სათანადოდ გაფრთხი-

სადაც მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ როგორ „მიიწივნეს მუნ კაცნი მონადირენი კერძოთაგან კახეთისათა“, საქ. სამ., 275; არქიტები, 39.

¹ საქ. სამ., 217.

² იქვე, 301.

³ საქ. სამთხე, 301—302.

⁴ გარდმოცემით, იხ. საქ. სამ., 302, წმინდა სტეფანეს სახელობის მონასტერი აუგია თათას მდ. რებულას ხეობაში, წლევის მთაზე.

⁵ ვახუშტი, გეოგრაფია, ბროსეს გამოცემა, გვ. 242.

⁶ იქვე, 240—242, ვახუშტის ცნობით, თვით პუნქტს მამება ჰქვია.

⁷ იქვე, 266.

⁸ ამ შემთხვევაში ფრაზა შემდგენიარად უნდა იქნეს აღდგენილი: „ხოლო მიიწივნეს დედა-ქალაქად ქართლისა“...

ლებული სირიელ¹ მამათა ჩამოსვლისა და მათი მისიის შესახებ, ხედება მათ შორის სიკრებულთ ზენა სოფლის საზღვრებთან: „აღდგა უსუქ² ღირსი ევლაიგოზ ყოველთა თანა ეკლესიისა შეილთა და განვიდა ზენა სოფლამდე“. არა გვევნია რომ ჰაგიოგრაფს განზრახული ჰქონოდა ცხენზე შეესვა³ კათალიკოსი და მთელი მისი ამაღა და შორეულ ქვეყნებში გაემგზავრებინა ისინი: უნდა ვიფიქროთ რომ შეხვედრა მოხდა სადაც მცხეთის ახლოს⁴.

კიდევ უფრო საგულისხმოა რომ ტერმინი, რომელიც ჩვენ გვიანტერესებს, შემონახულია აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრებაშიც, უძველეს უძველეს ძეგლში ასურელ მამათა ცხოვრების აღწერილობათა შორის. ცნობილია რომ აბიბოსის ცხოვრებამ საერთოდ ბერი საინტერესო ისტორიული რეალია დაიცვა⁵. მოქმედება წარმოებს იმ დროს, როდესაც ... „დაბეჭრა ქარფილი მეფესა სპარსთასა და ივინი ჳლმწიფე იყენეს ჩუნენსა ამას სოფელსა“⁶, ე. ი. VI საუკუნეში.

აბიბოსი არის ქალაქ ნეკრესის ეპისკოპოსი, კახეთში („ხოლო აბიბოს, ნეკრეს-ქალაქისა ეპისკოპოსი, ჳევისა კახეთისა“)⁷. აბიბოსი შურააცხოფს ცეცხლისთაყვანისმცემელთა სალოცავს და მის ამისათვის აპატიმრებენ, მაგრამ ვინაიდან მაშინ ქართლის, და, მაშასადამე, აგრეთვე კახეთის მოსახლეობის უზენაესი მსაჯულის ფუნქცია ქართლის მარზპანს ეკუთვნოდა⁸, რომლის მუდმივი რეზიდენცია თბილისს იყო, ამიტომ „მისწერეს მსწრაფლ ზენა სოფლად მარზპანისა საქმე ესე“...⁹ მარზპანის ბრძანებით, აბიბოსი მასთან წაიყვანეს. ბუნებრივია ვიფიქროთ რომ აქ ზენა სოფლად ქართლის გარკვეული (ცენტრალური) ნაწილი იწოდება და ზენა სოფელს განეკუთვნება ალბათ თბილისიც! მგზავრები ქართლ-კახეთის უძველესი მაგისტრალით წამოვიდნენ, გომბორზე (დაახლოებით, თანამედროვე გზატკეცილის მიმართულებით), რადგან პირველად მგზავრებმა იაღდოს (უძველესი ფორმა უნდა იყოს თანამედროვე „იყალთო“-სი) შეისვენეს¹⁰. შემდგომ მოთხრობილია, თუ როგორ მიადწიეს მათ „სამეფოსა ქალაქსა მცხეთასა“¹¹. აქ აბიბოსს ვითომ უფლებას აღძვევენ ინახულოს თავისი ამხანაგი შოო, მღვიმე-სარკინეში, და მხოლოდ ამის შემდეგ „მიიყვანეს იგი მარზპანისა მის ზენა სოფლად, სოფელსა, რომელსა ჰრქუიან რევი“¹². ამ ნაწყვეტიდან კარგად არა ჩანს, მიაკუთვნებს თუ არა ავტორი მცხეთასა და მღვიმე-სარკინესაც ზენა სოფელს, თუ მას ჰსურს მხოლოდ რეხის ადგილმდებარეობა განსაზღვროს ამ ცნობილი, ზოგადი გეოგრაფიული ცნებების საშუალებით. სად მდებარეობდა ეს რევი? აქ ყველაზე მეტი დამაჯერებლობით არჩევანი შეიძლება შეჩერდეს ამ სახელწოდების მქონე და ისტორიულად ცნობილ ორ პუნქტზე: 1) ერთი იქ მდებარეობდა, სადაც ლიხავი მტკვარს ერთვის და სადაც (ცოტა უფრო სამხრეთით) შემდეგში წარმოიშვა ქ. გორი; 2) მეორე—ქცია-ხრამის სათავეებთან, სადაც დღევანდლამდე არსებობს დიდი სოფელი ამავე სახელწოდებით. უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ვივარაუდებდით რომ აქ ნაგულისხმევია პირველი პუნქტი, რადგან ის ქართლის ცენტრში მდებარეობდა და რადგანაც იქ სამსახურებრივ მოვალეობათა გამო ადვილად შესაძლებელია ყოფილიყო იმ მომენტში მარზპანი. მე-

¹ საქ. სამ., 224—225. შეხვედრის შემდეგ, როგორც ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, ყველანი წარმართნენ და მიადწიეს მცხეთის კათედრალს, იქვე, 226.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართვ. ერის ისტ. I, 332—335.

³ საქ. სამ., 213; შდრ. არქიტები, 42.

⁴ იქვე, 214, საბინინის გამოცემაში—„ნეკრესელ-ქალაქის“; აღსანიშნავია, რომ არქიტები, გვ. 48, „პეეს“ სცვლიან „სამკრო“-თი.

⁵ ევსტათი მცხეთელის ცხოვრება, VI საუკ. შუაწლებში დაწერილი, საქ. სამთხვ., 314.

⁶ იქვე, 214.

⁷ იქვე, 214. არქიტები, 43.

⁸ იქვე.

⁹ საქ. სამ., 215; არქიტები, 44.

ორე პუნქტი კი, რომელიც მაღლა მთაში მდებარეობს, უფრო მეტს ექვს იწვევს. თრიალეთის რეხას სასარგებლოდ მეტყველებს ის მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ამ დიდი სოფლის მახლობლად დღევანდლამდე შემონახულია მონასტერი, აწ უკვე დანგრეული, რომელიც წმინდა აბიბოსის სახელს ატარებდა (ბატონიშვილი ვახუშტის რუკით — „აბიბოს მონასტერი“¹). ჩვენ კი ვიცით რომ აბიბოსი, წამებული რეხას, იქვე იყო დამარხული ქალაქ გარეთ (რეხა ამ ადგილას ქალაქად არის წოდებული). აბიბოსი დამარხეს განდევნებმა, რომელნიც რეხას მიდამოებში ცხოვრობდნენ, იმ მონასტერში, რომელიც ავტორის რწმუნებით, აუშენებია ერთ პირს, როგორც დაკავშირებულს აგრეთვე სირიელ მამებთან².

უნებლიეთ იზადება აზრი, უკვე არსებული ეს გარდმოცემა ხომ არ ვახდა იმის მიზეზი, რომ შემდეგში ამ ადგილებში აშენებული მონასტერი აბიბოსის სახელით მონათლეს? მაგრამ უყოჩაღდება იყარობს ის გარემოებაც, რომ რეხასა და აბიბოსის მონასტრის შორის ახლოს ბატონიშვილი ვახუშტი უჩვენებს სოფ. საპიტახშოს (ეხლა რომ შერყენილად ზაბიტახად არის რუკებზე აღნიშნული). ეს გარემოება ჰბადებს კითხვას: ხომ არ იყო აქ ქართლის პიტახშების საზაფხულო რეზიდენცია? ქიკას სათავეები ხომ პიტახშების სამფლობელოში შედიოდა გარკვეულ პერიოდში. ასეთი განმარტებისას მარხანის რეხას ყოფნაც, ჰაგოვარდის მიერ აღნიშნულ მომენტში, სათანადოდ იქნებოდა ახსნილი (საზაფხულოდ გამგზავრება)³.

მაშასადამე, თუ მეორე ლოკალიზაციას მივიჩნევთ სწორად, მაშინ მროველის ცნობა იმის შესახებ, რომ ზენა სოფლის ფარგლებში წალაკა და თრიალეთიც შედიოდა, ახალ დასაბუთებას ჰპოვებს. როგორც არ უნდა იყოს, აბიბოსის ცხოვრების ზენა სოფელი აგრეთვე მეტნაკლებად ემთხვევა ლეონტი მროველის ზენა სოფელს.

ამრიგად, ძველი ქართული ლიტერატურული ძეგლების ცნობების განხილვის საფუძველზე ჩვენ ექვს გარეშე ვადგენთ ზენა სოფლისა და შიდა ქართლის ცენტრების თითქმის სრულს გეოგრაფიულ-ტერიტორიულ იგივეობას. ოღონდ ეგაა რომ ზენა სოფლის აღმო-

¹ იხ. აგრეთვე თანამედროვე რუკები, მაგ. თბილისში 1927 წ. გამოც. ყოფ. თბილისის მარხის რუკა პ. ინგოროვას რედაქციით.

² საქ. სამოთხე, 215; არქიტეპები, 45.—ეს ცნობა აქ რამდენადმე ბუნდოვანად არის გამოთქმული. მეორე გარდმოცემით შემდეგში აბიბოსის ნეშტი მცხეთას იყო გადმოტანილი, საქ. სამ., შენიშვნა 215 გვერდზე.

³ აზრი იმის შესახებ, რომ აბიბოსის ცხოვრება გულისხმობს წალკის რეხას, გამოთქმული აქვს აგრეთვე პროფ. ლეონტი მროველიც; მანვე უყოჩაღდება მიაკცია იმ მნიშვნელობასაც, რომელიც ამ ლოკალიზაციისათვის აქვს აბიბოსის მონასტრის და საპიტახშოს არსებობას წალკის რეხის მახლობლად, იხ. ლ. მროველიც თბილისში, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმიის შესწავლისათვის, საიბრძოლო კრებულთ: „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, გვ. 35—37. მაგრამ პროფ. მელიქისეთ-ბეგი გაკვირვებით კითხულობს: „რაფერ აის მოხსენებული მარხანის, მაშინ, როდესაც თრიალეთ-წალკა იმ ხანებში (V—VI სს.) გუგარქ-გოგარენეს (გუგარეთის) საპიტახშოს ტერიტორიის შემცველ (კალმის შეედომა.—ბ. ჯ.) ნაწილს შეადგენდა“, და დასძენს, რომ „ჰაგოვარდის რასაკვირველია მხედველობაში ჰყავს გუგარეთის პიტახშში, რომელიც მას მარხანად მიაჩნია, ვინაიდან ტერმინი „პიტახში“ (პიტაქსი) ფუნქციონირებს, იქვე, გვ. 37. ეს მსჯელობა მეთარბა: ჰაგოვარდის მხედველობაში ჰყავს სწორედ მარხანის, ორივე ტერმინის მისთვის სასებით ცნობილი იყო, მარხანაიც აღწერილია შესაფეროლოში, იმდენად, რამდენადაც ქართლის პიტახშშიც, ქართლის იმდროინდელი (VI საუკუნის შუა წლები და მომდევნო ორი ათეული წელი) სხვა მსგავს მაგნატებთან ერთად სასებით ემორჩილებოდა მარხანას, როგორც ქართლის უხვევს მმართველს. სკ.—მარხანა“ ვაკვირდებით ცნობები, რომლებიც მოიპოვება ძველში: „წამება წმ. მოწამის მარხანის მცხეთელისა“. გარდა ამისა, პროფ. მელიქისეთ-ბეგის თვალსაზრისით სრულიად გაუგებარი რჩება: რატომ მოხდა, რომ შიგნით კახეთის მოლაწვე აბიბოსი გასასამართლებლად „გუგარეთის“ პიტახშში მიგვარეს, როდის და რამაირად შეიძინა „წამისაწმელობა უხვევისი უფლებები მთელ აღმოსავლეთ საქართველოზე (ცხოვრების მტკიცებით ხომ ნეკრესში მომხდარი ამბების შესახებ ადგილობრივმა ხელისუფლებამ მარხანას აცნობეს, ხოლო მარხანამ უბრძანა მათ აბიბოსი მასთან მხარგარული მიეყვანათ).

საელეთის საზღვარი ძეგლებში ერთგვარი სხვაობით არის გაგებული: ზოგჯერ იგი თბილისთან არის გატარებული (თუ თვით თბილისზე არა), ხან—მდ. არაგვზე და არმაზზე, ზოგჯერ კიდევ თითქოს მცხეთიდან რამდენადმე დასავლეთითაც. ეს მერყეობა აღმოსავლეთის საზღვრის განმარტებაში არ უნდა იყოს შემთხვევითი (ამის შესახებ ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ზენა სოფლის ხსენება ჩვენ გვხვდება სხვა ძველ ქართულ ძეგლებშიაც. ასე, კონსტანტი (თუ: კონსტანტინე)—კახას მარტვილობაში ნათქვამია რომ „მას ჟამსა ოდენ იყო ვინმე ქუეყანასა ქართლისასა, სანახებსა ზენა სოფლისასა კაცი, რომელსა სახელი ერქუა კონსტანტინე, რომელსა ეწოდა კახი (გამოცემაში შეცდომით—„კაცი“) მამულისა მის ქუეყანისა. კაცი ესე იყო წარჩინებულ ფრიად დიდად ყოფილსა ქუეყანასა ქართლისასა“...¹.

აქ საყურადღებოა განმარტება რომ „ზენა სოფელი“ „ქართლის ქვეყნის“ ერთი სანახებია, ე. ი. ერთი კანტონი, თემი. მაგრამ, სამწუხაროდ, ძეგლში არავითარი მითითება არ მოიპოვება იმის შესახებ თუ სად უნდა ვეძიოთ ეს სანახები. აკად. კ. კეკელიძეს გამოთქმული აქვს მოსაზრება რომ კონსტანტინე კახეთის ერისთავი იყო და ზენა სოფელში იგი მხოლოდ შეპყრობილ იქნაო. ეს მოსაზრება დამყარებულია კონსტანტის მეტსახელზე, რომლის მიხედვითაც იგი „კახი“ უნდა ყოფილიყო წარმოშობით². კონსტანტი კახა ჩვენ რომ დარწმუნებული ვიყოთ,—კახა მონაწილეობას იღებდა სპაჰის ბრძოლებში უკვე მოჰქმედ ხალიდის ძის წინააღმდეგო, მაშინ ზოგი ისტორიული ცნობა ჩვენ შეიძლება კონსტანტის „კახელობის“ სასარგებლოდ გაგვეგო. სახელდობრ, „მატიანე ქართლისაი“ მოგვითხრობს რომ მოჰქმედ ხალიდის ძის წინააღმდეგ „მოვიდეს კახნი გარდაბანელნი შუეღლად სპაჰისა“³-ო. საინტერესოა რომ ძლიერი ბრძოლა, რომელიც, ქართული ცნობით, უშედეგო ყოფილა, მომხდარა „რეჯს“⁴. არაბული მოწმობით, ხალიფას ემისარმა თითქოს გაიმარჯვა, სანარიელების (ე. ი. სწორედ კახელების) წინააღმდეგ ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ, სპაჰი გააძევა ქვეყნიდან და სანარიელებიც გააქცია⁵. შეიძლება ამიტომ გვეფიქრა—მეთქი რომ კონსტანტი სწორედ ამ „კახი გარდაბანელების“ მეთაური იყო. ამას მხარს დაუჭერდა კახას მარტვილობის ცნობა რომ კახა დასჯილ იქნა 849 წელს⁶, რაც უახლოვდება უფრო მოჰქმედის ლაშქრობის თარიღს, ვიდრე ბულა თურქისას⁷. ამ შემთხვევაში, „ზენა სოფლის“ ცნება კახეთსაც დაჰფარავდა. მაგრამ კედლის წარწერა⁸, ამტკიცებს რომ კახა შეპყრობილ იქნა ბულა თურქის მიერ, რომლის წარმატებით დაგვირგვინებული ლაშქრობა სპაჰის წინააღმდეგ 853 წელს ეკუთვნის. გარდა ამისა, ზოგიერთი არაპირდაპირი მითითება გვაფიქრებინებს რომ კახა არის ერთი, ყველაზე ადრე ცნობილი, წარმომადგენელთაგანი თორელების (შემდეგ—ჯავახიშვილების) მომდევნო საუკუნეებში განთქმული საგვარეულოსი. ამას გვაგულვებინებს, კერძოდ, სახელი „კახა“, რომელიც საყვარელი საგვარეულო სახელი ჩანს ამ გვარში. ხოლო კახასა და

¹ საქ. სამოთხე, 364. მეტსახელი კახისათვის ხელნაწერები იძლევიან საკითხავს: „რომელსა ეწოდა კახი სახელად მამულისა მის ქუეყანისა“, იბ. აკად. კ. კეკელიძე, კონსტანტი კახას მარტვილობა და ვინაობა, ტფ. უნ. მოამბე, VII, 163.

² დასახელ. თხზ., 163—4.

³ ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, გვ. 63.

საქ. სამოთხე, 368.

⁵ თუ კონსტანტი 849 წელს დაისაჯა, შეპყრობილი იქნებოდა იგი უფრო ადრე. ამავე დროს, ხალიდის უკანასკნელი ლაშქრობა ქართლში სპაჰის წინააღმდეგ, რაც წინ უსწრებდა მისი შვილის მოჰქმედის მომდევნო, ხეივანი ნავთლისხმევს, ლაშქრობას, მომხდარა 841—2 წელს, იბ. ს. ჯანაშია, არაბობა, 63, 96წ. 4.

⁶ ეს წარწერა იბ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, 376.

მისი შვილის მოხსენიება ატენის წარწერაში შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც ერთგვარი მოწმობა იმისა რომ კახა ამ მხარეების მფლობელი საგვარეულოს წარმომადგენელია, — წარწერა ხომ არ იხსენიებს არც ერთს სხვა ადგილობრივს (ქართველს) პოლიტიკურ მოღვაწეს! როგორც არ უნდა გადაწყდეს კახას ვინაობის საკითხი, ერთი რამ მაინც მეტნაკლებად უუქველია: ზენა სოფელი აქ ყოველ შემთხვევაში არ შეიძლება ნიშნავდეს მერმინდელს „ზემო ქართლს“, ე. ი. სამცხე-ჯავახეთსა და მათს სამხრეთით მდებარე თემებს. ეს ცხადია საერთო სიტუაციიდან. ხალიფასგან დამოუკიდებლობისათვის გამართულ ბრძოლაში თბილისის ამირას ბულა თურქის წინააღმდეგ ეხმარება აფხაზთა მეფე, სამაგიეროდ ბუღასა და, საერთოდ, ხალიფას აგენტების მოკავშირე არის სამხრეთ საქართველოს სამთავროს მეთაური, ბაგრატ, ამოტ ჟურაპალატის ძე, რომელმაც თავისი ასეთი პოზიციისათვის უუკვე ბუღას წინამორბედი სარდლისაგან, მოჰმედ ხალიდის ძისაგან, სახლაურად მიიღო ქართლი¹; რა თქმაუნდა — ვიწროდ გაგებული, ე. ი. სხვანაირად რომ ვთქვათ — შიდა ქართლი. იქნებ სწორედ ამ უკანასკნელმა გარემოებამ განსაზღვრა კახას საწინაღმდეგო პოზიციაც: შიდა ქართლი, იგივე ზენა სოფელი, რომელიც ლეონტი მროველის-ეული განმარტების თანახმად დასავლეთით ტანისკარს უწევდა, ხოლო სამხრეთით — ფარავნის ტბას, შეიცავდა ატენის ხეობასაც და მის გარშემო, კერძოდ — სამხრეთისაკენ, მდებარე ვრცელ რაიონსაც. ამრიგად, ბაგრატ ჟურაპალატის მიერ შიდა ქართლის მიღება პირდაპირ სწავრავდა კახას ინტერესებს.

კახას წარმომავლობის საკითხთან დაკავშირებით საბაბი გვეძლევა ვუჩვენოთ რომ „ზენა სოფლის“ ზემოთ აღნიშნული გაგება შენახულია უცხოურს, კერძოდ — სომხურ მწერლობაში. თომა ანაწროფი, მაგ., ამბევ კახას სწორედ „კახაა ზენა სოფელს“, *ყასაქ ოხრქს ახსარჩესქს*, უწოდებს². შეიძლებოდა კაცს ეფიქრა, თომას ეს ცნობა ქართული წყაროდან მომდინარეობსო. მაგრამ რომ ამგვარი ნომენკლატურა საერთოდ კარგად ყოფილა ცნობილი სომხურ მწერლობაში, დასტურდება ძველი სომხური ანონიმური გეოგრაფიითაც. ამ გეოგრაფიის ვენეციურ რედაქციაში ნათქვამია: „ქართლის კანტონებია:... კლარჯეთი..., შავშეთი, არტაჰანის კანტონი..., რომელსაც ჩაუდის დიდი (ძლიერი) მდინარე მტკვარი, რომელიც გამოდის ტაოდან, კოლას კანტონიდან, დის ჯავახეთის ძირიდან-ზე, ჩადის სამცხეში, უხვევს ალმოსავლეთისაკენ და დის ქართლის (ქართველთა) ზემო ქვეყანაზე, შუაში ჰყოფს რა კანტონებს გორთისხევს, ტუნისხევს, რომლის თავშია სიმაგრე დეკიცხე, და მანგლისხევს და ბოლნისისხევს ვიდრე პარუარის კანტონამდე, რომელიც გარს აკრავს ქალაქ თბილისს... *სახსარ ოკაე... ხ გასაოე ხნ აეს, ახსარ ქ ონ ვასოი, ვირასხალ ქ' რ აკიე, ვნე ირ ანეანს ვხანს ზიერ ზიერ, ირ 'ხ შაკიე ვარქოქ, 'ხ ვიე ვასლი, ვნე ათიერი შასასაე, ხქანს 'ხ შამქეს ხ ვანიანოქ კარხეს ანეანს-ქოქ ვნე ოხრქს ახსარჩეს ოკაე, ვანანსქოქ ვეასაიან ვიოიქჩქანს' ვთიანქანს, ირქ 'ხ ვასანს ვხხქესქეს რხე, ხ ვშანგქესვიერ, ხ ვჩიქინიქორ' მქანს ვშარილარ ვასოი, ირ ვასოქდქჩქანს ვარქაქ.*

შემდეგ კიდევ მდინარე არაგვზე ნათქვამია რომ იგი გამოდის კავკასიონიდან, ჩი-ივლის, სხვათა შორის, მცხეთასა და წმინდა ჯვრის ბორცვს შორის, ჩადის მტკვარში და (ამრიგად) თავდება ქართლის (ქართველთა) ზემო ქვეყანაში³... *კარგად ვხა, ირ ვიან 'ხ ზასქასაე, ხ ვნარქოქ ვნე ვარაქ ვნე მსარქესქეს რხე, ხ ანეანს ვნე მქ შეჩქ-ქან ვარქეს ხ რქოქ შილერ ქანქან, ხქანს 'ხ ვიერ, ხ ვოქანგაქეს 'ხ ოხრქს ახსარ ოკაე. ვერქს კოაქ ქარგესქალ ვიერ ვაქ 'ხ შქჩქან მარქაქარქ*⁴.

¹ ს. ჯანაშია, არაბობა, 63.
² *ჟათიქჩქანს შანს აპორჩხესე*, პატკ. გამოც. 1887 წ., გვ. 187; თბ. გამოც. 1917 წ., გვ. 304.
³ *სახსარავიქე შანსიან ხხიქანსავიქე, ოხნ. 1881*, სტკრის გამოცემა, გვ. 38—9. პატკანოვის მიერ გამოცემული რედაქცია მეტად მოკლეა და ამ ნაწილში შეიცავს მარტოოდენ კანტონების ჩამოთვლას. იხ. Армянская география VII в. ио P. X. 1887 г., გვ. 39—40.

ამ აღწერილობიდან საკმაო გარკვეულობით ცხადი ხდება რომ სომეხი გეოგრაფის წარმოდგენით ქართლის „ზემო ქვეყანა“, ე. ი. იგივე „ზენა სოფელი“ იწყებოდა მაშინვე სამცხის შემდგომ. შეიცავდა კანტონებს მტკვრის ორსავე ნაპირას (მათ შორის მანგლისისა და ბოლნისის ხევსაც კი!), ხოლო თავდებოდა თბილისის კანტონთან (შესაძლოა, ამ უკანასკნელის ჩართვითაც),—ამას გვაფიქრებინებს გამოთქმა „ვიდრე“: ხომ არ შეიძლება ტექსტი ისე გავიგოთ რომ მტკვარი დიოდა ვიდრე თბილისამდე! ან რომ მტკვარი ბოლნისის ხევეს განაყოფდა ვიდრე თბილისამდე! ერთიცა და მეორეც უაზრობაა.—არავის შესართავი ხომ ამ „ზემო ქვეყანაშია“ შეუველობით ნაჩვენები.

ამრიგად, „ზენა სოფლის“ ძველი ცნების გეოგრაფიული მნიშვნელობა დადგენილად უნდა ჩაითვალოს—იგი მეტნაკლებად საშუალო საუკუნეების „შიდა (შინა)“ ქართლს ემთხვევა. ამას მოწმობენ ლეონტი მროველი, ჯუანშერი, ასურელ მამათა ჰაგიოგრაფები, კახას ცხოვრების აღმწერი და სომხური წყაროები. ასევე გაიგო ძველი ცნობები ვახუშტიმაც: „ხოლო ტაშისკარსა და ლიხის მთას ქვეითი არაგვ-ტფილისამდე სამნი ესე სასახასე-ტონი: მემარცხენე მუხრანისა, მემარჯვენე ქართლისა, მეფის თანა მყოფი, ტფილის ზეით, მტკვრის სამჭრეთისა და თრიალეთი ფანავრამდე,—არიან წილი უფლოსისა, მცხეთოსის ძისა; და უფლოსისაგან ეწოდა ზენა სოფლები შიდა ქართლს“¹. გეოგრაფიული წარმოდგენების ცვლილება, რომელიც ნომენკლატურის აღნიშნულ ცვლილებას უძევს საფუძვლად, კიდევ უფრო ნათელი გახდება, თუ გავითვალისწინებთ რომ იგივე სახელწოდება „ზენა სოფელი“, მხოლოდ უფრო ახალ ტერმინებში გამოთქმული, სახელდობრ—„ზემო ქვეყანა“, იხმარებოდა ქართული ფეოდალიზმის კლასიკურ ხანაშიაც, ოღონდ ეხლა უკვე იგი სულ სხვა მხარეს განეკუთვნებოდა: „ზემო ქვეყანა“ შიდა ქართლის სამხრეთით იგულისხმება, იგი სამხრეთ საქართველოს სახელწოდებაა. ასე, „მატიანე ქართლისაი“ (XI ს.) მოგვითხრობს რომ კლდე-პარის ერისთავთ-ერისთავმა ლიპარიტმა, თრიალეთისა და მანგლისის ხევის მფლობელმა, ბაგრატ IV-ის დაუძინებელმა მტერმა, გამოიყვანა ბატონიშვილი დემეტრე ბიზანტიელთა ლაშქრით, მიიმხრო სხვა დიდებულებიცა და აზნაურებიც, „მოვლეს ზემო ქუეყანა და ჩამოვიდეს ქართლს, მოადგეს ატენსა და მოწვეს არე-არე ქართლი“². მეამბოხეებმა ატენის ციხე ვერ აიღეს, ზამთარიც მოახლოვდა და, ჩანს, ამიტომ „ენება ბერძენთა შედმართ (ე. ი. სწორედ ზეით! მაშასადამე, უკან, ს. ჯ.) წასელა“³. აქ ქართლის ცნებიდან თრიალეთი და მანგლისის ხევიცაა გამორიცხული, მაშასადამე, საქმე ეხება საკუთრივ ქართლს. „ზემო ქვეყანა“ მის სამხრეთითაა.

„ზემო ქუეყანა“ გულისხმობდა „შიდა“ და „ქვემო ქვეყანასაც“ და შეესაბამებოდა „ზემო“, „შიდა“ და „ქვემო ქართლს“. ეს უკანასკნელი ნომენკლატურა უფრო ხშირად იხმარებოდა, ჩანს, და ამიტომ უფრო სრულიადც არის შენახული. „ზემო ქართლი“-სა და „ქვემო ქართლის“ მნიშვნელობა და ხმარების შემთხვევები უფრო ახალ დროებში კარგად არის ცნობილი და ამიტომ ჩვენ აქ მათზე აღარ შევჩერდებით. ვაკვრით ვიტყვივით რომ „შიდა (შინა) ქართლი“ ბუნებრივად გულისხმობდა „გარე ქართლს“, ისე როგორც „შიგნით კახეთს“ შეფარდება „გარე კახეთი“. მაგრამ, თუ არ ვცდებით, „გარე ქართლი“ არსად გვხვდება. ადრევე, ჩანს, „შიდა ქართლი“ გაგებულ იქნა როგორც „შუა ქართლი“⁴, რომლის კომპონენტებად ბუნებრივად გამოვიდნენ „ზემო ქართლი“ და „ქვემო ქართლი“.

¹ გეოგრ., ლ ო მ ო უ რ ი ს ა და ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს გამ., 84.

² ქ.ცხ., მარ. 260; ანას. 185—6.

³ ლეონტი მროველთან გვხვდება „შუა ქართლ“, ქ.ცხ. მარ., 126, მაგრამ არ შეიძლება დარწმუნებულნი ვიყოთ, რომ ეს ტექნიკური ტერმინია და არა აღწერილობითი გამოანთქკავი.

საგანგებო დასაბუთებას არ მოითხოვს მოსაზრება რომ ამ დაყოფას, ისევე როგორც ჩვეულებრივად სხვა ანალოგიურ შემთხვევებში, საფუძვლად დაედო მთავარი მდინარის (აქ — მტკვრის!) დენა. თვით დანაყოფთა მიჯნები ძირითადად განსაზღვრულია სახელისმღებელი საზოგადოებრივი კოლექტივის კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების მიხედვით, რომელნიც ამ შემთხვევაში ორიენტაციის ამოსავალ პუნქტს შეადგენენ. „შიდა ქართლი“, ე. ი. ცენტრალური ქართლი, ქართლის სამეფოს ის ნაწილია, რომლის ტერიტორიაზედაც ძვეს მისი ძველი და ახალი დედაქალაქები — მცხეთა და თბილისი (მცხეთა ამ შემთხვევაში აშკარად უპირატეს მდგომარეობაში იმყოფება).

სულ სხვა ორიენტაციისა და სხვა დაყოფის შედეგია „ზენა სოფელი“, რომელიც საშუალო საუკუნეების ქართლის ცენტრალურ პროვინციას ჰფარავს. ცხადია რომ ამ შემთხვევაში საზოგადოებრივ-კულტურული კოლექტივის ამოსავალი საორიენტაციო პუნქტი, ე. ი., სხვა სიტყვით, მისი სახელმწიფოებრივი და კულტურული ცენტრები, მცხეთა-სა და თბილისზე სამხრეთით იმყოფება. თუ — სად ან რა შეადგენს ამ შემთხვევაში დაყოფის საფუძველს (იგივე მტკვარი თუ სხვა ობიექტი), ეს ცალკე საკითხია და მას ჩვენ აქ არ ვეხებით. ჩვენთვის ამჯერად საკმარისია იმისი დადგენა რომ არც თბილისი და არც მცხეთა ამ ძველი დაყოფის ამოსავალ საორიენტაციო პუნქტებად არ გამოდგება.

მართლაც, რა მივიღეთ? საშუალო საუკუნეებში გაბატონებულ სახელწოდებას „შიდა ქართლი“ უფრო ადრინდელი ხანისათვის სცვლის „ზენა სოფელი“. რომ „ზენა სოფელი“ უფრო ძველი სახელწოდებაა, ამას მოწმობს: 1) ლეონტი მროველის პირდაპირი განცხადება („აწ“!), 2) ის ფაქტი რომ ზენა სოფლის ხსენება ჩვენ გვხვდება მხოლოდ ძველ ძეგლებში, ხოლო ქართული ფეოდალიზმის კლასიკურ ხანაში იგი სრულიად ქრება, 3) თვით ტერმინოლოგია: „ქვეყნის“ ცნება აქ აღნიშნულია სიტყვა „სოფლით“, მაშინ როცა შემდეგში, უკვე XI საუკუნეში, მას სცვლის, როგორც ვნახეთ, უფრო ახალი ტერმინი „ქვეყანა“ („ზემო ქვეყანა“). რომ ამჯერად სიტყვახმარებაში ტერმინი „სოფელი“ ძეგლის სიძველეს მოწმობს, ეს დამაჯერებლად ნაჩვენებია აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ და აშკარაა ყველასათვის, ვინც ძველ-ქართულ მწერლობას იცნობს. — შესაძლოა ასეთივე ურთიერთობა არსებობდეს „ზენა“-სა და „ზემოს“ შორისაც. — დასასრულ, სიძველის მაჩვენებელია თვით რეალური ურთიერთობა: ქვეყნის ოდინდელი უკიდურესი ნაწილის მოქცევა, მომდევნო ხანისათვის, ქვეყნის ცენტრში.

ჩაუწყვირდეთ ეხლა „ზენა სოფლის“ ფარგლებს. ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ ამ მხრით ცვალებადი ჩანს პროვინციის აღმოსავლეთის საზღვარი; იგი ვადის ან თბილისზე, ან არაგვის შესართავზე, ან (მიახლოებით) მდ. რეხულაზე (კასპზე). აქ გარკვეული ტენდენცია ჩანს: პროვინცია იკვეცება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. უეჭველია ამ ტენდენციის განვითარება (მტკვრის დენის მიმართულებით, ეხლა უკვე სამხრეთისაკენ) იყო ისიც რომ ბოლოს „ზენა სოფლის“ ხმარება შიდა ქართლის აღსანიშნავად აუტანელი გაბდა და ეს სახელწოდება, ახალი ტერმინებით გამოთქმული („ზემო ქვეყანა“), უკვე ძველი „ზენა სოფლის“ გარეშე, მის ზემოთ მდებარე ქვეყანას (სამხრეთ საქართველოს) მიეკუთვნა.

ცხადია, ეს ტენდენცია გამოიწვია კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების დამკვიდრებამ გარკვეულ რაიონში და სამეფოს ტერიტორიულმა ზრდამ გარკვეული მიმართულებით. სახელდობრ, როცა ასეთი ცენტრის როლი მცხეთას დაეკისრა, ზენა სოფლის ძველებური გაგება, რომელიც შიგ იყოლებდა მცხეთასაც, შეუფერებელი და მიუღებელი აღმოჩნდა. ამით აიხსნება, რომ „სამეფო ქალაქის“ რაიონს ასეთი დაბეჯითებით გამოირიცხავენ რიგი ძველი ძეგლები „ზენა სოფლის“ ფარგლებიდან.

ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს უკანასკნელი გაგება (ზენა სოფელი — რეხულას დასავლეთით!) არის უძველესი და რომ სათანადო წარმოდგენა შემდეგში ფართოვდება

აღმოსავლეთისაკენ, ჯერ არაგვამდე, ხოლო შემდეგ თბილისამდე, ე. ი., ხომ არ შეიძლება დაუშვათ ზემოთნაგულისხმევის საწინააღმდეგო ტენდენცია? მაშინ შეიძლება ორიენტაციისა და სახელდების ამოსავალ პუნქტად იგივე მცხეთა მიგვეჩინა (თუმცა დაყოფის პროპორციები მაინც გამოიწვევდა ექვს). მაგრამ ასეთი ტენდენციის ვარაუდისათვის საქართველოს ძველი ისტორია არავითარს დასაყრდენ მასალას, შეიძლება პირდაპირ ითქვას — არც ერთ ფაქტს, არ იძლევა.

განვიხილოთ ისეთი შესაძლებელი უკუთქმაც რომ ლეონტი მროველმა ბელოვნურად შეუფარდა „ზენა სოფლის“ ცნება თავისი დროის ცოცხალ ცნებას „შიდა ქართლს“ და ამისათვის პირველის გეოგრაფი გაზიდა აღმოსავლეთისაკენ თბილისამდე, როგორც ამას მოითხოვდა ლეონტის გეოგრაფიული წარმოდგენა შიდა ქართლზე. მაგრამ ჩვენ ვნახეთ რომ სომხური გეოგრაფია „ქართლის ზემო ქვეყანას“ წარმოიდგენს არა მარტო ასეთს ვრცელ ფარგლებში, არამედ კიდევ უფრო ფართოდაც — ბოლნისისხევის ჩართვით. გადავიკითხოთ კიდევ ერთხელ ეს ადგილი: მტკვარი „ჩადის სამცხეში, მოუხვევს აღმოსავლეთისაკენ და დის ქართლის ზემო ქვეყანაზე. შუაში ჰყოფს რა კანტონებს გოროთისხევს, ტუნისხევს..., და მანგლისხევს და ბოლნისისხევს ვიდრე პარუარის კანტონამდე, რომელიც ვარს აკრავს ქალაქ თბილისს“. რომ ექ სიტყვა „ვიდრე“ განსაზღვრავს „ზემო ქვეყანას“, ეს მტკიცდება არა მარტო ლოგიკურად, არამედ ტექსტუალურადაც: ამ ადგილას წყდება აღწერილობა არა ქართლისა საერთოდ, არამედ მისი ერთი ნაწილისა მხოლოდ; შემდეგ ავტორი კვლავ განაგრძობს აღწერას ქართლის კანტონებისას. ფრაზას თბილისის კანტონის შესახებ მოსდევს შემდეგი ტექსტი: „ხოლო ეს სამი პატარა ხეობა (*ჟიპოლი*) სომხებისაგან არის წარმთეული (ქართველების მიერ, ს. ჯ.). დიდი მდინარის მტკვრის ჩრდილოეთით კი, თარის კანტონის პირისპირ, არგვეთის მთებია, და იმავე ხეობის (*ყაჯარს*) ადგილიდან დვანი, და აჩევეტისხევი, და ქორდითიოკოსხევი, ვიდრე საცხუმეთამდე, რომელიც კავკასიის ძირიდანაა, საიდანაც გამოდის მდინარე ლეხი (ცხადია, ლიახვი, ს. ჯ.), რომელიც დის რა სამხრეთისაკენ, ჩადის მტკვარში; და იქვეა (*საზიქას*) ხარნისხევი ცხასმშაიდან ვიდრე მდინარე არაგვამდე“¹. ამას მოსდევს ზემოთ მოტანილი, თავის ადგილას, აღწერილობა არაგვის მიმდინარეობისა, რომელსაც კვლავ მოსდევს ქართლის აღწერა: „საიდანაც („ზენა სოფლიდან“ არაგვის შესართავიდან? მთლად ნათელი არ არის, ს. ჯ.) მტკვარი წინ დის, მდის დედაქალაქ თბილისამდე, სტოვებს მას პარუართან ერთად (*ჟნა მტკვარს შორის*) და (ვასდის) წოროფორს და კოლბოფორს და ძოროფორს თანამოსახელე მდინარეებითურთ, ვიდრე ქალაქ ჰნარაკურტამდე, რომელიც წარმთეულია სომხებისაგან“. შემდეგ აღწერილია ამ ადგილების სამხრეთით მდებარე ჯეაბეთი, თრელნი, ტაშირი, განჯარქი, ყველა წარმთეული სომხებისაგან; ხოლო ამათ ჩრდილოეთით — კანტონები ხეთი, ხერკი, ერწყო, თიანეთი, წობენოი². აშკარაა რომ პირველ ნაწილში (სამცხესა და თბილისს შორის) გეოგრაფია აღწერს მტკვრის მიერ შუაში გაყოფილს (მტკვრის ჩრდილოეთითა და სამხრეთით მდებარე) კანტონებს ზენა სოფლისას. ამრიგად „სომხური გეოგრაფია“ ამტკიცებს რწმენას, რომ „ზენა სოფელი“ შორს ჩადიოდა სამხრეთისაკენ, შესაძლოა უფრო შორსაც, როგორც ამას საერთო ისტორიული მოსაზრებები გვაგულისხმებინებს ჩვენ პირადად და რაც, ბუნებრივია, არ არის ისტორიული მწერლობის მიერ დაჭერილი.

მაგრამ, ესეც არ იყოს, ჩვენ ისიც ვნახეთ რომ ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი წყაროები არაგვის შესართავს და, მაშასადამე, თვით მცხეთას ზენა სოფელში გულისხმობენ. მაშასადამე, მცხეთა გამოირიცხულია როგორც ორიენტაციის ამოსავალი პუნქტი. თბი-

¹ ს უ კ რ ი, გვ. 38—39.

² იქვე.

ლისზე საუბარი ზემეტია, რადგანაც იგი, როგორც ცენტრი, ბევრად ახალგაზრდაა, ვიდრე მისი მატარებელია.

ამრიგად, ჩვენი დასკვნა, ყოველივე ზემოთქმულის ნიადაგზე, შემდეგი იქნება: აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს ის დაყოფა, რომლის მიხედვითაც ფეოდალური ხანის „შიდა ქართლი“ „ზენა სოფელს“ წარმოადგენს და ეს ზენა სოფელი, ზემო ქვეყანა, სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ ვრცელდება ვიდრე (ყოველ შემთხვევაში) თბილისამდე, წინ უსწრებს მცხეთის სატახტო ქალაქად გადაქცევის მომენტს. I საუკუნის დამდეგისათვის, ძვ. წელთაღრ., მცხეთა უკვე არის იბერიის (ქართლის) დედაქალაქი. ეს დადასტურებულია დოკუმენტურად. ეროვნული ტრადიცია მცხეთაში სამეფო ტახტის გადმოტანას ადრინა დელ-ელინისტური ხანით ათარიღებს. ეს დაახლოებით მართალი უნდა იყოს, როგორც ჩვენ ამის შესახებ სხვაგან ვმსჯელობდით¹. ამით განისაზღვრება ჩვენთვის საინტერესო ძველი ნომენკლატურის წარმოშობის terminus post quem non.

ამავე ხანაში იბერიის (ქართლის) სამეფო უთუოდ სწვდება სამხრეთისაკენ ქოროზის ხეობის ქვემო წელსა და ქანეთის (მოსხურ) მთებს, ე. ი. უკვე შეიცავს საშუალო საუკუნეების „ზემო ქართლსაც“². ესეც მნიშვნელოვანია და ანგარიშგასაწევი: მცხეთის დედაქალაქობის ხანაში ქვეყნის დაყოფიდან გამორიცხვა ასეთი დიდი ტერიტორიისა (ბორჯომის ხეობიდან ქოროზამდე) აგრეთვე დაუჯერებელი და შეუძლებელი გარემოებაა.

ჩვენ არ ვტოვებთ ყურადღების გარეშე იმ ფაქტსაც რომ საშუალო საუკუნეების ნომენკლატურის „ქართლს“ („შიდა ქართლი“) ძველ ნომენკლატურაში შეესატყვისება არა ასევე კონკრეტული ქვეყნის (თუ: სახელმწიფოს) სახელი, არამედ ზოგადი ტერმინი „სოფელი“—ქვეყანა. ეს ფაქტიც შესაძლოა შემთხვევითი არ იყოს, არამედ სათანადო პოლიტიკური ცვლილებების ერთგვარ ანარეკლს წარმოადგენდეს...

რაც შეეხება თვით ამ უძველესი ნომენკლატურის დაცვისა და ისტორიულ მწერლობაში შესვლის გზებს, აქ ორი წყაროა საგულისხმებელი: 1. გარდმონაშთული სიტყვახმარება ცოცხალ მეტყველებაში და 2. ტრადიცია, ზეპირი თუ წერილობითი. უკანასკნელი შესაძლოა უფრო ისტორიკოსებთან და გეოგრაფებთან იყოს შენახული, პირველი კი—უფრო ჰაგიოგრაფებთან.

¹ ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ. 1937—უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსახოვრიის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სწავლულზე, ენიმკის მოამბე, ტ. V—VI, 1940.

² ს. ჯანაშია, იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის უძველეს პერიოდში, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 7, 1942.

М. М. ИВАЩЕНКО

ОТЧЕТ ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗВЕДКЕ В СЕЛ. МАЛХАЗОВКЕ САГАРЕДЖИНСКОГО РАЙОНА (ЯНВАРЬ, 1938 г.)

Селение Малхазовка находится в 40 км к востоку от Тбилиси по старому Кахетинскому шоссе и в 8 км от ст. Иори Кахетинской жел. дороги. Расположено оно в холмистой местности, лежащей по правому берегу р. Иоры, в 3—4 км от этой последней.

Из археологических исследований в этой местности известно исследование Ж. де Моргана и Д. Б. Шульца в Мариенфельде-Сартачала, где был обнаружен могильник с каменными ящиками, разрушенный мариенфельдскими немцами, которые, повидимому, и до сих пор берут камни из этого могильника.

Первые сведения о находках бронзовых предметов в Малхазовке были получены от местного жителя Ю. Г. Сердюка. 26 января 1938 года я был послан Отделом по охране памятников культуры для осмотра этих находок.

Село Малхазовка, населенное русскими (молоканами), тянется длинной улицей на протяжении 2-х км по обоим сторонам шоссе с северо-запада на юго-восток. Приблизительно в центре селения, к юго-западу от шоссе, находится могильник, где были находимы бронзовые предметы.

Расположен он позади усадьбы А. Н. Сотина. Здесь уже давно местные жители добывают глину и при этом находят различные предметы. Место это мною было осмотрено 26—27 января 1938 года. Это покатый склон, спускающийся к югу. Весь он изрыт довольно большими ямами глубиной до 2 м, образовавшимися при добывании глины. Однако, есть и нетронутые участки, где можно найти непо потревоженные погребения. По описанию крестьян-находчиков, захоронения грунтовые без каменных ящиков. В головах костяков находятся сосуды из черной глины—кувшины без ручек и блюда. Находили также бронзовые кинжалы, бусы, повидимому, из пасты и человеческие кости. При осмотре мною была найдена только часть черепной коробки, каменных плит от ящиков и черепков глиняных сосудов не обнаружено.

В семье крестьянина Леона Аришина хранились 2 бронзовых кинжала из этого могильника, которые и были мною приобретены.

1. Бронзовый кинжал с рукоятью, кончик отломан в древности. Общая длина 32 см, длина лезвия 22,5 см, наибольшая ширина лезвия 6,5 см. Весь

кинжал орнаментирован. Верхушка рукоятки резная с треугольными и полукруглыми вырезами, середина рукоятки орнаментирована рисунком из выпуклых точек, плечики углами из двух тонких врезных параллельных линий со штриховкой.

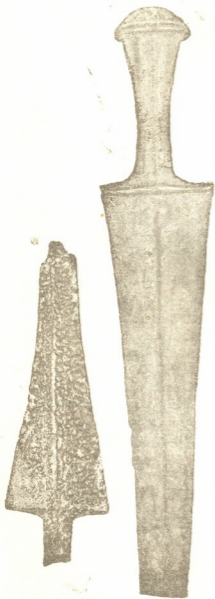

Рис. 1. Два бронзовых кинжала из могильника в сел. Малхазовке.

Лезвие украшено тонкими двойными спиралями и рисунком из прямых и волнистых линий. Посередине лезвия выпуклое ребро. Весь кинжал покрыт темно-зеленой патиной.

2. Бронзовый кинжал небольшого размера с недостающим кончиком лезвия и верхней части рукоятки.

Общая длина 18 см, сохранившейся части лезвия 15,5 см. Наибольшая ширина лезвия у рукоятки 5,7 см. Рукоять была украшена орнаментом из точек и других фигур, а лезвие тонкими врезными параллельными линиями. Патина более светлая чем у первого кинжала.

Другая находка была сделана летом 1937 года в 3-х км к юго-востоку от селения на склоне горы Наомари, известной у местных жителей под именем „Компанской“, где находятся покосы крестьян. Здесь колхозным чабаном Мих. Алекс. Ремизовым в размытой водой промоине был найден какой-то бронзовый предмет, принятый им за золото. На месте находки стал рыться чуть не весь колхоз.

Путем опроса ряда лиц, принимавших участие в этих „раскопках“ мне удалось выяснить, что здесь были найдены: человеческие кости и зубы, 2 бронзовых браслета, 2 бусы крупные и мелкие, 5 бронзовых подвесок в форме рыбок, маленькое бронзовое колечко и много мелких обломков листовой бронзы. Из этих предметов в настоящее время на руках у крестьян находятся 3 бронзовых подвески в форме рыбок, 1 браслет, 1 колечко, одна крупная буса и мелкие обломки листовой бронзы.

Бронзовые подвески в форме рыбок имеют в длину 8—9 см. Фигурки рыбок естественные, одни имеют широкую плоскую головку, другие острую, вытянутую, обозначены плавники и другие детали.

В верхней части головки имеется круглое отверстие для подвешивания. Две рыбки сломаны находчиками, у одной отломана головка, у другой—хвост.

Бронзовый браслет небольшого размера совершенно гладкий, концы не сходятся сантиметра на $1\frac{1}{2}$. Наружная сторона выпуклая, внутренняя—плоская.

Колечко гладкое из круглой бронзовой проволоки. Крупная буса-подвеска из бело-розовой пасты. Нижняя часть ее шарообразная, верхняя яйцевидная. Отверстие находится в верхней части бусы и проделано в перпендикулярном направлении к вертикальной оси бусы.

Обломки листовой бронзы настолько мелки, что судить по ним о форме предмета не представляется возможным. Скорее всего был небольшой сосуд.

Из перечисленных предметов, вследствие преувеличенного мнения находчиков об их стоимости, удалось получить только одну подвеску в форме рыбки. Длина ее 8,1 см. Рыбка имеет широкую плоскую головку, раздвоенный хвост, спинной плавник, брюшной плавник и 2 боковых. Отверстие в верхней части головки затянуто окисью.

Судя по инвентарю, погребение это должно быть женским. Местность где оно обнаружено представляет целину. Никаких земляных работ, в том числе и пахоты, там не производилось. Можно ожидать, что могильник окажется в хорошей сохранности. Следует также отметить, что вследствие характера почвы (глины) сохранность бронзовых предметов хорошая, покрыты они благородной патиной.

Могильник в селении надо датировать началом 1-го тыс. до н. э. Датировка погребения у горы Наомари несколько затруднительна, но, по всей вероятности, оно близко к тому же времени, что и первый могильник.

Ю. Г. Сердюком передана мне найденная им в окрестностях Малхазовки кремневая пилочка (вкладыш от серпа), покрытая белой патиной. Пилочка по времени должна быть близка к могильнику.

На юго-восточной окраине Малхазовки мне было показано 2 кургана: один высотой в $1\frac{1}{2}$ —2 м недалеко от соленого озера близ усадьбы Рыбихина, а другой высотой не более 1 м и сильно разрушенный метрах в 200 дальше к востоку. На поверхности этого 2-го кургана видно много камней известняка. По словам крестьян, они брали из кургана камень и при этом находили „мослы“, т. е. крупные кости животных.

По дороге из Малхазовки в Сартачала, приблизительно посредине между этими двумя селениями, мною обнаружена еще группа из 5 курганов, расположенных по обеим сторонам шоссе. Два из них находятся к сев.-востоку от шоссе, в нескольких десятках метров от него. 1-й большой курган имеет в высоту не менее $2\frac{1}{2}$ м. Форма его удлиненная. На вершине ровная площадка длиной 12 м и шириной 8 м. Склоны круты, не менее 45° . Верхняя площадка и часть склонов распахана. В непосредственной близости от этого кургана находится второй узкий и длинный высотой не более 1 м. Весь сильно распахан.

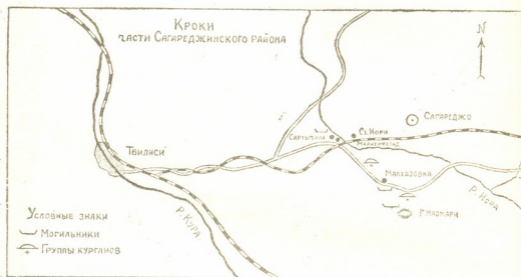
Три остальных кургана находятся в непосредственной близости от шоссе, вытянуты вдоль шоссе в одну линию и частично срезаны дорогой. Курганы небольшие, высота их от $1\frac{1}{2}$ до $1\frac{1}{2}$ м.

Рис. 2. Бронзовая подвеска в форме рыбки из погребения на горе Наомари.

Найденные в Малхазовке бронзовые кинжалы, по форме и орнаменту, близки к кинжалам из других могильников той же эпохи в Восточной Грузии, в частности, из древнейших грунтовых погребений в Самтавро.

Бронзовые подвески в форме рыбок не находят себе аналогий в Грузии. В атласе Э. Шантра имеются сходные подвески, несколько меньшего размера, хранящиеся в Венском и С.-Жерменском музеях и происходящие из Верх. Кобани¹. Подвески эти Э. Шантр относит ко времени появления железа, что подтверждает мое предположение о хронологической близости погребения на горе Наомари и могильника в Малхазовке.

¹ E. Chantre. Recherches anthropologique dans le Caucase, t. II. Période protohistorique. Atlas, pl. XX bis, 6, 7; pl. XXIV, 15. Paris. Lyon, 1886.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების პირველი წლისთავისათვის

1941 წლის 18 ნოემბერს აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების წლისთავზე საქ. მეცნ. აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მიერ მოეწყო საჯარო ხსენება-სალამო განსვენებული აკადემიკოსის ხსოვნის აღსანიშნავად.

სალამოს დაესწრო როგორც აკადემიის თანამშრომლები, აგრეთვე გარეშე საზოგადოებაც.

ხსენება გახსნა აკად. ს. ჯანაშიამ განსვენებულ ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მოკლე დახასიათებით, რის შემდეგ სიტყვებით და მოგონებებით განსვენებულის შესახებ ვაჟოვიძენი: ნ. ბერძენიშვილი, ბ. შანიძე, მ. ჩუბინაშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი და მ. ჩიტაძე.

ნ. ბერძენიშვილი. დღეს, როცა მიძინვარე მტერმა ჩვენი სამშობლოს ჭიშკარი ვერაგულად შემოარღვია და გახელებული ის საბჭოეთის დედაციხეს ეხეთქება, უძველესად, არაბულსაყრელი დროა განსვენებული აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილის პიროვნებისა თუ მეცნიერულ-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის რამდენადმე სრული შეფასებისათვის. გვწამს, ქარიშხალი ვადაიელის, სიმართლის მზე კვლავინდებურად ინათებს და დროც დადგება, როცა ეროვნული კულტურის ამ დიდ მოღვაწეს შესაფერისად და ღირსეულად შეაფასებენ მისი დაზრდილები. მაგრამ ეს სალამო, როგორი მკრთალიც არ უნდა იყოს, არც ზედმეტია და საჭიროცაა. იმ დროს, როცა ჩვენს ეროვნულ არსებობას, ჩვენს კულტურულ მომავალს კვლავ განსაცდელი ემუქრება, იმ ადამიანის მოგონება, რომელმაც მთელი თავისი დიდი ძალ-ღონე ჩვენი ეროვნული კულტურისათვის ბრძოლას და ამ კულტურის სამსახურს პატიოსნად შეაღია, — სისარგებლო საქმეა: ივ. ჯავახიშვილის ხსოვნის სალამო ჩვენი სამშობლოს უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლას ემსახურება.

დღევანდელს ჩვენს მცირე სიტუცვაში განსვენებული მეცნიერის შეფასება, რა თქმა უნდა, არ გვიკადნიერებია. ჩვენი მიზანია აღვნიშნოთ სულ მოკლედ და ზოგადად მისი სამეცნიერო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობიდან მხოლოდ ორიოდე მომენტი.

XIX საუკუნის მიწურულს, როცა ივანე ალექსანდრეს ძე ჯავახიშვილი სამეცნიერო ასპარეზზე სამოღვაწეოდ გამოვიდა, საქართველოს თავისი ახალი ისტორიის კრიტიკული ხანა უკვე განვლილი ჰქონდა. სიცოცხლისუნარიან ქართველ ხალხს ბრძოლის სწორი გზა უკვე ეპოვნა. საუკეთესო შეილებს სახით ის რუსეთის რევოლუციური კლასის მეწინავე მებრძოლთა რიგებში ჩამდგარიყო და თავისი ეროვნული მომავალიც ამ დიადი ბრძოლისათვის დაეკავშირებია. მაგრამ ეს პროცესი იმ დროს ჯერ კიდევ მთელი სისავსით გაშლილი არ იყო და არც ამ ბრძოლის პერსპექტივი იყო ყველასათვის ნათელი.

ქართველ ხალხში ამ დროს ჯერ კიდევ ბევრი იყო დაგვიანებული მოტირალი, გადასულ დიდებაზე უიმედოდ რომ მოსთქვამდნენ; მრავლად იყვნენ «ალავერდი-ს პატრიოტიზმი», უფრო სუფრახე რომ ემარჯვებოდათ ხოლმე «предания Иверской земли»-ს მოგონება. ქართველი ხალხისაგან მოწყვეტილს და წოდებრივად მომაკვდავს ქართველ თავდაზნაურობას საქართველოც მომაკვდავი ეჩვენებოდა. ცარიზმის პენსიონერად ქცეულმა ქართველმა თავდაზნაურობამ 1901 წელს საკუთარ პანაშვიდში ცხოველი მონაწილეობა მიიღო: საქართველოს პატივყრილობის ასი წლის თავი «კეთილშობილთა» წოდებამ საქართველოს მესაფლავე ცარიზმსა და მის მოხელეებთან ერთად იდღესასწაულა.

ქართველი საზოგადოების ამ ფენასთან განსვენებულ მეცნიერს, რასაკვირველია, საერთო არა ჰქონდა რა. ძირძველი თავადის სახლის შვილი, ივანე ჯავახიშვილი ჩვენი ინტელიგენციის იმ წრეს ეკუთვნოდა, რომელიც ქართველი ხალხის საღ მაჯისცემას ცხოველად გრძნობდა და ჩვენს ეროვნულ მომავალს იმედინად შესცქეროდა. ქართველი ერის ბრწყინვალე მომავალის ურყევი რწმენით შეუდგა განსვენებული მოღვაწე ხალხის სამსახურს და ასეთივე რწმენით დასტოვა მან თავისი ნაპირინახულები სამშობლო.

იმ დროს ქართველ ისტორიკოსს განსაკუთრებული პასუხსაგები მოვალეობა ჰქონდა. ბრძოლად ამდგარ ქართველ ხალხს საკუთარი ისტორია სჭირდა, ისტორია თანამედროვე მეცნიერების მონაპოვართა სიმალღეზე მდგომი, ისტორია არა გადასულ ამბავთა მოსაგონარი, ისტორია არა საპანაშვილო განწყობილებით დაწერილი, არა მიცვალებულის ისტორია, არამედ ისტორია ცოცხალის, მებრძოლის და მომავალის მქონე ხალხისა, ისტორია ამ ხალხის სიყვარულით გამთბარი, ისტორია მკაცრი, ქეშმარიტი და სასარგებლო.

ქართველ ერს დიდი ისტორიული წარსული აქვს. კულტურულ ხალხს შესაფერისი ისტორიოგრაფიაც გააჩნია. ქართული ისტორიოგრაფია უძველესი დროიდან მოდის. მისი დასაწყისი ქრისტიანობის იქით ხანაში იმალება. ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარება ჩვენი ხალხის ისტორიული ბედის შესაბამისია. საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული აღმავლობისა მისი ისტორიოგრაფიაც იზრდება და მეცნიერულად ვაჟაყფაძე (IX—XIV სს.), ხოლო ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური დაცემისა და კულტურული დაქვეითების დროს ქართული ისტორიოგრაფიაც ქვეითდება, მარტივდება, ქრონიკულ წელთაღრიცხვად იქცევა (XV—XVI სს.) და ზოგჯერ სავსებით ქრება (XVI ს-ის მიწურულიდან—XVII ს-ის მეორე ნახევრამდე). ქართული ისტორიოგრაფიის ეს თავდადისავალი განსვენებულმა ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა შეამჩნია და თავის კაპიტალურ შრომაში—„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“—ხაზგასმით აღნიშნა ის.

XVIII ს-ის ქართული ისტორიოგრაფია ქართლის კულტურული აღორძინების შესაფერისი იყო. ვახუშტი და პაპუნა ორბელიანი ქართული ისტორიული აზროვნების ბრწყინვალე გამომუშებეა.

სამწუხაროდ, ქართული აღორძინების ოაზისი კიდევ ერთხელ წალეკა (და ვინ უწყის, მერამდენეჯერ!...) ახლო-აღმოსავლეთის ველურობის ტალღამ. ვერ იხსნა საქართველო დიდი ერეკლეს ხმალმაც და დამოუკიდებლობის პატივყარილი შევიდა დიდჭირნახული ქვეყანა XIX ს-ში.

დაცემას განიცდიდა ქართული ისტორიოგრაფია XIX ს-ში. ბატონიშვილები, ო. ხერხეულიძე, ნ. დადიანი, ალ. ქავჭავაძე, ალ. ორბელიანი, პლ. იოსელიანი და მორუსულე სულხან ბარათოვი დიდად ჩამოუვარდებოდნენ ვახუშტის, ხოლო კულტურულ ხალხთა თანამედროვე ისტორიოგრაფიის სინათლეზე ისინი განსაკუთრებით ჩამორჩენილად გამოიქვირებოდნენ.

XIX ს-ის დიდ მანძილზე ქართული ისტორიოგრაფია მეტად არახელსაყრელ პირობებში მოექცა. გადავარების გზაზე შემდგარი თავდა-აზნაურობისათვის საქართველოს ისტორია წარსული დროის რომანტიკული მოგონება და იყო მხოლოდ. საიქიოსაკენ პირმიქტეულს, მომაკვდავ წოდებას ისტორია პრაქტიკულად აღარ სჭირდა. ქართველი ხალხი (დემოკრატია) კი ჯერ კიდევ არ ამდგარიყო და პოლიტიკურ სარბიელზე აქტიურად არ გამოსულიყო. რა თქმა უნდა, ქართული ისტორიული აზროვნების ზრდა-განვითარება არც ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ანგარიშებში შედიოდა.

ასეთ პირობებში გასაგებია, თუ საქართველოს ისტორიის დამუშავების საქმე უცხოელთა ხელში გადავიდა. მარი ბროსე, რომელმაც ჩვენი ისტორიის დამუშავების საქმეს ეგოდნენ ღვაწლი დასდო, ქართული ისტორიოგრაფიის გარეშე ღვას (ამდენადვე ადვილად გასაგებია, რომ ბროსეს მეცნიერული მემკვიდრეობის ამთვისებელი საქართველოს ისტორიის დარგში და მის წამოწყებათა გამგრძელებელი დიდხანს არავინ იყო ჩვენში).

რასაკვირველია, არაფერი აქვთ საერთო ქართულ ისტორიოგრაფიასთან ბუტკოვს, დუბროვინს და სხვა მათ ძმებს (როგორც ფორმალურად, ისე არსებითად) მათი შრომა რუსულ ისტორიოგრაფიას ეკუთვნის), რომელნიც საქართველოს და მის ისტორიას რუსე თის იმპერიის საშენ მასალად უყურებდნენ (ჩვენი ქვეყნის წარსულის ასეთი „მომამაგენი“

XIX საუკუნეში და შემდეგაც ბევრი იყვნენ, „მომამაგენი“, რომელთაც საქართველოში ლოდ დამონებული და პოლიტიკურად მკვდარი უყვარდათ. კლასიკურია ერთი მთვანის: „люблю Грузию, только под властью России“).

XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან ქართულ ისტორიოგრაფიის გამოცოცხლება დაეტყო. ნიჭიერი მკვლევარი დიმიტრი ბაქრაძე ქართული ისტორიული აზროვნების ახალი ხანის პირველი წარმომადგენელია. ამავე ხანებში პეტერბურგის უნივერსიტეტში თანდათან გაძლიერდა აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი, რომლის სამუშაო გეგმაში, სხვათა შორის, ქართული ენისა და საქართველოს წარსულის შესწავლაც იყო გათვალისწინებული. რა თქმა უნდა, პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი ქართული ენისა და საქართველოს ისტორიის შესწავლით ქართველი ხალხის სამსახურს არ აპირებდა, ისე როგორც არ აპირებდა ის სამსახურს არა ერთი მკვდარი თუ ცოცხალი ხალხისას, რომლის ენისა და წარსულის ასეთივე ხალხით და წარმატებით სწავლობდა.

მაგრამ ჩვენს ქვეყანაში ახალმა სიომ დაპყროლა. ქართველმა ხალხმა თავის ახალ ისტორიაში გადასვლის კრიტიკული პერიოდი გადალახა და თავისუფლებისათვის ბრძოლის ასპარეზზე გამოსულ ერს საკუთარი ძველი კულტურის ცოდნის ძლიერი მოთხოვნილება გაუჩნდა. და პეტერბურგის ქართული ფილოლოგიის სკოლასაც წილად ხვდა სულ სხვა საპატიო ამოცანის შესრულება.

თავისი ქვეყნის უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლის წყურვილით გატაცებული არა ერთი ქართველი ნიჭიერი ახალგაზრდა დაეწაფა ამ ხანებში მეცნიერების სხვადასხვა დარგს, რათა თანამედროვე იარაღით აღჭურვილიყო და მშობელი ხალხის ღირსეული სამსახური შესძლებოდა.

80-ანი წლებიდან პეტერბურგის უნივერსიტეტში ქართული ფილოლოგიის შესწავლას ათათვეში ქართველები უღვანან. ჯერ ნიჭიერი პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი, შემდეგ დიდი მეცნიერი აკად. ნიკო მარი. ქართველი ერის კულტურისა და ისტორიის შესწავლის საქმე მკვიდრ მეცნიერულ ნიადაგზე დადგა.

ამ სკოლაში გაიარა მეცნიერული წრთობა ივანე ჯავახიშვილმა. შრომისა და ცოდნის უსახლვრო წყურვილით შეუდგა ის მეცნიერების მძიმე ტვირთს და მთელი სიცოცხლის განმავლობაში სასახელოდ ატარა, ისე რომ სულიერი მოღლა არ უგრძნია, შრომისა და ცოდნის წყურვილი არ შენელებია.

ივანე ჯავახიშვილი პეტერბურგის ქართველოლოგიის სამკვდლოში ახალი საქმის მოთავედ გამოვიდა. მას არ აკმაყოფილებს რუსული მეცნიერების წარმატება საქართველოს შესწავლის საქმეში და, როგორც მშობელი ხალხის ქეშმარიტი მსახური, ის ქართული მეცნიერების შექმნისათვის იბრძვის. მისი იმდროინდელი სამეცნიერო მოღვაწეობა ამის სანიშნო მაგალითი იყო. 1899 წლიდან 1917 წლამდე ივანე ჯავახიშვილმა 40 სხვადასხვა სახელწოდების სამეცნიერო ნაშრომი გამოაქვეყნა. აქედან 23—რუსულ ენაზე, 16—ქართულზე, ერთი—გერმანულზე. ახლა, თუ ამ სიას ნაშრომთა მნიშვნელობა მოკულობის თვალსაზრისით განვიხილავთ, სულ სხვა სურათს მივიღებთ. გარდა ერთი ნაშრომისა (Государственный строй древней Грузии и древней Армении), სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად რომ იყო დაწერილი, განსვენებულ მოღვაწეს რუსულ ენაზე მხოლოდ მცირე წერილები უწერია. ამავე დროს, ყველა კაპიტალური ნაშრომი („საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, „ქართული სამართლის ისტორია“, „ქართველი ერის ისტორია“, „ისტორიის მიზანი, წყაროები, მეთოდები წინად და ეხლა“) მან ქართულად გამოაქვეყნა. ამავე ხანებში გატაცებული მეცნიერი ხშირად, ზაფხულობით, თითქო მშობელ ხალხს საკუთარი მუშაობის ანგარიშს აბარებდა, მთელი რიგი მოხსენებით გამოდიოდა თბილისში და ქართველ საზოგადოებას მის ნამდვილ წარსულს მეცნიერული სიტყვით აცნობდა.

ასეთი საქმისათვის იმ დროს მშობელი ხალხის სამსახურით გატაცება და ძლიერი ნებისყოფა იყო საჭირო. ოფიციალური ხელისუფლება ასეთი შრომისათვის წარჩინებს არ იძლეოდა, ხოლო დაბრკოლებას კი ყოველგვარს უქმნიდა პატრიოტ-მოღვაწეს. სამისოდ დამახასიათებელია, რომ ზემოდასახელებული შრომებიდან ყველა, რუსულ ენაზე დაწერილი, პეტერბურგში დაუბეჭდავთ, ხოლო ქართულად დაწერილი ნაშრომები—ყველა თბილისში.

მაგრამ ეს გარემოება თუ ერთი მხრით იმას მოწმობს, რომ ქართულ მეცნიერებას პეტერბურგში არ სწყალობდნენ, მეორე მხრით იმის მაჩვენებელიცაა, რომ აქ, საქართველოში, ქართული მეცნიერების საჭიროება უკვე შექმნილიყო. და ეს საესებით გასაგები და ბუნებრივია: ეს დრო ცხრაას ხუთი წლის რევოლუციის ეპოქა იყო.

ასეთ პირობებში ქართული უნივერსიტეტის დაარსებაზე ფიქრი არაფერს ფანტასტიკურს არ შეიცავდა. და როცა განსვენებული მეცნიერი, სტოლიპინის რეაქციის დროს, ქართველ მეცნიერ მუშაკთა აღრიცხვას თავის უბის წიგნაკში აწარმოებდა, აქ საკვირველი არაფერია. ეს სრულიად ბუნებრივი საქმიანობაა იმ ადამიანისა, რომელიც ახალი ქართული მეცნიერების ფუძემდებლად გამოვიდა. ქართული მეცნიერება რუსულ უნივერსიტეტში ვერ აყვავდებოდა და ვინც ქართული მეცნიერების სამსახურს აპირებდა და ამ საქმის მომავალი სწამდა, მას უნდა ქართული უნივერსიტეტის შექმნის ფიქრიც ჰქონოდა. ეს იმ დროს უნდა იდგოდა ოცნება სრულიადაც არ იყო: ვისაც ქართველი ერის მომავალი სწამდა, ვისაც რუსეთის რევოლუციური აზვირთება სიხარულს ჰგვრიდა და ამბობდებდა, მას ისიც სწამდა, რომ რეაქცია, სტოლიპინის თუ სხვების, განწირულია, რომ მომავალი რევოლუციისა და თავისუფლებისა. ამიტომაც ქართული უნივერსიტეტის თადარიგი რეალური, მეცნიერულ-რევოლუციური მოღვაწეობა იყო.

ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში ივანე ჯავახიშვილი ახალი ეტაპის შემქმნელია. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის აქამდის უჩვეულო სიღრმითა და მოცულობით სრულიად ახლად დაამუშავა განსვენებულმა მეცნიერმა ჩვენი ისტორიის აურაცხელი საკითხები: პოლიტიკა, ეკონომიკა, სამართალი, ეთიკა, იდეოლოგია, მატერიალური და სულიერი კულტურა... დიდი ერუდიცია, მძალადი მეცნიერული აღჭურვილობა, ფართო ისტორიული პერსპექტივი, ბასრი კრიტიკული აღლო, სანიმუშო და მისაბძი მეცნიერული სინილისი, მუშაობით შეუნელებელი გატაცება, დიდი ნებისყოფა და მშობელი ხალხის კეთილშობილი სიყვარული,—ყველაფერი ეს ერთად ამკობდა განსვენებულ მოღვაწეს და სამუშაოებს აძლევდა მას ქართული მეცნიერების დაკორდებული ყამირი ძლიერი მკლავით დრმად გადაეხა.

დიდი შემოქმედის სიმკაცრით გაწმინდა განსვენებულმა მეცნიერმა ქართველი ერის ისტორიის საშენი მასალა (ისტორიის წყაროების კრიტიკა ჩვენში აქამდის სრულიად არ არსებობდა და მეცნიერების ეს დარგი ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსვენებულმა ჯავახიშვილმა შემოიტანა). არა ერთი საისტორიო წყარო, რომლის სანდოობაში აქამდის ეჭვიც არაეის შესდიოდა, უღმობელი კრიტიკის სინათლეზე გამოიტანა და უკუაგლო, არა ერთი პატრიოტული ვადმოცემა, ხალხური შემოქმედების ლამაზი ნაყოფი, როგორც ისტორიისათვის უფარგის წყარო, შეუბრალებლად გასწირა; უზარმაზარი შრომის შედეგად სავსებით დამსხვრია მის დრომდის არსებული შეხედულება ქართულს ისტორიოგრაფიაზე და სრულიად ახალი შეხედულება დაასაფუძვლა. ამავე დროს მან შემოკრიბა უცხოური წყაროები ქართველი ხალხის წარსულის შესახებ. ყველაფერი ეს შედარებითი შესწავლის მკაცრი კრიტიკით გაცხრილა და აგრე დამზადებული სანდო საშენი მასალით ქართველი ერის ისტორიის წერას შეუდგა.

მრავალი რამ გასწორდება განსვენებული მეცნიერის ნაშრომებში, მის ნამუშაკის საფუძველზე თანდათან ახალი მეცნიერული ნაგებობანი გაჩნდება, ქართული ისტორიო-

გრაფია განვითარების შემდეგ საფეხურებს მიადწევს, მაგრამ სამუდამოდ დარჩება ეტაპი, ივანე ჯავახიშვილმა რომ შექმნა ქართულ ისტორიულ აზროვნებაში, — დარჩება და იარსებებს ისევე, როგორც არსებობს ქართული ისტორიული აზროვნების ეტაპები ეპითალომწერელის, დიდი ვახუშტის...

1917 წელს, როდესაც რევოლუციამ მეფის რუსეთი დაამსხვრია და ხალხთა საპრობილის კარები გაიხსნა, ქართული უნივერსიტეტის შექმნის საკითხი სადღეისო ამოცანად იქცა. პეტროგრადში ივანე ჯავახიშვილის მოთავეობით ახალი ქართული მეცნიერების შტაბი ჩამოყალიბდა. აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტს დაზრდილი ქართველი „მეგარდნები გადაუფრინდა“. გატაცებული მოღვაწის დიდი ხნის ოცნებამ ხორცი შეიხსა. პატრიოტებმა სამშობლოს მოაშურეს და აქ ქართულ უნივერსიტეტს საძირკველი ჩაუყარეს. ამიერიდან ივანე ჯავახიშვილი ქართულ მეცნიერებას სათავეში ედგა.

ჩქარა საქართველო ოქტომბრის რევოლუციის მშემ გაანათა და საბჭოთა წყობილებით გაპოზიერებულ ნიადაგზე თბილისის უნივერსიტეტმა მთელი რიგი უმაღლესი სასწავლებლები იბარტყა. ქართულ მეცნიერებას უსაზღვრო პერსპექტივები გადაეშალა.

ფიზიკურად დასუსტებული მსოფიანი მეცნიერი სულიერად განჭაბუჯდა: ამ წლებზე მოდის მისი სამეცნიერო მუშაობის უნაყოფიერები პერიოდი.

საბჭოთა მთავრობამ ღირსეულად დააფასა ხალხის მსახური.

20 წლის მანძილზე ქართული მეცნიერება მომწიფდა, დეაგჯაცდა. მეცნიერთა ათეული ბევრეულად იქცა. ქართული მეცნიერების დიდი შენობისათვის თავის მოდგმა შესაძლებელი გახდა: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დაარსება დღის წესრიგში დადგა. ქართული მეცნიერების პატრიარქი პირადად ვერ მოეწრო ჩვენი კულტურის ამ ზემის, მაგრამ ის მშვიდი და დაჯერებული დაგვმორდა: სწამდა, რომ ამ დიდ საქმეს, ყოველი მხრით დროულსა და შემზადებულს, ბრწყინვალე მომავალი უზრუნველყოფილი აქვს.

ა. შანიძე. აკად. ივ. ჯავახიშვილი დიდი მეცნიერი და დიდი ადამიანი იყო. ასეთი პიროვნების შესახებ უნდა ვიცოდეთ ყოველი დეტალი მისი ცხოვრებისა და მე მინდა ვისარგებლო შემთხვევით, რომ აქ დამსწრეთა ყურადღება მისი ცხოვრების ერთ მნიშვნელოვან მხარეზე შევაჩერო.

ბევრმა იცის, რომ განსვენებულ აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილს კუჭ-ნაწლავების ქრონიკული დაავადება ჰქონდა, მაგრამ არ იცის, თუ როგორ დაეწყო ეს დაავადება და როგორ მიმდინარეობდა იგი.

1899 წელს, როდესაც ივ. ჯავახიშვილმა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი გაათავა, საზაფხულოდ თბილისს დაბრუნდა. ივანეს მამას, ალექსანდრეს, რომელიც საქალაქო სკოლების ინსპექტორად იყო, იმ დროს ბინა ავლაბარში ჰქონდა.

ზაფხული იყო, ივლისი თუ აგვისტო, ხალხი გაკრებილი იყო ქალაქიდან აგარაკებზე. შინ არავინ იყო, მამის გარდა.

ივანე ჯავახიშვილს სთხოვეს, დასწრებოდა წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობის სხდომას. ის დასთანხმდა და გასწია სხდომაზე. სხდომის დაწყებამდე შეიარა სააკიანცის საკანდიტროში, რომელიც სოლოლაკის კუთხეში იყო მოთავსებული, და 2 ფუნთუშა („პონჩიკი“) შექაპა.

სხდომაზე 1 საათის შემდეგ ცუდად იგრძნო თავი, ბოდიში მოიხადა და დასტოვა დარბაზი. ძლივს მოახერხა ეტლამდი მისვლა, ჩაჯდა და სასწრაფოდ გაემგზავრა შინ. მივიდა თუ არა, მაშინვე ლოგინში ჩაწვა, საშინელი ტკივილებისაგან შეწუხებული, მამა კი,

რომელიც ამ დროს შინ დახვდა, ექიმის მოსაყვანად გაეშურა. ექიმთა უმრავლესობა წასული იყო აგარაკებზე და ვერაინ იპოვა. შემთხვევით შეხვდა ერთ ახალგაზრდა ექიმს და ის წაიყვანა. ექიმმა ავადმყოფი გასინჯა და წამლი გამოუწერა. მაგრამ წამლისაგან ავადმყოფი კიდევ უარესად გახდა: პირიდან სისხლი ამოუვიდა და ყოველ 5 წუთში პირის ღებინება ჰქონდა, კუჭი მოეშალა, სისხლის ღინება დაეწყო, გრძნობა თანდათანობით ეკარგებოდა, მაჯისცემა ძლიერ ეტყობოდა.

მამამ რომ უარესობა შეატყო შეიღს, არჩია სხვა ექიმის დაძახება. გაექანა თავდახნაურთა ქარვასლისაგან, სადაც ეზოში რესტორანი იყო და სადაც იმედი ჰქონდა იპოვიდა ნაცნობ ექიმს. მართლაც, რესტორანში დახვდა ნაცნობი ექიმი—ტიტე სიმონის ძე ქიქოძე, რომელიც მაშინვე წაჰყვა შინ. მივიდნენ შინ თუ არა, ექიმმა გასინჯა ავადმყოფი, რომელსაც მაჯისცემა ოდნავ ეტყობოდა. თვალები გაახელინა, ასანთზე გასინჯა. შემდეგ გავიდა მეორე ოთახში და საყვედურით მიჰმართა ახალგაზრდა ექიმს: საექიმო უბის წიგნი მაინც არა გქონდა, რომ გავგეგო საქმის ნამდვილი ვითარება და სათანადო წამალი გამოგეწერათ?

ავადმყოფს გული უსუსტდებოდა, პირიდან სისხლი ამოსდიოდა. ექიმმა ქიქოძემ გამოუწერა წამალი, რომელსაც ყოველ 5 წუთში ასმევდნენ.

პირის ღებინება არ შეუწყდა, რაც ერთი მხრით კარგი იყო, რადგანაც თან ამოჰქონდა საწამლავე, მაგრამ ექიმმა შენიშნა: ტანი ცოტას მაინც შეიწოვს და საწამლავის რაიმე ნაშთი მაინც დარჩებო. ექიმი ტ. ქიქოძე 2 საათიდან 5 საათამდე დარჩა ავადმყოფთან.

შემდეგ გამოირკვა, რომ ნამცხვარი, რომლისაგან ავად გახდა ივ. ჯავახიშვილი, მოუკალავ სპილენძის ჭურჭელში გაეკეთებინათ, იმ დღეს იმავე საკანდიტროდან ისეთივე ნამცხვრების წყალობით რამდენიმე კაცი მოწამლულიყო, მათ შორის ჯავახიშვილიც.

საღამო ხანს ავადმყოფს მოკეთება დაეტყო და ექიმმა ქიქოძემ უთხრა: ახლა კი ვადარჩენილი ხართ და 3 დღის შემდეგ ჩემთან გელითო, თან დასძინა: 3 თვის განმავლობაში ერიდეთ ყოველგვარ გამაღიზიანებელ საქმელსაო.

ამის შემდეგ ავადმყოფი ერთი კვირის განმავლობაში საერთოდ მოკეთდა და აგვისტოს ბოლო რიცხვებში პეტერბურგს გაემგზავრა კიდევ. იქ სამი თვის განმავლობაში ზედმიწევნით ასრულებდა ექიმ ქიქოძის დარიგებას. შემდეგ კი დიეტის დაცვაზე ხელი იიღო.

ამის შემდეგ ხშირად ხდებოდა ავად, მაგრამ არ ფიქრობდა, რომ ამას კავშირი ჰქონოდა მოწამლასთან. ექიმების უუზნებოდნენ: მწვავე გაღიზიანება გაქვს, მიზეზი ახალი რამ არისო. მისცემდნენ წამალს, მოკეთდებოდა.

მერმე ავადმყოფობამ თანდათან უმატა, ხშირად ხდებოდა ავად. შემდეგ დაეწყო საშინელი ტკივილები ნაწლავებისა, კუჭის მოშლილობა. ვისთანაც მიდიოდა, ეუბნებოდნენ: არაფერიაო, კუჭის ნევროზიაო.

სხვათა შორის, სპილენძის სუნი ალლოთი მეჯავრებოდაო. კარების თითბრის სახელურებს რომ ხელს ვახლებდი, ტანში უსიამოვნებას ვიგრძნობდი, რადგანაც, ალბათ, შეერთება ხდებოდა ტანში დარჩენილ საწამლავთანაო.

ერთხელ ჩვენებმა ოჯახში მონიდომეს ღვეზილების გამოცხობა და ცომში შაქარი უნდა გაერიათო. ოჯახში ყველამ იცოდა და მზარეული ქალიც გაფრთხილებული გვეყავდა, რომ შაქრის დანაყვა არ შეიძლებოდა სპილენძის ავანდასტაში, მაგრამ მზარეულს,—არ ვიცი, დაეხარა შაქრის ფხვნილზე ღუქანში წასვლა და ყიღვა, თუ რა,—შაქარი სპილენძის ავანდასტაში დაეწავა და იმით გაეკეთებინა ღვეზილიო. ღვეზილი რომ ვჭამე, ამის შემდეგ ორი საათი არ იყო გასული, რომ ტკივილები დაემწყო და ცუდად გავხდითო. თავს სისუსტე შევატყე, გული მიმდიოდა, დამეწყო პირიდან ღებინება (ამომდიოდა მომწვანო-მოლურჯო სითხე). უთუოდ ყველაფერი სპილენძის ავანდასტაში დანაყლი შაქრის მიზე

ხით იყო, მაგრამ რაკი ნამდვილი მიზეზი არ ვიცოდი, მე ბადრიჯნის მურაბას ვაბრალებდიო. ძმებს—გიორგისა და დათას—ეუბნებოდნი: მურაბა არ სკამოთ, ვადაღვარეთ-მეთქი, ისინი კი მიირთმევდნენ და თან ილიმებოდნენ, რადგანაც სცოდნოდნენ, თუ რა იყო ნამდვილი მიზეზი ჩემი ავადმყოფობისაო (მზარეული ქალი გამომტყუდარიყო, რომ სპილენძის ავანდასტაში დანაყა შეჭარი). ეს მე მათ შემდეგ მიაბესო.

ეს ამბავი პეტერბურგში მომხდარა.

გადიოდა დრო. ავადმყოფობა თანდათან უფრო და უფრო მატულობდა. ექიმები, ვისთანაც კი მივიდოდა, ეუბნებოდნენ: არაფერიაო, კუჭის ნევროზია, მადა უნდა მოგივიდესო და დარიშხანას აძლევდნენ. ამით პაციენტი უფრო უარესად ხდებოდა: დარიშხანა კიდევ უფრო აძლიერებდა წყლულიანი ნაწლავების დაავადებას.

ერთხელ პეტერბურგში იყო ერთი ქართველი ექიმი. მას გაუსინჯავს და უთქვამს: ისე დაშვებული ხარო და დასუსტებული გაქვთ სხეული, რომ სრულიად შეუძლებელია თქვენი ასეთ მდგომარეობაში დარჩენაო, რადგანაც გულისა და კუჭის ნევროზი გაქვეო, საჭიროა ტონუსის აწევაო და სხვა. გამოუწერია წამალი, რომელშიც თურმე დარიშხანა შედიოდა დიდი რაოდენობით და, აფთიაქიდან რომ ასეთი წამალი გამოეშვა, ექიმს რეცეპტზე გვერდით მოუწერია: sic!!! (სამი ძახილის ნიშნით) იმისთვის, რომ არ ეფიქრათ ასეთი დიდი დოზა თითქო რაიმე შეცდომაში შედეგაო და თანაც ავადმყოფისთვის უთქვამს: მე თქვენ ცხენის დოზა გამოგიწერეთ, მაგრამ ეს საჭიროაო.

უახლოესი აფთიაქის გამგე, ფარმაციის მაგისტრი, კარგი ნაცნობი ყოფილა ივ. ჯავახიშვილისა, რომელსაც ვადაუცია მისთვის ეს რეცეპტი. გამგეს უთქვამს: „მე უფლება არა მაქვს არ მოგცეთ წამალი, წამალს მოგცემთ, მაგრამ გეხევეებით, არ დალიოთო, რადგანაც ისეთი დოზაა, რომ პირდაპირ საშიშია. თუ არ დაიშლით და დალევთ, ერთ მესამედზე მეტი მაინც არ დალიოთო“.

ივ. ჯავახიშვილს ეს წამალი აფთიაქიდან გამოუტანია, მაგრამ სრულიადაც არ დაუღვია, რამდენიმე დღის შემდეგ იმ ექიმს უკითხავს: ახლა ხომ კარგად ხართო?—ახლა კარგად ვარო, უახსუნია პაციენტს.

ამასობაში ავადმყოფობა თავისი გზით მიდიოდა. საჭირო იყო ნამდვილი წამლობა. ურჩიეს ერთ ნევრო-პათოლოგთან მისვლა. მან უთხრა: თქვენ ნაწლავებში არაფერი სერიოზული არა გაქვთ, გაქვთ მხოლოდ დუდილი და ამის წინააღმდეგ ახალი საშუალება მოიპოვებო და იმას გამოგიწერთო. აი მე თეთოთანაც ვსვამ ამ წამალსო. „ეფიქრე: ეს კაცი არ იქნება თავის მტერი-მეთქი, იქნება არ მარგოს, მაგრამ მაინც ვსინჯავ-მეთქი“.

ასე უფიქრია ივ. ჯავახიშვილს და გამოუწერია 20 ბოთლი წამალი, რომელიც ბურახს ჰგავდაო (წამალს მოსკოვიდან იზარებდნენ პეტერბურგში). დაუწყო ახალ წამალს სმა, მაგრამ თავს უარესობა შეატყო და თავი დაანება.

გადიოდა დრო. ავადმყოფობამ უფრო და უფრო დაიკლო ლოგინდ, მარტო ლექციებისათვის ღებოდა და ვინ იცის, რით გათავდებოდა საქმე, რომ ერთი ამბავი არ მომხდარიყო.

1908—9 წელს ივ. ჯავახიშვილის უმცროსი ძმა, დათა, ფინანსისტი, რომელიც საპროფესოროდ ემზადებოდა საფინანსო მეცნიერებათა დარგში პროფ. ოზეროვთან პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიკულ ფაკულტეტზე, ავად შეიქნა ნალველას ბუშტის ანთებით. ავადმყოფობასთან ვერაინ ვერას ვახდა, გარდა გრანსტრემისა, რომელიც მაშინ პრივატდოცენტად იყო სამხედრო-სამედიცინო აკადემიაში. გრანსტრემმა დათა ჯავახიშვილის ავადმყოფობის მიზეზი გამოარკვია და ურჩია მას, კარლსბადს გამგზავრებულიყო¹.

¹ დათა ჯავახიშვილი შემდეგ გარდაიცვალა (1911 წ. ნოემბერში).

ამ გზით იცნობდა ივ. ჯავახიშვილი ექიმ გრანსტრემს და მას მიმართა სამკურნალოდ, როდესაც უკვე 10 წელიწადი იყო გასული მოწამელის დროიდან. გრანსტრემმა: ვარგუნული ვასინჯვით არაფერი გეტყობათო—უთხრა—და საჭიროა ქიმიური და მიკროსკოპული ანალიზიო. კუჭის წვენი თვითონ ამოუღო და ანალიზის შემდეგ: კუჭის მთავა დაკლებული გაქვთ 25%-ითო, უთხრა. მიკროსკოპიული ანალიზის შედეგი რომ უნახავს, ექიმს უთქვამს: მდგომარეობა მეტისმეტად ცუდია: დაზიანებულია მთელი ტრაქტი, მოიპოვება სისხლი, ჩირქი, ლორწო. თავის დროზე შეიძლებოდა სრულიად მორჩენა, ახლა-კი, ვერ დაგიმალავთ, შეიძლება იცოცხლოთ, მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ სასტიკად დაიკავთ დიეტასო. არავითარი ნევროზი თქვენ არა გაქვთ, ორგანული გაღიზიანება მოწამელის შედეგად და ვერ გაუფიქრებთ ექიმებსაო.

გრანსტრემმა დაარიგა: არ შეიძლება სქამოთ: მსუქანი, მთავე, ძალიან ტკბილი, მლაშე, შემწვარი; საკმელი ყველაფერი გახეხილი ან დაკეპილი უნდა იყოსო. სასაქმებელი არ დალიოთ არას დროს და ყოველთვის, როცა ექიმს ეჩვენოთ და შეჰნიშნოთ, რომ დარიშხანას გიწერთ, გააფრთხილეთ, რომ, დარიშხანა თუ აუცილებელია, კანკევეს უნდა იქნეს შეზნაუნებული, დალევა კი არ შეიძლებაო. საკმელად შეიძლებაო: თოხლო კვერცხი, ცოტა კარაქი, ცოტა პური, დაკეპილი ქათმის ხორცი, თევზი (მხოლოდ მოხარშული და არა მსუქანი), კომპოტი და კისელიო.

გრანსტრემის დარიგებას ივ. ჯავახიშვილი სასტიკად იცავდა და რივიანად გრძნობდა თავს, თანდათან უფრო კარგადაც ვახდა. თუ წინათ საშინელი გულისფრიალი (ტახიკარდია) ჰქონდა და მაჯისკემა 120-მდე აუდიოდა, დიეტის შემდეგ ამ სენმა სრულიად გაუარა. სიფრთხილე მიანიც დიდი სჭირდებოდა საკმელების შერჩევაში. სამწუხაროდ, დიეტის ზედმიწევნობით დაცვა ყოველთვის არ ხერხდებოდა, განსაკუთრებით მოგზაურობის დროს, როგორც შემდეგი ეპიზოდიც ამტკიცებს:

1910 წელს, ზაფხულის დამლევს, ივ. ჯავახიშვილი ცოლშვილითურთ პეტერბურგს მიემგზავრებოდა. გზაში, ბაქო-დარუბანდის გადასარბენზე, ვაგონ-რესტორანში ზუთხი ჰამა. თევზი ახალი ყოფილა, არავისთვის არაფერი უენია, ივ. ჯავახიშვილი კი იმ დამეს ცუდად გამხდარა: მოჰსვლია გულის რევა, დასწყება კოუნჩხვა, გალურჯებულია და სხვა, ერთი სიტყვით აშკარა ნიშნები ყოფილა მოწამელისა. რადგანაც ამ დროს ხოლერობა ყოფილა, მგზავრები შიშის ზარს აუტანია და სწრაფად დაუცლიათ ის ვაგონი, რომელშიც ივ. ჯავახიშვილი ყოფილა ოჯახის წევრებითურთ. მატარებლის ადმინისტრაციას მოუნდომებია ვაგონის მოხსნა მინერალურ წყლებში საღებინდექციო და ბარაკში გაგზავნა. რის ვაი-ვაგლახით ივ. ჯავახიშვილის მეუღლეს მოუხერხებია ექიმის დარწმუნება, რომ აქ მოწამელა იყო თევზისაგან და არა ხოლერობა. ვაგონი არ მოუხსნიათ და ნება დაურთავთ განგრძობა გზა, მაგრამ აეადამყოფი ისე ცუდად გრძნობდა თავს, რომ იძულებული გამხდარა ჩამომხდარიყო კურსკში, სადაც ეგულებოდა და და სიძე. იქ მოკეთებულა ერთი კვირის განმავლობაში და შემდეგ გამგზავრებულა პეტერბურგს.

გადიოდა ხანი. ამასობაში მსოფლიო ომი ბტყდა. ქალაქებში იკლო სურსათ-სანოვანგემ. გაჭირდა დიეტის დაცვა.

1915—16 წწ., როდესაც ივ. ჯავახიშვილს ცოლშვილი თბილისში ჰყავდა, მას ძალიან უჭირდა პეტროგრადში ექიმის მიერ გამოწერილი შერჩეული საკმელების შოვნა, ამის გამო ვასაკვრეელი არ არის, რომ მისი ჯანმრთელობა თანდათან უარესდებოდა.

1917 წ., საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, ივ. ჯავახიშვილს ისევ დაუწყო ნევროზი, გულის ფრიალი. ხშირად მოსდიოდა მწვავე შეტევები. უნივერსიტეტში ბევრჯელ ვყოფილვართ მოწამე მისი ცუდად ვახდომისა. ასეთი მდგომარეობის გამო ის ძალიან ერიდებოდა მგზავრობას, რადგანაც გზაში ძნელია დიეტის დაცვა. მწვავე შეტევების შემთხვევებშიაეადამყოფს ექიმები ნახულობდნენ, ეუბნებოდნენ: მსხვილი ნაწლავების რეაქ-

ცოა გაქვსო, ეგ არაფერია, ნევროზის ნიადაგზე იქნებაო. სწამლობდნენ. ზოგ ექიმს ემადლიერებოდა, მაგრამ საერთოდ მისი სიცოცხლე საფრთხეში იყო. ბოლოს ისევე ძველ წესს მიმართა: პროფ. ვლ. ვორონინს სთხოვა კუჭის წვენი ანალიზის გაკეთება. ანალიზმა იგივე უჩვენა, რაც გრანსტრემის დროს იყო. პაციენტმა მაშინვე დაანება თავი ექიმების რჩევას და მკურნალობას და დიეტას მიჰყო ხელი.

მაგრამ მეორედ დიეტის დაცვა უკვე იმდენად დაგვიანებული იყო, რომ განსვენებული დღე-დღეზე მოელოდა უბედურებას. მიუხედავად მძიმე ქრონიკული დაავადებისა, ივ. ჯავახიშვილი ერთი წუთითაც არ ისვენებდა და განუწყვეტლევ მუშაობდა. ის ცდილობდა დაუტყობოდა სამეცნიერო მუშაობით და ფართო საზოგადოებრივი მუშაობით დაედუმებინა საშინელი ფიზიკური ტვივლები.

უნდა აღინიშნოს მაინც, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილის კუჭ-ნაწლავების დაავადება არ ყოფილა მისი სიკვდილის უშუალო მიზეზი, თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ სწორედ ამ დაავადებამ მოამზადა ნიადაგი საშინელი კატასტროფისთვის, რომლის მოწამე მთელი აუდიტორია გახდა აკადემიკოსის უკანასკნელ სამეცნიერო მოხსენებაზე შარშან ამ დროს.

ოჯახის წევრების გადმოცემის თანახმად, იმ საბედისწერო დღეს ივ. ჯავახიშვილი საშინელ ტვივლებს გრძნობდა და ფეხზე ძლივს იდგა თურმე. მაგრამ მას დიდი ჰქონდა მოვალეობის გრძნობა, რომელიც მას ამ ტვივლებს ავიწყებინებდა.

ივ. ჯავახიშვილი დაიღუპა მოვალეობის შესრულების დროს.

P. S. აკად. ივ. ჯავახიშვილი 1939 წ. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის თებერვლის სესიას დაესწრო მოსკოვში. მეც ვიყავ იმავე სესიაზე. მოსკოვიდან რომ ვბრუნდებოდით მატარებლით, მე ვსთხოვე ივ. ჯავახიშვილს, ეამზნა ჩემთვის მისი ხანგრძლივი ავადყოფობის ამბავი. მან მიაშო და მისი ნაამბობი იქვე, ვაგონის კუბეში, მოკლე შენიშვნების სახით, ჩაიწერე უბის წიგნაკში. ეს იყო 3.III.1939 წ. გროზნასა და მახაჩკალას გადასარბენზე.

აქ მოთავსებული ამბები თვით აკად. ივ. ჯავახიშვილის ნაამბობის მიხედვით არის მოთხრობილი, გარდა „ხოლერის“ შემთხვევისა, რომელიც მისი მეუღლისაგან მაქვს გაგონილი.

გ. ჩუბინაშვილი. წარსულს რომ მივუბრუნდები ხოლმე, ბატონ ივანეს ვხედავ ჯერ მაშინ, როცა ის სტუდენტი თუ ახლად უნივერსიტეტ დამთავრებული იყო (მე კიდე ყრმა 12—15 წლის), მერმე—მაშინ, როცა ის იოსებ ყიფშიძის დისერტაციის ოფიციალურ ოპონენტად გამოვიდა, და ბოლოს—მაშინ, როცა ვარემოებამ მასთან უკანასკნელ 25 წელს პეტერბურგსა და თბილისში დამაკავშირა. შთაბეჭდილება, რომელიც მან ამ სამივე ხანს ჩემში გამოიწვია, მუდამ ერთია. ეს შთაბეჭდილება, უცვლელი და თანაბარი აღნიშნულ დროთა მთელ მანძილზე, შთაბეჭდილებაა, რომელიც შეიძლება მიიღო მუდამ სწორის, მშვიდის, ყურადღებიანისა და მიზანთმომართულის, უნისლოსა და აუსწრაფებელის, დამოკიდებულებათა არეში გადაუნაცვლებელის ადამიანის გარეგანი და შინაგანი აღნაგობისაგან. მისი დამოკიდებულება ყოველი საკითხისადმი მუდამ გამოდიოდა საქმის შინაარსიდანა და ინტერესებიდან და არასოდეს პირთა კერძო სურვილების მიხედვით. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ყველა, მისთვის სრულიად უცნობიცი კი, თავისი კერძო საქმის მიმართ აუცილებლად პოულობდა მის მხრით გულითადასა და მზრუნველობით აღსავსე ყურადღებას; ბატონი ივანე მუდამ მზად იყო დახმარება აღმოეჩინა მისთვის სიტყვითა და საქმით. ყველაფერს ამას ის აკეთებდა სავსებით დამშვიდებული და სადად, ძალდაუტანებლად, შეიძლება ითქვას, ბუნებრივად. რა საკითხის განხილვისას, მუშაკთა შორის რა ურთიერთობათა განხილვისას არ მივგონდება ბატონი ივანე! იგი ყოველთვის ინარჩუნებდა სიმშვი-

ქართული
ენების ინსტიტუტი

დესა და სიღინჯეს, რაც ასე მოქმედებდა ყველაზე. ივანე ჯავახიშვილი იმ იმეათ ადამიანთა რიცხვს ეკუთვნოდა, რომელთა შესახებ რომენ როლანმა სთქვა: ესენი მუდამ თავის სიმაღლეზე დგანანო; ეს ადამიანები უფრო ფაქიზი ინსტიტუტების პატრონები არიან, ვიდრე დანარჩენებიო. მათ იციან ესა და აქეთ თავის ღირსებათა შეგნებაო... თუნდაც განზე იდგნენ ესენი, ყველამ იცის, რომ ამათ პირველი ადგილი ეკუთვნით, მარტო ამითი არსებობენ კი ლაგმად ევლინება დანარჩენებსა და თავს აკავებინებსო. ყველანი იძულებულნი არიან ამითი მწყობრის მიხედვით დალაგდნენო.

ქართული კულტურა, მისი წარსული, აწმყო და მომავალი, — აი რა საზღვრავდა და გზას აძლევდა სულ მუდამ ივანე ჯავახიშვილის მთელ მოქმედებას. ეს იყო დედაპირული მთელი მისი ინტერესებისა, მთელი მისი მზრუნველობისა, მისი ცხოვრების ზრახვათა. ამიტომაც იყო, რომ მან თავის სპეციალობად ქართველი ერის ისტორიის შესწავლა აირჩია, და ისიც ამ ისტორიის არა ერთი რომელიმე მხარისა, არამედ ყველა მისი გამოვლინებისა. აქედანვე გამომდინარეობდა მისი მონაწილეობა, დაუღალავი თანამშრომლობა ყველა ცალკეულ დისციპლინაში. თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის დასაწყისში ივანე ჯავახიშვილი პირველ რიგში აქვეყნებს საქართველოს ისტორიისათვის, ნამდვილად რომ ითქვას, მარჯაჟად მდგარს გამოკვლევებს, როგორც, მაგალითად, პატრისტიკული ლიტერატურის ქართული თარგმანების შესახებ არსებული ცნობების შეჯამებას, ან კიდევ ქართული ენათმეცნიერების საკითხების მიმოხილვას და სხვა¹. შემდეგ კი, როცა ქართულის მკვლევების ცალკეული დარგების განვითარებას აღმოაჩნდა საკუთარი სპეციალისტები, ჩვენ ვხედავთ, რომ ივანე ჯავახიშვილი თავს იზღუდავს მეცნიერული საკითხების გარჩევაში საკუთრივ „ისტორიის“ კვლევით. მაგრამ ამ თავისი კვლევა-ძიებითი სამუშაოსათვის იგი არამც თუ თვალყურს ადევნებს მხოლოდ იმას, რაც სხვა, მოსაზღვრე დარგებში ხდება, არამედ, როგორც ეს ცხადად ჩანს, იგი, საცა და როდესაც საჭიროა, წინანდებურად თვითვე ატარებს აქტიურად გამოკვლევებს. კიდევ მეტი, ივანე ჯავახიშვილისათვის დამახასიათებელია, რომ მთელი თავისი კვლევა-ძიებითი ცხოვრების განმავლობაში იგი ყოველთვის საზოგადოდ ყველა ჰუმანიტარულ (და ნაწილობრივ სხვათა) მეცნიერებათა უახლესი მიღწევებისა და მონაპოვრების სიმაღლეზე იდგა. ის იყო au courant ყველაფრისა, რაც კი კეთდებოდა მეცნიერებაში როგორც ჩვენთან, საბჭოთა კავშირში, ისე დასავლეთ ევროპასა და ამერიკაში. იგი იცნობდა აგრეთვე ხელოვნების ახალ მიმდინარეობებსაც. მით ის შესაძლებელს ხდიდა თავისთვის წარსულისა და ახლანდელი ქართული კულტურის მოვლენათა შეფასებასა და მომავალი მუშაობისათვის კადრების მომზადებაში თავისი წვლილის შეტანასა. ივანე ჯავახიშვილს ჰქონდა მკაფიო და მთლიანი პირადი დამოკიდებულება, მიდგომა როგორც ყველა მოვლენისა და მეცნიერული თეორიისადმი, ისე ხელოვნებისა და ლიტერატურულ ნაწარმოებთა მიმართ. მახსენდება, თუ როგორ დაჰკმეო ივანე ჯავახიშვილმა არქიტექტურაში კონსტრუქტივიზმი მაშინ, როცა უკანასკნელი ჯერ კიდევ არ გაშლილიყო და ის-ის იყო თავის გამოსვლას იწყებდა; როგორ დაჰკმეო მან მხატვრობაში შიშველი სიუჟეტურობა და მისი მღვრიე ფერები და, პირიქით, რა სიხარულსა და სითბოს გრძნობდა იგი ნ. ოსტროვსკის ნაწარმოებთა წაკითხვისას.

სავსებით ბუნებრივია, რომ ქართული ხელოვნების საკითხებიც, ქართული ხელოვნების წარსულის შესწავლაც, ხელის შეწყობა დღევანდელი აღმავლობისათვის და მისი მომავალი ბედი (მეტადრე, ცხადია, კადრების მომზადების მხრივ) ივანე ჯავახიშვილისთვის ისევე ძვირფასი და ახლონი იყვნენ, როგორც ქართული კულტურის სხვა საკითხებიც.

¹ აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ თავისი სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში დაწერილ შრომასთან („ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები“, 1934) დაკავშირებით ბატ-მა ივანემ როგორღაც მითხრა: ჩემს ასაღმარებლობაში ისე ვიყავი გატაცებული მუსიკის მეცნიერული საკითხებით, რომ თავდაპირველად ვფიქრობდი სწორედ ამ საკითხების შესწავლას შედგაოიო.

და მართლაც, „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე გამოცემაში (ტ. I, 1913, წინასიტყვაობა) ივანე ჯავახიშვილი იხსენიებს ქართული ხელოვნების ისტორიას, როგორც თავის ცალკე მონოგრაფიულ გამოკვლევას. უკანასკნელის ნაწილი დაიბეჭდა მაშინვე გამოცემაში „Христианский Восток“ (ტ. III, ნაკვ. 1, 1914, გვ. 17—31) სათაურით: „Термины искусства и главные сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древне-грузинской литературе“. აქ მოცემულია არქიტექტურის 10 ტერმინის ანალიზი. ივანე ჯავახიშვილმა თავისი გამოკვლევების შედეგები მთლიანად, როგორც ჩანს, საზოგადოებას გააცნო თბილისში 1913 წ. წაკითხული საჯარო ლექციით თემაზე: „ქართული ძველი ხელოვნება“. ამ ლექციის ვრცელი შინაარსი დაიბეჭდა „სახალხო გაზეთის“ ოთხ ნომერში (1913 წელი, № 797, 800, 801 და 802)¹. გამოკვლევაში „Термины искусства“ ასახულია მკვლევარის ნაბეჭდი შრომებისათვის საერთო ხასიათი; ეს არის: მეტისმეტი თავდაპირილობა, თვითშეზღუდვა გადმოცემისა და გამოთქმაში. იგი ლაპარაკობს მხოლოდ და განსაკუთრებით იმაზე, რაც ფაქტობრივად არის დადგენილი. ფაქტები და მათი მკაფიო და მტკიცე დადგენა — აი ესაა მუდამ ბატონ ივანეს პირველი და ძირითადი ამოცანა, გადაწყვეტილი გამოკვლევითა და გაშუქებული თხრობით. ზოგადს, ფართო ვაშლას, ან ისტორიულ მოვლენათა და ეპოქების სურათებზე დამთავრებულ წარმოდგენას ბატონი ივანე იძლეოდა მხოლოდ საჯარო გამოსვლებსა თუ კერძო საუბარში. თვითშეზღუდვის ეს თვისება განსვენებულს სიკვდილის კარამდე შერჩა. გარდაცვალების შემდეგ გამოცემულ მის „ქართველი ერის ისტორიის“ III ტომში ლაშა-გორგის მეფობის კვლევა ამბავსა და თვით ლაშას დახასიათებას დათმობილი აქვს რვა გვერდი, მაშინ როდესაც, ქართველი ერის ისტორიის ამ ნაწილის ლექციურ თხრობას პეტერბურგის უნივერსიტეტში, ე. ი. ჯერ კიდევ 25 წლის წინათ, მან ნახევარი სემესტრი მოანდომა.

ჩვენი უნივერსიტეტის დაარსებიდანვე ივანე ჯავახიშვილი დიდ მზრუნველობას იჩენდა სხვა დისციპლინათა კათედრების დაარსებასთან ერთად ქართული ხელოვნების ისტორიის კათედრის შექმნისათვისაც. ბუნებრივია, რომ საჭირო ეფექტის მისაღებად ამ დისციპლინის სწავლება მოითხოვდა საგრძნობსა და სხვადასხვა ხასიათის ღონისძიებათა გატარებას; საჭირო გახდა თვალსაჩინო მოწყობილობისა და სახელმძღვანელოების შექმნა-მონახვა, შეკრება, დამზადება და მიღება. ძეგლების შესწავლის მიზნით საჭირო გახდა კვლევა-ძიებითი სამუშაოების მოწყობა და ჩატარება, რაც დაკავშირებული იყო იდგილებზე წასვლა-მოსვლასთან და მუშაკების მოწვევასთან. ყველა ეს, ისე როგორც სხვა საკითხებიც, ივანე ჯავახიშვილის მხრით ყოველთვის დიდ ყურადღებას იქცევდა, არასდროს არ საჭიროებდა რაიმე ვრცელ დასაბუთებას. ივანე ჯავახიშვილს საჭირო ყველა ასეთი რეალური მოთხოვნილება, შეიძლება ითქვას, სიტყვის უთქმელად ესმოდა; არც თვითონ ხარჯავდა სიტყვებს, ყველა ღონისძიებას ღებულობდა და მათი სისრულეში მოსაყვანად შესაფერვან-კარგულებებს იძლეოდა. ამგვარად, ვასაგები ხდება ის სიადვილე, რომელიც ახასიათებდა მის მუშაობას უნივერსიტეტში. სწორედ ამიტომ გადაჭრა ისე უბრალოდ და ბუნებრივად ხელოვნების მეცნიერების კაბინეტის საკითხი. ასევე უბრალოდ და ბუნებრივად მტკიცდებოდა წარდგენილი კურსები და მეცადინეობანი, რომლებიც არ იხლუდებოდნენ მხოლოდ-დამხოლოდ ქართული ხელოვნების ისტორიით, არამედ შეიცავდნენ ცალკეულ საკითხებსაც დღესაც; ევროპის ხელოვნების ისტორიიდან. ეს ღონისძიება მიღებული იყო ქართული ხელოვნების მომავალ მკვლევართათვის მეცნიერული მეთოდების აუცილებელი ფუ-

¹ ეს რგებზე გამოტოვებულია განსვენებულის ნაბეჭდი შრომების ნუსხებში; იგი შეიცავს მეცნიერულსა და, განსაკუთრებით ტერმინოლოგიურ, მდიდარ მასალას.

ძის შექმნის მიზნით. ასევე უბრალოდ და ბუნებრივად გაფართოვდა კაბინეტი ორ წლის შემდეგ (1921) მომუშავე არქიტექტორების შტატის შექმნით.

ქართული ხელოვნების შესწავლის საქმის გზაზე დასაყენებლად ივანე ჯავახიშვილის მიერ მიღებულ ზომებს შორის განსაკუთრებით შემდეგი უნდა გამოიყოს. როცა 1923—24 წლებში ანტირელიგიური მოძრაობის ტალღების ძლიერ ზრდასთან ერთად პროვინციის სხვადასხვა ადგილიდან მოვიდა ცნობები სიძველეთა და ხელოვნების ცალკეული იმ ძეგლების განადგურების შემთხვევების შესახებ, რომლებიც ეკლესიებში იყო დაცული, განათლების სახალხო კომისარიატის მეცნიერებათა მთავარმა სამმართველომ მხატვრული და ისტორიული ძეგლების გადასარჩევად სასწრაფოდ შეადგინა ბრიგადები და ისინი რაიონებში დაგზავნა. ამასთან მთელ რიგ ადგილებიდან, ვადარჩევასთან ერთად, აღნიშნული ძეგლები თბილისში იქნა ჩამოტანილი. ამრიგად, 1924 წლის დამდეგს თბილისში მეცნიერებათა მთავარ სამმართველოს განკარგულებაში აღმოჩნდა ყუთები საგრძნობი სამუზეუმო ქონებით. მეცნიერებათა მთავარ სამმართველოს წინაშე წამოიჭრა საკითხი, თუ რა უნდა ექნა ამ პირველხარისხოვანი მხატვრული მნიშვნელობის მასალისათვის. მანამდე არა ერთხელ წამოჭრილი საკითხი, თბილისში ძველი ხელოვნების სპეციალური მუზეუმის შექმნის შესახებ, რასაც პრაქტიკულად, პირველ რიგში, ბინის უქონლობა ელობებოდა წინ, ისევ დღის წესრიგში დადგა. მასხოვს, ამასთან დაკავშირებით, 1924 წლის აპრილში, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე ივანე ჯავახიშვილმა, როგორც საზოგადოების თავმჯდომარემ და ამასთანავე უნივერსიტეტის რექტორმა, მიიღო შემოტანილი წინადადება, რომლის მიხედვითაც უნივერსიტეტის შენობის შუაგულში მოთავსებული და საწყობად ქცეული ეკლესია სხვადასხვა სახის სამუერნეო ქონებისაგან უნდა ვეთავისუფლებიათ და გადაეცათ იგი ხელოვნების მეცნიერების კაბინეტისათვის ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმის შესაქმნელად. ეს წინადადება იმდენად სადად, სწრაფად და უსიტყვოდ იყო მიღებული, რომ სხდომის ოქმშიაც კი არ შეუტანიათ. ამ აზრს მხარი დაუჭირა მეცნიერებათა მთავარმა სამმართველომაც, რომელმაც თბილისში ჩამოტანილი და ჩამოსატანი სიძველენი გააწესა ივანე ჯავახიშვილის მიერ გადადგმული ნაბიჯით საძირკველ-ჩაყრილი მუზეუმისათვის. სადგომის გასუფთავება, მისი მცირე რემონტი, დარბაზის სამუზეუმო ექსპოზიციისათვის მოწყობა, ფონდების შესანახად პატრონიკნის მოგვარება, სადღეინფექციო სამუშაოები და, დასასრულ, რაც უფრო დიდ ხარჯებს მოითხოვდა,—ფარების აღმართვა ქედური ძეგლების გამოსაკიდად, ივანე ჯავახიშვილის სახით სრულ ხელშეწყობას პოულობდა. ასე აღმოცენდა ივანე ჯავახიშვილის დახმარებით უნივერსიტეტის ორგანიზმში კაბინეტის საკვლევადობით მუშაობასთან დაკავშირებული ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმი, რომელიც, გადაკეთდა თუ არა პედაგოგიურ ინსტიტუტად უნივერსიტეტი, იძულებული გახდა ავრთვე, როგორც ყოფილი უნივერსიტეტის შენობაში არსებული სხვა სამეცნიერო ინსტიტუტებიც, მიეტოვებინათ თავისი, მის წასვლისთანავე მრავალნირი მიმართულების გადატიხვრის მსხვერპლად ქცეული ბინა და მისი ბედის მქონე სხვა მუზეუმის ქონებასთან ერთად, საქართველოს მუზეუმის მიჰყვებოდა თითქმის ორნახევარ წელიწადს. ამ ხნის შემდეგ ამ მუზეუმმა, სხვა სამუზეუმო ქონებასთან ერთად, შექმნა ხელოვნების მუზეუმი „მეტეხი“, და უკანასკნელად კიდევ, სახელდობრ 1941 წელს, წარმოშვა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის სექტორი. აღსანიშნავია ისიც, რომ ივანე ჯავახიშვილისაგან გზაზე დაყენებული ამ მუზეუმის საგამოფენო-საექსპოზიციო დამხმარე მასალა, რომელიც უნივერსიტეტში მისი რექტორობისას იქნა შექმნილი, საქართველოს საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 20 წლისთავის აღსანიშნავად საქართველოს მუზეუმის შენობაში გამართული ქედური ხელოვნების გამოფენის ექსპოზიციისათვისაც კი იქნა გამოყენებული უკლებლივ.

ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმის შექმნის საკითხს მკიდროდ დაუკავშირდა მოკლევადიანი და ძველების დაცვის უზრუნველყოფის საკითხებიც. ივანე ჯავახიშვილი, ბუნებრივია, ქართული ხელოვნების ძეგლების შესწავლასთან ერთად ნაკლებ ყურადღებას როდი აქცევდა მათი დაცვის საკითხსაც. ქართული კულტურის ამ დიდ საქმეში მისი უმეფეო მონაწილეობის მრავალი შემთხვევიდან შეეჩერდები ორზე, რომლებიც, ჩემი აზრით, ყველაზე უფრო დამახასიათებელია ბატონ ივანეს პიროვნებისა და იმისათვის, თუ როგორი ჩვეულება ჰქონდა განსვენებულს საკითხებზე პასუხის გაცემის დროს.

როცა სარგის კაკაბაძემ, გაითვალისწინა რა ბატონ ივანეს ავტორიტეტი და ყოველთვის გულისხმიერი დამოკიდებულება მისი სიტყვებისადმი, მიმართა თხოვნით, ერთად ენახულათ სახკომსაბჭოს თავმჯდომარე (თუ შინაგან საქმეთა სახ. კომისარი) სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლების დაცვის ორგანიზაციის მთავარი საკითხების მოწესრიგების მიზნით, ბატონმა ივანემ თანხმობა განაცხადა. ყველას მოესხენება სარგის კაკაბაძის გამოსვლები ივანე ჯავახიშვილის წინააღმდეგ, მაგრამ მან არ გაუწვია ანგარიში ასეთს პირადულ გამოსვლებს საერთო საქმის საზიანოდ.

ქართული კულტურის ძეგლების დაცვის საქმეში ივანე ჯავახიშვილის განსაკუთრებული ეფექტური მონაწილეობის მეორე შემთხვევა დაკავშირებულია შუამდგომლობასთან, რომლითაც სრულიად საქართველოს ცაკთან მაშინ არსებულმა ქართული კულტურის ძეგლთა დაცვის კომიტეტმა, სრ. საქართველოს ცაკის თავმჯდომარის ამხ. ფ. მახარაძის მითითებით, სრულიად საკავშირო სახკომსაბჭოს თავმჯდომარეს ამხ. ვ. მოლოტოვს მიმართა. ივანე ჯავახიშვილმა პირველმა მოაწერა ხელი ამ მოხსენებითს ბარათს, თუმცა თავისი ყოველდღიური მუშაობით იგი უშუალოდ კომიტეტთან არ იყო დაკავშირებული. სსრკ სახკომსაბჭომ აღნიშნული მოხსენებითი ბარათის განხილვის შემდეგ, საქართველოს ძველი ძეგლების სარესტავრაციო სამუშაოთა მოწყობის მიზნით ხუთი მილიონი მანეთი გადასდო. როგორც კარგადაა ცნობილი, სწორედ ეს ასიგნობა იყო, რომ არამცთუ მონუმენტალური კულტურული მემკვიდრეობის თვითდაცვის საქმე წასწია წინ, არამედ მისცა აგრეთვე საქართველოს საშუალება ამ მიმართულებაში თითქმის ყოველი მხრით პირველი ადგილი დაეკავია კავშირის დანარჩენ რესპუბლიკებს შორის.

ივანე ჯავახიშვილი ერთი მხრივ ყოველნაირად ეხმარებოდა და ხელს უწყობდა ქართული ხელოვნების შესწავლას, ხოლო მეორე მხრივ ისტორიული ძეგლების პრაქტიკულ დაცვას, და ამასთანავე იგი არსებით მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართული ხელოვნების ნაწარმოებთა ფართო ჩვენებას გამოფენებზე და სამუზეუმო ექსპოზიციებში. მაგონდება ქართული ხუროთმოძღვრული ისტორიული მასალების მოკლევადიანი გამოფენები. პირველი მოეწყო 1923 წელს საქართველოს მუზეუმის შენობის მაშინ ახლად დამთავრებულ კორპუსში, ხოლო მეორე—1925 წელს მაშინდელი საქართველოს სამხატვრო აკადემიის ორსინათლიან უხარმაზარ საკლუბო დარბაზში. ივანე ჯავახიშვილმა ინახულა პირველი და მეორე გამოფენაც. მიუხედავად იმისა, რომ დარბაზი არ თბებოდა და იქ სიცივე იყო, იანვრის არდადეგების დროს, ბატონი ივანე ეცნობოდა ყოველივე წერილმანს, ათვლიდებდა და მსჯელობდა. ასეთივე ზნეობრივი დასაყრდენი ჰქოვა მისი სახით განსახკომის მიერ 1930 წელს მოწყობილმა საშუალო საუკუნეების ქართული ხელოვნების საზღვარგარეთ მოწყობილმა გამოფენამ. ივანე ჯავახიშვილმა ცხოველი ინტერესი გამოიჩინა როგორც ამ გამოფენის მომზადების პერიოდში, ისე მისი დაბრუნების შემდეგაც. უნდა გენახათ როგორი ყურადღებითა და რა ზნეობრივი კმაყოფილებით ისმენდა ამბავს იგი იმ დიდი ინტერესისა და აღფრთოვანების შესახებ, რომელიც გამოიწვია გამოფენამ და მასთან ერთად ჩატარებულმა მოხსენებებმა არა მხოლოდ დღიურ პრესასა და ჩვეულებრივ მნახველებში, არამედ ხელოვნების ისტორიის სპეციალისტებს შორის, რომლებმაც ეს გამოფენა ინახულეს. დასასრულ, აღსანიშნავია ივანე ჯავახიშვილის უკანასკნელი მონაწილეობა სამუზეუმო

მუშაობაში. მხედველობაში მაქვს გამოფენა, რომელიც შოთა რუსთაველის წლისთავზე მოეწყო. ეს მონაწილეობა აღინიშნა ჯერ ერთი იმით, რომ ბატონი ივანე თავდამოდებით იცავდა სპეციალური ძიებებით გაძლიერებულ ქართული ხელოვნების, როგორც მთელი გამოფენის დამოუკიდებელი განყოფილების, ფართოდ ჩვენების აუცილებლობას, და მეორე მით, რომ ივანე ჯავახიშვილმა უშუალო პირადი ხელმძღვანელობა ეტყუა შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოს მატერიალური კულტურისა და ყოფა-ცხოვრების განყოფილების ორგანიზაციას. აქ შექმლო თვალყური ედევნება კაცს, თუ როგორი გარკვეულობით ამუშავებდა იგი განყოფილების შინაარსის მთელს გეგმას, მისი ავების რამდენიმე ვარიანტს შორის თუ როგორი გეგმაშეწონილობით შეჩერდა განხორციელებულზე და როგორ მისცა მას ის მხატვრული გაფორმება, რომელიც შოთა რუსთაველის ეპოქის გამოფენის ამ განყოფილებამ მიიღო. იგი ნათლად ხელმძღვანელობდა, მიმართავდა ან უარზყოფდა მისთვის მიუღებელ წინადადებებს ავადმყოფობის დროსაც კი, როცა ლოგინში იწვა. და ეს შეეხება როგორც დარბაზების დაგეგმვას, ფარების დადგმას, ისე სავამოფნო ავეჯის ფორმასა, ეტიკეტებსა და სხვ. მე ვიკოვნივ ამ სამუშაოს იმიტომ, რომ ამ კერძო შემთხვევაშიც მთელი სისრულით თავი იჩინა ადამიანმა, რომელსაც სამუხეუმო ექსპოზიციის შინაარსზე და მოთხოვნაზე თავისი გარკვეული, მკაფიო და სწორი შეხედულება ჰქონდა. შოთა რუსთაველის ეპოქის გამოფენის ამ განყოფილებას ნაკლად—უმთავრესად მხატვრები—უთვლიან იმას, რომ ეკლესიათა კედლის მხატვრობის ისტორიული პირების რებროდუქციები შესრულებულია ორიგინალების გადმოცემის ფაქსიმილური სიზუსტის დაუცველად, რომ ეს რებროდუქციები არ გადმოსცემენ არც წერის ტექნიკას, არც ცხოველმსახველობის დაცულობას და არც დაზიანებულ ადგილებს. უკვირებენ აგრეთვე სურათის დაზიანებული ნაწილების აღდგენას, ან მთელის კოლორიტობის აღდგენის ცდას. ამასთან ისინი თითქოს განკებ უგულვებელყოფენ იმ მთავარ მიზანს, რომელიც დასახული ჰქონდა ივანე ჯავახიშვილს აღნიშნული პირების მოცემისას—დაეგროვებია მასალები ისტორიული ტანსაცმელის გარშემო. ეს კი, ცხადია, სწორედ შემჩნეულ კვალთა მიხედვით, ტანსაცმელის სურათისა და მათი შეფერადების შევსებას მოითხოვს. სულ სხვაა, რომ შემსრულებელთა დიდი უმრავლესობა ამ ამოცანის სიმაღლეზე არ აღმოჩნდა. ამ თვალსაზრისით თვითონ ბატონი ივანეც არ იყო კმაყოფილი ჩატარებული მუშაობით. მაგრამ ამ მიზნის მიღწევა რომ შესაძლებელია ისე, რომ თანამედროვე მხატვარმა არ მისცეს ძველი ხელოვანისაგან შექმნილ სახესა და პოზას რეალისტური აგებულება, ე. ი. დაიცვას უსწორო სახეები ტანსაცმელში, ეს გვიჩვენა რაჟის ერისთავთა ფრესკული პორტრეტების პირებმა. უკანასკნელნი შესრულებულია ტანსაცმელთა მოხდენილი განზოგადებით და გამოსახულთა პირისახეზე ექსპრესიონისტულად ხაზგასმულია მხეცური გამომეტყველება. ისტორიული ტანსაცმელის შესწავლის მიზნისათვის პირების შესრულების ასეთი ხერხით შეიძლება თავიდან აცილებული იქნეს ყველა ის სიძნელე, რომელიც ძველი მხატვრობის თანამედროვე კომპოზიციში გადმოტანასთან არის დაკავშირებული, ვინაიდან ეს უკანასკნელნი ფრესკის პირობითი ტანსაცმელის დეტალების განმარტებას მოითხოვს, რაც სხვადასხვანაირ ახსნასა და შეესებას იწვევს. ამასთან ერთად შესრულების ამგვარი წესით თავს ვაღწევეთ იმ უსიამოვნო შთაბეჭდილებას, რომელსაც იწვევს თანამედროვე მხატვრული ტექნიკის ფანდებისა და მასალების შეუფუებლობა ძველი კედლის მხატვრობის გარეგნობასთან.

ივანე ჯავახიშვილი რომ იმ მხრივ დავახსიანოთ, თუ როგორ ეპყრობოდა ის ერთ-ერთ რომელიმე საკითხს, ვთქვათ, მაგალითად, ქართული ხელოვნების შესწავლის საქმეს, ეს იმას ნიშნავს, თუ როგორ ეპყრობოდა ის ყოველ საკითხს. მართა ერთ ასეთ საქმეში მკლავდებდა მთლიანად მისი სახე, ზნეობრივი სახე იმ ადამიანისა, რომელიც სახვედით და მთლიანად ეძლეოდა საქმეს, საქმის ინტერესს—მართაოდენ თვითონ საქმისათვის; შეგნებული ცხოვრების დაწყებიდანვე უკანასკნელ წუთამდე მხოლოდ ერთი გარკვეული მიმარ-

თულეებით მიდიოდა და რომელმაც არ იცოდა პირადი ინტერესებით გამოწვეული არაკეთილშობილი გიგანტი, მისთვის სრულიად უცნობი იყო პირადული მიდგომა რომელიმე საზოგადო საკითხისადმი და მასში ყოველთვის უსიამოვნო გაცეხას იწვევდა ასეთი მიდგომა, როცა სხვა მუშაკს შეამჩნევდა (თუმცა ამის შესახებ იგი მხოლოდ გაკვრით და იშვიათ შემთხვევაში თუ იტყოდა რამეს). ზნეობრივ მოთხოვნათა სიმალლე და სიმტკიცე, რომელსაც იგი აღამიანს და მეტადრე მეტწიერს უყენებდა—აი რა ასხვავებდა მას და სხვებისთვის მკაფიოდ ხდებოდა. აი რატომბა ბოლოს საჭირო შეეჭრდნენ იმ ზნეობრივ ორიენტირზე, მისი მსოფლმხედველობის იმ ძირითად მომენტზე, რომელიც საზღვრავდა, აჯამებდა და თითქოს მისი პიროვნების ყველა მრავალნაირ ინტერესს აშუქებდა: ესაა ბატონ ივანეს პატრიოტიზმი.

იყო პერიოდი მის ცხოვრებაში, როცა ჩვენს უნივერსიტეტში ფეხმოკიდებულმა ხალხის მტრებმა მისი ზნეობრივი ვაჟუნისა და მნიშვნელობის წინააღმდეგ იარაღად ბატონ ივანეს ეს ცნობილი პატრიოტიზმი გამოიყენეს. მოვიგონებ ერთ შემთხვევას მენშევიკურ პერიოდიდან, როცა ეროვნული შეხლა-შემოხლა გამწვავდა. ეს იყო „ამიერ-კავკასიის სემის“ ცალკე ნაციონალურ რესპუბლიკებად დანაწილების შემდეგ. მაშინ სომხეთიც მოწადინებული იყო შემოეკრიბა საკუთარი კულტურული ძალები და მისი საზღვრების გარეშე არსებული დაწესებულებები. მისი სურვილი იყო გაეტანა თბილისიდან სომხური ეთნოგრაფიული საზოგადოების კოლექციები და მასალები. მაშინ კულტურის ასპარეზზე მომუშავეთა შორის გაისმა ხმები, რომლებიც სომხეთის ამ სურვილის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ეს მუშაკები ცდილობდნენ დაპატრონებოდნენ აღნიშნულ კოლექციებსა და მასალებს და უკანასკნელნი ქართულ დაწესებულებებისათვის გადაეცათ. ივანე ჯავახიშვილსავე სავესებით ნათლად და გადაჭრით გაილაშქრა ამ პირების წინააღმდეგ და ხაზი გაუსვა, რომ ყოველ ერს უფლება აქვს მიიღოს თავისი ეროვნული ავლა-დიდება, თუნდაც იგი თავმოყრილი იყოს სხვა ქვეყანაში და რომ სომხური ეთნოგრაფიული საზოგადოების ძვირფასი ისტორიული და არქეოლოგიური მასალები სომხეთს უნდა დაუბრუნდეს. მისი განცხადება ფაქტად იქცა და დასახელებული კოლექციები დღესაც ერეენის მუზეუმს ამშვენებენ. მახსენდება მეორე ფაქტიც, რომელიც ბატონ ივანეს მკვეთრად ახასიათებს: ეს არის მისი დამოკიდებულება საქართველოს ოკუპაციისადმი, რომელიც მენშევიკური მთავრობის დროს გერმანიის ჯარებმა განაბორციელეს. ივანე ჯავახიშვილი გარკვევით მიუთითებდა მაშინ ქართული ინტელიგენციის შორის საკმაოდ გავრცელებულ მცდარ აზრზე, თითქოს გერმანიის მიერ ჩვენი ქვეყნის დაპყრობა ჩვენს ხალხს აღმავლობისა და თავისუფალი ეროვნული განვითარების პერსპექტივს უშლიდა. იგი ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, თუ როგორ იყენებდნენ დასახელებული სახელმწიფოები კოლონიებს და მათში ეროვნულ კულტურას კიდევ უფრო ავიწროებდნენ, ვიდრე ეს ცარიზმის რუსეთში ხდებოდა. მოყვანილი ეს ორი შემთხვევა კი გადაწყვეტილი უარყოფის იმ გავრცელებულ ცრუ აზრს, რომელიც ივანე ჯავახიშვილს შოვინიზმს სწამებდა, და კარგად აშუქებს ზნეობრივად დიდ სიმალლეზე მდგარს მის პატრიოტიზმსა და მის მზრუნველობას თავისი ხალხის კულტურისათვის. როცა საბჭოთა კავშირის პოლიტიკამ დღის წესრიგში კულტურის გაღრმავებისა და განვითარების საკითხები დააყენა, ე. ი. როცა მტკიცედ იქნა დადგენილი, რომ სოციალისტური ხასიათის კულტურა შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ ეროვნულ საზოგადოებაში, მაშინ ყველასთვის სრულიად ცხადი გახდა, თუ როგორ ნაციონალიზმს ატარებდა ივანე ჯავახიშვილი.

ს. ყაუხჩიშვილი. შარშან, დღევანდელ დღეს, ივანე ჯავახიშვილი ჰკითხულობდა ხსენებას თემაზე „ფილოლოგიური მეცნიერების მიზნები და ქართული ლიტერატურული ძეგლები“. ეს იყო მისი უკანასკნელი მოხსენება, მისი უკანასკნელი საუბარი მეცნიერულ წრეებთან. თითქოს იგრძნო—რომ ეს მისი უკანასკნელი მოხსენება იქნებოდა და გამოვემზვიდობა საპროგრამო მოხსენებით იმ თემაზე, რომელიც მას გარდამწყვეტი მნიშვნელობის მქონედ მიაჩნდა ისტორიის საკითხების კვლევა-ძიებისათვის.

ივანე ჯავახიშვილი ისტორიკოსის პირველ მოვალეობად სთვლიდა წინასწარ ღრმა ფილოლოგიური მუშაობის წარმოებას ტექსტებზე, მათ ამოკითხვასა და დადგენას, სხვადასხვა წარმოშობის ტექსტების შედარებითს შესწავლას. იგი თავის დროზე მწუხარებით აღნიშნავდა—ჩვენი ისტორიკოსები წყაროების არსებითსა და ყოველმხრივ შესწავლას კი არ ეწევიან, ისინი დაინტერესებული არიან მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ საკითხით, თუ როდის არის ის შედგენილი და ვინ შეადგინაო („საისტორიო მწერლობა“, გვ. XI—XII); საქართველოს ისტორიის მკვლევარნი ქართული საბუთებით სარგებლობენ წინასწარ შეუსწავლელად, მათი ტექსტუალური აღნაგობის გამოურკვეველად, და ხშირად ამის გამო საქართველოს ისტორიული ცხოვრების სრულიად დამახინჯებულ სურათს იძლევიანო („ქართული დიპლომატიკა“, გვ. III).

ამიტომაც იყო, რომ ივანე ჯავახიშვილმა თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველი ხანებიდანვე ხელი მიჰყო ფილოლოგიური დისციპლინების დარგში საფუძვლიან მუშაობას. როგორც პეტერბურგის (ლენინგრადის) უნივერსიტეტში მუშაობის დროს (1903—1917 წლებში), ისე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჰკითხულობდა სპეციალურ ფილოლოგიურ კურსებს (ქართული ეპიგრაფიკა, ქართული პალეოგრაფია, ქართული ნუმისმატიკა, კრიტიკა და ინტერპრეტაცია ტექსტისა), და ეს მუშაობა დააგვირგვინა ჩვენი მეცნიერებისათვის ფუძემდებელი ნაშრომების გამოქვეყნებით: „ქართული დამწერლობათა მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“, „ქართული საფას-სახომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია“, „ქართულ საბუთთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“. სამივე მონოგრაფია წმინდა ფილოლოგიური ხასიათისაა.

ქართული დამწერლობის ძეგლთა საფუძვლიანმა კვლევა-ძიებამ¹ ივანე ჯავახიშვილს შეაძლებინა დაემტკიცებინა, რომ სამუდამოდ უქუდადებული უნდა იყოს აზრი ქართული ანბანის V საუკუნეში (ახ. წ.) გამოგონების შესახებ და უნდა განმტკიცდეს აზრი, რომ ქართული დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია; ხოლო ამ ძეგლების შესწავლამ უძველეს ქართულ ტომთა მეზობლების, ფინიკიურ-სემური მოდგმის ხალხთა, ისევე როგორც ბერძნების, დამწერლობის ძეგლთა პარალელურ ვათვალისწინებასთან დაკავშირებით, მიიყვანა ივანე ჯავახიშვილი უპარესად მნიშვნელოვან აღმოჩენამდე, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი ხანა საგულისხმებელია სულ ცოტა 7—8 საუკუნით უწინარეს იმ დროისა, რომლისთვისაც ჯერხანად ცნობილია ქართული დამწერლობის ძეგლები (ე. ი. IV საუკ. ახ. წ.), და წამოაყენებია მას სრულიად საღი ჰიპოთეზა: რომ ქართული ანბანი უნდა იყოს შექმნილი არა უგვიანეს VII საუკუნისა (ძვ. წ.).

„ქართულს სიგელთა-მცოდნეობაში“ ივანე ჯავახიშვილმა პირველმა ქართველოლოგთა შორის გამოიკვლია ქართული საბუთების ერთი ნაწილის აგებულება, მათი შედგენადანებისა და დაკულობის ტექნიკა, ისევე როგორც მათი შემადგენელი ნაწილების თანამიმდევრობის საკითხი შინაარსობლივი თვალსაზრისით, და ასეთ კვლევას, სხვა შედეგთა შორის, ისიც მოჰყვა შედეგად, რომ გამოძენილ იქნა მკვეთრი კრიტიკიუმი ნამდვილი საბუთის გასარჩევად ნატყუარისაგან.

¹ ქართული დამწერლობის საკითხებზე მუშაობამ აღმოაჩენინა ივანე ჯავახიშვილს პალიმფსესტებში შემონახული ხანმეტრი ტექსტები, რომლებზეც ქართული ენის შესწავლაში გვიდგენ დიდი როლი შეასრულეს.

მართალია, საბუთების კვლევა უხდებოდა ივანე ჯავახიშვილს გამოცემული ტექსტების მიხედვით, მაგრამ ის კარგად ხედავდა ჩვენი ტექსტების გამოცემითა ნაკლებად მხარეს და მუდამ იმის ცდაში იყო, რომ წინასწარ დაედგინა ტექსტი, და, რამდენადაც დრო ეყო, თვითონ ამზადებდა ძველ ქართულ ტექსტებს გამოსაცემად, როგორც საბუთებს, ისე ისტორიკოსთა თხზულებებს და სხვა საისტორიო მნიშვნელობის ტექსტებს. ასე, მაგალითად, მან დაბეჭდა ხალხის აღწერის დავთრები საქართველოში (დაბეჭდა 1914—15 წ., არ გამოსულა), ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრეობა (1927), ბასილი გზოსმოდელი—თამარ მეფის ისტორია (იბეჭდება ამჟამად), ახალი ქართლის ცხოვრება—ევგენტაშვილი ბერისა (1940 წ.), ქართული ხანმეტი ტექსტები (1923 წ.), და რამდენიმე ისტორიკოსის თხზულება გამზადებული დარჩა ვანსვენებულს.

ივანე ჯავახიშვილს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული ქართველი ისტორიკოსის მდგომარეობა; საისტორიო წყაროები სათანადოდ გამოცემული არ იყო, საისტორიო ფაქტები საბოლოოდ დადგენილი არ იყო. „საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ, კრიტიკულ შესწავლას—წერდა ივანე ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიის“ წინასიტყვაობაში—ჯერ იმ დონემდე არ მიუღწევია, რა დონეზედაც ძველი საბერძნეთისა, რომისა და დასავლეთი ევროპის ისტორია იმყოფება, რომ ისტორიკოსმა ძირითადი ფაქტების უცილობლობის წყალობით თითქმის სრულებით დაუსაბუთებლად სწეროს და მარტო ზოგადი პრობლემების განხილვით იყოს გატაცებული“. ამიტომ ის მოითხოვდა ქართველი ისტორიკოსისაგან—პირველ ყოვლისა ფილოლოგის ყოფილიყო. თვითონ კი ამ მიმართულებით მაგალითს აძლევდა სხვებს თავისი ნაშრომებით ფოლოლოგიის დარგიდან და ამ ფილოლოგურ ნაშრომებზე დამყარებული ზოგადი „ისტორიებით“ (ქართველი ერის ისტორია, ქართული სამართლის ისტორია, საქართველოს ეკონომიური ისტორია და სხვ.).

ვანსვენებულს ხშირად უყვარდა არსენი ამბროსოლის სიტყვების მოყვანა: „ყოველი წერილი ძეგლი არს მეტყველი, გამომაჩინებელი აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომლისაჲმე საქმებელ ყოფად, ხოლო სხვისა ვანჭიქებად“. ივანე ჯავახიშვილის „წერილები“ ჭების ღირსი იყო მუდამ, და იქნება მარადის.

გ. ჩიტაია. უაღრესად მრავალმხრივი და შინაარსიანი იყო აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობა. სტუდენტობის ხანიდან—სიციცხლის უკანასკნელ წუთამდე მან თავისი ძლიერი ნებისყოფა, უშრეტო ენერჯია, მაღალი ნიჭი და ერთუზიანობი მრავალფეროვანი ქართული კულტურისა და ისტორიის შესწავლის საქმეს შეაღია.

ამ დიდ ცხოვრებასა და მოღვაწეობასთან დაკავშირებით მოგონების სახით აქ რამდენიმე ფაქტი იქნება დასახელებული.

საქართველოს ისტორიის ბედის კარნახი იყო, რომ მისი სამეცნიერო-სამწერლობო ცენტრები ხვადასხვა დროს, საუკუნეების მანძილზე, მის გარეთ, მშობლიურ მიწებს იქით ეწყობოდა. ამ ცენტრებში მყოფი ქართველი მოღვაწეებისაგან გამოჩატურად სამეცნიერო ძიებისა და მიღწევების უხვი სხივი—მშობლიურ კულტურას თავს შარავანდედად ედგა და ეროვნული ცხოვრების წარმატებისა და უმწველის საწინდარი იყო. ამ ცენტრებში სამეცნიერო კვლევა-ძიებასთან ერთად აზრის ზრმედში იფრთხობოდა და იქედნებოდა ეროვნული შეგნება და ქართული მთავლემხედველობა.

ძველად ასეთი ცენტრები იყო იერუსალიმში, სინას მთაზე, ათონს, ულუმბოსა და პეტრიწონში. საქართველოს ისტორიის უიღბლო ბედისტრიალმა XIX საუკუნეშიც ამგვარივე ცენტრის არსებობა კვლავ უტყობეთში მოითხოვა. ეს იყო პეტერბურგის სამეცნიერო კრება, რომელიც ამ საუკუნის დასაწყისში საქართველოდან გადახვეწილი ბატონისშვილების მიერ დანთებული, თანდათან გალიერდა საუკუნის ბოლოს ნ. მარის მიერ, ხოლო შემდეგ—ში ივ. ჯავახიშვილის მეთაურობით მძლავრ სამეცნიერო სკოლად გადაიქცა, სადაც ქართ-

ველოლოგიური სამეცნიერო კვლევა-ძიება წარმოებდა და ახალი სამეცნიერო მზადდებოდა.

დაულალავედ და თავგანწირვით უძღვებოდა ამ დიდ საქმეს განსვენებული. „მოსწრაფებით, წადიერებით და გულს-მოდგინებით“ ქვას-ქვაზე სდებდა ქართული სამეცნიერო ტაძრის ასაკებად. ძნელი იყო ამ მიმართულებით მუშაობა ცარიზმის ხანაში. მაგრამ ივანე ჯავახიშვილი დაბრკოლებებს არ უშინდებოდა და დასახული მიზნის მისაღწევად თავგამეტებით იღწოდა. ამ მიზნით ის ფართოდ იყენებდა როგორც უნივერსიტეტის კათედრას, ისე ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრეს.

პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრე ივ. ჯავახიშვილის მიერ იყო დაარსებული და თვითვე იყო მისი უცვლელი ხელმძღვანელი. ეს წრე მეთაურობდა ყველა სხვა უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტების სამეცნიერო წრეებს რუსეთში და საზღვარგარეთ. სამეცნიერო მოხსენებები ქართულ ენაზე, საბიბლიოგრაფიო მუშაობა, სალექციონო მასალის შეგროვება, ტერმინების ამოკრება, სიძველეების რეგისტრაცია, ძველი ხელნაწერების ჩხრევა—წრის მუშაობის საგანს შეადგენდა. ამის შედეგად წრის წევრებიდან არა ერთი და ორი მოღვაწე შეემატა ქართულ მეცნიერებას.

იმ დროს რუსეთის უნივერსიტეტებში ლექციები მხოლოდ რუსულ ენაზე იკითხებოდა. აკადემიის მიუხედავად ივ. ჯავახიშვილი რიგ ჟურნებს უნივერსიტეტში ქართულად კითხულობდა, რითაც მშობლიური მეცნიერების განვითარებას ხელს უწყობდა და მსმენელებში ამ მეცნიერებისადმი სიყვარულს აღვივებდა.

თუ რა ნაყოფი გამოიღო ივ. ჯავახიშვილის ამ პერიოდის მუშაობამ,—ყველასათვის ცხადი შეიქნა თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებისას.

მაგრამ განსვენებული აკად. ივ. ჯავახიშვილი დაინტერესებული იყო არა მარტო ქართული მეცნიერების აღორძინებით, არამედ ქართველი ხალხის კეთილდღეობითაც. მას არ წარმოედგინა ქართული მეცნიერება ქართველი ხალხის გარეშე. ამასთან დაკავშირებით ჩვენ ერთი შემთხვევა გვაგონდება.

პეტროგრადის სუსხიანი, ნოტიო საღამო იყო. სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამგეობის წევრები ივ. ჯავახიშვილის ბინაზე ვიყავით შეკრებილი. ბაასი იმ დროს მიმდინარე იმპერიალისტურ ომს შეეხო. ჩვენი ხელმძღვანელი მწუხარებით აღნიშნავდა, რომ ომში მრავალი ქართველი იხაკება, საავადმყოფოებში მრავალი დაჭრილი ქართველია და რომ ჩვენ გემართებს ამ უკანასკნელებზე მზრუნველობა. ამ თათბირის შემდეგ არ გაუვლია ბევრ ხანს, რომ პეტროგრადისა და სხვა უნივერსიტეტების ქართველი სტუდენტების სამეცნიერო წრის წევრები დაუკავშირდნენ ქართველ დაჭრილებს, მრავალ მათგანს შეძლებისდაგვარად შეუმსუბუქეს საავადმყოფოს მძიმე პირობები და მათ დაბრუნებას სამშობლოში ხელი შეუწყვეს.

საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის პირველ სამეცნიერო სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი ამბობდა: ქართველი ხალხის, ისევე როგორც სხვა კავკასიელი ხალხების ყოფაში უხვადაა შემონახული მრავალი საუკუნის გადანაცხოვრები, დიდი სამეცნიერო ღირებულების მქონე ნაშთები; ხალხში წარსული კულტურის მრავალი მარგალიტია გაბნეული, რომელთა შემწყობით მნიშვნელოვანი კულტურულ-ისტორიული პრობლემების გადაჭრა და ისტორიული წარსულის მრავალი საკითხის გარკვევა შეიძლება.

საყურადღებოა, რომ აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილის აზრი ამ საკითხზე საეცებით ემთხვეოდა საქართველოს მეორე დიდი მოამაგის ილია ქავჭავაძის შეხედულებას. ილია წერდა: „სადაც შეგნებული აქვთ, თუ რა საუნჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებებში, ცხოვრების ყოველგვარ სივანს ჯეროვან ყურადღებას აქცევენ და გამოუკვლევლად არაფერს სტოვებენ“. მხოლოდ ამგვარი შესწავლითა და გამოკვლევით შეიძლება ყოველმხრივ შევიგნოთ ხალხის წარსული და აწმყო, მისი ავი და კარგო.

ცნობილია, თუ როგორი ოსტატობით გამოიყენა ივ. ჯავახიშვილმა ხალხში ხული თეთრი გიორგობის კულტი ქართველების უძველესი რელიგიის, მნათობთა თაყვანისცემის, დასადგენად. მანვე ხალხში დაკული იარაღების ძველი ფორმების საფუძველზე თავისებურად გააჩვენა ქართული სახეივანი იარაღების განვითარების საფეხურები. იმის გამო, რომ ქართველი ხალხის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შრომის იარაღების ძველი ფორმები უხვად და მრავალი სახითაა მოცემული—განსვენებული მეცნიერი საქართველოს შრომის იარაღების ცოცხალ მუზეუმს უწოდებდა.

უნდა ისიც ითქვას, რომ ხალხის ყოფის ასეთი შეფასება განსვენებული აკადემიკოსის მიერ ბოლო ხანებში შემუშავებული შეხედულება კი არ იყო, არამედ ეს აზრი მას სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსვლის დროიდან ჰქონდა გამოშუშავებული.

ჯერ კიდევ 1904 წელს ახალგაზრდა ივანე ჯავახიშვილი, პეტერბურგის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მაგისტრანტი, კ. ინოსტრანცევთან ერთად მონაწილეობას იღებდა რუსული ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ მოწყობილ ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში, რომელიც დაღისტანში მუშაობდა. მან მოვლო ხუნძახი, დიდოეთი და სხვა მხარეები და შესანიშნავი ეთნოგრაფიული კოლექციები შეაგროვა. ამ იშვიათი კოლექციების კომპლექსში შედიოდა: ტაგრუტები, ჩხუტები, ჩამები, სკივრები, კიდობნები და სხვა. ეს, თავისი ფორმითა და ორნამენტით მდიდარი კოლექცია, ამჟამად ამკობს რუსულ ეთნოგრაფიულ მუზეუმს ლენინგრადში. მისი ერთი ნაწილი გამოქვეყნებულია კიდევ (А. Миллер, Древние формы в материальной культуре современного населения Дагестана. Материалы по этнографии, т. IV, I, Ленинград 1927).

ამ ექსპედიციიდან განვლო ოცდათხუთმეტმა წელმა და 1939 წლის ზაფხულში განსვენებული სიამოვნებით იგონებდა თავის მუშაობას დაღისტანში და გულისტკივილით ამბობდა, რომ მას დაღისტანში რამდენიმე იშვიათი კოლექცია დარჩა, რომელთა შექენა ვერ მოახერხა. თუ ეს კოლექცია ჯერ კიდევ არ გამჭარალა და აღმოაჩინოთ,—ჩვენ გვევალებდა,—საქართველოს მუზეუმისათვის უსათუოდ შეიძინეთო. სწორედ 1940 წელს დაღისტანში (დიდოეთში) სამუშაოდ გაემგზავრა პირველი ეთნოგრაფიული ექსპედიცია საქართველოდან. ამ ექსპედიციის მოწყობაში განსვენებულმა მისთვის ჩვეული გულისხმიერებით მხურვალე მონაწილეობა მიიღო და ექსპედიციას რიგი დავალება მისცა.

ასევე განსაკუთრებულად ზრუნავდა განსვენებული კოლექციების დაცვაზე. თითოეულ სამუზეუმო სივანის განსაკუთრებულმა მოყრძალებითა და სიყვარულით ეპყრობოდა. მისთვის მუზეუმში ისეთი სამეცნიერო ლაბორატორია იყო, რომელიც მოწოდებულია ზუსტი მეცნიერული კვლევის შედეგები გამოფენის მეშვეობით ხალხში, ფართო მასებში გაავრცელოს. მაგრამ აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილს მუზეუმთან აკვშირებდა არა მარტო ამგვარი ინტერესები.

საქართველოს მუზეუმს ის უდიდეს როლს აკისრებდა ქართული კულტურის შესწავლის საქმეში. იგი ფართოდ სახავდა მუზეუმის ამოცანებს და ამ ამოცანების შესასრულებლად იღწოდდა.

მისი შეხედულება საქართველოს მუზეუმის ამოცანებზე სცილდებოდა ჩვეულებრივ ტრადარტებზე. მისი აზრით საქართველოს მუზეუმში უნდა გადაქვეყლიყო ისეთ დაწესებულებად, სადაც საქართველოს მრავალსაუკუნოიანი კულტურის ისტორია იქნებოდა ასახული. ამ ამოცანის განხორციელება განსვენებულს საესებით ორიგინალურ ფორმებში ჰქონდა წარმოდგენილი. მას არა ერთხელ უთქვამს ჩვენთვის, რომ კულტურის ისტორიაში ექსპოზიცია საქართველოს მუზეუმმა უნდა განახორციელოს ყოველგვარი შაბლონის გარეშე და არა ისე, როგორც ამას ჩვეულებრივად ბევრ მუზეუმში აკეთებენ ხოლმე, არამედ თავისებურად. აქ ასახული უნდა იყოს შრომისა და კულტურის ისტორია შერწყმით და, როდესაც საქართველოს მუზეუმის მთავარ გამოფენაში ეს ასე განხორციელდება, მაშინ

გამოჩნდება, თუ რამდენად მდიდარია, იშვიათი და თვალწარმტაცი საქართველოს კულტურის ისტორიაო.

ამ შესანიშნავ იდეას განსვენებული საჯაროდ იშვიათად თუ გამოსთქვამდა. ისე კი ამ აზრს ელოლიავებოდა და მის განსახორციელებლად ყოველგვარ წინაპირობებს ჰქმნიდა. ყოველი მისი ნაბიჯი, ყოველი მისი მოქმედება, მთლიანად მისი სამუშეუშო საქმიანობა ამ იდეიდან გამომდინარეობდა და ამ იდეას ემსახურებოდა. ოფიციალური გამოსვლების დროს მოკლედ მოკრიბილი სიტყვით კმაყოფილდებოდა: საქართველოს მუზეუმს დიდი ამოცანები აქვს შესასრულებელი და დაუღალავი მუშაობა გვმართებსო.

ამ დიდი ამოცანების შესასრულებლად განსვენებული დროს არ ზოგავდა, შეუსვენებლად მუშაობდა და დიდსა და პატარა საქმეს ერთგვარი წადიერებით აკეთებდა. ამით იყო გამოწვეული ის, რომ განსვენებული მუზეუმის მთლიანი სახის შენარჩუნების მოთხოვნა და მის დანაწილებას ყოველთვის ეწინააღმდეგებოდა. ამით იყო გამოწვეული აგრეთვე მოთხოვნილება, რომლის მიხედვით მუზეუმის სტრუქტურაში ნავარაუდევი უნდა ყოფილიყო პალეო-ზოოლოგიური და შინაური ცხოველების ქვე-განყოფილებები, პალეობოტანიკური და შინაური მცენარეების ქვე-განყოფილებები. ამითვე იყო გამოწვეული ის ბრძოლა, რომელსაც ეწეოდა განსვენებული მუზეუმის პროფანატორებისა და ყველა იმათ წინააღმდეგ, რომლებიც მეტად შორს იდგნენ მუზეუმის დანიშნულებისაგან, რომელთაც სამუშეუშო საქმიანობის არაფერი გაეგებოდათ, იყო ეს ასე საქართველოს მუზეუმში, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, თუ მუზეუმის მუშაკთა ყრილობაზე.

მაგონდება ერთი ყრილობა, სადაც ამ ჯურის მუშაკების გამოსვლების გამო, განსვენებულმა განაცხადა: „მე არ მგონია, რომ მავანმა სამუშეუშო საქმე გვასწავლოს, თუ ის ამის შემძლებელია, მობარული ვიქნებიო“.

იმ დიდი ამოცანების განსახორციელებლად, რომელთაც განსვენებული მუზეუმს უსახავდა—საჭირო იყო მუზეუმის მუშაკთა კვალიფიციური კადრი. განსვენებული გულმოდგინებით იკრებდა ახალგაზრდობას, ატარებდა მათთან სემინარებს, ზრუნავდა მათზე სიყვარულით, შეტრფოდა იმათ ზრდას. განსვენებულს მრავალ სხვა დადებით მხარეებთან ერთად ერთი იშვიათი თვისება ახასიათებდა. ის ნაკლოვან ადამიანში ადვილად მიაგნებდა კარგს და ამ კარგის გაზრდასა და გაღვივებას ხელს უწყობდა.

განსვენებულმა ღრმა კვალი გააგლო ქართული მეცნიერების ყამირს და საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების ისტორიისა და კულტურის მრავალი პრობლემა გააჩვენა. მან ისტორიოგრაფიული ხასიათის კლასიკური ნაშრომები შექმნა, რომელთაგან ზოგიერთი იმდენად და იმ სახითაა გაკეთებული, რომ ამ საკითხზე წერა ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ ნიშნავს, როგორც იტყვიან ხოლმე, ილიადის წერას ჰომეროსის შემდეგ. განსვენებული კიდევ მეტის გაკეთება სურდა, კიდევ მეტის მოსწრება.

მაგრამ გადაშლილი ხელნაწერის ფურცელზე მოწაფეებისა და საზოგადოების თანდასწრებით მოულოდნელად შესწყდა ამ დიდბუნებოვანი ადამიანის სიცოცხლე. მას შემდეგ, რაც ჩვენ ვეღარ ვხედავთ სევდის იერით გადაჯრულ ბატონი ივანეს მოლიმარ სახეს, მას შემდეგ, რაც ჩვენ მას უღმობებლმა სიკვდილმა ჩამოგვაცილა—დღითი-დღე უფრო და უფრო მწვავედ ვგრძნობთ ამ მწარე დანაკლისს.

განსვენებული ხშირად იტყოდა ხოლმე, რომ არაფერი არ ამშვენებს ადამიანს ისე, როგორც შრომა. შრომა იყო მისი ესოდენ ნაყოფიერი ცხოვრების მოტო.

კარგად დავიმახსოვროთ ჩვენი საყვარელი მასწავლებლის ეს მცნება. შრომაში მას მივბაძოთ და მისი ხსოვნა ჩვენს გულში სამუდამოდ დავიმარხოთ.

ლევან მუსხელიშვილი

გასული 1942 წლის ივლისში ხანგრძლივი, მძიმე ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა ისტორიკოსი და არქეოლოგი ლევან ვახტანგის ძე მუსხელიშვილი.

განსვენებული დაიბადა 1900 წელს, ხარკოვში, ექიმის ოჯახში. საშუალო განათლება თბილისში მიიღო, გიმნაზია დაასრულა 1917 წელს. 1918-ში ლ. მუსხელიშვილი მიემგზავრება საზღვარგარეთ, უმაღლესი განათლების მისაღებად. იქ იგი ჯერ ფილოსოფიის სწავლობდა, შემდეგ კი ისტორიის (ბერლინი, ფრაიბურგი, გეტინგენი, ჰალლე, მიუნქენი), მაგრამ 1923 წელს, ავადმყოფობის გამო, იძულებული გახდა საუნივერსიტეტო კურსის დაუსრულებლად დაბრუნებულიყო სამშობლოში. 1924 წელს იგი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიულ ფაკულტეტზე შედის და 1927-ში ამთავრებს მას. მომდევნო სამი წლის განმავლობაში, 1930-მდე ლ. მუსხელიშვილი ასპირანტად მუშაობს საქართველოს ისტორიის კათედრასთან, შემდეგ კი იწყებს სამსახურს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. აქ მას ჯერ ასისტენტის თანამდებობა ეკირა, მერმე არქეოლოგიური განყოფილების უფროსი მეცნიერი მუშაქისა, დასასრულ, 1941 წლის მარტამდე, ისტორიული განყოფილების გამგისა.

1936 წელს, რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმის დაარსებისთანავე, ლ. მუსხელიშვილი მიწვეულ იქნა მის თანამშრომლად. 1937-დან იგი ამ მუზეუმის სწავლული მდივნის მოვალეობას ასრულებდა, ხოლო აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ მას დირექტორის მოვალეობის შესრულება დაეკისრა.

1941 წლის აპრილში საქ. მეცნიერებათა აკადემიასთან ქართული ხელოვნების ისტორიის სექტორი შეიქმნა. რუსთაველის მუზეუმი გადაიქცა სექტორის მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილებად და ლ. მუსხელიშვილი გადაყვანილ იქნა მის გამგედ. ამ თანამდებობას ასრულებდა იგი გარდაცვალებამდე.

ასეთია სამსახურებრივი მხარე ლ. მუსხელიშვილის მოღვაწეობისა. ამ ხნის განმავლობაში, იგი, მიუხედავად მძიმე ავადმყოფობისა, მრავალმხრივსა და ფრიად ნაყოფიერ სამეცნიერო მუშაობას აწარმოებდა.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს მისი უშუალო ხელმძღვანელობით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები ბოლნისსა, დმანისსა, გუდარებსა და გეგუთში. ამ გათხრათა ბრწყინვალე შედეგები (შუასაუკუნეებრივი ქალაქისა და დიდი მონასტრის გამოვლინება დმანისსა და გუდარებში, ქართული ხუროთმოძღვრების პირველხარისხოვანი ძეგლის თავდაპირველი სახის გარკვევა ბოლნისში და სხვ.) უკვე კარგად არის ცნობილი ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოებრიობისათვის. ეს შედეგები დაწვრილებითაა გაშუქებული განსვენებულის ვრცელ შრომებში, რომლებიც 1937—1938 წლებში გამოქვეყნდა («დმანისი, ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერილობა» — იხ. კრებული «მოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა»; «ბოლნისი», ენიშკი-ს მოამბე, ტ. III). ლ. მუსხელიშვილის ორგანიზატორულ ნიჭს, მეცნიერ მუშაქათა მკვიდრო და შეთანხმებული კოლექტივის შექმნის უნარს, რა თქმა უნდა, არა მცირე მნიშვნელობა ჰქონდა ამ დიდი, ფართო მასშტაბით გაშლილი, ექსპედიციების წარმატებისათვის.

არქეოლოგიურ გათხრათა პარალელურად ლ. მუსხელიშვილი ისტორიის ისტორიის დაოგნიკა განაგრძობდა კვლევა-ძიებას. ერთი მხრივ იგი სოციალური ისტორიის საკითხებს იკვლევდა («დასავლ. საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები XVI—XVII საუკუნეებში», შრომა, რომელიც მან ჯერ კიდევ 1928 წელს დაიწყო ივ. ჯავახიშვილის დავალებით), მეორე მხრივ—ისტორიულ წყაროთა მყენიერულ გამოკვლევებზე მუშაობდა. მან მხოლოდ ორი ძეგლის გამოქვეყნება მოასწრო: 1939 წელს—«ვაჰანის ქუბათა განგება» გამოვიდა, 1941-ს კი აბუსერიძე ტბელის თხზულება—«ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა სავარაუდო მატთან». როგორც ტექსტთა გამოკვლევა, ისე მათი რედაქცია და კომენტარიები სანიმუშოდ არის შესრულებული.

არა მცირე ადგილს უთმობდა ლ. მუსხელიშვილი თავის მუშაობაში იმ საკითხებს, რომლებიც ქართული ხელოვნების, კერძოდ ძველი ხუროთმოძღვრების, ძეგლებთან იყო დაკავშირებული. ამ მხრივ უთუოდ საყურადღებოა მისი წიგნი «არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ხეობაში», რომელშიაც, სხვათა შორის, რამდენიმე, დღემდე სრულებით უცნობი, ძეგლია წარმოდგენილი. თუმცა ლ. მუსხელიშვილი განათლებით ხელოვნებათმცოდნე არ ყოფილა, მაგრამ ძეგლთა შესწავლისას, წარწერათა და მათთან დაკავშირებულ ისტორიულ საკითხთა გაშუქებასთან ერთად, იგი წმინდა ხუროთმოძღვრულ მონაცემებსაც ითვალისწინებდა და სათანადოდ იყენებდა კიდევ საბოლოო დასკვნათა გამოსატანად. ქართული ხელოვნების ისტორიკოსი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ აუვლის გვერდს განსვენებულის შრომებს სამშვილდის სიონისა და მცხეთის «სვეტიცხოვლის» წარწერათა შესახებ: პირველში დადგენილია ამ დიდადმნიშვნელოვანი, მაგრამ დღემდე სათანადოდ შეუსწავლელი, ძეგლის თარიღი, მეორეში დაზუსტებულია წარწერათა წაკითხვა და, სხვათა შორის, ფრიად საინტერესო მისაზრებებია წამოყენებული ძეგლის მშენებლობისათვის.

ეს შრომა («მცხეთის სვეტიცხოვლის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მეღქმისდეკ კათალიკოსის ანდერძთან») ლ. მუსხელიშვილმა მოხსენებდ წაკითხვა მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების სესიაზე 1941 წლის დეკემბერში. ეს იყო განსვენებულის უკანასკნელი საჯარო გამოსვლა, იგივე შრომა იყო უკანასკნელი გამოკვლევა, რომელიც მის სიცოცხლეში დაიბეჭდა (Ars Georgica, ტ. I).

ლ. მუსხელიშვილი ჯერ კიდევ ახალგაზრდა გარდაიცვალა. ბოლო ხანებში, როდესაც მას ავადმყოფობა მოერიდა, იგი უკვე ვეღარ ახერხებდა უწინდელი ენერგიით მუშაობას, მაგრამ ცხოველი ინტერესი ჩვენი ისტორიისა და კულტურის საკითხებისადმი მას ბოლომდე არ შენელებია. მას დაუმთავრებელი დარჩა რამდენიმე დაწყებული შრომა (მაგ., გუდარების გათხრათა დროს აღმოჩენილ კერამიკულ ძეგლთა შესახებ) და ძალიან ბევრი განზრახული გამოკვლევის დაწყებაც არ დასცალდა. მისი გარდაცვალება მეტად საგრძნობი და ნანაკლისია ჩვენი ისტორიული მემკვირვებისა და კიდევ უფრო მეტად ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ლ. მუსხელიშვილი ფართო განათლების მქონე მკვლევარი იყო. ღრმა ცოდნასა და დიდ მემკვირვებულ კეთილსინდისიერებასთან ერთად, მას თავისი საქმის არაჩვეულებრივი, გატაცებული სიყვარული და დაუცხრომელი ენერჯია ახასიათებდა. სწორედ ამგვარად—დაუღალავ, პატიოსან და ნიჭიერ მუშაკად, კარგ და გულისხმიერ ამხანაგად დარჩება იგი მის თანამშრომელთა და მიხლობელთა ხსოვნაში, ხოლო ის, რის გაკეთებაც მან მცირე ხნის განმავლობაში მოასწრო, მუდამ საგულისხმო და ანგარიშგასაწევი იქნება მომავალ მკვლევართათვის.

Н. Б. МАХАРАДЗЕ, ВОССТАНИЕ В ИМЕРЕТИИ 1819—20 гг.

(რეცენზია)

ამ დღეებში დაიბეჭდა ამხ. ნ. მახარაძის გამოკვლევა—*Восстание в Имеретии 1819—1820 гг.** ამ სასიამოვნო მოვლენაში ხსენებული სამეცნიერო ნაშრომის დადებითი შეფასება იგულისხმება. თუმცა, რა თქმა უნდა, რედაქციის (ენიშვილის ისტორიის განყოფილება) ასეთი აზრი კერძო ხასიათის გარემოებაა და ეს ნაშრომი ამით შესაძლებელი დაწუნებისაგან დაზღვეული ვერ იქნება.

1819—1820 წლის აჯანყება იმერეთში (თუ „იმერეთის აჯანყება“?) საბჭოთა ისტორიკოსების კვლევის სპეციალური თემა დღემდის არ ყოფილა (რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიაში კი მას მეტის თუ ნაკლების სისრულით არაერთი ისტორიკოსი შეხებია). შეიძლება ეს მოვლენა რამდენადმე იმ გარემოებით აიხსნებოდეს, რომ იმერეთის აჯანყება (მე მაინც ამ ტერმინს ვირჩევდი, შეიძლება არც ამხ. ნ. მახარაძეა ქართულად აგრე დასახელების წინააღმდეგი?) ისე მიმზიდველად არ ეჩვენებოდათ აჯანყებათა კვლევის მოტრფიალე ჩვენს ისტორიკოსებს, როგორც, ვთქვათ, კახეთის აჯანყება, აჯანყება გურიაში, აჯანყება სამეგრელოში და სხვ.; ვერ იზიდავდა, ჩანს, ჩვენს ისტორიკოსებს ამ აჯანყების ოდიოზური სახელიც „Церковный бунт“. ამხ. ნ. მახარაძეს უეჭველ ღვაწლად ჩაეთვლება, რომ მან პირველმა სერიოზულად მოჰკიდა ხელი და ამ დაწუნებული აჯანყების მეცნიერული რეაბილიტაცია სცადა.

და მუშაქს შრომა დაჰფასებია: ისტორიული მოვლენის სერიოზული შესწავლის შედეგად ავტორს არა ერთი ახალი და მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება შეუნიშნავს და გამოუმჟღავნებია. ასეთი შესწავლის შედეგად ამხ. ნ. მახარაძეს თავისებურად შეუფასებია ისტორიული ფაქტი და თავისუფლებისათვის ქართველი ხალხის დიად ბრძოლაში მისთვის სრულიად გარკვეული ადგილი მიუჩენია.

ნაშრომი შესავალისა და შვიდი თავისაგან შედგება. შესავალში (1—11) ავტორი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის თავგადასავალს ეხება. აღნიშნავს საქართველოს განვითარების ნელ ტემპს გვიანდელადღურ ხანაში, ქვეყნის მძიმე პოლიტიკურ მდგომარეობას, უკიდურესად არაახელსაყრელ საგარეო პირობებს, ერან-რუსეთ-ოსმალეთის ბრძოლას ა/კავკასიის დაუფლებისათვის და ამ ბრძოლაში რუსეთის გამარჯვებას. მის დამკვიდრებას ა/კავკასიაში და ამ მოვლენის მნიშვნელობას ქართველი ხალხისათვის.

გამოკვლევის პირველ თავში (12—21)—*Имеретинское восстание в исторической литературе*—ავტორი მიმოიხილავს საკითხის გარშემო არსებულ ლიტერატურას და აღნიშნავს ამ ლიტერატურის უდიდესი ნაწილის იდეოლოგიურ მიუღებლობას; აქვე ასახელებს ავტორი წყაროებს, დაბეჭდილს თუ დაუბეჭდავს, რაც მას თავისი შრომის დაწერისას გამოუყენებია.

* საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1942 წ., ნაკვეთი III.

შრომის მეორე თავი (22—53)—Имеретия перед восстанием—შეეხება კავკასიის ცილ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ მიმოხილვას 1804—1818 წლებში. ავტორი მოკლედ მოგვითხრობს, თუ მეფის რუსეთის პოლიტიკის შედეგად იმერეთის მეფე სოლომონი როგორ იყო იძულებული ხელმწიფის „მფარველობა“ ეთხოვა. სწორად აღნიშნავს ხერხებს, სოლომონის დასუსტება-წამოროკების მიზნით მეფის რუსეთი რომ მიჰმართავდა (დადიანისა და გურიელის წაქეზება მეფის წინააღმდეგ, ინტრიგები მეფის კარზე, გავლენიანი თავადების მოსყიდვა), ასწერს იმერეთის მეფის ამო ბრძოლას სამეფო ტახტის შენარჩუნებისათვის. შემდეგ აშხ. მახარაძე ახასიათებს იმერეთის ახალ (რუსულ) მმართველობას 1809—1819 წლებში. აღნიშნავს იმერეთის საგარეო და საშინაო პირობების სიმძიმეებს და ამასთან დაკავშირებით მთავრობის გაუბედურ ნაბიჯებს მმართველობის რუსული სისტემის შემოღების საქმეში. ამას მიჰყვება იმერეთის სოციალური ურთიერთობის სურათი. ავტორი აღნიშნავს არამწარმოებელი კლასის შედარებით სიმრავლეს, სათავადო აზნაურების წვრილმამულიანობას და საარქივო (საილუსტრაციო) მასალის მოშველებით გვისურათებს უმსხვილესი თავადების დიდ კმამაჟულიანობას და გლეხების წელში-გაწყვეტილობას უზომო საბატონეშო ვალდებულებებით. თავისი ამ კვლევის შედეგს აქ ავტორი ხუთი დასკვნით დებულების სახით იძლევა (39—40). ამის შემდეგ ავტორი არკვევს გლეხთა სხვა ვალდებულებებს სახელმწიფოსა თუ მებატონეების მიმართ და სახელდახელოდ ცდილობს შეაგოს ქართული ისტორიოგრაფიის ხარვეზი: საკუთარი დამოუკიდებელი დაკვირვებით ის იმერელი გლეხობის სოციალური კატეგორიების სურათის დადგენას ლამობს (41—46).

რუსული ხელისუფლების დამყარებასთან დაკავშირებით ავტორი საბუთიერად აღნიშნავს საგლეხო მოვალეობათა დამძიმებას იმერეთში (რუსთა ჯარის საჭიროებათა მომსახურება, საგზაო ბეგარა, სახაზინო-დაბალფასებში პურის იძულებითი გასყიდვა...). აქვე საინტერესო საბუთები მოაქვს ჩვენს ავტორს იმისა, თუ როგორ უკმაყოფილებას იწვევდა ფართო ხალხში „რუსობა“ (ხალხისთვის გაუგებარ რუსულ ენაზე მმართველობა, რუსული ბიუროკრატიული სამართალი, რუსი მოხელეების მედიდურობა, მექრთამეობა-მტაცებლობა, გაუკითხავობა...).

ნაშრომის მომდევნო (III) თავში—Церковная реформа (54—68)—ავტორი აღნიშნავს ეგზარხოს რუსსანოვის უხეშ რუსიფიკატორულ პოლიტიკას. მისი საეკლესიო „რეფორმის“ პროექტის ანალიზით აშხ. მახარაძე სწორად დაადგენს ამ რეფორმის მთავარ მიზანს: ქართული ეკლესიის რუსეთის თვითმპყრობელობის სამსახურში შეყვანას (56). აქვე ავტორი აღნიშნავს, თუ როგორ უკმაყოფილებას (და რატომ) იწვევდა ეს „რეფორმა“ იმერეთის საზოგადოების სხვადასხვა ფენში. აშხ. მახარაძე სამართლიანად მითითებს „რეფორმის“ ფისკალურ ხასიათს, განსაკუთრებით ჩერდება საეკლესიო გლეხთა შეღავათობაზე და საარქივო მასალის გამოყენებით საბუთიერად ამტკიცებს „რეფორმის“ შედეგად ამ გლეხთა საგადასახადო ტვირთის მეტისმეტ დამძიმებას.

ნაშრომის IV თავში—Подготовка и начало восстания (69—92)—აღწერილია „რეფორმის“ გატარების წინააღმდეგ მოძრაობის დაწყება, მისი სწრაფი ზრდა და აშკარა აჯანყებად გაშლა; ხელისუფლების მოუშხადებლობა და მარცხი: „რეფორმის“ გატარების შეჩერება (რუსსანოვის გასვლა იმერეთიდან) და აჯანყების შენელება. შემდეგ ავტორი ცდილობს გვიჩვენოს აჯანყების ახალი ძალით ავარდნის მიზეზი (75), აღნიშნავს აჯანყების საყოველთაო ხასიათს და მის ახალ ლოზუნგს—„სამშობლოს განთავისუფლება“; აგვიწერს გასაჭირში ჩავარდნილი მთავრობის მანევრებს და მის ენერგიულ სახმედრო მხადებას აჯანყების ჩასაჭობად, აჯანყებულთა საპასუხო მხადებას (შეიარაღებას, გაფიცვას) და აჯანყების გაფართოების ცდას გურიაში, სამეგრელოში და ქართლ-კახეთში. აქ აშხ. მახარაძეს გამოაქვს და ცდილობს დაამტკიცოს თავისი შრომის მთავარი თეზისი, რომ საეკ-

კლესიო რეფორმების გატარების ცდით გამოწვეული ეს აჯანყება „в своем развитии переросло в борьбу против крепостничества“ (82), რომ აჯანყებამ მიიღო „ярко выраженный антикрепостнический характер“ (80). ამის შემდეგ ავტორი მართებული ანალიზით აღნიშნავს, თუ რა მიზნები ამოძრავებდა აჯანყებაში მონაწილე სხვადასხვა წრეს, ახასიათებს ამ მოძრაობის მონაწილე სხვადასხვა პირს (ივანე აბაშიძე, ზურაბ წერეთელი), ცდილობს შეაფასოს იმერეთის უმაღლესი სამღვდლოების (დოსითეოს ქუთათელისა და ექვთიმე გენათლის) როლი ამ აჯანყებაში (91).

ნაშრომის მეხუთე თავში—Отголоски Имеретинского восстания в Гурии и Мингрелии (93—107)—პირველად მოცემულია გურიის მოკლე პოლიტიკური მიმოხილვა (უთანხმოება გურიელის სახლში), შემდეგ აღნიშნულია იმერელ აჯანყებულთა ერთ-ერთი მეთაურის (ივანე აბაშიძე) შეხიზნვა გურიელის ბიძა ქაიხოსროსთან, პოლკოვნიკ პუზირევსკის შესვლა ჯარით გურიაში, მისი მოკვლა და გურულების საყოველთაო აჯანყება. იმერეთის აჯანყებისაგან განსხვავებით აშხ. მახარაძე გურიაში მხოლოდ რუს კოლონიზატორთა წინააღმდეგ აჯანყებას ჰხედავს (114). შემდეგ ავტორი ეხება აჯანყების გავრცელებას სამეგრელოში, სადაც ის, აშხ. ნ. მახარაძის განცხადებით, ყოველაზღად სუსტი აღმორჩინლა და ლევან დადიანსა და მის ძმას გიორგის შვირის სადადიანო ტახტისათვის ცილობაში მოათავსებულა. აქვე, ქვემოთ, ავტორი აღნიშნავს მეზობელ ოსმალ ფაშების ყურადღების გამაზვიებებს გურია-იმერეთის აჯანყებისადმი და სვამს საკითხს, თუ ვისი ორიენტაციისა იყო რუს კოლონიზატორთა ჩაგვრის წინააღმდეგ აჯანყებული ქართველი ხალხი. ამ საკითხზე აშხ. მახარაძე სავსებით სწორ პასუხს იძლევა, რომ „народные массы боролись за свободу“ (105), ე. ი. თავისი ქვეყნის დამოუკიდებელი პოლიტიკური არსებობისათვის (თუ სწორად მესმის ამ ადგილას აშხ. მახარაძის რამდენადმე ბუნდოვანი აზრთა წყობა). აქვე, ბოლოს, ავტორს მოჰყავს ახალციხის ფაშის ფრიად საინტერესო აზრი ზემოთე ტემულის დასამტკიცებლად: „Они (იმერლები, ნ. ბ.) хитры чрезвычайно и вероломны также, теперь не хотят повиноваться русским и предаются им, туркам, но после не упустят стараться сбить их с рук“ (105).

ნაშრომის მეექვსე თავში—Новый подъем восстания и его поражение (107—120)—აღნიშნულია აჯანყების გაძლიერება 1820 წლის აპრილში, სამეფო პრეტენდენტების (ივანე აბაშიძის და ვახტანგ ბატონიშვილის) გამოჩენა, აღწერილია ამ მოვლენებით შემოვრებული მთავრობის პოლიტიკური და სამხედრო ღონისძიებანი, თადარიგი აღმოსავლეთ საქართველოში მოსალოდნელი აჯანყების წინააღმდეგ, დიპლომატიური მიმოწერა მეზობელ ოსმალ ფაშებთან, აჯანყების მოლაღატე მამია გურიელის, ლევან დადიანის, როსტომ ერისთავის და სხვა მოლაღატე თავადების და აზნაურების გამხნეება; დიდი სამხედრო ძალის მობილიზაცია და კორაჟისის შტაბის უფროსის ველიამინოვის გალაშქრება აჯანყებულთა წინააღმდეგ. დამსჯელი ჯარის ოპერაციები (ხანის წყლის ხეობაში, რაჭაში, გურიაში), სისხლიანი შეტაკებანი და უმჯობესი რეპრესიები შაჰაბაზ-თემურლენგის მეთოდებით (ციხეების დათხრა, სოფლების დაბუკვა, ვენახებისა და ხეხილის აკაფვა, ნათესების გადათელვა), აჯანყების მონაწილეთა მრავალ დასჯა სიკვდილით, ვაციმბირებით, ქონების უკონფისკაციით, აჯანყების მოლაღატეთა უხვი დაჯილდოება.

ნაშრომის უკანასკნელ (VII) თავში—Причины поражения и результаты восстания (120—128)—ავტორი ამ აჯანყების დამარცხების მთელ რიგ მიზეზებს ასახელებს: 1. მთავრობა წარმატებით ახორციელებდა ძვირფასი საჩუქრებით და ხელმწიფისაგან ჯილდოს დაპირებით გავლენიანი თავადების შესყიდვას; 2. ყმა-მამულის ჩამორთმევის მუქარით მთავრობა აიძულებდა მებატონეებს აჯანყებაში მონაწილეობის მიღების საშუალება არ მიეცათ საკუთარი ყმებისათვის, ხოლო აჯანყების მონაწილე გლეხები დაეტუქსათ და

დაესაჯათ; 3. აჯანყების მონაწილე თავად-აზნაურთ ერთმეოდა ყმა-მამული, არ ერიდებოდა აჯანყებულ მებატონეთა გლეხების ვადამბრებებს (იმ პირობით, რომ ეს გლეხები უნდა ყოფილიყვნენ „непоколебимы в верности к великому государю“), ასეთი გლეხები სახაზინო ყმებად ჩაერიცხებოდნენ; 5. სწორად აღნიშნავს ჩვენი ავტორი, რომ აჯანყების სიმტკიცეს ხელს ვერ შეუწყობდა აგრეთვე მის ხელმძღვანელ თავად-აზნაურობის ვიწრო წოდებრივი პოზიცია, — ყოველად შეურიგებელი აჯანყების მონაწილე გლეხობის ინტერესთან; 6. და აქვე ამხ. ნ. მახარაძე გამოსთქვამს მოსაზრებას, რომ აჯანყების მონაწილე გლეხობა, თუ, ერთი მხრით, „რუსული ცარიზმის მიერ იმერეთში შემოღებულ სამხედრო-საოკუპაციო რეჟიმისა და კოლონიური ექსპლუატაციის წინააღმდეგ პროტესტს აცხადებდა, მეორე მხრით იგი არა ნაკლები ენერგიით გამოდიოდა ბატონყმური ჩაგვრისა და მისი (ე. ი. ამ ჩაგვრის, **ბ. ბ.**) გაძლიერების წინააღმდეგ“ (123). აჯანყების მონაწილე თავად-აზნაურობა კი, ავტორის გამოთქმით „... сомкнулось с реакционным духовенством Имеретии. Ограничиваясь требованием, хотя глухо и в туманной форме выраженным, восстановления Имеретинского царства, оно (ე. ი. дворянство; აქ შეცდომით სწერია „она“, **ბ. ბ.**) не могло пользоваться симпатиями и поддержкой крестьянских масс“ (123) და აქვე ამხ. ნ. მახარაძე ავითარებს ზემორე გამოთქმულ მოსაზრებას აჯანყებაში მონაწილე სოციალური წრეების ინტერესთა ასეთი შეურიგებლობის შესახებ და ასრულებს მას აჯანყების დამარცხების ერთი მთავარი მიზეზის აღმოჩენით, რომ 7. „Как только обнаружился анти-крепостнический характер движения и крестьяне начинают выходить из повиновения помещиков, последние спешат под крылышко царских войск, поощряя их на кровавую расправу с повстанцами, оказывают царским войскам вооруженную помощь и содействуют поражению восстания“ (124).

დაბოლოს, ამხ. ნ. მახარაძე შეაფასებს ამ აჯანყებას, როგორც ძლიერ პროტესტს კოლონიური და ბატონყმური ჩაგვრის წინააღმდეგ და საპატიო ადგილს მიაკუთვნებს მას იმ ბრძოლაში, რომელსაც მეფის რუსეთის დამონებული ხალხები თავისუფლების მოპოვების მიზნით აწარმოებდნენ (127).

ასეთია მოკლე გადმოცემით ამხ. ნ. მახარაძის შრომის შინაარსი. როგორც ვხედავთ, ნაშრომი სერიოზული მეცნიერული გამოკვლევაა მრავალი დასაბუთებული მოსაზრებით (ასეთებს ჩვენ ზემორე გზადაგზა მიუფითებდით), მოვლენათა მართებული ანალიზით, მათი სწორი მეცნიერული შეფასების ცდით, საკმაოდ ფართო ისტორიული პერსპექტივით.

ამხ. ნ. მახარაძის ნაშრომი რომ სიუკეთესო სამეცნიერო გამოკვლევა იმერეთის 1819—20 წლის აჯანყების შესახებ, ეს მაინცდამაინც დიდ მიღწევად ვერ ჩაეთვლება ავტორს. უფრო თვალსაჩინო ისაა, რომ საქართველოში აჯანყებათა შესახებ არსებულ ლიტერატურაში ეს ნაშრომი თუ ყველაზე წინ არ დგას, არც არავის ჩამოუეარდება.

ტექნიკურადაც ამხ. ნ. მახარაძის ნაშრომი საკმაოდ სწორადაა შესრულებული. ენა, სტილი, ტონი აგრეთვე მეცნიერულ-დამაკმაყოფილებელია.

მეგრამ ნაშრომს ნაკლიც გააჩნია. ზოგიერთი მათგანი არსებითი ხასიათისაა, ზოგი კიდევ მეორე მნიშვნელობისაა. ნაშრომის ამ დეტალებზე მითითება ჩვენი მოვალეობაა და ეს არა მარტო ამ ნაშრომის შეფასების თვალსაზრისით. ასეთი კრიტიკა ხელს შეუწყობს ახლად დამწეები მუშაის მეცნიერულ ზრდას და წინ წასწევს აღებული საკითხის უფრო ღრმად და სრულად შესწავლის საქმეს.

ნაშრომის ერთი ძირითადი ნაკლი, ჩვენი აზრით, ის გახლავთ, რომ ავტორი არ ცდილა იმერეთის აჯანყების დეტალური სურათი მოეცა. ამხ. მახარაძე თითქო ჰვლის-ხმობს, რომ მისი შრომის მკითხველს იმერეთის აჯანყების „ამბავი“ სადღაც სხვაგან აქვს გაცნობილი და აქ კი მხოლოდ ამ მოვლენის ისტორიულ მიმოხილვა-ანალიზს იპოვის... ამ ნაკლის გამო მკითხველი იძულებულია მრავალ რამეში ავტორის უსაბუთოდ ენდოს, რად-

გან მასალის ხელზედ არ ქონების გამო მის საშუალება არ გააჩნია ავტორის მეტყველებით აზრთა მსგელობას კრიტიკულად თვალი მიადევნოს.

ამ საერთო შენიშვნის შემდეგ მივყვებით ღირსება-ნაკლთა აღნიშვნას პასიური მე-თოდით: გვერდობლივ მიყოლებით.

ნაშრომის შესავალში არსებითი ხასიათის შეცდომა რამე ჩვენ ვერ შევნიშნეთ. ის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამჟამად შეწყნარებული აზრების სწორი ვადმოცემაა. ესაა მხოლოდ, რომ ეს შესავალი მეტად მრავალ საკითხს ეხება. ამიტომ ის არა სრული ჩანს და არც ორგანულად მთლიანის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

აქ აღსანიშნავია შემდეგი შეცდომა: ავტორის აზრით საქართველოსათვის ბრძოლა ოსმალეთსა, ერანსა და რუსეთის შორის დასრულდა XIX საუკუნეში, „... когда под власть России подпала кроме восточной Грузии и западная Грузия, а именно царство Имеретии и княжества Гурия, Мингрелия и Абхазия“ (4). მეტად დამახასიათებელი შეცდომაა: ავტორს ფიქრადაც არ მოსდის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (სამცხე-საათაბაგო), რომელიც მხოლოდ ნაწილობრივ (ქანეთის გამოკლებით) იქმნა შემოერთებული XIX საუკუნის 30-იან და 80-იან წლებში.

აქვე, ალბათ, კორექტორული ხასიათისაა შეცდომა, თითქო რუსეთის მეფეებმა უკვე 1586 წლიდან მითვისეს ტიტული „Государь Иверской земли грузинских царей“ (7). ასეთი რამ მხოლოდ 1588 წლიდან ჩანს, უფრო უქვევლად კი 1593 წლიდან. 1586 წელს ჯერ კიდევ ასეთი ტიტულის მითვისების საფუძველი არ არსებობდა.

ნაშრომის პირველი თავი. ლიტერატურა თითქმის სრულადაა დასახელებული, მაგრამ მისი მიმოხილვა უქვევლად ნაკლებია. ჩვენი ავტორი მის მიერ დასახელებული შრომების მხოლოდ უარყოფითი თვისებების აღნიშვნით დაკმაყოფილებულია. მაგრამ კიდევ უფრო მძიმე ისაა, რომ ავტორი ასეთი მიმოხილვის შემდეგ თითქმის საესებით იფიქრებს ამ ლიტერატურას და მთელი შრომის მანძილზე თითქმის არც ერთხელ, არც დიდებითად, არც უარყოფითად მას აღარ იმოწმებს. მონოგრაფიულ სამეცნიერო ნაშრომში ამა თუ იმ საკითხის შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურას, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა ღირსებისად ერეენება იგი მკვლევარს, მეტი ანგარიშის გაწევა შეჭერის. მაგალითად, რაღა გამოვიდოდა, რომ ვინმეს ახლო თუ შორეულ მომავალში „იმერეთის აჯანყება“ მონოგრაფიულად დასამუშავებლად აეღო (ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ამხ. მახარაძის ამ გამოკვლევის შემდეგ „იმერეთის აჯანყება“ ძველებურად საწუნელი აღარ იქნება და მისი დამუშავების მოხალისეებიც გაჩნდებიან), ლიტერატურის მიმოხილვაში ამხ. მახარაძის ნაშრომს „მოკლედ გასწორებოდა“ და მიევიწყებია ის. ასეთი მეთოდი ჩვენი ისტორიოგრაფიის ზრდას ხელს ვერ შეუწყობს და ამდენადვე უარსაყოფია (ამხ. ნ. მახარაძეს მხოლოდ ნაწილობრივ ხდის ბოლოში ის გარემოება, რომ მისი განყოფილება მოკლეა და მიმოხილვისეული).

თავი—Имеретия перед восстанием—მოთქმობის სწორად (და შრომის ნამდვილი შესავალიც, თუ გნებავთ, ეს არის). აქ ავტორის მიზანია წარმოგვიდგინოს იმერეთის ისტორიული სურათი აჯანყების წინ, ე. ი. 1804—1819 წწ. შრომის ეს ნაწილი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია. აქ მიღებული დებულებიდან დიდად არის დამოკიდებული საკუთრივ თემის მთავარი საკითხების სწორი თუ მცდარი გაგება. სამწუხაროდ, ამ ეპოქის იმერეთის ცხოვრების მეცნიერული სურათი არ მოიპოვება, რომ ჩვენი ავტორი დაესხებოდა. ასეთ პირობებში ის იძულებულია მრავალი ხარვეზი სახელდახელო საკუთარი დაკვირვებით შეავსოს. ამ მხრივ ამხ. მახარაძეს სერიოზული შრომა გაუწევია და ნაყოფიერადაც, თუმცა სახელდახელო დაკვირვება მაინც უკმარი აღმოჩენილია. ავტორის მიერ მონაზული სურათი მეტად სქემატურია და ფაქტებით ღარიბი, ამავე დროს ავტორის უფრო მეტი ყურადღება ვარკვეული საკითხების (გლებთა საბატონეო ვალდებულებანი) გამოკვლევისათვის მიუქცევია, მაშინ როდესაც სხვებიც ასეთივე გულისყურის ღირსი იყო.

აქ ორიოდე მაგალითს მოვიყვანდი. ამხ. მახარაძე ცარიზმის მიერ იმერეთის, თებზე საუბრისას ვაგვაცნობს სოლომონ II ბრძოლას მეფის რუსეთთან და მის ფრთხილ ქვეშ შეფარებულ დადიანთან, გურიელთან და ავტორი არ აღნიშნავს (უპიკელია, შეუსწავლელობის გამო), რომ იმერეთის მეფე დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებისა და აქ ქართული პოლიტიკური ხელისუფლების შენარჩუნებისათვის იბრძოდა (ხოლო ცარიზმი კი დასავლეთ საქართველოს რუსეთთან შეერთებას და აქ ქართული პოლიტიკური ხელისუფლების გაუქმებას ისახავდა მიზნად), რომ სოლომონ მეფის ეს ბრძოლა, მაშასადამე, პროგრესიული ხასიათისა იყო, ასეთ დებულების მიღებას, ავტორი დამეთანხმება, ფრიად დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა 1819—20 წლის აჯანყების ვაგვანებისთვის. (სოლომონის ბრძოლის ასეთ ხასიათს ვაზნაობ ჩქმალადღენ ცარიზმის ისტორიკოსები და „ოსმალეთელობის“ მიჩნეებით მკითხველი საზოგადოების თვალში მის ვაშავებებს ცდილობდნენ. სამწუხაროდ, არა ერთი ჩვენი დროის ისტორიკოსიც უყრიტიკოდ მოჰყოლია ცარიზმის მოხელეთა ამ ნაყალბევის ვაგვანის ქვეშ და „ქართველობისათვის“ იმერეთის მეფის ბრძოლას რეაქციულ მოვლენად აცხადებს).

ამხ. ნ. მახარაძე სავსებით მართალია, რომ იმერეთის შეერთება და იქ ქართული პოლიტიკური ხელისუფლების გაუქმება მეფის რუსეთისათვის აუცილებელი იყო მას შემდეგ, რაც მან აღმოსავლეთ-საქართველო შეიერთა და იქ „რუსობა“ შემოიღო; იმერეთი საქართველოს საკითხის ერთი უბანი იყო. ამდენადვე სოლომონის ბრძოლა იმერეთში „რუსობის“ დამყარების წინააღმდეგ ეს იყო ქართველი ხალხის ბუნებრივი პასუხი მისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მიმტაცებლისადმი. რა თქმა უნდა, ეს იმას ოდნავადაც არ ნიშნავს, თითქო ამით ქართველი ხალხი რუსეთთან კავშირს უარყოფდა და ერანს თუ ოსმალეთს ირჩევდა. არჩევანი რუსეთთან კავშირის სასარგებლოდ ქართველი ხალხისათვის ისევე გარდუვალი იყო, როგორც თვით „ქართველობის“ დაცვა (და სწორედ ამ „ქართველობის“ დაცვის მიზნით იმერებდნენ ამ არჩევანს აგრე დაქინებით უდიდესი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეები ორი საუკუნის მანძილზე).

ამ საკითხზე აქ არც ამდენს ვისაუბრებდით, რომ მის ვაუთვალისწინებლობას თავი არ ეჩინა ამხ. მახარაძის მიერ 1819—20 წლის აჯანყების შეფასებაში.

მეორე რამ, რაც განსაკუთრებით აკლია ნაშრომის ამ თავს, არის აზნაურთა წოდების შეუსწავლელობა. ამხ. მახარაძე ყურადღებას აქცევს გლეხებს, სამღვდლოებს, დიდ თავადებს და სრულიად გაურკვეველს სტოვებს აზნაურებს, მაშინ როცა აზნაურთა ფენი მტრად მნიშვნელოვანი სოციალური კატეგორია იყო იმერულ ფეოდალურ საზოგადოებაში და მისი მონაწილეობა 1819—20 წლის აჯანყებაში ასევე აქტიური და მნიშვნელოვანი იყო. კიდევ უარსი: ამხ. მახარაძე საერთო სახელ აზნაურ-ში ათავსებს მთელ თავად-აზნაურობას და მისი პოლიტიკური და სოციალური ინტერესების შესახებ ისე მსჯელობს, თითქო ეს აზნაურს ერთფეროვანი სოციალურ-ეკონომიური კატეგორია ყოფილიყოს. რა თქმა უნდა, ასეთი მასალის აჯანყების მონაწილე ძალებზე, აჯანყების იდეებზე ან მის ძლიერსა თუ სუსტ მხარეებზე სწორი წარმოდგენის შექმნა ძნელია (აბა ბევრი რამ საერთო ინტერესები შეიძლება განაჰქონოდა ზურაბ წერეთელს,— ათასი სული ყმის პატრონს, და რომელიმე ცალ-მოგვ ლეჟავას, რომელიც, შესაძლებელია, ნახევარი კომლი ყმით, ან მთლად უყმოდ აზნაურობდა?.. და ზურაბსა და ლეჟავას შორის რამდენი გარდამავალი კატეგორია იყო აზნაურებისა თუ თავადების?..).

უფრო მცირე მნიშვნელობის შეცდომიდან ნაშრომის ამ თავში უნდა დავასახელოთ: ამხ. მახარაძე ბევრის რაოდენობის მიხედვით დაასკვნის გლეხთა ქონებრივ მდგომარეობის შესახებ „Размеры повинностей в пределах округа у большинства крестьян были одинаковыми. Это говорит о том, что имущественное неравенство среди крестьян вы-

სოკოე ურვია не достигло, иначе оно нашло бы отражение в размерах повинности (39). შემცდარი მსჯელობაა. სამწუხაროდ, გლეხის ქონებისა და ბეგარა-მუშაობის ურთიერთობა აგრე მარტივი არ არის. ავტორის მსჯელობის მცდარობის საილუსტრაციოდ აქვე, 38-ე გვერდზე, მოტანილი საარქივო ცნობაც საკმაოა: გოგია ჯალალანიას და მამაკოზა უგლავას ბეგარა და მუშაობა (ფულზე გადაყვანილი) თითქმის ერთნაირი აქვთ, ქონება კი თითქმის ორჯერ მეტი ურთიერთზე...

ამხ. მახარაძეს შრომა არ დაუშოვავს საეკლესიო რეფორმის საკითხის ისტორიულ-კრიტიკულად შესწავლაზე; მიუხედავად ამისა სასურველი სისრულით შესწავლილი ის მაინც არ ჩანს. ჩვენი ავტორი კარგად გრძნობს, რომ საეკლესიო რეფორმის გატარების საკითხი ამ საყოველთაო სახალხო აჯანყების განსაკუთრებული ხასიათის მიზეზად იქცა და ცდილობს ვაარკვიოს ეს „უცნაური“ გარემოება. ამხ. მახარაძე ამ მიზნით შეისწავლის იმერეთის საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური ფენის დამოკიდებულებას საეკლესიო რეფორმისადმი და საბუთიერად აღნიშნავს, რომ რეფორმა მატერიალურად აზიანებდა საეკლესიო გლეხების ინტერესებს (განსაკუთრებით), საეკლესიო აზნაურების ინტერესებს, მაღალი სამღვდელთების ინტერესებს (აგრეთვე ძლიერად), და თავადების ინტერესებს (შედარებით მცირედ). მაგრამ სრულიად დაუსაბუთებელი რჩება, თუ რატომ უნდა გამხდარიყო საეკლესიო რეფორმა იმერეთის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის (საბატონო ან სახაზინო გლეხებისა და აზნაურების) აჯანყების მიზეზი? ხომ ცნობილია, რომ აჯანყებაში თავიდანვე ფართო მასები მონაწილეობდნენ (ამის შესახებ იხ. გვ. 75, კურნატოვსკისა და ერმოლოვის ცნობები), ხოლო ამხ. მახარაძის საბუთიერი განცხადებით „... отмена церковной реформы является основным требованием населения в начальный период движения“ (თეზისები, 6)*.

ამხ. მახარაძე ძირითადად სწორად აფასებს, თუ რად დასჭირდა მეფის მთავრობას ამ რეფორმის გატარება. მაგრამ აქაც, ვფიქრობთ, მან ჯეროვანი ყურადღება ვერ მიაქცია ერთ მომენტს. ამ მხრით ეგზარხოსი რუსსანოვი ერთ ძვირფას ცნობას გვაწვდის. ეს ცნობა ჩვენს ავტორს მოტანილი აქვს, მაგრამ სხვა მიზნით. რუსსანოვი გამოსთქვამს მოსაზრებას, რომ „Смятение в народе произведено имеретинскими архиереями, дабы им остаться в прежней независимости от святейшего синода“ (64).

ამ ცნობაში, თუ ის სადაოა, რომ აჯანყება არქიერებმა გამოიწვიეს, ის მაინც მართალია, რომ არქიერების მიზანი რუსეთის სინოდისაგან ძველებური დამოუკიდებლობის შენარჩუნება ყოფილა (ამხ. მახარაძეს, სამწუხაროდ, ეს დამოუკიდებლობა მხოლოდ საეკლესიო გლეხების უკანტროლო ყველფამდის დაუყვანია).

ქვეყნის პოლიტიკური დამონება უზრუნველყოფილი არ იქნებოდა, სანამ ცარიზმი ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას არ გააუქმებდა და მას, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ჩვენი ავტორი, თავის რუსიფიკატორულ-კოლონიზატორული პოლიტიკის ერთ-ერთ აგენტად არ გადააქცევდა. ცარიზმის ამ მიზანს ემსახურებოდა ეს რეფორმა. ასე რომ „საეკლესიო რეფორმა“ ერთი უკანასკნელი და მეტად მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო საქართველოს პოლიტიკური დამონების გზით. მაშასადამე, ბრძოლა საეკლესიო რეფორმების წინააღმდეგ, ე. ი. ბრძოლა საეკლესიო დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის იგივე პოლიტიკური დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა იყო, „რუსობის“ წინააღმდეგ ბრძოლა იყო. ამ ნიადაგზე იყო, როგორც ჩანს, რომ საეკლესიო რეფორმების წინააღმდეგ ბრძოლა უმალ სამშობლოს განთავისუფლებისათვის ბრძოლად იქცა (ამ ნიადაგზევე შეიძლება სწორი პასუხი გავცეს საკითხის ქუთათელ გენა-

* Н. Б. Махарадзе, Восстание в Имеретии в 1819—1820 гг. Тезисы к диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

თელის გავლენისა და როლის შესახებ ამ აჯანყებაში ატივეციმული ავტორის მოსახრებას ამ საკითხში ჩვენ ვერ დავეთანხმებით).

სათქმელი დაგვრჩა ნაშრომის მთავარი თეზის შესახებ. ჩვენი ავტორი ამხ. ლენინის სახელმძღვანელო პრინციპს იმარჯუებს: *Понятие „общенациональная революция“ должно указывать марксисту на необходимость точного анализа тех различных интересов различных классов, которые сходятся на известных определенных ограниченных общих задачах. Ни в коем случае не может служить это понятие для того, чтобы затушить¹¹, заслонить изучение классовой борьбы в ходе той или иной революции“ (стр. 11)* ამხ. მახარაძე შეეცადა შეესწავლა კლასთა ბრძოლა იმერეთის აჯანყებაში. აქ მან გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია. ავტორმა უდავოდ ცხადჰყო, რომ იმერეთის აჯანყებაში გლეხთა მასებმა ანტიბატონყმური განწყობილებით მოვიდნენ, ხოლო თავადები ძველი ქართული თავადობის შენაჩუნებისათვის იღვწოდნენ (სამწუხაროდ, ამხ. მახარაძემ უყურადღებოდ დასტოვა, თუ რა ინტერესებით მოვიდა ამ აჯანყებაში წვრილ აზნაურთა მასა). ყველაფერი ეს მკვლევარის უქვეელი მიღწევაა, მაგრამ აქაც, ვფიქრობთ, საკითხი უნაკლოდ გადაწყვეტილი არაა. ამხ. მახარაძე აქარბებს, როცა იცხადებს, თითქო აჯანყება „в своем развитии... переросло в борьбу против крепостничества“ და თითქო აჯანყებამ მიიღო „ярко выраженный антикрепостнический характер“. ყველა საამისო მოწმობა (აჯანყების მონაწილე საბატონო თუ სახაზინო გლეხთა მოქმედება, აჯანყების მოლაღატე თავადების თუ აზნაურების მოქმედება, აჯანყების ხელმძღვანელთა თუ მთავრობის ღონისძიებები გლეხთა ვადაბირების მიზნით) იმის უდავო დადასტურებაა მხოლოდ, რომ გლეხებში ძლიერი იყო ბატონყმობის სიძულელი და სათანადო პირობებში ეს სიძულელი თავს მოქმედებაშიც იჩენდა. მაგრამ როგორც ამ საბუთების, ისე აჯანყების ყველა სხვა მომენტის ვათვა-ლისწინებით, ჩვენ გვგონია, უცისლობად მტკიცდება, რომ ამ აჯანყების მთავარ ლოზუნგად თავიდანვე იყო და ბოლომდის დარჩა სამშობლოს განთავისუფლება. სულ სხვა საქმეა აჯანყებაში მონაწილე ესა თუ ის კლასი რა მოტივებით მიდიოდა ამ საერთო ლოზუნგთან, როგორ ესმოდა ეს ლოზუნგი, ან რას მოელოდა მისი განხორციელებისაგან. ამხ. მახარაძის მოტანილი ყველა საბუთი მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ თითოეულ კლასს ამ აჯანყებაში თავისი ინტერესი ჰქონდა და სწორედ ამ ინტერესთა რეალიზაციისათვის ყველა ეს კლასები შეთანხმებულიყვნენ („сходятся“) „на известных, определенных, ограниченных общих задачах“, ეს „общие задачи“ იმერეთის აჯანყებაში „ქართველობის“ აღადგენა ანუ „სამშობლოს განთავისუფლება“ იყო.

სამწუხაროდ, ამხ. მახარაძეს ამ მიმართულებით არ განუვითარებია თავისი კვლევა. ნაშრომს სხვა ნაკლიც გააჩნია. ამათგან აღსანიშნავია: 1. ავტორი მეტისმეტად უხვად სარგებლობს ანალოგიის შეთოდით (ქართულ-კახეთის მაგალითებით იმერეთზე მსჯელობს); 2. რამდენადაც კრიტიკულად ეპყრობა ისტორიკოსებს, იმდენად უკრიტიკოდ ენდობა დოკუმენტალურ მასალას (წერილებს, მოხსენებებს), რის გამო არაერთი შეცდომა მოსდის ჩემი მთავარი შენიშვნები ამოწმურე. ასეთია ამ ნაშრომის ნაკლი და ღირსება და ერთხელ კიდევ ვაგიმეორებ: ამ ნაშრომის სახით ჩვენს ისტორიოგრაფიას სერიოზული კვები შეეძინა.